Kebikeç

İnsan bilimleri için kaynak araştırmaları dergisi

Sayı 51 • 2021 ISSN 1300-2864

Kebikeç hakemli dergidir, *Türkologischer Anzeiger* Viyana ve ULAKBİM tarafından taranmaktadır.

Kebikeç'in bu sayısı kayıt altında **400** adet basılmış ve numaralandırılmıştır.

Kebikeç

İnsan bilimleri için kaynak araştırmaları dergisi

Sahibi
Mehtap Yüksel

Sorumlu Yazı İşleri Müdürü
Ahmet Yüksel

Yayın Yönetmeni
Kudret Emiroğlu

Yayın Sekreteri
Neslihan Demirkol

Yayın ve Hakem Krulu

Elif Ekin Akşit
(Ankara Üniversitesi)

Suavi Aydın
(Hacettepe Üniversitesi)

Neslihan Demirkol
(Westfälische Wilhelms-Universität Münster)

Onur Kınlı
(Ege Üniversitesi)

Mehmet Ölmez
(İstanbul Üniversitesi)

Hamdi Özdiş
(Düzce Üniversitesi)

N. Işık Demirakın
(TED Üniversitesi)

Ergi Deniz Özsoy
(HacettepeÜniversitesi)

Andreas Schachner
(Alman Arkeoloji Enstitüsü)

Horst Unbehaun
(Technische Hochschule
Nürnberg Georg Simon Ohm)

Oktay Özel
Süha Ünsal
M. Bülent Varlık
Barış Karacasu

Danışma Kurulu
Jak den Exter, İlhan Tekeli, Uygur Kocabaşoğlu,
Metin Turan, Ömer Türkoğlu
Sami Önal (1938-2008)
A. Sami Güneyçal (1930-2012)
Etem Coşkun (1953-2017)
Selim İlkin (1939-2017)

Sayfa düzeni: Barış Karacasu
Kapak tasarım: Ümit Uzmay
Kapak Fotoğrafı:
Kolaj, Ümit Uzmay

Kebikeç Dergisi İdarehanesi
Esat Cad. Hacıyolu Sok. 3/A
06640 Küçükesat / Ankara

Tel: (312) 425 93 76
Fax: (312) 42593 77

kudret@kebikec.org / dergikebikec@gmail.com
www.kebikec.org
www.sanatkitabevi.com.tr

İstanbul Temsilcisi
Ümit Uzmay
uzmay@kebikec.org

Gaziantep Temsilcisi
Muhsin Soyudoğan
(342) 317 18 76
soyudogan@gantep.edu.tr

Eskişehir Temsilcisi
Kemal Yakut
(222) 335 05 80/4026
kyakut@anadolu.edu.tr

Altı ayda bir yayınlanır.
Yerel Süreli Yayın

Fiyat
80.- TL

Abone koşulları
(2 sayı için)
Yurt içi: 160.- TL / Yurt dışı: 30.- $, 20.- €

Baskı
Sarıyıldız Ofset
İvogsan Ağaç İşleri Sanayi Sitesi
523. Sokak No: 31
OSTİM / Ankara
Tel: (312) 395 99 94-95 Faks: (312) 394 77 49

İÇİNDEKİLER

Sunuş
Kudret EMİROĞLU
5

İmparatorluğun Soruları: Osmanlı Tarihçiliği ve Tarihsel Sosyoloji
Murat DAĞLI
7-58

Osmanlı İstanbul'unda Müslüman Kadınların Mekân Kullanımları
Eda ÇEKİL TURGUL
59-76

Minhu'ların Osmanlı Elyazmalarındaki Rolü:
Lâmiî Çelebi *Evliyâ Tabakâtı* Tercümesini Neden "Dipnot"landırdı?
Mustafa Altuğ YAYLA
77-94

Dosya: Osmanlı Dünyasında Türkçe Dışı Süreli Yayınlar - II
Rusça - Gürcüce - Çerkesce

Bolşevik-İttihatçı İlişkilerinde
Stambulskie Novosti Gazetesi ve Celaleddin Korkmasov
Anjelika O. POBEDONOSTSEVA KAYA
97-114

Çarlık Rusya İdaresinde Bir Vilayet Gazetesi *Kars* (1883-1917)
İsmet KONAK - Candan BADEM
115-132

Batum, Kars ve Erzurum'da Yayımlanmış Öteki Rusça Gazeteler
Candan BADEM
133-144

Trabzon'da Çıkarılan Rus İşgal Gazetesi *Trapezondskiy Voennıy Listok*
Atilla Ekrem YAVUZ
145-170

Trabzon'da Rus Devriminin Sesi
Naş Put/Bizim Yolumuz Gazetesi - 1917 Hakkında
Atilla Ekrem YAVUZ
171-172

Rus İşgali Altında Osmanlı Alfabesiyle Yayımlanan Bir Gazete:
Trabzon
Veysel USTA
173-187

Batum'da Siyaset ve *Samuslimano Sakartvelo /İslam Gürcistanı*
Gazetesi (1919-1921)
Pervin NAİBOV
189-222

Tavisupali Sakartvelo (Özgür Gürcistan) Üzerine Kısa Bir Değerlendirme
Parna-Beka ÇİLADE
223-226

Osmanlı Ülkesinde Kafkaslı (Çerkes) Kişiler ve Gruplar Tarafından Çıkarılan Süreli Yayınlar (1864 - 1923)
Sefer E. BERZEG
227-254

• • •

Muallim Doktor Salih Selahattin Mehmet [Erk (1893-1951)]
Ali Y. BALTACIOĞLU
255-272

Türkiye'de Makarna Sanayiinin Geçmişi Üzerine Birkaç Not
M. Bülent VARLIK
273-288

"*Muahede*, *Sosyalist*, *İnsaniyet* ve *İştirak* Gazeteleri Neden Kapatıldı?"
Bir İstizahın Meclisi Mebusan'daki Yankısı
Ayşe ERYAMAN
289-306

Klasik Manisa Hünkârisi Güvercinleri: Tarihçe ve Sınıflandırması
Murat TÜRKEŞ - Serkan GÜNDÜZ
307-326

Eski Sol Üzerine Yeni Notlar…
Beraber Bir Devam Dergisi (İstanbul/1 Eylül 1952-1 Ocak 1953)
M. Bülent VARLIK
327-338

Tek Sayı Osmanlı Süreli Yayınları - 2
Musavver Karnaval'a dair
Bülent DANIŞOĞLU
339-346

Ankara Ansiklopedisi - 8
Turan TANYER
347-366

Sunuş

Kebikeç'in 50. sayısını gördükten ve 25. yılını doldurduktan sonra *Atlas Tarih* dergisi Haziran-Temmuz 2021 69. sayısında 18-23. sayfalarını Kansu Şarman'ın röportajıyla *Kebikeç*'e ayırdı. *Atlas Tarih* de bu sayısıyla 11. yılını tamamlamış. Biz de refikimizi kutlularken, kurumsal olarak ülkemizde ne yazık ki bu rakamların zor olmaya devam ettiğini söyleyerek, bu konuyu tarihe geçirme iznimizi de almış olalım.

"Osmanlı Dönemi Türkçe Dışı Süreli Yayınlar" dosyamızın ikinci adımı Rusça, Gürcüce, Çerkezce ile devam ediyor. Rusça yayınlarda Candan Badem, Gürcü yayınlarda Parna-Beka Çilade, Çerkezce yayınlarda Sefer Berzeg, dosyanın ana yükünü üstlendiler. Oktay Özel, Onur Kınlı da katkılarını esirgemedi.

Dosyamızda kapsam bakımından iki istisna yaptık. Çerkez yayınlarında yalnızca Çerkezce yayınlara değil, Çerkezler tarafından çıkarılan yayınlara da, bu alanda fazla tamahın zararı olmaz diyerek, yer vermekte sakınca görmedik. İkinci istisna olarak ise, Rus işgali zamanında Trabzon'da fakat Osmanlıca yayınlanan gazete oldu. Rus işgali döneminde Rusça gazete yayınlanmış olduğunu biliyorduk ama bu dönemde Türkçe bir gazetenin de çıkmış olduğundan haberimiz yoktu. Bu taze bilgiyi de dosyaya eklemlemekte sakınca görmedik.

Dosyanın tek sürprizi, Trabzon'da Rusya işgali sırasında yayınlandığını tesadüfle – şansla yeni öğrendiğimiz bu Türk-Müslüman gazetesi değil. 1917 Devrimi'nden sonra Trabzon'da Rus devrimcilerin yayınlamış olduğu *Naş Put*/'Bizim Yolumuz' gazetesi de ilk kez dosyamızda tanıtılıyor.

"Osmanlı Dönemi Türkçe Dışı Süreli Yayınlar" dosyamız, duyurduğumuz gibi, diğer dillerle devam edecek. Genç kuşakların klasik diller (Arapça-Farsça ve Fransızca-İngilizce) dışında Osmanlı için klasik sayılması gereken veya belki daha ikincil görülebilecek dillerde, örneğin başta Yunanca, Ermenice, Kürtçe, Rusça, Gürcüce olmak üzere, ve bu dillere ait arşivlerde nasıl çalıştıklarını görmek ve hele bu arşivlerin ulaşılşabilirliğini yaşamak, en azından bir tarihçi için çok değil, 25 yıl önce (biz yayına başlarken) hayal bile değildi. Elbette dil öğreniminin bir son değil başlangıç oluşu çok önemli ve (bağlamımızda biraz üzücü hatta ezici de olsa) vurgulanması gereken bir durum ama başlangıç da ne olursa olsun önemlidir.

Üstelik dosyamızın epidemi koşullarında hazırlanmış olması da, editör ve yazarlarımızın olanaklarını ne kadar zorlamış olduklarını anlamak, anmak ve bir kez daha teşekkür etmek için bir fırsat. Elbette dosya dışı yazılarıyla ve her zamanki köşe yazılarıyla diğer yazarlarımızı da bu fırsatla teşekkürlerle anmalıyız.

Saygılarımızla…

Kudret Emiroğlu

Kebikeç 2021 – 51. Sayı Hakemleridir

Ahmet YÜKSEL
Alexander BALISTERI
Aydın AKIN
Aytül TAMER TORUN
Candan BADEM
Eda ACARA
Elif E. AKŞİT
Erdem SÖNMEZ
Ergi Deniz ÖZSOY
Güzin EMECEN
Halit Dündar AKARCA
Hamdi ÖZDİŞ
Kudret EMİROĞLU
M. Bülent VARLIK
Mehmet KALPAKLI
Neslihan DEMİRKOL
Oktay ÖZEL
Onur KINLI
Özlem BOZTAŞ
Suavi AYDIN
Süha ÜNSAL
Şeref ETKER
Veysel USTA

İmparatorluğun Soruları: Osmanlı Tarihçiliği ve Tarihsel Sosyoloji

Murat DAĞLI*

I. Osmanlı Tarihçiliği Nerede?

Jeremy Black ve Roy Porter'ın hazırladığı *The Penguin Dictionary of Eighteenth Century History* kitabını bir başvuru kaynağı olarak kullanacak her düzeyden tarih öğrencisi kitabı biraz karıştırdıktan sonra herhalde şaşıracaktır. Kendi alanlarında söz sahibi önemli iki Avrupa tarihçisinin 1996'da hazırladığı 800 sayfalık bu kitapta Osmanlı tarihine sadece on beş satır ayrılmıştır. Bir başvuru kaynağı olarak hazırlanan kitapta konuların kısa tutulmuş olması anlaşılabilir. Ancak Osmanlı tarihine ayrılan bölümde sadece yüzeysel bir siyasi tarihle yetinilmiş ne kurumsal değişimlerden ne de iktisat veya kültür tarihinden bahsedilmiştir. Kitap aynı zamanda genel bir 18. yüzyıl tarihi olma iddiasındadır; Avrupa tarihi değil. Buna rağmen tarihi yapan özneler, kurumlar ve olaylar neredeyse tamamen Batı merkezlidir.[1]

Bu yüzeysellik Batı-merkezli tarihyazımının[2] bir tezahürü ya da açıkça eksik bir tarihçilik biçimi olarak görülebilir. Bu türden baştan savma yorumların entelektüel bir bedelinin olmaması kurumsallaşmış iktidar ilişkilerinin mümkün kıl-

* Uyarı ve önerileri için dergi hakemlerine, Emre Yalçın, Meltem Toksöz-Yalçın ve Oktay Özel'e teşekkür ederim. Hiç şüphesiz eksiklik ve yanlışların sorumluluğu benimdir.
Bilgi Üniversitesi, Tarih Bölümü / murat.dagli@bilgi.edu.tr / ORCID: 0000-0003-1750-3019
Geliş tarihi: 18 Şubat 2021 / Kabul tarihi: 24 Mart 2021.

[1] Jeremy Black ve Roy Porter, der. *The Penguin Dictionary of Eighteenth-Century History* (London: Penguin Books, 1996). Başka örnekler vermek gerekirse; Çin'e yaklaşık iki sayfa ayrılmışken, Babür İmparatorluğu on beş satırla yer almış, Safaviler ise tamamen unutulmuştur.

[2] Metin boyunca tarihyazımı geçmişin anlatısı olarak, tarihçilik genel olarak bu disiplini tanımlamak, tarihyazımı ise bunların eleştirel yorumunu ifade etmek için kullanılmıştır.

dığı rahatlığın bir sonucu olarak da yorumlanabilir. Yine de Osmanlı İmparatorluğu'na böyle üstünkörü bir bölümün ayrılmış olmasının başka nedenleri olduğunu düşünmek mümkündür. Meselâ, iyi niyetli bir okuma 1990'ların başında Osmanlı tarihyazımında İngilizce olarak yayınlanmış bazı önemli çalışmalar olsa da özellikle 18. yüzyıla dair literatürün kısıtlı olduğunu, dolayısıyla bu dönemde imparatorluğun dönüşümünün Batılı tarihçiler tarafından gözden kaçırılabileceğini ileri sürebilir. Yine aynı iyi niyetli yorum 1990'ların başında küreselleşme sürecinin tarihçileri bugün olduğu gibi geniş bir tarihsel bağlam içinde düşünmeye zorlamadığını iddia edebilir. Bu yıllarda yeni bir dönemlendirme ve uzmanlık alanı olarak erken modern dönem de henüz Osmanlı tarihini Avrupa tarihiyle ortak bir zeminde buluşturmamıştır. Kısacası, Osmanlı ve Avrupa tarihçileri arasındaki konferanslar ve ortak çalışmalarla genişletilebilecek bir tarihyazımı zemini olmadığı için de ilişkiler sınırlı kalmış, bu yüzden Avrupalı tarihçiler Osmanlı tarihinin 18. yüzyıldaki yerini yeniden ele almak gibi bir çabaya girişmemişlerdir.

On altı yıl sonra, 2008'de küresel tarih ve erken modern dönemin çok daha kapsayıcı tarih anlatıları üretmeye başlamasıyla beraber benzer yüzeyselliklerin olmayacağı umulurdu. Ve bir bakıma tarihyazımı alanında üretken iki ismin hazırladığı *A Global History of Modern Historiography* kitabında Osmanlı tarihyazımına çok daha fazla yer ayrılmış olması bunun kanıtıdır.[3] Kitap tam da Batı-merkezli tarihyazımını eleştirmek, hatta Avrupa'yı tarihyazımının merkezine değil de kıyısına, taşrasına koymak üzere hazırlanmıştır.[4] Osmanlı-Türkiye tarihyazımına değin düşünsel ve kurumsal dönüşümler diğer Batı-dışı bağlamlarla beraber ele alınmış, gerçekten de Batı'nın başatlığı yerine en azından karşılaştırmalı bir yaklaşım benimsenmiştir. Buna rağmen, Osmanlı (dolayısıyla Ortadoğu ve Balkan) tarihinin en önemli isimlerinden biri olarak tanıtılan Halil İnalcık hakkında şöyle bir yorum okumak da mümkündür: "Erken dönemlerinde sağlam bir Oryantalist eğitim almış olan İnalcık, daha sonra Marksist tarih kuramı temelinde, çift-hanenin (büyük çiftlikler) önemini vurgulayan etkili bir kuram geliştirmiştir."[5] Aynı zamanda kitabın sonunda verilen anahtar kavramlar listesinde, Türk Tarih Tezi, "20. yüzyılın başında Avrupa ile Türkiye arasındaki tari-

---

[3] Georg G. Iggers ve Q. Edward Wang, *A Global History of Modern Historiography* (Pearson, Longman, 2008).

[4] *A.g.e., A Global History of Modern Historiography.* s. 11.

[5] *A.g.e.*, *A Global History of Modern Historiography.* s. 342. "Having had a solid early training in Orientalist scholarship, İnalcık later developed, on the basis of the Marxist theory of history, an influential theory that drew considerable attention to the role of the çift-hane (big farms)." Bu sonuca ulaşmak için yazarlar şu kaynakları gösteriyor: Nancy Elizabeth Gallagher, der., *Approaches to the History of the Middle East: Interviews with Leading Middle East Historians* (Reading, 1994), s. 163, Halil İnalcık, 'Village, Peasant and Empire', içinde H. İnalcık, *The Middle East and the Balkans under the Ottoman Empire* (Bloomington, IN 1992), s. 137-160; Suraiya Faroqhi, *Approaching Ottoman History: An Introduction to the Sources*, (Cambridge, 1999), s. 187.

hi ve kültürel bağları vurgulayan bir yorum" olarak tanımlanmıştır.[6] İnalcık'ın kendi kuramı olduğu ve bunun Marksist tarih kuramına dayandığı iddiası yanında çift-haneyi büyük çiftlikler olarak tanımlamak herhalde Türkiye'de hiçbir ciddi tarihçinin yapmayacağı kadar büyük bir hatadır. Verilen Türk Tarih Tezi tanımının öğretici olduğunu düşünmek içinse herhalde çok iyi niyetli olmak gerekir.

Chicago Üniversite'sinin tarihçisi olarak Halil İnalcık'ın Amerika'daki belli başlı üniversitelerin kurumsal ve entelektüel dünyasının dışında olmadığı düşünüldüğünde kendisi ve Osmanlı tarihyazımının başat akımlarından biri hakkında nasıl olup da böyle hatalar yapıldığı sorusuna verilecek cevap bunların yine üstünkörü yapılmış değerlendirmeler olduğu ile sınırlı kalırsa, bu çok öğretici olmayacaktır. Öte yandan bu türden hatalar zaman zaman üzerinde yeterince düşünülmeyen varsayımların ya da geniş tarihsel bağlamların bir ifadesi olarak dikkate alınırsa tarihyazımının genel eğilimleri hakkında daha çok şey söyleyecektir.

Genel olarak tarihyazımı alanında karşılaştırmalı, kapsamlı ya da küresel tarihyazımı çalışmalarının son derece yeni olduğu, dolayısıyla pek çok eksikliği olduğu vurgulanabilir.[7] Ancak meseleye Osmanlı tarihi açısından bakılacak olursa, başka unsurları dikkate almak gerekir. Meselâ, kurumsal olarak bakıldığında uluslararası alanda önemli bir referans kaynağı olan Cambridge Tarihleri dizisinin Osmanlı/Türkiye ayağının ilk cildi ancak 2006'da yayınlanabilmiştir.[8] Christine Woodhead, Osmanlı ve Britanya imparatorluklarının 19. yüzyılda artan ilişkileri, dolayısıyla İngiliz tarihi için Osmanlı İmparatorluğu'nun ve Türkiye Cumhuriyeti'nin önemi düşünüldüğünde Cambridge gibi akademik yayıncılığın öncü kurumlarından birinin bu derece gecikmiş olmasını ilginç bulur. Kültürel farklılıklar, Osmanlıcayı hakkıyla öğrenerek kaynakların verimli kullanılmaya başlamasının çok vakit alması, Osmanlı çalışmaları için yeterli finansal kaynak olmaması, imparatorluk sonrası ortaya çıkan ulus-devletlerin Osmanlı mirasını kabul eden bir tarihyazımı geliştirmemesi, hatta tam tersine reddiyeci bakış açıları bu gecikmeyi bir yere kadar açıklar. Yine de sorun esas olarak Osmanlı İmpa-

---

[6] "Turkish Historical Thesis: an interpretation of Turkish/Ottoman history prevalent in the early twentieth century that stressed the historical and cultural connection between Turkey and Europe." Iggers ve Mukherjee, *A Global History of Modern Historiography.* s. 408 Karşılaştırmak için, Büşra Ersanlı, *İktidar ve Tarih, Türkiye'de Resmi Tarih Tezinin Oluşumu (1929-1937)* (İstanbul: Afa Yayınları, 1996). Bu çalışmanın daha yakın tarihli İngilizce bir özetini Ersanlı 2001'de yayınlanmıştır. Türkçe çevirisi için, Büşra Ersanlı, "Türk Tarih Tezi ve Sonrası: Zihinsel Bir Tavrın Öyküsü," içinde*Tarih Eğitiminde "Sen Kimsin?" Siyaseti: Türkiye'den Orta Asya'ya* (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2019).

[7] Daniel Woolf, *A Global History of History* (Cambridge University Press, 2011).Woolf, tarihyazımının genel olarak tarih disiplini içinde az ilgi gören, zor anlaşılan bir alan olduğunu, İngilizce olarak yazılmış bir küresel tarihyazımı kitabı olmadığını, bunun ise pek çok eksikliğe rağmen denenmesi gerektiğini belirtir. ss. 1-22.

[8] İlk yayınlanan cilt de kronolojik sıra içinde üçüncü cilttir. Serinin diğer ciltleri 2006'tan sonra yayınlanacaktır. Suraiya N. Faroqhi, der., *The Cambridge History of Turkey, The Later Ottoman Empire, 1603-1839*, cilt. 3 (Cambridge: Cambridge University Press, 2006).

ratorluğu'nun devasa kapsamıyla tarihçinin omuzlarına bıraktığı yüktür.[9] Bölgesel farklılıklardan belgelerin çeşitliliğine, bu yük tarihçilerin bu alanın sadece bir ucunu eşelemesine izin vermiş ve dolayısıyla kafayı kaldırıp etraflarına bakmaya imkânları bile olmamıştır. Hal böyle iken Woodhead'e göre 2000'li yılların başında (içinde Cambridge Tarihi'nin de olduğu) bir dizi çalışma Osmanlı tarihyazımının "inanılmaz dönüşümünün" göstergesi olmuştur.[10] Virginia Aksan, Daniel Goffman ve Caroline Finkel'in çalışmaları Osmanlı tarihini gerek Batı tarihçiliğine daha iyi tanıtmak gerekse Osmanlı İmparatorluğu'nun tarihsel anlatısını erken modern dönem tarihi içinde yorumlamak için önemli alanlar açmıştır.[11] Tüm bunların önemli olduğu şüphesizdir de inanılmaz olup olmadığı tartışmalıdır;[12] herhalde tüm bu çabalar yeterli olmamış olmalıdır ki Modern Tarihyazımının Küresel Tarihi'nde Osmanlı/Türk tarihyazımının en temel sayılabilecek tarihçi ve unsurları hakkında bile önemli hatalar yapılmaktadır.

Osmanlı tarihyazımına dair bir genel yoruma daha bakmak bu tarihsel bağlamı genişletmek için faydalı olacaktır: 2014'te, diğer iki kaynaktan farklı olarak önemli bir geç dönem Osmanlı-erken dönem Cumhuriyet tarihçisi, Erik Jan Zürcher, "Monologue to Conversation: Comparative Approaches in Turkish Historiography" başlıklı kısa makalesinde karşılaştırmalı tarihin yükselişte olduğunu, peşi sıra Türk tarihyazımını da değiştirdiğini iddia eder.[13] Zürcher'e göre her ne kadar 1960 ve 1970'li yıllarda Halil İnalcık (*The Ottoman Empire, The Classical Age 1300-1600*), Roderic Davison (*Reform in the Ottoman Empire 1856-1876*), Niyazi Berkes (*The Development of Secularism in Turkey*) ve Şerif Mardin'in (*The*

[9] Christine Woodhead, "Review Article—Consolidating the Empire: New Views on Ottoman History, 1453-1839," *English Historical Review* CXXIII, no. 503 (2008).
[10] *A.g.e.*, s. 975.
[11] Woodhead'in bahsettiği bazı çalışmalar şunlardır: Virginia Aksan ve Daniel Goffman, der., *The Early Modern Ottomans Remapping the Empire*, Virginia Aksan, *Ottoman Wars 1700-1800 an Empire Besieged*, Caroline Finkel, *Osman's Dream, the Story of the Ottoman Empire.* Woodhead'in makalesindeki bu çalışmalara belki Goffman'ın daha önce yayınladığı çalışması da eklenebilir. Daniel Goffman, *The Ottoman Empire and Early Modern Europe*, der. William Beik ve T.C.W Blanning, New Approaches to European History, (Cambridge: Cambridge University Press, 2002).
[12] Aslına bakılırsa Osmanlı tarihini erken modern dönem dinamiklerini içinde karşılaştırmak için sadece Suraiya Faroqhi'nin 2006'dan önce yayınladıkları Woodhead'in inanılmaz olarak nitelediği dönüşümün kendisi kadar önemli sayılmalıdır. Suraiya Faroqhi, *Towns and Townsmen of Ottoman Anatolia, Trade, crafts and food production in an urban setting, 1520-1650* (Cambridge: Cambridge University Press, 1984).Suraiya Faroqhi, *Coping with the State : Political Conflict and Crime in the Ottoman Empire, 1550-1720* (İstanbul: Isis Press, 1995).Suraiya Faroqhi, *Approaching Ottoman History: An Introduction to the Sources* (Cambridge: Cambridge University Press, 2000); Suraiya Faroqhi ve Fikret Adanır, der., *The Ottomans and the Balkans, A Discussion of Historiography* (Brill, 2002).Suraiya Faroqhi, *The Ottoman Empire and the World Around It* (London, New York: I. B. Tauris, 2004).Buna hiç şüphesiz Rifa'at Ali Abou-el-Haj da eklenebilir. Abou-el-Haj, Rifa'at Ali. *Formation of the Modern State: The Ottoman Empire, Sixteenth to Eighteenth Centuries.* 2. Baskı. (New York: Syracuse University Press, 2005) (Kitabın ilk baskısı 1991'dir).
[13] Erik Jan Zürcher, "Monologue to Conversation: Comparative Approaches in Turkish Historiography," *Turkish Studies* 15, no. 4 (2014).

Genesis of Young Ottoman Thought, A Study in the Modernization of Turkish Political Ideas) çalışmaları Osmanlı İmparatorluğu'nun dönüşüm sürecini geniş bir tarihsel bağlam içinde yorumlasalar da, bunlar doğrudan karşılaştırmalı çalışmalar değildir. Dolayısıyla, daha önceki onyıllara kıyasla üç önemli değişiklik Osmanlı/Türk tarihyazımını "büyük" sorular[14] sormaya ve karşılaştırma yapmaya yöneltmiştir; Dünya Sistemi kuramı, Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra ortaya çıkan milliyetçilik tartışmaları ve imparatorluk çalışmaları. Bu yoruma göre Türkiye'deki yenilikçi kuramsal tartışmalar ve yeni yaklaşımlar çoğunlukla dış dinamiklerle ortaya çıksa da tarih yazımının yönü artık karşılaştırmalı çalışmalardır.

Zürcher'in imparatorluk çalışmalarına dair gözlemleri tarihyazımında genel bir eğilimi ifade ettiği kadarıyla doğru olmakla birlikte[15]Osmanlı tarihçiliğinin son yıllarda büyük sorulara yöneldiği ve karşılaştırmalı çalışmaların daha fazla önem kazandığı iddiasına şüpheyle yaklaşmak iyi olur. Zürcher'in atıfta bulunduğu çalışmaların bazıları 1980'lerin sonunda (Çağlar Keyder, *State and Class in Turkey, A Study in Capitalist Development*, 1987, Reşat Kasaba, *The Ottoman Empire and the World Economy: The Nineteenth Century*, 1988), bir diğer kısmı da 1990'ların sonu ile 2000'li yılların başında (Karen Barkey, Mark von Hagen, der. *After Empire, Multiethnic Societies and Nation-Building. The Soviet Union and the Russian, Ottoman and Habsburg Empires*, 1997, Dominic Lieven, *Empire, The Russian Empire and its Rivals*, 2001) yayınlanmıştır. Daha yakın tarihli olanların ise (Karen Barkey, *Empire of Difference. The Ottomans in Comparative Perspective*, 2008, Eric Jan Zürcher, der. *Fighting for a Living. A Comparative History of Military Labour 1500-2000*, Touraj Atabaki, *The State and the Subaltern: Modernization, Society and the State in Turkey and Iran*, 2007), ne derece büyük soruların taşıyıcısı olduğu tartışılmalıdır.

[14] Büyük ifadesini tırnak içinde kullanan Zürcher'dir, Zürcher, "Monologue to Conversation: Comparative Approaches in Turkish Historiography." s. 589. "Büyük" sorulardan ne kastedildiği tam olarak belli olmasa da, bunlar anlaşıldığı kadarıyla özellikle siyaset biliminde etkili olmuş Modernleşme Okulu'nun araştırma sorularına ve yaklaşımlarına denk düşer.

[15] Alan Mikhail ve Christine Philliou, "The Ottoman Empire and the Imperial Turn," *Comparative Studies in Society and History* 54, no. 4 (2012).

Zürcher'in iddiasının tersine geçmişe kıyasla Osmanlı tarihyazımının büyük sorular ve karşılaştırmalı tarih ile bağlarının zayıflamış olduğu bile söylenebilir. Hatta Osmanlı tarihine dair hatalı ve üstün körü yorumlarının en önemli nedenlerinden biri de tam olarak budur. Yani büyük soruların ve buna bağlı olarak karşılaştırmaya olanak sağlayan tarihsel bağlamların Osmanlı tarihyazımında yeteri kadar ilgi görmemesi, Osmanlı tarihini dar bir entelektüel alana hapsettiği kadar, farklı tarihsel anlatılar ve tarih yazımı yaklaşımlarıyla ilişki kurulmasını da zorlaştırmaktadır. Buna, bir alt-dal, entelektüel bir uğraş ya da özerk bir akademik çalışma alanı olarak eleştirel tarihyazımının tarih disiplini içinde en az gelişmiş alanlarından biri olduğu tespiti eklenirse bilgi eksikliğinin nasıl bir düşünsel bağlamdan ortaya çıktığı belki daha iyi anlaşılır. 2011'de Ahmet Şimşek ve Vahdettin Engin'in kapsamlı bir tarihyazımı seçkisine girişte söyledikleri, olumlu gelişmeler olmakla beraber, bugün için de büyük ölçüde geçerlidir: "Batıda uzun bir zamandır disiplin olarak var olmuş ama ülkemizde henüz mevcut olmayan bir bilim alanı da tarihyazımı (historiography)'dir … [Ü]lkemiz tarihçiliğinin hem geleneksel hem de modern anlamda bir sürekliliğe sahip olduğu bilinmektedir. Ama buna rağmen tarihçiliği, tarih metodolojisini, tarih yazıcılığını ele alan tarihyazımı adında bir bilim disiplininin var olamamasının düşündürücü olduğu söylenebilir."[16] Bunun da ötesinde Erdem Sönmez'in işaret ettiği gibi, tarihyazımı aslında görece yeni bir eleştiri disiplinidir ve farklı yaklaşımların rahatlıkla kalem oynattığı bir alan olarak ciddi yöntemsel eksikliklerle malûldür. İncelenen tarihçilerin kendi düşünsel bağlamları içinde değerlendirilmesinden, bunu karşılaştırmalı olarak yapmaya kadar pek çok eleştirel yöntem kolaylıkla bir kenara bırakılabilmektedir.[17] Dolayısıyla, Osmanlı tarihi de uzmanlaşmış araştırmacılar dışındaki akademisyenler için kıyaslayarak değerlendirme yapmanın güç olduğu, kendi üzerine kapalı bir alan ve birbirinden kopuk bilgi öbekleri halinde kalmaktadır.

Bu yazının amacı Osmanlı tarihi hakkındaki üstünkörü ve hatalı yorumların nedenlerini tarihsel sosyoloji ile ilişkisi içinde değerlendirmektir. Bunun için de ilk önce Osmanlı tarihyazımının entelektüel ve kurumsal bağlamına kısaca değineceğim. Daha sonra ise, özellikle 20. yüzyıl Osmanlı tarihçiliğinin kurucu isimlerinin – tarihsel sosyolojinin de araştırma zeminini oluşturan – kapitalizme geçiş, az gelişmişlik, demokrasi, parlamenter rejimler ve modern devletin doğuşu gibi büyük sorularla olan ilişkisine bakacağım. Bu tür soruların, doğrudan ya da dolaylı olarak, 1990'lara gelene kadar Osmanlı tarih yazımı için önemli olduğunu, daha sonra ise bu önemin artmak yerine azaldığını göstermeye çalışacağım. Değişimin olumlu ve olumsuz yönlerini bir sonraki bölümde, sadece Osmanlı tarihçiliğine değil aynı zamanda tarihsel sosyolojinin kendi içindeki dönüşümlere bakarak ele alacağım. Sonuç olarak iddia etmek isterim ki her ne kadar çalışılan konular çeşitlenmiş, yayınlar artmış ve daha nitelikli hale gelmiş ise de

---

[16] Vahdettin Engin ve Ahmet Şimşek, der., *Türkiye'de Tarihyazımı* (İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2011). s. XI-XII.

[17] Erdem Sönmez, "Galat-ı Meşhuru Sorgularken Türkiye'de Tarihyazımı Üzerine Notlar," *Modus Operandi* 1 (2015). s. 51.

Osmanlı tarihçiliğinin tarihsel sosyoloji ile yollarını ayırmış olması tarihçiliğin entelektüel bağlamını ciddi olarak sınırlandırmıştır.

II. Tarihyazımı

Bu eksiklikleri akılda tutmak kaydıyla, yine de tarihyazımı alanındaki çalışmaların son on beş yirmi yılda arttığını eklemek gerekir. Genel bir gözlem düzeyinde tarihyazımının gelişimini dört kategoride sınıflandırmak mümkün. Birinci kategorideki çalışmalar 1990'ların ilk yarısında sivil girişimler ve Tarih Vakfı'nın öncülüğünde başlamış sempozyumlara dayanan yayınlardır.[18] Bu alandaki ilk çalışmaların ana ekseni ilk ve orta öğretimdeki tarih ders kitaplarını kapsamlı olarak ele almak ve eleştirel bir bakış açısı ile yorumlayarak, yeni seçenekler sunmak olmuştu. Benzer çalışmalar gerek ders kitaplarında gerekse akademik ve popüler tarihyazımındaki tartışmalı konuları ele alarak devam etti.[19] Diğer disiplin ve yaklaşımlar da tarihyazımının bazı varsayımlarını ve bunların kendi disiplinleri üzerindeki etkisini eleştirel olarak değerlendirdiler.[20]

İkinci bir kategori olarak nitelendirilebilecek çalışmaların özelliği genel konular yerine tek bir konu ya da alanı kapsamalarıdır. Bu çalışmalar ele aldıkları konuya eleştirel yaklaşımlarının yanında somut tarih çalışmaları ile de yaklaşırlar. Dolayısıyla tarihyazımı ile tarih arasında dururlar. Bunlar kuramsal eleştiriler kadar ampirik ve belgeye dayalı yeni katkıların da bulunduğu çalışmalardır.[21]

---

[18] Ali Berktay ve Hamdi Can Tuncer, der., *Tarih Eğitimi ve Tarihte "Öteki" Sorunu 2. Uluslararası Tarih Kongresi 8-10 Haziran 1995 İstanbul* (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1998). Zeynel Abidin Kızılyaprak, der., *Tarih Yazımında Yeni Yaklaşımlar, Küreselleşme ve Yerelleşme, Üçüncü Uluslararası Tarih Kongresi Tarih Yazımı ve Müzecilikte Yeni Yaklaşımlar: Küreselleşme ve Yerelleşme* (İstanbul: Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, 2000); Salih Özbaran, der., *Tarih Öğretimi ve Ders Kitapları Buca Sempozyumu 29 Eylül - 1 Ekim 1994* (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1995).

[19] Bülent Bilmez, der., *Cumhuriyet Tarihinin Tartışmalı Konuları* (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2013).

[20] Uluslararası ilişkiler ve jeopolitik buna bir örnek olarak verilebilir. Murat Yeşiltaş, Sezgi Durgun, ve Pınar Bilgin, der., *Türkiye Dünyanın Neresinde? Hayali Coğrafyalar, Çarpışan Anlatılar* (İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları, 2015).

[21] Fikret Adanır, "Balkan Historiography Related to the Ottoman Empire since 1945," içinde *Ottoman Past and Today's Turkey*, der. Kemal Karpat (Brill, 2000); Suraiya Faroqhi ve Fikret Adanır, "Introduction," içinde *The Ottomans and the Balkans, A Discussion of Historiography*, der. Suraiya Faroqhi and Fikret Adanır (Brill, 2002); Oktay Özel ve Fikret Adanır, der., *1915 Siyaset, Tehcir, Soykırım* (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2015); Selim Karahasanoğlu, "Osmanlı tarihyazımında "Lâle Devri" Eleştirel bir değerlendirme," *Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar*, no. 7 (Bahar-Yaz 2008 2008); Oktay Özel ve Mehmet Öz, der., *Söğüt'ten İstanbul'a, Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu Üzerine Tartışmalar* (Ankara: İmge Kitapevi, 2000); Cevat Şayin ve Gültekin Yıldız, der., *Osmanlı Askerî Tarihini Araştırmak: Yeni Kaynaklar ve Yeni Yaklaşımlar* (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2012); Israel Gershoni, Amy Singer, ve Y. Hakan Erdem, der., *Middle East Historiographies, Narrating the Twentieth Century* (Seattle and London: University of Washington Press, 2006); Amy Singer, Christoph K. Neumann, ve Selçuk Akşin Somel, der., *Untold Histories of the Middle East, Recovering voices from the 19th and*

Kendi başına düşünülmesi gereken bir üçüncü kategori ise genellikle bireysel çalışmalardır. Bunlar çoğunlukla tarih ağırlıklı olmakla beraber başka disiplinlerden de gelen akademisyenler tarafından kaleme alınmış, akademik ya da popüler tarihçiliğin çeşitli kavramlarını, tartışmalarını ve konularını ele alan makalelerden oluşan eserler olarak düşünülebilir.[22] Bu üç kategorideki çalışmaların tümü genellikle tarih eğitiminin son derece kısıtlı ve kendi üzerine kapalı olduğunu göstermektedir. Buradaki tespitlere göre siyasî, askerî ve diplomatik tarihin ağırlıklı olduğu milliyetçi/kimlikçi/özcü bir anlatım tarih eğitiminin başlıca belirleyenidir. Eleştirel tarihçiler için tarihyazımının bu dar kalıplarını aşmanın yolu disiplinlerarası ve karşılaştırmalı yöntem ile küresel tarih ya da küreselleşme dinamikleri ile düşünmektir.[23]

Dördüncü ve son olarak tarihyazımı konusunda önceliği eleştirel bir yaklaşımdan ziyade tanımlayıcı ve tanıtıcı unsurlara veren çalışmalar vardır. Bunlar her düzeyden üniversite öğrencisinin tarih alanına girişini amaçlayan, alanın önemli yazarlarını, belli başlı akımlarını ve yöntemlerini özetleyen ve kısmen değerlendirilen çalışmalardır.[24]

Bu tespitlere aynı derecede önemli bir nokta daha eklemek gerekir: bir kırılma anı olarak 1980'den sonra YÖK'ün kurulması ve üniversiter düzenin değişmesiyle beraber, tarih eğitimi ve yazımını mümkün kılan kurumsallaşma dinamikleri de değişmiştir.[25] Dönemin ekonomi-politiğinin bir sonucu olarak vakıf ve devlet üniversitelerinin sayısı 1992'de ve 2000'li yılların ortasından itibaren iki

---

20th centuries Routledge Studies on the Middle East (London and New York: Routledge, 2011).

[22] Hakan Erdem, *Tarih-Lenk Kusursuz Yazarlar, Kağıttan Metinler* (İstanbul: Doğan Kitap, 2008); Ayşe Hür, *Öteki Tarih-1 Abdülmecid'den İttihat Terakki'ye*, 5. Baskı. (İstanbul: Profil Yayıncılık, 2012); Cemil Koçak, *Tarihin Buğulu Aynası Efsaneler Çökerken* (İstanbul: Timaş Yayınları, 2013); Edhem Eldem, *Mitler, Gerçekler ve Yöntem, Osmanlı Tarihinde Aklıma Takılanlar* (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2018); Büşra Ersanlı, *Tarih Eğitiminde "Sen Kimsin?" Siyaseti: Türkiye'den Orta Asya'ya* (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2019); Salih Özbaran, *Tarihçilik Zor Zanaat Ateşlenen Bir Alana İlişkin Tepkiler* (İstanbul: Tarihçi Kitapevi, 2015); Salih Özbaran, *Tarih, Tarihçi ve Toplum, Tarihin Çağrışımı, Doğası, Tarihçilik ve Tarih Öğretimi Üzerine Düşünceler* (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1997); İlhan Tekeli, *Tarihyazımı Üzerine Düşünmek* (Ankara: Dost Kitabevi, 1998); Emrah Safa Gürkan, *Bunu Herkes Bilir Tarihte Yanlış Sorulara Doğru Cevaplar* (İstanbul: Kronik Kitap, 2020).

[23] İlhan Tekeli, "Küreselleşen Dünyada Tarih Öğretiminin Amaçları Ne Olabilir?," içinde *Tarihyazımı Üzerine Düşünmek* (Ankara: Dost Kitabevi, 1998).

[24] Ahmet Şimşek, der., *Tarih Nasıl Yazılır? Tarihyazımı İçin Çağdaş Bir Metodoloji* (Tarihçi Kitapevi, 2011); Engin ve Şimşek, der., *Türkiye'de Tarihyazımı*; Ahmet Şimşek ve Alaattin Aköz, der., *Türkiye'de Akademik Tarihçilik* (İstanbul: Kronik Kitap, 2017); Ahmet Şimşek, der., *Dünyada Tarihçilik Dönemler/Okullar/Yaklaşımlar ve Tarihçiler* (Ankara: Pegem Akademi, 2017); Ahmet Şimşek, der., *Türk Tarihçileri*, 2. Baskı. (Ankara: Pegem Akademi, 2017).

[25] 1977–2001 aralığında Osmanlı tarihçiliğindeki dönüşümleri —kurumsal boyutlarını da ele alarak— kapsamlı bir değerlendirme için, Oktay Özel and Gökhan Çetinsaya, "Türkiye'de Osmanlı tarihçiliğinin son çeyrek yüzyılı: Bir bilanço denemesi " *Toplum ve Bilim* 91, no. Kış (2001).

sıçrayışla hızla artmıştır.[26] Bu artış tarih bölümlerinin, akademisyen ve öğrenci sayısının da artması anlamına gelir.[27] Daha da önemlisi yayınlardaki artıştır: hemen her üniversite, bölüm ya da enstitü kendi yayın organını -çevrimiçi yayının olanakları ile de- hayata geçirmeye başlamıştır.[28] Kısacası son 20 yılda Osmanlı tarihçiliğinin eğilimleri yorumlanacaksa, bu yeni kurumsal düzeninin nitelik ve niceliklerini de göz önüne almak gerekir.

Burada benim dikkate alacağım nokta ise tarihyazımının eğilimlerinin genel bir eleştirisi ve bu büyük kurumsal değişimden ziyade Osmanlı tarihçiliği ile büyük soruların neşet ettiği esas zemin olan tarihsel sosyolojiye odaklanmak olacaktır. Bu açıdan yorumlandığında ise Osmanlı tarihçiliğinin gelişim ve dönüşümünde belirleyici olan 1990'lardan sonra Osmanlı tarih yazımının tarihsel sosyoloji ile olan bağını hemen hemen tamamen koparmış olmasıdır.

III. Büyük Sorular Nerede?

Osmanlı tarihçiliğinin durağan olduğu, içinde yer aldığı geniş dünyanın dinamiklerinden etkilenmeden kendi içine dönük ve kendini tekrar eden anlatılardan oluştuğu fikri son zamanlarda daha çok tartışmaya açılmıştır. Yeni yorumlara göre 20. yüzyıla gelmeden bile Osmanlı tarih yazarları kendi iç dinamikleri kadar bölgesel ve küresel dönüşümlerin de etkilerini yansıtan karşılaştırmalı görüşler ileri sürmeye başlamışlardı. 18. yüzyılla beraber hanedan etrafında kurgulanmış bir tarihyazımından gittikçe hanedandan özerk bir kurum olarak düşülmeye başlanan devletin tarihine geçiş bu türden değişimlerdir.[29]

---

[26] 1981'de 18 olan üniversite sayısı, 1992'de 30 olmuş, "aceleciliğin ve hazırlıksız uygulamaların şahikası 1992 yılında 3837 sayılı yasa ile Türkiye sathında bir seferde 21 üniversite" açılmış ve sayı 53'e ulaşmıştır. Özel and Çetinsaya, "Türkiye'de Osmanlı tarihçiliğinin son çeyrek yüzyılı: Bir bilanço denemesi ". s. 20.

[27] 2017'de "93'ü devlet, 15'i vakıf (özel) olmak üzere toplamda 108" Tarih bölümü vardı. Bk. Ahmet Şimşek, "Giriş," içinde *Türkiye'de Akademik Tarihçilk*, der. Ahmet Şimşek and Alaattin Aköz (İstanbul: Kronik Kitap, 2017). s. 20. 2019-2020 öğretim yılında 78 ildeki 120 farklı üniversitede Tarih bölümü vardı ve bunların sadece 107 tanesi aktif olarak öğrenci almaktaydı. Kadrolu öğretim elemanı sayısı ise 2020 Ağustos'u itibariyle 1.895 idi. Ancak bu verilere bazı çekincelerle yaklaşmak gerekir; mesela, YÖK'ün web sitesinde belirtilen tarihte öğretim üyesi verilerine ulaşmak mümkünken bölüm sayılarına ulaşılamıyordu. Bölüm verileri Derstarih.com sitesinde belirtilen verilerdir. Bu verilerin 2020'de kapatılan Şehir Üniversitesi'ni de içerdiğini belirtmek gerekir.

[28] 2020 Ağustos'u itibariyle Ulakbim-Dergipark'ta Sosyal Bilimler-Tarih kategorisinde 164 dergi gözükmektedir (2019'da bu sayı 110-120 arasındaydı). Bu verilere de belirli çekincelerle yaklaşmak gerekir; bazı dergiler iki defa yer alırken, bazı dergilerin ise henüz ne güncel sayılarında ne de arşivlerinde yayın yoktur, yani, sadece başlık olarak yer almaktadırlar. Öte yandan, dergilerin tam olarak hangi ölçütleri yerine getirdiğinde Tarih kategorisinde yer aldıkları belli değildir. Son olarak, bu kategorideki dergilerin sayısının değişmesi tabii ki makul olmakla birlikte bir iki hafta arayla aynı kategoride farklı verilere de rastlamak mümkündür.

[29] Buradaki değerlendirmedeki esas vurgu 20. yüzyıl olduğu için daha önceki dönemlerin değişimine kısaca değinilmiştir. Erken modern dönemi geniş bir tarihsel bağlama yerleştiren

19. yüzyılda ise Batının tarihsel izleği tüm dünyanın geri kalanı kadar -belki en erken örneklerden biri olarak- Osmanlı yönetici sınıfı için de artık başarı ve başarısızlığın ölçütü haline gelmeye başlayacaktır. Bu ölçüt sadece farklı siyasal rejimlerin iktisadi politikalarını, askerî stratejilerini ya da sömürgeci etkinliklerini karşılaştırmak için değil, imparatorluğun kendi geçmişini değerlendirmek ve yeni bir evrensel tarih içine konumlandırmak içinde kullanılmaya başlamıştır.[30] Bu dönemin tartışmalarının bir parçası olarak hem somut bir köken arayışı hem de bir medeniyet tasavvuru etrafındaki tartışmalar bürokrat-entelektüellerin kendilerini geniş bir dünya içinde nasıl konumlandırdıklarının önemli bir veçhesidir.[31]

Modern anlamda akademik tarihçilik özellikle 19. yüzyılın ikinci yarısı ileatılan adımlar tedrici de olsa, hatta zaman zaman geri adımlar atılsa da -bir kurumsallaşma sürecine girer.[32] II. Meşrutiyet'ten sonra artık tarih disiplini Darülfünûn'un bir parçası olarak yerleşmiş, program içinde verilen dersler de çeşitlenmiştir. Bunlara ek olarak tarihyazımında da önemli kaymalar olur. Meselâ, "II. Abdülhamit dönemindeki tarih anlayışından en ciddi kopuş devletin tarihi (dolayısıyla ideolojik) kökeni (orijini) konusunda olmuştur. Artık Osmanlıların kökeni eskiden olduğu gibi İslamiyet'in ortaya çıkışı değil, bundan çok daha önce, ilkçağ medeniyeti olarak ele alınan Türk tarihi ile başlamaktadır."[33] Bu dönemdeki gelişmeler farklı eğilimleri taşıyan *Milli Tetebbular Mecmuası* gibi yayınlar ya da Tarih-i Osmanî Encümeni gibi kurumlarla bazıları Cumhuriyet dönemine de devredecek bir sürekliliğin başlangıcı olmuştur. Cumhuriyet'in kuruluş dönemi ise tarihin her türden siyasi mücadelenin yansıdığı bir alan olarak sil baştan inşa edildiği bir dönemdir[34] ve gerek yeni rejimin ideolojik tercihleri ge-

bazı çalışmalar için; Baki Tezcan, "The politics of early modern Ottoman historiography," içinde *The Early Modern Ottomans, Remapping the Empire*, der. Virginia Aksan ve Daniel Goffman (Cambridge, New York: Cambridge University Press, 2007). Ethan Menchinger, "A Reformist Philosophy of History: The Case of Ahmed Vâsıf Efendi," *Osmanlı Araştırmaları/The Journal of Ottoman Studies* 44 (2014).Gottfried Hagen, "Legitimacy and World Order," içinde *Legitimizing the Order, The Ottoman Rhetoric of State Power*, der. Hakan Karateke and Maurus Reinkowski (Brill, 2002).

30 Necmettin Alkan, "Moderniteye Geçişte Osmanlı Tarihçiliği ve Ahmet Cevdet Paşa," içinde *Türk Tarihçileri*, der. Ahmet Şimşek (Ankara: Pegem Akademi, 2017). Meltem Toksöz, "The World of Mehmed Murad: Writing Histoires Universelles in Ottoman Turkish - Bir Tarih-i Umumî Yazarı olarak Mizancı Murat" *Osmanlı Araştırmaları/The Journal of Ottoman Studies* 40 (2012). Christoph K. Neumann, *Araç Tarih, Amaç Tanzimat, Tarih-i Cevdet'in Siyasi Anlamı*, Çev. Meltem Arun (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1999).

31 Bu arayışın nasıl başladığı ve devam ettiğine dair, bk. Cemil Aydın, *The Idea of the Muslim World, A Global Intellectual History* (Cambridge, Massachusetts, London, England: Harvard University Press, 2017).

32 İbrahim Caner Türk, *Osmanlı Devletinde Tarih Eğitimi (1839-1922)* (İstanbul: Arı Sanat Yayınevi, 2013).

33 Mehmet Ö. Alkan, "II. Meşrutiyet'te Resmi İdeoloji, Resmi Tarih ve Eğitim," içinde *Türkiye'de Tarihyazımı*, der. Vahdettin Engin and Ahmet Şimşek (İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2011), s. 159.

34 Alkan, "II. Meşrutiyet'te Resmi İdeoloji, Resmi Tarih ve Eğitim." Aynı zamanda bu dönemi tüm unsurları ile yazmak için karşılaştırmalı bir yol da izlemek gereklidir. Böyle bir

rekse üniversitelerdeki kurumsal düzenlemeler Türkiye'deki tarihçiliğin içeriğini de biçimsel eğilimlerini de büyük oranda belirlemiştir.[35]

Yine de modern bürokrasinin doğuşunun koşulları, kapitalizme geçiş ya da temsilî demokrasinin sosyal ve hukukî kaynakları gibi büyük soruları ve bir tarihsel yöntem olarak karşılaştırmayı 20. yüzyılın ilk yarısındaki Osmanlı tarihçilerinde buluruz. 20. yüzyılın ilk tarihçi ve sosyalbilimci kuşağı olarak kabul edebileceğimiz Fuad Köprülü (1890-1966), Ömer Lütfi Barkan (1903-1979), Niyazi Berkes (1908-1988) ve Sabri Ülgener'in (1911-1983)soruları, izledikleri yol ve vermeye çalıştıkları cevaplar sadece Osmanlı tarihine dair değildir. Amaçları somut bir medeniyet soykütüğü çıkarmak ya da Osmanlı İmparatorluğu'nun sosyoekonomik ve hukukî özgünlüğünü ortaya koymak bile olsa yaptıkları, kendi tarih anlatılarını daha geniş bir tartışmanın parçası kılmaktadır. Bunu bazen üstü örtülü olarak yapsalar da zaman içinde tarih anlatıları doğrudan Batı tarihinin temel kavramları ve anlatısı ile doğrudan konuşan bir içerik almıştır.[36]

Fatma Acun'un ifadesiyle, "Modern tarih anlayışı, aslında, dünya tarihinde Türk tarihine yer açma girişimidir."[37] Bu bağlamda Fuad Köprülü'nün ayırt edici yönü Cumhuriyet'in ulus-devlet inşası sürecinde "Türkçülüğü" modern tarihçiliğin yöntemleri ile Batı-merkezli bir tarih anlatısının varsayımlarından sıyırarak kurmaya çalışmasıydı. 19. yüzyıl sonuyla 20. yüzyıl başında kurulan yeni siyasi düzen, ulus-devletlerin meşruiyet arayışında güçlü ve ayırt edici özellikleri haiz bir köken arayışını gerekli kılıyordu.[38] Köprülü'nün H. A. Gibbons gibi Batılı tarihçilerin Bizans kurumlarının Osmanlı devlet yapısı üzerindeki belirleyici etkisini eleştirmesi ve bunun yerine devletin kuruluşunda rol oynamış iktisadi,

---

örnek için, Stefan Plaggenborg, *Tarihe Emretmek Kemalist Türkiye, Faşist İtalya, Sosyalist Rusya* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2014).

[35] Şimşek, "Giriş."; Zafer Toprak, "Türkiye'de Akademik Tarihçiliğin Genel Durumu: Bir Bilanço Denemesi," içinde *Türkiye'de Akademik Tarihçilik*, der. Ahmet Şimşek ve Alaattin Aköz (İstanbul: Kronik Kitap, 2017). Ferdan Ergut, "Institutionalization of History in the Ottoman Empire," *Turkish Studies* 16, no. 2 (2015). Zeki Arıkan, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Tarihçilik," içinde *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, der. Fahri Aral and Murat Belge (İstanbul: İletişim Yayınları, 1985).

[36] Bu noktada iki önemli şerh düşmek gerekir: birincisi, kronolojik olarak biraz daha geri gitmenin ve daha fazla ismi bu listeye eklemenin mümkün olduğudur, ancak bu yazıdaki amaç Osmanlı tarih yazımı ve tarihsel sosyolojinin büyük soruları arasındaki ilişkiye odaklanmak olduğu için bu ilişkiyi en açık olarak temsil eden tarihçiler üzerinde durmak daha verimli olacaktır. İkincisi, her bir tarihçi içinde bulunduğu siyasal ve iktisadi bağlamın içinden yazar ve bu anlamda da farklı zihniyet dünyalarını ve ideolojik seçimleri temsil eder, bu çalışma bunların farkında olmak beraber daha belirgin bir izi sürmektedir. Daha geniş bir yorum bağlamı için bk. Tanıl Bora, *Cereyanlar, Türkiye'de Siyasi İdeolojiler* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2017).

[37] Fatma Acun, "Modern Türk Tarihçiliğinin Başlangıcı ve Mehmet Fuat Köprülü," içinde *Türk Tarihçileri*, der. Ahmet Şimşek (Ankara: Pegem Akademi, 2017), s. 65.

[38] Bir kimliğin tanımında değişemeyen sadece gelişip büyüyen nüve olarak köken fikri gerek felsefî soyutlama düzeyinde gerekse edebiyat ve popüler kültürde çok daha geniş tartışılması gereken bir fikirdir. Tarih yazımında ise çok baskın bir rol oynar, bk. Murat Belge, *Genesis "Büyük Ulusal Anlatı" ve Türklerin Kökeni* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2008).

sosyolojik, kültürel ve siyasal unsurları Türk kimliğinin gelişiminin bir devamı olarak kurgulaması bu türden bir yaklaşımın sonucuydu. Çoğunlukla belirtildiği gibi *Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu* 1935'te ilk önce Fransızca yazılmış ve daha sonra, 1959'da, Türkçeye çevrilmişti; "bu … [çalışmanın] asıl olarak dış dünyaya, Türk ulus devletinin varlığının temelini oluşturacak özgünlüğü kanıtlamak/onaylatmak amacı taşıdığını göstermekteydi."[39] Yine de bunu mutlak bir veri olarak kabul etmemek gerekir çünkü Sönmez'e göre Köprülü kitaptaki tezlerini farklı mecralarda ve farklı biçimlerde 1959'dan önce de yazmıştı.[40] Her halükârda burada önemli olan Köprülü'nün sadece siyasal bir proje olarak ulus-devleti onaylatması ya da siyasî tercihleri[41] ve tarih anlatısı ile Türkiye'de muhafazakâr düşüncenin tarihsel ayağını kurgulamaktaki rolü değildir. Bu hususlardaki payı yadsınmamakla beraber Köprülü'nün tarih yazımı açısından önemi, yöntem konusundaki dikkati ve ısrarıdır. Bu yönüyle hem akademik tarihçiliği geniş bir tartışma ağının parçası haline getirmiş, hem dönemin ideolojik aşırılıklarına karşı en azından zaman zaman eleştirel olabilmiştir.[42]

Her ne kadar tarih felsefesi, yöntem ve hatta siyasal sonuçları açısından Köprülü'deki değişmeyen bir "öz" arayışı eleştiriye açık olsa da bunun bir yere kadar dönemin tarihçilik ve kimlik anlayışından kaynaklandığı düşünülebilir. Kaldı ki Batı-merkezli tarih anlatılarında da benzer bir anlayış Batı'nın farklılığını ortaya koymak için hemen her zaman var olmuştur ve Köprülü'nün tepkisi de aynı varsayımlar üzerine kuruludur. Uluslararası akademik tarih çevrelerinin tanıdığı, Osmanlı tarihinin ilk önemli Türk temsilcisi olmasının yanında Köprülü özellikle üç konuda hem döneminin büyük soru ve tartışmalarının parçası olmuş hem de sonraki kuşakları etkilemiştir. Bunlardan birincisi, çok uzun dönemli dönüşümleri karşılaştırmalı bir sentez çerçevesinde tarih anlatısının mer-

---

39 Yalın Alpay, "Fuad Köprülü," içinde *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce, Muhafazarlık*, der. Ahmet Çiğdem (İstanbul: İletişim Yayınları, 2003), s. 147.

40 Sönmez, "Galat-ı Meşhuru Sorgularken Türkiye'de Tarihyazımı Üzerine Notlar". s. 64.

41 Abdülkerin Asılsoy, "Bir Siyasi Portre Denemesi: Fuad Köprülü," *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 2, no. 1 (2004).

42 Alpay, "Fuad Köprülü."; Acun, "Modern Türk Tarihçiliğinin Başlangıcı ve Mehmet Fuat Köprülü."; Bülent Arı and Selim Aslantaş, "Türkiye'de Modern Tarihçiliğin Öncüsü: Fuad Köprülü," *Doğu Batı* 12 (2000); Halil Berktay, *Cumhuriyet İdeolojisi ve Fuat Köprülü*, e-kitap. (İstanbul: Kaynak Yayınları, 1983). s. 90-120. Ancak Köprülü'nün eleştirelliğini mutlak olarak kabul etmemek gerekir, dönemin koşulları ve belki de kendi tercihleri dolayısıyla zaman zaman "muhalefeti zayıf kalmıştır." Ersanlı, *İktidar ve Tarih, Türkiye'de Resmi Tarih Tezinin Oluşumu (1929-1937)*. s. 135.Oktay Özel, "Köprülü'nün Kaldığı Yerden: Türkiye'de Tarihçilik," içinde *Fuad Köprülü Kitabı*, der. Yahya Kemal Taştan (Ankara: Kültür Bakanlığı, 2012). Erdem Sönmez'e göre ise Köprülü'nün kurumsal ilişkilerini de tarihçiliğini de daha titiz ve eleştirel okumak gerekir. Erken Cumhuriyet döneminde "doğrudan "organik aydın" niteliği taşımamak; çekirdek kadro içinde olmasa bile iktidarın yakın çevresinde konumlandırılmaya, taltif edilmeye ve kilit pozisyonlara getirilmeye engel değildir". Köprülü için de böyle olmuştur. Sönmez, "Galat-ı Meşhuru Sorgularken Türkiye'de Tarihyazımı Üzerine Notlar." s. 63.

kezine koymasıdır.[43] Bu aynı zamanda yeni bir tarihlendirme ve kavramsallaştırma anlamına gelir; Halil Berktay'ın tespiti ile, "Türk tarihinin evrimsel bütünlüğünü kavramak" üzere atılmış bir adımdır.[44] Tam da bu anlamda dünya tarihinde Türk tarihine bir yer açma hamlesidir. İkincisi, bunu yaparken siyasi ve askeri tarih ile yetinmek yerine, sosyoloji ve coğrafyayı da işin içine katarak mümkün olan en kapsayıcı tarih anlatısını ortaya koymaya çalışmasıdır. Üçüncü olarak da belge kullanımında yine kendini devlet merkezli belgelerle kısıtlamak yerine en geniş anlamda kültür tarihinin parçası kabul edilebilecek kaynakları kullanmasıdır. Halil İnalcık'ın deyişiyle, "Ziya Gökalp'ın bir "tilmiz"i olarak toplum ve kültürün organik bir bütün olduğuna inanan Köprülü, kültürün edebiyat, sanat, hukuk, iktisat gibi kollarının "içtimai hayat dediğimiz complexus"un çeşidi [sic] yönlerinden ibaret olduğunu göstermiş ve kendi çalışmalarını bu temelde geliştirmiştir."[45] Sonraki kuşaklarda pek çok tarihçiyi etkilemiş olmasının en önemli nedenlerinden biri muhafazakârlığını sosyolojik ve tarihsel olarak temellendirmesi kadar tarih anlatısının kapsayıcılığıdır.[46] Berktay'a göre, bunların da ötesinde Köprülü 1930'ların dar kalıplarından da bir dereceye kadar sıyrılarak, "materyalist bir düşünme ve çok geniş bir kültür birikiminden hareketle karşılaştırmalı tarih sorunlarını ortaya" atabilmiştir.[47] Bunu yapabilmek içinse toplumsal dönüşümün sonsuz çeşitliliğinden aslî olanları çekip çıkarmak ve bunları karşılaştırma unsuru olarak tanımlamaya çalışmak gerekir. Köprülü'nün materyalizmi tartışması bir yana, Berktay aynı zamanda sonraki kuşaklarda bir tür yöntemsel dağılma ve hatta tarihsel ufkun darlaşmasını görür: Köprülü'den sonra gelenler aynı derecede kapsayıcı değildir ve karşılaştırmalı tarihi bir yöntem olarak kullanmazlar.

Berktay'a göre bu radikal bir kopuştur ve aynı zamanda farklı zihniyetleri temsil eden siyasal ve kültürel bağlamların bir sonucudur: "liberal-milliyetçi Köprülü'den yaklaşık 15 yıl sonra doğan Ömer Lütfi Barkan, Tek Parti ve Milli Şef dönemlerinin tipik bir devletçi-milliyetçisi olarak, bu dönüşümün baş mima-

---

[43] Amacı ve uygulanan yöntemin kısıtları bir yana, karşılaştırma tercih edilen bir tarih yöntemi olarak, Köprülü'nün de parçası olduğu Âsar-ı İslamiyye ve Milliye Tedkik Encümeni'nin dergisi *Milli Tetebbular Mecmuası*'nda açıklanmıştır. Ersanlı, *İktidar ve Tarih, Türkiye'de Resmi Tarih Tezinin Oluşumu (1929-1937).* s. 82.

[44] Berktay, *Cumhuriyet İdeolojisi ve Fuat Köprülü.*

[45] Halil İnalcık, "Türkiye'de Modern Tarihçiliğin Kurucuları," içinde *Türkiye'de Tarihyazımı*, der. Vahdettin Engin ve Ahmet Şimşek (İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2011). s. 187.

[46] Bu konuda Abdülkadir İnan'dan Osman Turan'a, Mustafa Akdağ'dan, pek tabii Halil İnalcık'a kadar pek çok tarihçi Köprülü'nün öğrencisi sayılabilir. Ama bu etki dolaylı olarak da devam eder. 20. yüzyıl tarihçiliğinin ikinci yarısında zihniyet, kültür, din ve sosyal tarih konularının bir diğer önemli ismi Ahmet Yaşar Ocak, Köprülü'nden ne kadar etkilendiği açıkça belirtir: "Fakültede Fuad Köprülü'yü okuyunca yeni bir dünya keşfetmiş gibi oldum. Kendi kendime "Aradığım bu" dedim." Etkilenmenin en önemli nedenini ise Köprülü'nün kapsayıcılığında bulur: "Köprülü … yaptığı yayınlarıyla Türk tarihinin bütün alanlarını hem metodolojik hem de muhteva olarak kapsayan komple bir tarihçidir." Haşim Şahin, *Arı Kovanına Çomak Sokmak, Ahmet Yaşar Ocak Kitabı* (İstanbul: Timaş, 2014).ss. 148 ve 151.

[47] Berktay, *Cumhuriyet İdeolojisi ve Fuat Köprülü.* s. 100,vurgu Berktay'ın.

rı görünümüne bürünür."[48] Köprülü'ye kıyasla Osmanlı-Türk tarih yazımı Ömer Lütfi Barkan ile çok daha "partikülarist" bir patikaya girmiştir. Bu Osmanlı tarihinin -dolayısıyla Cumhuriyet'in- özgün yönlerinin (hepsinden önemlisi burada devletin rolünün) tek ve benzersiz bir tarihsel zemine yerleştirilmesi demektir. Bu açıdan bakıldığında çok uzun dönemli tarihsel süreçlerin birbirine eklemlenen evrimi yerini Osmanlı'nın 15 ve 16. yüzyıllarında ifadesini bulmuş bir "altın çağ"a bırakır. Barkan'ın son derece ampirik gibi görünen çalışmaları da aslında aklındaki benzersiz devlet yapısının farklı veçhelerini vurgulamak için seçilmiştir.[49]

Bununla beraber Osmanlı İmparatorluğu'nun tarihsel dinamiklerinin benzersizliği-biricikliği fikri sonraki kuşaklar için belirleyici olmuşsa da Köprülü'den sonra Barkan'ın imparatorluğun benzersizliğine yaptığı vurgunun daha sonraki

[48] Halil Berktay, "Dört Tarihçinin Sosyal Portresi," *Toplum ve Bilim* 54/55 (1991). s. 39.

[49] Bu yorumları yaparken Berktay'ın tarihçiyi (herhangi bir tarihçiyi) de tarihsel bir bağlam içine oturtarak sadece yazdıklarını değil, yazdıklarını mümkün kılan koşulları ve varsayımları dikkate alması tarihyazımı yöntemi açısından önemlidir: "Köprülü hemen tamamen kendi emeğinin ürünü olan bir insandır; henüz yapılanmamış, nereye gideceği belli olmayan bir ortam ve iklimde, sosyolojik edebiyat incelemeleriyle kendini uzun süre disipline ettikten sonra, adım adım tarihe geçmiştir. Barkan ise mukayese bile edilmeyecek ölçüde, yapılanmış bir mekânda kendisine çizilen yoldan gitmiştir ve kurulmuş bir devletin, kelimenin tam anlamıyla Atatürk devletçiliğinin ürünüdür; nitekim incelendiğinde, kariyerindeki bütün önemli dönüm noktalarını o devletin tayin edici müdahalelerine borçlu olduğu görülür—buna, formel eğitiminin avantajları (ve dezavantajları) da dahildir." Berktay, "Dört Tarihçinin Sosyal Portresi." s. 39-40.

tarihsel anlatılar için ne derece belirleyici olduğu tartışılmalıdır. Meselâ imparatorluğun benzersizliğini vurgulamakta son derece önemli bir rol oynayan 15. ve 16. yüzyılların (bir "altın çağı" da hep hatırlatacak şekilde) "klasik" olarak tanımlanması herhalde sadece Barkan'ın etkisine indirgenemez. Hiç şüphesiz Barkan'ın çalışmaları önemlidir ancak bu dönemin imparatorluk tarihinde merkezi rol oynaması birbirini izleyen kuşakların, özellikle İnalcık'ın çalışmaları ile derinleşmiştir ve "klasik çağ" arayışı da sadece Cumhuriyet'in kuruluşundaki devrimci siyasal iklim ile sınırlanamaz.[50] Aynı zamanda, Osmanlı Devleti'nin biricikliğini vurgulamak için de olsa, Barkan'ın yazdıkları daha geniş tarihyazımı tartışmalarının bir parçası olarak yorumlanabilir. Oktay Özel'in vurguladığı gibi, Barkan, "bir yandan da iktisadi gelişme dinamiklerinin devletten göreli özerk mekanizma ve boyutlarına yönelik, uluslararası iktisadi gelişmelerin Osmanlı dünyasına etkilerini ele alan çalışmalar yaptırmıştır."[51] Daha somut olarak bu çalışmalar Fernand Braudel'in Akdeniz çalışmalarından, Osmanlı/Türkiye tarihyazımında iktisat tarihinin kurumsallaşmasında önem kazanan ampirik çalışmalarının rolüne kadar da genişletilebilir.[52] Böylece, imparatorluğun feodalizm ile tanımlanıp tanımlanmayacağı, fiyat hareketliliğinin coğrafi ve tarihsel bağlamı, demografi ve sosyal ayaklanmalar arasındaki ilişkinin ne tür bir nedensellik içinde anlaşılması gerektiği - bir anlamda Barkan'ın cevaplarından bile bağımsız olarak- Osmanlı tarih yazımını "büyük soruların" çerçevesi içinde tartışmayı gerekli kılmıştır. Barkan ve Annales Okulu -dolayısıyla sosyal tarih-arasındaki ilişkiyi temkinle değerlendirmek gerekmekle birlikte,[53] önemli olan tarihyazımında Barkan'ın

---

[50] Oktay Özel'in eleştirel okuması bunun kapsayıcı bir çerçevesini sunar. Oktay Özel, "Modern Osmanlı tarihyazımında "klasik dönem": Bir eleştirel değerlendirme," *Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar* 4, no. Güz (2006).

[51] Oktay Özel, "Ömer Lütfi Barkan," içinde *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce, Dönemler ve Zihniyetler*, der. Ömer Laçiner (İstanbul: İletişim Yayınları, 2009), s. 4 (burada sayfa numarası yazarın academia.edu'ya yüklediği metindeki sayfaya atıftır).

[52] Barkan'ın çalışmalarının genel olarak Türkiye'de iktisat tarihi içindeki rolü açısından, Rıdvan Turhan, *Türkiye'de İktisat Tarihi Çalışmalarının Gelişimi* (Konya: Çizgi Kitabevi Yayınları, 2013). Ayrıca, bk. Çoşkun Çakır, ""Devletin Tarihinden Toplumun Tarihine" Yeni Bir Tarih Paradigması ve Ömer Lütfi Barkan," *Doğu Batı* 12 (2000); Rahmi Deniz Özbay, "Türkiye'de İktisat Tarihçiliği: Ömer Lütfi Barkan ve Mustafa Akdağ," içinde *Türk Tarihçileri*, der. Ahmet Şimşek (Ankara: Pegem Akademi, 2017); Çoşkun Çakır, "Türk Tarihyazıcılığı ve İktisat Tarihi," içinde *Türkiye'de Tarihyazımı*, der. Vahdettin Engin ve Ahmet Şimşek (İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2011); Çoşkun Çakır, "Türkiye'de İktisat Tarihi Çalışmalarının Tarihi Üzerine Bir Deneme," *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 1, no. 2 (2003). Bu araştırmacıların hiçbiri Berktay'ın eleştirilerine katılmazlar ama kendi yorumları da Berktay'ın siyasal bağlam ve tarihçi arasındaki ilişkiyi kurduğu yöntemi dikkate almaz ve daha ziyade Barkan'ın yazdıklarının Berktay'ın ifade ettiğinden daha çeşitli olduğuna işaret eder.

[53] Özel'in uyarıları yerindedir: "Türkiye'de Annales okuluyla en yakın ve doğrudan temas içindeki tarihçi olmasına rağmen, Barkan modern "sosyal tarih" perspektifinden toplumsal sınıflar, ilişkiler, zihniyet, gündelik kültür, siyasi başkaldırı vs gibi konuları kendi içinde ele alan, "aşağıdan yukarıya" bir tarih perspektifi hiçbir zaman geliştirmemiş, böyle bir tarih okumasına itibar etmemiştir. Bunu ciddi anlamda ilk kez deneyecek olanlar ise bazı çalışmalarıyla Halil İnalcık, devletçi bakış açısını paradigmatik açıdan da sorgulayan ve merkeze almayan Suraiya Faroqhi gibi bir kısmı yine Barkan'ın öğrencisi olan tarihçilerle,

yerinden ziyade, tarihsel sosyolojinin zemininde sorulmuş bu tür soruların Osmanlı tarihini daha büyük bir tarihsel anlatının parçası haline getirmesidir.[54]

Eğer Köprülü ve Barkan Osmanlı tarihinin "büyük sorularla" olan uğraşının bir veçhesini temsil ediyorsa, Sabri Ülgener de bir diğer veçhesini temsil eder.[55] Köprülü'nün üzerinde çalıştığı kültür alanını zihniyet çalışmalarına doğru genişletmiş ve daha sonra gittikçe berraklaşacak bir soruyu, Osmanlı İmparatorluğu'nun neden kapitalizme geçemediği sorusunu modern sosyolojinin kurucularından Max Weber'in (ve bir dereceye kadar Werner Sombart'ın) yazdıkları ışığında değerlendirmiştir.[56] Belli bir zaman ve mekanda ortaya çıkmış tarihsel bir olgunun ya da sürecin neden başka bir yerde ortaya çıkmadığı sorusunun anlamlı ya da iyi bir soru olup olmadığı tartışmalı olmakla beraber, Ülgener'in yaptığı (ya da içinde büyüdüğü ortam ve aldığı çok katmanlı eğitim göz önüne alındığında yapabildiği) Weber ve Alman Tarihçi Okulu ile gerçek bir entelektüel ilişki kurmak olmuştur. Gerek İslam'ı iktisadi değişimle ilişkisi içinde yorumlayışı, gerekse "Ortaçağlaşma" fikri ve farklı zümrelerin (özellikle esnafın) iktisadi davranış kalıplarını belirleyen değerler bütününü yorumlaması, Weber'de var olandan çok daha inceltilmiş ve tarihsel olarak temellendirilmiş yorumlardır. Tarihyazımına katkısı açısından bakıldığında ise iki unsuru vurgulamak gerekir: Birincisi, ortadaki sorun sadece Osmanlı ya da İslam tarihi ile ilgili değildir: "Ülgener, 'kapitalist-rasyonalist-dinamik-yeni zamanlar'ın insan tipi ile 'pre-kapitalist-irrasyonel-statik-ortaçağ'ın insan tipini yeniden inşa ederek, İslam-Türk toplumlarının neden kapitalist insan tipini yaratamadığını araştırmalarının temel sorunu olarak ortaya koymaktadır."[57] Dolayısıyla Ülgener bugüne, modern dünyaya ait son derece kapsayıcı bir gözlemi Osmanlı tarihinin somut zemininde (tarihçinin kendisi için seçtiği uzmanlık alanında) tartışmaktadır. Bu

sayıları giderek artan günümüzün yeni kuşak tarihçileridir büyük ölçüde." Özel, "Ömer Lütfi Barkan." s. 10. Turhan da Barkan'ın çalışmalarında Annales Okulu'nun rolünü ihtiyatla karşılamak gerektiği belirtir. Turhan, *Türkiye'de İktisat Tarihi Çalışmalarının Gelişimi.*

[54] Dolayısıyla, Mustafa Akdağ'ın çalışmalarının kuruluş dönemini belirli bir iktisadî yapının sonucu olarak görmesi, 15 ve 16. yüzyıllara dair kabulleri sorgulaması ya da daha sonraki yıllarda Mehmet Ali Kılıçbay'ın feodalite tartışmasını yine karşılaştırmalı olarak ele alması da benzer bir şekilde yorumlanabilir. Mustafa Akdağ, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluş ve İnkişafı Devrinde Türkiye'nin İktisadi Vaziyeti," *Belleten* 12, no. 51 (1949); Mustafa Akdağ, *Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası* (Ankara: Bilgi Yayınevi, 1975); Özbay, "Türkiye'de İktisat Tarihçiliği: Ömer Lütfi Barkan ve Mustafa Akdağ."; Turhan, *Türkiye'de İktisat Tarihi Çalışmalarının Gelişimi.*ss. 116-135.

[55] Ahmet Güner Sayar, *Bir İktisatçının Entellektüel Portresi Sabri F. Ülgener* (İstanbul: Eren Yayıncılık, 1998).

[56] Rıdvan Turhan, "Türkiye'de Cumhuriyetin erken döneminde Max Weber etkisi ve bu etkiyi anlamak," *Sosyoloji Dergisi* 3. Dizi, 29, no. 2 (2014); Dursun Ayan, "Sabri F. Ülgener'in Türk Düşünce Kültüründeki Yeri," *Doğu Batı* 12 (2000); İbrahim Şirin, "Türkiye'de Zihniyet Tarihçiliği ve Sabri Ülgener," içinde *Türk Tarihçileri*, der. Ahmet Şimşek (Ankara: Pegem Akademi, 2017); Ahmet Güner Sayar, *Osmanlı İktisat Düşüncesinin Çağdaşlaşması* (İstanbul: Der Yayınları, 1986).Murat Yılmaz, "Sabri Fehmi Ülgener," içinde *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce, Muhafazarlık*, der. Ahmet Çiğdem (İstanbul: İletişim Yayınları, 2003).

[57] Yılmaz, "Sabri Fehmi Ülgener.", s. 493.

yaklaşım da, Köprülü ya da Barkan'a benzer bir biçimde ama tabii ki farklı bir yöntemle karşılaştırmaya ve kapsayıcı yorumlar yapmaya uygun bir tarihyazımı dili kurmaktadır. İkinci olarak, Ülgener geçmişi tam da bugünü anlamak için kullanmaktadır ki bu da aslında Weber'in modern olanı Batı'nın tarihsel biricikliğinde arayan yaklaşımının en önemli parçasıdır.

Yine de Sabri Ülgener, gerek Osmanlı zihniyet tarihi gerekse çağdaş Türkiye üzerine son dönem yazdıklarıyla genellikle siyasal yelpazenin muhafazakâr kanadına konumlandırıldığı için etkisi kendi döneminde de, sonrasında da sınırlı olmuştur. Bunda zihniyet çalışmalarının soyutluğu, seçtiği kaynakların (Barkan gibi tarihçilerce) veri olarak kullanmak için yetersiz sayılması ve Weber sosyolojisinin çok katmanlı ve kapsayıcı yöntemi de rol oynamış olmalı. Aynı zamanda, "Durkheim sosyolojisinin işlevselliği ve sunduğu olanaklar Weber sosyolojisinin Türk sosyolojisi içerisinde kendisine alan açmasını en başından engellemiştir."[58] Hatta bu özellikler de Tanıl Bora'nın ifadesiyle, Ülgener'i muhafazakâr çevrelerde bile, "anlaşılmadan hürmet edilen isimlerden biri haline getirmiştir."[59] Durkheim'ın etkisini aşmanın ötesinde, Ülgener'in Osmanlı tarihine yaklaşımı Weber'i ve 1950'lerde ve 60'larda etkili olacak iktisat ve sosyoloji kuramlarını basitçe ithal etmekten farklı olmuştur.

Büyük soruların sarkacı Ülgener'le Weber ve Alman Tarihçi Okulu'na ve sağa doğru hareketlenirse de, 1960'lardan itibaren askeri darbe ve Marksizm'in artan etkisinin oluşturduğu yeni bağlam ile daha güçlü bir şekilde sola doğru da sallanacaktır. Bu açıdan da Türkiye solunun tarihi ile Osmanlı toplum yapısı tartışmalarını beraber okumak hem entelektüel tarih hem de Osmanlı tarihyazımının geçirdiği evreleri anlamak için elzemdir. Son derece kapsamlı çalışmasında Halil Akkurt Osmanlı tarihyazımı tartışmalarını solun geçirdiği somut siyasal dönüşümlerle beraber yorumladığında 1960-1980 arasını bu tartışmaların esas zemini olarak görür.[60] Çakır'a göre de bu dönem iktisat tarihinin tüm Cumhuriyet dönemi boyunca en fazla ilgiyi gördüğü dönemdir.[61] Bununla beraber toplumsal yapının doğasına dair tartışmaları, Osmanlı tarihyazımının tümüne yekpare bir şekilde teşmil etmemek gerekir. Akkurt'un belirttiği gibi; "geçmişe ilişkin olduğu için asıl onları ilgilendireceği düşünülebilecek olan akademik tarihçilerin tarihin kuramla bir biçimde buluşturulduğu bu tartışmalara başlangıçta neredeyse hiçbir ilgi göstermemiş" olması önemli bir tespittir.[62] Yine Akkurt'un tespitine göre Osmanlı tarihine dair tartışmaların sol çevreler içindeki ağırlığı da 1975'ten sonra genellikle bir değini düzeyinde kalacaktır. Ancak daha sonra, akademik tarihçilikteki iktisat ve sosyal tarih tartışmalarına genel kayıtsızlık zaman içinde değişeceği gibi Osmanlı toplumsal yapısının niteliği ve dönüşümüne

---

[58] Turhan, "Türkiye'de Cumhuriyetin erken döneminde Max Weber etkisi ve bu etkiyi anlamak", s. 272.

[59] Bora, *Cereyanlar, Türkiye'de Siyasi İdeolojiler*, s. 369.

[60] Halil Akkurt, *Türkiye Solunda Osmanlı Toplum Yapısı Tartışmaları 1960-1980* (Ankara: İmge Kitapevi Yayınları, 2020).

[61] Çakır, "Türkiye'de İktisat Tarihi Çalışmalarının Tarihi Üzerine Bir Deneme", s. 41.

[62] Akkurt, *Türkiye Solunda Osmanlı Toplum Yapısı Tartışmaları 1960-1980*, s. 14.

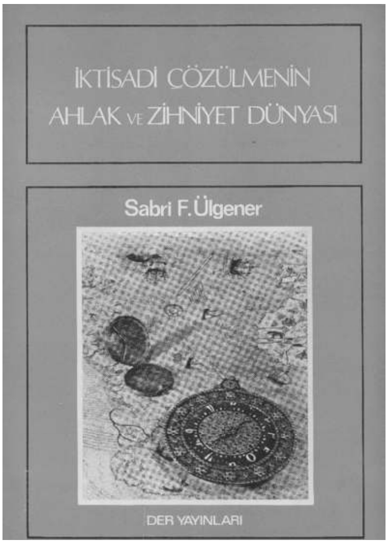

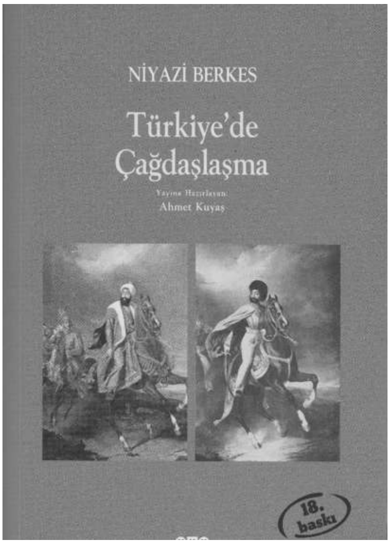

dair çalışmalar genel olarak tarihin çeşitlenmesi ve güçlenmesini de beraberinde getirecektir. Solun azalan ilgisi de farklı akademik tartışmalarla yine 90'ların ortasına kadar uzanacaktır.

Bu çerçeve içinde bir genelleme ile söylemek gerekirse "büyük sorular" söz konusu olduğunda Weber ve Marks arasında fazla düşünülmeden kabul edilen yöntemsel ve siyasal karşıtlık bir yana, Osmanlı tarih yazımı açısından 1960'lardan 1990'ların ortalarına kadar olan dönemde Türkiye solu "kapitalizme neden geçilemediği" sorusunu "az-gelişmişliğin nedenleri" olarak yeniden tartışacaktır.[63] Piyasa ekonomisinin ve modern bürokrasinin rasyonalitesinin yerini sınıf mücadelesi, sömürü ve daha genel olarak emperyalizm dinamikleri alır. Zihniyet ve kültürel değerler yerine de iktisadi alt-yapının özellikleri araştırılır. Burada esas olarak anlaşılmak istenen tarihsel sürecin kendisinden çok güncel olandır, yani Batı karşısında ya sömürge durumuna düşmüş olmak ya da gerek iktisadi ve siyasi olarak geri kalmışlık. Geçmiş kendi başına anlaşılması gereken bir dönem olmaktan ziyade geri kalmışlığın nedenlerini sunduğu kadarıyla önemlidir. Bunun için ya toplum yapısının kendi içinden ürettiği engeller çözümlenmeli ya da dışarıdan gelen etkenlerin rolü vurgulanmalıdır. Dolayısıyla, çağdaş Türkiye'nin sorunlarını tespit edebilmek için uzun dönemli bir yaklaşıma ve evrensel olduğu düşünülen tarihsel değişim dinamiklerine bakmak gerekir. Bu çerçeve içinde de meselâ, Osmanlı toplum yapısının feodal olarak nitelenip nitelendirilmeyeceği önem kazanır. Soru böyle sorulduğunda ise karşılaştırma tarihsel yöntemin ana unsuru olarak ortaya çıkar -toprak mülkiyetinin aldığı

[63]Meltem Toksöz, "Turkish Marxist Historiography: A Story of Denationalization," içinde *Marxist Historiographies A Global Perspective*, der. Q. Edward Wang and Georg G. Iggers (London and New York: Routledge, 2016).

biçimlerden, köylülüğün sosyoekonomik yapısına, kentlerin rolünden, sermaye birikiminin dinamiklerine kadar bir dizi araştırma alanı ile beraber. Bu çerçeve içinde bazıları benzerlikleri vurgularken bazıları da farklı bir tarihsel gelişme çizgisi olarak Asya Tipi Üretim Tarzı'nı öne çıkarırlar. Bu dönüm noktasını en iyi temsil eden örnek olarak Sencer Divitçioğlu, bu dönemin büyük sorularının 1970'lere taşıyan biri olarak önemlidir. Ayrıca, Divitçioğlu'nun kendi entelektüel gelişimi ve 1980'den sonra iktisattan antropoloji odaklı çalışmalara geçmesi de bu dönemin dinamiklerini temsil eder niteliktedir.[64] Bununla birlikte eğer Ülgener Weber'ci bir bakış açısını -neredeyse tek başına- temsil ediyorsa, Divitçioğlu Marks'ın bakış açısını tartışan geniş bir çevrenin mensuplarından sadece biridir.[65]

Kendisini de Köprülü-Barkan yaklaşımının mirasçısı gören[66] ve kapsayıcılık iddiasında olan herhangi bir kuramsal yaklaşım yerine arşiv verilerinden hareketle genellemeler yapmayı tercih eden Halil İnalcık, bu dönemin etkilerini olumlu olarak yorumlar; "Osmanlı tarihi üzerinde Barkan ekolü yanında Marxist [sic] tarihçiliğin katkıları, Marxist reçeteye sadık kalmalarına rağmen, yine de hayli yararlı olmuştur. Köylü ve emekçi sınıfı, para ve ücretler, günlük yaşam, merkez ve taşra, şehir-köy ilişkileri, gibi araştırma alanları gündeme girmiş, sosyal-ekonomik tarihçinin ufku genişlemiş, Annales okulunun anladığı biçimde bütüncü (total, holistic, global) bir tarih yazıcılığına yaklaşılmıştır."[67] Annales Okulu'nun çoğunlukla varsayılan ama pek de dikkatle yorumlanmayan etkisinin de yanında,[68] 1970'lerde sosyal tarih zaten Batı tarihçiliğinde de etkili olmaktadır.[69]

---

[64] Ufuk Özcan, "Türkiye'de Tezli Tarihçilik ve Sencer Divitçioğlu," içinde *Türk Tarihçileri*, der. Ahmet Şimşek (Ankara: Pegem Akademi, 2017); Turhan, *Türkiye'de İktisat Tarihi Çalışmalarının Gelişimi*, ss. 135-148.Çakır, "Türkiye'de İktisat Tarihi Çalışmalarının Tarihi Üzerine Bir Deneme."; Çakır, "Türk Tarihyazıcılığı ve İktisat Tarihi."

[65] Burada esas vurgu tarihyazımı ve tarihsel sosyolojinin büyük soruları olduğu için dönemin son derece renkli ve çeşitli ama aynı derecede gergin ve çok kutuplu entelektüel dünyası üzerinde durmak gereksiz. Edebiyat çevrelerinin rolünden dönemin sol yapıtlarının çevirilerinin yarattığı etkiye kadar, bu dönemin ilişki ağları ve tartışmaları Akkurt'un çalışmasında ayrıntıları ile işlenmiştir. Akkurt, *Türkiye Solunda Osmanlı Toplum Yapısı Tartışmaları 1960-1980.*

[66] İnalcık bunu gerek kendi çalışmalarını değerlendirirken gerekse Barkan söz konusu farklı yerlerde vurgular. Tek bir örnek için, Halil İnalcık, "Bizler Ömer Lütfi Barkan'ın Varisleriyiz," içinde *Türk Tarihçiliğinde Dört Sima: Halil İnalcık, Halil Sahillioğlu, Mehmet Genç, İlber Ortaylı*, der. Erol Özvar (İstanbul: Timaş Yayınları, 2013).

[67] Halil İnalcık, "Türkiye'de Sosyal ve Ekonomik Tarih Araştırmaları ve Yeni Arayışlar," içinde *Türkiye'de Tarihyazımı*, der. Vahdettin Engin ve Ahmet Şimşek (İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2011), s. 465, vurgular İnalcık'ın.

[68] Annales Okulu'nun Türkiye'deki tarihçiler, özellikle de Köprülü'den İnalcık'a uzanan tarihçiler için belirleyici olduğu sıklıkla tekrarlanır. Annales Okulu da tarihyazımı açısından üzerinde çok yazılmış konulardan biri olmasına rağmen ender olarak eleştirel olarak okunur ve bu etki somut olarak gösterilmekten ziyade varsayılır. Bunun bir istisnası ve eleştirel bir okuması için, Erdem Sönmez, "Annales Okulu ve Türkiye'de Sosyal Tarihçilik," içinde *Türkiye'de Tarihyazımı*, der. Vahdettin Engin ve Ahmet Şimşek (İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2011). Sönmez'e göre, Barkan ve İnalcık'ın bu okulun sorun-odaklı analiz, disiplinlerarası yaklaşım gibi belirli yaklaşımlarından etkilenmelerine rağmen Braudel'in "tarih yaklaşımının

Belki de bu geniş bağlamın etkisi ile tarihsel sosyoloji de bu dönemde iktisat tarihi kadar Osmanlı tarihyazımı ile iç içedir.

Belki Ufuk Özcan'ın tabiri ile "tezli tarihçilik"[70] olarak da adlandırılabilecek bu yaklaşım, kapitalizmin doğuşunu ve etkilerini, ulus-devletin farklı veçhelerini, demokrasi ve parlamenter sistemin toplumsal kökenlerini uzun vadeli bir süreç içinde incelediği kadarıyla yine modernitenin tarihsel izlekleri ile uğraşmaktadır. Sol siyaset, iktisat tarihi, toplumsal tarih ve tarihsel sosyoloji ile örülü bu ağın tarihyazımı üzerindeki -her zaman belirleyici olmasa da- etkisi 90'ların ilk yarısına kadar devam edecektir. Ancak tarihsel sosyolojinin etkisi söz konusu olduğunda bunu sol siyaset ve iktisat tarihi ile sınırlamak da tarihyazımının gelişimini anlamak açısından yetersiz kalır.

Yine büyük sorularla uğraşan ve farklı disiplinlerin yöntem ve tartışmalarını 1980'lere taşıyan Barkan ve Ülgener kuşağından Niyazi Berkes gerek sosyoloji ve tarih arasında kurduğu bağlar, gerekse Cumhuriyet modernizmi üzerine yazdıklarıyla II. Dünya Savaşı sonrasında gittikçe kurumsallaşan sosyal bilimler yöntemleri ve varsayımları ile sürekli bir ilişki içindedir. Modernleşme kuramlarının siyaset bilimi, sosyoloji ve iktisatta başat olmaya başladığı 1950 ve 60'larda çağdaş Türkiye toplumu üzerine kendi sosyolojik değerlendirmelerini son iki yüzyılı kapsayacak şekilde geriye doğru uzatmış ve tarihselleştirmiştir. Böylece Batı-dışı toplumların modernleşme dinamiklerini süreklilikler ve kopuşlar, sosyoekonomik yapılar ve siyasî devrimler, iç ve dış unsurlara atıfla genellikle ikilemler üzerinden kuran modernleşme kuramlarını doğrudan ele almıştır.[71] Berkes, 60'larda Doğan Avcıoğlu başta gelmek üzere tarih yazan bir grup aydın üzerinde etkili olmuştur ama yazdıklarının 70 ve 80'lerde üniversitelerdeki tarihçiler üzerinde ne derece etkili olduğu tartışmalıdır.[72] Yine de 2000'li yıllarda en önemli eseri *Türkiye'de Çağdaşlaşma* yeniden basılır. Bir anlamda Berkes farklı

özünü oluşturan kuramsal ve yöntemsel yaklaşımı yeterince kavrayamamışlar ve çalışmalarında kullanmamıştır", s. 403. Ayrıca, Erdem Sönmez, "Annales Okulunun Türkiye'deki Tarih Araştırmalarına Etkisi," içinde *Mehmet Fuat Köprülü*, der. Yahya Kemal Taştan (Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2012).

69 Eric Hobsbawm, henüz 1971'de toplumsal tarih üzerine yazdığı bir yazıyı, "toplum üzerine çalışan bir tarihçi olmak için iyi bir zaman" notuyla bitirir. Tabii bu iyimserlik koşulsuz bir kabulden ziyade alanın tüm sınırları ve sorunları ile tarihçiliği daha fazla düşünmeye zorlayacağı içindir. Hobsbawm yazısında sadece yapılan çalışmalara atıfta bulunmaz, toplum, sınıf, ulus, devlet gibi kavramların tanımlanmasının ne derece zor olduğunu da tartışır. Eric Hobsbawm, "From Social History to the History of Society," in *On History* (Abacus, 1998), s. 123.

70 Özcan, "Türkiye'de Tezli Tarihçilik ve Sencer Divitçioğlu."

71 Cenk Reyhan, "Türkiye'de Modernleşme Tarihi ve Niyazi Berkes," içinde *Türk Tarihçileri*, der. Ahmet Şimşek (Ankara: Pegem Akademi, 2017).

72 Bunda Berkes'in en önemli olduğu kabul edilen eserinin önce İngilizce olarak yayınlanmış olması rol oynamış olsa da yazdıklarının içeriği daha önemlidir. Kurtuluş Kayalı Berkes'in etkisinin sınırlarını ve yalnızlığını önemli bir araştırma sorusu olarak ortaya atar. Kurtuluş Kayalı, "Niyazi Berkes ya da İyimserlikten Kötümserliğe Sürüklenmesine Karşın Düşünsel Tercihinde Israrlı Bir Entelektüelin Portresi," *Doğu Batı* 12 (2000); Kurtuluş Kayalı, *Türk Düşünce Dünyası 1* (Ankara: Ayyıldız Yayınları, 1994), ss. 113-139.

tarihçi kuşaklarını sorduğu sorular ve cevapları ile birbirine bağlayan ve tarihyazımını da siyaset bilimi ve sosyolojiye doğru çeken bir işlev görür.[73]

Weber-Marks etkisi ya da "kapitalizme geçiş-azgelişmişlik" sorularına ek olarak -ama aslında benzer bir biçimde- modernleşme kuramlarının yöntem ve varsayımlarını doğrudan ele alan bir kuşak Berkes'le beraber başta Bernard Lewis, Şerif Mardin ve Kemal Karpat olmak üzere, Osmanlı tarihyazımının büyük sorularını 90'lara kadar getirecektir. 1960'ların başında Lewis'in *The Emergence of Modern Turkey* (1961), Şerif Mardin'in *The Genesis of Ottoman Thought* (1962), Niyazi Berkes'in *The Development of Secularism in Turkey* (1964) kitapları yayınlanır. Bu çalışmalar bir disiplin olarak tarihsel sosyolojinin tartışma konuları ya da yöntemlerine doğrudan dahil olmasalar da açtıkları alan itibarıyla Osmanlı tarihyazımında son iki yüzyılın ne tür yaklaşımlarla ele alınması gerektiği konusunda yol gösterici olurlar. Berkes'in sosyoloji ile yaptığını siyaset bilimi ile tarih arasında kurduğu ilişki üzerinden yapmaya çalışan Karpat hem milliyetçiliğin doğuşu gibi daha kuramsal hem de demografi gibi somut tarih çalışmaları ile modernleşme tartışmalarına katkıda bulunur.[74] Henüz 1970'lerin başında karşılaştırmalı ve küresel tarihin, bu tartışmalar için ne derece önemli olduğunun da farkında olduğu gibi[75] son zamanlarına kadar da Osmanlı imparatorluğunun yapısal dönüşümü üzerine yazmaya devam etmiştir. Modernleşme sürecinin aynı zamanda uluslaşma süreci olarak tanımlanması siyaset bilimi ile tarihsel sosyolojinin birleştiği noktada Osmanlı tarihi büyük soruların ve karşılaştırmalı tarihin zeminine oturtma çabasıdır.[76]

Osmanlı tarih yazımının tarihsel sosyolojinin büyük soruları ile kurmuş olduğu ilişki 1970'in sonlarına doğru sosyal tarih ve iktisat tarihi çalışmaları ile de iyice somutlaşacaktır. Özel ve Çetinsaya'nın tespit ettiği gibi "1977 yılı, Türkiye'de Osmanlı tarihçiliği için önemli bir yıldı."[77] Önemi de büyük ölçüde sosyal tarihinin ve iktisat çalışmalarının kurumsallaşması ile iddialı örneklerinin ortaya çıkmasındaydı: Osmanlı Sosyal ve Ekonomik Tarihi Kongrelerinin birincisi toplanırken, (Sencer Divitçioğlu'nun Asaf Savaş Akat'la kurucu editörü olduğu) *Toplum ve Bilim* dergisi de yayına başladı. Kongreler ve dergilerle artan kurumsallaşma zaten var olan eğilimleri somut bir zemine oturtmak kadar yeni yaklaşımların da görünürlüğünü ve etkisini arttıracak bir alan açtı. Tarihyazımında -

[73] En azından Ahmet Kuyaş, kendisi ve Cemal Kafadar üzerindeki etkisini kısa tanıtım yazısında belirtir. Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, der. Ahmet Kuyaş (İstanbul Yapı Kredi Yayınları, 2002).

[74] Kemal Karpat, *Studies on Ottoman Social and Political History, Selected Articles and Essays* (Leiden, Boston, Köln: Brill, 2002).

[75] Kemal Karpat, der., *Osmanlı ve Dünya Osmanlı Devleti ve Dünya Tarihindeki Yeri*, 6. Baskı. (İstanbul: Timaş, 2016). Karpat editörlüğündeki bu kitap ilk olarak 1974'te yayınlaşmıştır. Karpat'ın makalesi, Osmanlı tarihinin yapısal bir karşılaştırma ile değerlendirilmesidir.

[76] Kemal Karpat, *Osmanlı Devleti'nin Kısa Sosyal Tarihi Âyanlar Bürokrasi Demografi ve Modernleşme*, Çev. Muharrem Varol (İstanbul: Timaş, 2019), Osmanlı'da Değişim, Modernleşme ve Uluslaşma, Çev. Dilek Özdemir, (Ankara: İmge Kitabevi, 2006).

[77] Özel and Çetinsaya, "Türkiye'de Osmanlı tarihçiliğinin son çeyrek yüzyılı: Bir bilanço denemesi ", s. 8.

tarihsel sosyoloji ve büyük sorular söz konusu olduğunda- bu olanaklar aynı zamanda o ana kadar zımnen yürütülen tartışma ve sosyal bilimler yöntemlerinin billurlaşması anlamına gelir. Böylece Avrupa tarihi ile kurulan ilişki de (kurumsal ya da kuramsal olsun) aynı derecede açıklık kazanır.

Bunun en iyi örneği Immanuel Wallerstein'ın Dünya Sistemi kuramının genç kuşak üzerindeki etkisinde görülür.[78] Çağlar Keyder ve Huricihan İslamoğlu'nun yine 1977 tarihli makalesi Osmanlı tarihyazımının hem genel bir eleştirisidir hem de yeni bir dönemlendirme ve kavramsallaştırma iddiasını taşır.[79] Buna göre sadece devlet belgelerinden neşet edebilecek idealleştirilmiş bir Osmanlı düzenini olduğu gibi kabul etmek, Batı ve Batı-dışı toplumlar arasında ikilemi aşamadığı gibi, bunu tarih anlatısının başat unsuru haline getirir. Hal böyle olunca da modernleşme ya Batı'nın müdahale ederek başlatabileceği ya da ancak Osmanlı kadim düzeninin çökmesiyle başlayabilecek bir süreç olarak düşünülür. Ama önemli olan çok daha geniş bir tarihsel ve coğrafi bağlam içinde Osmanlı toplumsal yapısının iç gerilimlerini de açığa çıkaran bir "periferileşme" sürecinin dinamiklerini anlamaktır.

1980 darbesi ile hemen her şey gibi Osmanlı tarihyazımı da devletin doğrudan müdahalesine maruz kaldıysa da genel hatlarıyla Dünya Sistemi tartışmalarının etkisi, bu yeni kuşağın ürettikleri ile 1980'lerin sonu ve 1990'ların başına kadar devam etti. Bu dönem özellikle iktisat tarihi açısından verimli bir dönemdir.[80] Her ne kadar çalışmaların çoğu 19. ve 20. yüzyıllara ağırlık da verse, sordukları sorular ve yöntemleri tarihsel sosyoloji ve iktisat tartışmalarının bir parçası olduğu oranda küresel ölçektedir. Bununla birlikte Osmanlı tarihyazımının geneli söz konusu olduğunda bu kuşağın etkisinin sınırlarının farkında olmak gerekir. 1980'ler eleştirel tarihyazımına zaten mesafeli bakanlar için "devletin

---

[78] Bazı genel değerlendirmeler için, Asım Karaömerlioğlu, "Bağımlılık Kuramı, Dünya Sistemi Teorisi ve Osmanlı/Türkiye çalışmaları," *Toplum ve Bilim* 91 (2002); Ebubekir Ceylan, "Dünya-Sistemi Teorisinin Osmanlı Tarihi Çalışmalarına Yansımaları," *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 1, no. 1 (2003); Çakır, "Türkiye'de İktisat Tarihi Çalışmalarının Tarihi Üzerine Bir Deneme", ss. 43-48;Turhan, *Türkiye'de İktisat Tarihi Çalışmalarının Gelişimi*, ss. 164-169.

[79] Huricihan İslamoğlu ve Çağlar Keyder, "Agenda for Ottoman History," *Review (Fernand Braudel Center)* 1, no. 1 (1977). Makale aynı zamanda *Toplum ve Bilim*'in ilk sayısında da yayınlanır, Huricihan İslamoğlu ve Çağlar Keyder, "Osmanlı Tarihi Nasıl Yazılmalı? Bir Öneri," *Toplum ve Bilim* 1 (1977).

[80] Birkaç örnek vermek gerekirse, Çağlar Keyder, *Türkiye'de Devlet ve Sınıflar* (İstanbul: İletişim, 1989); Çağlar Keyder ve Faruk Tabak, der., *Landholding and Commercial Agriculture in the Middle East* (New York: State University of New York Press, 1991); Huri İslamoğlu-İnan, der., *Ottoman Empire and the World Economy* (Cambridge: Cambridge University Press, 1987); Huri İslamoğlu-İnan, *State and Peasant in the Ottoman Empire, Agrarian Power Relations and Regional Economic Development in Ottoman Anatolia during the Sixteenth Century* (Leiden, New York, Köln: E.J. Brill, 1994); Şevket Pamuk, *Osmanlı -Türkiye İktisadi Tarihi 1500-1914*, 2. Baskı. (İstanbul: Gerçek Yayınevi, 1990); Reşat Kasaba, *The Ottoman Empire and the World Economy The 19th Century* (New York: State University of New York, 1988); Haldun Gülalp, *Gelişme Stratejileri ve Gelişme İdeolojileri*, 2. Baskı. (Ankara: Yurt Yayınevi, 1987).

dayanılmaz ağırlığı"na daha da yaslandıkları bir dönem[81] olduğu için söz konusu olan yekpare bir etki değil, tarihsel sosyolojinin büyük soruları ve yöntemlerinin ayrı (ve belki artık zayıflayan) bir damar boyunca devam etmesidir. Aynı zamanda bu kuşağın yaklaşımlarını da yekpare olarak kabul etmek doğru olmayacaktır. Meselâ İslamoğlu toplumsal meşruiyet yaratmada hukuk alanının önemini daha en baştan vurgulayarak Dünya Sisteminin zaman zaman fazla iktisadi ve işlevselci yaklaşımına şerh düşmüş, sonrasında da kendi çalışmalarını yine modern devletin kuruluşunda hukukun karşılaştırmalı tarihinde yoğunlaştırmıştır.[82] Öte yandan Şevket Pamuk Osmanlı iktisat tarihinin sorularını da kurumsal bir bakış açısı ve uzun dönemli olarak farklı veçheleri ile karşılaştırmalı olarak çalışmaya devam etmiş ve sorularını da az-gelişmişlik ya da bağımlılık yerine, iktisadi ve siyasi kurumların verimlilik ve modern iktisadi büyüme üzerindeki etkisine kaydırmıştır.[83] Keyder de kent sosyolojisinden sosyal politika ve refah devletine kadar geniş bir alanı çalışmalarına eklemiştir.[84]

Bu çeşitliliğin gösterdiği birkaç husus var: birincisi, Dünya Sistemi kuramından etkilenmiş olsalar da bu kuşağın mensupları kendi düşünsel gelişimleri içinde farklı araştırma alanlarına doğru evrilmiştir; ikincisi, Osmanlı İmparatorluğu özelinde kuramın varsayımlarının eksiklikleri ortaya çıkmış, bu da yeni açıklama modellerini ve yaklaşımları gerekli kılmıştır. Ancak farklı çalışma alanlarına da yönelmiş olsalar, bu kuşağın üzerinde hareket ettikleri düşünsel zemin kendi içine kapanarak taşralaşmaya karşı çıkan bir düşünsel zemindir. Aynı zamanda 70 ve 80'lerde tarihsel sosyoloji diğer Osmanlı tarihçilerinin de soru ve cevaplarının belirginleşmesinin yolunu açmıştır.

Bu açıdan bakıldığında Barkan'ın öğrencilerinden Mehmet Genç'in gerek ampirik çalışmaları gerekse bunları nasıl kuramsallaştırdığı Osmanlı tarihyazımında büyük soruların rolünü göstermesi açısından önemlidir. Genç de son derece geniş bir düşünsel dünyanın içinden, Osmanlı-Türkiye tarihinin dönüşümünü Batı'nın dönüşümü ile kıyaslayarak sorularını üretmiş, nihayetinde de Osmanlı İmparatorluğu'nun neden endüstri devrimini gerçekleştiremediğini

---

81 Özel ve Çetinsaya, "Türkiye'de Osmanlı tarihçiliğinin son çeyrek yüzyılı: Bir bilanço denemesi ".

82 Huri İslamoğlu, *Ottoman History as World History* (İstanbul: The ISIS Press, 2007). Bu derlemedeki makaleler İslamoğlu'nun entelektüel izleğini takip edebilmek için iyi bir kaynaktır.

83 Şevket Pamuk'un çok sayıdaki çalışmasının arasından bu yaklaşımları temsil edenler için, Şevket Pamuk, "The evolution of financial institutions in the Ottoman Empire, 1600 - 1914," *Financial History Review* 11, no. 1 (April 2004 2004); Şevket Pamuk ve K. Kıvanç Karaman, "Ottoman State Finances in European Perspective, 1500-1914," *The Journal of Economic History* 70, no. 3 (2010); Şevket Pamuk ve K. Kıvanç Karaman, "Different Paths to the Modern State in Europe: The Interaction Between Warfare, Economic Structure, and Political Regime," *The American Political Science Review* 107, no. 3 (2013).

84 Çağlar Keyder, "The Housing Market from Informal to Global," içinde *İstanbul Between the Global and the Local*, der. Çağlar Keyder (Lanham: Rowman and Littlefield Publishers, 1999).Çağlar Keyder ve Ayşe Buğra, der., *Sosyal Politika Yazıları*, 6. Baskı. (İstanbul: İletişim Yayınları, 2013).

somut veriler üzerinden anlamaya çalışmıştır.[85] Bu yaklaşım aslında tarihsel kırılma süreçlerini araştırmalarının tarihsel merkezine koyan tarihsel sosyolojinin ve modern iktisat tarihinin alanıdır. Genç'in belgelere dayalı olarak kurduğu Osmanlı iktisat modelinin önemi tam da bu geniş alan üzerinde konuşabilmesinden kaynaklanmaktadır.[86]

90'ların ortasından itibaren Osmanlı tarihçiliğinin tarihsel sosyoloji tartışmalarıyla olan ilişkisi yeni biçimler almaya başlayacaktır. Hiç şüphesiz tarihyazımının farklı dönemleri ya da eğilimleri bıçakla kesilir gibi işaretlenemez, yine de -bazı çekinceler ve hata payı ile -bu açıdan bakıldığında 1992-1995 aralığı belirgin bir süreç olarak gösterilebilir. 1991'de Dünya Sistemi tartışmalarının kuramsal olmaktan öte somut verilerle değerlendirildiği bir derleme Osmanlı İmparatorluğu'nda toprak mülkiyeti ve ticari tarımı hem uzun dönemli ve hem de bölgesel farklılıkları içinde alır.[87] 1992'de ise büyük tarihsel dönüşümleri merkezine koyan belki de son önemli derleme *New Approaches to State and Peasant in Ottoman History* başlığı ile yayınlanır.[88] Berktay, Faroqhi ile beraber John Haldon ve İsenbike Togan'ın makaleleri hem karşılaştırmalı çalışmalardır hem de çok uzun tarihsel süreçleri incelerler. Ağırlıklı olarak devlet ve köylülük arasındaki ilişkiler de sosyoekonomik tarih açısından ele alınır. Buna rağmen kitabın başlığındaki yenilik iddiasının tersine buradaki yöntem ve kuramsal tartışmalar Osmanlı tarihyazımı içinde daha sonraki yıllara taşınmayacaktır. Yine de 1995'e kadar bazı önemli çalışmalar yayınlanmaya devam eder. Bir örnek Ariel Salzmann'ın 1993 tarihli makalesidir. Mehmet Genç'in malikâne üzerine olan çalışmalarını bir adım öteye taşıyan Salzmann için 18. yüzyıl adem-i merkeziyetin yol açtığı gerileme olarak değil, tam tersine merkezî iktidarın yeniden kurulduğu bir dönem olarak yorumlanmalıdır. Döneminin güncel sorunlarına yaptığı atıf, makro düzeydeki yorumları, içerdiği karşılaştırma unsurları ve hatta yayınlandığı dergi itibarıyla, makale, tarihsel sosyolojinin soru ve yöntemlerinin iyi bir örneğidir.[89]

---

[85] Mehmet Genç, *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi* (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2000).

[86] Erol Özvar, "Mehmet Genç: Belgeden Modele Uzanan Bir Portre," *Doğu Batı* 12 (2000); Edhem Eldem, "Mehmet Genç'in Osmanlı Klasik Sistemini Algılayışı," içinde *Türk Tarihçiliğinde Dört Sima: Halil İnalcık, Halil Sahillioğlu, Mehmet Genç, İlber Ortaylı*, der. Erol Özvar (İstanbul: Timaş Yayınları, 2013); Ariel Salzmann, "Mehmet Genç, İktisat Tarihçisi," içinde *Türk Tarihçiliğinde Dört Sima: Halil İnalcık, Halil Sahillioğlu, Mehmet Genç, İlber Ortaylı*, der. Erol Özvar (İstanbul: Timaş Yayınları, 2013).

[87] Keyder ve Tabak, der., *Landholding and Commercial Agriculture in the Middle East.*

[88] Halil Berktay ve Suraiya Faroqhi, der., *New Approaches to State and Peasant in Ottoman History* (London: Frank Cass, 1992). Kitaptaki makaleler daha önce *Journal of Peasant Studies*'de yayınlanmıştır.

[89] Ariel Salzmann, "An Ancien Regime Revisited: Privatization and political economy in the 18th Century Ottoman Empire," *Politics and Society* 21, no. 4 (1993). Salzmann'ın tezi arkasından yayınlanır, Ariel Salzmann, "Measures of Empire: Tax Farmers and the Ottoman Ancien Regime, 1695-1807" (Ph.D Dissertation, Columbia University, 1995). İktisat ve sosyal tarihin etkisinin eskisi kadar etkili olmadığı 90'ların sonu 2000'li başında da Salzmann karşılaştırmalı çalışmalara devam eder. Ariel Salzmann, "Toward A Comparative History of the Ottoman State 1450-1850," içinde *Essays on Ottoman Civilization* (Praha: Academy of

Yine de Salzmann'ın makalesi geçmiş tartışmaların bir parçası olarak değil, daha sonra iktisat ve siyaset tarihinde etkili olacak yeni yaklaşımların bir öncülü olarak yorumlanmalıdır. 70 ve 80'lerin etkilerinin en iyi ifade edildiği çalışmalar ise İslamoğlu'nun *State and Peasant in the Ottoman Empire, Agrarian Power Relations and Regional Economic Development in Ottoman Anatolia during the Sixteenth Century*[90] kitabı ile iki ciltlik *An Economic and Social History of the Ottoman Empire*'dır.[91] İslamoğlu'nun çalışmaları tarihsel sosyolojinin pek çok unsurunu barındırmaya devam ederek farklı bir şekilde evrilecektir. İnalcık açısından ise, 80'lerin sonu ve 90'ların başı kendi çalışmalarının Marks ve Weber'le, bir bakıma tarihsel sosyoloji ve kuram ile, sosyal ve ekonomik tarih çerçevesinde konuşmaya çalıştığı yıllardır. İnalcık 70'lerin sonu ve 80'lerin başında, 17. ve 18. yüzyılların dönüşümü üzerine yazdığı makalelerde, imparatorluk kurumların yapısal dönüşümlerini iktisadî ve sosyal boyutlarıyla incelerken de aslında pekâlâ tarihsel sosyoloji için örnek sayılabilecek örnekler vermiştir.[92] Daha önce çok iyi bir tarihçi sezgisi ile yazdıklarını daha sonra Marks ve Weber'e atıfla, toprak mülkiyeti, sermaye birikimi, köylülük, devlet ve siyasal iktidar konuları üzerine yazarken somutlaştıracaktır. Köy ve köylülük üzerine yazıp çift-hanenin Osmanlı iktisadî yapısı için merkezîliğini savunurken Marks'ın,[93] siyasal yapı ve kültürünü yorumlarken Weber'in yazdıklarından[94] hareket eder. Iggers ve Wang, İnalcık'ın Marksist bir etki ile çift-hane sistemini geliştirdiğini iddia ederken yorumlarının yüzeysel olmasının nedeni tam da İnalcık'ı tek bir makaleye ve entelektüel gelişimini de esasen tek bir döneme indirgemiş olmalarıdır. Daha iyi bir yorum İnalcık'ı ve makalenin yazıldığı dönemi tarihsel sosyolojinin mümkün kıldığı geniş tartışma

---

Sciences of the Czech Republic Oriental Institute - Proceedings of the XIIthe Congress of the CIEPO 1996, 1998); Ariel Salzmann, "The Age of Tulips: Confluence and Conflict in Early Modern Consumer Culture (1550-1730)," içinde *Consumption Studies and the History of the Ottoman Empire, 1550-1922*, der. Donald Quataert, SUNY series in the Social and Economic History of the Middle East (Albany: State University of New York Press, 2000).

[90] İslamoğlu-İnan, *State and Peasant in the Ottoman Empire, Agrarian Power Relations and Regional Economic Development in Ottoman Anatolia during the Sixteenth Century.*

[91] Halil İnalcık ve Donald Quataert, der., *An Economic and Social History of the Ottoman Empire, 1300 - 1914* (Cambridge: 1994).

[92] İki makale bu konuda klasik kabul edilebilir. Halil İnalcık, "Centralization and Decentralization in Ottoman Administration," içinde *Studies in 18th Century Islamic History*, der. Thomas Naff ve Roger Owen (Carbondale and Edwards-Ville: Southern Illinois University, 1977); Halil İnalcık, "Military and Fiscal Transformation in the Ottoman Empire, 1600-1700," *Archivum Ottomanicum* 6 (1980).

[93] Halil İnalcık, "Village, Peasant and Empire," içinde *The Middle East and the Balkans under the Ottoman Empire, Essays on Economy and Society* (Bloomington: Indiana University Turkish Studies and Turkish Ministry of Culture 1993). Bu yazı daha önce 1989'da sunulmuş bir tebliğin, 1990'da Türkçe yayınladıktan sonra genişletilerek çevrilmiş halidir ki bunlar İnalcık 80'ler boyunca devam eden tartışmaları yakından takip ettiğini gösterir.

[94] Halil İnalcık, "Comments on "Sultanism": Max Weber's Typification of the Ottoman Polity," *Princeton Papers in Near Eastern Studies*, no. 1 (1992); Halil İnalcık, "Sultanizm Üzerine Yorumlar Max Weber'in Osmanlı Siyasal Sistemi Tiplemesi," *Toplum ve Ekonomi* 7 (1994), "Comments on Sultanism" Princeton Papers in Near Eastern Studies, Number 1, (1992), s. 49-72.

alanı içinde okumak olacaktır. İnalcık bir bakıma bu dalganın kıyıya vurduğu noktada katkıda bulunmuş, sonra da siyaset ve kültür tarihine geri dönmüştür.[95]

IV. Tarihsel Sosyoloji: Kaçırılmış Fırsatlar?

90'lardan itibaren sosyal bilimlerin farklı disiplinleri ile birlikte tarih yazımında da yeni bir dönemin başladığı konusunda genel bir uzlaşı vardır. Bu dönüşümün nedenleri, belli başlı unsurlarının neler olduğu, nasıl tanımlanması gerektiği, hâlâ devam edip etmediği, yeni bir dönemin işaretlerinin var olup olmadığı sorularının her biri üzerinde ayrıntılı çalışmayı gerektirecek kadar kapsamlı ve önemli sorular. Hatta tarihyazımını bir disiplin olarak kurmak ve geliştirebilmek için gerekli olan tam da bu. Ancak bu makalenin odaklandığı yer bu soruları yanıtlamak değil, bazı genel tespitler yapmak ve tarihsel sosyolojinin ve büyük soruların izini sürmeye devam etmek.

Cem Emrence 1950 ile 2007 arasındaki Osmanlı tarihçiliğini her biri somut bir tarihsel bağlamın parçası olan, kendi araştırma yöntemleri ve konuları çerçevesinde tanımlanabilecek üç döneme ayırır.[96] Bu dönemlerin her biri, aynı zamanda ağırlıklı olarak odaklandıkları sürece göre de tanımlanabilir. Bu ölçütlerle değerlendirildiğinde modernleşme (1950-1970), makro-modeller (1970-1990), yapısalcılık sonrası (1990-2007) yaklaşımlarının belirleyici olduğu dönemler söz konusudur. Bu değişimde Türkiye'nin siyasal gelişimine koşut olarak değişen Osmanlı tarihyazımının kendi iç dinamikleri kadar küresel gelişmeler de rol oynar şüphesiz: Doğu blokunun 1989'da çöküşü, ulus-devletin merkezî rolünün tartışmaya açılması, yeni bir küreselleşme dalgası ve bunun ideolojik taşıyıcısı neo-liberalizm, büyük modernleşme anlatılarına veya sınıf temelli Marksist tarih yorumlarına -en basit söyleyişi ile- şüphe düşürmüştür. Böylece araştırma konuları da (gerek mekân gerekse tarihsel aktör olarak) yerele, devletin tek yönlü etkisinden merkez ve çevre olarak tanımlanan unsurlar arasındaki pazarlık sürecine, Batı karşısında mutlak başarılar ya da başarısızlıklardan devlet ve toplumun yeniden nasıl kurulduğuna odaklanmaya başlamıştır.

Böyle bakıldığında 1994'te yayınlanan, İnalcık ve Quataert'in yayına hazırladığı *An Economic and Social History of the Ottoman Empire* ile 2006'dan itibaren yayınlanan dört ciltlik *The Cambridge History of Turkey*, uluslararası zeminde Osmanlı tarih yazımının nasıl geliştiğine dair iyi bir fikir verir. Başlığında da vurgulandığı gibi birincisinde tarih yazımının izlemesi gereken yol için açık bir tercih vardır: iktisadî ve sosyal tarih. Kitabın tarihyazımına katkısı da 1950'lerden beri yapılan araştırma ve tartışmaların Osmanlı tarihine -tabii ki katkıda bulunanların

---

[95] Oktay Özel, "Tarihçi Gözüyle Türkiye'de Tarihsel Sosyoloji," içinde *Tarihsel Sosyoloji*, der. Elisabeth Özdalga (Ankara: DoğuBatı, 2009), s. 190.

[96] Cem Emrence, "Three Waves of Late Ottoman History, 1950-2007," *Middle East Studies Association Bulletin* 41, no. 2 (2007). Daha somut olarak ifade etmek gerekirse bu dönemleri tanımlamak için dört unsur önemlidir: nedensellik ilkelerini nasıl kurdukları, dönüm noktalarını nasıl tanımladıkları, hangi süreçleri öne çıkardıkları ve tarihsel izleği genel olarak nasıl kurguladıkları, s. 138.

yorumlarına göre- uygulanmasıdır. Bu anlamda da İnalcık, McGowan, Quataert, Faroqhi ve Pamuk seçtikleri konular, kişiler, dönemler ya da akımlar açısından ortak bir projenin etrafında çok daha tutarlı bir anlatı oluştururlar. İkinci kitap ise geçen süreç içinde Osmanlı tarihyazımının ne kadar çeşitlendiğinin ve çoğulculaştığının temsili gibidir. Sadece yazar sayısı artmakla kalmamıştır, aynı zamanda konular, dönemler ve üzerinde çalışılan sosyal ve etnik gruplar da çeşitlenmiştir. Aynı şey seçilen yöntemler, kullanılan modeller ve atıf yapılan tartışmalar için de söylenebilir.

1970'lerin sonundan 2000'li yılların başına kadar geçen süreçte Osmanlı tarihçiliğini değerlendirdikleri yazılarında Oktay Özel ve Gökhan Çetinsaya, bu dönemde üç temel gelişme tespit ederler. Bunlardan birincisi Osmanlı arşivlerinin gerek nicelik gerekse nitelik olarak geçirdiği olumlu değişimdir. İkinci gelişme, artan üniversite sayısı ile yeni tarih bölümlerinin kurulmasıdır ki bu beraberinde bir içe kapanma sürecini başlatmıştır. Artan üniversite sayısı ile içe kapanma süreci arasındaki ilişki ise 1980 ve 1990'larda hızla kurulan bölümlerin yine hızla doldurulması sonucu eleştirel nitelik taşımayan ve tespitlerini geniş bir tarihi bağlama oturtmaksızın sadece belgeyi aktaran yayınların sayısındaki artıştır. Aynı zamanda, 1980 sonrasında üniversitelerin yeniden yapılandırılması hem bir resmî tarih/alternatif tarih gerilimi yaratmış, hem tarih yazımında devlet merkezli bir muhafazakârlığı pekiştirmiştir. Büyük şehirler yerine taşrada kurulan "tarih bölümlerinde yapılan Osmanlı tarihçiliğinin bir ulus-devlet ya da yöre tarihçiliğine indirgeme eğilimi de 90'lı yılların bir diğer önemli özelliği"[97] olmuştur. Son olarak Özel ve Çetinsaya, tarihçilik standartlarının yükseldiğinden ve bir dışa açılma sürecinden bahsederler. Buna göre, "içe kapanma olgusuyla ilk başta tezat teşkil eden üçüncü gelişme … 90'lı yıllarda Osmanlı tarihçiliğinin diğer yüzünü ortaya koymaktadır … Burada dışa açılmadan kasıt, belki Cumhuriyet devrinin hiçbir dönemiyle kıyaslanamayacak sayıda Osmanlı tarihçisinin, bu alanın uluslararası standartlarına yakın veya bu standartlarda bir tarihçilik donanımı ve pratiği ortaya koymasıdır."[98] Dolayısıyla, Osmanlı tarihçiliği 1980'lerden itibaren artan bir gerilim hattı üzerinde gelişmektedir: "Bu bağlamda karşımıza çıkan büyük şehir ve taşra eksenli bariz ikilik, biraz daha derinlemesine incelendiğinde, aslında basit bir taşra-büyük şehir farklılaşması olmaktan ziyade …, dış dünyaya, uluslararası Osmanlı tarihçiliğine açık ve kapalı zihinsel/mesleki tutumlar arasındaki kritik farklılık olarak görülmelidir."[99] Daha özel olarak, 80 ve 90'larda iktisat tarihi söz konusu olduğunda, Çakır da, "vesika zenginliği ile teori fakirliği" arasında bir çelişki görür.[100]

---

[97] Özel ve Çetinsaya, "Türkiye'de Osmanlı tarihçiliğinin son çeyrek yüzyılı: Bir bilanço denemesi ". s. 24.
[98] *A.g.e.*, s. 31-32.
[99] *A.g.e.*, s. 33.
[100] Çakır, "Türkiye'de İktisat Tarihi Çalışmalarının Tarihi Üzerine Bir Deneme." s. 51.

Bu tespitlere aynı zamanda çevre tarihini,[101] toplumsal cinsiyet çalışmalarını,[102] düşünce tarihinin farklı veçhelerini,[103] hatta tarihin en kadim konularından olan askerî tarihteki yeni yaklaşımları[104] da eklemek tamamlayıcı olacaktır. Bu alanların her biri Osmanlı tarihçiliğinin çeşitlenmesine ve derinleşmesine yol açmışlardır ve bu bakımdan teorinin fakirliğinden söz etmek yerine, teorilerin de çoğulculuğundan, hatta zaman zaman vesikaların teorinin arkasından geldiğinden bile söz etmek mümkündür. Edhem Eldem de Osmanlı tarihyazımının -bu mutlak bir ayırım olmasa da- kendi içine kapalı ve belge odaklı bir tarihçilikle Batı'daki gelişmeleri takip eden dış akademik dünyaya açık bir tarihçilik arasında, ikili bir gerilim hattında geliştiğini belirtir. Yine de dış dünyaya açık olmak, belge ve kuram arasındaki ilişkinin uyumlu olduğu anlamına gelmez: "Azınlıkta kalan [dışa dünyaya daha fazla entegre olmuş] tarihçiliğimizin de kendine has sorunları olduğunu, sıklıkla çok da sağlam olmayan bir zemine oturduğunu söylemek gerekir … bu sorunun temelinde yatan en büyük zaaf biraz basitleştirecek olursak teori ve veri arasındaki ilişkinin çoğunlukla dengesiz bir şekilde teorinin lehine kaymaya meyil göstermiş olmasıdır."[105] Eldem bu tespitleri Annales okulunun bazı araştırma konularının Osmanlı tarihyazımına uygulanmasından 60'lar ve 70'lerdeki tarihsel sosyolojinin "büyük" meselelerine [106] kadar bir dizi yakla-

---

[101] Onur İnal, "Environmental History as an Emerging Field in Ottoman Studies: An Historiographical Overview," *Osmanlı Araştırmaları/The Journal of Ottoman Studies* 35 (2011).

[102] Başak Tuğ, "Tarih ve Toplumsal Cinsiyet," içinde *Toplumsal Cinsiyet Tartışmaları*, der. Feryal Saygılıgil (Ankara: Dipnot Yayınları, 2016); Gülhan Balsoy, "Osmanlı kadın ve toplumsal cinsiyet tarihçiliği üzerine," *Toplum ve Bilim* 132 (2015); Betül İpşirli Argıt, "Women in the Early Modern Ottoman World: A Bibliographical Essay," *Akademik Araştırmalar Dergisi* 60 (2014). Yine de bir *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* gibi pek çok tarih alanında özel sayılar çıkaran bir derginin bu konuda henüz ayrı bir sayı yayınlamamış olmasının nedenleri üzerine düşünmek gerekir.

[103] Bu tam olarak tanımlaması zor bir alan; sadece siyasal düşünce tarihi değil, aynı zamanda İslam düşüncesi ve uygulamaları ile mezhepleşme üzerine yapılan çalışmaları kapsadığı söylenebilir. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*'nin hukuk üzerine 5. sayısı ile 24-29 sayılarında yer alan makaleler bu fıkıh alanından mezhep çalışmalarına kadar bu alanlardaki bilgi birikimi için genel bir tablo sunarlar. Bazı örnekler; Marinos Sariyannis, *Ottoman Political Thought up to the Tanzimat: A Concise History (with a chapter by Ekin Tuşalp Atiyas)* (Rethymo: Foundation for Research and Technology-Hellas—Institute for Meditarranean Studies, 2015); Hakan Karateke ve Maurus Reinkowski, der., *Legitimizing the Order, The Ottoman Rhetoric of State Power* (Brill, 2002); Derin Terzioğlu, "Where 'İlm-i Hâl meets cathechism: Islamic manuals of religious instruction in the Ottoman Empire in the age of confessionalization," *Past and Present*, no. 220 (2013). Abdurrahman Atçıl, "The Safavid Threat and Juristic Authority in the Ottoman Empire During the 16th Century," *International Journal of Middle East Studies* 49 (2017); Ali Fuat Bilkan, *Osmanlı Zihniyetinin Oluşumu Kuruluş Döneminde Telif ve Tercüme* (İstanbul: İletişim, 2018); Tijana Krstic, *Contested Conversions to Islam, Narratives of Religious Change in the Early Modern Ottoman Empire* (Stanford, California: Stanford University Press, 2011).

[104] Şayin, Cevat ve Gültekin Yıldız, der. *Osmanlı Askerî Tarihini Araştırmak: Yeni Kaynaklar Ve Yeni Yaklaşımlar*. (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2012).

[105] Edhem Eldem, "Osmanlı Tarihini Türklerden Kurtarmak," *Cogito* 73, no. Bahar, Tarihyazıcılığı (2013), s. 264.

[106] "Büyük" sıfatını tırnak içinde kullanan Eldem. a.g.e. s. 265.

şım için yapar. Aynı şey, hiç şüphesiz 90'larla beraber postkolonyalizm olarak adlandırılan yaklaşım için de geçerlidir. Farklı kuramsal kaynaklardan beslenen ve modern dünyanın ürettiği eşitliksizlerin eleştirisi üzerine kurulu bu yaklaşım bilgi ve iktidar arasındaki ilişkiyi de sorguladığı için 70 ve 80'lerin sosyal ve iktisadi tarihini de içeren Batı merkezli tarihsel anlatıları da kapsar. Somut ve genel bir araştırma modeli dayatmayan (hatta bundan kaçınan) bu yaklaşımlar 90'lı yıllarda, tamamen olmasa da özellikle Batı üniversitelerinde tezlerini yazan yeni bir kuşak tarafından farklı biçimlerde ve derecelerde Osmanlı tarihine uygulanmıştır.[107]

Kısacası son on beş yirmi yıldır Osmanlı tarihyazımında öncesine oranla -içinde önemli gerilim hatlarının da olduğu- büyük bir çeşitliliğin var olduğu söylenebilir. Bu çeşitliliğin hiç şüphesiz olumlu yönleri vardır. Toplumsal tarih, siyaset, savaş ve diplomasi üçgeninde cereyan eden elitlerin tarihini eleştirirken, tarihi yapanların sadece bunlardan ibaret olmadığını, tarihin -meşhur ifade ile- "aşağından" da yazılabileceğini göstermiş ve gündelik hayatın ritminden zihniyet yapılarına kadar bir dizi çalışma alanını tarihçinin ilgi alanına eklemiş, ama tüm kapsayıcılık iddiasına rağmen yine de kadınları ya unutmuş ya da verili, doğal bir kategori olarak ele almaya devam etmişti.[108] Toplumsal cinsiyet çalışmaları ile tarihçiler sadece kadınları görmekle kalmadılar, tarihsel bir kategori ve iktidar biçimi olarak kadınlığın ve erkekliğin nasıl kurgulandığını da dikkate almaya başladılar. Çevre tarihi ise tarihi yapan öznenin kim ya da ne olduğunu sorgulayarak, büyük tarihsel dönüşümlerin iklim değişiklikleri ya da salgın hastalıklarla ilişkisini yeniden kurgulamaya başladı.[109] Tüm yenilik ve sarsıcılıklarına rağmen, bunlar henüz öncü çalışmalar ve Osmanlı tarihçiliğinin kısmen farklı tarihçilik alanlarına dokunduğu uçlar olarak düşünülmelidir. Dolayısıyla, etkilerinin kendi çalışma alanlarında derin ve fakat diğer yaklaşımları kapsamakta kısıtlı olan bu konu ve yaklaşım çeşitliliğinin diğer yüzünün dağınıklık olduğu iddia edilebilir.

Bu dağınıklığın nedenlerinden biri tarihçilerin -en azından büyük bir kısmının- birbirleri ile konuşacak geniş bir ortak zemini kaybetmiş olmalarıdır. O halde Osmanlı tarihyazımı için son on beş yirmi yıldır ortak bir zemin olabilecek bir dizi soru ve/veya etkili bir anlama/açıklama modeli var mı, diye sormak gerekir. Bunun cevabını ise imparatorluğun uzun ömründe ve erken modern

---

[107] Fatma Müge Göçek, "Postcoloniality, The Ottoman Past, and the Middle East Present," *International Journal of Middle East Studies* 44 (2012). Göçek araştırma konularının çeşitliliği yanında postkolonyal yaklaşımların üç önemli unsurundan bahseder; güncel eşitsizliklerin tanımı, bu eşitsizliklerin kökeni ve bunların nasıl ortadan kaldırılacağı, s. 550. Buradan yola çıkarak Göçek Osmanlı-Ortadoğu üzerine yazılmış sekiz eseri değerlendirir.

[108] Hobsbawm, 1971'de sosyal tarih üzerine yazdığı makalesini 1998'da yayınlarken, o dönemde kadın tarihinin farkına bile olmadıklarını mahcubiyetle farkına vardığını ekleme ihtiyacı duymuştur. Hobsbawm, "From Social History to the History of Society", s. 94.

[109] Alan Mikhail, der., *Water on Sand, Environmental Histories of the Middle East and North Africa* (Oxford New York: Oxford University Press, 2013). Alan Mikhail, *The Animal in Ottoman Egypt* (Oxford New York: Oxford University Press, 2014). Nükhet Varlık, *Plague and Empire in the Early Modern Mediterranean World, The Ottoman Experience, 1347-1600* (New York: Cambridge University Press, 2015).

dönemde aramak gerekir: Eğer soru imparatorluğun nasıl olup da altı yüzyıla yakın yaşadığı ise, açıklama modeli olarak kullanılan yaklaşım da erken modern dönemin kendine özgü dinamikleri olduğunu göstermektir. Özetleyerek ifade etmek gerekirse, imparatorluğun direncine dair olan soru daha önceki büyük soruların yerini almış, pek çok tarihçinin de cevabı Osmanlı düzeninin esnekliği ya da pragmatizmini öne çıkartmak olmuştur. Karen Barkey ve Pamuk'un çalışmaları bu yaklaşımı sosyoloji ve iktisat disiplinleri açısından ele alıp sistemli denebilecek bir yaklaşımla Osmanlı kurumlarının dönüşümüne uygulamaya çalıştılar.

Ancak pek çok kez esneklik-pragmatizm ikilisi sistematik olarak açıklanmak ve kavramsallaştırılmak yerine basitçe varsayılan özellikler olarak ifade edildi. Erken modern dönem ise yavaş yavaş tarihyazımının bir parçası haline geldi ve belki de artık fazla onay görmeyen "çöküş" anlatısının yerini almaya başladı. Bu ikinci durumda, erken modern dönem Osmanlı İmparatorluğu'nu geniş bir bağlam içine oturtmak, erken modern dönemin diğer siyasal yapıları ile karşılaştırmak ve yeni bir dönemselleştirmeyi mümkün kılmak için önemli olsa da, pek az çalışma Osmanlı erken modern döneminin tanımlayıcı unsurlarının neler olduğunu ayrıntılı olarak ele aldı.[110] Sonuç olarak bu dönem son derece işlevci bir şekilde, Osmanlı tarih anlatısının büyük bir kısmını yerleştirmek için geniş bir zaman aralığı olarak kullanıldı. Öte yandan imparatorluğun kurumsal esnekliğine dayalı direnci ve erken modern tanımı da yeni bir dönemselleştirmeyi kolaylaştırdı; artık 16. yüzyılın sonundan başlayan ve çok uzun süren bir "çöküş" süreci yerine, Osmanlı imparatorluğunun dönüşümü Batı ve Doğu'daki siyasal rejimlerle karşılaştırma yapmayı mümkün kılacak biçimde 19. yüzyılın ortalarına kadar çekildi. Bu tanımın işlevselliği Osmanlı tarihçilerinin Batılı meslektaşları ile ortak bir zeminde buluşmasını mümkün kıldı ama erken modern dönem tanımı Avrupa tarihçiliğinde yirmi yıl önce tartışma konusu yapılmışken,[111] henüz Osmanlı tarihyazımında bu kavramın esas itibarıyla Avrupa merkezli bir tarih anlatısının bir parçası olup olmadığı bile yeterince tartışılmadığı gibi 19. yüzyılın nasıl bir kırılma süreci olduğu erken modern dönemin dinamik-

[110] Hiç şüphesiz bunun istisnaları vardır. Erken modern dönemi bütünlüğü içinde alan bazı çalışmalar için, yine Abou-El-Haj'ın modern devletin doğuşunu 17 ve 18. yüzyıllardaki kurumsal ve siyasal dönüşümlere yerleştirdiği *Formation of the Modern State: The Ottoman Empire, Sixteenth to Eighteenth Centuries*, çok fazla takip edilmemiş öncü bir çalışmadır. Baki Tezcan, *The Second Empire, Political and Social Transformation in the Early Modern World*, Cambridge Studies in Islamic Civilization, (Cambridge, New York, : Cambridge University Press, 2010); Kaya Şahin, "A Tale of Two Chancellors: Machiavelli, Celâlzâde Mustafa and Connected Political Cultures in the Cinquecento/the Hijri Tenth Century," içinde *Machiavelli, Islam and the East*, der. Lucio Biasiori ve Giuseppe Marcocci (Palgrave Macmillan, 2018).

[111] Jack A. Goldstone, "The Problem of the "Early Modern World"," *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 41, no. 3 (1998). Randolph Starn, "The Early Modern Muddle," *Journal of Early Modern History* 6, no. 3 (2002).

lerine ikna edici ve bütüncül bir anlatı içinde de bağlanamadı.[112] Bu açıdan erken modern dönem kavramının, daha önceki tarihsel sosyoloji modelleri gibi, tarih-yazımı tartışmalarını başlatan ve teşvik eden değil, tam tersine sadece bir zaman aralığına indirgendiği haliyle bu tür tartışmaların önüne geçen bir rol oynadığı söylenebilir. Dolayısıyla ne imparatorluğun uzun ömrü ne de erken modern dönem, tarihsel sosyolojinin büyük sorularına benzer biçimde eleştirel ya da güncel sorunları da içerecek kapsamda bir alan yaratmadı.

Osmanlı tarih yazımı değişirken, büyük soruların tartışıldığı esas zemin olan tarihsel sosyoloji de zaman içinde değişmiştir. 2005'te yayınladıkları derlemeye yazdıkları uzun girişte, Julia Adams, Elisabeth Clemens ve A. Shola Orloff, tarihsel sosyolojide yeni bir dalga olup olmadığını sorarlar.[113] 19. yüzyılda modernite üzerine kapsamlı, eleştirel ve karşılaştırmalı bir düşünme biçimi olarak tarihsel sosyolojinin ilk dalgasını Alexis de Tocqueville, Karl Marks, Emile Durkheim, Georg Simmel ve Max Weber'in başını çektiği kurucu isimler oluşturur. Disiplinlerin henüz bugünkü gibi kurumsallaşmadığı bir dönemde bu isimler güncel sorunlara -bugün disiplinlerarası diyebileceğimiz- bir bütünsellik içinde bakarlar. En önemli soruları içinden geçtikleri benzersiz ve devasa dönüşümleri -Fransız ve Endüstri devrimleri ile kentleşmeden modern siyasal rejimlere kadar bir dizi yeni sosyo-politik olguyu- uzun dönemli tarihsellikleri içinde açıklamak ve anlamlandırmaktır. Marks ve Weber için bu açıklama en genel biçimiyle Batı'nın tarihsel izleğinin nasıl ve ne zaman değiştiğine dairdir. Dolayısıyla Avrupa-merkezli varsayımları da içeren yaklaşımları kaçınılmaz biçimde karşılaştırmalı bir yöntem üzerine kurulur. Buna karşın, sosyoloji disiplini içinden bakıldığında, II. Dünya Savaşı sonrası modern topluma geçiş sürecinin bir anlamda dondurulduğu ve modern ile geleneksel arasındaki ayırımın tarihselliklerinden arındırılıp soyut modellere çevrildiği bir dönemi de başlatır. Modern ile geleneksel olanın kategorik karşıtlıklar olarak incelendiği 60'larda modernleşme okulunun etkisi sosyolojiden siyaset bilimine ve tarihe kadar pek çok alan için geçerlidir. Bu dönemin önde gelen tarihçi ve sosyologları, Barrington Moore, Reinhard Bendix ya da Charles Tilly, tarihsel sosyolojinin kurucu yöntemlerini devam ettirmişlerdir ama tarihsel sosyolojinin ikinci dalgası esasen mo-

---

[112] Pek tabii bunun da istisnaları vardır, meselâ Virginia Aksan, "Locating the Ottomans Among Early Modern Empires," *Journal of Early Modern History* 3, no. 2 (1999). Virginia Aksan ve Daniel Goffman, der., *The Early Modern Ottomans Remapping the Empire* (Cambridge New York: Cambridge University Press, 2007). Özellikle Amerikan üniversitelerindeki Osmanlı tarihçilerinin bunun farkında olduğu söylenebilir. *Journal of the Ottoman and Turkish Studies Association* dergisinin 2020 Bahar sayısı (vol. 7, no.1) Osmanlı tarihyazımı ve erken modern dönem arasındaki ilişkiyi irdelemeye ayrılmıştır ve bu önemli bir başlangıçtır. Yine de Osmanlı tarihyazımını bütünlüğü içinde alan değerlendirmeler ve bunların tarihyazımındaki önemi düşünüldüğünde erken modern dönemin hâlâ hakkıyla tartışıldığı söylenemez.

[113] Julia Adams, Elisabeth S. Clemens, ve Ann Shola Orloff, "Social Theory, Modernity, and the Three Waves of Historical Sociology," içinde *Remaking Modernity: Politics, History and Sociology*, der. Julia Adams, Elisabeth S. Clemens, ve Ann Shola Orloff (Durham: Duke University Press, 2005).

dern/geleneksel üzerine dayalı kategorik ikilemleri aşmak ve her ikisini de yeniden tarihsellikleri içinde yorumlamak için 70 ve 80'lerde ortaya çıkan bir dalgadır. Her ne kadar tek bir model etrafında kümelenmemiş de olsalar, birinci dalganın klasik eserlerinden ve Marksizmden etkilenmiş bu kuşak için ekonomi politik, modern devlet ve sınıfların oluşumu, endüstrileşme ve toplumsal devrimler gibi konuları incelemek için tercih edilen yoldur.[114] Ancak ikinci dalganın yöntemsel tercihleri kimlik politikaları, kültürün toplumsal dönüşümdeki rolü ve ulus-devletin küreselleşmeyle beraber değişimini anlamakta yetersiz kaldığı oranda, yerini çok daha çoğulcu yaklaşımlara bırakmaya başlar. Diğer disiplinlerde de olduğu gibi ekonomi politik temelli yaklaşımlar ve sorular yerini çok daha çoğulcu yöntemlere bırakmaya başlar. Yeni kurumsal yaklaşımlar, rasyonel seçim kuramları, kültür çalışmaları, feminist çalışmalar ve 5. sömürgecilik ve ırkçılık üzerine yeni yorumlar, beş ana çalışma alanında bu yeni dönemi belirler.[115] Adams, Clemens ve Orloff, bu çoğulculuğu tarihsel sosyolojinin itici gücü olan moderniteyi anlama çabasının aşınması olarak değil, her iki dalganın üzerinde yükselen yeni bir dalga olarak yorumlarlar.

Bu çerçeve içinde okunduğunda Osmanlı tarih yazımında büyük sorularla uğraşan, yöntemlerini (her zaman açıkça olmasa da)uzun dönemli tarihsel dönüşüm ve karşılaştırma üzerine kuran tarihçilerin 90'lara kadar bu geniş entelektüel zemin üzerine çalıştığı açıktır. 90'lı yılların kavşağında ise Osmanlı tarihçiliği büyük sorularla olan bağlarını iyice koparırken, tarihsel sosyolojinin yeni kuşağı erken modern devletin yapısı üzerine de imparatorluk sonrası ortaya çıkan toplumsal yapılar üzerine de yeni yaklaşımlar geliştirmeye ve üretmeye devam etti. Julia Adams,[116] Richard Lachmann,[117] Philip Gorski,[118] ya da R. Jean Emigh'in[119] çalışmaları Osmanlı tarihçiliği için hem yöntem hem de karşılaştırma yapmak açısından bir önceki kuşağın sosyal ve iktisadi tarihinden hiç de daha az önemli değildir. Erken modern dönem devlet yapısında toplumsal cinsiyetle sermaye birikimi arasındaki ilişki, kapitalizme geçiş sürecinin çok katmanlı ve her zaman doğrusal bir süreci takip etmeyen tarihi, elitler arası mücadelenin veya dinin (ve daha somut olarak farklı mezheplerin) modern devletin oluşu-

---

114 Adams, Clemens, ve Orloff, "Social Theory, Modernity, and the Three Waves of Historical Sociology", ss. 6-22.

115 *A.g.e.*, ss. 32-63.

116 Julia Adams, *The Familial State Ruling Families and Merchant Capitalism in Early Modern Europe*, der. David Laitin ve George Steinmetz, The Wilder House Series in Politics, History, and Culture, (Ithaca and London: Cornell University Press, 2005). Aynı zamanda karşılaştırmalı bir analiz için; Liping Wang and Julia Adams, "Interlocking Patrimonialisms and State Formation in Qing China and Early Modern Europe," *The Annals of the American Academy of Political and Social Science* 636, no. July, Patrimonial Power in the Modern World (2011).

117 Richard Lachmann, *Capitalists in Spite of Themselves, Elite Conflict and Economic Transition in Early Modern Europe* (New York Oxford: Oxford University Press, 2000).

118 Philip Gorski, *The Disciplinary Revolution Calvinism and the Rise of the State in Early Modern Europe* (Chicago and London: The University of Chicago Press, 2003).

119 Rebecca Jean Emigh, *The Undevelopment of Capitalism, Sectors and Markets in Fifteenth Century Tuscany* (Philadelphia: Temple University Press, 2009).

mundaki rolü en genel tabirle Marks ve Weber'i, bir arada okuma çabalarıdır. Yine de alanın çetrefil yapısını büyük genellemeler yaparak basitleştirmekten kaçınmak gerekir. Gerek kuramsal tartışmaların farklı veçheleri gerekse tüm bu farklı kuramsal yaklaşımları tarihsel araştırmalarla somutlaştırabilmek zordur. Bu açıdan ikinci dalganın tersine eğer tarihsel sosyolojinin üçüncü dalgası varsa, bu ortak bir akademik dil ya da ortak bir siyasal tercih üretmekten henüz uzaktır. [120]

Türkiye'de tarihçiliğin geçirdiği kurumsal değişimlere ek olarak, belki de bu yüzden son on beş yirmi senedir Osmanlı tarihçiliğinde tarihsel sosyoloji ve büyük sorular gündemde değildir. Bu tespiti daha da somut olarak temellendirmek için üç önemli akademik tarih dergisinin son sekiz yıllık yayınlarına topluca bakmak faydalı olacaktır. *Belleten, Osmanlı Araştırmaları/Journal of Ottoman Studies* ve *OTAM* (Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma Merkezi) gerek kuruluş yılları gerek sundukları yayın platformu ve ulaştıkları okur kitlesi açısından akademik tarihçiliğin en önemli dergileri arasındadır. Bu açıdan da Osmanlı tarihçiliğinin eğilimlerini temsil ettikleri söylenebilir.

Bu dergilerden *Belleten* ve *OTAM*'da tarihsel sosyolojinin büyük sorularına doğrudan değinen herhangi bir sayı olmadığı gibi hemen hiçbir makale de bu konuları ele almaz. Tabii ki bazı yayınlar konularının doğası gereği imparatorluk sınırlarından daha geniş bir coğrafi bağlam içinde karşılaştırma yaparlar, yine de kuramsal tartışmalara atıfla disiplinlerarası denebilecek bir yaklaşımın varlığından bahsetmek zordur. *Osmanlı Araştırmaları* gerek yayınlanan makalelerin çeşitliliği gerekse Batı ve Doğu'daki Osmanlı tarihçilerinin yazıları ile daha farklıdır ve en azından 2010 ve 2016 yıllarındaki bazı sayılarında küresel tarih ve tarihsel sosyolojinin kimi konularına doğrudan yer verir.[121] Bu durumda bile tarihsel sosyolojinin klasik kabul edilebilecek sorunlarına dair sadece yedi sayfalık bir yazı ile sömürgecilik sonrası çalışmalarının Osmanlı tarihyazımına etkisini tartışan tek bir makale vardır.[122]

Benzer bir gözlem Huricihan İslamoğlu'nun çalışmalarının gördüğü ilgi açısından da yapılabilir. Osmanlı tarihçiliği ve tarihsel sosyoloji ile iktisat tarihi arasındaki ilişki üzerine yazan istinasız herkes İslamoğlu'nun 80'li yıllardaki çalışmalarına övgüyle atıfta bulunur. Hem yaklaşımının tek bir modelin uygulanmasının ötesine geçmesi, hem de 16. yüzyılda köylülük ve devlet üzerine yazarken arşiv kaynaklarını kullanmış olması çalışmalarını bu kuşağın en iyi örneklerden yapar. Ancak ilginç olan 80'li yıllardan bile daha kapsayıcı açılımlarla çalışmaya devam etmesine rağmen İslamoğlu'nun 90'lı yıllardan sonraki çalışma-

---

[120] Adams, Clemens, ve Orloff, "Social Theory, Modernity, and the Three Waves of Historical Sociology." ss. 63-65.

[121] 2010 yılında 36. sayı Osmanlı İmparatorluğu'nu erken modern dönem bağlamında özellikle Avrupa'yla karşılaştıran araştırmalara yer vermiştir. 2016 yılında 48. sayı yine aynı bağlamda bu kez daha somut olarak diplomasi tarihine ayrılmıştır.

[122] Peter Gran, "The Rise of the West or the Rise of the Rich: The Question of an Alternative to Orientalism," *Osmanlı Araştırmaları/The Journal of Ottoman Studies* 36 (2010); Suraiya Faroqhi, "Empires before and after the Post-Colonial Turn: The Ottomans," *Osmanlı Araştırmaları/The Journal of Ottoman Studies* 36 (2010).

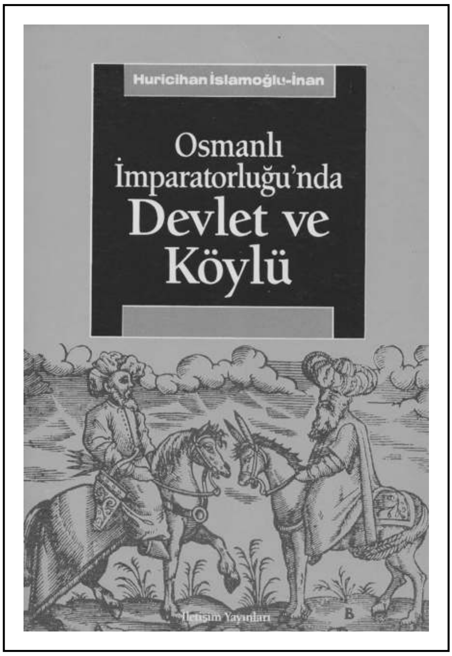

larına neredeyse hiç atıf yapılmaz. Hukuk, piyasa ve modern siyasetin 19. yüzyıldan itibaren aldığı yeni içerik ve biçimleri hem küresel hem de karşılaştırmalı bir arkaplan üzerinde düşünmek, tarihsel sosyolojinin tüm klasik unsurlarını barındırmasına rağmen İslamoğlu'nun yaklaşımını doğrudan takip eden, geliştiren ya da eleştiren herhangi bir tarih çalışmasını Osmanlı tarihçiliği içinde bulmak zordur.[123]

Benzer yorumlar 2000'li yılların başlarında yayınlanan ve tarihsel sosyoloji ile karşılaştırmalı tarih unsurları üzerine kurulu, kimisi çok uzun süreleri kimisi görece daha kısa zaman aralıklarını kapsayan birkaç çalışma için yapılabilir. Faruk Tabak'ın *The Waning of the Mediterranean, 1550-1870: A Geographical Approach* çalışması hiç şüphesiz bunların içinde en önemli ve iddialı olanıdır.[124] Osmanlı tarihçiliğinde Braudel etkisinden bahsedilir ama Braudel'in tarihsel ve coğrafi bakış açısını ve yöntemsel yaklaşımlarını pek çok açıdan en iyi temsil eden, hatta ileri taşıyan çalışma Tabak'ın kitabıdır. Kitap Akdeniz'i bütünlüğü içinde bir araştırma birimi olarak ele alır ve 17. yüzyıldan 19. yüzyılın sonuna kadar meydana gelen dönüşümleri ele alarak bir anlamda Braudel'in bıraktığı yerden devam eder. Atlantik ekonomilerinin Akdeniz içindeki sermaye hareketleri üzerindeki etkisinden, Ceneviz ve Venedik gibi şehir devletlerinin siyasal ve iktisadi değişimine, ekoloji ve tarımsal üretim arasındaki ilişkiden, şeker kamışı ve pamuk üretiminin tarihine varıncaya dek çok katmanlı bir yaklaşım aynı zamanda uzun süreli bir anlatıdır. Bu açıdan bakıldığında da Osmanlı İmparatorluğu'nun 19. yüzyıldaki reform hareketlerini geniş bir arka plana yerleştirmek açısından son derece önemlidir. Buna rağmen Tabak'ın çalışmasının ileri sürdüğü fikirlerin izinden gidildiği ya da benzer bir yaklaşımın devam ettirildiği söylenemez. Tabak'ın erken yaşta, kitabının yayınlanmasının hemen ardından vefat etmiş olması bunun bir nedeni olsa da, Osmanlı tarihçiliğinin

---

123 Bu yaklaşımın bir özet ifadesi için, Huricihan İslamoğlu, "Hukuk, Piyasa, Siyaset Üçleminin Yeniden Düşünülmesi ve Bir Liberalizm Eleştirisi," içinde *Tarihsel Sosyoloji, Stratejiler, Sorunsallar, Paradigmalar*, der. Ferdan Ergut and Ayşen Uysal (Ankara: Dipnot Yayınları, 2007). Ayrıca, İslamoğlu, *Ottoman History as World History* ve Huri İslamoğlu ve Peter C. Perdue, der., *Shared Histories of Modernity: China, India and the Ottoman Empire* (London, New York: Routledge, 2009).

124 Faruk Tabak, *The Waning of the Mediterranean, 1550-1870: A Geohistorical Approach,* Baltimore: The Johns Hopkins University Press, 2008.

tarihsel sosyolojinin büyük soruları ve uzun dönemli yorumlarıyla arasındaki mesafenin açılmış olması da önemli bir unsurdur.

Yine de istisnalar vardır. Barış Ünlü'nün Osmanlı İmparatorluğu'nun kuruluşunu çok daha geniş kapsamlı ve uzun dönemli bir alana yerleştiren çalışması tarih ve sosyolojinin kesiştiği bir soykütüğü denemesidir.[125] Meltem Toksöz'ün daha kısa dönemli ama 19. yüzyılın dinamiklerini Çukurova özelinde ele alan çalışması ve Biray Kolluoğlu ile Akdeniz liman kentlerinin dönüşümünü ele alan derlemeleri de Dünya Sistemi ve Braudel etkilerini 2010'lara taşıyan örneklerdendir.[126] Aynı zamanda Nadir Özbek'in çalışmaları da tarihi zemin olarak kısa dönemleri (19. yüzyıl sonu 20. yüzyıl başı) araştırma konusu yapmalarına rağmen kuramsal iddiaları ve yöntemsel tercihleri ile aslında açıkça tarihsel sosyolojinin modern refah devletinin doğuşu, modern kamusal alanın niteliği, vergi politikalarıyla modern devletin kurumsallaşması ve modernleşme sürecinin dinamikleri gibi konulara eğilirler. Bu anlamda 90'lardan sonra etkili olan yapısalcılık sonrası yaklaşımların somut bir eleştirisi olarak da okunabilirler.[127]

Osmanlı tarihçiliğinde tarihsel sosyolojinin büyük sorularını bugüne taşıyan en önemli alan iktisat tarihi olmasına rağmen burada da iktisat çalışmalarının kendi iç dinamikleri ile diğer disiplinlerden ayrıştığı iddia edilebilir. Kapitalizme geçiş sorusu yerine modern iktisadî büyümenin uzun dönemli kökenleri ya da endüstri devriminin neden İngiltere'de ortaya çıktığı tartışmaları son derece ayrıntılı, kapsamlı ve karşılaştırmalı çalışmaları ortaya çıkaran bir literatür yaratmış olsa da, bu haliyle çok disiplinli bir alan olmaktan ziyade kendi akademik dilini yeniden üreten bir uzmanlık alanı olarak görüldüğü için Osmanlı/Türkiye iktisat tarihçiliğinde (Şevket Pamuk başta olmak üzere) birkaç önemli örnek dışında bu tartışmaların da zemini son derece kısıtlıdır.[128] 2021'in hemen başın-

---

125 Barış Ünlü, *Osmanlı Bir Dünya-İmparatorluğunun Soykütüğü.* 3. Baskı. Ankara: Dipnot Yayınları, 2019 (Kitabın ilk baskısı 2011 tarihlidir.)

126 Meltem Toksöz, *Nomads, Migrants and Cotton in the Eastern Mediterranean: The Making of the Adana-Mersin Region 1850-1908,* Leiden, Boston: Brill, 2010 ve Meltem Toksöz ve Biray Kolluoğlu, der. *Cities of the Mediterranean*, London, New York: I. B. Tauris, 2010.

127 Nadir Özbek, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyal Devlet, Siyaset, İktidar ve Meşruiyet (1876-1914*), İstanbul: İletişim Yayınları, 2002, "Modernite, Tarih ve İdeoloji: II. Abdülhamid Dönemi Tarihçiliği Üzerine Bir Değerlendirme." *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 2, no.1 (2004): 71-90, "The Politics of Taxation and the "Armenian Question" During the Late Ottoman Empire, 1876-1908" *Comparative Studies in Society and History* 54, no. 4 (2012): 770-797.

128 Hatta Çakır için Pamuk Osmanlı iktisat tarihinde bu alanda tektir; Çakır, "Türkiye'de İktisat Tarihi Çalışmalarının Tarihi Üzerine Bir Deneme." s. 40, 57. Buraya tarihsel sosyoloji ve kapitalizme geçiş tartışmalarını doğrudan ele alan Cenk Reyhan'ın da eklenmesi doğru olacaktır. Cenk Reyhan, *Osmanlı'da Kapitalizmin Kökenleri, Kent-Kapitalizm İlişkisi Üzerine Tarihsel-Sosyolojik Bir Çözümleme* (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2008). Ancak Reyhan'ın yazdıklarından yola çıkarak farklı yaklaşımlarla zenginleşebilecek bir tartışma alanı —belki tam da Osmanlı tarihyazımı ile tarihsel sosyoloji arasındaki mesafe çok büyüdüğü için— kendi üzerine kapalı kalmıştır. Ahmet Güner Sayar, "Kitap Tahlili: Osmanlı'da Kapitalizmin Kökenleri," *Beykent Üniversitesi: Sosyal Bilimler Dergisi/Journal of Social Sciences* 3, no. 2 (2009); Cenk Reyhan, "Ütopya ve gerçeklik arasında Osmanlı üzerine tarihyazımı "

da yayınlanan yeni bir derleme gerek "büyük soruların" önemini gerekse çok-disiplinli ve karşılaştırmalı tarih çalışmalarının önemi vurgulasa da, benzer bir şekilde iktisat tarihi çalışmalarının yeteri kadar geniş bir alanda tartışılmadığını da göstermekte ve tam da bu tür eksikliği doldurmaya çalışmaktadır.[129]

Halbuki her şeye rağmen Osmanlı tarihçiliğinde tarihsel sosyolojinin üçüncü dalgasına ait bir damar bulmak mümkündür. Bu açından Ariel Salzmann,[130] Karen Barkey[131] Fatma Müge Göçek [132] ya da Nader Sohrabi'nin[133] çalışmaları, hem tarih ve sosyolojinin iç içe geçtiği konu çeşitliliğine hem de kuramsal yaklaşımların çoğulculuğuna örnek olarak gösterilebilir. Ekonomi politik, kurumsal tarih ve sömürgecilik sonrası çalışmaların yöntemleri de tarihsel sosyolojinin farklı dalgalarını temsil eder biçimde birbirini tamamlar niteliktedir. Osmanlı siyasal düzeninin erken modern dönemde nasıl tanımlanması gerektiğinden, modern devletin kuruluşunun kurumsal, etnik ve düşünsel boyutlarına kadar her birinin yaklaşımı hem karşılaştırmalı hem de büyük ölçeklidir. Her zaman aynı zemin veya benzer siyasal kaygılar ile hareket etmeseler de, yaklaşımları Osmanlı

Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar 14, no. Yaz (2012). Aynı zamanda, kent mekânında uzun dönemli dönüşümleri yine büyük sorulara atıfla tartışan bir örnek olarak, Sevilay Kaygalak, *Kapitalizm'in Taşrası, 16. Yüzyıldan 19. Yüzyıla Bursa'da Toplumsal Süreçler ve Mekansal Değişimler,* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2008).

129 Ulaş Karakoç ve Alp Yücel Kaya, der., *İktisat Tarihinin Dönüşü, Yeni Yaklaşımlar ve Tartışmalar* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2021).

130 Salzmann, "An Ancien Regime Revisited: Privatization and political economy in the 18th Century Ottoman Empire."; Salzmann, "The Age of Tulips: Confluence and Conflict in Early Modern Consumer Culture (1550-1730)."; Ariel Salzmann, *Tocqueville in the Ottoman Empire: Rival Paths to the Modern State* (Leiden: Brill, 2004); Ariel Salzmann, "The Old Regime and the Ottoman Middle East," içinde *The Ottoman World*, der. Christine Woodhead (London, New York: Routledge, 2012).

131 Karen Barkey, *Bandits and Bureaucrats : The Ottoman Route to State Centralization* (Ithaca, N.Y.: Cornell University Press, 1994); Karen Barkey ve Mark von Hagen, der., *After Empire, Multiethnic Societies and Nation-Building, The Soviet Union and the Russian, Ottoman and Habsburg Empires* (Boulder: Westview, 1997); Karen Barkey, *Empire of Difference The Ottomans in Comparative Perspective* (Cambridge, New York: Cambridge University Press, 2008); Karen Barkey, "The Ottoman Empire (1299-1923): The Bureaucratization of Patrimonial Authority," içinde *Empires and Bureaucracy in World History From Late Antiquity to the Twentieth Century*, der. Peter Crooks and Timothy H. Parsons (Cambridge: Cambridge University Press, 2016).

132 Fatma Müge Göçek, *East Encounters West France and the Ottoman Empire in the Eighteenth Century*, Studies in Middle Eastern History, (New York Oxford: Oxford University Press, 1987); Fatma Müge Göçek, *Denial of Violence: Ottoman Past, Turkish Present and Collective Violence against the Armenians, 1789-2009* (New York: Oxford University Press, 2015). Göçek kendi entelektüel gelişimini de tarih ve sosyolojideki gelişmelere paralel olarak nasıl yorumladığına ilişkin, Göçek, "Postcoloniality, The Ottoman Past, and the Middle East Present."

133 Kendisini tarihsel sosyolojinin üçüncü dalgası içine en açıkça konumlayan bir çalışma için Nader Sohrabi, "Historicizing Revolutions: Constitutional Revolutions in the Ottoman Empire, Iran, and Russia, 1905-1908," *American Journal of Sociology* 100, no. 6 (1995); Nader Sohrabi, *Revolution and Constitutionalism in the Ottoman Empire and Iran* (Cambridge: Cambridge University Press, 2011).

tarihçiliğini kaçınılmaz olarak kendi sınırlarının dışına taşır. Yine de ilginç olan her birinin ilk çalışmalarının -17. yüzyıl ayaklanmalarının Osmanlı siyasal düzeni içinde nasıl eritildiği, 18. yüzyıl iktisat tarihinde malikânenin rolü ya da 19. yüzyılda belirginleşen modernleşme dinamiklerinin sınıfsal yapısı- daha sonraki çalışmalarına kıyasla daha fazla ilgi görmesidir. Sadece birer örnek vermek gerekirse, Salzmann'ın Lale Devri'ni elitlerin tüketim kalıpları ve erken modern dönem bağlamında ele aldığı çalışması, Barkey'in Osmanlı siyasal düzeninin gelişimini patrimonyalizm ve bürokrasi kavramlarını beraber kullanarak açıklaması, Osmanlı tarihçiliğini karşılaştırmalı ve sistematik olarak tartışmak için geniş bir alan açar. Göçek'in son çalışmasının sessizlik içinde kalmasının nedeni ise konunun Ermeni Soykırımı üzerine olması kadar, herhalde aynı zamanda tarihsel sosyolojinin kaybettiği zemin ile de açıklanabilir. Yoksa bu alanda ödüllendirilmiş bir çalışmanın[134]en azından kullandığı yöntem ile hem tarihçiler hem de diğer sosyal bilimciler tarafından tartışılabilir olması gerekirdi. Aynı şey bir dereceye kadar Sohrabi'nin, İran ve Osmanlı İmparatorluğu'ndaki (ve bir dereceye kadar Rusya'daki) anayasal devrimleri geniş bir tarihsel bağlamda benzerlik ve farklılıkları ile değerlendirdiği karşılaştırmalı çalışması için de söylenebilir. Bu açından bakıldığında, nelerin gündeme geldiği kadar sessizlikler de tarih yazımının eğilimlerini değerlendirmek için belirleyicidir.

V. Sonuç

Bir tarih metninin iyi bir tarihçilik örneği olması için mutlaka büyük tarihsel dönüşüm sorularını izlemesi, karşılaştırmalı olması ya da diğer sosyal bilim disiplinleriyle ortak bir zemin üzerinden konuşması gerekmez. Konunun somut olarak belirlenmesi, belgelerin kapsamlı yorumu, bir tarihçinin titizlikle izini sürdüğü soruları doğru bir kronoloji ve tutarlı bir anlatı ile aktarması iyi bir tarihçilik örneği olabilir. Tarihçinin zanaatı açısından coğrafi bağlamın ne kadar büyük olduğu ya da üzerine yazılan sürenin uzunluğu da her zaman olumlu bir ölçüt olmak zorunda değildir; hatta, konuyu derinlemesine işlemek için bağlam ve süre ters orantılı bir etki bile yaratabilir. Bu açıdan bakıldığında son on beş, yirmi yıldır artan yayınlar içinde çok iyi tarihçilik örnekleri tabii ki vardır. Hatta Eldem'e göre 80'lerle beraber kurama dayalı yaklaşımlarla belge ağırlıklı çalışmalar arasındaki "keskin farklılıklar bir dereceye törpülenmeye" başlamıştır ve buna göre -bu yakınlaşma Osmanlı tarihçiliğin küçük bir bölümünü temsil etse de- "Batı'daki tarihçilik ile artık geldiğimiz aşamada ayrıştığımız en önemli nokta tarih yazımı, teori ya da metodolojiyle değil bu kazanımlarımızı hangi kaynaklar üzerine uyguladığımız ile ilgilidir."[135] Yine de bütünlüğü içinde ele alındığında, Osmanlı tarihyazımı daha fazla kendi üzerine kapanmış, kapsam, karşılaştırma ve toplumsal yapının çeşitliliği yerine tek bir kimliğin (Türk), siyasal rejimin (Osmanlı) ve kısıtlı bir coğrafi alanın (çoğunlukla Anadolu) anlatısı haline gel-

134 2016'da Amerikan Sosyoloji Birliği, Karşılaştırmalı Tarih Bölümü'nde Barrington Moore ödülü.

135 Eldem, "Osmanlı Tarihini Türklerden Kurtarmak", s. 268.

miştir. Bu birçok açıdan olumsuz bir gelişmedir çünkü her şeyden önce modern ulus-devletin belirli özellikleri geçmişe yansıtılarak tarihsel değişimin çok katmanlı nedenselliği göz ardı edilmektedir. Bunun da ötesinde 1990'lardan beri bu indirgemeci-milliyetçi kimlik anlatısı siyaset, kamuoyu ve medyanın da önemli bir parçası haline geldiği için akademik tartışmaların da ötesinde bir anlamı ve etkisi vardır çünkü "Osmanlı İmparatorluğu artık sadece İslami bir bakış açısının ya da Türkçü bir kurgunun değil liberal ve neoliberal kesimlerin de nostalji ve gösteriş ihtiyaçlarına cevap veren bir tüketimin hedefi olarak tasarlanmaya" başlamıştır.[136] Bu ise kimlik merkezli bir anlatının tahkim edilmesi demektir.

Bu tespitlere eklemek gerekir ki indirgemeci tarih anlayışı aynı zamanda sosyoloji ile kurulmuş ve gelişmiştir. Meselâ, Suavi Aydın'a göre, Osmanlı sosyal tarihi söz konusu olduğunda, sosyolojide iki ana damar gelişmiştir; birincisi Osmanlı tarihinin benzersizliğini öne çıkarırken, ikincisi diğer toplumsal yapılarla benzerliklerin üzerine durur. Son Osmanlı dönemini ve erken Cumhuriyet'i de içine alan bir zaman aralığında Osmanlı tarihinin kendine özgü bir toplumsal yapısı olduğu fikri gelişmiş, ardından da bunun eleştirisi gelmiştir.[137] Özellikle 1950'den sonra, Ülgener'den Berkes ve Mardin'e, ATÜT ve feodalizm tartışmalarına kadar, sosyolojinin varsayım ve tartışmaları ile Osmanlı tarihyazımı neredeyse tamamen iç içe bir seyir takip eder. Ancak sonuç itibarıyla baskın ve başat olan "evrensel modellere açılmak yerine özgüllüğe vurgu yapan ve bu yüzden de dünyadaki tartışmanın geldiği noktanın uzağına düşen açıklamalara zemin hazırlayan temel bakış açısı, Türkiye'nin ve daha geride Osmanlı'nın "farklı" görülme arzusudur."[138] Böylece, Osmanlı tarihinin benzersizliğinin başat hale gelmesi zaten güçlü olan bir düşünsel damarla mümkün olmuştur.

Dolayısıyla Köprülü'nün ya da Ülgener'in izi ne kadar takip edilmektedir, ya da Dünya Sistemi kuramlarından ve Osmanlı toplum yapısı tartışmalarından geriye ne kalmıştır, diye sorulabilir. Osmanlı tarihçiliğinin öncü bir tarihçiyi takip eden düşünce okulları kurmamış olması sadece tarihyazımı için değil, kamu alanında tarihin oynadığı rol düşünüldüğünde bir eksikliktir şüphesiz, çünkü entelektüel gelenekler sıkı sıkıya örülmüş ağlar gibi farklı düşüncelerin kendilerini -karşıtlık bile içerseler- ortak bir zemin üzerinde konumlandırmalarını sağlar. Buna rağmen eğer tarihin bugün ve geçmiş arasında bitmeyen bir ilişki içinde kurgulandığını kabul edecek olursak,[139] tarihçiliğin de -zaman içinde ve değişen

[136] *A.g.e.*, s. 276.
[137] Suavi Aydın, "Osmanlı Sosyal Tarihi Çalışmalarının Sosyolojik Eleştirisi," *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 6, no. 11 (2008). "1930'lardan itibaren Türk düşüncesinin Osmanlı toplumsal yapısına bakışında iki ana eksen oluşmaya başlamıştır. Birincisi, [İsmail Hüsrev] Tökin'in eleştirdiği ve akademik tarihçiliğin genel olarak deruhte ettiği ve … [Ziya] Gökalp'tan mülhem … "özgücü" tavır, ikincisi ise Marksçı kavramlardan etkilenen ya da bizzat Marksçı bir bakış açısını benimseyen "feodalci" eksen", s. 99.
[138] Aydın, "Osmanlı Sosyal Tarihi Çalışmalarının Sosyolojik Eleştirisi", s. 120.
[139] Tabii bunun klasik kaynağı; E. H. Carr, *What is History?*, 2. Baskı. (London: Penguin Books, 1990).

tarihsel bağlamların ortaya çıkardığı yeni sorular eşliğinde- değişmesi doğaldır.[140] Böyle bakıldığında ise üzerinde düşünülmesi gereken bir tarihçiden ya da akımdan geriye bir şey kalmaması değil, tarihçiliğin tartışma alanının nasıl şekillendiği, sınırlarının neler olduğudur; zaten tarihsel sosyoloji de kendi başına bir amaç olmaktan ziyade tarihçileri soru sormaya ve yöntem konusunda dikkatli olmaya zorladığı için önemlidir.[141]

Tarihsel sosyolojinin somut bir tarihsel sorunun (feodalizmden kapitalizme geçişten, sosyal refah devletinin ne tür toplumsal cinsiyet politikalarına yol açtığına kadar) kuramsal olarak da açıklanması gerektiği yönündeki eğilimi tarihçiyi sadece kendi anlatısı ile yetinmemeye ve kurduğu nedensellik ilişkilerini sorgulamaya da iter. İlk olarak insanların toplumsal yapıyı dönüştürdükleri (devrimler gibi) nadir durumları sıradan ve gündelik insan davranışlarından ayırt edebilmek gerekir. İkinci olarak (endüstrileşme gibi) bu dönüşümlerin neden belli bir zaman ve mekânda ortaya çıktıkları açıklanabilmelidir. Ve son olarak, nasıl bazı olayların diğer olayları (yani tarihsel patikaları) mümkün kıldığı gösterilebilmelidir.[142]Bu yüzden tarihsel sosyolojinin tarihçiliğe kıyasla neyin önemli neyin önemsiz olduğuna dair çok daha katı olduğu düşünülebilecek bir yaklaşımı olduğu düşünülebilir. Tarihsel sosyolojinin ikinci kuşağının Charles Tilly, Theda Skocpol, Michael Mann ve Wallerstein gibi isimleri her ne kadar derinlemesine tarihsel değerlendirmeler yapsalar da esas olarak anlamaya ve açıklamaya çalıştıkları (devrimlerin ya da toplumsal hareketlerin dinamikleri, ulus-devletin ve bunun bir türevi olarak refah devletinin oluşumu, toplumsal iktidarın yapısı ve nasıl değiştiği gibi) sosyolojik olgular ve sorulardır. Kabul etmek gerekir ki bu da genel olarak yapıldığı biçimiyle akademik tarihçilik için her zaman kolayca kabul edilip öğrenilecek ve uygulanabilecek bir yaklaşım değildir. Bu gerilim hattına rağmen Barrington Moore, Perry Anderson ya da Norbert Elias'ın tarihsel değişim ve farklı siyasal rejimler üzerine yazdıkları -belki birincil kaynakların kullanılmaması dışında- son derece yetkin tarih çalışmaları ve dolayısıyla, tarih ile sosyolojinin nasıl buluşturulması gerektiğine dair somut örneklerdir. Bunun da ötesinde, "bir araya geldiklerinde, [tarih ve sosyoloji] toplamlarından daha fazla bir şey ifade eder: tarihsel sosyoloji, belirli bir kuram ya da kuramsal kavramlar seti ile değil, daha ziyade toplumların incelenmesinde hem metodoloji ile ilgili meseleler hem de problemlerin seçimi hakkında genel bir yaklaşımla ilgilidir."[143] Bu ise katı bir araştırma programı protokolünden ziyade ustalıkla, merakla ve siyasal kaygılarla sorulan soruların cevaplarına ulaşmak için bir yoldur. Tarihsel

---

[140] Bu konuda görece yeni bir örnek için, François Hartog, *Regimes of Historicity: Presentism and Experiences of Time*, çev. Saskia Brown (Columbia University Press, 2015).

[141] Tarihsel sosyolojinin önemine dair görece yakın tarihli iki çalışma, alanı ve Türkiye'deki çalışmaları tanıtmanın yanında yöntemin önemini de vurgulamaktadır, Ferdan Ergut ve Ayşen Uysal, der., *Tarihsel Sosyoloji, Stratejiler, Sorunsallar ve Paradigmalar* (Ankara: Dipnot Yayınları, 2007); Elisabeth Özdalga, der., *Tarihsel Sosyoloji* (Ankara: DoğuBatı, 2009).

[142] Richard Lachmann, *What is Historical Sociology?* (Cambridge, Malden: Polity Press, 2013), s. 10.

[143] Elisabeth Özdalga, "Bir Tasavvur ve Ustalık Olarak Tarihsel Sosyoloji," içinde *Tarihsel Sosyoloji*, der. Elisabeth Özdalga (Ankara: DoğuBatı, 2009), s. 9.

sosyoloji bir tasavvur biçimi olarak görüldüğünde ise, sadece tarih için değil, antropolojiden uluslararası ilişkilere kadar farklı disiplinler için de eleştirel bir zemin hazırlayabilir.[144]

Marks'ın "insanlar tarihlerini kendileri yaparlar, ama onu serbestçe kendi seçtikleri parçaları bir araya getirerek değil, dolaysızca önlerinde buldukları, geçmişten devreden verili koşullarda yaparlar"[145] tespiti tarihsel sosyoloji için olduğu kadar tarihçiler için de önemli olmalıdır. Tarihi yapanların en yenilikçi olduklarını düşündükleri yerde pekâlâ geçmişin kalıpları içinde kalabildikleri, bunları yeniden ürettikleri ya da en azından bunlara yaslanmak zorunda kalabilecekleri tespiti, esas itibarıyla hem teleolojik hem de anakronik yorumların önüne geçmek için bir uyarıdır. Bu uyarı ise tarih yapan (ve neredeyse hep erkek) büyük kişiliklere dayalı tarihçiliğin ciddi bir eleştirisi olduğu kadar, sosyal tarihin öznesi olan sıradan geniş kitleler için de geçerlidir. Bu açıdan tarih ve sosyolojiyi neredeyse aynı zemin üzerinde buluşturan sorun,her ikisinin de ele aldıkları, anlamaya ve anlamlandırmaya çalıştıkları öznelerin yapıp ettiklerinin nasıl bir bağlam içine oturtulacağıdır.[146]

Eğer birey ve tarihsel bağlam arasındaki ilişkinin -en azından tarihçinin anlatısına içkin-niteliği üzerine düşünmek gerekli ise tarihsel süreklilikler ve kopuşların niteliği üzerine de düşünmek gerekir. Endüstrileşme gibi uzun zamana yayılan süreçler bile farklı toplumlarda farklı sonuçlara yol açabilir. Bu türden farklılıkları açıklamak ve anlamlandırmak için ise tarihçinin belirli olaylar silsilesinin nasıl bir tarihsel patika yarattığına dair sosyolojik çıkarsama yapması gerekir. Ferdan Ergut ve Ayşen Uysal'ın belirttiği gibi "eğer toplumsal, siyasal, iktisadi süreçler belirli bir noktada girilen patikaya bağımlı ise 'toplumsal değişim'in önceden kestirilebilir ve kaçınılmaz bir yönü olamaz [ve] hiçbir tarihsel durum bir sonrakinin gerekli önkoşulu değildir."[147] Bununla beraber her türden kurumun kendi iktidarını yeniden üretme ve dönüşüme direnme gücü göz önüne

---

144 Elisabeth Özdalga için Marshall Hodgson'ın İslam medeniyetini kavramsallaştırması, Evans-Pritchard'ın Libya ve Sanusi tarikatı üzerine antropoloji çalışmaları ya da P. J. Vatikiotis'in ilk bakışta düz bir siyasi tarih olarak okunabilecek Mısır üzerine yazdıkları pekâlâ yetkin tarihsel sosyoloji çalışmaları olarak okunabilir. Özdalga, "Bir Tasavvur ve Ustalık Olarak Tarihsel Sosyoloji." ss. 38-60. Uluslararası ilişkiler için de tarihsel sosyolojinin önemi son yıllarda gittikçe artmaktadır. Burada tasvir edilen tarihsel sosyoloji dalgalarından biraz daha farklı bir yaklaşımı olmakla beraber, tarihsel sosyolojinin uluslararası ilişkilerde başat olan neo-realist yaklaşımlara eleştirisinin ve katkısının kapsamlı bir çerçevesi için, Faruk Yalvaç, der., *Tarihsel Sosyoloji ve Uluslararası İlişkiler* (Ankara: Nika Yayınevi, 2018).

145 Karl Marx, *Louis Bonaparte'ın On Sekiz Brumaire'i*, Çev. Tanıl Bora (İstanbul: İletişim Yayınları, 2010). s. 30.

146 Tarih ve sosyolojinin aslında bu yakın ilişkisini özne-yapı arasındaki sorun üzerinden en iyi savunan yaklaşım; Philip Abrams, *Historical Sociology* (Ithaca, New York: Cornell University Press, 1982).Buradaki tespitler nihayetinde tarihçinin de —her zaman bir açık bir şekilde ifade etmese de— belli varsayımlar ile hareket ettiği anlamına gelir. Aynı zamanda, bk, Özdalga, "Bir Tasavvur ve Ustalık Olarak Tarihsel Sosyoloji", ss. 35-38.

147 Ferdan Ergut ve Ayşen Uysal, "Tarihsel Sosyoloji Ne Yapar? Nasıl Yapar?," içinde *Tarihsel Sosyoloji, Stratejiler, Sorunsallar ve Paradigmalar*, der. Ferdan Ergut ve Ayşen Uysal (Ankara: Dipnot Yayınları, 2007). ss. 12-13.

alındığında bu çıkarsama belirli bir tarihsel patika içinde toplumsal değişimin iradî ve kolay olmadığını da gösterir.[148] Uzun vadeli süreç içinde değerlendirildiğinde bu gözlemlerin demokrasi ya da modern iktisadî büyümenin doğası hakkında son derece önemli sonuçları vardır ve bunlar tarihçinin önüne yeni düşünce alanları açar. Meselâ tarihsel sosyolojiye zaten içkin olan karşılaştırma söz konusu olduğunda modernleşme ve endüstrileşme gibi uzun ve tedrici toplumsal değişimlerin farklı zaman ve toplum yapılarında basitçe kendini tekrar eden tek yönlü süreçler olmadığının farkında olmak, tarihçinin çıkaracağı uzun vadeli dersleri sınırları belli bir bakış açısı içine oturmak için elzemdir:[149] Çok daha kısıtlı bir süreci, hatta bir birkaç yıllık bir dönemi bile ele alsa, tarihçi çalışma alanını bu çıkarsamalar doğrultusunda bugüne nasıl bağlayabileceği üzerinde düşünmeye zorlanacaktır.[150]

Tarih sadece geçmişte olanın hikayesi değil, bugün yeni olanın ne olduğunun da hikayesidir. Muhayyel bir geçmişe kaçmak kadar radikal biçimde yeni olanı ortaya çıkarmak, köken kadar tarihsel patikaların izini sürmek, süreklilik kadar rastlantısal ve bağlamsal olan kopuşları vurgulamak her şeyden önce büyük soruların üzerinde durduğu tartışma zemininde durarak başka tarihyazımı gelenekleri ve diğer disiplinlerle de konuşabilmek demektir. Eğer pek çok eleştirel bakış açısının da gösterdiği gibi, Osmanlı/Türkiye tarihçiliği başat olduğu varsayılan tek bir kimliğin özü hemen hiç değişmeyen farklı hallerini sınırlı bir coğrafya üzerinde yazıyor ve bu tarihin benzersizliği varsayımı ile kendini üretiyorsa, en önemli tarihçilerinin de üstünkörü yorumlanmasına şaşmamak gerekir.

---

[148] Kathleen Thelen, "How Institutions Evolve: Insights From Comparative Historical Analysis," içinde *Comparative Historical Analysis in the Social Sciences*, der. James Mahoney ve Dietrich Rueschemeyer (Cambridge, New York: Cambridge University Presss, 2003); James Mahoney ve Kathleen Thelen, der., *Explaining Institutional Change, Ambiguity, Agency, and Power* (Cambridge: Cambridge University Press, 2010).

[149] Burada da hatırı sayılır bir literatür oluşmuştur. Osmanlı ve Türkiye tarih yazımının bu açıdan değerlendirilmesiyle, benzer bir yaklaşımın Avrupa tarihi özelinde nasıl tartışılabileceğin örnekleri için Fethi Açıkel, "Model-Bağımlı Modernleşme Üzerine Kavramsal Bir Deneme: Seçkinler ve Osmanlı-Türk Modernliğinin Bilişsel-Kurumsal Repertuarı," içinde *Tarihsel Sosyoloji, Stratejiler, Sorunsallar ve Paradigmalar*, der. Ferdan Ergut ve Ayşen Uysal (Ankara: Dipnot Yayınları, 2007); Çağlar Keyder, "Anglo-Sakson Modeli Niçin İstisnadır?," içinde *Tarihsel Sosyoloji, Stratejiler, Sorunsallar, Paradigmalar*, der. Ferdan Ergut ve Ayşen Uysal (Ankara: Dipnot Yayınları, 2007). Daha genel bir değerlendirme için, James Mahoney, "Path Dependence in historical sociology " *Theory and Society* 29 (2000).

[150] Osmanlı tarihi için iki örnek; Şevket Pamuk, "Institutional Change and the Longevity of the Ottoman Empire, 1500-1800," *Journal of Interdisciplinary History* 35, no. 2 (Autumn 2004); Timur Kuran, *The Long Divergence, How Islamic Law Held Back the Middle East* (Princeton and Oxford: Princeton University Press, 2011). Bu yaklaşımın en önemli ve aynı zamanda en popüler örneği, Daron Acemoğlu ve James A. Robinson, *Why Nations Fail, The Origins of Power, Prosperity, and Poverty* (London: Profile Books, ebook, 2012).

Kaynakça

Abou-el-Haj, Rıfa'at Ali. *Formation of the Modern State: The Ottoman Empire, Sixteenth to Eighteenth Centuries.* 2. Baskı. New York: Syracuse University Press, 2005.

Abrams, Philip. *Historical Sociology.* Ithaca, New York: Cornell University Press, 1982.

Acemoğlu, Daron ve James A. Robinson. *Why Nations Fail, the Origins of Power, Prosperity, and Poverty.* London: Profile Books, ebook, 2012.

Acun, Fatma. "Modern Türk Tarihçiliğinin Başlangıcı Ve Mehmet Fuat Köprülü." *Türk Tarihçileri*, der. Ahmet Şimşek, 65-82. Ankara: Pegem Akademi, 2017.

Adams, Julia. *The Familial State Ruling Families and Merchant Capitalism in Early Modern Europe.* The Wilder House Series in Politics, History, and Culture, der. David Laitin and George Steinmetz. Ithaca and London: Cornell University Press, 2005.

Adams, Julia, Elisabeth S. Clemens, ve Ann Shola Orloff. "Social Theory, Modernity, and the Three Waves of Historical Sociology." *Remaking Modernity: Politics, History and Sociology*, der. Julia Adams, Elisabeth S. Clemens ve Ann Shola Orloff, 1-72. Durham: Duke University Press, 2005.

Adanır, Fikret. "Balkan Historiography Related to the Ottoman Empire since 1945." *Ottoman Past and Today's Turkey*, der. Kemal Karpat, 236-52: Brill, 2000.

Akdağ, Mustafa. "Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluş Ve İnkişafı Devrinde Türkiye'nin İktisadi Vaziyeti." *Belleten* 12, no. 51 (1949): 497-569.

-----. *Türk Halkının Dirlik Ve Düzenlik Kavgası.* Ankara: Bilgi Yayınevi, 1975.

Akkurt, Halil. *Türkiye Solunda Osmanlı Toplum Yapısı Tartışmaları 1960-1980.* Ankara: İmge Kitapevi Yayınları, 2020.

Aksan, Virginia. "Locating the Ottomans among Early Modern Empires." *Journal of Early Modern History* 3, no. 2 (1999): 103-34.

Aksan, Virginia ve Daniel Goffman, der. *The Early Modern Ottomans Remapping the Empire.* Cambridge New York: Cambridge University Press, 2007.

Alkan, Mehmet Ö. "II. Meşrutiyet'te Resmi Ideoloji, Resmi Tarih Ve Eğitim." *Türkiye'de Tarihyazımı*, der. Vahdettin Engin ve Ahmet Şimşek, 155-78. İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2011.

Alkan, Necmettin. "Moderniteye Geçişte Osmanlı Tarihçiliği Ve Ahmet Cevdet Paşa." *Türk Tarihçileri*, der. Ahmet Şimşek, 33-44. Ankara: Pegem Akademi, 2017.

Alpay, Yalın. "Fuad Köprülü." *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce, Muhafazarlık*, der. Ahmet Çiğdem, 136-49. İstanbul: İletişim Yayınları, 2003.

Argıt, Betül İpşirli. "Women in the Early Modern Ottoman World: A Bibliographical Essay." *Akademik Araştırmalar Dergisi* 60 (2014): 1-28.

Arı, Bülent ve Selim Aslantaş. "Türkiye'de Modern Tarihçiliğin Öncüsü: Fuad Köprülü." *Doğu Batı* 12 (2000): 195-207.

Arıkan, Zeki. "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Tarihçilik." *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, der. Fahri Aral and Murat Belge, 1584-94. İstanbul: İletişim Yayınları, 1985.

Asılsoy, Abdülkerin. "Bir Siyasi Portre Denemesi: Fuad Köprülü." *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 2, no. 1 (2004): 423-37.

Atçıl, Abdurrahman. "The Safavid Threat and Juristic Authority in the Ottoman Empire During the 16th Century." *International Journal of Middle East Studies* 49 (2017): 295-314.

Ayan, Dursun. "Sabri F. Ülgener'in Türk Düşünce Kültüründeki Yeri." *Doğu Batı* 12 (2000): 157-93.

Aydın, Cemil. *The Idea of the Muslim World, a Global Intellectual History.* Cambridge, Massachusetts, London, England: Harvard University Press, 2017.

Aydın, Suavi. "Osmanlı Sosyal Tarihi Çalışmalarının Sosyolojik Eleştirisi." *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 6, no. 11 (2008): 93-112.

Açıkel, Fethi. "Model-Bağımlı Modernleşme Üzerine Kavramsal Bir Deneme: Seçkinler Ve Osmanlı-Türk Modernliğinin Bilişsel-Kurumsal Repertuarı." *Tarihsel Sosyoloji, Stratejiler, Sorunsallar Ve Paradigmalar*, der. Ferdan Ergut and Ayşen Uysal, 79-110. Ankara: Dipnot Yayınları, 2007.

Balsoy, Gülhan. "Osmanlı Kadın Ve Toplumsal Cinsiyet Tarihçiliği Üzerine." *Toplum ve Bilim* 132 (2015): 222-31.

Barkey, Karen. *Bandits and Bureaucrats : The Ottoman Route to State Centralization.* Ithaca, N.Y.: Cornell University Press, 1994.

-----. *Empire of Difference the Ottomans in Comparative Perspective.* Cambridge, New York: Cambridge University Press, 2008.

-----. "The Ottoman Empire (1299-1923): The Bureaucratization of Patrimonial Authority." Chap. 5 *Empires and Bureaucracy in World History from Late Antiquity to the Twentieth Century*, der. Peter Crooks ve Timothy H. Parsons, 102-26. Cambridge: Cambridge University Press, 2016.

Barkey, Karen ve Mark von Hagen, der. *After Empire, Multiethnic Societies and Nation-Building, the Soviet Union and the Russian, Ottoman and Habsburg Empires.* Boulder: Westview, 1997.

Belge, Murat. *Genesis "Büyük Ulusal Anlatı" Ve Türklerin Kökeni.* İstanbul: İletişim Yayınları, 2008.

Berkes, Niyazi. *Türkiye'de Çağdaşlaşma.*der. Ahmet Kuyaş. İstanbul Yapı Kredi Yayınları, 2002.

Berktay, Ali, ve Hamdi Can Tuncer, der. *Tarih Eğitimi Ve Tarihte "Öteki" Sorunu 2. Uluslararası Tarih Kongresi 8-10 Haziran 1995 İstanbul.* İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1998.

Berktay, Halil. *Cumhuriyet İdeolojisi Ve Fuat Köprülü.* e-kitap. İstanbul: Kaynak Yayınları, 1983.

-----. "Dört Tarihçinin Sosyal Portresi." *Toplum ve Bilim* 54/55 (1991): 19-46.

Berktay, Halil ve Suraiya Faroqhi, der. *New Approaches to State and Peasant in Ottoman History.* London: Frank Cass, 1992.

Bilkan, Ali Fuat. *Osmanlı Zihniyetinin Oluşumu Kuruluş Döneminde Telif Ve Tercüme.* İstanbul: İletişim, 2018.

Bilmez, Bülent, der. *Cumhuriyet Tarihinin Tartışmalı Konuları.* İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2013.

Black, Jeremy ve Roy Porter, der. *The Penguin Dictionary of Eighteenth-Century History.* London: Penguin Books, 1996.

Bora, Tanıl. *Cereyanlar, Türkiye'de Siyasi Ideolojiler.* İstanbul: İletişim Yayınları, 2017.

Carr, E. H. *What Is History?* 2. Baskı. London: Penguin Books, 1990.

Ceylan, Ebubekir. "Dünya-Sistemi Teorisinin Osmanlı Tarihi Çalışmalarına Yansımaları." *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 1, no. 1 (2003): 81-95.

Çakır, Çoşkun. ""Devletin Tarihinden Toplumun Tarihine" Yeni Bir Tarih Paradigması Ve Ömer Lütfi Barkan." *Doğu Batı* 12 (2000): 35-64.

-----. "Türk Tarihyazıcılığı Ve İktisat Tarihi." *Türkiye'de Tarihyazımı*, der. Vahdettin Engin ve Ahmet Şimşek, 521-40. İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2011.

-----. "Türkiye'de İktisat Tarihi Çalışmalarının Tarihi Üzerine Bir Deneme." *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 1, no. 2 (2003): 7-63.

Eldem, Edhem. "Mehmet Genç'in Osmanlı Klasik Sistemini Algılayışı." *Türk Tarihçiliğinde Dört Sima: Halil Inalcık, Halil Sahillioğlu, Mehmet Genç, İlber Ortaylı*, der. Erol Özvar, 173-84. İstanbul: Timaş Yayınları, 2013.

-----. *Mitler, Gerçekler Ve Yöntem, Osmanlı Tarihinde Aklıma Takılanlar.* İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2018.

-----. "Osmanlı Tarihini Türklerden Kurtarmak." *Cogito* 73, no. Bahar, Tarihyazıcılığı (2013): 260-82.

Emigh, Rebecca Jean. *The Undevelopment of Capitalism, Sectors and Markets in Fifteenth Century Tuscany.* Philadelphia: Temple University Press, 2009.

Emrence, Cem. "Three Waves of Late Ottoman History, 1950-2007." *Middle East Studies Association Bulletin* 41, no. 2 (2007): 137-51.

Engin, Vahdettin ve Ahmet Şimşek, der. *Türkiye'de Tarihyazımı.* İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2011.

Erdem, Hakan. *Tarih-Lenk Kusursuz Yazarlar, Kağıttan Metinler.* İstanbul: Doğan Kitap, 2008.

Ergut, Ferdan. "Institutionalization of History in the Ottoman Empire." *Turkish Studies* 16, no. 2 (2015): 219-39.

Ergut, Ferdan ve Ayşen Uysal. "Tarihsel Sosyoloji Ne Yapar? Nasıl Yapar?". *Tarihsel Sosyoloji, Stratejiler, Sorunsallar Ve Paradigmalar*, der. Ferdan Ergut ve Ayşen Uysal, 11-31. Ankara: Dipnot Yayınları, 2007.

-----, der. *Tarihsel Sosyoloji, Stratejiler, Sorunsallar Ve Paradigmalar.* Ankara: Dipnot Yayınları, 2007.

Ersanlı, Büşra. *Tarih Eğitiminde "Sen Kimsin?" Siyaseti: Türkiye'den Orta Asya'ya.* İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2019.

-----. "Türk Tarih Tezi Ve Sonrası: Zihinsel Bir Tavrın Öyküsü." *Tarih Eğitiminde "Sen Kimsin?" Siyaseti: Türkiye'den Orta Asya'ya*, 29-52. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2019.

-----. *İktidar Ve Tarih, Türkiye'de Resmi Tarih Tezinin Oluşumu (1929-1937).* İstanbul: Afa Yayınları, 1996.

Faroqhi, Suraiya. *Approaching Ottoman History: An Introduction to the Sources.* Cambridge: Cambridge University Press, 2000.

-----. *Coping with the State : Political Conflict and Crime in the Ottoman Empire, 1550-1720.* İstanbul: Isis Press, 1995.

-----. "Empires before and after the Post-Colonial Turn: The Ottomans." *Osmanlı Araştırmaları/The Journal of Ottoman Studies* 36 (2010): 57-76.

-----. *The Ottoman Empire and the World around It.* London, New York: I. B. Tauris, 2004.

-----. *Towns and Townsmen of Ottoman Anatolia, Trade, Crafts and Food Production in an Urban Setting, 1520-1650.* Cambridge: Cambridge University Press, 1984.

Faroqhi, Suraiya ve Fikret Adanır. "Introduction." *The Ottomans and the Balkans, a Discussion of Historiography*, der. Suraiya Faroqhi ve Fikret Adanır, 1-56: Brill, 2002.

-----, der. *The Ottomans and the Balkans, a Discussion of Historiography*: Brill, 2002.

Faroqhi, Suraiya N., der. *The Cambridge History of Turkey, the Later Ottoman Empire, 1603-1839* Vol. 3. Cambridge: Cambridge University Press, 2006.

Genç, Mehmet. *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet Ve Ekonomi.* İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2000.

Gershoni, Israel, Amy Singer, ve Y. Hakan Erdem, der. *Middle East Historiographies, Narrating the Twentieth Century.* Seattle and London: University of Washington Press, 2006.

Goffman, Daniel. *The Ottoman Empire and Early Modern Europe.* New Approaches to European History. Cambridge: Cambridge University Press, 2002.

Goldstone, Jack A. "The Problem of The "Early Modern World"" *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 41, no. 3 (1998): 249-84.

Gorski, Philip. *The Disciplinary Revolution Calvinism and the Rise of the State in Early Modern Europe.* Chicago and London: The University of Chicago Press, 2003.

Gran, Peter. "The Rise of the West or the Rise of the Rich: The Question of an Alternative to Orientalism." *Osmanlı Araştırmaları/The Journal of Ottoman Studies* 36 (2010): 49-56.

Göçek, Fatma Müge. *Denial of Violence: Ottoman Past, Turkish Present and Collective Violence against the Armenians, 1789-2009.* New York: Oxford University Press, 2015.

-----. *East Encounters West France and the Ottoman Empire in the Eighteenth Century.* Studies in Middle Eastern History. New York Oxford: Oxford University Press, 1987.

-----. "Postcoloniality, the Ottoman Past, and the Middle East Present." *International Journal of Middle East Studies* 44 (2012): 549-63.

Gülalp, Haldun. *Gelişme Stratejileri ve Gelişme İdeolojileri.* 2. Baskı. Ankara: Yurt Yayınevi, 1987.

Gürkan, Emrah Safa. *Bunu Herkes Bilir Tarihte Yanlış Sorulara Doğru Cevaplar.* İstanbul: Kronik Kitap, 2020.

Hagen, Gottfried. "Legitimacy and World Order." *Legitimizing the Order, the Ottoman Rhetoric of State Power*, der. Hakan Karateke ve Maurus Reinkowski, 55-83: Brill, 2002.

Hartog, François. *Regimes of Historicity: Presentism and Experiences of Time.*Çev. Saskia Brown. Columbia University Press, 2015.

Hobsbawm, Eric. "From Social History to the History of Society." *On History*, 94-123: Abacus, 1998.

Hür, Ayşe. *Öteki Tarih-1 Abdülmecid'den İttihat Terakki'ye.* 5. Baskı. İstanbul: Profil Yayıncılık, 2012.

Iggers, Georg G. ve Q. Edward Wang. *A Global History of Modern Historiography.* Pearson, Longman, 2008.

İnal, Onur. "Environmental History as an Emerging Field in Ottoman Studies: An Historiographical Overview." *Osmanlı Araştırmaları/The Journal of Ottoman Studies* 35 (2011): 1-25.

İnalcık, Halil. "Bizler Ömer Lütfi Barkan'ın Varisleriyiz." *Türk Tarihçiliğinde Dört Sima: Halil Inalcık, Halil Sahillioğlu, Mehmet Genç, İlber Ortaylı*, der. Erol Özvar, 75-78. İstanbul: Timaş Yayınları, 2013.

-----. "Centralization and Decentralization in Ottoman Administration." *Studies in 18th Century Islamic History*, der. Thomas Naff and Roger Owen, 27-52. Carbondale and Edwards-Ville: Southern Illinois University, 1977.

-----. "Comments on "Sultanism": Max Weber's Typification of the Ottoman Polity." *Princeton Papers in Near Eastern Studies*, no. 1 (1992): 49-72.

-----. "Military and Fiscal Transformation in the Ottoman Empire, 1600-1700." *Archivum Ottomanicum* 6 (1980): 283-337.

-----. "Sultanizm Üzerine Yorumlar Max Weber'in Osmanlı Siyasal Sistemi Tiplemesi." *Toplum ve Ekonomi* 7 (1994): 5-26. "Comments on Sultanism" Princeton Papers in Near Eastern Studies, Number 1, (1992), pp. 49-72.

-----. "Türkiye'de Modern Tarihçiliğin Kurucuları." *Türkiye'de Tarihyazımı*, der. Vahdettin Engin ve Ahmet Şimşek, 179-96. İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2011.

-----. "Türkiye'de Sosyal Ve Ekonomik Tarih Araştırmaları Ve Yeni Arayışlar." *Türkiye'de Tarihyazımı*, der. Vahdettin Engin ve Ahmet Şimşek, 453-67. İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2011.

-----. "Village, Peasant and Empire." *The Middle East and the Balkans under the Ottoman Empire, Essays on Economy and Society*, 137-60. Bloomington: Indiana University Turkish Studies and Turkish Ministry of Culture 1993.

İnalcık, Halil ve Donald Quataert, der. *An Economic and Social History of the Ottoman Empire, 1300 - 1914*. Cambridge, 1994.

İslamoğlu, Huri. *Ottoman History as World History*. İstanbul: The ISIS Press, 2007.

İslamoğlu, Huri ve Peter C. Perdue, der. *Shared Histories of Modernity: China, India and the Ottoman Empire*. London, New York: Routledge, 2009.

İslamoğlu, Huricihan. "Hukuk, Piyasa, Siyaset Üçleminin Yeniden Düşünülmesi Ve Bir Liberalizm Eleştirisi." *Tarihsel Sosyoloji, Stratejiler, Sorunsallar, Paradigmalar*, der. Ferdan Ergut ve Ayşen Uysal, 51-68. Ankara: Dipnot Yayınları, 2007.

İslamoğlu, Huricihan ve Çağlar Keyder. "Agenda for Ottoman History." *Review (Fernand Braudel Center)* 1, no. 1 (1977): 31-55.

-----. "Osmanlı Tarihi Nasıl Yazılmalı? Bir Öneri." *Toplum ve Bilim* 1 (1977): 49-80.

İslamoğlu-İnan, Huri, der. *Ottoman Empire and the World Economy*. Cambridge: Cambridge University Press, 1987.

-----. *State and Peasant in the Ottoman Empire, Agrarian Power Relations and Regional Economic Development in Ottoman Anatolia During the Sixteenth Century*. Leiden, New York, Köln: E. J. Brill, 1994.

Journal of the Ottoman and Turkish Studies Association, vol. 7, no. 1 (Spring 2020)

Karahasanoğlu, Selim. "Osmanlı Tarihyazımında "Lâle Devri" Eleştirel Bir Değerlendirme." *Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar*, no. 7 (Bahar-Yaz 2008 2008): 129-44.

Karakoç, Ulaş ve Alp Yücel Kaya, der. *İktisat Tarihinin Dönüşü, Yeni Yaklaşımlar ve Tartışmalar*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2021

Karateke, Hakan, ve Maurus Reinkowski, der. *Legitimizing the Order, the Ottoman Rhetoric of State Power*: Brill, 2002.

Karaömerlioğlu, Asım. "Bağımlılık Kuramı, Dünya Sistemi Teorisi Ve Osmanlı/Türkiye Çalışmaları." *Toplum ve Bilim* 91 (2002): 81-99.

Karpat, Kemal. *Osmanlı Devleti'nin Kısa Sosyal Tarihi Âyanlar Bürokrasi Demografi Ve Modernleşme*. Çev. Muharrem Varol. İstanbul: Timaş, 2019.

-----, *Osmanlı'da Değişim, Modernleşme ve Uluslaşma*, Çev. Dilek Özdemir. Ankara: İmge Kitabevi, 2006

-----, der. *Osmanlı Ve Dünya Osmanlı Devleti Ve Dünya Tarihindeki Yeri*. 6. Baskı. İstanbul: Timaş, 2016.

-----. *Studies on Ottoman Social and Political History, Selected Articles and Essays*. Leiden, Boston, Köln: Brill, 2002.

Kasaba, Reşat. *The Ottoman Empire and the World Economy the 19th Century*. New York: State University of New York, 1988.

Kayalı, Kurtuluş. "Niyazi Berkes Ya Da İyimserlikten Kötümserliğe Sürüklenmesine Karşın Düşünsel Tercihinde Israrlı Bir Entelektüelin Portresi." *Doğu Batı* 12 (2000): 75-86.

-----. *Türk Düşünce Dünyası 1*. Ankara: Ayyıldız Yayınları, 1994.

Kaygalak, Sevilay, *Kapitalizmin Taşrası, 16. Yüzyıldan 19. Yüzyıla Bursa'da Toplumsal Süreçler ve Mekansal Değişimler,* İstanbul: İletişim Yayınları, 2008.

Keyder, Çağlar. "Anglo-Sakson Modeli Niçin İstisnadır?". *Tarihsel Sosyoloji, Stratejiler, Sorunsallar, Paradigmalar*, Ferdan Ergut ve Ayşen Uysal, 35-50. Ankara: Dipnot Yayınları, 2007.

-----. "The Housing Market from Informal to Global." *Istanbul between the Global and the Local*, der. Çağlar Keyder, 143-60. Lanham: Rowman and Littlefield Publishers, 1999.

-----. *Türkiye'de Devlet Ve Sınıflar.* İstanbul: İletişim, 1989.

Keyder, Çağlar ve Ayşe Buğra, der. *Sosyal Politika Yazıları.* 6. Baskı İstanbul: İletişim Yayınları, 2013.

Keyder, Çağlar ve Faruk Tabak, der. *Landholding and Commercial Agriculture in the Middle East.* New York: State University of New York Press, 1991.

Kızılyaprak, Zeynel Abidin, der. *Tarih Yazımında Yeni Yaklaşımlar, Küreselleşme Ve Yerelleşme, Üçüncü Uluslararası Tarih Kongresi Tarih Yazımı Ve Müzecilikte Yeni Yaklaşımlar: Küreselleşme Ve Yerelleşme.* İstanbul: Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, 2000.

Koçak, Cemil. *Tarihin Buğulu Aynası Efsaneler Çökerken.* İstanbul: Timaş Yayınları, 2013.

Krstic, Tijana. *Contested Conversions to Islam, Narratives of Religious Change in the Early Modern Ottoman Empire.* Stanford, California: Stanford University Press, 2011.

Kuran, Timur. *The Long Divergence, How Islamic Law Held Back the Middle East.* Princeton and Oxford: Princeton University Press, 2011.

Lachmann, Richard. *Capitalists in Spite of Themselves, Elite Conflict and Economic Transition in Early Modern Europe.* New York Oxford: Oxford University Press, 2000.

-----. *What Is Historical Sociology?* Cambridge, Malden: Polity Press, 2013.

Mahoney, James. "Path Dependence in Historical Sociology ". *Theory and Society* 29 (2000): 507-48.

Mahoney, James ve Kathleen Thelen, der. *Explaining Institutional Change, Ambiguity, Agency, and Power.* Cambridge: Cambridge University Press, 2010.

Marx, Karl. *Louis Bonaparte'ın On Sekiz Brumaire'i.*Çev. Tanıl Bora. İstanbul: İletişim Yayınları, 2010.

Menchinger, Ethan. "A Reformist Philosophy of History: The Case of Ahmed Vâsıf Efendi." *Osmanlı Araştırmaları/The Journal of Ottoman Studies* 44 (2014): 141-68.

Mikhail, Alan. *The Animal in Ottoman Egypt.* Oxford New York: Oxford University Press, 2014.

-----, der. *Water on Sand, Environmental Histories of the Middle East and North Africa.* Oxford New York: Oxford University Press, 2013.

Mikhail, Alan ve Christine Philliou. "The Ottoman Empire and the Imperial Turn." *Comparative Studies in Society and History* 54, no. 4 (2012): 721-45.

Neumann, Christoph K. *Araç Tarih, Amaç Tanzimat, Tarih-i Cevdet'in Siyasi Anlamı.* Çev. Meltem Arun. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1999.

Özbaran, Salih, der. *Tarih Öğretimi Ve Ders Kitapları Buca Sempozyumu 29 Eylül - 1 Ekim 1994.* İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1995.

-----. *Tarih, Tarihçi Ve Toplum, Tarihin Çağrışımı, Doğası, Tarihçilik Ve Tarih Öğretimi Üzerine Düşünceler.* İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1997.

-----. *Tarihçilik Zor Zanaat Ateşlenen Bir Alana İlişkin Tepkiler.* İstanbul: Tarihçi Kitapevi, 2015.

Özbay, Rahmi Deniz. "Türkiye'de İktisat Tarihçiliği: Ömer Lütfi Barkan Ve Mustafa Akdağ." *Türk Tarihçileri*, der. Ahmet Şimşek, 203-35. Ankara: Pegem Akademi, 2017.

Özbek, Nadir. "Modernite, Tarih Ve İdeoloji: II. Abdülhamid Dönemi Tarihçiliği Üzerine Bir Değerlendirme." *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 2, no. 1 (2004): 71-90.

-----. *Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyal Devlet, Siyaset, İktidar Ve Meşruiyet (1876-1914).* İstanbul: İletişim Yayınları, 2002.

-----. "The Politics of Taxation and the "Armenian Question" During the Late Ottoman Empire, 1876-1908." *Comparative Studies in Society and History* 54, no. 4 (2012): 770-97.

Özcan, Ufuk. "Türkiye'de Tezli Tarihçilik Ve Sencer Divitçioğlu." *Türk Tarihçileri*, der. Ahmet Şimşek, 275-92. Ankara: Pegem Akademi, 2017.

Özdalga, Elisabeth. "Bir Tasavvur Ve Ustalık Olarak Tarihsel Sosyoloji." *Tarihsel Sosyoloji*, der. Elisabeth Özdalga, 9-62. Ankara: DoğuBatı, 2009.

-----, der. *Tarihsel Sosyoloji.* Ankara: DoğuBatı, 2009.

Özel, Oktay. "Köprülü'nün Kaldığı Yerden: Türkiye'de Tarihçilik." *Fuad Köprülü Kitabı*, der. Yahya Kemal Taştan, 267-75. Ankara: Kültür Bakanlığı, 2012.

-----. "Modern Osmanlı Tarihyazımında "Klasik Dönem": Bir Eleştirel Değerlendirme." *Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar* 4, no. Güz (2006): 273-94.

-----. "Tarihçi Gözüyle Türkiye'de Tarihsel Sosyoloji." *Tarihsel Sosyoloji*, der. Elisabeth Özdalga, 176-90. Ankara: DoğuBatı, 2009.

-----. "Ömer Lütfi Barkan." *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce, Dönemler Ve Zihniyetler*, der. Ömer Laçiner, 224-32. İstanbul: İletişim Yayınları, 2009.

Özel, Oktay ve Fikret Adanır, der. *1915 Siyaset, Tehcir, Soykırım.* İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2015.

Özel, Oktay ve Gökhan Çetinsaya. "Türkiye'de Osmanlı Tarihçiliğinin Son Çeyrek Yüzyılı: Bir Bilanço Denemesi ". *Toplum ve Bilim* 91, no. Kış (2001): 8-38.

Özel, Oktay ve Mehmet Öz, der. *Söğüt'ten İstanbul'a, Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu Üzerine Tartışmalar.* Ankara: İmge Kitapevi, 2000.

Özvar, Erol. "Mehmet Genç: Belgeden Modele Uzanan Bir Portre." *Doğu Batı* 12 (2000): 143-56.

Pamuk, Şevket. "Institutional Change and the Longevity of the Ottoman Empire, 1500-1800." *Journal of Interdisciplinary History* 35, no. 2 (Autumn 2004): 225-47.

-----. *Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi 1500-1914.* 2. Baskı İstanbul: Gerçek Yayınevi, 1990.

-----. "The Evolution of Financial Institutions in the Ottoman Empire, 1600 - 1914." *Financial History Review* 11, no. 1 (April 2004 2004): 7 - 33.

Pamuk, Şevket ve K. Kıvanç Karaman. "Different Paths to the Modern State in Europe: The Interaction between Warfare, Economic Structure, and Political Regime." *The American Political Science Review* 107, no. 3 (2013): 603-26.

-----. "Ottoman State Finances in European Perspective, 1500-1914." *The Journal of Economic History* 70, no. 3 (2010): 593-629.

Plaggenborg, Stefan. *Tarihe Emretmek Kemalist Türkiye, Faşist İtalya, Sosyalist Rusya.* İstanbul: İletişim Yayınları, 2014.

Reyhan, Cenk. *Osmanlı'da Kapitalizmin Kökenleri, Kent-Kapitalizm Ilişkisi Üzerine Tarihsel-Sosyolojik Bir Çözümleme.* İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2008.

-----. "Türkiye'de Modernleşme Tarihi Ve Niyazi Berkes." *Türk Tarihçileri*, der. Ahmet Şimşek, 259-74. Ankara: Pegem Akademi, 2017.

-----. "Ütopya Ve Gerçeklik Arasında Osmanlı Üzerine Tarihyazımı." *Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar* 14, no. Yaz (2012): 73-94.

Salzmann, Ariel. "An Ancien Regime Revisited: Privatization and Political Economy in the 18th Century Ottoman Empire." *Politics and Society* 21, no. 4 (1993): 393 - 424.

-----. "Measures of Empire: Tax Farmers and the Ottoman Ancien Regime, 1695-1807."Ph.D Dissertation, Columbia University, 1995.

-----. "Mehmet Genç, İktisat Tarihçisi." *Türk Tarihçiliğinde Dört Sima: Halil İnalcık, Halil Sahillioğlu, Mehmet Genç, İlber Ortaylı*, der. Erol Özvar, 195-212. İstanbul: Timaş Yayınları, 2013.

-----. "The Age of Tulips: Confluence and Conflict in Early Modern Consumer Culture (1550-1730)." *Consumption Studies and the History of the Ottoman Empire, 1550-1922*, der. Donald Quataert. Suny Series in the Social and Economic History of the Middle East, 83-106. Albany: State University of New York Press, 2000.

-----. "The Old Regime and the Ottoman Middle East." *The Ottoman World*, der. Christine Woodhead, 409-22. London, New York: Routledge, 2012.

-----. *Tocqueville in the Ottoman Empire: Rival Paths to the Modern State.* Leiden: Brill, 2004.

-----. "Toward a Comparative History of the Ottoman State 1450-1850." *Essays on Ottoman Civilization*, 351-65. Praha: Academy of Sciences of the Czech Republic Oriental Institute - Proceedings of the XIIthe Congress of the CIEPO 1996, 1998.

Sariyannis, Marinos. *Ottoman Political Thought up to the Tanzimat: A Concise History (with a Chapter by Ekin Tuşalp Atiyas).* Rethymo: Foundation for Research and Technology-Hellas-Institute for Meditarranean Studies, 2015.

Sayar, Ahmet Güner. *Bir İktisatçının Entellektüel Portresi Sabri F. Ülgener.* İstanbul: Eren Yayıncılık, 1998.

-----. "Kitap Tahlili: Osmanlı'da Kapitalizmin Kökenleri." *Beykent Üniversitesi: Sosyal Bilimler Dergisi/Journal of Social Sciences* 3, no. 2 (2009): 172-95.

-----. *Osmanlı İktisat Düşüncesinin Çağdaşlaşması.* İstanbul: Der Yayınları, 1986.

Singer, Amy, Christoph K. Neumann ve Selçuk Akşin Somel, der. *Untold Histories of the Middle East, Recovering Voices from the 19th and 20th Centuries* der. Benjamin C. Fortna ve Ulrike Freitag, Routledge Studies on the Middle East. London and New York: Routledge, 2011.

Sohrabi, Nader. "Historicizing Revolutions: Constitutional Revolutions in the Ottoman Empire, Iran, and Russia, 1905-1908." *American Journal of Sociology* 100, no. 6 (1995): 795-823.

-----. *Revolution and Constitutionalism in the Ottoman Empire and Iran.* Cambridge: Cambridge University Press, 2011.

Starn, Randolph. "The Early Modern Muddle." *Journal of Early Modern History* 6, no. 3 (2002): 296-307.

Sönmez, Erdem. "Annales Okulu Ve Türkiye'de Sosyal Tarihçilik." *Türkiye'de Tarihyazımı*, der. Vahdettin Engin ve Ahmet Şimşek, 383-403. İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2011.

-----. "Annales Okulunun Türkiye'deki Tarih Araştırmalarına Etkisi." *Mehmet Fuat Köprülü*, der. Yahya Kemal Taştan, 253-65. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2012.

-----. "Galat-ı Meşhuru Sorgularken Türkiye'de Tarihyazımı Üzerine Notlar." *Modus Operandi* 1 (2015): 49-80.

Şahin, Haşim. *Arı Kovanına Çomak Sokmak, Ahmet Yaşar Ocak Kitabı.* İstanbul: Timaş, 2014.

Şahin, Kaya. "A Tale of Two Chancellors: Machiavelli, Celâlzâde Mustafa and Connected Political Cultures in the Cinquecento/the Hijri Tenth Century." Chap. 8 *Machiavelli, Islam and the East*, der. Lucio Biasiori and Giuseppe Marcocci, 157-76: Palgrave Macmillan, 2018.

Şayin, Cevat ve Gültekin Yıldız, der. *Osmanlı Askerî Tarihini Araştırmak: Yeni Kaynaklar Ve Yeni Yaklaşımlar.* İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2012.

Şimşek, Ahmet, der. *Dünyada Tarihçilik Dönemler/Okullar/Yaklaşımlar Ve Tarihçiler*. Ankara: Pegem Akademi, 2017.

-----. "Giriş." *Türkiye'de Akademik Tarihçilik*, der. Ahmet Şimşek and Alaattin Aköz, 7-24. İstanbul: Kronik Kitap, 2017.

-----, der. *Tarih Nasıl Yazılır? Tarihyazımı İçin Çağdaş Bir Metodoloji*: Tarihçi Kitapevi, 2011.

-----, der. *Türk Tarihçileri*. 2. Baskı. Ankara: Pegem Akademi, 2017.

Şimşek, Ahmet ve Alaattin Aköz, der. *Türkiye'de Akademik Tarihçilik*. İstanbul: Kronik Kitap, 2017.

Şirin, İbrahim. "Türkiye'de Zihniyet Tarihçiliği Ve Sabri Ülgener." *Türk Tarihçileri*, der. Ahmet Şimşek, 239-57. Ankara: Pegem Akademi, 2017.

Tabak, Faruk. *The Waning of the Mediterranean 1550 - 1870 a Geohistorical Approach*. Baltimore: The Johns Hopkins University Press, 2008.

Tekeli, İlhan. "Küreselleşen Dünyada Tarih Öğretiminin Amaçları Ne Olabilir?". *Tarihyazımı Üzerine Düşünmek*, 93-102. Ankara: Dost Kitabevi, 1998.

-----. *Tarihyazımı Üzerine Düşünmek*. Ankara: Dost Kitabevi, 1998.

Terzioğlu, Derin. "Where 'Ilm-i Hâl Meets Cathechism: Islamic Manuals of Religious Instruction in the Ottoman Empire in the Age of Confessionalization." *Past and Present*, no. 220 (2013): 79-114.

Tezcan, Baki. "The Politics of Early Modern Ottoman Historiography." *The Early Modern Ottomans, Remapping the Empire*, der. Virginia Aksan and Daniel Goffman, 167-97. Cambridge, New York: Cambridge University Press, 2007.

-----. *The Second Empire, Political and Social Transformation in the Early Modern World*. Cambridge Studies in Islamic Civilization. Cambridge, New York, : Cambridge University Press, 2010.

Thelen, Kathleen. "How Institutions Evolve: Insights from Comparative Historical Analysis." *Comparative Historical Analysis in the Social Sciences*, der. James Mahoney and Dietrich Rueschemeyer, 208-41. Cambridge, New York: Cambridge University Presss, 2003.

Toksöz, Meltem. *Nomads, Migrants and Cotton in the Eastern Mediterranean: The Making of the Adana-Mersin Region 1850-1908*. Leiden, Boston: Brill, 2010.

Toksöz, Meltem, ve Biray Kolluoğlu, der. *Cities of the Mediterranean*. London New York: I.B Tauris, 2010.

-----. "The World of Mehmed Murad: Writing Histoires Universelles in Ottoman Turkish - Bir Tarih-i Umumî Yazarı Olarak Mizancı Murat ". *Osmanlı Araştırmaları/The Journal of Ottoman Studies* 40 (2012): 343-65.

-----. "Turkish Marxist Historiography: A Story of Denationalization." *Marxist Historiographies a Global Perspective*, der. Q. Edward Wang ve Georg G. Iggers, 127-41. London and New York: Routledge, 2016.

Toprak, Zafer. "Türkiye'de Akademik Tarihçiliğin Genel Durumu: Bir Bilanço Denemesi." *Türkiye'de Akademik Tarihçilk*, der. Ahmet Şimşek ve Alaattin Aköz, 25-37. İstanbul: Kronik Kitap, 2017.

Turhan, Rıdvan. "Türkiye'de Cumhuriyetin Erken Döneminde Max Weber Etkisi Ve Bu Etkiyi Anlamak." *Sosyoloji Dergisi* 3. Dizi, 29, no. 2 (2014): 259-84.

-----. *Türkiye'de İktisat Tarihi Çalışmalarının Gelişimi*. Konya: Çizgi Kitabevi Yayınları, 2013.

Tuğ, Başak. "Tarih Ve Toplumsal Cinsiyet."*Toplumsal Cinsiyet Tartışmaları*, der. Feryal Saygılıgil, 33-49. Ankara: Dipnot Yayınları, 2016.

Türk, İbrahim Caner. *Osmanlı Devletinde Tarih Eğitimi (1839-1922).* İstanbul: Arı Sanat Yayınevi, 2013.

Ünlü, Barış. *Osmanlı Bir Dünya-İmparatorluğunun Soykütüğü.* 3.Baskı. Ankara: Dipnot Yayınları, 2019.

Varlık, Nükhet. *Plague and Empire in the Early Modern Mediterranean World, the Ottoman Experience, 1347-1600.* New York: Cambridge University Press, 2015.

Wang, Liping ve Julia Adams. "Interlocking Patrimonialisms and State Formation in Qing China and Early Modern Europe." *The Annals of the American Academy of Political and Social Science* 636, no. July, Patrimonial Power in the Modern World (2011): 164-81.

Woodhead, Christine. "Review Article-Consolidating the Empire: New Views on Ottoman History, 1453-1839." *English Historical Review* CXXIII, no. 503 (2008): 973-87.

Woolf, Daniel. *A Global History of History.* Cambridge University Press, 2011.

Yalvaç, Faruk, der. *Tarihsel Sosyoloji Ve Uluslararası İlişkiler.* Ankara: Nika Yayınevi, 2018.

Yeşiltaş, Murat, Sezgi Durgun ve Pınar Bilgin, der. *Türkiye Dünyanın Neresinde? Hayali Coğrafyalar, Çarpışan Anlatılar.* İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları, 2015.

Yılmaz, Murat. "Sabri Fehmi Ülgener." *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce, Muhafazarlık*, der. Ahmet Çiğdem, 490-508. İstanbul: İletişim Yayınları, 2003.

Zürcher, Erik Jan. "Monologue to Conversation: Comparative Approaches in Turkish Historiography." *Turkish Studies* 15, no. 4 (2014): 589-99.

Öz: Osmanlı tarihçiliği geçtiğimiz yirmi yılda değişmiş ve farklılaşmıştır. Bu değişimde sosyal bilimlerdeki dönüşümler kadar, Türkiye'nin geçirdiği siyasal ve kurumsal değişim de rol oynamıştır. Artan üniversite ve dergi sayısı ile yayın sayısı artmış, birincil kaynaklar daha sık ve verimli kullanılmaya başlamış ve araştırma konuları da çeşitlenmiştir. Ancak aynı dönemde Osmanlı tarihçiliğinin farklı disiplinlerle ilişkisi de değişmeye başlamıştır. Bu yazının amacı Osmanlı tarihçiliğinin tarihsel sosyoloji ile olan ilişkisini tarihyazımı açısından değerlendirmektir. İleri sürülen iddia ise, istisnalar olmakla birlikte, eskisine kıyasla Osmanlı tarihçiliğinin tarihsel sosyoloji ile olan ilişkisinin özellikle 90'lı yıllarla beraber kesildiğidir. Dolayısıyla, Osmanlı tarihi de eskisine kıyasla daha az karşılaştırmalı, "büyük sorularla" daha az ilgili ve bugünle olan ilişkisi söz konusu olduğunda daha az eleştireldir. Bunun sonucunda da Osmanlı tarihyazımının hem diğer tarihçilik gelenekleri ile diyaloğu azalmakta, hem de Türkiye dışındaki tarihçiler tarafından kolaylıkla yanlış anlaşılıp ve üstünkörü yorumlarla değerlendirilmektedir.

Anahtar sözcükler: Osmanlı tarihi, tarihyazımı, tarihsel sosyoloji, karşılaştırma, büyük sorular

Empire's Questions: Ottoman History Writing and Historical Sociology

Abstract: Ottoman history writing changed and transformed in the past twenty years. Political and institutional change that Turkey has gone through played an important role in this transformation as much as specific developments in social sciences. The number of publications has increased along with the increasing numbers of universities and academic journals, primary sources have been used more frequently and efficiently, and the research topics have been diversified. However, the relationship of Ottoman history with other social science disciplines has also changed. The purpose of this article is to evaluate the relationship between Ottoman history and historical sociology from the perspective of historiography. The argument put forward is that, despite exceptions, Ottoman history severed its ties with historical sociology, especially after the 1990s. Therefore, Ottoman history, compared to the previous periods, is currently less comparative, less concerned with "big questions" and less

critical with respect to the present. Consequently, Ottoman history writing is less engaged with other historiographical traditions and is subject to misunderstandings as well as superficial interpretations.

Keywords: Ottoman history, historiography, historical sociology, comparison, big questions

Osmanlı İstanbul'unda Müslüman Kadınların Mekân Kullanımları

Eda ÇEKİL TURGUL*

Osmanlılar döneminde Müslüman kadınların sokakları kullanamadığı, gündelik hayata etki etmediği yönünde yaygın bir inanış vardır ve bu inanış, kadınların kaynaklarda pek görünür olmamasına dayandırılır. Bu noktada kayıtların kim tarafından ne maksatla tutulduğunu, tarihin nasıl yazıldığını hatırlamak faydalı olacaktır.[1] Genellikle vergiyi denetlemek amacıyla tutulan arşiv kayıtlarında, kadın ya da erkek, İstanbulluların ancak küçük bir kısmı temsil edilmekte; üretimde ve yönetimde daha az yer alan Osmanlı kadınları ise erkeklere göre çok daha az kaydedilmektedir. Kadınların nadiren kaydedildikleri durumlar ise boşanma, veraset, alacak-verecek davaları, adlarının suça karıştığı durumlar ya da giyim kuşamları ve davranışları ile alakalı uyarılar ya da yasaklardır. Ancak Müslüman kadınların arşiv kayıtlarında nadiren yer alması, onların sosyal hayata katılmadıkları sonucunu çıkarmak için yeterli değildir. Kadınların adının geçtiği kayıtlar dikkatle incelendiğinde mekân kullanımları, gündelik hayatları ve şehirle kurdukları ilişkiler bakımından bazı ipuçları elde etmek mümkün olacaktır.

İstanbullu Müslüman kadınların, evden hangi durumlarda çıktıklarını ve ne kadar uzaklıkta hangi kaynaklar aracılığıyla kaydedildiklerini (görünür olduklarını) göstermek amacıyla Coğrafi Bilgi Sistemleri ve Google Earth programların-

* Hacettepe Üniversitesi Tarih Bölümü doktora öğrencisi / edacekil@gmail.com / ORCID: 0000-0002-3537-4454
Geliş tarihi: 22 Ekim 2020 / Kabul tarihi: 9 Nisan 2021.
Bu makale, 2018 yılında CIEPO'da sunulmuştur.

[1] Detaylı bilgi için bknz. Sert Özlem, "Izgara Plan Uygarlık; Kent Tarihi, Uygarlık Tarihi Yazımı ve Akdeniz'de Uluslararası Güç Mücadelesi", *Doğu Batı Düşünce Dergisi*, Sayı 68, 2014, s. 24-54.

dan faydalanılarak bir tablo hazırlanmıştır. Bu tablo yardımıyla kadınların şehrin hangi bölgelerini ne sıklıkta kullandıkları ve şehirle kurdukları muhtemel ilişki gösterilmek istenmiştir. Sosyal tarih çalışmaları ve kadın çalışmaları için önemli bir kaynak olan ve gündelik hayata dair önemli ipuçları veren Şeriyye Sicilleri, bu çalışmada ana kaynak olarak kullanılmıştır. 1513-1738 yıllarını kapsayan ve on beş tanesi 16. yüzyıla, sekiz tanesi 17. yüzyıla ve iki tanesi 18. yüzyıla ait olan rastgele seçilmiş 25 sicil taranmıştır. Bu kaynaklara göre, Müslüman kadınların mahkemelere bazen bizzat, bazen de vekil aracılığıyla başvurduğu anlaşılmaktadır. Vekillik kurumunun tam olarak nasıl işlediği henüz bilinmese de kadınların vekil tayin etmek için doğrudan ya da dolaylı olarak birileriyle ilişki kurduğu, sokaktaki hayata temas ettiği varsayılarak bu çalışmada vekil kullanan kadınlarla ilgili kayıtlar da dikkate alınmıştır. Öte yandan, terekelerin ve cariye azatlarının kadının sokakla kurduğu ilişkiye dair doğrudan bilgi vermediği düşünülerek, bu tarz kayıtlar yazar tarafından dikkate alınmamıştır. Bu çalışmada kullanılan bir diğer temel kaynak ise seyahatnamelerdir. Daha çok "egzotik Doğu'yu" ve "altın yaldızlı saraylara hapsedilmiş Doğulu kadınları" meraklı okuyucularına anlatmak için yazılan seyahatnameler, bunun doğal bir sonucu olarak yoksullardan ziyade varlıklı kadınlardan bahsetmektedir. Kendilerinden önce İstanbul'a gelen Batılı yazarların yazdıklarını okuyan seyyahların, bazen aynı hatalı bilgiyi defalarca tekrar ettikleri görülmektedir. Tüm bunlara rağmen dikkatli bir okuma ile seyahatnamelerden gündelik hayata, hatta yoksul kadınlara dair değerli gözlemler edinmek mümkündür. Bu çalışmada, 1532 - 1893 yıllarını kapsayan 12adet seyahatname kullanılmıştır; bunlardan altı tanesi 16. yüzyıla, bir tanesi 17. yüzyıla, iki tanesi 18. yüzyıla ve üç tanesi 19. yüzyıla aittir. 18. yüzyıl yazarlarından biri ve 19. yüzyıl yazarlarının hepsi kadındır. Bu iki temel kaynağın yanı sıra Mühimme Defterlerinden, kroniklerden ve gravürlerden de faydalanılmıştır.

Şeriyye Sicilleri ve seyahatnamelerin ana kaynak olarak kullanıldığı bu çalışmada, İstanbullu Müslüman kadınların mekan kullanımları, gündelik rutinleri ve şehirle kurdukları muhtemel ilişki bir tablo yardımıyla gösterilmektedir. Müslüman kadınların kısıtlı imkanlara rağmen çeşitli sebeplerle evlerinden çıktıklarını ve şehir hayatına katılmak için yeterince istekli olduklarını varsayan bu çalışma, İstanbullu kadınların kullandıkları mekanları kendi lehlerine dönüştürdükleri görüşündedir. Evlerinden arkadaş/akraba ziyaretleri, hamam, alışveriş, şenlikler, mezarlık ziyaretleri, para kazanmak gibi çeşitli nedenlerle çıkan kadınlar, çeşmeleri ve hamamları kahvehane, mezarlıkları piknik alanları olarak da kullanmaktaydı.

Ağırlıklı olarak 16. yüzyıla odaklanan bu çalışma, başkent İstanbul'da yaşayan Müslüman kadınlarla sınırlandırılmıştır. Birbirinden farklı birçok insanın yaşadığı bir metropol olan İstanbul'da elbette Müslüman kadınlar tek tip değildir; yaşam koşulları, mekân algılayışları, hayata bakışları, din ve devletle kurdukları ilişkiler çeşitlidir. Sınırlı sayıda kadının hayatına temas edebilen bu çalışma, İstanbullu kadınların mekan kullanımlarını, toplumsal hayata katılımlarını inceleyerek alana katkı yapmayı amaçlamaktadır.

I. Bir Karşılaşma Mekânı Olarak İstanbul!

Hemen her zaman dünyanın en popüler şehirlerinden biri olan İstanbul, insanın ve hareketin bol olduğu bir şehirdi. Bir başkent olarak devlet adamlarının uğrak yeriyken, bir liman kenti olarak dünyanın farklı bölgelerinden pek çok tüccarı, köleyi, gezgini, din adamını, bilim insanını kendine çekiyordu. Farklı mesleklerden, dinlerden, kültürlerden insanları bir araya getiren bu şehir, iyiyle kötünün, Müslüman'la gayrimüslimin, kadınla erkeğin, yerliyle yabancının karşılaşma mekanıydı. Kuzeyi Haliç ile batısı kara surlarıyla çevrili olan Osmanlı İstanbul'undan bahsederken anlaşılması gereken sur içi ve onun çevresinde oluşan Galata, Eyüp, Üsküdar (Bilad-ı Selase)'dır. Yedi tepe üzerine kurulu İstanbul'un birinci tepesi olan Sarayburnu Tepesi'nde Topkapı Sarayı bulunurdu; burası halkın, cülûs, cuma namazı gibi etkinlikler aracılığıyla bir araya geldiği önemli bir mekandı. İkinci tepe olan Çemberlitaş Tepesi'nde Tavuk Pazarı, Elçi Han ve Kapalı Çarşı bulunurdu, burası yabancıların kaldığı Elçi Han ve çarşılar dolayısıyla şehrin en kalabalık bölgelerindendi. Üçüncü tepede Eski Saray, esnafların etrafında toplandığı Beyazıt Cami ve Külliyesi kuruluydu, burası da şehrin işlek bölgelerindendi. Fatih Cami ve imaretinin kurulu olduğu, At Pazarı'nın bulunduğu Fatih Tepesi ise şehrin dördüncü tepesiydi; Osmanlı elitinin yaşadığı bu bölge, oldukça hareketliydi. Şehrin beşinci tepesinde Yavuz Sultan Selim Cami, Fener Mahallesi ve Ortodoks kilisesi patriklik makamı bulunurdu. Rum aristokrat aileleri patrikhane çevresindeki mahallelere yerleşmişti (Artan, 1995, 341). Altıncı tepe, şehre karadan giriş çıkışların yapıldığı, hububat depolarının bulunduğu Edirnekapı Tepesi'ydi; burada bulunan cami kompleksinin içinde hamam, çeşme ve çeşitli dükkanlar mevcuttu. Yedinci tepe ise bugün

İstanbul'un Yedi Tepesi

Cerrahpaşa Külliyesinin bulunduğu Koca Mustafa Paşa Tepesi'dir. İstanbul'un ticaret merkezi, Bedesten ve Büyük Çarşı ile aşağıda Tahtakale ve liman bölgesiydi, Divan Yolu'nun iki yanında külliyeler ve hanlarla Büyük Çarşı yer almaktaydı (İnalcık, 2001, 223). Ticari faaliyetlerin en yoğun olduğu bölgeler, karadan girişlerin yapıldığı Edirnekapı, denizden girişlerin yapıldığı Eminönü, Bahçekapı-Odunkapı arası ve Unkapanı-Cibali arasındaki bölgelerdi. Kalabalığın hiç eksik olmadığı Haliç kıyılarında denizciler, işçiler, hamallar, köleler, fahişeler, yolcular ve yabancılar çoğunluktaydı ve bölgede onların ihtiyaçlarına uygun olarak eğlence mekanları, bekar odaları ve aşçı dükkanları bulunmaktaydı. Sur içi İstanbul'unun en hareketli ve kalabalık bölgeleri, Haliç kıyıları, saray çevresi ve büyük camilerin bulunduğu tepelerken Bayrampaşa Deresi'nin güneyi şehrin daha sakin kısmıydı. Debbağhane ve mezbahalar sur dışında; boyahane, çırpıcı dibeği, zeytin cenderesi gibi işletmeler ise zanaat merkezlerinin yakınında olurdu (İnalcık, 2001, 223). Debbağhanelerin yoğun olduğu Yedikule, kesimhanelerin olduğu Silivrikapı, Çatladıkapı, Yenikapı ve Yenibahçe (Altınay, 1998, 71), bekar odalarının bulunduğu bölgeler,[2] yabancı ve genç erkek yoğunluğunun fazla olduğu Haliç kıyıları, kötü koku ve pislikten dolayı Bayrampaşa Deresi kıyıları yerleşime elverişli değildi. Ancak XVI. yüzyılda görülen nüfus artışıyla birlikte mahalleler, Bayrampaşa Deresi boyunca sur dışına doğru, Galata civarındakiler Tophane, Cihangir ve Kasımpaşa bölgelerine doğru, mezbaha ve debbağhanelerin bulunduğu bölgeler (Yedikule hariç) ve Eyüp sırtları da yerleşime açıldı (İnalcık, 2001, 227-228).[3]

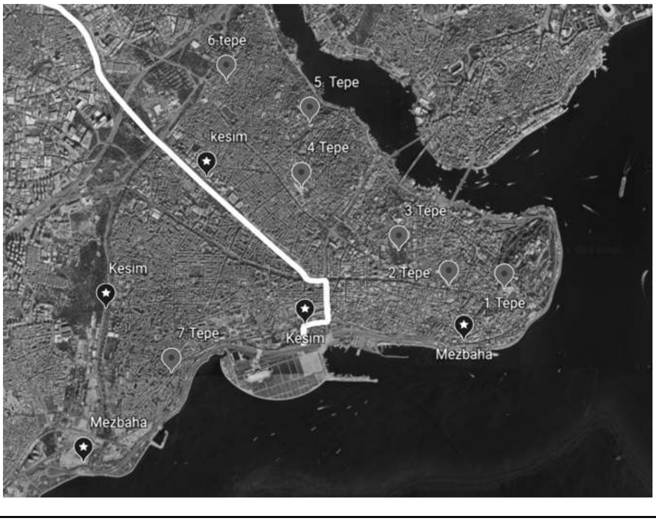

[2] Bunlardan en bilindik olanları 400 hücre olan Yolgeçen Odaları, Mercan çarşısı civarında bulunan Mercan odaları, Mahmudpaşa civarında Cephane odaları, Pertev Paşa Odaları, Süleymaniye'de Hilalci odaları, Atpazarı'nda kırk bekarhane, Büyük Karaman'da kırk bekarhane, Gedikpaşa Bekarhanesi ve Unkapanı civarındaki yedi azebler bekarhanesi. (Çelebi, 2008, s.281)

[3] Haritada Bayrampaşa Deresi beyaz çizgi ile, kesimhaneler ise yıldızlı pin ile işaretlenmiştir.

	EV - AVLU	MAHALLE-YAKIN ÇEVRESİ	ŞEHİR MERKEZİ	SUR DIŞI-YOLCULUKLAR
16.Yy. İlk Yarısı		XXX 00000	XXXXXX	XXX 0
16.Yy. İkinci Yarısı	0	XXXXXXX 0000000000 0000000	XXXXXXXXXX XXXXXXXXXX XXX 0000000	XXXXX 00000
17. Yy. İlk Yarısı			XXXXXXXXXX XXXXXXXX	
17. Yy. İkinci yarısı		XX	XXXXXXXXX	X
18. Yy. İlk Yarısı	XXXXXXXX 00000	XXX 0000000	217 (X) 0	XX 00
18. Yy. İkinci yarısı				
19. Yy. İlk Yarısı	0	000000000	0000	0000000000
X: Arşiv Kayıtları			0: Seyahatnameler	

Peki nüfusun yarısını oluşturan kadınlar, bu işleyişe nasıl ve neresinden katılıyordu?

Genellikle saray ve devletle özdeşleştirilen başkent İstanbul'un karakterinde şehrin yerlisi kadar şehre yolu düşen yabancıların, devlet erkanı kadar sıradan insanların, erkekler kadar kadınların da etkisi vardır. Bu çalışmada şehir hayatına dahil ol(a)madıkları düşünülen yoksul ya da varlıklı Müslüman kadınların mekân kullanımları -ya da en azından bunların kayıtlara yansıması- gösterilerek şehirle kurdukları muhtemel ilişki analiz edilecektir. Başkent İstanbul'da yaşayan kadınların mekân kullanımlarını göstermek amacıyla hazırlanan tabloda şehir, *ev - avlu*, *mahalle - yakın çevresi*, *şehir merkezi* ve *sur dışı - yolculuklar* olmak üzere dörde ayrılmaktadır; böylelikle soldan sağa doğru kadınların evden ne kadar uzaklaştıkları ya da en azından ne kadar uzaklıklarda hangi kaynaklar aracılığı ile görünür olabildikleri gösterilmek istenmektedir. Yukarıdan aşağıya satırlar, eskiden yeniye doğru zaman dilimlerini, her çarpı ise bir olayı ifade etmektedir (kırmızı renk seyahatnameleri, siyah renk ise arşiv kayıtlarını temsil eder). Bu sayede kadınların görünürlüğünün yıllara ve kaynaklara göre farklılaşmasını izlemek de mümkün olacaktır. Elbette bu mekanları birbirinden keskin bir şekilde ayırmak mümkün değil. Arşiv kayıtlarında mekan vurgusu çoğu zaman önemsizdir, mesela hamama giderken bıçaklanan bir kadının evinden ne kadar uzaktaki bir hamam yolunda olduğunu kaynak genelde söylemez. Bu mekanların geçişken olduklarını, tablonun sadece kadınların mekân algılarını ve kullanımlarını görünür kılmak için hazırlandığını hatırlatmakta fayda var.

II. Özel Alan: Ev- Avlu

Gündelik hayatın önemli bir parçası olan *ev - avlu* kadınların en sık kullandığı mekanlardandı. Temizlik işleri, çocuk bakımı, çamaşır yıkanması, yemek ve ekmek yapımı gibi gündelik işlerde kadınlar, evi ve avluyu aktif olarak kullanıyordu. İstanbullu kadınların hayatının büyük bir kısmının evde geçtiği fikrinde birleşen kaynaklar, kadınların bin yıllardır bir kambur gibi taşıdığı ev işleri konusunda ne yazık ki suskundur. Kadınlar, özel alan olarak görülen ev ve avluda ancak buralarda şikayete konu olan bir vaka olduğunda kaydedilmektedir ve bu kayıtlar çoğunlukla "kötü kadın" olarak anıldıkları zina, içki içme, namahrem erkeklerle bir araya gelme gibi suçlamaları kapsamaktadır. Mesela Aynî Hâtun bt. Abdullah, kendi ahırında bir erkekle sohbet ettiği için mahalleli tarafından şikâyet edilmiştir, (ÜM, 51, 380 [45a-2]) 1642 tarihli bir başka kayıt, evde kadınlı erkekli içki aleminde yakalanan kadınlardan bahseder. (HM, 5, 550 [298-1]) Evde ya da avluda gerçekleşen hırsızlık (BM, 150, 462 [105a-2]); BM, 150, 589 [118b-1]), taciz, tecavüz, ölüm gibi durumlar, ortak kullanılan avluda veya sokakta yaşanan sıkıntılar da (BM, 150, 536 [112b-3]; BM, 150, 570 [116a-2];BM, 150, 702 [131b-3]) kadınların evlerinde kaydedilmesine neden olmaktadır. Ancak soruna ve şikayete odaklanan bu tarz kayıtlar, mekana, gündelik hayata, olayın detayına ya da sonucuna dair pek bilgi vermezler. Kadınların gündelik hayatına dair daha detaylı bilgi veren seyahatnameler ise varlıklı kadınların harem hayatına odaklanmaları bakımından yetersizdir. Ayrıca Osmanlı harem hayatına atfedilen cinsel mana, haremi ziyaret edemeyen erkek seyyahların duydukları̇yla hayal güçlerini birleştirmelerine ve haremi, hapishane olarak tasvir etmelerine neden olmuştur. Oysa haremleri bizzat görme şansı olan kadın seyyahların anlattıkları bundan biraz daha farklıdır. Harem hayatının günlük rutini erken kalkmak, giyinip süslenmek, (Pardoe, 2004, 25) hamamda yıkanmak, (Pardoe, 2004, 24) ibadet etmek (Pardoe, 2004, 221) ve yemek yiyip bir şeyler içmekten oluşmaktadır. Ancak kadınların hayatı sadece bunlardan ibaret değildi. Harem odalarına masalcı kadınlar, (Pardoe, 2004, 28) çalgıcılar (Pardoe, 2004, 135) falcılar (Pardoe, 2004, 170) davet edilir; dans edilip (Pardoe, 2004, 336) şarkı söylenirdi. (Montaque, ?, 60,73,77, 80) Haremlerde nakış işleyen, (Tournefort, 2013, 18) iğne oyası ve dantel yapan kadınların yanı sıra (Pardoe, 2004, 426; Montaque, ?, 73) okuma-yazma bilen, kitap sevdalısı (Pardoe, 2004, 366) kadınlarla karşılaşmak da mümkündü.

İstanbullu kadınlar zamanlarının çoğunu evde - avluda geçirdiği halde buralara ait kayıt sayısı oldukça azdır. Arşiv kayıtlarında kadınlar evlerinde neredeyse sadece suç odaklı kaydedilirken seyahatnamelerde lüks ve tembellik içinde aksettirilirler. Osmanlı hane halkı yapısı kadının kocasına bağımlı olmasını gerektiriyorsa da dulların ya da kocalarının yokluğunda evli kadınların, hane halkının başına geçtikleri de görülmekteydi (Faroqhi, 2009, 10). Ayrıca yaşamın pahalı olduğu başkentte, köle alacak parası olmayan, geçim derdi çeken kadınların sayısı hiç de az değildi; bu kadınlar, ev işlerini ve dışarı işlerinin bir kısmını bizzat yapmak zorundaydı.

III. Güvenli Sınır: Mahalle

Keskin sınırları olmayan mahalleler, aynı mescitte ibadet eden, aynı hamamı kullanan, birbirini tanıyan ve birbirinden sorumlu (kefillik) olan kişilerden oluşurdu; sosyal ve kültürel bir varlık olan mahalleye aidiyet gündelik hayatın bir parçasıydı (Behar, 2014, 27). Bu çalışmada, mahalle tanıdık ve güvenilir insanlardan oluşan, eve yakın bir bölge olarak tanımlanmış ve buraya mahallenin yakın çevresi de dahil edilmiştir. Kadınlar, *mahalle ve yakın çevresi*ni alışveriş, çeşme, hamam, komşu-akraba ziyaretleri, mezarlık ziyaretleri, cami ve tekke ziyaretleri için aktif olarak kullanmaktaydı. Tabloya bakıldığında kadınların mahallede sıklıkla -özellikle seyahatnameler aracılığıyla- kaydedildikleri görülecektir.

İstanbullu kadınlar, arşiv kayıtlarında evde olduğu gibi *mahalle ve yakın çevresi*nde de pek görünür değildir; çoğunlukla namahrem erkeklerle bir arada olmak, mahalleli tarafından uygunsuz halleri nedeniyle şikayet edilmek gibi durumlarda kaydedilmişlerdir. Bu gibi durumlarda genelde kadınlar, mahallelinin isteğiyle mahalleden gönderilmekteydi. Mesela1663'te Tophane civarında kötü hal üzere oldukları tespit edilen kadınlar, mahallelinin isteğiyle mahalleden çıkarılmıştır (GM, 90, 216 [28b-2]). 18. yüzyılda mahalle ve sokakların yeniden düzenlenmesine bağlı olarak mahkeme kayıtlarında mülk sahibi kadınlar, evlerin yapımı, sınırların çizilmesi gibi meselelerde dikkat çekmektedir (BM, 150, 330 [73b-1]; 334 [75a-1]). Faroqhi'ye göre kadınlar, arkadaş ziyaretlerinde, erkek ve kadın satıcıların bulunduğu açık pazarlarda, evlerinin kapılarında ve hamamlarda hayata dair çeşitli sohbetler ediyorlardı (2002, 165-167). Mahalle içlerine kadar giremese de civardaki varlıklı kadınlara dikkat kesilmiş görünen seyyahlar da bunu desteklemektedir.Modayı yakından takip eden Müslüman kadınlar, sıklıkla hamama, komşuya (Lady Montaque, ?, 132), ev ziyaretlerine giderdi (Schweigger, 2014, 218; Dorina Neave, 1978, 57-58). Yeni çocuk doğurmuş lohusa bir kadının odası bile gece yarılarına kadar ziyarete açıktır; burada şarkılar söylenir, def çalınır, şen kahkahalar eşliğinde şerbetler içilirdi (Pardoe, 2004, 334). Haremler gibi hamamlar da kadınlar için önemli sosyalleşme ve haberleşme mekanlarındandır. Bazı evlerde hamam olduğundan bahsediliyorsa da dönem şartları düşünülünce bunun, ayrıcalıklı bir azınlığa mahsus olduğu söylenebilir. Bazı seyyahların, varlıklı kadınların haftada 3-4 defa, yoksul olanların ise en az haftada bir defa hamama gittiğini söylemesi akla yakın geliyor (Nicolay, 2014, 171; Tournefort, 2013, 67). Genellikle toplu olarak gidilen (Bassano, 2015, 19; Nicolay, 2014, 172; Schweigger, 2014, 218) hamamlarda sabahtan öğle yemeğine kadar, geç gidilirse de akşam yemeğine kadar kalınırdı (Bassano, 2015, 20). 1717-18 tarihlerinde İstanbul'da bulunan Lady Montaque, çok doğru bir tespitle hamamları kadınların kahvehanesi olarak tanımlar (?, 37). 1835-1836 yıllarında başkentte bulunan Miss Pardoe ise hamamlar için şöyle der: "Doğulu kadınların yeryüzündeki cennetidir; burada eğitimsiz, ama zeki kadınlar kapasitelerinin elverdiği ölçüde siyaset, toplumsal ve ulusal sorunları, skandalları, evlilikleri ve bu göğün altında olup biten diğer bütün mevzuları tartışırlar." (2004, 81)

Müslüman kadınlar için cami ve türbe ziyaretleri de dini bakımdan oldukça önemlidir. Kadınların hangi cami - türbeleri ziyaret ettiklerini, bunun için evden

ne kadar uzaklaştıklarını söylemek güç olsa da bugün olduğu gibi, özel günlerde bazı cami - türbeleri tercih ettikleri varsayılabilir. Tarihi bir türbe olan Eyüp Türbesi özellikle kadınlar tarafından sıklıkla ziyaret edilmektedir (Gerlach, 2010, 282). Miss Pardoe ve Georgian Max Müller, kadınların zaman zaman camileri kullandıklarını belirtmektedir (2004, 221;1978, 65). Stephan Gerlach'ın aktardığına göre, 1575 yılında camiye düşen bir yıldırım sonucu 17 kadın hayatını kaybetmiştir (2010, 206). Şifa dağıtıcısı olduğu düşünülen dervişlerin mekanları da kadınlar tarafından sıklıkla ziyaret edilirdi; İstanbul'da 26 yıl yaşayan Dorina Nevae, kadınların hasta çocuklarını iyileşmesi için dervişlere götürdüklerini söyler (1978, 107). Tournefort, kadınların dervişlerin cuma vaazlarına katılma izni olduğundan ve bu haklarını kullandıklarından (2013,87) Pardoe ise ayrı bir bölmeden Mevlevilerin ayinlerini izlediklerinden bahseder (2004, 315). Bazı dönemlerde kadınların çeşitli tarikatlarda görev aldıkları da bilinmektedir; hatta bazı bölgelerde kadın dervişlere, kocaları adına dervişlik yapan kadınlara da rastlanmaktadır (Kafadar, 2009, 135-137). Gündelik hayatın önemli bir parçası da düğünlerdir, seyyahlar nadiren de olsa düğünlere katılan kadınlardan bahsetmektedirler. Bugün olduğu gibi, damadın evine götürülen geline çalgıcılar, kadınlar, erkekler ve çocuklar eşlik ederdi (Gerlach, 2010, 94, 364; Bassano, 2015, 104; Schweigger, 2014, 224; Tournefort, 2013, 68). Bu örneklere dayanarak kadınların düğün alayına iştirak ettiklerini söylemek için belki erkendir, ama gelin alayının ardından kadınlar ve erkekler için ayrı düzenlenen eğlencelere katıldıklarını söyleyebiliriz (Tournefort, 2013, 68; Neava 1978, 63-64; Bassano, 2015, 104).

İstanbul'un en büyük sorunlarından biri, gündelik hayatın olmazsa olmazı olan suyun yetersizliğiydi, bazı evlerin bahçelerinde su kuyuları varsa da bunların sayısı pek fazla değildir. İstanbul'da evlere su taşıyan sakalar da vardı, ancak sakalara ya da köle satın almaya gücü yetmeyen yoksullar -ki sayıları hiç de az değildi- suyu çeşmelerden sağlamaktaydı. Nüfus artışının fazla olduğu 16. yüzyılda Kanuni Sultan Süleyman'ın yaptırdığı (1564) kırk çeşmeler, bir süre şehri rahatlatsa da su sıkıntısı uzun yıllar devam edecektir. İstanbul'da hayrat olarak yapılan çeşmeler, yerleşim yerlerinde olabildiği gibi yol kenarlarında, açıklık ve kırlık yerlerde de olabilmekteydi (Eyice, 1993, 278). Bazı çeşme ve sebiller ise hayır binalarına, cami, mescit, hazire, hamam ve han bitişiğine yapılırdı (Eyice, 1993, 282). Yoksul kesimin suya ulaşmak için evi hatta bazen mahalleyi terk etmesi ve çeşme başında uzun saatler geçirmesi İstanbul'da hayatın bir parçasıydı. Ailenin erişkin erkeklerinin çalıştığı ya da olmadığı durumlarda bu işi kadınların ve genç kızların üstlenmek zorunda kaldığı düşünülebilir. Kanuni Sultan Süleyman, şehrin su ihtiyacını karşılamak için yeni su yolları yapılmasını emrederken zayıfların, dulların, kadınların ve çocukların hayır duasını ister, (Eyice, 1993, 283) belki de susuzluğun yükünü en çok bu kesim çektiği içindir. Halı, yün yıkamak gibi bol suya ihtiyaç duyulan bazı temizlik işleri için kadınlar, suyu getirmek yerine su kenarlarına gitmeyi tercih etmekteydi (Neave, 1978, 113).

Civar mahallelerden gelen birbirinden farklı birçok kadının buluştuğu ve uzun saatler geçirdiği çeşme/su başları, hamamlar, türbeler haberleşmenin ve

sosyalleşmenin de mekanlarıdır. Kim bilir belki kadınlar aynı yerde buluşmak için sözleşecek arkadaşlıklar ediniyorlardı, kızlar koca, işsizler iş, dertliler şifa buluyordu. Zengin bir tüccarın kölesinin anlattıkları, dilenci bir kadının gördükleri ya da duydukları kadınların şehirde olup bitenlere dair bilgi edinmelerini sağlıyor olmalı. Sözlü kültürün yazılı kültürden daha önemli olduğu bu dönemde,[4] bu tarz iletişim mekanları oldukça önemlidir. Buralarda edinilen bilgiler sadece kadınlar arasında kalmıyor; çeşmeden eve, evden akrabaya, akrabadan hamama, hamamdan mahalleye yeni şeyler eklenerek güncelleniyordu.

IV. Yabancılar Arasında: Şehir Merkezi

Tabloda *şehir merkezi* derken daha çok sur içinin her daim kalabalık, yabancısı bol olan işlek bölgeleri kastedilmektedir. Haliç kıyıları, saray bölgesi, cami komplekslerinin bulunduğu tepeler, sur kapıları ve meydanlar bu tarz yerlerdendir. Mahalle, tanıdıkların olduğu, eve yakın ve güvenli bir bölgeyi ifade ederken şehir merkezi yabancının fazla olduğu güvensiz bir bölgeyi ifade etmektedir. Tanıdık insan sayısının az olduğu şehir merkezi, aynı zamanda kişinin tanınırlığını ortadan kaldırması bakımından da önemlidir. İstanbullu Müslüman bir kadın için -erkek için olduğu gibi- evinde ya da mahallesinde bulunmak ile şehir merkezinde ya da yollarda bulunmak aynı anlamı taşımıyordu. Bugün de böyledir. Kadınlar bu mekanları daha çok alışverişe (alım ya da satım), saray etkinliklerine, bayram şenliklerine, mahkemeye, camiye, medreseye, aşevine ya da hamama gitmek için kullanmaktaydı. Tabloya bakıldığında kadınların hemen her dönem şehir merkezinde arşiv kayıtları aracılığı ile kaydedildikleri görülecektir. Bunun en önemli nedenleri, buraların kamusal alan olarak algılanması ve mahkemelerin burada bulunmasıdır.

Kadınlar, toplumsal dezavantajlarına rağmen bazen erkek, bazen kadın vekiller aracılığıyla bazen de bizzat mahkemelere başvurmaktaydı.1534 senesinde Ümmî adlı kadın, miras işleri için annesini vekil tayin eder (ÜM 9, 147 [17b-2]). 1618 tarihinde hamile Fatıma bt Halil'e kendi talebiyle iddet nafakası bağlanır (İM, 3, 30[3a-2]). 1666 tarihinde kocası kaybolan Sâime bt Halil, meclis-i şer'-i Şerifde hazır olup kocasının kendisine mal bırakmadığını ve nafaka talep ettiğini belirtir (BM, 3, 43 [61-2]). Kocasının, parasını gasp ettiğini iddia eden Hatice bt. Ahmed, kocasından boşanır (BM, 150, 189 [40b-2]). Çeşitli nedenlerle mahkemeye başvuran kadınlar boşanma ve nafaka davalarının yanı sıra mülk davalarıyla da dikkat çekmektedir. Kadınla erkek arasında ya da kadınla kadın arasında olabilen mülk satışlarında gayrimüslimlerin adları da zaman zaman geçmektedir. 1678 tarihinde Aişe bt. Abdulah, evini Safiye Kadın bt Necib Efendi'ye satmıştır. (HM 10, 80 [48-1]) 1676 yılında Aişe bt. Behram Bey'in Safiye kadına olan borcunun bir kısmını ödediği kaydedilmiştir (HM 10, 64 [39-1]). Müslüman kadınlara ev satışlarının yanı sıra bağ (EM, 3, 246 [27a-1, Arapça]), çayır (ÜM,

[4] 17. Yüzyılda İstanbul'dan Londra ve Paris'e aktarılan bilginin kaynağı da çoğu zaman sözlü iletişimdi. Bakınız: John-Paul Ghobrial, *Fısıldaşan Şehirler: 17. Yüzyılda İstanbul, Londra ve Paris arasında Bilgi Akışı*, Küre yayınları, İstanbul, 2020.

84, 608 [57b-4]), fırın (BM, 150, 4 [1a-4]), bahçe (BM, 150, 30 [6b-3]) satışlarında da rastlanmaktadır. Kadınlar kıyafetlerinin, davranışlarının, mekan kullanımlarının ve erkeklerle kurdukları ilişkilerin belirlenmek istendiği durumlarda da kayda geçmektedirler. Mesela 1573 yılında Eyüp kadısına yollanan bir hüküm, kadınların kaymak yeme bahanesiyle kaymakçı dükkanlarına gittiklerini, bu dükkanların denetlenmesini salık verir, (Altınay, 2000, 71)1580 tarihli bir başka hüküm, peremelere kadın ve erkeklerin birlikte binmemelerine dikkat edilmesini buyurur (Altınay, 2000, 72). 1585 yılına ait bir kayıt ise kervansarayda denizcilerle içki alemi ve fuhuş yapan kadınlardan bahsetmektedir (ÜM, 56, 442 [69b-1]). Seyyahlar, İstanbullu kadınların mahkeme kullanımlarına dair daha çok duyduklarını aktarmaktadırlar. Vaiz Gerlach'ın duyduğuna göre, bir Türk kadını kocası borcunu ödemeyince kadıya başvurmuş ve kocasının dört yalancı şahidine rağmen parasını geri almıştır, (2010, 372) azatlı bir köle ise ölen kocasından kalan hakkını alabilmek için azat belgesiyle mahkemeye başvurmuştur (2010, 133-134). Miss Pardoe'nin misafir olduğu bir Türk tüccarının evine bir gece önce kocası ölen bir kadın gelmiş ve bekarken sahip olduğu malları korumak için akıl danışmıştır (2004, 26).

Müslüman kadınlar, arşiv kayıtlarında daha çok mahkemeler, seyahatnamelerde ise şenlikler aracılığıyla anılmaktadır. Başkent İstanbul'da zaman zaman siyasal nitelik de taşıyan (Khoury, 2009, 116)hac kervanlarının yola çıkış ve dönüş kutlamaları (Faroqhi, 1995, 39; Özcan, 1996, 401), geçiş törenleri, saray düğünleri, bayram alayları, halk şenlikleri gibi etkinlikler kadınlar tarafından ilgiyle takip edilmekteydi. Selânikî'nin üzüntüyle aktardığına göre, 1590 senesi Ocak ayında Acem Şahının oğlunun ülkeye gelişi büyük bir ilgi ile izlenmiştir. Kalabalığın yarattığı izdiham ve havanın erken kararması nedeniyle yatsı namazına dek evlerine varamayan bazı kadınlar tanıdıklarına giderken 500'ün üzerinde kadın mecburi olarak Bayezid Hamamı'nda sabahlamıştır. (Selaniki, 1999, 218-219) Kadınlar, 1596 senesinde Eğri Seferi'nden dönen III. Mehmet şerefine düzenlenen şenliklere, (Faroqhi, 2002, 34) Bedesten 'de kurulan ve sınıra gitmeye hazırlanan ordugahı görmeye (?, 85-86) de gitmişlerdir.Türk kadınlarının temaşaya meraklı olduğunu belirten Miss Pardoe, (2004, 272) sultan ve paşaların eşlerinin de katıldığı bayram alayını, (Pardoe, 2004, 78-79) padişah alayını (Pardoe, 2004, 108), Mihrimah Sultan'ın düğün alayını, (Pardoe, 2004, 151) Kağıthane'de yapılan toplu sünnet törenini (Pardoe, 2004, 282) izleyen kadınlara dair detaylar vermektedir. Ayrıca, Kurban Bayramı'nda padişahın geçeceği dış galeriyi, (Pardoe, 2004, 106) bir başka bayram günü Topçu Kışlası'nın çevresini dolduran İstanbullu kadınlardan da hayretle bahsetmektedir (Pardoe, 2004, 253-254). Müslüman kadınlar, gayrimüslimlerin şenliklerine de ilgi duyuyordu, Balıklıdaki kilisede yapılan paskalya kutlamalarını, (Pardoe, 2004, 245-246) Rumların ateş bayramını, (Pardoe, 2004, 356) Beykoz çayırında İngilizlerin kriket maçını (Neava, 1978, 125) seyreden çok sayıda kadın vardır. Müslüman kadınlar, kıyafet kurallarına uymak kaydıyla çeşitli nedenlerle evlerinden çıkabilmekteydi. Lady Montaque, Türk kadınlarının hangi sınıftan olursa olsun yaşmak ve ferace giyerek rahatlıkla sokağa çıktıklarını yazar (?, 53-54). Miss Pardoe de desteklercesine,

Müslüman kadınların yürümek, arabayla gezmek ya da kısa bir süreliğine arkadaşında kalmak için yaşmak ve feracesini giyerek dışarı çıkabildiklerini söylemektedir (2004, 67). Müslüman kadınların kayıkla (Pardoe, 2004, 17) ya da arabayla gezintilere çıkıp, İstanbul ve Beyoğlu çarşılarında alışveriş yaptıklarını (Neave, 1978, 57-58) söyleyen seyyahlar, bu alışverişleri (özellikle Yahudi dükkanlarında olanları) genellikle karşı cinsle buluşmak için bir paravan olarak görmektedir (Lady Montaque, ?, 54; Miss Pardoe, 2004, 32).

Genellikle tüketici olarak anılan kadınlar, üretime de çeşitli şekillerde katılmaktadırlar. 16. yüzyıl ortalarında İstanbul'da kurulan vakıfların %37 sini kadınlar kurmuştur (Faroqhi, 2002, 133). Padişah III. Mehmet'in pazarlarda ticaret yapan kadınların erkekler arasında gezmelerini yasaklamasından (Selaniki II, 1999, 826) anlaşıldığı üzere kadınlar, kısıtlamalara rağmen ticaret de yapmaktaydı. Müslüman kadınlar mal alıp satar, kendi servetlerini yönetirdi; kocasının işlerini idare eden ve bunun için sıklıkla dışarı çıkan kadınlar da vardır (Müller, 1978, 152). Üretime katılanlar sadece varlıklı kadınlar değildir; hatta dışarı çıkmak, para kazanmak zorunda olan yoksul ve dul kadınların sayısı daha fazladır (2003, 219-248, 237-264; Müller, 1978, 41). Şehirli kadınlar için para kazanmak oldukça zordu, ev hizmetçiliğini bile İstanbullu olmayan köle kızlar yapmaktaydı (Faroqhi, 2004, 239). Başkentte kadınlar için iş alanları oldukça sınırlı, rekabet ise oldukça yoğundur; büyük ticari ağların içine giremeyen yoksul kadınlar, kendi imkanları dahilinde işler icat etmek zorundaydılar.1551 yılında İstanbul'da bulunan Nicolay ve 1555 yılında İstanbul'a seyahat eden Busbecq, yoksul kadınların yollara dizilip gelen geçen yolculara ekmek sattıklarından bahsetmektedir (2014, 342¸2002, 31). İstanbul'daki iş kıtlığı ve yoksulluk dikkate alınırsa bu

İstanbul'da sokak satıcılığı yapan bir kadın

durumun, özellikle İstanbul'un göçmen mahallelerinde de geçerli olduğu söylenebilir. Nicolay, Yedikule civarında yaşayan üst sınıf Karamanlı kadınların evde işledikleri iğne oyalarını aracı yardımıyla bedesten veya halk pazarlarında sattıklarını, onlar kadar iyi durumda olmayan kadınların ise merkeze inip yumurta, tavuk, peynir vs. sattıklarını söyler. (2014, 280-282) Altınay, 1566 yılında Emin Bey Mahallesi'nde bazı aşçıların ev alıp içinde yemek pişirdiklerinden ve bunları çarşıda sattıklarından bahsetmektedir. (2000, 234) Bu aşçıların cinsiyetinden bahsedilmez, ama kadınların da benzer işler yapması olası görünmektedir.17. yüzyılın sonlarında pamuk ve yün ipliği ya da dokuma yapan kadınlar, mallarını doğrudan pazarda satmaktaydı (Khoury, 2009, 113). 1835-1836 yılında başkentte bulunan Pardoe, Feshane'nin kadınlar kapısında 500 kadar kadının yün alıp evde fes örmek için beklediğinden bahseder (2004, 108). Her ne kadar kayıtlarda adları pek geçmese de zenginlerin evine kıyafet ve mücevher satan bohçacılar (Faroqhi, 2002, 127), çiçek aşısı yapan kocakarılar (Lady Montaque, ?, 66), çeşitli otlar toplayıp kırık-çıkık, masaj, hastalık için ilaçlar yapan şifacılar (Neave, 1978, 45-46),hamamlarda ve düğünlerde güzellik uzmanlığı yapanlar (Faroqhi, 2004, 239) ve düşük bir ücret karşılığı çöpçatanlık ve haberleşme işlerini üstlenen kadınlar vardır. Kafadar'ın kitabında Asiye Hatun'un Şeyhine yazdığı mektuplarını getirip götüren Hâce Kadın'dır. (2009, 131)Sınırlı iş alanı olan kadınların, bu sınırı genişletmek için fahişelik yaptıkları da oluyordu (Faroqhi, 2004, 237-247). Gerlach, üç adamın bir Türk fahişesine gittiğinden bahsetmektedir (2010, 382). 1571 yılında kadıya yollanan bir hükümde Eyüp semtinde çamaşırcı kadınların ikamet ettiği ve bekar leventlerin çamaşır bahanesiyle bu evlerde zina yaptıkları öne sürülmektedir (Altınay, 2000, 70). 1701 tarihinde İstanbul'da bulunan Tournefort da İstanbul sokaklarında çok fazla fahişe olduğundan bahseder (2013, 69-70). Vasıfsız ve çaresiz bir kadın için dilencilik de bir seçenektir. Müller, Galata köprüsündeki erkek kalabalığının arasında renkli feraceli kadınların yanı sıra renksiz paçavralar içinde dilenciler gördüğünü belirtmektedir (1978, 21). Fakirlere ve medrese öğrencilerine sıcak yemek vermek için kurulan imarethaneler (Tarım, 2000, 219), tımarhaneler (Çelebi, 2008, 276) ve hastaneler de kadınlar tarafından kullanılmaktaydı.

İstanbullu Müslüman kadınlar, çeşitli nedenlerle mahallelerinden ayrılıp şehrin kalabalığına karışmaktaydı. Yabancı erkek sayısının fazla olduğu şehir merkezleri, kamusal alan olarak görüldükleri için buralardaki mekanları kullanan kadınlar daha fazla dikkat çekmekte ve buna bağlı olarak daha fazla kaydedilmektedir. Kadınların bu mekanları ne sıklıkta kullandığı, bu sokaklarda nasıl ilişkiler kurdukları ve nasıl karşılandıkları ile alakalı net bir şey söylemek oldukça zordur. Ancak kadınların bu sokaklardaki varlıklarının bile şehrin işleyişine etki ettiği söylenebilir; bu mekanlarda daha görünür olmaları, daha fazla kaydedilmeleri, bazı davranışlarının belirlenmek istenmesi buna kanıt olarak gösterilebilir.

V. Pahalı ve Güvensiz: Yolculuklar

Sur Dışı - Yolculuklar başlığı altında kadınların mahallenin (ve yakın çevresinin) güvenilirliğinden ve hatta şehir merkezinin kalabalığından da uzaklaştığı

durumlar kastedilmektedir. Uzak akraba ziyaretleri, günübirlik mesire gezileri, (uzak) mezarlık ziyaretleri, yazlıklar, deniz eğlenceleri ve kutsal hac ziyareti bu başlık altında değerlendirilmiştir. Arabayla ya da arabasız bu tür yolculuklar genel olarak zahmetli, pahalı ve güvensizdi. Hava koşulları da yol güvenliğini etkiliyordu, bu nedenle yolculuğun zorlaştığı kış ayları ya da yağmurlu bahar ayları yolculuk yapmak için zorunlu olmadıkça tercih edilmezdi. Ayrıca hac ziyareti gibi sınır dışı yolculukları, devletler arasında yaşanan siyasi gerginlikler de olumsuz etkilemekteydi. Tüm bu güçlüklere ve yolların tehlikeli olmasına rağmen, kadınların yolculuklarda neredeyse hiç kaydedilmedikleri görülmektedir. Yolculuklarda karşılaşılan hırsızlık, tecavüz, kaçırılma, cinayet gibi suçlar ancak kadınların ya da başka birilerinin bunu mahkemeye taşıması durumlarında kaydedilmekteydi. Mesela 5 katırcının iki kadına saldırması (ÜM, 2, 16 [2b-1]), Samandıra yakınlarında ölü bulunan bir kadın (ÜM, 5.241 [29b-1])veya 1730 yılında bir kadının menzilinde ölü birinin bulunması (BM, 150, 589 [118b-1]) gibi durumlardan bu olaylar mahkemeye taşındığı için haberdar olabilmekteyiz.

Sur dışında veya sur kapılarına yakın yerlerde, dağ yamaçlarında yer alan mezarlıklar gözlerden uzaktı (Bozkurt, 2004, 20). Eyüp Mezarlığı, Edirnekapı Mezarlığı, Taksim'den Fındıklı'ya doğru inen Ayas Paşa Mezarlığı (İşli, 1991, 204) ve Galata sırtlarından Kasımpaşa'ya doğru inen Beyoğlu Mezarlığı sur dışında yer almaktaydı. 24 Haziran 1565 tarihinde Yoros Kazası (Beykoz) Deresekili Karyesi civarında bulunan Akbaba Mezarlığı, buraya gelen kadın ve erkeklerin fesada sebebiyet veren davranışlarda bulundukları gerekçesiyle ziyarete kapatılmıştır (6 Numaralı MD, 1297). 1680 tarihinde Emine, Hatice ve Havva adlı kadınların Ahmet ve Mustafa adlı şahıslarla mezarlıkta uygunsuz durumda yakalandıkları kaydedilmiştir (EM, 90, 542 [84a-2]). Arabayla ya da uzun bir yürüyüşle günübirlik ziyaret edilebilen mezarlıklarda dua etmek, kır havası almak, sosyalleşmek, denizi/Haliç'i seyredip iç geçirmek, aşıklarla buluşmak mümkündü.

J. Schranz - Eyüp Mezarlığı

Uzun, yorucu ve pahalı bir yolculuk olan hac ziyareti de Müslüman kadınlar için önemlidir. Hac yolculuğunda kadınlar ve erkekler kendi maişetlerinden sorumluydu, bu nedenle kadınların kocalarından talepleri ancak belirli bir mülk karşılığında olabilmekteydi; buna rağmen hac yollarında terk edilen kadınlarla karşılaşmak mümkündür (Faroqhi, 1995,7). Varlıklı kadınlar için bile oldukça masraflı olan hac yolculuğuna yoksul kadınlar, ancak devlet yardımıyla katılabilmekteydi. Yoksulların bakımını hac emirinin adamları üstlenirdi; mola yerlerinde fakirler için çadır kurulur, padişah adına sıcak yemek verilir, giyecek, para ve ölenler için kefen yardımı yapılırdı (Özcan, 1996,402). Ancak alınan önlemler her zaman hacıları korumaya yetmiyordu (Faroqhi, 1995, 5; Özcan, 1996, 403), buna rağmen hac yolculuğunda meydana gelen olayların çok azı kayıt altına alınmıştır. 27 Ekim 1567 tarihinde Kudüs ziyaretinden dönen Fatıma'nın, oğlunun kaçırıldığını ruk'a sunması (7 Numaralı MD, 34), 18. yüzyıl başında hacca gidecek olan Fatma bt Osman'ın vasiyeti ve terekesi için vasi tayin etmesi (BM, 150, 345 [77b-3]) sayesinde bu yaşananlardan haberdarız. Yine 1563 senesinde Bursa'ya götürülen bir kadının eşyaları çalınmıştır (ÜM 26, 24 [2b-5]), kadının neden Bursa'ya gittiğini bilmiyor olsak da bu hırsızlığın mahkemeye taşınması sayesinde böyle bir yolculuktan haberdar olabilmekteyiz.

Seyahatnameler ise kadınları daha çok mesire alanlarında kaydetmektedir. 18. yüzyılda eski has bahçelerin ve miri arazilerin tamamen ya da kısmen halka açılmasıyla mesireler, ortak şehir kültürünün bir parçası haline geldi (Hamadeh, 2010, 167). Kahvehanelerin ve meyhanelerin erkek egemen eğlence dünyasında nadiren görünen kadınlar ve çocuklar, mesirelerde bariz şekilde görünür hale geldiler (Hamadeh, 2010, 164). Açık kamusal alan olan mesirelerde kadınlarla erkeklerin bir araya gelmesi daha kolay, bunun denetlenmesi ise daha zordu; bu nedenle 18. yüzyılda kadınların en sık kaydedildikleri mekanlardan biri mesirelerdir. Bütün yasaklara ve denetlemelere rağmen kadınların erkeklerle bir araya gelmesine mani olunamamıştır (Altınay, 2000, 25), zaptiyelere rağmen özellikle Göksu'da yapılan kayık sefalarında pek çok aşk macerası yaşanmaktaydı (Neave, 1978, 140). Yüksek tepelerle çevrili, sık bitki örtüsü olan Göksu Vadisi'nde cuma günleri kayık sefası yapmak zamanın modasıydı. (Neave, 1978, 139; Müller, 1978, 93) Bayram günlerinde mesire alanlarında boş yer bulmak oldukça zordu, özellikle kadınlar mesirelere büyük ilgi göstermekteydi (Pardoe, 2004, 405; Müller, 1978, 98). Ahmet Refik'in dönem yazarlarından okuduğuna göre, kızıl feraceli beyaz yakalı kadınlar Sadabad eğlencelerine iştirak eder, kapalı arabalarla gelip ağaçlar arasında eğlenirdi (2000, 32). Mesire alanlarında namaz dahi kılan kadınlar (Pardoe, 2004, 415) orada neredeyse evlerindeki kadar rahat davranmaktaydı (Pardoe, 2004, 411; Bassano, 2015, 135). Padişah haremindeki kadınlar da mesire alanlarına arabalarla geziler düzenlerdi. (İpşirli, 1997,138) Mesireler dışında kışlıkların hazırlandığı yazlık evler (Faroqhi, 2002, 122) ve serinlemek için bazı çeşmeler de kadınlar tarafından kullanılmaktaydı (Pardoe, 2004, 294). Kadınların mezarlık ziyaretleri de seyyahların dikkatini çekmiştir. Müslüman kadınlar, hayatın bir parçası olan mezarlıklara (Pardoe, 2004, 161-210) definden sonraki birkaç gün gidip orada zaman geçirmekteydi (Schweigger,

2014, 217-218; Tournefort, 2013, 84). Genellikle cuma günleri mezarlıkları ziyaret eden kadınlar burada yiyip içerdi (Tournefort, 2013, 65). Ayrıca kadınlar evliya mezarlarını, bilindik kabirleri de sıklıkla ziyaret etmekteydi (Çelebi, 2008, 317). Dönem şartlarında oldukça zahmetli ve tehlikeli olan yollar, kadınlar tarafından da belirli amaçlar için kullanılmaktaydı. Şehir dışı yolculuklarını çoğunlukla kutsal hac ziyareti için kullanan kadınlar, İstanbul civarını da mezarlık ziyaretleri ve mesire alanları için kullanmaktadır.

VI. Sonuç Yerine

Arşiv kayıtlarında ve seyahatnamelerde genellikle varlıklı kadınlar kaydedilmiştir; bu benzerliğe rağmen her iki kaynakta kadınlar farklı mekanlarda ve şekillerde dikkat çekmektedir. Genel olarak mahkeme kayıtları aracılığıyla *şehir merkezi*nde kaydedilen İstanbullu kadınlar, boşanma ve veraset davalarıyla ya da "namus"a odaklı suçlamalarla ön plana çıkmaktadır. Nadiren kaydedildikleri *ev-avlu* ve *yolculuklar*da cinayet, hırsızlık, tecavüz gibi vakalar aracılığıyla anılmaktadırlar. Seyahatnamelerde ise *mahalle*de ve *yolculuklar*da dikkat çeken kadınlar daha çok komşu ziyaretleri, hamamlar, cami ve türbe ziyaretleri ve mesireler aracılığıyla kaydedilmektedir. 16. yüzyıla ait seyahatnameler mahalleye odaklanmışken mesirelerin yaygınlaştığı 18. yüzyılda seyahatnameler daha çok mesirelerden bahsetmektedir. Kaynakların kendisi, kadının nasıl kaydedildiğini etkilediği gibi dönemsel eğilimler ve kadınlara karşı tutumlar da kayıtların oranını ve niteliğini etkilemektedir. Söz gelimi 16. yüzyılın ikinci yarısında mahalle imamlarının ve müezzinlerin mahalledeki ahlaksız kadınların tespitinden sorumlu tutulması (Altınay, 2000, 67-68) ya da 18. yüzyılda mesirelerin yaygınlaşması ve kadınların kamusal alanda daha görünür olmalarıyla hal ve davranışlarının, kıyafetlerinin, mekan kullanımlarının belirlenmek istenmesi bununla ilgilidir. 1730 yılına ait bir kayıt, kadın hamamlarındaki dellakları erkek kıyafeti giymemesi (BM, 150, 8[1b-2] konusunda uyarır, 1770 yılında İstanbullu kadınlar, gayrimüslim kadınların kıyafetlerini taklit ettikleri ve Müslüman erkekleri yoldan saptırdıkları gerekçesiyle uyarılır. (İM, 24, 31 [12a-1])Kadının tarihte yer alış şekli, kaydedilmesi, bugün okunması ve yeniden yazılması (ya da yazılamayacağının düşünülmesi), Osmanlı dünyasında kadına yeniden sorgulayıcı bir gözle bakmayı gerekli kılar.

Adı bir suça karışmadığı sürece kayıt tutanlar için önemsiz olan kadınlar, gündelik hayatlarının önemli bir kısmını geçirdikleri *ev-avlu*da neredeyse hiç kaydedilmemişlerdir. Kaynaklarda neredeyse görünmez olan, yoksul Müslüman kadınlar için de durum benzerdir. Mahkemeye başvuracak parası olmayan, seyyahların ilgisini çekmeyen yoksul kadınların bir zorunluluk olarak para kazanması, hayata karışması, dışarı çıkması gerekmektedir; çünkü başkent İstanbul'da yaşamak bir yandan fırsatlara ulaşmak demekken öte yandan kıtlıklarla mücadele etmek, geçim derdi demektir. İstanbul'un kalabalık nüfusunun ancak çok az bir kısmını temsil edebilen bu sınırlı çalışma, kadınların hayatın hemen her alanında var olduklarını, kısıtlı iş imkanlarına rağmen sokağa çıkıp kendileri için yeni iş fırsatları yarattıklarını göstermektedir. Satış yapacağı tablası olmayan kadınlar,

gelen geçen yolculara ekmek, yumurta satar; dükkanı olmayanlar evde işledikleri oyaları başka dükkanlara satardı. Bazıları Feshane'den aldıkları işleri evde yapar, bekar erkeklerin çamaşırlarını yıkar, civardaki bahçelerde çalışır, dilencilik ya da fahişelik yapardı. Müslüman kadınların, sosyal hayata katılımlarını kısıtlayan toplumsal yapıya rağmen yoksul ve zengin kadınlar farklı nedenlerle de olsa evden çıkıp hayata karışmaktaydı. Belki sokaklarda erkekler kadar görünür ve serbest değillerdi ama kendilerine verilen her fırsatı sonuna kadar kullanmış, şehir hayatında kendilerine bir alan açmış görünmektedirler. Kullanımlarının uygun görüldüğü mekanları kendi lehlerine dönüştürmüş, hamamları kahvehaneye, mezarlıkları piknik alanlarına çevirmişlerdir. Her ne kadar kadınların uzun saatler boyunca çeşme başlarında, hamamlarda, harem odalarında, mezarlıklarda ya da mesirelerde ne konuştuklarını tam olarak bilmiyorsak da buraların, şehrin farklı bölgelerinden gelen kadınların duyduklarını birbirlerine aktardıkları haberleşme ve sosyalleşme mekanları oldukları söylenebilir. Bu tarz sözlü iletişim mekanları, kadınların şehirle karşılıklı ilişki kurmalarını, şehrin kültürüne, karakterine ve iletişim ağına etki etmelerini sağlamıştı. Şehirler sadece saraylardan, kalelerden, yollardan ya da yöneticilerden ibaret değildir; şehir, içinde yaşayan insanlarla şekillenir, karakter kazanır. İstanbul, içinde yaşayan, sınırları zorlayan, hayata karışan, değişen ve değiştiren kadınları ile İstanbul'dur.

Kaynakça

Bab Şeriyye Sicilleri (BM), No: 3 ve 150.

Balat Şeriyye Sicilleri (BTM), No: 2.

Eyüp Şeriyye Sicilleri (EM), No: 3 ve 90.

Galata Şeriyye Sicilleri (GM), No: 5, 7, 15, 20 ve 90.

Hasköy Şeriyye Sicilleri (HM), No: 5 ve 10.

İstanbul Şeriyye Sicilleri (İM), No: 3, 18 ve 24.

Üsküdar Şeriyye Sicilleri (ÜM), No: 1, 2, 5, 9, 14, 17, 26, 51, 56 ve 84.

Mühimme Defterleri (MD): 5, 6, 7 ve 12 Numaralı.

Altınay, Ahmet Refik, *Onuncu Asr-ı Hicride İstanbul Hayatı,* Kültür bakanlığı Yayınları, Ankara, 2000.

Artan, Tülay, "Fener", *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c: 12, s.341-342, 1996.

Bassano, Luigi, *Kanuni Dönemi Osmanlı İmparatorluğu'nda Gündelik Hayat*, Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2015.

Behar, Cem, *Bir Mahallenin Doğumu ve Ölümü (1494-2008),* Yapı Kredi yay., İstanbul, 2014.

Bozkurt, Nebi, "Mezarlık", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, c. 29, s. 519-522, 2004.

Çelebi, Evliya, *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnâmesi: İstanbul*, 1. Kitap, 1. Cilt, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, Ocak 2008.

Eyice, Semavi, "Çeşme", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, c:8, s.277-287, 1993,

Faroqhi, Suraiya, *Hacılar ve Sultanlar (1517-1638)*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1995.

-----, *Osmanlı Kültürü ve Gündelik Yaşam: Ortaçağ'dan Yirminci Yüzyıla*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2002.

-----, *Osmanlı Dünyasında Üretmek, Pazarlamak, Yaşamak,* Yapı Kredi yay., İstanbul, 2004.

-----, "18. Yüzyıl Anadolu Kırsalında Suç, Kadınlar ve Servet", *Modernleşmenin Eşiğinde Osmanlı Kadınları*, Editör: Madeline C. Zilfi, Tarih Vakfı Yurt yay., İstanbul, 2009.

Gerlach, Stephan, *Türkiye Günlüğü 1573-1576*, cilt:1, Kitap yayınevi, İstanbul, 2010.

Ghobrial, John-Paul, *Fısıldaşan Şehirler: 17. Yüzyılda İstanbul, Londra ve Paris arasında Bilgi Akışı*, Küre Yayınları, İstanbul, 2020.

Hamadeh, Shirine, *Şehr-i Sefa: 18.Yüzyılda İstanbul*, İletişim yay., İstanbul, 2010.

İnalcık, Halil, "İstanbul", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, cilt: 23, 2001, s.220-239.

İpşirli, Mehmet, "Harem", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, c:16, s.135-138, 1997.

İşli, Necdet, "Ayas Paşa Mezarlığı", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, cilt: 4, 1991, s. 204.

Kafadar, Cemal, *Kim Var İmiş Biz Burada Yoğ İken*, Metis yay., İstanbul, 2009.

Khoury, Dina Rizk, "Terlikler Kapıda mı, Kapalı Kapılar Ardında mı: Ev İçinde ve Kamusal Mekanda Musullu Kadınlar" *Modernleşmenin Eşiğinde Osmanlı Kadınları*, Editör: Madeline C. Zilfi, Tarih Vakfı Yurt yay., İstanbul, 2009.

Montaqu, Lady, *Türkiye Mektupları 1717-1718*, Tercüman 1001 Temel Eser Yayınları, İstanbul ?

Müller, Georgian Max, *İstanbul'dan Mektuplar*, Tercüman Yayınları, İstanbul, 1978.

Neava, Dorina L., *Eski İstanbul'da Hayat*, Tercüman Yayınları, İstanbul, 1978.

Nicolay de Nicolas, *Muhteşem Süleyman'ın İmparatorluğu'nda*, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2014.

Özcan, Abdülkadir, "Hac", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, c: 14, s. 400-408, 1996.

Pardoe, Miss (Julia), *Şehirlerin Ecesi İstanbul: Bir Leydinin Gözüyle 19.yyda Osmanlı Yaşamı*, Kitap yay, İstanbul, Ekim 2004.

Refik, Ahmed, *Eski İstanbul Manzaraları (1553-1839)*, Timaş Yayınları, İstanbul, 1998.

Schweigger, Salomon, *Sultanlar Kentine Yolculuk 1578-1581*, Kitap yayınevi, İstanbul, 2014.

Selâniki Mustafa Efendi, *Tarih-i Selâniki I*, Haz: Mehmet İşpirli, Türk Tarih Kurumu yayınları, Ankara, 1999.

Sert Özlem, "Izgara Plan Uygarlık; Kent tarihi, Uygarlık Tarihi Yazımı ve Akdeniz'de Uluslararası Güç Mücadelesi", *Doğu Batı Düşünce Dergisi*, Sayı 68, 2014, s. 24-54.

Tarım Ertuğ, Zeynep, "İmaret", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, c:22, s.219-220, 2000

Tournefort, Joseph de, *Tournefort Seyahatnamesi, Cilt: II*, Kitap yayınevi, İstanbul, 2013.

Öz: Osmanlı toplumunda kadının sokakları kullanamadığı, toplumsal hayata dahil olamadığı, pencereden dahi bakamadığı yönünde yaygın bir inanış vardır. Bu çalışmanın amacı, kayıtlarda görünür olmayan kadınların, gündelik hayata sanılandan daha fazla dahil olduklarını göstermektir.

Bunun için 1513-1663 yıllarını kapsayan İstanbul Kadı Sicilleri, döneme ait Mühimme Defterleri, dönem kronikleri, gravürler ve gündelik hayata dair önemli bilgiler veren seyahatnameler kullanılmıştır. Coğrafi bilgi sistemleri kullanılarak kadınların şehir kullanımları haritalanmış, böylelikle kadınların gündelik hayatlarında kamusal alanı sanılandan daha fazla ve daha çeşitli şekillerde kullandıkları gösterilmek istemiştir.

Anahtar sözcükler: Kadın, Mekan, Osmanlı, İstanbul, Gündelik Hayat.

Everyday Lives of Women and Their Use of Space in Ottoman Istanbul

Abstract: There is a common belief that in Ottoman society, women were not allowed to use public space, participate in social life or even stare out of the window. The purpose of

this study is to show that women who were not visible in the records were more involved in the public sphere than they are thought to be.

This study relies on Istanbul Qadi (Court) Registers (covering the years 1513-1663), *Muhimme* Registers of the period, contemporary chronicles, engravings and travelogues which provide important information about daily life. In addition, GIS (geographical information system) is also used for mapping women's activities across the city in order to show that women took part in the public sphere in various ways in their everyday lives.

Keywords: Women, Space, Ottoman, Istanbul, Everyday Life.

*Minhu*ların Osmanlı Elyazmalarındaki Rolü: Lâmiî Çelebi *Evliyâ Tabakâtı* Tercümesini Neden "Dipnot"landırdı?

Mustafa Altuğ YAYLA*

Günümüzde makalelere, kitaplara ya da daha genel bir ifadeyle metinlere neden dipnotlar eklenir? Okuyuculara verilmek istenen mesajı daha "kontrollü" bir şekilde ulaştırmak için mi? Yoksa metinlerde öne sürülen argümanı daha "tutarlı" bir halde sunmak için mi? Sorumuzu daha farklı bir şekilde soracak olursak, metinlere dipnotlar ekleyerek aslında neyi amaçlamaktayız? Amacımız daha "inandırıcı" mı olmaktır? Yahut okuyuculara "yardımcı" mı olmaktır? Kuşkusuz günümüzde metinlerde dipnot bulunmasını tek bir nedene/amaca indirgemek neredeyse imkansızdır. Daha doğru bir ifadeyle metin ortaya koyan herkesin içinde bulunduğu bağlama göre birbirinden farklı motivasyonları olduğunu ve bununla paralel olarak eklenen dipnotların da bu bağlamlara göre değişen rollere sahip olduğunu iddia edebiliriz.

Gelgelelim dipnotların ya da dipnot benzeri unsurların kullanıldığı tek dönem günümüz dünyası değildi. Tarihte hem Avrupa'da hem de İslam dünyasında (ve diğer kültürlerde de) üretilen metinlere dipnotların eklendiği zamanlar olmuştu. Örneğin, matbaanın Avrupa'da yayılması ile matbu metinlerde dipnot kullanımının arttığı[1] ve bunun da 18. yüzyılda daha da yaygınlaştığı açıktır.[2] Ben-

* Hamburg Üniversitesi, Türkoloji Bölümü / altugyayla@gmail.com / ORCID: 0000-0003-4793-2385.
Geliş tarihi: 26 Kasım 2020 / Kabul tarihi: 29 Ocak 2021.
Bu makale Hamburg Üniversitesi Türkoloji bölümünde Lâmiî Çelebi'nin *Nefehâtü'l-üns* tercümesi ve onun nüshaları üzerine hazırladığım ve Center for the Study of Manuscript Cultures (CSMC), Hamburg tarafından desteklenen doktora tezime dayanmaktadır.

[1] Chuck Zerby, *The Devil's Details: A History of Footnotes* (New York: Touchstone, 2003), 1-89.

[2] Anthony Grafton, *The Footnote: A Curious History* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 1997), 223-237.

zer şekilde İslam dünyasında da dipnotların veya dönemsel adıyla *minhu*ların/*minhuvât*ın bu kültürdeki elyazmalarında yer aldığı ve 14. yüzyıldan itibaren daha fazla kullanılır olduğu bilinmektedir.[3] Fakat kabul edilecektir ki bu bağlamlarda da kişilerin birbirlerinden farklı motivasyonları mevcuttu.

İşte bu noktada, *minhu*ların Osmanlı bağlamındaki macerasını daha iyi anlamak ve bunu da bir kişi özelinde yapmak için bu makale dönemsel/bağlamsal olarak 15. yüzyıl sonu 16. yüzyıl başı Osmanlı devletine ve onun merkezi coğrafyası olan *Diyâr-ı Rûm*'daki,[4] İslami[5] "okur kitlesi"ne (*reading audience*)[6] ve kişi/eser olarak da 16. yüzyıl başlarında çok sayıda tasavvufi-edebikitap kaleme almış ya da tercüme etmiş bir kişi olan Lâmiî Çelebi'nin (ö. 1532) belli bir eserini, Molla Câmî'den tercüme ettiği[7] ve adını *Fütûhu'l-Mücâhidîn li-Tervîhi Kulûbü'l-Müşâhidîn* koyduğu *evliyâ tabakât*ındaki *minhu*ları merkezine alacaktır.

Daha sonra ise bahsi geçen tercümedeki dipnotların Lâmiî tarafından eklendiği iddia edildikten sonra makale, *minhu*ların bu bağlamdaki rolünü anlamak adına Lâmiî'nin tercümesine neden *minhu*lar eklediğini tespit etmeye çalışacaktır. Bu çerçevede makale ilk olarak bağlamı anlamaya çalışacak ve bu açıdan da Lâmiî'nin eserlerini kaleme aldığı kitle olduğu iddia edilecek olan *Rûm*'daki "İslami okur kitle"nin oluşumunu ve yapısını inceleyecektir. Bu bağlamsal kısmı takiben makale Lâmiî'nin *Rûm*'daki İslami okur kitlesinde hedeflediği asıl kesimi ve *Fütûhu'l-Mücâhidîn* adlı *evliyâ tabakâtı* eserini bu hedef okur kitlesi için nasıl hazırladığını tartışacaktır. Nihayetinde bu makale Lâmiî'nin tercümesine *minhu*lar ekleyerek aslında, tercümesinde yaptığı diğer eklemelerde olduğu gibi, tercümesini *Rûm*'daki hedef okur kitlesi olan ve adına genel ifadelerle *esnâf-ı askeriyye* denilebilecek kesim için "okuyucu dostu"[8] bir şekilde "hazırladığını" iddia edecektir.

---

[3] Öncü bir çalışma için bkz. Franz Rosenthal, *The Technique and Approach of Muslim Scholarship* (Rome: Pontificium Institutum Biblicum, 1947), 40; İslami elyazmalarında kullanılan dipnotlar hakkında daha detaylı bir çalışma için bkz. Rosemarie Quiring-Zoche, "Minhiyat – Marginalien des Verfassers in arabischen Manuskripten," *Asiatische Studien* 60/4 (2006), 993-1000.

[4] Bundan sonra "merkezi coğrafyaya" *Diyâr-ı Rûm*'a ithafen kısaca *Rûm* denilecektir. Bu konuda bkz. Salih Özbaran, *Bir Osmanlı Kimliği: 14.-17. Yüzyıllarda Rûm/Rûmi Aidiyet ve İmgeleri* (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2004), 42-52; ayrıca bkz. Cemal Kafadar, *Kendine Ait Bir Roma: Diyar-ı Rum'da Kültürel Coğrafya ve Kimlik Üzerine* (İstanbul: Metis Yayınları, 2017).

[5] Şüphesiz Osmanlı'nın merkezi coğrafyası *Diyâr-ı Rûm*'daki tek okur kitlesi İslami okur kitlesi değildi. Örneğin, Ermenice, Rumca, İbranice, Süryanice gibi çok sayıda dilde okuryazarlık mevcuttu. Bu konuda örneğin bkz. Ulrich Moennig, Irina Wandrey, Dickran Kouymjian, Roland Marti, Grigory Kessel ve Stefanie Brinkmann, "The Diversity of Manuscript Cultures," *Manuscript Cultures* 9 (2016), 28-60.

[6] Bu tabiri özellikle Ian Watt'ın kullandığı *reading public* yani okur kesim tabiri yerine kullanıyorum. Zira bu çalışmaya göre okurlar birer kesim olmaktan ziyade daha geniş bir güruha işaret etmektedir. Bu yüzden de kitle *audience* yani kitle tabirini daha tutarlı görüyorum, bu hususta bkz. Ian Watt, *The Rise of the Novel* (Londra: Chatto and Windus, 1957), 35-60.

[7] Bu eserin Farsça orijinalinin adı *Nefehâtü'l-ünsmin hazarati'l-kuds*'tür. Detaylı bir inceleme için bkz. Jawid A. Mojaddedi, *The Biographical Tradition in Sufism: The Tabaqat Genre from al-Sulami to Jamī* (Surrey: Curzon Press, 2001), 151-177.

[8] Bu okuyucu-dostu (reader-friendly) tabirini Maaike van Berkel'in çalışmasından ödünç alıyorum, bkz. Maaike van Berkel, "Opening up a world of knowledge Mamluk encyclope-

I. *Diyâr-ı Rûm*'da Yeni Bir Okur Kitlesinin Oluşumu (Yaklaşık 1200-1600)

Lâmiî Çelebi, II. Mehmed'in (ö. 1481) vefatından on yıl kadar önce Bursa'da 1472 yıllında dünyaya gelmiş, hayatının büyük bir bölümünü (yaklaşık otuz senesini) II. Bayezid (ö. 1512) döneminde geçirmiş ve I. Selim'in (ö. 1520) hükümranlık döneminin tamamına şahitlik etmiştir. Nihayetinde, I. Süleyman'ın (ö. 1566) padişahlık döneminin ortalarında yani Pargalı İbrahim Paşa'nın (ö. 1536) azlinden yaklaşık dört yıl kadar önce altmış yaşının başlarında 1532 senesinde vefat etmiştir.[9]

Bilindiği üzere, Lâmiî'nin yaşadığı dönemde Osmanlı devleti bürokratik, askeri ve hukuki alanlarda dönüşüyor ve emperyal bir yapıya bürünüyordu.[10] Aynı dönemde *Rûm*'da İslami bir "okur kitlesi" oluşuyor[11] ve bu okur kitlesine eserler kaleme alan çok sayıda kişi ortaya çıkıyordu.[12] Bu kişilere yakından baktığımızda ise tasavvuf çevreleri hariç hemen hemen tamamının,[13] hanedanın ve çevresindeki fraksiyonların finanse ettiği eğitim kurumlarında yani medreselerde ve Enderun'da eğitim aldıklarını tespit etmekteyiz. Bu kişilerin aldıkları eğitim sayesinde kitaplar telif ederek ya da muhtelif eserler tercüme ederek *Rûm*'daki okur kitlesi için eserler kaleme aldıklarını görmekteyiz.

Öte yandan, aldıkları eğitimden, ekonomik güçlerinden ve mesleki gerekliliklerden dolayı, kaleme alınan bu kitapların/metinlerin temel kitlesi ya adlarına genel bir ifadeyle *esnâf-ı askeriyye* diyebileceğimiz *ilmiyye*, *kalemiyye* ve *seyfiyye* mensuplarıya da sultanların haneleriydi.[14] Başka bir ifadeyle, *Rûm*'daki İslami okur-yazar kesimin büyük bir kısmını bu iki büyük katman oluşturuyordu.[15]

---

dias and their readers," *Encyclopaedism from Antiquity to Renaissance*, ed. Jason König ve Greg Woolf (Cambridge University Press: Cambridge, 2013), 357-378.

9 Günay Kut, "Lâmiʿî Chelebi and his works," *Journal of Near Eastern Studies* 35/2 (1976), 73-74.

10 Örneğin bkz. Karen Barkey, *Empire of Difference: The Ottomans in Comparative Perspective* (Cambridge, UK: Cambridge University Press, 2012), 67-108.

11 Bu hususta öncü bazı ifadeler için bkz. Derin Terzioğlu, "Where 'İlm-i Ḥāl Meets Catechism: Islamic Manuals of Religious Instruction in the Ottoman Empire in the Age of Confessionalization," *Past & Present* 220/1 (2013), 84.

12 Selim S. Kuru, "Rumi Edebiyat: Bir Yazınsal Geleneğin Oluşumu, 1450-1600," *Türkiye Tarihi 1453-1603: Bir Dünya Gücü Olarak Osmanlı İmparatorluğu* (Cilt 2), haz. Suraiya Faroqhi ve Kate Fleet, çev. Bülent Üçpunar (İstanbul, 2016), 653-703.

13 Bu hususta genel bir değerlendirme için bkz. bakınız. Andrew C. S. Peacock, *Islam, Literature and Society in Mongol Anatolia* (Cambridge, UK: Cambridge University Press, 2019), 188-217.

14 Bu iki kesimin de devletin yöneticileri olmaları hasebiyle ve pratik olmak amacıyla bu makale bundan sonra iki kesim için de *esnâf-ı askeriyye* tabirini kullanacaktır.

15 Öte yandan her ne kadar *Rûm*'daki yeni okur kitlenin büyük bir kısmı *esnâf-ı askeriyye*den ve sultanların hanesinden oluşuyor olsa da okur kitlesi elbette onlardan ibaret değildi. Örneğin, kahvehanede performans ortaya koyan bir *hayâlî*yi, saz şairini veya meddahı "dinleyen" "sıradan" bir kişi de çok açıktır ki bir okurdu ve o da bir meddahın ortaya koyduğu performansı yani metni "okuyordu". Benzer şekilde şeyhinin sohbetini dinleyen bir mutasavvıf da hiç şüphe yoktur ki oldukça "tutkulu" bir okur olabilirdi. Fakat bu başka bir makalenin konusu olacak kadar geniş bir konudur.

Herkesin kabul edeceği üzere *Rûm*'daki bu okur kitlesinin en büyük ortak paydalardan biri Osmanlı Türkçesiydi.[16] Zira *Rûm*'da hem yönetilenlerin hem de yönetenlerin kullandığı dil buydu. Bu açıdan da 16. yüzyıldaki bir müellifin/mütercimin *Rûm*'daki bu okur kitlesinde daha fazla kişiye ulaşma arzusu var ise Osmanlı Türkçesi'nde yazması son derece makbuldü.

Fakat unutmamak gerekir ki Osmanlı Türkçesinde "derece farkları" da mevcuttu ve Osmanlı Türkçesinde yazılmış her metni toplumun tüm katmanlarının okuyabilmesi veya tam olarak anlayabilmesi elbette mümkün değildi. Örneğin, bazı metinlerde çok fazla sayıda Arapça ve/veya Farsça unsur bulunmaktaydı ve ciddi bir medrese eğitimi almamış bir şahsın bunları anlaması bir hayli zordu. Benzer şekilde bazı metinlerde değinilen dini, siyasi ve edebi teorik hususları da okur kitlesindeki her kesimin anlaması zordu. O halde *Rûm*'da Osmanlı Türkçesinde yazan bir müellif veya mütercim eserini kaleme alırken hedef kitlesine göre metninin içeriğini ve dilini şekillendiriyordu.

II. Lâmiî Çelebi'nin Eserlerinin Hedeflediği Kesim

Bu makalenin odağı olan Lâmiî Çelebi'nin babası Osman Çelebi, II. Bayezid'in defterdarıydı. Ayrıca baba tarafından dedesi sarayla sıkı bağları bulunan Nakkaş Ali'ydi.[17] Lâmiî'nin eğitim hayatına baktığımızda onun dönemin öne çıkan kişilerinden nitelikli bir eğitim almış aldığını, hatta bir süre müderrislik görevi icra ettiğini[18] de tespit etmekteyiz.[19] Dolayısıyla onun, yukarıda ifade edilen *esnâf-ı askeriyye* kesiminin içinden gelme bir kişi olduğunu düşünebiliriz.

Lâmiî, yirmi yedi ya da yirmi sekiz yaşlarında yaşadığı "bunalımlı" bir dönem sonucunda müderrislik görevinden istifa etmiş ve hayatında ciddi bir dönüşüm yaşayarak tasavvuf yoluna girmişti.[20] Bu süreçte Lâmiî'nin bu dönemde *Rûm*'da yavaş yavaş yayılmaya başlayan *Ahrârî-Nakşibendiyye*[21] tarikatına bağlı Ahmed Buharî'ye (ö. 1516) intisap ettiği bilinmektedir. Bu makale için önemli olan ise

---

16 Osmanlı Türkçesi hakkında bir değerlendirme için: Christine Woodhead, "Ottoman Languages," *The Ottoman World*: 143-159.

17 Günay Kut, "Lâmiʿî Chelebi and his works," 74.

18 Taşköprülüzade Ahmed Efendi, *Osmanlı Bilginleri*, çev. Muharrem Tan (İstanbul: İz Yayıncılık 2007), 316.

19 Günay Kut, " Lâmiʿî Chelebi and his works," 73-74.

20 Lâmiî Çelebi, *Münşeât-ı Lâmiî*, ed. Hasan Ali Esir (Trabzon: Karadeniz Teknik Üniversitesi, 2006), 107; şüphesiz bu tarz bir "dönüşümde" onun *ilmiyye* basamaklarında yükselme konusunda yaşadığı olası bir hayal kırıklığının payı olabilir. Bu hususta bkz. Cornell H. Fleischer, "Secretaries Dreams: Augury and Angst in the Ottoman Scribal Service," *Armağan: Festschrift für Andreas Tietze* ed. Ingeborg Baldoruf ve Suraiya Faroqhi (Prag: Enigma Corporation, 1994), 77-88.

21 Dina Le Gall, *A Culture of Sufism: Naqshbandis in the Ottoman World, 1450-1700* (Albany, NY: SUNY Press, 2005), 13-87.

Lamiî'nin mutasavvıf olduktan sonra oldukça üretken bir kişiye dönüşüp toplamda yirmi beş dolayında eser kaleme almasıdır.[22]

Lâmiî'nin eserlerine bütüncül olarak baktığımızda eserlerinin tasavvuf odaklı olduklarını görürüz. Bu, Lamiî gibi mutasavvıf bir müelliften beklenebilecek bir durumdur. Fakat burada önemli olan veya Lamiî'yi diğer muadillerinden ayıran husus eserlerinde hitap ettiği kesimin tasavvufla ilgilenen *esnâf-ı askeriye* olmasıdır. Örneğin, nüsha sayısı bakımından en çok kopyalanan kitaplarından biri olan [23] ve tasavvuftaki *insân-ı kâmil* kavramını işleyen *Şerefü'l-insân* adlı yapıtına baktığımızda, Lâmiî'nin metninde çok sayıda Arapça ve Farsça kelime kullanarak ağdalı bir dili tercih ettiğini görürüz. Üstelik bu eserinde tasavvuf konusunda belli bir donanım gerektiren hususları odağına alarak (*insan-ı kâmil* gibi) *esnâf-ı askeriyeyi* okuyucu kitlesi olarak hedeflediğini iddia edebiliriz.[24] Keza kabul edileceği gibi bu tarz bir metinden tamamıyla istifade edebilmek için bir kişinin belli bir seviyede Arapça/Farsça bilgisinin olması ve tasavvuf konusunda belli bir donanıma sahip olması gerekmektedir.

Benzer durumu Lâmiî'nin diğer eserlerinde de görmek mümkündür. Söz gelimi, Lâmiî'nin çok kopyalanan bir diğer eseri olan[25] ve muhtelif mutasavvıfların hayatlarından "tasavvufi" kesitler/hikâyeler içeren *İbretnâme*[26] bu duruma örnektir. Her ne kadar bu eserde kullanılan Arapça ve Farsça kelime sayısı *Şerefü'l-insân*'a göre görece daha az olsa da bu eserin de "anlaşılabilmesi" için belli bir seviyede tasavvuf bilgisine sahip olmak gerektiği açıktır.[27] Zira metinde geçen menkıbelerin hepsinde belli tasavvufi kavramlara ve tartışmalara göndermeler mevcuttur. Bu açıdan *İbretnâme*'den ve Lâmiî'nin diğer tüm eserlerinden tam olarak istifade edebilmek için okurların hem tasavvuf konusunda hem de Arapça ve Farsçada belli bir oranda birikime sahip olmaları gerektiği anlaşılmaktadır. Belirtildiği gibi 16. yüzyılda *Rûm*'da bu vasıflara sahip okur kesim *esnâf-ı askeriyye* idi.

Son olarak makalenin bu iddiasını destekleyen temel bir husus olarak Lâmiî'nin eserlerini *esnâf-ı askeriyyeden* olan şahsiyetlere sunmasını ve bu kesimden kişilerle mektuplaşmasını gösterebiliriz. Hatta bu kişilerden bazılarının son derece "tanınmış" şahsiyetler olduğunu da görürüz. Örneğin, *Hüsn ü Dil* mesnevisini I. Selim'e, *Vîs ü Râmîn* mesnevisini Pargalı İbrahim Paşa'ya sunduğunu

---

22 Eserleri hakkında genel bir değerlendirme için bkz. Günay Kut, "Lāmiʿī Chelebi and his works," 77-90.

23 Türkiye Yazma Eserler Kurumu katalog verilerine göre yüz dolayında kopyaya sahiptir.

24 Kesin nüsha sayısı vermek oldukça zor olabilmekle birlikte bugün elimizde olan nüshaların topla sayısının yüz dolayında olduğunu söyleyebiliriz. Bu eserin edisyonu için bkz. Lamii Çelebi, *Şerefü'l-insân*, ed. Sadettin Eğri, Cilt 2 (Cambridge: The Department of Near Eastern Languages and Civilizations, Harvard University, 2011).

25 Türkiye Yazma Eserler Kurumu katalog verilerine göre seksen dolayında kopyaya sahiptir.

26 Bu eserin de elimizdeki tam nüsha sayısını vermek şimdilik oldukça zor olsa da yaklaşık olarak yetmiş dolayında nüshaya sahip olduğunu iddia edebiliriz. Eser hakkında bkz. Günay Kut, "İbretname," *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi,* Online Versiyon.

27 Salih Gülerer, "Bursalı Lâmi'î Çelebi 'İbret-Nümâ (İnceleme-Metin)," (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi, 1988), XXVI-XXXII.

ve Sultan I. Süleyman, Rumeli Kazaskeri Muhyiddin Efendi (ö. 1538) ve Sadrazam Ayas Paşa (ö. 1539) gibi kişilerle de mektuplaştığını tespit ederiz.[28] Tüm bu detaylar ışığında Lâmiî'nin tercümeler yaparken veya eserler kaleme alırken "ideal" hedef kitlesinin *esnâf-ı askeriyye* olduğunu rahatlıkla iddia edebiliriz.

III. Lâmiî Çelebi'nin *Nefehâtü'l-üns*'ü Kendi Hedef Kitlesi İçin Hazırlaması

Makalenin giriş kısmında da belirtildiği gibi Lâmiî Çelebi'nin bir diğer kitabı Molla Câmî'den yaptığı *Nefehâtü'l-Üns* adlı *evliyâ tabakâtı* tercümesidir. Belirtmek gerekir ki Lâmiî Çelebi'nin bu tercümesinden önce yani 1521 yılı ve dolaylarında, *Rûm*'da bazı *evliyâ tabakât*ları zaten mevcuttu. Bu bağlamda Feridüddin Attar'ın (ö. 1221) *Tezkiretü'l-Evliya*'sı tartışmasız bir şekilde *Rûm*'daki okur kitle arasında en göze çarpan kitaptı ve bu kitabın hem Farsça nüshaları hem de Osmanlı Türkçesindeki nüshaları bu coğrafyada dolaşımdaydı.[29] Dahası Molla Câmî'nin *Nefehâtü'l-üns*'ünün[30] ve aynı kitabın *Nesâyimü'l-mehabbe* adlı Ali Şîr Nevâî' (ö. 1501) tarafından yapılan Çağatay Türkçesi tercümesinin nüshaları da *Rûm*'da dolaşımdaydı.[31] O halde şu temel soru cevap beklemektedir: Eğer *Diyâr-ı Rûm*'da böylesi kitaplar mevcut ise Lâmiî Çelebi neden Câmî'nin *evliyâ tabakâtı*nı Osmanlı Türkçesine tercüme etmişti?

Şüphesiz bu soruya verilebilecek en net cevap Câmî'nin kitabının Osmanlı Türkçesinde mevcut olmamasıdır. *Nefehâtü'l-üns*'ün nüshaları *Rûm*'da mevcuttu fakat Farsçaydı ve Farsça kitapları *Rûm*'da doğrudan okuyabilen kişi sayısı hem toplumun genelinde hem de *esnâf-ı askeriyye*de çok da fazla değildi. Aynı şekilde Nevâî'nin Çağatay Türkçesindeki versiyonunu okuyabilen kişi sayısı da *Rûm*'da elbette bir hayli azdı. Bu durumda çok açıktır ki Lâmiî Çelebi, Câmî'nin *evliyâ tabakâtı*nı Osmanlı Türkçesine tercüme ettiğinde aslında onu okuyabilecek insan sayısını *Rûm*'da doğal olarak artırmış oluyordu.

Dahası ortada başka gerçekler de vardı. Örneğin, Attar'ın kitabı seksen kadar biyografi içermekteyken Câmî'nin eseri altı yüz dolayında biyografik madde içermekteydi. Bu bakımdan net bir şekilde görüldüğü gibi Câmî'nin eseri çok daha kapsamlıydı. Bununla birlikte Câmî'nin kitabı 15. yüzyıl sonlarında yazılmakla birlikte Attar'ın kitabı 13. yüzyılın başlarında yazılmıştı. Bu açıdan Câmî'nin kitabı

---

[28] Lâmiî Çelebi, *Münşeât-ı Lâmiî*, 24-40.

[29] Bu hususta detaylı bir çalışma için bkz. Nesibe Kablander, "Ferîdüddîn-i Attâr'ın Tezkiretü'l-Evliyâ'sının Türkçe Tercüme Nüshaları Üzerinde Mukâyeseli Bir İnceleme" (Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2015).

[30] Bu kitabın İslam dünyasındaki alımlanması için bkz. Alexandre Papas. "Individual Sanctity and Islamization in the Ṭabaqāt Books of Jāmī, Navāʾī, Lāmiʿī, and Some Others" *Jāmī in Regional Contexts: The Reception of ʿAbd al-Raḥmān Jāmī's Works in the Islamicate World, ca. 9th/15th-14th/20th century*, ed. Thibaut D'Hubert ve Alexandre Papas (Leiden: Brill, 2019), 378-424.

[31] Bu eserin nüshaları hakkında genel bir değerlendirme içni bkz. Ali Şîr Nevâî, *Nesâyimü'l-mehabbe min şemâyimi'l-fütüvve*, ed. Kemal Eraslan (Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1996), XXXV-1.

çok daha "güncel"di. Fakat çok daha önemlisi Câmî ile Lâmiî aynı tarikata yani *Nakşibendîyye* tarikatının *Ahrârî* koluna mensuptu. Daha doğru bir ifadeyle iki kişinin de dünya görüşleri birbirine yakındı. Bu açıdan Lâmiî'nin, bir *evliyâ tabakâtı* tercüme etmek istediğinde kendi tarikatından ve kendi dünya görüşüne yakın birinin *evliyâ tabakâtı*nı tercüme etmek istemesi oldukça mantıklıydı.[32]

Çok daha önemlisi Lâmiî'nin bazı dostlarının, Câmî'nin "fevâidini ta'mîm ve mevâ'idini tetmîm içün" bu kitabını *Rûm*'un okur kitlesinin istifadesine sunmak için kendisine bu kitabı "Türkî ibaretle tabir ve rumuzât ve müşkilâtını Rûmî lûgatle tefsir eyleye" dediğini de belirtir.[33] Bu durum dönemdeki genel temayüle yani türlü Farsça ve/veya Arapça kitapları Osmanlı Türkçesine adapte etmeye de uygundur.[34] Zaten Lâmiî de çok sayıda eserini bu çerçevede kaleme almıştır.[35]

Lâmiî'nin tercümesini niye gerçekleştirdiği sorusunun cevabı yine de tartışmaya açık olsa da kesin olan husus, Lâmiî'nin iki temel bölümden yani *mukaddime* ve biyografiler bölümlerinden oluşan kitaba çok sayıda eklemede bulunduğu ya da yukarıdaki ifadeyle söylenecek olursa Câmî'nin eserini "Türkî ibaretle tabir" eylemiş ve onun "rumuzât ve müşkilâtını Rûmî lûgatle tefsir" etmiş olduğudur.

İlk olarak, ekleme yapılan bu bölümlerden mukaddimeye baktığımızda, Câmî tarafından bir takım tasavvufî mevzuların açıklandığı bu bölüme, Lâmiî'nin[36] (ö. 1418) bazı hususlarda ilave bilgiler verdiğini ve bu ilavelerin de özellikle *velayet*[37]

---

[32] Şüphesiz Lâmiî'nin bu kitabı çevirmek istemesinin altında Ahrârî çizgide bir tasavvuf anlayışını *Rûm*'da yaymak istemesi vardı. Fakat daha sonra da gösterileceği gibi bu amaç Lâmiî'nin ancak tali bir amacı olabilir. Zira bu makaleye göre Lâmiî'nin bu kitabı çevirmekteki asıl amaçlarından biri*Rûm*'daki hedef okur kitlesine Sünni çizgiye yakın bir tasavvuf alternatifi sunmaktı. Ahrârî çizgideki mutasavvıflar zaten Sünni çizgiye yakın olduklarından Lâmiî'nin tek amacının bu tarikatı Rûm'da yaymak istediğini öne sürmek bu makaleye fazla iddialı olur, bkz. Dina Le Gall, "Forgotten Naqshbandīs and the Culture of Pre-Modern Sufi Brotherhoods," *Studia Islamica* (2003), 87-119

[33] Lâmiî Çelebi, *Tercüme-i Nefehâtü'l-Üns* (İstanbul, 1289/1872), 5; bu makalede "asıl metne" referans verilirken Arap harfleriyle basılmış en son edisyon olan 1872 edisyonu kullanılacaktır. Zira günümüz Türkçe edisyonlar orijinal manadan yer yer uzaklaşmaktadır. Ayrıca tercümenin eleştirel edisyonu yeni hazırlanmış olmakla birlikte 1872 edisyonuna erişimin okuyucu için daha kolay olacağı düşünülmüştür. Bu doktora tezi için bkz. Songül Karaca, "Lâmi'î Çelebi, Fütûhu'l-Mücâhidîn li-Tervîhi Kulûbi'l-Müşâhidîn (Nefehâtü'l-Üns Tercümesi): İnceleme, Tenkitli Metin, Sözlük, Dizin" (Yayımlanmamış Doktora Tezi, Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, 2019).

[34] Adaptasyon/tercüme/telif hususunda bkz. Saliha Paker, "Tercüme, Telif ve Özgünlük Meselesi," *Metnin Halleri: Osmanlı'da Telif, Tercüme ve Şerh: Eski Türk Edebiyatı Çalışmaları 9*, ed. Hatice Aynur, Müjgan Çakır, Hanife Koncu, Selim S. Kuru ve Ali Emre Özyıldırım (İstanbul: Klasik Yayınları, 2014), 36-71.

[35] Bu hususta bkz. Nuran Tezcan, "Câmî-i Rûm Olarak Lâmiî Çelebi," *Journal of Turkish Studies* 33/2 (2009), 159-179.

[36] Öncü bir çalışma için bkz. Hans-Joachim Kißling, "Das Menaqybname Scheich Bedr ed-Din's, des Sohnes des Richters von Samavna," *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft* 100 (1950), 112–176; bu konuda genel ve farklı bir değerlendirme için bkz. Michel Balivet, *Islam mystique et révolution armée dans les Balkans ottomans. Vie du Cheikh Bedreddîn le « Hallâj des Turcs » (1358/59-1416)* (Édition Isis: Istanbul, 1995).

[37] Lâmiî Çelebi, *Tercüme-i Nefehâtü'l-Üns*, 52-72.

ve buna benzer "yoruma açık" ve yoruma açık olduğu için de *Rûm*'da çok sayıda isyana yol açmış hususlarda olduğunu tespit ederiz. Zira bilinmektedir ki Lâmiî'nin dönemine gelene kadar özellikle 15. yüzyılda Batı Asya'da sultanlar ve mutasavvıflar arasında kimin daha üstün olduğu konusunda bir mücadele yaşanmış ve bu çerçevede çok sayıda isyan olmuştur.[38] Bu açıdan Lâmiî'nin tasavvufun meşruiyetini artırmak için bu tarz konularda kendi dünya görüşüne göre açıklamalarda bulunması takdir edileceği üzere gayet tutarlı bir eylemdir.[39] Zira böylece bir mutasavvıf olarak Lâmiî Çelebi hiç şüphesiz *esnâf-ı askeriyye* için ve elbette saray için daha "makbul" ve hatta daha "itimat edilebilecek" bir "tasavvuf anlatısı" ortaya koymaktadır. Bu da bize Lâmiî'nin bu metnini de genel bir tabirle *esnâf-ı askeriyye* için hazırladığını gösteren ilk delil olarak görülebilir.

Lâmiî'nin tercümesinin hacimli olan biyografik kısmındaysa *Rûm*'da ilgiye mazhar olmuş ve büyük oranda *ehl-i sünnet* çizgisindeki tarikatlar olan *Ahrârî-Nakşibendîyye*, *Halvetiyye* ve *Zeyniyye* tarikatlarına mensup bazı mutasavvıflar hakkında biyografik maddeler eklediğini görürüz. Çok daha önemlisi *Rûm*'da yaşamış bazı tanınmış mutasavvıflar olan Hacı Bektâş Veli (ö. geç 13. yüzyıl), Somuncu Baba (ö. 1412), Akşemseddin (ö. 1459), İbrahim Tennûrî (ö. 1482), Yazıcıoğlu Ahmed Bîcan (ö. 1466 sonrası), Yazıcıoğlu Mehmed (ö. 1451), Yunus Emre (ö. 14. yüzyıl), Hacı Bayrâm Veli (ö. 1430), Âşık Paşa (ö. 1332), Geyikli Baba (ö. 14. yüzyıl) gibi şahsiyetlerin biyografik maddelerinin de tercümeye eklendiği belirtilmelidir.[40] Bu noktada ilgi çekici olan husus Lâmiî'nin bu eklemelerinde de yukarıdaki motivasyonuyla paralel bir şekilde bahsi geçen mutasavvıfların *ehl-i sünnet* çizgisinde olduğunu vurgulamasıdır. Nitekim bu durum Hacı Bektâş Veli kısmında bariz bir şekilde ortaya çıkar. Hacı Bektâş Veli maddesinde, Lâmiî Çelebi her ne kadar Lâmiî'nin zamanında Hacı Bektâş Veli'nin bazı takipçilerinin ya da onun takipçisi olduğunu iddia edenlerin "rıbka-i İslâmı ihrâc idüp ibāhat otlagında hali'u'l-izhâr geze[n]ler"[41] olduğunu söylese de Lâmiî'ye göre Hacı Bektâş Veli özünde *ehl-i sünnet* çizgisinde biridir. Nihayetinde Lâmiî'nin biyografik maddeler kısmında yaptığı eklemelerinde *Rûm*'da yaygın olan belli mutasavvıfları *ehl-i sünnet* çizgisinde göstermesi veya sadece bu tarz bir inanışa sahip olanlarını metnine dahil etmesi de bize tercümesini *esnâf-ı askeriyye*/saray için hazırladığını gösteren bir diğer husustur. Zira kabul edileceği gibi *esnâf-ı askeriyye*nin ve sarayın gözünde *ehl-i sünnet* çizgideki tarikatlar çok daha makbul ve kontrole açıktır.[42]

---

[38] Bu hususta genel bir değerlendirme için bkz. Matthew Melvin-Koushki, "Early Modern Islamicate Empire: New Forms of Religiopolitical Legitimacy," *The Wiley Blackwell History of Islam*, ed. Armando Salvatore, Roberto Tottoli, Babak Rahimi, M. Fariduddin Attar ve Naznin Patel (Hoboken, NJ: Wiley-Blackwell, 2018), 353-375.
[39] Osmanlı'daki bu süreç için bkz. Hüseyin Yılmaz, *Caliphate Redefined: The Mystical Turn in Ottoman Political Thought* (Princeton, NJ: Princeton University Press, 2019), 22-97.
[40] Lâmiî Çelebi, *Tercüme-i Nefehâtü'l-Üns*, 681-692.
[41] Lâmiî Çelebi, *Tercüme-i Nefehâtü'l-Üns*, 691-692.
[42] Reşat Öngören, *Osmanlılar'da Tasavvuf: Anadolu'da Sufiler, Devlet ve Ulema (XVI. Yüzyıl)* (İstanbul: İz Yayınları, 2016), 335-392.

Son olarak tercümenin diline ve içeriğine genel olarak baktığımızda onun *esnâf-ı askeriye* için hazırlandığını gösteren çok sayıda delil vardır. Örneğin, tıpkı diğer tercümelerinde olduğu gibi Lâmiî'nin bu tercümesinde kullandığı dil de Arapça ve Farsça kelime açısından bir hayli zengindir. Bundan başka metinde yukarıda bahsedilen velayet tartışmasına ek olarak büyünün gayri-meşruiyeti[43] ya da tasavvufun meşruiyeti[44] gibi İslam konusunda birikim gerektiren konulara değinmektedir. Dolayısıyla metnin belli bir eğitime sahip *esnâf-ı askeriyye* için hazırlandığına daha fazla ikna oluruz.

IV. Lâmiî Çelebi'nin Tercümesine *Minhu*lar Eklemesi

Öte yandan Lâmiî'nin tercümesinin nüshalarına yakından baktığımızda sayfa kenarlarında belli bir işaretle sonlanan çok sayıda not olduğu görürüz. Nüshalardaki bu unsurlara daha yakından baktığımızda ise bu unsurların birer dipnot yani *minhu/minhuvât* olduğunu anlarız.[45] Şanslıyız ki nüshalarda sayıları "ideal"de[46] üç yüz dört olan bu unsurların bir tanesinde doğrudan bir şeyhten bahsedilmesi (Ahmed Buharî yani Lâmiî'nin şeyhi) ve daha da önemlisi bu bahiste "bu hakirin sebeb-i saadetümüz olan" ifadelerinin kullanılması münasebetiyle *minhu*ların, şüpheye çok yer bırakmayacak şekilde, Lâmiî Çelebi'ye yani metnin mütercimine ait olduğunu iddia edebiliriz.[47]

O halde kendimize çok haklı olarak Lâmiî'nin tercümesine neden *minhu*lar eklediğini sorabiliriz. Zira anlaşılan o ki Lâmiî tercümesinin asıl metninde yani *mukaddime* ve biyografik maddeler bölümlerinde yaptığı eklemelerle yetinmemiş ve tercümesinin sayfa kenarlarına çok sayıda *minhu* eklemiştir. *Minhu*lar konusunda daha detaylı bilgi almak istediğimizde müstakil tek çalışmanın sahibi olan

---

[43] Lâmiî Çelebi, *Tercüme-i Nefehâtü'l-Üns*, 70-72.

[44] Örneğin, bkz. Lâmi'î Çelebi, *Tercüme-i Nefehâtü'l-Üns*, 66-67.

[45] Maalesef elimizde bu tercümenin müellif nüshası yoktur. Fakat bu makale referans verilmesi gereken noktalarda en eski nüshalardan biri olmasından ve "büyük oranda" "tam" olmasından dolayı Milli Kütüphane 06 Mil Yz. A 9035 nüshasını temel almıştır. Nüsha 957/1550 tarihlidir ve 19 satırdan 505 yaprak kadardır. Nüshanın müstensihi Livâyî (ö. 16. yüzyıl), bkz. Semra Tunç ve Ahmet Sevgi, "Livâyî Bey Mecmû'ası," *Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi* 34 (2015), 313-352.

[46] *Minhu*ların toplam sayısı Lâmiî'nin eserinin nüsha sayısına göre değişmektedir. Bu nüshaların tam sayısını vermek muhtelif nedenlerle zor olmakla birlikte onların toplamda doksan beşten az olmadığını söyleyebiliriz. Bu makalenin temel odağı Lâmiî'nin tercümesindeki dipnotların neden eklendiği olduğundan burada *minhu*ların nüshalardaki yerine odaklanılmayacaktır. Fakat detaylı bir değerlendirme hazırlamakta olduğum doktora tezimde mevcuttur. Bkz. Mustafa Altuğ Yayla, "Informing the Ottoman Literati about Sunni Tasavvuf: The Venture of Lāmiī Çelebi's Fütūhu'l-Mücāhidīn li-Tervīhi Kulūbü'l-Müşāhidīn in the Reading Public of Early Modern Ottoman Rūm (ca. 1500-1800) (Hazırlanmakta Olan Doktora Tezi, Hamburg Üniversitesi).

[47] "Ve bu hakirin sebeb-i saadetümüz olan Seyid Ahmed Buhari-i Nakşibendi hazretleri (k.s.) dayim-i meclis-i şeriflerin buyururlardı ki: 'Her sekirden tuşın dutmaz lakin tuşını dahi sekirden tutar," Lâmiî Çelebi, Fütûhu'l-Mücâhidîn li-Tervîhi Kulûbi'l-Müşâhidîn, Milli Kütüphane 06 Mil Yz. A 9035, fol. 92a.

Rosemarie Quiring-Zoche'nin çalışmasından yola çıkarak 14. Yüzyıldan itibaren Şam, Kahire ve Kudüs bölgelerinde yaygınlaşmaya başladığını ve anlaşıldığı kadarıyla da aynı dönemin sonlarında Farsça ve Türkçe konuşulan İslam coğrafyasında da yayıldığını söyleyebiliriz.[48] Her ne kadar bu "yayılmanın" detayları hakkında bilgiye sahip olamasak da Quiring-Zoche'nin bu tespitini takip edecek olursak *minhu*ların, *Rûm*'da 15. yüzyıl sonlarında yani İslami bir elyazması kültürünün oluştuğu bir dönemde kullanılmaya başlandığını düşünebiliriz.

*Minhu*ların özelliklerine genel hatlarıyla baktığımızda, nüshaların sayfa kenarlarına ya bizzat müellifler ya da Lâmiî'nin tercümesinde olduğu gibi mütercimler tarafından asıl metinde açıklanması düşünülen kısma yakın bir noktaya eklendiklerini görürüz.[49] Genellikle özel bir işaret ile (bkz. Resim 1) sonlandırılan *minhu*ların, müstensihler tarafından çoğu zaman değiştirilmeden aynen kopyalandığı temayülü göze çarpmaktadır.[50]

*Minhu*ların içeriklerine baktığımızda ise büyük oranda birbirlerine benzediklerini görürüz: Müellifler ve/veya mütercimler *minhu*ları kaynak metinde geçen kavramları açıklamak ya da konuları detaylandırmak için kullanmaktadırlar. Örneğin, asıl metinde geçen bazı Arapça, Farsça, Türkçe kelimelerin, kavramların açıklanması, şehirler, bölgeler hakkında bilgi ya da belli mevzularla alakalı daha fazla detay (menkıbeler, hadis, ayet gibi) verilmesi *minhu*larda sık bir şekilde görülen içeriklerdir.[51]

Lâmiî Çelebi'nin tercümesine eklediği *minhu*lara yakından baktığımızda, bu *minhu*ların yukarıda bahsedilen temayüller ile uyuştuğunu görürüz. Örneğin, Lâmiî'nin de *minhu*larında kaynak metinde geçen Arapça, Farsça hatta bazen de Türkçe kelime, ifade, kavramları açıkladığını tespit ederiz (bkz. Resim 2). Buna örnek olarak Farsça bir ifade olan *dâlâni* kelimesinin açıklamasını verebiliriz. Bu kelime kaynak metinde geçtiğinde Lâmiî muhtemelen bu kelimenin *Rûm*'da çok

[48] Rosemarie Quiring-Zoche, "Minhiyat – Marginalien des Verfassers in arabischen Manuskripten," 993-1000.

[49] Rosemarie Quiring-Zoche, "Minhiyat – Marginalien des Verfassers in arabischen Manuskripten," 1004-1008.

[50] Fakat bu son iddia için de daha fazla çalışmaya ihtiyaç olduğu açıktır.

[51] Fakat *minhu*lar üzerine yapılan çalışmaların birkaç istisna ile sınırlı olmasındanve bu çalışmaların genellikle belli bir grup elyazmasına dayanmasından dolayı yapısal özellikleri, ortaya çıkışları/yayılışları ve nüshalardaki rolleri hakkında genelleme yaparken bu aşamada temkinli olmakta yarar vardır. Örneğin bkz. Hans Georg Majer, *Zu Uşakîzade, seiner Familie und seinem Zeyl-i Şakayik* (München: Trofenik, 1978), 68-76; Gottfired Hagen, *Ein osmanischer Geograph bei der Arbeit: Entstehung und Gedankenwelt von Kātib Čelebis Ğihānnümā* (Berlin: Klaus Schwarz, 2003), 288-291; Gottfried Hagen, "El Yazmasının Kenarındaki Hayat: Cihannüma Müellif Hatları ve Coğrafyacının Atölyesine Bakış," *Doğumunun 400. Yılında Katip Çelebi*, ed. Bekir Karlığa ve Mustafa Kaçar (Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2009), 173-189; daha güncel bir çalışma için bkz. Orhan Ençakar, "Osmanlı'da Şerh-Hâşiye Geleneği "Dürer Hâşiyeleri Örneği," *Osmanlı'da İlm-i Fıkıh: Alimler, Eserler, Meseleler*, ed. Murteza Bedir, Hüseyin Sağlam ve Necmettin Kızılkaya (İstanbul: ISAR, 2017), 95-96.

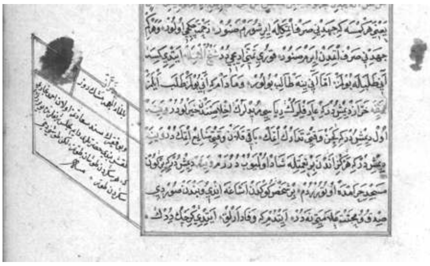
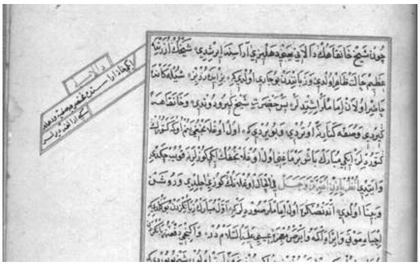

Resim 1: Lâmiî Çelebi, Fütûhu'l-Mücâhidîn li-Tervîhi Kulûbi'l-Müşâhidîn, 06 Mil Yz. A 9035, fol. 92a.
Resim 2: Lâmiî Çelebi, Fütûhu'l-Mücâhidîn li-Tervîhi Kulûbi'l-Müşâhidîn, 06 Mil Yz. A 9035, fol. 283a.

kullanılan bir kelime olmadığını düşünmüş olmalıdır ki onu hedef okur kitlesi için detaylı bir şekilde açıklar: "Dâlâni; iki hâne arasında muhtasarca saffiye ve dehliz gibi aralıga dirler."[52] Lâmiî'nin *minhu*larında çok sayıda bu ve benzeri "açıklamalar"ı vardır. Bu duruma başka bir örneği de Lâmiî'nin Farsça bir fiilin farklı anlamlarını tafsilatlı bir şekilde açıkladığında görürüz: "Yâziden; gerinmek ve esnemek. Fem-yâze dirler esnemek manâsına fem- yâze dirler gerinmek manâsına."[53] Bu iki örnekte de açıkça görüldüğü üzere Lâmiî tercümesini hedef okur kitlesi için hem detaylı hem de anlaşılır bir şekilde hazırlamaktadır.

Lâmiî *minhu*larda okuyucusu için belli yerleri/bölgeleri de açıklar (bkz. Resim 3). Örneğin, asıl metinde *Kerh*'den olan birinden bahsedilince Lâmiî *Kerh*'in Bağdat'ın bir mahallesi olduğunu belirtme gereği duyar: "Kerh, Bagdâd mahallelerinden bir mahallenün adıdur."[54] Lâmiî'nin *minhu*larında benzer fakat daha teferruatlı açıklamalar da mevcuttur. Örneğin asıl metinde *Sûsi* kelimesi geçtiğinde Lâmiî hem bu kelimenin nasıl yazıldığını hem de *Sûsi* kelimesi ile karışacak diğer yerlerin adlarını (*Sûs* ve *Sûsa*) da okuyucusuyla paylaşma gereği duyar: "Sûsi, iki sinnün ortasında vâvla. Sin-i evveli mazmûmdur ve sin-i sâniye meksûrdur yâ mensûb iles-Sûs dimekdür ki Sûs bir şehrün adıdur. Hûristân diyârından ki Dânyâl Nebi'nün aleyhis-selâm kabri andadur veyâ Sûsa mensûb dimekdür ki bir azim şehrdür Magrib diyarında."[55] Benzer şekilde metinde Urmevi şehrinden bir mutasavvıf geçtiğinde de kendisi bu şehri *Rûm*'daki hedef okur kitlesi için şu şekilde açıklar: "Urmevi; elfün dammesiyle ve mimün fethasıyla, Urmiyyeye mensûbdur. Urmiyye, Azerbâycân beldelerindendür."[56] Tüm bu örneklerden açıkça anlaşıldığı gibi Lâmiî oldukça "okuyucu-dostu" bir mütercimdir.

---

52 Fütûhu'l-Mücâhidîn li-Tervîhi Kulûbi'l-Müşâhidîn, Ankara Milli Kütüphane, 06 Mil Yz. A 9035, fol. 283a.
53 Fütûhu'l-Mücâhidîn li-Tervîhi Kulûbi'l-Müşâhidîn, fol. 300a.
54 Fütûhu'l-Mücâhidîn li-Tervîhi Kulûbi'l-Müşâhidîn, fol. 66a.
55 Fütûhu'l-Mücâhidîn li-Tervîhi Kulûbi'l-Müşâhidîn, fol. 130a.
56 Fütûhu'l-Mücâhidîn li-Tervîhi Kulûbi'l-Müşâhidîn, fol. 197b.

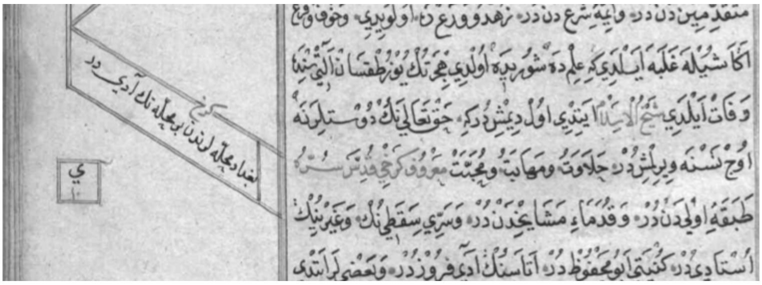

Resim 2: Lâmiî Çelebi, Fütûhu'l-Mücâhidîn li-Tervîhi Kulûbi'l-Müşâhidîn, 06 Mil Yz. A 9035, fol. 66a.

Öte yandan, Lâmiî'nin *minhu*larında belli konular hakkında ilave açıklamalarda bulunduğunu da görürüz. Örneğin, asıl metinde Hz. Muhammed'in ümmî olması meselesi hakkında bir bahis olunca kendisi tercümesine şu *minhu*yu (bkz. Resim 4) ekleme ihtiyacı duyar: "Âhir-i Resûl-i Rabbül-Âlemin Muhammedül-Mustafâ sallâllâhu aleyhi ve sellem ümmi degüldi."[57] Bundan başka metinde belli bir mutasavvıf Sadeddin Kaşgari (ö. 1456) hakkında bir bilgi verildiğinde o mutasavvıfın şeyhinin tam olarak kim olduğu hususunda olası karışıklığı gidermek adına detaylı bilgi verme gereği duyar: "Kâşgarinün yani bazı azizler hazret-i hoca Mevlânâ Saded-din mürididür dimişler. Sahih oldur ki Mevlânâ Yakûb-ı Çerhinün mürididür."[58] Benzer şekilde *minhu*larında tasavvuf geleneğinde bilinen belli noktaları okuyucularıyla paylaşmaktan da geri kalmaz. Örneğin eklediği bir *minhu*da Hz. Ebubekir'in iman edişi hususunda tasavvufi gelenekte mevcut olan düşünceyi okuyucularıyla paylaşır: "Yani sıddıklar hâli oldur ki itikâd u imânları çûn u çerâ olmaz. Nitekim Resûlden sallâllâhu aleyhi ve sellem ekser imâna gelenler mucize-y-ile gelmişdür. Emmâ hazret-i Ebû Bekr mucize taleb itmeksüzin imâna gelmişdür."[59] Yine onun metinde geçen muhtelif kişiler hakkında tafsilatlı bilgiler verdiğini de görürüz. Örneğin, Lâmiî kendi eklediği Yahyâ-yı Şirvânî (ö. 1466) maddesinde muhtemelen 15. yüzyılda Şirvan bölgesinde yaşayan bir kişi olan Güle Emir'den bahsettiğinde bu kişinin tasavvufi manada yetkinliğini ve yer yer de "problemli" oluşunu vurgulamak için şu ifadeleri kullanır: "Güle Emir maârifle ârâste ve kemâlât-ıla pirâste bir kimse idi. Emmâ lâyyubâli meşreb-idi. Tâc u hırka kabûl itmemişdür." şeklinde bahsettiğini görürüz.[60] Lâmiî belli kişiler hakkında detaylı bilgi verme işlemini kitaplara "atıflarda" bulunarak da yapar. Örneğin, Necîbüddin b. Büzgaş'ın (ö. 1279) oğlu Zahîrüddin Abdurrahman'ın (ö. 13. yüzyıl) Şehâbeddin Sühreverdî'nin (ö. 1234) *Avârifü'l-maʿârif* adlı meşhur eserini tercüme ettiği bilgisini verme ihtiyacı duyar: "Bundan evvel yukaruda zikr olunmışdur ki Şeyh zahired-din Abdur-rahmân

[57] Fütûhu'l-Mücâhidîn li-Tervîhi Kulûbi'l-Müşâhidîn, fol. 275a.
[58] Fütûhu'l-Mücâhidîn li-Tervîhi Kulûbi'l-Müşâhidîn, fol. 312a.
[59] Fütûhu'l-Mücâhidîn li-Tervîhi Kulûbi'l-Müşâhidîn, fol. 320b.
[60] Fütûhu'l-Mücâhidîn li-Tervîhi Kulûbi'l-Müşâhidîn, fol. 401a.

bin Ali Büzgaş *Avârif*'i tercüme itmişdür. Bu takdirce *Avârif* mükerrer olur."[61] Tüm bu *minhu*larda açıkça görüldüğü gibi Lâmiî tercümesini okuyucusu için "daha" hazır ve kapsamlı hale getirmeye çalışmaktadır.

Diğer taraftan Lâmiî'nin yukarda vurgulandığı gibi *Diyâr-ı Rûm*'daki tartışmalı konulara müdahil olduğunu ve fikrini beyan ettiğini de tespit ederiz. Asıl metinde belli grupların kendilerini mutasavvıf olarak görmelerine rağmen aslında "gerçek" mutasavvıf olmadıkları bahsi geçince Lâmiî kendini bu tarz kişilere *Diyâr-ı Rûm*'dan örnek vermekten alıkoyamaz: "Ekseriyâ Rûm torlaklarınun hâli budur. Eger bunlara rüsvâyyiyye ve harâbâtiyye diyeler, münâsib-rekdür."[62] Bu örnekte Lâmiî'nin "Rûm torlaklarını" eleştirmesi oldukça önemlidir. Zira böylece bu tarz kişilerin "hakiki" mutasavvıflar olmadığını vurgulayarak aslında *esnâf-ı askeriyye*nin gözünde "asıl" mutasavvıflara yani kendi dünya görüşüne uygun mutasavvıflara bariz bir şekilde yer açmaktadır. Lâmiî tartışmalı konulara değinmek için tıpkı yukarıda da vurgulandığı gibi bazı kitaplara referans vererek açıklamalarda bulunur: "Bu söz Şeyh Abdü'r-rezzaâk Kâşi'nün *Istılâhât*'da didügi kelâmı redde işâretdür. Ve anda dimişdür ki: Hızr, sıfat-ı bastdan ve Ilyâs, sıfat-ı kabydan kinâetdür. Ve Şeyh Sadre'd-din Konevi *rahimehu'llâh Tabsıratü'l-Mübtedi ve Tezkiretü'l-Müntehi*'de dedigüne reddür ki dimişdür ki: Hızr, âlem-i misâldedür."[63] Bu *minhu*da görüldüğü üzere tasavvuf/İslam düşüncesince yer yer tartışılan Hızır konusunda Abdürrezzâk Kâşânî'nin (ö. 1330) *Istılâhâtü's-sûfiyye*'sine atıf yaparak iddiasını kendi tasavvufi geleneğine göre "güvenilir" görülen bir kaynaktan savunur. Diğer taraftan Lâmiî'nin belli konularda "orta yolu bulmak" gibi bir pozisyonu da vardır. Örneğin Ahmed-i Hanbel'in (ö. 855) mi yoksa Bişr-i Hâfî'nin (ö. 841) mi "üstün" olduğu bahsinde her birinin kendilerine göre meziyetleri olduğunu söyleyerek orta yolu bulmaya çalışır: "Bu sözden ol lâzım gelmez ki Ahmed-i Hanbel, Bişr-i Hâfî'den makâmda alâ ola. Zirâ câyyizdür ki Ahmed-i Hanbel, makâm-ı fetvâda ve Bişr, makâm-ı teslim ü rızâda ola."[64] Bu-

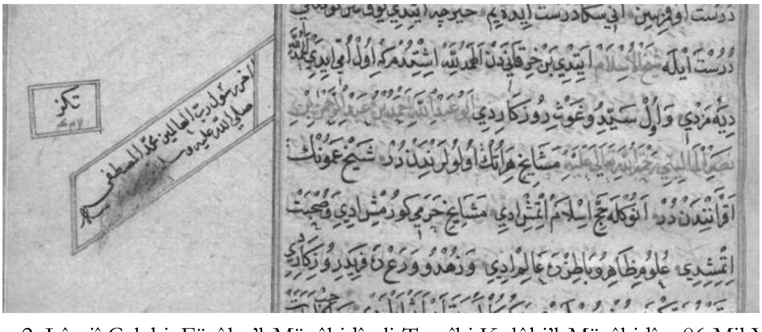

Resim 2: Lâmiî Çelebi, Fütûhu'l-Mücâhidîn li-Tervîhi Kulûbi'l-Müşâhidîn, 06 Mil Yz. A 9035, fol. 275a.

[61] Fütûhu'l-Mücâhidîn li-Tervîhi Kulûbi'l-Müşâhidîn, fol. 372a.
[62] Fütûhu'l-Mücâhidîn li-Tervîhi Kulûbi'l-Müşâhidîn, fol. 14a.
[63] Fütûhu'l-Mücâhidîn li-Tervîhi Kulûbi'l-Müşâhidîn, fol. 20a.
[64] Fütûhu'l-Mücâhidîn li-Tervîhi Kulûbi'l-Müşâhidîn, fol. 73b.

rada açıkça görüldüğü üzere kendisi tercümesini *Rûm*'da süregiden "tartışmalı" veya daha doğru bir ifadeyle "yoruma açık" mevzularda bir nevi hakem pozisyonuna da yükseltme derdindedir.

Son olarak, *minhu*larda Lâmiî'nin bazı iddialarını tasavvufi gelenekte öne çıkan belli kişilerin beyitlerine atıflar yaparak güçlendirmeyi tercih ettiğini de görürüz. Örneğin, Mevlana'nın (ö. 1273) bir beytine atıf yaparak aslında açık bir şekilde bu ünlü mutasavvıfın otoritesiyle iddiasını daha güçlü kılma derdindedir: "Nitekim ehl-i zâhirün Allâh didükleri sırr-ı gafletden oldugına meselâ *Mesnevî*'de bu beytle işâret itmişdür. Beyt: Ger bedânesti dileş güfti lebeş / Zerre zerre geşte bûdi kâlebeş. Yani tahsil-i fenâ ederdi."[65] Burada Lâmiî'nin *elh-i zâhir*den kastı kabul edilecektir ki *ilmiyye* mensuplarıdır. Bu açıdan iddia edilebilir ki Lâmiî *ilmiyye* sınıfına Allah'ı algılayış gibi temel bir hususta eleştiri getirerek aslında, *esnâf-ı askeriyyenin* diğer mensupları olan sultanlar, *seyfiyye* ve belki de *kalemiyye* nezdinde tasavvufun meşruiyetini artırma amacındadır.

Tüm bu veriler ışığında asıl sorumuza yani Lâmiî'nin tercümesine neden *minhu*lar eklediği sorusuna dönecek olursak onun tercümesine *minhu*lar ekleyerek tıpkı tercümesindeki diğer eklemelerinde olduğu gibi metnini *Rûm*'daki hedef okur kitlesine yani *esnâf-ı askeriyye* hazır hale getirmeye çalıştığını iddia edebiliriz. Zira yukarıda verilen hemen tüm örneklerde görüldüğü üzere kitaba eklenen *minhu*ların içeriği ve *minhu*larda kullanılan dilin yapısı dikkate alındığında *Rûm*'daki okur kitlesinde esaslı bir şekilde anlayabilecek kesim *esnâf-ı askeriyye*dir. Sonuç olarak Lâmiî'nin tercümesine yaptığı diğer eklemelerle paralel bir şekilde onun *minhu*lar marifetiyle tercümesini okuyucu-dostu bir şekilde *esnâf-ı askeriyye*-ye hazırladığını öne sürebiliriz.

V. Sonuç

Bu makalenin temel amacı belli bir bağlamda yani 16. yüzyıl başlarında çevrilmiş bir *evliyâ tabakât*na *minhu*ların neden eklendiğini tespit etmekti. Bu çerçevede makale, 1521 yılında Farsçadan Osmanlı Türkçesine Lâmiî Çelebi tarafından *Fütûhu'l-Mücâhidîn li-Tervîhi Kulûbü'l-Müşâhidîn* adıyla çevrilen *evliyâ tabakât*na ve bu tercümeye Lâmiî tarafından eklenen *minhu*lara odaklandı. *Minhu*ların, mütercimi Lâmiî Çelebi tarafından neden eklendiğini tespit etmek için makale ilk olarak tercümenin yapıldığı bağlamdaki İslami kültür merkezli "okur kitle"sinin oluşumuna ve onun bazı temel dinamiklerini değindi. Makale özetle tercümenin yapıldığı bağlam olan 16. yüzyıl başı *Rûm*'undaki İslami okur kitlesi için Osmanlı Türkçesinde kitap yazmanın veya bir kitabı Osmanlı Türkçesine tercüme etmenin daha fazla kişiye ulaşmak adına oldukça tutarlı bir yol olduğunu iddia etti. Fakat yine de Osmanlı Türkçesinde yazılan her kitabın aynı seviyede olmadığının altı çizildi ve bu bağlamda belli kişilerin bu okur kitlesinde özellikle adına *esnâf-ı askeriyye* denilebilecek yönetici kesimi hedeflediği vurgulandı. Makale bu genel çerçeveyi Osmanlı Türkçesinde çok sayıda eser kaleme almış bir mutasav-

[65] Fütûhu'l-Mücâhidîn li-Tervîhi Kulûbi'l-Müşâhidîn, fol. 76a.

vıf olan Lâmiî Çelebi özelinde pratiğe dökmeye çalıştı. Makale, Lâmiî'nin 16. yüzyıl başı *Rûm*'unun İslami okur kitlesindeki temel hedef kitlesinin *esnâf-ı askeriyye* olduğunu ve eserlerinin de genelde bu kesimin kitaplardan beklentileriyle (entelektüel seviye, dil, içerik gibi) uyumlu olduğunu öne sürdü. Sonuçta makalede Lâmiî'nin bu makaleye kaynaklık eden *evliyâ tabakâtı* olan *Fütûhu'l-Mücâhidîn li-Tervîhi Kulûbü'l-Müşâhidîn* adlı kitabının da *Rûm*'un İslami okur kitlesi için bir katkı olduğuna ve bu eserin hedef kitlesinin de Lâmiî'nin diğer eserleriyle paralel bir şekilde *esnâf-ı askeriyye* olduğuna dikkat çekildi.

Tüm bu "bağlamsal" açıklamalardan sonra makale Lâmiî'nin kısaca *Fütûhu'l-Mücâhidîn* olarak adlandırılabilecek *evliyâ tabakâtı* tercümesindeki *minhu*lara odaklandı ve asıl soruya yani kendisinin bu unsurları tercümesine neden eklediği problemini merkezine aldı. Makale, çok genel ifadelerle Lâmiî'nin *minhu*larında *Rûm*'daki hedef okur kitlesinin bilemeyeceğini düşündüğü belli konularda (şehirler, kelimeler gibi) yardımcı olduğunu ve "gerekli gördüğü" belli konularda onlara ilave bilgiler verdiğini örneklerle ortaya koydu. En nihayetinde makale, Lâmiî'nin *minhu*larında gerek kullandığı dilden gerek atıf yaptığı kitaplardan gerekse de tartıştığı konular bakımından tıpkı diğer tercümelerinde olduğu gibi *esnâf-ı askeriyye*yi hedeflediğini ve bu açıdan da onun tercümesine *minhu*lar eklemesinin en temel nedeninin tercümesini bahsi geçen okur kitlesi için hazırlamak olduğuna dikkat çekildi. Bu açıdan *minhu*ların İslami elyazmalarında özelde de Osmanlı elyazmalarındaki temel görevlerinden birinin mütercimlerin eserlerini okuyucuları için daha "okuyucu-dostu" bir şekilde hazırlamak olduğunu iddia edilebiliriz.

Kaynakça

Temel Kaynaklar

Ali Şîr Nevâî, *Nesâyimü'l-mehabbe min şemâyimi'l-fütüvve*, ed. Kemal Eraslan (Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1996).

Lâmiî Çelebi, Fütûhu'l-Mücâhidîn li-Tervîhi Kulûbi'l-Müşâhidîn, 06 Mil Yz. A 9035.

Lâmiî Çelebi, *Münşeât-ı Lâmiî*, ed. Hasan Ali Esir (Trabzon: Karadeniz Teknik Üniversitesi, 2006).

Lamii Çelebi, *Şerefü'l-insân*, ed. Sadettin Eğri, Cilt 2 (Cambridge: The Department of Near Eastern Languages and Civilizations, Harvard University, 2011).

Lâmiî Çelebi, *Tercüme-i Nefehâtü'l-Üns* (İstanbul, 1289/1872).

Karaca, Songül. "Lâmi'î Çelebi, Fütûhu'l-Mücâhidîn li-Tervîhi Kulûbi'l-Müşâhidîn (Nefehâtü'l-Üns Tercümesi): İnceleme, Tenkitli Metin, Sözlük, Dizin" (Yayımlanmamış Doktora Tezi, Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, 2019).

Majer, Hans Georg. *Zu Uşakîzade, seiner Familie und seinem Zeyl-i Şakayik* (München: Trofenik, 1978).

Taşköprülüzade Ahmed Efendi, *Osmanlı Bilginleri*, çev. Muharrem Tan (İstanbul: İz Yayıncılık 2007).

Araştırmalar

Balivet, Michel. *Islam mystique et révolution armée dans les Balkans ottomans. Vie du Cheikh Bedreddîn le « Hallâj des Turcs » (1358/59-1416)* (Édition Isis: Istanbul, 1995).

Barkey, Karen. *Empire of Difference: The Ottomans in Comparative Perspective* (Cambridge, UK: Cambridge University Press, 2012).

Berkel, Maaike van. "Opening up a world of knowledge Mamluk encyclopedias and their readers," *Encyclopaedism from Antiquity to Renaissance*, ed. Jason König ve Greg Woolf (Cambridge University Press: Cambridge, 2013), 357-378.

Değirmenci, Tülün. "Bir Kitabı Kaç Kişi Okur?: Osmanlı'da Okurlar ve Okuma Biçimleri Üzerine Bazı Gözlemler," *Tarih ve Toplum* 13 (2011), 7-43.

Değirmenci, Tülün. "'Söz Bir Nesnedir ki, Zail Olmaz': Osmanlı İstanbul'unda Hamzanâme Geleneğine Göre Kamusal Okuma (Hikaye-Resim-Kitap)," *Antik Çağ'dan 21. Yüzyıla İstanbul Tarihi*, haz., Hatice Aynur, Cilt 7 (İBB Kültür AŞ Yayınları, İstanbul 2015), 634-649.

Ençakar, Orhan. "Osmanlı'da Şerh-Hâşiye Geleneği "Dürer Hâşiyeleri Örneği," *Osmanlı'da İlm-i Fıkıh: Alimler, Eserler, Meseleler*, ed. Murteza Bedir, Hüseyin Sağlam ve Necmettin Kızılkaya (İstanbul: ISAR, 2017), 95-96.

Erginbaş, Vefa. ed. *Ottoman Sunnism: New Perspectives* (Edinburgh: Edinburgh University Press, 2019).

Fleischer, Cornell H. "Secretaries Dreams: Augury and Angst in the Ottoman Scribal Service," *Armağan: Festschrift für Andreas Tietze* ed. Ingeborg Baldoruf ve Suraiya Faroqhi (Prag: Enigma Corporation, 1994), 77-88.

Hagen, Gottfired. *Ein osmanischer Geograph bei der Arbeit: Entstehung und Gedankenwelt von Kātib Čelebis Ğihānnümā* (Berlin: Klaus Schwarz, 2003).

Hagen, Gottfried. "El Yazmasının Kenarındaki Hayat: Cihannüma Müellif Hatları ve Coğrafyacının Atölyesine Bakış," *Doğumunun 400. Yılında Katip Çelebi*, ed. Bekir Karlığa ve Mustafa Kaçar (Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2009), 173-189.

Grafton, Anthony. *The Footnote: A Curious History* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 1997).

Gülerer, Salih. "Bursalı Lâmi'î Çelebi 'İbret-Nümâ (İnceleme-Metin)," (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi, 1988).

Kablander, Nesibe. "Ferîdüddîn-i Attâr'ın Tezkiretü'l-Evliyâ'sının Türkçe Tercüme Nüshaları Üzerinde Mukâyeseli Bir İnceleme" (Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2015).

Kafadar, Cemal. *Kendine Ait Bir Roma: Diyar-ı Rum'da Kültürel Coğrafya ve Kimlik Üzerine* (İstanbul: Metis Yayınları, 2017).

Kißling, Hans-Joachim. "Das Menaqybname Scheich Bedr ed-Din's, des Sohnes des Richters von Samavna," *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft* 100 (1950), 112–176.

Krstić, Tijana ve Terzioğlu, Derin. ed. *Historicizing Sunni Islam in the Ottoman Empire, c. 1450-c. 1750* (Leiden: Brill, 2020).

Kuru, Selim S. "Rumi Edebiyat: Bir Yazınsal Geleneğin Oluşumu, 1450-1600," *Türkiye Tarihi 1453-1603: Bir Dünya Gücü Olarak Osmanlı İmparatorluğu* (Cilt 2), haz. Suraiya Faroqhi ve Kate Fleet, çev. Bülent Üçpunar (İstanbul, 2016), 653-703.

Kut, Günay. "Lāmiʿī Chelebi and his works," *Journal of Near Eastern Studies* 35/2 (1976), 73-93.

Kut, Günay. "İbretname," *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi,* Online Versiyon.

Le Gall, Dina. "Forgotten Naqshbandīs and the Culture of Pre-Modern Sufi Brotherhoods," *Studia Islamica* (2003), 87-119

Le Gall, Dina. *A Culture of Sufism: Naqshbandis in the Ottoman World, 1450-1700* (Albany, NY: SUNY Press, 2005).

Melvin-Koushki, Matthew. "Early Modern Islamicate Empire: New Forms of Religiopolitical Legitimacy," *The Wiley Blackwell History of Islam*, ed. Armando Salvatore, Roberto Tottoli, Babak Rahimi, M. Fariduddin Attar ve Naznin Patel (Hoboken, NJ: Wiley-Blackwell, 2018), 353-375.

Moennig, Ulrich, Wandrey, Irina, Kouymjian, Dickran, Marti, Roland, Kessel, Grigory ve Brinkmann Stefanie. "The Diversity of Manuscript Cultures," *Manuscript Cultures* 9 (2016), 28-60.

Mojaddedi, Jawid A. *The Biographical Tradition in Sufism: The Tabaqat Genre from al-Sulami to Jamī* (Surrey: Curzon Press, 2001).

Papas. Alexandre. "Individual Sanctity and Islamization in the Ṭabaqāt Books of Jāmī, Navāʾī, Lāmiʿī, and Some Others" *Jāmī in Regional Contexts: The Reception of ʿAbd al-Raḥmān Jāmī's Works in the Islamicate World, ca. 9th/15th-14th/20th century*, ed. Thibaut D'Hubert ve Alexandre Papas (Leiden: Brill, 2019), 378-424.

Rosenthal, Franz. *The Technique and Approach of Muslim Scholarship* (Rome: Pontificium Institutum Biblicum, 1947).

Paker, Saliha. "Tercüme, Telif ve Özgünlük Meselesi," *Metnin Halleri: Osmanlı'da Telif, Tercüme ve Şerh: Eski Türk Edebiyatı Çalışmaları 9*, ed. Hatice Aynur, Müjgan Çakır, Hanife Koncu, Selim S. Kuru ve Ali Emre Özyıldırım (İstanbul: Klasik Yayınları, 2014), 36-71.

Peacock, Andrew C. S. *Islam, Literature and Society in Mongol Anatolia* (Cambridge, UK: Cambridge University Press, 2019).

Öngören, Reşat. *Osmanlılar'da Tasavvuf: Anadolu'da Sufiler, Devlet ve Ulema (XVI. Yüzyıl)* (İstanbul: İz Yayınları, 2016).

Özbaran, Salih. *Bir Osmanlı Kimliği: 14.-17. Yüzyıllarda Rûm/Rûmi Aidiyet ve İmgeleri* (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2004).

Quiring-Zoche, Rosemarie. "Minhiyat – Marginalien des Verfassers in arabischen Manuskripten," *Asiatische Studien* 60/4 (2006), 993-1000.

Sezer-Aydınlı, Elif. "Unusual Readers in Early Modern Istanbul: Manuscript Notes of Janissaries and Other Riff-Raff on Popular Heroic Narratives," *Journal of Islamic Manuscripts* 9/2-3 (2018), 109-131

Shahab Ahmed, *What Is Islam: The Importance of Being Islamic* (Princeton: Princeton University Press, 2016),

Terzioğlu, Derin. "Sufis in the Age of State-Building and Confessionalization," *The Ottoman World*, ed. Christine Woodhead (Abingdon-on-Thames: Routledge, 2012), 86-99.

Terzioğlu, Derin. "Where ʿİlm-i Ḥāl Meets Catechism: Islamic Manuals of Religious Instruction in the Ottoman Empire in the Age of Confessionalization," *Past & Present* 220/1 (2013), 79-114.

Tezcan, Nuran. "Câmî-i Rûm Olarak Lâmiî Çelebi," *Journal of Turkish Studies* 33/2 (2009), 159-179.

Tunç, Semra ve Sevgi, Ahmet. "Livâyî Bey Mecmû'ası," *Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi* 34 (2015), 313-352.

Watt, Ian. *The Rise of the Novel* (Londra: Chatto and Windus, 1957).

Woodhead, Christine. "Ottoman Languages," *The Ottoman World*, ed. Christine Woodhead (Abingdon-on-Thames: Routledge, 2013), 143-159.

Yılmaz, Hüseyin. *Caliphate Redefined: The Mystical Turn in Ottoman Political Thought* (Princeton, NJ: Princeton University Press, 2019),

Zerby, Chuck. *The Devil's Details: A History of Footnotes* (New York, NY: Touchstone, 2003).

Öz: Osmanlı elyazmalarındaki unsurlardan biri olan *minhu*lar/*minhuvât* (dipnotlar) hakkında bugüne kadar az da olsa çalışma yapıldı. Bu makale görece az araştırmanın olduğu bu unsurlar hakkında belli bir örneğe yani Lâmiî Çelebi'nin Câmî'den çevirdiği *evliyâ tabakâtı* olan *Fütûhu'l-Mücâhidîn li-Tervîhi Kulûbü'l-Müşâhidîn*'deki *minhu*lara odaklanacaktır. Makale ilk olarak bu kitabın ortaya çıktığı bağlamı tespit etmeye çalışacaktır. Bu çerçevede, *Diyâr-ı Rûm*'da özellikle 1500'lerden itibaren İslami bir okur kitlesinin ortaya çıktığını iddia edecek ve bu okur kitlesindeki temel unsurlarından birinin adına *esnâf-ı askeriyye* denilebilecek kesim olduğunu öne sürecektir. Makale, Lâmiî'nin temelde eserler kaleme alırken bu kesimi hedeflediğinin altını çizdikten sonra bu makalenin asıl odağı olan *evliyâ tabakât*ına ve ondaki *minhu*lara odaklanacaktır. Makale ilk olarak bu unsurların bizzat Lâmiî tarafından eklendiğini iddia edecek ve sonra da bu unsurları Lâmiî'nin tercümesine neden eklediği sorusuna geçecektir. Sonuçta makale Lâmiî'nin tercümesini hedef okuyucu kitlesi olan *esnâf-ı askeriyye*ye hazırlamak için eklediğini ve *minhu*ların (İslami) Osmanlı elyazmalarındaki "okuyucu-dostu" unsurlar olarak düşünülebileceğini iddia edecektir.

Anahtar Sözcükler: Dipnotlar, *Minhu*lar, *Minhuvât*, Lâmiî Çelebi, Okur Kitlesi

The Role of *Minhu*s in the Ottoman Manuscripts: Why Did Lâmiî Çelebi "Footnote" to His Sufi Biographical Dictionary Translation?

Abstract: A little work has been done on the *minhu*s/*minhuvât* (footnotes) that were one of the leading elements in the Ottoman manuscripts. As aware of this gap, this article will focus on a certain example, namely, the *minhu*s in the *Fütûhu'l-Mücâhidîn li-Tervîhi Kulûbü'l-Müşâhidîn* that was Lâmiî Çelebi's sufi biographical translation from Câmî. The article will first try to determine the context in which this book appeared. In this context, the article will claim that especially since the 1500s, an Islamic-oriented reading audience has emerged in *Diyâr-ı Rûm*, and the leading stratum of this reading audience was the ruling elites of the Ottoman Empire, *ilmiyye*, *seyfiyye*, *kalemiyye* and the household of the Sultans, i.e. *esnâf-ı askeriyye*. Once the article underlines that Lâmiî was basically targeting this stratum of the reading audience when writing/translating his works, it will come to focus on the *minhu*s in Lâmiî's translation. The article will first claim that these elements were added by Lamiî himself, and then focus on the question of why he added these elements to the translation. In the end, the article will argue that Lamiî added these *minhu*s because he wanted toprepare his translation for his "target" reading audience, namely, *esnâf-ı askeriyye*. The article will also claims that *minhu*s can also be considered as "reader-friendly" elements of the (Islamic) Ottoman manuscripts.

Keywords: Footnotes, *Minhu*s, *Minhiyât*, Lâmiî Çelebi, Reading Audience

Dosya:
Osmanlı Dünyasında
Türkçe Dışı
Süreli Yayınlar - II
Rusça
Gürcüce
Çerkesce

СТАМБУЛЬСКІЯ НОВОСТИ

ЕЖЕНЕДЕЛЬНАЯ, ИЛЛЮСТРИРОВАННАЯ ГАЗЕТА

ЗОЛОТОЙ РОГЪ (Стамбулъ)

БАТУМЪ

Bolşevik-İttihatçı İlişkilerinde *Stambulskie Novosti* Gazetesi ve Celaleddin Korkmasov

Anjelika O. POBEDONOSTSEVA KAYA*

Rus ve Türk siyasî çevreleri arasındaki işbirliğinin SSCB'de güçlenen komünizme ve Türkiye'deki cumhuriyetçi harekete karşı Batı'nın yaptığı saldırı koşullarında tezahür ettiği yönünde bir görüş söz konusudur. Bu işbirliği önce Kurtuluş Savaşı döneminde, daha sonra cumhuriyetin oluşumu ve reformlar sırasında Sovyet Rusya'nın Türkiye'ye destek vermesiyle pekişmiştir. Başka bir deyişle bu iki yeni devlet arasındaki işbirliğinin gelişimi, Batı'nın Türkiye ve SSCB'ye karşı birleşik bir cephe oluşturmasının sonucuydu. Nitekim, S. J. Hirst, 1930'larda "Türk milliyetçileri ve Sovyet enternasyonalistleri arasındaki ortaklığın" temelinde Batı karşıtlığı olduğuna işaret etmektedir[1]. 20. yüzyılda süre giden Batı ile parite arzusu, ekonomik münasebetleri Rusya-Türkiye ilişkilerinin belirleyici bir sınırı haline getirdi. En yoğun işbirliği, her iki devletin Batı'yı öfkelendirmek için daha fazla zemin yarattığı bir dönemde gerçekleşti. Birinci Dünya Savaşı'ndan günümüze kadar Rusya-Türkiye ilişkileri, Batı'nın kudretine karşı bir yanıt olarak ortaya çıkan ekonomik kalkınma arzusunun korunmasını esas almıştır[2]. İkinci Dünya Savaşının sebep olduğu gerilimler hiçbir zaman tamamen kaldırılmadı, ancak savaşın sona ermesinden on yıl sonra SSCB ve Türkiye ekonomik işbirliği adına siyasi çatışmayı hafifletmeye başladı. Batı ile parite arzusu, ekonomik bağ-

* Sankt-Petersburg Üniversitesi Şarkiyat Fakültesi Orta Doğu Ülkeleri Tarihi Bölümü / Rusya Federasyonu
Geliş tarihi: 12 Nisan 2021 / Kabul tarihi: 31 Mayıs 2021.
[1] E. H. Carr, *Russkaya Revolyutsiya ot Lenina do Stalina 1917-1929* (Lenin'den Stalin'e Rus devrimi. 1917-1929). Moskova, 1990, s. 54.
[2] S. J. Hirst, "Anti-Westernism on the European Periphery: The Meaning of Soviet-Turkish Convergence in the 1930s", // *Slavic Review*, C. 72, No. 1 (SPRING 2013), ss. 32-53.

ları geçen yüzyıl boyunca Rusya-Türkiye ilişkilerinin belirleyici bir özelliği haline getirdi. En yoğun işbirliği, her iki devletin de Batı'ya kızmak için daha fazla gerekçeye sahip olduğu dönemlerde gerçekleşti. Birinci Dünya Savaşından günümüze kadar Rusya-Türkiye ilişkileri, Batı'nın gücüne bir cevap olarak ortaya çıkan ekonomik kalkınma arzusunun korunmasını vurgulamaktadır.[3] Ancak Rusya ve Türkiye devrimci çevrelerinin yolları çok daha erken kesişti[4]; 19. yüzyılın sonunda ilerideki temasların temeli atılmıştı bile ve bu temaslar en canlı şekilde 1920-30 yıllarında ekonomik alanda ortaya çıktı.

1917 devriminden önce Bolşevikler ve Jön Türkler (İttihatçılar) arasındaki bu tür temasların ve etkileşimlerin bir örneği, 1909-1910 yıllarında yayınlanan ve Celaleddin Korkmasov[5] tarafından yönetilen Rusça haftalık gazete *Stambulskie Novosti* idi.[6] Korkmasov'un hayatının Türkiye'deki dönemine ve *Stambulskie Novosti* gazetesinin tarihine olan ilgi nispeten yakın bir zamanda tezahür etmesine rağmen, şu anda hem torunları[7] hem de Rusya'dan, özellikle Kuzey Kafkasya'dan[8], Dağıstan[9] ve Türkiye'den[10] araştırmacılar tarafından hazırlanan yeterli bir literatür birikimi bulunuyor. Bu çalışmaların doğası, yüz yıl sonra Rus-Kafkas-Türk ilişkilerinin sürekliliğini göstermektedir.

Çerkes faktörü

Osmanlı İmparatorluğu'nun çöküşünü engellemeye çalışan Yeni Osmanlılar hareketinin yenilgisi, aydınları farklı siyasî konsept arayışına sürükledi, özellikle de Jön Türkler gibi oluşumların ortaya çıkmasına sebep oldu. 1908 Jön Türk devrimi, siyasî sistemi tekrardan inşa etmenin ve Türkiye'nin Avrupa sermayesine olan bağımlılığını ortadan kaldırmanın yanı sıra Türk toplumunun yeniden inşasında etkili olan liberal dönüşümleri gerçekleştirmesi açısından da ilginçtir. 1908-1918 yılları içerisinde 14 hükümet kuran ve üç kez parlamento seçimleri yapan Jön Türkler, panislamizm doktrininden panosmanizme ve daha sonra

---

3 Hirst; O. İşçi,"Smokestacks and Pipelines: Russian-Turkish Relations and the Persistence of Economic Development", *Diplomatic History*, C. 44, No 5, November 2020, ss. 834-859.

4 M. V. Tortika (Lobanova), "Kontseptsia 'osmanizma' v politiçeskih otsenkah bolgarskoy sotsial-demokratii", *Nauçnıe vedomosti. Seria İstoria. Politologiya. Ekonomika. İnformatika.* 2013, № 1 (144). sayı 25, s. 68.

5 Korkmasov'un adı Celal veya Celaleddin Korkmas, Celal Korkmazoğlu, Celalettin Korkmasov, Korkmazov ve Korkmasof gibi çeşitli biçimlerde geçmektedir.

6 Gazetenin adı Rusçanın o zamanki imlasına göre *Stambulskiya Novosti* biçiminde yazılmaktaydı ancak burada literatürde tanınan adını kullanmayı tercih ettik.

7 D. A. Korkmasova, "Sud'ba pervoy turetskoy gazetı na russkom yazıke "Stambul'skie novosti"", *Vostoçnıy arhiv*. 2012. № 2 (26), s. 47-50; D. Korkmasova, "Türk basın tarihinde Rus dilinde yayınlanmış ilk gazete: İstanbul Haberleri", *Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi*, 1 (18), 2013, s. 38-43.

8 K. K. Sultanov, *Ugol prelomleniya. Literatura i identiçnost: kommunikativnıy aspekt.* Moskova: İMLİ RAN, 2019.

9 Bkz. E. M.-G. Zulpukarova, P. D. Radjabova, Z. G. Harisova, A. İ. Osmanov'un makaleleri.

10 M. Perinçek, A. Odabaşı, *Stambulskie Novosti'de Jön Türk Devrimi. Türkiye'de Çıkan İlk Rusça Gazete*, Kaynak Yayınları, 2013.

pantürkizme; liberal devrimcilikten açık şovenistliğe kadar birçok politik ve askeri maceraya sürüklenmişlerdi.[11] Meşrutiyetçilerin parlak fikirleri, Jön Türk hareketine farklı etnik ve mezhepsel çevrelerden çok sayıda destekçi kazandırdı. Bu noktada özellikle Çerkes diasporasını ayırmak lazım. Diasporanın seçkinleri ideolojik ve politik bir birliğe sahip olmadıklarından farklı siyasi eğilimler içinde yer almışlardı.

Kafkas Savaşı'nın (1817-1864) başlangıcından beri Osmanlı İmparatorluğu, farklı etnik gruplara mensup muhacirlere yeni bir vatan oldu. Osmanlı İmparatorluğu'nun her yerine yerleşen Çerkesler, padişahın yakın çevresindeydi ve rejime dayanak olan idarî ve askerî yapılarda hizmet veriyorlardı. Kafkas çevresinden çıkan birçok kişi - subaylar, memurlar, serbest meslek mensupları ve hatta daha yüksek bürokrasinin temsilcileri - Osmanlı meşrutiyetçilerinden oluşan çeşitli grupların safına geçmişti.[12] Çerkeslerin, Kuzey Kafkasya halkının çıkarlarını savunan özel talepleri olmasa bile siyasi ve ideolojik hayata katılımları, "Dağıstan" ya da daha geniş anlamda "Kafkasya" veya "Çerkes faktörü" gibi kavramların dolaşıma girmesine izin vermiştir. Daha kaba bir genelleme yaparsak, Çerkesler askerî alanda (örneğin 1889 yılında ilk gizli Jön Türk oluşumu İttihat ve Terakki Cemiyetinin kurucularından, İstanbul askerî tıp mektebinin dört öğrencisinden biri olan Mehmed Reşid Bey (1873-1919) ve medyada (ünlü yayıncılar, edebiyatçılar vs.; örneğin İbrahim Şinasi (1826-1871), Mizancı Meh-

Годъ I
Пятница 23 Октября 1909
№ 1

СТАМБУЛЬСКІЯ НОВОСТИ

ЕЖЕНЕДѢЛЬНАЯ, ИЛЛЮСТРИРОВАННАЯ ГАЗЕТА
ВЫХОДИТЪ ПО ПЯТНИЦАМЪ

ЗОЛОТОЙ РОГЪ (Стамбулъ)

ЦѢНА ОТДѢЛЬНАГО НОМЕРА:
для ТУРЦІИ — 60 пар., для РОССІИ — 20 коп.

АДМИНИСТРАЦІЯ и РЕДАКЦІЯ:
ТУРЦІЯ — Constantinople.
„STAMBOULSKYA NOVOSTI" - PÉRA, RUE AGHA HAMAM, 35

— 12 —

Тевфикъ Фикретъ, лучшій турецкій лирикъ.

ЛЮБОВЬ КЪ ЖИЗНИ

Да, я буду взбираться на эти горы по моему трудному пути!

***

Да, разбитый, потерянный, одинокій несчастный, восторженный, я хочу бѣжать по неподвижной поверхности этихъ волнъ все впередъ, пока, падая я не израню себя!

***

Передо мною ночь... Глядя на меня, бѣгущаго по ея краю, бездна темно-синей тьмы раскрывается, зіяетъ и смѣется. Больной и слабый, я напрасно силюсь схватить тѣнь, которая отлетаетъ.

***

Эта блуждающая, неясная тѣнь, эти волны, эти горы — образы нашего вѣчнаго желанія, повсюду и всегда на твоемъ пути ты встрѣтишь ихъ, ты видишь ихъ, ты спѣшишь... Ты изнемогаешь въ безконечномъ стремленіи, но ты никогда не остановишься. Да, человѣкъ любитъ жизнь, даже на краю могилы.

Тевфикъ Фикретъ.

Stambulskie Novosti'nin 1909'da çıkan ilk sayısının kapağı ve Tevfik Fikret'in olduğu sayfa

[11] G. Z. Aliev, *Turtsiya v period pravlevleniya mladoturok 1908-1918*. Moskova: Nauka, 1972, s. 4.
[12] G. V. Çoçiev, "Natsional'no-kul'turnaya i politiçeskaya deyatel'nost' çerkesskih elit v Osmanskoy imperii v kontse XIX - naçale XX v."*İzvestiya SOİGSİ*. 2012. № 8 (47) s. 7.

med Murad Bey ya da Hacı-Murad Amirov (1854-1917)vb.) boy göstermişlerdi.[13]

Doğu Avrupa ülkelerindeki genç hareketler, her ulusal sistem içindeki etkileri, tezahürleri ve sonuçları bakımından tamamen değişken olmakla birlikte, hemen hemen aynı anda ortaya çıkmıştır. Genç Kürtler, Genç Ermeniler ve benzerlerinin aksine 'Genç Çerkesler', kendi hareketlerini kurmadılar, bunun yerine Jön Türk hareketine katıldılar. Zira panislamizm ve daha sonra panosmanizm Çerkeslerin ülkenin müstakbel gelişimi hakkındaki fikirlerine tamamen cevap vermekteydi. Başka birçok Müslüman grubun temsilcileri gibi, Çerkes muhalefetinin ezici çoğunluğu da Jön Türkler tarafından ilan edilen eşitlik ve kardeşlik ilkeleri temelinde kendi soydaşlarının etnik sorunlarının çözümü için mutlakiyetçi yönetimin ortadan kaldırılmasını ilk şart olarak koşmuştu. Osmanlıcılık olarak bilinen bu doktrin, Osmanlı topraklarında tarihsel kökleri, bölgesel ve siyasi emelleri olmayan Kuzey Kafkas azınlıkları için kabul edilebilir bir doktrindi.[14]

Trotskiy, Osmanlı devletini, büyük ordusuyla "çok sayıda subay talep eden" bir askerî devlet olarak nitelendirmektedir. Çünkü "geri kalmış Türk sanayisi ve genç şehir kültürü, Türk aydınına subay veya memur olma dışında neredeyse hiçbir kariyer sunmuyordu."[15] Çerkes diasporasının askerî çevrelerde ve aynı zamanda yetenek sayesinde eğitim çevrelerindeki varlığı ancak Trotskiy'in bu ifadesi ile açıklanabilir. Çerkesler hem milliyetçi hem de sol-sosyalist Jön Türk kanadında yer almışlardı.

C. Korkmasov, Kafkasyalı birçok ünlü siyasetçi gibi Stavropol gimnazyumundan (lisesinden) mezun olmuştu. Jön Türk hareketinin önde gelen isimlerinden Dağıstanlı Hacı Murat Amirov (Mizancı Murat) da 1860-70'li yıllarda bu lisede okumuştu[16]. A. M. Murtazaliev'in yazdığı gibi: "Türkiye'de Rus sözlü

---

[13] Ahmed Cavid Paşa (1840-1916), Ahmed Midhat Efendi (1844-1913), Mehmed Emin Bey (1855-1918 sonrası), Ahmed Saib Bey (1859-1920), hatta Prens Sabahattin (1877-1948) imparatorluğun Çerkes nüfusunun temsilcisi olarak görülebilir. Daha fazla bilgi için bkz. A. M. Murtazaliyev "Vklad dagestanskoy diasporı v rasprostraneniye russkoy slovesnoy kul'turı", Vestnik Dagestanskogo nauçnogo tsentra RAN. 2011. № 43. S. 124-127; Ragimova P.F. Dagestanskiye diasporı v Osmanskoy imperii i Turtsii: istoria i sovremennost', *Çeloveçeskiy kapital*, 2017. № 12 (108). S. 13-18; G.V. Çoçiev, s. 3-12.

[14] Çoçiev, s. 8.

[15] L. D. Trotskiy, "Novaya Turtsiya", *Kievskaya Mısl'*, № 3, 3 Ocak 1909, Soçineniya, Moskova, Leningrad, 1926, cilt 6, s. 6-13.

[16] Örneğin *Sovetskiy Dagestan*, 1968, № 1, Bkz. A. D. Jeltyakov, "Vnutrennee polojenie Turtsii v 1909-1910 gg. primladoturkah v osveşçenii gazetı Stambulskie novosti", s. 86. 19. yüzyılın son çeyreğinde sosyalizmin popülaritesi o kadar büyüktü ki, gençlik okul sıralarından itibaren sosyalist fikirlerle donanıyordu. Öğretmen kadrosu önemli ölçüde sürgün edilmiş narodniklerden oluşan Stavropol lisesi, ilk nesil Dağıstanlı devrimci ve aydınların ortaya çıkışında son derece büyük bir rol oynamıştı. 1869-1870 yıllarında M. Dalgat ve Hacı Murat Amirov (Murad Mizancı) mezun oldu. 1905-1917 yıllarında Dağıstan ve Kuzey Kafkasya'da sosyalist oluşumlara öncülük eden C. A. Korkmasov, Abdülmecid Zulpukarov, Said Gabiev, Ahmet Tsalikov, Mahaç Dahadaev, Mahomet Mirza Hizroev ve A. Efendiyev yirmi yıl sonra bu okulda neredeyse aynı dönemde eğitim görmüşlerdi. Bkz. Y. M. İdrisov, Dagestanskaya

gelenekleri Mizancı Murat Bey tarafından yaygınlaştırılmıştır. İçeriği yeni tür ve formlarla zenginleştiren bu gelenekler, Dağıstanlı göçmenlerin sonraki kuşakları tarafından yürütülen faaliyetlerle birlikte gelişim sağlamıştır".[17] Bu bağlamda, C. Korkmasov'un Türk ilişkilerine aktif katılımı, bir yandan şaşırtıcı bir şey gibi görünmüyor, çünkü Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Çerkes diasporası uzun zaman önce kurulmuş, imparatorluk aygıtlarına ve topluma mükemmel bir şekilde entegre olmuştu. Bu bakımdan Korkmasov, Çerkes diasporasında zuhur eden eğilimleri kendisi takip edebilmişti. Öte yandan sosyalist fikirleri aktif bir şekilde savunmuş ve muhtemelen Osmanlı toplumunda bu fikirlerin yaygınlaşmasına ilgi göstermişti.

Öte yandan, Jön Türklerin Rusya'ya olan ilgisinin çoğu zaman dikkate alınmadığı belirtilmelidir. Gayaz İshakov'un (Ayaz İshaki) Türklerin Rusya hakkında hiç bir fikre sahip olmadığını ileri süren şu sözlerine ("kaçıp gelen Çerkes soyguncu bir şeyler anlatır, ebedi kaçaklar Kırım Tatarları, bazen de kırgın sürgünler... işte bütün kaynaklar bunlar") karşı Kazım Karabekir'in anıları bir nevi yalanlamadır.[18] Karabekir, henüz okuldayken Rusça öğrendiğini ve daha sonra bu dilde sohbet edecek seviyeye geldiğini yazmaktadır.[19]

Solcu Jön Türkler

Jön Türklerin (İttihatçıların) sosyalistlerle temaslarını Lev Trotskiy de tespit etmişti. Trotskiy, "Yeni Türkiye" başlıklı yazısında bu ilişkilerin Hollanda'da sosyalist Van Kohl aracılığıyla kurulmuş olduğunu doğruluyordu. 1848-1849 yıllarında "Halkların Baharını" yaşamış olan Fransa, Almanya, İtalya ve Avusturya'dan beklediği ilgiyi göremeyen Paris'te yaşayan mülteci ve yeraltı gazetesi editörü Ahmed Rıza, aradığı ilgiyi Van Kohl'ün düzenlediği toplantılarda bulmuştu.[20] Daha sonra, 4-9 Şubat 1902'de Paris'te düzenlenen I. Osmanlı Kongresinde muhalif partiler arasında bir bölünme yaşandı. Bu kongrede Ahmed Rıza, Osmanlıcılık fikrini desteklemiş ve Türk millî burjuvazisinin çıkarlarını dile getirmişti. Prens Sabahattin ise liberal düşünceler ve ademi merkeziyetçiliği savunmuştu.

---

intelligentsiya v treh rossiyskih revolyutsiyah naçala XX v. Tarih bilimleri doktor adaylığı derecesi için hazırlanmış ve yayımlanmamış doktora tezi özeti. Dağıstan Devlet Üniversitesi Rusya tarihi bölümü. Mahaçkala, 2007, s. 12-13

[17] A. M. Murtazaliyev, *a.g.e.*, s. 126.

[18] Nasledie Ariadnı Vladimirovnı Tırkovoy. Dnevniki. Pis'ma. [Sost. N.İ. Kanişeva]. M., 2012. S. 107. Bkz. K.A. Jukov Politiçeskaya i intellektualnaya atmosfera Stambula v 1911-1912 po jurnalistskim materialam A.V. Tırkovoy-Williams,*Balkanistika. Altaistika. Obşçee yazıkoznanie: Pamyati Al'binı Hakimovnı Girfanovoy (1957-2018)*. SPb, 2019. S. 471.

[19] K. Karabekir, *İttihat ve Terakki Cemiyeti*. Yapı Kredi Yayınları, 2009, s. 51, 150.

[20] Trotskiy, "Novaya Turtsiya", *Kievskaya Mısl'*, № 3, 3 Ocak 1909, *Soçineniya*, Moskova, Leningrad, 1926, cilt 6, s. 6-13.

— 5 —

АХМЕДЪ РИЗА БЕЙ. ПРЕЗИДЕНТЪ ОТТОМАНСКАГО ПАРЛАМЕНТА. (Первой и второй сессій)

тронной рѣчи. Первый Конституціонный монархъ, выражая свои искреннія пожеланія полнаго успѣха въ день открытія второй сессіи Національнаго Собранія, съ особенной силой подчеркивалъ въ своемъ обращеніи къ народнымъ представителямъ настоятельную, жизненную необходимость для Имперіи полнаго единенія и основныхъ реформъ всѣхъ функцій государственной жизни. „Я былъ счастливъ констатировать во время моего путешествія по провинціямъ, что идея братства все больше и больше объединяетъ различные элементы моей Имперіи. Законъ привлеченія къ отбыванію воинской повинности всѣхъ гражданъ безъ исключенія сыграетъ огромную роль въ этомъ отношеніи и будетъ способствовать усиленію нашей арміи. Я считаю эту реформу однимъ изъ наиболѣе важныхъ событій въ исторіи нашей національной эволюціи. Наши внутреннія неурядицы въ значительной степени улажены, а съ распространеніемъ просвѣщенія и приложеніемъ повсюду принциповъ конституціоннаго режима, самая возможность ихъ возобновленія будетъ совершенно устранена. Мы должны энергично приняться за раціональную эксплуатацію нашихъ натуральныхъ богатствъ, дѣятельно способствовать развитію торговли и промышленности. Первая сессія нашего Собранія исполнила трудную задачу упроченія началъ и принциповъ Конституціи и возстановленія общаго порядка. Второй сессіи предстоитъ разработать проекты новыхъ законовъ, которые будутъ ей пред-

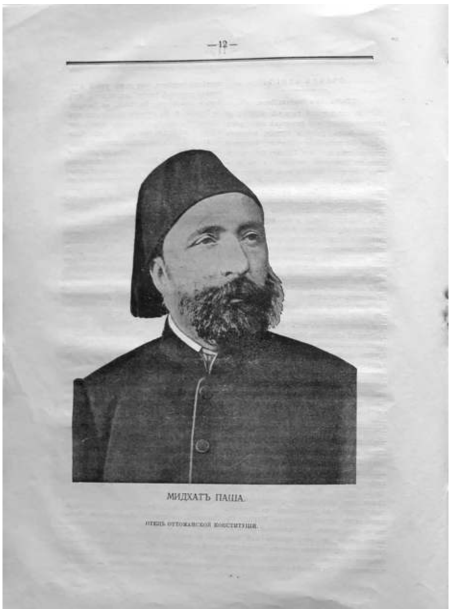
— 12 —

МИДХАТЪ ПАША.

ОТЕЦЪ ОТТОМАНСКОЙ КОНСТИТУЦІИ.

Stambulskie Novosti'nin Ahmed Rıza Bey ve Midhat Paşa'nın yer aldığı 3. sayısı

Öğrenci derneklerine aktif katılım, Moskova Devlet Üniversitesi yönetimiyle kavgalar, doğa bilimleri fakültesinde okuyan C. Korkmasov'un Paris'e taşınmasına sebep oldu. Sonbahar 1898'de Sorbonne Üniversitesi doğa bilimleri fakültesinde eğitimine devam etti. Korkmasov, aynı dönemde Paris'te 1901 yılında açılan Özgür Rus Üniversitesine de devam etmekteydi. Paris'te mülteci olarak yaşayan Vladimir Lenin de 1903'te söz konusu üniversitede "Marksizm ve tarım meselesi" dersini veriyordu. Lenin, Paris'te Korkmasov'un evine yakın bir evde kalıyordu. Pek çok araştırmacının kabul ettiği üzere, bu zamanda C. Korkmasov, Sovyet devletinin gelecekteki lideri ile tanıştı.[21] Paris'te de aynı zamanda gelecekteki eşi, sonrasında birlikte yazılar yazdığı[22] ve Avrupa'da bir Sovyet ajanı olan Maria Skokovskaya ile tanıştı.[23]

C. Korkmasov, siyasi anlamda "bazen sosyalist bazen ise anarşist"[24] olarak nitelendirilmekteydi. Araştırmacı A. D. Jeltyakov, Korkmasov'un henüz tam anlamıyla Marksist olmadığı bir dönemde Türkiye'de sosyalist fikirlerin yayılma-

---

[21] A. İ. Osmanov, "Celal-ed-Din Korkmasov - vıdayuşçiysya gosudarstvennıy deyatel'", Materialı nauçno-praktiçeskoy konferentsii, posvyaşennoy 130-letiyu so dnya rojdeniya 'C.-E. Korkmasov. Na slujbe veçnosti'. Moskova, 2009.

[22] D. Korkmas, M. Skokovskaya, *Putevoditel' po Konstantinopolyu i ego okrestnostyam*. 2 Baskı, resimli. Yayınevi L. Babok i sınovya Konstantinopol', 1919.

[23] V. İ. Koçik, "Paniresident", *Nezavisimoe Voennoe Obozrenie*, 03.03.2006.

[24] Bkz. "Agenturnıe svedeniya o revolyutsionnoy deyatel'nosti çlenov tsentralnogo soveta professionalnogo soyuza sudovıh kommand", Gosudarstvennıy Arhiv Rossiyskoy Federatsii (GARF), f.529, op.1, d.18,ll.54-58, aktaran M. V. Tortika (Lobanova), s. 67-68.

sına katkıda bulunan Rus devrimci mülteciler arasında yer aldığını vurgulamaktadır. Ancak Korkmasov, 1905-1907 Rus Devrimi esnasında meydana gelen olayların etkisi altında Fransa'daki sosyalist hareket ile tanışması sonucu yavaş yavaş kendini Sol Sosyalist-devrimcilerin küçük burjuva cenderesinden çıkardı ve Rusya Sosyal Demokrat İşçi Partisi'ne yöneldi.[25]

Jön Türkler, özellikle İttihatçılar sosyalist olmamakla beraber, sosyalizme ve sosyalistlere karşı kesin bir düşmanlık içinde olmamışlardır.[26] Uzun yıllar boyunca, ünlü Fransız sosyalist Jean Jaurès ile temas halinde kaldılar.[27] Halkçılık ve Marksizm fikirlerine gelince, bunlar Jön Türk mültecilerine Paris'te ulaşmışlardı. Paris, bu dönemde Ermeni, Balkan güçleri ve özellikle Bulgar[28] aydınları dahil olmak üzere çok sayıda kişinin, ideolojinin ve düşüncenin kesiştiği bir noktaydı. Birincileri uzun zamandır Jön Türkler ile işbirliği halindeydi, ikincileri ise Rusya aydınları ile eskiye dayanan yakın bağlara sahipti. Paris'teki Rusyalı mülteci aydın sınıfı, kendi bünyesinde sosyal demokrat, sosyalist devrimci, anarşist, çeşitli ulusal hareketlerin temsilcileri, keza Avrupa, Türkiye ve İran'da özellikle 1905-1907 devriminden sonra sayısı artan Müslüman modernistler yani cedidciler barındırmaktaydı.[29] Bu suretle 1907 yılındaki Jön Türk Kongresi de bundan etkilendi.

1905'te Dağıstan'a dönen C. Korkmasov, M. Dahadaev ve diğerleri ile birlikte, dağınık haldeki devrimci güçleri birleştirmek ve Rusya Sosyal Demokrat İşçi Partisinin (RSDİP) Dağıstan bölge komitesini teşkil etmek için bir takım adımlar atmıştı. İktidar odakları böyle aktif bir faaliyete taviz vermediler, Korkmasov'u Rusya içinde sürgüne gönderdiler sonra da yurt dışına çıkmasına izin verdiler.

Şubat 1907'de Korkmasov yine Paris'e gelip ünlü Türk sosyalistleriyle ve özellikle gelecekteki Türkiye Komünist Partisi (1920'de Bakü'deki I. Doğu Halkları Kongresi'nde kurulmuştur) genel sekreteri Mustafa Suphi ile tanışmıştır. M. Suphi ile birlikte C. Korkmasov "kütüphanelerde çalışıyor, ona Rus dev-

---

[25] Jeltyakov, s. 71.

[26] T. Z. Tunaya, *Türkiye'de Siyasi Partiler. Cilt III. İttihat ve Terakki.* Hürriyet Vakfı Yayınları: İstanbul, 1989, s. 323 Bkz. E. Akal, *Milli Mücadelenin Başlangıcında Mustafa Kemal İttihat Terakki ve Bolşevizm*, TÜSTAV, 2006, s. 43.

[27] Akal, s. 43-44.

[28] Akal, s. 43.

[29] "Ama bu uyanış bir ülkeden diğer ülkeye o kadar yavaş sıçrıyordu ki Rus merkezli karşı devrim, İran'da oldukça belirleyici bir rol oynamıştı ve oynamaya devam etmektedir. Türk devrimi ise Rusya'nın başını çektiği ve karşı-devrimci güçlerin dahil olduğu bir koalisyonla karşı karşıya kalmıştı. Doğrusu, bu son açıklama ilk bakışta Avrupa basınının genel havasıyla ve diplomatik söylemlerle çelişmektedir. Bu söylemlere kulak verdiğimizde, memur sınıfının ilgili yazılarına itimat ettiğimizde herkesin yenilenen Türkiye'ye 'sempati' ile baktığını, Türkiye'deki anayasal rejimi güçlendirmek ve geliştirmek istediğini görüyoruz. Kimse burjuva Jön Türklerin 'ılımlılığını' övmeye doyamıyor". V. İ. Lenin, "Sobıtiya na Balkanah", *Polnoe Sobranie Soçineniy*, izdanie 5, tom17, Mart 1908-Haziran 1909. İzdanie politiçeskoy literaturı. Moskova, 1968, s. 221.

rim hareketinin doğasını ve 1905'in önceki dönemlerini anlatıyor, onu Marksizm ile tanıştırıyordu".[30] Korkmasov'u İstanbul'a davet eden kişinin Mustafa Suphi olduğu düşünülmektedir.

Bulgaristan, Jön Türkler Devrimi ve Balkan Federasyonu

Bulgar aydın sınıfı, Bulgar ulusal hareketini bağımsızlık için yönlendiren Rus kültürünü özümsemişti.[31] Ulusal devrimci hareketin organizatörleri arasında Georgi Rakovski, Lyuben Karavelov, Vasili Levskovski ve diğerleri vardı. 1858 yılında Rakovski, Osmanlı makamlarının zulmünden kaçtı ve Odesa'ya yerleşti. 1891'te Dmitry Blagoev'in önderliğinde RSDİP ile yakın ilişkileri olan Bulgaristan Sosyal Demokrat İşçi Partisi (BSDİP) kuruldu. BSDİP, 1903 yılında iki rakip gruba ayrıldı. Biri radikal solcu "dar sosyalistler", öteki ise reformist "geniş sosyalistler" grubuydu. 1905'te, merkez solcuların ayrı bir fraksiyonu teşekkül etti. Bu fraksiyon, sonrasında Merkez Solcu Bulgaristan Proleterleri Sosyal Demokrat Birliği (BSDB) adını almıştı. Jön Türk devriminden sonra, BSDB ve 'geniş sosyalistler' arasında bir birleşme oldu. Bu birlik, Sağ Sosyalist veya Bulgaristan Birleşik Sosyal Demokrat İşçi Partisi adını aldı.

20. yüzyılın başlarında Bulgar sosyal demokrasisinin hararetli programlarında bir Balkan Cumhuriyeti fikri (federasyon, konfederasyon, özerklik ya da buna benzer bir şey) konuşulmaktaydı. L. Trotskiy'in yazdığı gibi "Eğer bu küçük Balkan ülkeleri için federasyondan başka bir çıkış yolu olmadığına ikna olmak istiyorsanız, Balkanlarda yaşamanız ve her şeyi yakından görmeniz lazım. Avrupa'nın Balkanlara ve her ülkeye karşı uyguladığı politika emperyalist bir yırtıcılıktan ibaret olduğu sürece, Balkan devletlerinin federasyondan başka bir çıkış yolu olmayacaktır."[32] Avrupalı devletler, Doğu meselesinde farklı bir tutum aldılar. Her devlet, Balkan bölgelerindeki tutumuna göre ya Balkan halklarının özgürlüğüne engel oldu ya da halklar arasında bir kargaşa yaratıp bir taraftan da Türk hükümranlığına karşı[33] verdikleri mücadeleyi destekledi.

Bulgar partilerin tek yönü yoktu. Birçok parti teorisyeninin Osmanlıcılığın asıl özünü tam olarak anlamayıp veya Balkan-Asya konfederasyonu mücadelesinde bu ideolojiyi görmezden gelip Osmanlıcılığın şovenist unsurlarını dikkate almamaya eğilimli olmasına rağmen birleşik BSDİP, federasyon fikrini destekledi. Birleşik BSDİP'nin muhalifi «Dar Sosyalistler» partisinden D. Blagoev'in belirttiği gibi: "...Jön Türk partisinin büyük Osmanlı ideali, Türkiye'yi yeniden diriltemeyecek, Rusya ve Avusturya'nın fetihçi politikasına karşı bir kale tesis edemeyecek...".[34]

---

[30] P. İ. Kovalev, "Nabrosok o tovarişe Korkmasove", TsGA RD (Tsentral'nıy Gosudarstvennıy Arhiv Respubliki Dagestan), f.R-175, op.3, d.199. Bkz. Osmanov, *a.g.e.*

[31] *Balkanskie Strani*, Moskova: OGİZ, 1946, s. 339.

[32] Trotskiy, "Klubokprotivoreçiy", *Kievskaya Mısl* № 345, 13 Aralık 1912, Soçineniya, 1926. Cilt 6.

[33] *Balkanskie Strani*. Moskova, OGİZ, 1946, s. 7.

[34] Bkz. Tortika (Lobanova), s. 66.

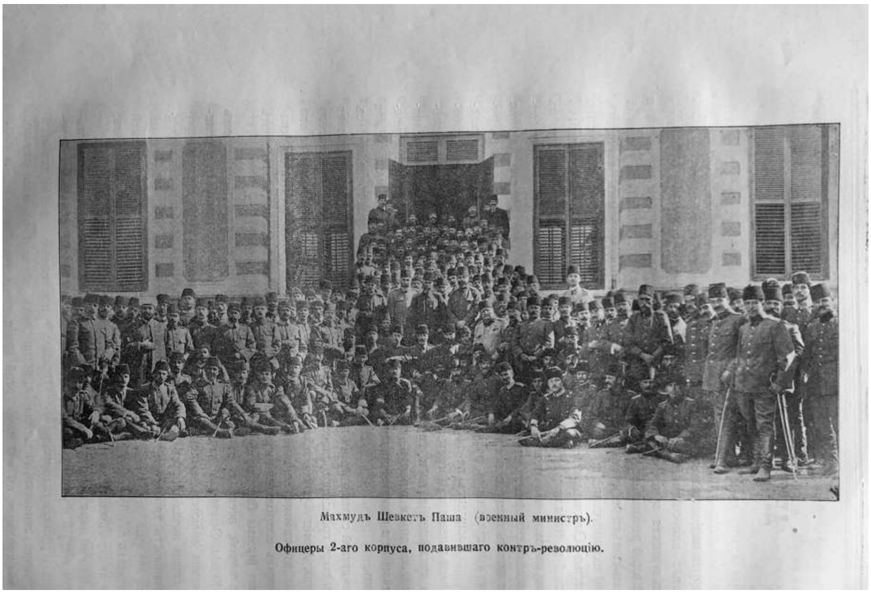

Mahmud Mahmud Şevket Paşa, *Stambulskie Novosti*

Başarıyla sonuçlanan ikinci meşrutiyet devrimi, Avrupalı siyasetçilerin ve gazetecilerin büyük takdirini toplamıştı. Siyasetçiler ve gazeteciler, zekice düşünülmüş ve her tarafa sirayet etmiş Jön Türk örgütlenmesini birçok kere konuşmuşlardı. Zira mevcut devrim, ilkeleri (ekonomik bağımsızlık, ulusal birlik ve siyasî özgürlük) açısından 1789-1848 yılları arasındaki düşünsel geleneklerle örtüşmekte ve burjuva milletinin kendi geleceğini tayin hakkını temsil etmekteydi. Ayaklanmanın katılımcılarına gelince, Niyazi Bey ve Enver Bey, isyanın Jön Türklerin 'hiç hazır olmadığı' bir dönemde patlak verdiğini ve devrimde iç dinamik haline gelen ordunun mekanik disiplini sayesinde başarı elde edildiğini itiraf etmektedir. Lev Trotskiy, derin ve açığa çıkmamış sosyal çelişkilerin dinsel ve ulusal anlamda çeşitlilik arz eden Türk nüfusundan kaynakladığını belirtmektedir. Bu durumun güçlü merkezkaç eğilimler yarattığını, egemen ulusun üyelerinin orduyla bütünleşmek istediğini, milliyetçi ve merkezci olarak kalmak istediğini yazmaktadır[35]. Jön Türklerin sağ kanadı taşradaki bir öz yönetime dahi karşı çıkmaktadır. Bu nedenle, parlamentarizm çerçevesinde ulusal çelişkilerin tezahür etmesi durumunda, Jön Türklerin sağ kanadı karşıdevrimci tarafa eğilimli olacaktır. Osmanlı parlamentosunun 240 mebusundan 140'ı sağcı Jön Türklerin beklentilerini karşıladı, 80'i "Ademi merkeziyetçi" bloğu temsil eden ve birçoğu Arap ve Rum kökenli olan 80 milletvekili ise liberal eğilimli Jön Türk

[35] E. F. Knight, *Revolyutsionnıy perevorot v Turtsii* (The Awakening of Turkey: A History of the Turkish Revolution) (Boguçarskiy önsözü ile). St. Petersburg, 1914, s. 4.

Prens Sabahattin'in safına geçmişti. Solcu parlamenterler ise Ermeni ve Bulgar devrimciler tarafından temsil edilmekteydi.[36]

Celaleddin Korkmasov İstanbul'da

1908-1912 yılları arasında Türkiye'de bulunan C. Korkmasov, çok yönlü, sıkı ama kısa ömürlü bir faaliyet yürütmüştü.[37] Bu durum, 1909-1910 yıllarında Jön Türklerin çok aktif olduğu ve basının görece özgür olduğu ile açıklanabilir. Ancak, Jön Türkler, iktidara geldikten sonra pek yeni reform yapmadılar ve sonuç olarak 1910-1911 yıllarında Jön Türk inisiyatifi bir yenilgiye uğramıştı. İhtilaflar ve hayal kırıklıklarından dolayı Jön Türk devrimi taraftarlarının hazırladığı birçok proje sonuçsuz kalmıştı.

C. Korkmasov'un faaliyetleri şu şekilde kategorize edilebilir: kurumlara üyelik ve dernek yöneticiliği gibi alanlarda örgütsel faaliyet, Rusça ve Türkçe yayınları kapsayan yayıncılık, gazetecilik ve eğitim-propaganda çalışmaları. Özellikle eğitim ve propaganda sahasında, daha önce edindiği becerileri kendi iletişim ağıyla ustaca kombine etmişti. Romantik duygulara sahip birçok kişi, Rus İmparatorluğu çatısı altında laik okullarda klasik bir eğitim alan, özgürlük ve bağımsızlık geleneği içinde büyüyen, yetişen Türk-Müslüman halklarına mensup şahıslar 19. yüzyılın sonunda ve 20. yüzyılın ilk çeyreğinde kendi siyasî idealleri için Osmanlı İmparatorluğu'nda boy göstermeye başladılar. Bu alanda rol oynayan ilk dinamiklerden biri Osmanlı İmparatorluğu'nda kök salan Çerkes faktörüydü. Bir de buna ilaveten Kazan, Kırım ve Kafkasya'daki Müslüman aydınların (Yusuf Akçurin, İsmail Gasprinskiy, Abbas Şirinskiy, Ayaz İshaki, Ahmed Agayev vb.) temsil ettiği bir Rus-Müslüman faktörü söz konusuydu.

18 Ocak 1908'de "Türk derneği" kuruldu ve kurucularında Türk aktivistleriyle eşit olarak C. Korkmasov, Yusuf Akçura ve diğerleri bulunmaktadır. Türk Derneği, pantürkist milliyetçi fikirlerin gelişimiyle birlikte tezahür etmişti. Bu bakımdan Tarık Zafer Tunaya şunu yazmaktadır: "Osmanlıcılık ortamı içinde doğan ve bu fikre dayanan oluşumlar zayıf ve ikincil plândaydı".[38] Türk Derneğinin üyeleri, döneminin etkili aydınlarıydı. Türk-Müslüman çevresinden de olmak üzere İ. Gasprinskiy, Hüseyin Cahid, Yusuf Beyzade Nasip, C. Korkmasov vb. isimler dernek içindeydi. Türk Derneği 1911-1912 yıllarında faaliyet yürütmüştü. Derneğin üyeleri daha sonra 1912 yılında[39] kurulan Türk Ocağına geçmişti.[40]

---

[36] Trotskiy, "Novaya Turtsiya", *Kievskaya Mısl'* № 3, 3 Ocak 1909.

[37] Birçok yazara göre, C. Korkmasov'un İstanbul'a varışı 1909'dan sonra gerçekleşmişti, ancak T. Z. Tunaya'ya göre, Korkmasov 18 Ocak 1908'de kurulan Türk Derneğinin kurucu üyesiydi, yani 3-15 Temmuz 1908'de İkinci Meşrutiyet Devrimine kadar İstanbul'daydı. Daha fazla bilgi için bkz. T. Z. Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler. Cilt 1. İkinci Meşrutiyet Dönemi 1908-1918*. Hürriyet Vakfı Yayınları, 1988, s. 414.

[38] Tunaya, *a.g.e.*, s. 414.

[39] Tunaya, *a.g.e.*, s. 415.

[40] Tunaya, *a.g.e.*, s. 432.

Tarık Zafer Tunaya, Celal Korkmasov'un doğrudan katılımıyla Eylül 1910'da İstanbul'daki dağınık sosyalist derneklerin Osmanlı Sosyalist Fırkasına dahil olduğunu ve bu fırkanın kurucuları arasında yer alan Korkmasov'un Türkiyeli diğer siyasetçilerle birlikte partinin ilk üyelerinden biri olduğunu belirten Rus araştırmacılardan[41] farklı bir bilgi vermemektedir.[42]

Türkiye'deki projeler bağlamında Rusya'daki devrimci hareket ve sosyalizm hakkında işçilere ve gençlere dersler veren Celal Korkmasov, ayrıca aktif şekilde kendine özgün projeler de geliştiriyordu. Pek çok seçkin insanla önemli bağlantıları olan, kendi adına büyük saygı ve otoriteye sahip olan C. Korkmasov, Rusya'dan gelip sosyalist görüşlere[43] bağlı olan ve Osmanlı İmparatorluğu'nda etnik milliyetçiliğin ön saflarında yer alan Türkî mültecileri cezbetmekteydi. C. Korkmasov, "Sosyalist Grup" adlı sosyal demokrat ve enternasyonal bir gruba da öncülük etmekteydi. İstanbul'daki[44] Rus polisi bu grubun 1912'de Rus, Bulgar, Makedon, Kafkasyalı ve Ukraynalı olmak üzere yaklaşık 100 kişiden oluştuğunu bildirmişti.[45] C. Korkmasov ve M. Skokovskaya, masrafları kendilerine ait olmak üzere, daha önce Paris'te[46] olduğu gibi İstanbul'da da esas olarak devrimci partilere mensup kişiler ve Rusya'dan kaçıp gelenler için bir pansiyon ve bir de siyaset bilimi okulu organize ettirdiler[47].

Daha 1909'da"Karadeniz Denizciler Birliğini" kurmak için İstanbul'da yasa dışı bir merkez teşkil edildi. Bu merkezde Osmanlı İmparatorluğu'nda iskân etmiş çok sayıda denizci ve devrimci mülteci vardı. İstanbul anarşist grubu, gizli anarşist denizci örgütlerle yakın bir ilişki içindeydi. Devrim üzerine Türkiye'de yazılmış kitapların ve bazı silahların Odesa'ya taşınmasına yardımcı olmuştu. "Karadeniz Denizciler Birliği", Romanya'ya göç eden eski Potemkinliler (1905 yazında "Potemkin" zırhlısındaki ayaklanmaya katılanlar) tarafından desteklenmişti. C. Korkmasov, "Birlik" üyesiydi, Türk denizciler arasında gizli faaliyetler

[41] 14 Eylül 1910 tarihli *Sabah* gazetesindeki bir mesaja atıfta bulunan G. Z. Aliev, Osmanlı Sosyalist Partisi'nin kuruluşunda baş rolün bir grup gazeteci tarafından oynandığını bildirdi: Hüseyin Hilmi-bey, Namık Hasan, Pertev Tevfik ve diğerleri, daha sonra Dr. Tevfik Nevzad, Ahmed Selim, Süleyman Faik, Mehmed Hasib, Mustafa Subhi, Yunan sosyalist olan Popandopulo, Kafkas sosyalistleri olan Nureddin Agayev ve Celal Korkmasov, Kırımlı olan Abbas Şirinli'nin de katıldığını bildirdi. Bkz. G. Z. Aliyev, *a.g.e.*, s. 173.
[42] Tunaya, *a.g.e.*, s. 414.
[43] RF İİAE DNTs RAN (Rukopisnıy fond İnstituta İstorii, arheologii i etnografii Dagestanskogo Nauçnogo Tsentra PAH) f.1, op.1, d.261, l.2, aktaranY. M. İdrisov, *a.g.e.*, s. 16.
[44] Dairenin görevleri arasında Rus konularını, Bulgaristan, Romanya ve Türkiye'deki Rus siyasi göçü; anarşist partilerin üyelerini izleyen gizli ajanların raporları, Hınçak, Taşnaksutyun, sosyalist devrimciler, RSDİP, Karadeniz Denizciler Birliği üyeleri, pan-İslamist hareketin temsilcileri, Potemkin zırhlısındaki ayaklanmaya katılanlar ve diğerlerini izlemekteydi. GARF F.529 Op.1 D.37 Byuro zaveduyuşçego zagraniçnoy agenturoy Departamenta politsii v Konstantinopole (1911-1914). http://guides.rusarchives.ru/node/27 (Erişim tarihi 28 Nisan 2021).
[45] Koçik, *a.g.e.*
[46] GARF, f. 529, op.1, d. 18, ll. 54-58, aktaran M. V. Tortika (Lobanova), *a.g.e.*, s. 67-68.
[47] Koçik, *a.g.e.*

yürütmekteydi. 1913 baharında gemi mürettebatı arasında yapılması plânlanan bir grevin organizasyonuna iştirak etmişti.[48]

Araştırmacı M. V. Tortika (Lobanova), Korkmasov ile sosyalist-devrimci Ş. Y. Natadze arasında "Karadeniz Denizciler Birliği" liderleri aracılığıyla Korkmasov (İstanbul'daki polis dairesinde kendisine Ali Cemal Karhmazov denilmekteydi) ve Ş. Y. Natadze'nin siyasi görüşlerinin Trotskiy'i etkilediği düşünülmektedir. Araştırmacı, Jön Türklerin Rusyalı solcu mültecilerle*, sosyal demokratlarla dolaylı ve şüphe götürmez bir iletişim içinde olduklarını belirtmektedir.* Arşiv belgeleri, Prens Sabahattin'in Sosyalist-devrimcilerle görüştüğünü ve Ş. Y. Natadze'nin cenaze töreninde (Aralık 1912) yer aldığını ortaya çıkarmaktadır. Cenaze töreninde yalnızca sosyalist örgütlerin temsilcileri yoktu. Ayrıca Enver Bey de katılmıştı. İstanbul'daki Rus polis biriminin ilgili raporlarında Jön Türklerin "Sosyalist-devrimci Parti Merkez Komitesine maddi yardım sağladığı" yazılmaktaydı.[49]

Stambulskie Novosti: Hem sizden hem de bizden

Sosyalist-Devrimciler (SR'ler), RSDİP aktivistleri ve İttihatçılar arasındaki etkileşim, C. Korkmasov'un bir başka projesi olan 1909-1910 yıllarında İstanbul'da yayımlanan ilk haftalık Rusça yayın *Stambulskie Novosti* gazetesine yansımıştır. Aslında gazete, uzun bir süre araştırmacıların pek ilgisini çekmemişti. Gazetenin tasvirinde, içerik analizinde ve oynadığı rolün değerlendirilmesinde öncelik[50], Türk süreli basını üzerine tanınmış bir uzman olan A. D. Jeltyakov'a[51] aittir. 21.yüzyılın başında Kafkasyalı araştırmacılar (genelde Dağıstanlılar) inisiyatifi ele geçirmiş, İttihatçı rejim dönemindeki olayları aydınlatma aracı olarak *Stambulskie Novosti* gazetesinin önemini dikkate almışlardır.

Stambulskie Novosti gazetesi sosyo-politik bilgiler yanında etnokültür, edebiyat, Osmanlı toplumunun günlük yaşamı ve Doğu'nun farklı halkları hakkında da haberler yayımlamaktaydı. Gazetenin içeriği oldukça çeşitliydi. İlk sayfalarda genelde iç, dış politika ve devlet aygıtıyla ile ilgili siyasî ve ekonomik içerikli haberler olurdu. Daha sonraki sayfalarda sosyal ve kültürel sorunlar, Osmanlı basını ve yeni çıkan kitapların özetleri, felyetonlar (yermeli fıkralar), şiirler yer alırdı. En son sayfada ise ilanlar yayımlanırdı.

Aynı enformasyon sahasında bulunan gazeteciler, çalışmalarını birbirine yakın karakterdeki gazete ve dergilerde yayınladılar. Hem Jön Türk gazetesi *Şura-i Ümmet*, hem de Osmanlı Sosyalist Partisi basın organı *İştirak* için yazılar yazmıştı. *Stambulskie Novosti* gazetesinin kurulmasından sonra ise genel yayın yönetmeni

[48] V. Savçenko, Dial'nost anarhistiv-sendikalistiv sered odeskih moryakiv (1906-1913 rr.), *Krayeznavstvo*. 2013, № 2. s. 177.
[49] Tortika (Lobanova), *a.g.e.*, s. 67-68.
[50] A. D. Jeltyakov, "Vnutrennee polojenie Turtsii v 1909-1910 gg. pri mladoturkah v osveşçenii gazetı 'Stambulskie novosti'", *Tyurkologiçeskiy sbornik*, 1978, Moskova, 1984, s. 69-87.
[51] Jeltyakov Anatoliy Dmitrieviç (1925-1989), profesör ve 1977-1989 St. Petersburg Devlet Üniversitesi Doğu Fakültesi Orta Doğu ülkeleri tarihi Bölümü Başkanı.

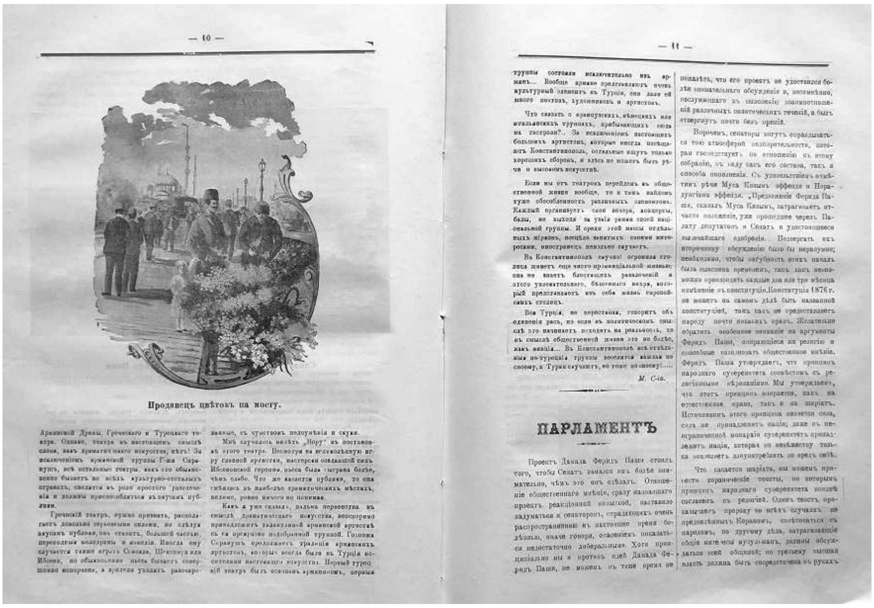
— 10 —

— 11 —

Продавецъ цвѣтовъ на мосту.

ПАРЛАМЕНТЪ

Stambulskie Novosti, sayı 8 - sayfa 10-11

C. A. Korkmasov, Türk gazete ve dergilerinde tanıştığı önemli gazetecileri, şairleri ve yazarları - Kafkas kökenli olanlar da dahi l- (Hüseyin Cahid[52], İsmail Kemal[53], C.Nuri[54], V. Alexandrov[55], M. Nejdanov[56], Danilov[57], A. Şirinskiy, Kelekian Efendi[58], Tevfik Fikret[59], Ahmed Midhat,[60] Ahmed Hikmet[61], Halide

---

52 Hüseyin Cahid. Felyeton: derevenskaya svad'ba ('Köy düğünü' öyküsü), *Stambulskiye novosti*, 1909, №10; Görücü (Türk ahlakından), *Stambulskiye novosti*, 1910, № 20, № 21-22.

53 İsmail Kemal. Enver Bey, *Stambulskiye novosti*, 1909, № 7.

54 C. Nuri. Gosudarstvennoe pravo po islamu (İslama göre devlet hukuku), *Stambulskiye novosti*, 1910, № 5, № 6.

55 V. Aleksandrov. Russkaya peredvijnaya vıstavka v Konstantinopole (İstanbul'daki Rus Gezici sergisi), *Stambulskiye novosti*, 1909, № 10, Po Bosforu (Boğaziçi üzerinde), *Stambulskiye novosti*, 1910, № 3.

56 Nejdanov M. Mladoturetskiye ministrı v provintsii (Jön Türk Bakanları illerde), *Stambulskiye novosti*, 1909, № 1-2, Çakırcalı, *Stambulskiye novosti*, 1909, № 5, Türkiye'de Tiyatro, *Stambulskiye novosti*, 1909, № 7, Puteşestviya ministrov (Bakanların Seyahatları), *Stambulskiye novosti*, 1909, № 9; Progulka po Staromu Sarayu (Eski Saray gezisi), *Stambulskiye novosti*, 1910, № 1, Kartinı nedavnego proşlogo (Yakın geçmişin resimleri), *Stambulskiye novosti*, 1910, № 16.

57 Danilov. Peter I Karageorgieviç Konstantinopolis'te, *Stambulskie Novosti*, 1910, № 14.

58 Kelekian Efendi. Ottomanizm i vopros natsional'nstey (Osmanlıcılık ve milliyetler meselesi), *Stambulskie Novosti*, 1909, № 7.

59 Tevfik Fikret. Vozrojdenie (Rücû), *Stambulskiye novosti*, 1909, № 8, Lyubov' k jizni (Yaşadıkça), *Stambulskie Novosti*, 1910, № 1.

60 Ahmed Midhat. Reforma ottomanskogo yazıka (Osmanlı dilinde reform), *Stambulskiye novosti*, 1909, № 9.

Edib[62] vb.) gazetenin yazar kadrosuna dahil etmiştir. Türkçe çıkan bazı eserler, hemen akabinde Rusçaya çevrilirdi. Mesela Halide Edib'in "Raik'in Annesi" adlı öyküsü tercüme edilmişti.[63]

Gazete için hemen hemen tüm önemli siyasi materyaller C. Korkmasov tarafından hazırlanıyordu. Gazetenin materyalleri Jön Türkleri organı "Tanin" in yayınlarına dayanmasını, sosyalist ve solcu Jön Türklerin fikirlerinin çeşitli yazarlar ve Jön Türk siyasetçilerle örneğin gazetenin icra müdürü olan Ahmed Cevad ile işbirliği içinde yayının sayfalarında hayata geçirilmesine zemin hazırlamaktaydı. Zira Babıali'nin Temmuz 1909'da kabul ettiği yeni basın yasasına göre, herhangi bir siyasi süreli yayın organının bakımının ana sorumluluğu belirli şartları yerine getiren bir Türk vatandaşı olmalıydı. Ahmed Cevad, hem Korkmasov'un meslektaşı, hem de Jön Türk hareketi ve de Devrimi aktivisti, *Tanin*[64] de dahil olmak üzere bir dizi İttihatçı gazetenin çalışanı ve yayıncısı olarak bu role tamamen yaklaştı.

Stambulskie Novosti gazetesi tüm varlığı boyunca toplam 33 sayı çıktı (1909'da 10 sayısı, 1910'da 23 sayısı, bir de 21-22 çift sayı olarak 21-28 Mayıs 1910'da çıktı). Gazete haftalık olarak Cuma günleri çıkmaktaydı. Yalnızca 11 Aralık 1909 tarihli 8. sayısı, Kurban Bayramı[65] vesilesiyle cumartesi günü yayımlanmıştı.

Stambulskie Novosti gazetesi, Türkiye olduğu gibi Londra, Berlin, Paris, St. Petersburg, Moskova, Bakü ve Taşkent'e kadar geniş bir okuyucu kitlesine sahipti. Tirajı ise ortalama bin adet idi. Gazetenin her sayısı 20 kopek veya 60 paraydı. Bu fiyat, *İştirak* dergisinin yıllık abonelik ücretine tekabül etmekteydi.[66] *Stambulskie Novosti* gazetesinin *İştirak*'a özel bir ilgisi vardı. *İştirak*'ın yayımlanan ilk sayısına ithafen *Stambulskie Novosti* gazetesinde sosyalist fikirlerin Türkiye'de yaygınlaşması, ilk işçi ve sosyalist grupların örgütlülüğü ve faaliyeti konusunda bir makale yayınlanmıştı. *İştirak* dergisi, "ana esasları itibariyle Marksizm'e yakın" bir yayın organı olarak tanımlanmaktaydı. Lakin işçiler, sınaî üretimin ağır oluşu ve ülkenin içinde bulunduğu geri kalmışlıktan dolayı sınıf bilincine henüz kavuşmamışlardı... Sosyalizmin özünü ve tarihini konu edinen *İştirak*, doktrin ile uygulama arasına bir çizgi çekmekteydi. Derginin genel kanısına göre sosyalizmin pratiğe geçmesi belirsizlik kazanmakta ve sınıf mücadelesi konusu arka plânda kalmaktadır. İştirak, işçilerin konumunu iyileştirmek için kanunla belirle-

---

61 Ahmet Hikmet. Monolog molodoy devuşki (Genç Türk Kızının Monologu), *Stambulskiye novosti*, 1909, № 9, Greh Salihi (Suleha'nın günahı), *Stambulskiye novosti*, 1910, № 3, Razorennoye gnezdo (Yıkılmış yuva), *Stambulskiye novosti*, 1910, № 5-10, Naim Bey'in Nazim Efendi'ye yazdığı mektup, *Stambulskiye novosti*, 1910, № 12.

62 Halide Edib, Neskol'ko slov o jenşinah (Kadınlar hakkında birkaç kelime), *Stambulskiye novosti*, 1910, № 8

63 Halide Edib, Felyeton: Mat' Raika (Raik'in Annesi), *Stambulskiye novosti*, 1909, № 2-8.

64 Jeltyakov, *a.g.e.*, s. 71.

65 M. S-iy (M. Skokovskaya). Kurban Bayramı, *Stambulskiye novosti*, 1909, № 8.

66 13 (26) Şubat'tan 31 Mayıs (11 Haziran) 1910'a kadar çıkan *İştirak*'ın ilk 17 sayısından bahsediyoruz. https://www.tustav.org/sureli-yayinlar-arsivi/istirak/ (Erişim tarihi 28 Nisan 2021).

nen çerçevenin dışına çıkmamayı önermekteydi. Kendisini tüm dünyanın bir vatandaşı gibi gören sosyalist İştirak dergisi, birçok sayfasında defalarca Osmanlıcılık ve vatan sevgisi gibi fikirlere uzak olduğunu yansıtmıştır."[67]

Stambulskie Novosti sayfalarında dile getirilen temel fikirler, Osmanlıcılık kavramının analizine ve Osmanlı İmparatorluğu'nda ulusal sorunun çözümüne yönelikti. Yıkılan imparatorluğu tek bir ulus devlete dönüştürme gerekliliği gazetenin daha ilk sayılarından itibaren dile getirilmeye başlanmıştır. Ancak C. Korkmasov ve Ahmed Cevad'e göre, Jön Türkler tarafından koyulan görevlerin bir hayli güç olduğu su götürmezdi. Osmanlıcılık kavramı, ulusal sorunun çözümü için devlet yönetiminin göz önünde tuttuğu bir seçenekti. Ancak Jön Türklerin benimsedikleri bir formda tahayyül edilen bir seçenekti.[68]

Araştırmacı A. D. Jeltyakov, *Stambulskie Novosti* gazetesini devrimci demokrasiye yakın halkçı (*narodnik*) bir gazete olarak nitelendirmektedir. Gazete ve yayın kurulu, genç yaştaki Osmanlı sosyalist grupları ile Rusya ve Avrupa'nın devrimci sosyal demokrasisi arasında bir halkaydı.[69] Anayasa ve yeni mevzuat, basının her türlü ön kontrolünü iptal ettiğini ilan ettiğinden, hukuksal anlamda gazeteye önemli bir özgürlük alanı sağlanmıştı. Ancak gerçekte her türlü anayasal beyanı anlamsızlaştıran askerî sansür daha fazla güç kazanıyordu. *Stambulskie Novosti*'nin yayın kurulu, basın faaliyetinin mevcut normlarını dikkate almak ve iktidara gazeteyi kapatma bahanesi vermemek zorundaydı.[70]

Korkmasov'un girişimi, ilk başta Rusya resmî çevrelerinde pek olumlu karşılanmıştı. Ancak sonrasında, devrim sarsıntılarından daha yeni çıkmış olan Rusya'da, komşu Türkiye'deki devrim ve ilerici dönüşümleri konu edinen gazetenin dağıtımına izin verilmemiş ve "Osmanlı İmparatorluğu'nun gücünü ve kültürel gelişimini abartmak" gerekçesiyle gazetenin ülkeye girişi yasaklanmıştır.[71] Bu durum, *Stambulskie Novosti* gazetesini temel okuyucu kitlesinden ve varlığını sürdürmesi için gerekli gelir kaynağından yoksun bırakmıştır. Gazetenin İstanbul'da yayınını durdurmasının sebeplerinden biri de İttihatçıların baskıcı siyasî ve ideolojik yönelimiyle uyuşmamasıydı. İttihatçılar, 1910 yılı ilkbaharında muhalif basına karşı yeni bir baskılar dizisi başlattılar. İlk kurbanları *İştirak* dergisi ve *Stambulskie Novosti* gazetesi oldu. Böylece Türkiye'de yayımlanan ilk Rusça gazete, Osmanlı ve Rusya reaksiyonunun ortak çabalarıyla tasfiye edildi.[72]

İştirak ve *Stambulskie Novosti*'nin ve A. Tırkova'nın da yazdığı gibi başka gazetelerin kapatılması bizzat İttihatçılar arasında öfke uyandırmıştı.[73] Bu ortamda C.

---

[67] M. "Obzor pressı" (Basın incelemesi), *Stambulskie Novosti*, 1910, № 10.
[68] Tortika (Lobanova), *a.g.e.*, s. 67-68.
[69] Jeltyakov, *a.g.e.*, s. 85.
[70] Jeltyakov, *a.g.e.*, s. 72.
[71] AVPRİ (Arhiv Vneşney Politiki Rossiyskoy İmperii), f. Turetskiystol (novıy) 1909, d.6891, l.6. Bkz. Jeltyakov, *a.g.e.*, s. 85.
[72] Jeltyakov, *a.g.e.*, s. 85.
[73] Nasledie Ariadnı Vladimirovnı Tırkovoy. Dnevniki. Pis'ma. [Sost. N. İ. Kanişeva]. Moskova, 2012, s. 102-103.

Korkmasov, kısa bir süre sonra Jön Türklerden ayrılmış ve 1912'de Paris'e yolculuk öncesi Sosyalist Grup'a geçiş yapmıştı.[74]

Sonuç: Bir gazeteden daha fazlası

Stambulskie Novosti gazetesinin tarihi, Sovyet-Türk ilişkilerinin tarihine yeni bir bakışa izin vermektedir. Gazete ilk olarak İttihatçıların Ekim Devriminden sonra Enver Paşa ve Cemal Paşa gibi isimlerin Moskova ile işbirliği yapmasını sağlayan Rusya'ya olan ilgisini anlamamıza yardım etmektedir. Bolşevikler, İttihatçılar ve Kemalistler arasındaki ilişkilerin tarihi, genel olarak sanıldığından çok daha derindir. 20. yüzyılın başında Rusyalı solcular, Osmanlı İmparatorluğu'nda aktif olarak faaliyet yürütüyorlardı. Üstelik Jön Türk hareketi ile birlikte faaliyet yürütüyorlardı ve Jön Türkler iktidara geldikten sonra da işbirliği yapmışlardı. Bu işbirliği yalnızca çarlığa karşı devrimci hareketi desteklemeyi amaçlayan bazı gizli faaliyetlerle sınırlı değildi, ayrıca gazete yayımlamak gibi önemli yatırım isteyen projeler de vardı.

İkinci olarak 20. yüzyılın başında Rus ve Türk ilişkilerinde iki imparatorluk arasındaki kanlı savaşı bitirme ve ilişkileri yeniden başlatma girişiminin başarısız oluşuyla ilgili dramatik kırılma noktalarına rağmen birçok süreklilik ve tutarlılık söz konusuydu. Buna örnek olarak, yukarıda zikredildiği gibi, iki ülke arasındaki ilişkilerin temelini atan başarılı siyasî projelerin sahibi C. Korkmasov ismi verilebilir. Her türlü ideolojik farklılığa rağmen hem Jön Türklerle (ve gelecekteki Kemalistlerle) hem de Rusya soluyla (ve gelecekteki Bolşeviklerle) bir etkileşim deneyimine sahip olan Korkmasov, her iki taraf için de bir anlamda "bizdendi" ve herkesin güvenini kazanmıştı.

Bu nedenle, 1920 yazında RSFSC hükümetinin Moskova'da Yusuf Kemal Bey başkanlığındaki bir Türk heyetini kabul etmesi ve müzakerelerde Sovyet tarafını dışişleri halk komiseri Georgiy Çiçerin ve C. Korkmasov'un temsil etmesi şaşırtıcı değildir. Kasım 1920'de RSFSC'nin ilk büyükelçisi Upmal-Angarskiy Türkiye'ye gelmiş ve onun baş danışmanlık görevi C. Korkmasov'a nasip olmuştu. Bundan bir yıl sonra aynı Sovyet heyetinden Çiçerin ve Korkmasov, 16 Mart 1921'de RSFSC ile TBMM Hükümeti arasındaki dostluk antlaşmasına imza attılar. Bu makale, bahsi geçen olayın bağlamını ve arka plânını, mevcut iki hikâyeyi - *Stambulskie Novosti* ve Moskova Antlaşması - birbirine bağlayarak yeniden formüle etmektedir.

Kaynakça

Süreli Yayınlar

İştirak (1910)

Stambulskie Novosti (1909-1910)

[74] Osmanov, *a.g.e.*

Kitap ve Makaleler

Akal, E. *Milli Mücadelenin Başlangıcında Mustafa Kemal İttihat Terakki ve Bolşevizm*. TÜSTAV, 2006.

Aliyev G. Z. *Turtsiya v period pravlevleniya mladoturok 1908-1918*. M.: Nauka, 1972.

Balkanskie Stranı, Moskova: OGİZ, 1946.

Carr, E. H. *Russkaya Revolyutsiya ot Lenina do Stalina 1917-1929*, Moskova, 1990.

Çoçiev, G. V. "Natsional'no-kul'turnaya i politiçeskaya deyatel'nost' çerkesskih elit v Osmanskoy imperii v kontse XIX - naçale XX v.", *İzvestiya SOİGSİ*, 2012, № 8 (47), s. 3-12.

Hirst, S. J. "Anti-Westernism on the European Periphery: The Meaning of Soviet-Turkish Convergence in the 1930s", *Slavic Review*, vol. 72, No. 1 (SPRING 2013), s. 32-53.

Hirst, S. J.; İşçi, O. "Smokestacks and Pipelines: Russian-Turkish Relations and the Persistence of Economic Development", *Diplomatic History*, volume 44, issue 5, November 2020, s. 834-859.

Jeltyakov, A. D. "Vnutrennee polojenie Turtsii v 1909-1910 gg. pri mladoturkah v osveşçenii gazetı 'Stambulskiye novosti'", *Tyurkologiçeskiy Sbornik*, Moskova, 1984, s. 69-87.

Jukov, K. A. "Politiçeskaya i intellektualnaya atmosfera Stambula v 1911-1912 po jurnalistskim materialam A. V. Tırkovoy-Williams", *Balkanistika. Altaistika. Obşee yazıkoznanie: Pamyati Al'binı Hakimovnı Girfanovoy (1957-2018)*. S. Petersburg, 2019, s. 459-508.

İdrisov, Y.M. "Dagestanskaya intelligentsia v treh rossiyskih revolütsiyah naçala XX v." Tarih bilimleri adayı derecesi için yayınlanmayan doktora tezi özeti. Dağıstan Devlet Üniversitesi Rusya tarihi bölümü. Mahaçkala, 2007.

Karabekir, K. *İttihat ve Terakki Cemiyeti*, Yapı Kredi Yayınları, 2009.

Knight, E.F. Revolyutsionnıy perevorot v Turtsii (The Awakening of Turkey: A History of the Turkish Revolution) (Boguçarskiy'in önsözü ile). St. Petersburg, 1914.

Korkmas D., Skokovskaya M. *Putevoditel' po Konstantinopolyu i Ego Okrestnostyam*. 2 Baskı, resimli. İstanbul: L. Babok i sınovya, 1919.

Koçik V. İ. "Pani resident", *Nezavisimoe Voennoe Obozrenie*, 03.03.2006 https://nvo.ng.ru/spforces/2006-03-03/7_rezident.html

Lenin, V. İ. "Sobıtiya na Balkanah", *Polnoe sobranie soçineniy*, t. 17, Mart 1908-Haziran 1909, Moskova: İzdanie politiçeskoy literaturı, 1968.

Murtazaliyev, A. M. "Vklad dagestanskoy diasporı v rasprostraneniye russkoy slovesnoy kul'turı", *Vestnik Dagestanskogo Nauçnogo Tsentra RAN*, 2011., № 43, s. 124-127.

Nasledie Ariadnı Vladimirovnı Tırkovoy. Dnevniki. Pis'ma. [Sost. N.İ. Kanişeva]. Moskova, 2012.

Osmanov, A. İ. "Celal-Ed-Din Korkmasov - vıdayuşiysya gosudarstvennıy deyatel", Materialı nauçno-praktiçeskoy konferentsii, posvyaşennoy 130-letiyu so dnya rojdenia Na slujbe veçnosti'. Moskova, 2009. http://kumukia.ru/dzhelal-ed-din-korkmasov.html

Perinçek, M., Odabaşı, A. *Stambulskie Novosti'de Jön Türk Devrimi. Türkiye'de Çıkan İlk Rusça Gazete*. İstanbul: Kaynak Yayınları, 2013.

Ragimova, P. F. "Dagestanskiye iasporı v Osmanskoy imperii i Turtsii: istoria i sovremennost'", *Çeloveçeskiy Kapital*, 2017, № 12 (108), s. 13-18.

Savçenko, V. "Dial'nost anarhistiv-sendikalistiv sered odeskih moryakiv (1906-1913 rr.)", *Krayeznavstvo*, 2013, № 2, s. 174-181.

Sultanov, K. K. *Ugol prelomleniya. Literatura i identiçnost: kommunikativnıy aspekt*. Moskova: İMLİ RAN, 2019.

Tortika (Lobanova) M. V., "Kontseptsia 'osmanizma' v politiçeskih otsenkah bolgarskoy sotsial-demokratii", *Nauçnıye vedomosti. Seria İstoria. Politologiya. Ekonomika. İnformatika*, 2013, № 1 (144), sayı 25, s. 63-70.

Trotskiy, L. D. "Klubok protivoreçiy", *Kievskaya Mısl'*, № 345, 13 Aralık 1912, *Soçineniya*, Moskova, Leningad, 1926, cilt 6.

Trotskiy, L. D. "Novaya Turtsiya", *Kievskaya Mısl'* № 3, 3 Ocak 1909, *Soçineniya*, Moskova, Leningad, 1926, cilt 6, s. 6-13.

Tunaya, T. Z. *Türkiye'de Siyasal Partiler. Cilt 1. İkinci Meşrutiyet Dönemi 1908-1918.* Hürriyet Vakfı Yayınları, 1988.

Öz: Jön Türk hareketinin liderleri henüz Avrupa'da sürgünde iken sosyalist akımların temsilcileriyle temas kurma fırsatına sahip olmuşlardı. Kurulan bu bağ, Rus solcuları da dahil olmak bu hareketler arasındaki iş birliğini kolaylaştırmıştı. Bu işbirliğinin örneklerinden biri, 1909-1910 yıllarında İstanbul'da yayımlanan ilk haftalık Rusça gazete *Stambulskie Novosti* idi. Gazetenin genel yayın yönetmenliğini ise Kafkas kökenli olan C. A. Korkmasov (1877-1937) üstlenmişti. Korkmazov, İstanbul'da gazeteci olarak çalışmanın yanı sıra bazı Jön Türk siyasetçilerle (Ahmed Cevad, Hüseyin Cahid vb.) de etkileşim içindeydi. Gazeteye Jön Türk yayın organı Tanin'de çıkan haberler, temel teşkil ediyordu. Tanin, sosyalistler ve Jön Türklerin düşüncelerini harmanlayan bir yayın çizgisine sahipti. Gazetenin kapatılması ve Jön Türk hareketine karşı hayal kırıklığı, C. Korkmasov'u bir süre etkileşimden uzaklaştırdı. Ancak onun elde ettiği deneyim ve kurduğu bağlar, Sovyet Rusya ve Türkiye arasında 1921 yılında bazı antlaşmaların imzalanması sırasında yardımcı olmuştur.

Anahtar sözcükler: Jön Türkler, sosyalizm, sosyal-demokratlar, milliyetçilik, Celaleddin Korkmasov / Celal Korkmazoğlu, "Çerkes faktörü", *Stambulskiye Novosti* / İstanbul Haberleri

Djelaleddin Korkmasov and the Weekly *Stambulskie Novosti* in Bolshevik-Unionist Relations

Abstract: In their European expatriation, the leaders of the Young Turk movement had the opportunity to contact representatives of socialist movements. This connection contributed to the parallel development and even cooperation of these movements, including the Russian left. One of the examples of such cooperation was the first Russian-language weekly newspaper *Stambulskie Novosti* ("Istanbul News"), published in 1909-1910 in Istanbul. Its editor-in-chief was Djelaleddin Korkmasov (1877-1937), who, relying on his Caucasian origin and the diaspora of Caucasus emigrants in the Ottoman Empire, was able not only to start work as a journalist in Istanbul, but also to establish cooperation with Young Turks politicians (e.g., Ahmed Djavad, Hussein Djahid, etc.). The newspaper's materials were based on the publications of the Young Turk organ *Tanin*, which led to a synthesis of the ideas of socialists and Young Turks. The closure of the newspaper and disillusionment with the Young Turk movement for some time alienated Korkmasov from further interaction, but the contacts and experience gained then helped him later as Korkmasov was involved in drawing agreements between Soviet Russia and Republican Turkey in 1921.

Keywords: Young Turks, socialism, social-democrats, nationalism, Djelaleddin Korkmasov / Djelal Korkmazoğlu, "Circassian factor", *Stambulskie Novosti* / "Istanbul News"

Çarlık Rusya İdaresinde Bir Vilayet Gazetesi *Kars* (1883-1917)

İsmet KONAK[*]
Candan BADEM[**]

Giriş

Kars, özellikle 19. yüzyıl boyunca sürekli genişleyen Rusya imparatorluğu ile Osmanlı imparatorluğu arasındaki serhat boyunun Kafkas cephesindeki stratejik noktasını oluşturuyordu. 1829 ve 1855 yıllarında Kars'ı işgal eden Rusya savaştan sonraki antlaşmalarla daha önemli saydığı yerler karşılığında Kars'tan çekilmişti. Ancak 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşından sonra imzalanan Berlin Antlaşması gereğince Kars, Çıldır (Ardahan) ve Batum sancakları Çarlık Rusya'ya geçmişti. Rusya, eski Ardahan ve Kars sancaklarını birleştirerek Kars oblastı adında yeni bir askerî vilayet yaratmıştı. Rusya'da oblastlar adı verilen askeri vilayetler, askerî vali tarafından yönetilirken, guberniya adı verilen vilayetler sivil valilerin nezareti altındaydı. Kars ve Batum oblastları merkezi Tiflis'te olan Kafkasya niyabetine veya genel valiliğine tabiydi. Tam kırk yıl Rusya'nın yönetiminde kalan Kars oblastı, birçok açıdan incelendi ve incelenmeye devam etmektedir. Bu konuda araştırmacıların yolunu aydınlatan belgelerden biri de 1917 yılına değin oblastta yayımlanan tek gazete olan *Kars* gazetesidir. 1883-1917 yılları arasında yayımlanan gazete, Rus idaresinin genel karakterini ve dönemin ruhunu anlamak için yararlı bazı bilgiler sunmaktadır. Resmî bir vilayet gazetesi olması nedeniyle toplumsal ve siyasal gelişmeleri pek az aktarmakla birlikte çarlığın siyasetini ve Kars'ta yaşayan farklı etnik kimliklere yaklaşımını önemli ölçüde yansıtmaktadır. Bu makalede Peters-

[*] smtknk2012@hotmail.com
[**] candanbadem@yandex.com
Geliş tarihi: 12 Nisan 2021 / Kabul tarihi: 13 Haziran 2021

burg'taki Rusya Milli Kütüphanesinden bulabildiğimiz sayıları üzerinden gazete ile ilgili genel bilgiler vermekte, özellikle 1912-1917 yıllarında yayımlanan sayıların içerik analiziyle gazeteyi tanıtmaya çalışmaktayız.

Kars Gazetesi Hakkında Genel Bilgi

Kars gazetesinin birinci sayısı askerî vali Aleksandr Grosman yönetiminde 4 (16) Ocak 1883 tarihinde yayımlandı.[1] Gazete, askerî valinin özel kalemi (kançılarya) tarafından yönetiliyor ve vilayet matbaasında basılıyordu.[2] Oblastın resmî yayın organı olarak işlev görmekte ve Rusça çıkmaktaydı.[3] Gazete resmî kısım, gayri resmî kısım, ilanlar ve felyeton[4] gibi kısımlardan oluşmaktaydı. Resmî kısımda çarın fermanları, genelgeler ve valinin emirleri göze çarparken, gayri resmî kısımda daha çok Rusya İmparatorluğu dışındaki olaylar işlenmekteydi. İlanlar ise bazı sayılarda özel ve bazılarında kamusal olarak yayımlanmaktaydı. Felyeton kısmında genellikle Fransızcadan kültür ve edebiyat içerikli çeviriler yapılmakta, gündem dışındaki konular kaleme alınmaktaydı. Bunun yanı sıra Kars oblastını ilgilendiren haberlere ağırlıklı olarak "Po oblasti (Oblasttan haberler)" ve "Mestnaya hronika (yerel kronik)" adlı başlıklar altında tesadüf edilmekteydi. Kars valilerinin yıllık raporlarından bazı bölümler ve bazı istatistik bilgiler de gazetede yer almaktaydı.

Gazetenin tirajının 1880'lerin sonunda 325 olduğu görülmektedir.[5] Yine ilk dönemlerde dört olan gazetenin sayfa sayısı, sonraki yıllarda özel ilanların artışıyla birlikte on dörde kadar çıkmıştır.[6] Bir yılda genelde 52 sayı çıkan *Kars* gazetesi, sadece 1888 ve 1914 yıllarında 53 sayı olarak yayımlanmıştır.[7] Toplamda 1779 sayıya ulaşan gazete, genelde haftada bir kez ve salı günü basılmaktaydı. Ancak bazı dönemlerde çarşamba, perşembe ve cuma günleri yayımlandığı da görülmüştür.[8]

Birinci sayıda gazetenin başlıca çıkış amacı "yeni fethedilmiş (ele geçirilmiş) oblastı çok yönlü olarak incelemek ve oblastın mevcut durumu hakkında, gelişimine ve imarına yönelik alınan önlemler hakkında Rus toplumuna doğru bilgi-

---

[1] Candan Badem, *Çarlık Yönetiminde Kars, Ardahan, Artvin 1878-1918* (İstanbul: Aras Yayıncılık, 2018), 27; Alper Alp, "Kars Tarihi Bakımından Bir Kaynak Olarak Vilayet Gazetesi 'Kars'", *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi* 16/1, Nisan 2012: 89-102; Rohat Alakom, *Kağızman: Kars'ın Tadı Tuzu* (İstanbul: Kağızman Belediyesi Yayınları, 2012), 120.

[2] Arzu Boy, "Gürcistan Arşiv Belgeleri Işığında Çarlık Rusya'sı Döneminde Kars Gazetesi Yazılarına Bir Bakış", *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 36, 2019: 33-49.

[3] Badem, *a.g.e.*, 27.

[4] *Feleton veya Felyeton,* Fransızca "feuilleton/feuille (sayfa)" sözcüğünden tevarüs etmektedir. Fransa'da gazetelerde ek bir sayfa veya bölüm olarak 1800'lü yıllardan itibaren yer edinmeye başlamıştır. Bu bölümde genelde edebiyat, mizah, sanat ve kültür üzerine bazı yazılar yayımlanmaktaydı. Fransız gazeteciliğindeki bu tarz, *Kar*s gazetesi yayın kurulu tarafından da benimsenmiştir.

[5] Badem, *a.g.e.*, 384.

[6] Alp, *a.g.m.*, 89-102.

[7] *A.g.m.*, 89-102.

[8] Boy, *a.g.m.*, 33-49.

ler vermek" olarak tanımlanmıştı. Gayri resmî kısım başlığı altında ve imzasız olarak çıkan bu yazıda, okurlardan gazeteye yazı göndermeleri istenmekteydi. Yazının sonundaki 'kaderin bizi attığı bu ücra köşe' (veya uç boyu, serhat, Rusçası *okraina*) ifadesi çarlık memurunun Kars'a bakışını ele veriyor. Teşbihte hata olmaz dersek, çarlık bürokratının Kars algısının bizim bugünkü cumhuriyet bürokratının Çemişgezek veya Hakkâri veya Kars algısına benzediğini söyleyebiliriz. Puşkin'in daha 1829'da Erzurum için söylediğini, Rus bürokratının 1883 yılındaki Kars için söylediğinden emin olabiliriz: Rusya'nın Avrupa kesimindeki küçük bir kasabada bulabileceğiniz rahatı ve piyasada satılan ürün bolluğunu Kars'ta bulmak mümkün değildi.

Kars gazetesinin fiilen yazı işleri müdürlüğünü yürüten kançılarya (özel kalem) yöneticisi olarak birkaç isim ön plâna çıkmaktadır. 1883 yılında valilik kançılarya müdürü Nikolay Krasovskiy idi. Azerbaycan Türkü İsa-Sultan Şahtahtinski, Nisan 1883'ten 1895 yılına dek kançılarya müdürü ve gazetenin redaktörü olarak görev almıştır.[9] Bir süre sonra Gürcü kökenli askerî tarihçi Boris Esadze'nin de gazeteye önemli katkı verdiği görülmektedir. Rus-Kafkas tarihi[10], Gürcistan tarihi ve Kars

ГОДЪ ПЕРВЫЙ

КАРСЪ.

ВЫХОДИТЪ РАЗЪ ВЪ НЕДѢЛЮ, ПО ВТОРНИКАМЪ.

№ 1. ВТОРНИКЪ, 4 ЯНВАРЯ, 1883 ГОДА. № 1.

ОТДѢЛЪ ОФФИЦІАЛЬНЫЙ.

Приказы Военнаго Губернатора Карсской Области.

ОТДѢЛЪ НЕОФФИЦІАЛЬНЫЙ.

Kars vilayet gazetesinin ilk sayısı ön sayfası, 4 (16) Ocak 1883.

---

[9] Badem, *a.g.e.*, 65; Ayrıca bkz. *Kavkazskiy Kalendar* 1883-1895 sayıları.

[10] Tarihçi Esadze, 1911 yılında yayımlanan "Boyevıe Podvigi Kavkazskoy Armii (Kafkas Ordusunun Savaş Kahramanlıkları)" adlı eserini çar sarayına hediye etmişti. Bu konuda *Kars* gazetesinin 31 Ocak 1912 tarihli 5. sayısında bir haber yapılmıştır. Bkz. " Mestnaya hronika (Yerel kronik)", *Kars,* No. 5, Salı (31 Ocak 1912): 3.

oblastı üzerine bazı eserler kaleme alan Esadze'nin Kars'ta 1910-1912 yılları arasında askerî valiye bağlı bir subay olarak görev yaptığı ve bu çerçevede Kars oblastının birçok yerini gezdiği bilinmektedir.[11] Gazetenin 1910 yılı Kasım ayında çıkan 46. sayısında editör olarak rotmistr (yüzbaşı) B. S. Esadze'nin adı geçmektedir. Gazete adresi olarak da Naberejnaya (Nehirboyu) caddesi, Çaltıkov evi verilmiştir ki bu ev şu anki Cheltikov otelinin bulunduğu bina olmalıdır.

Çarlık hükümeti Kars'ı ekonomik değeri az olmakla birlikte gelecekte Osmanlı ile çıkabilecek yeni bir savaşta stratejik bir nokta olarak gördüğü için şehre ve çevresine, özellikle askeri güzergahlar çevresine Rus veya başka Hıristiyan (Rum, Ermeni) nüfusu yerleştirmeye önem veriyordu.[12] Nitekim Birinci Dünya Savaşı öncesinde oblast nüfusunun yarısı Hıristiyan olmuştu. Ancak askeri birlikleri saymazsak Kars şehir merkezinde Ruslar veya Türkler değil Ermeniler çoğunluktaydı. Heterojen yapısıyla dikkat çeken bu kenti Ruslaştırmak aslında kolay değildi.[13] Rusça yayın yapan bir gazetenin varlığı, Rus idaresinin konsolidasyonunda bir katalizör işlevi görmekteydi.

Gazetenin 1912 yılında çıkan ikinci sayısında çarlığın polis departmanından (emniyet genel müdürlüğü) tüm valilere gönderilen bir genelgede Osmanlı Devleti'ne tabi Tereziya Anna İvanova Marks ile ilgili bir bilgilendirme ve talep söz konusudur.[14] Hakkında sınır dışı etme kararı verilen Marks'ın Arhangelsk tarafında ortadan kaybolduğu, bulunması hâlinde hem polis departmanıyla hem de Arhangelsk valisiyle irtibata geçilmesi gerektiği istenmektedir.

Buna benzer bir durum Birinci Dünya Savaşı yıllarında da geçerliydi. Cepheden hem Türk hem de Alman ordusuyla yapılan çarpışmalara ilişkin bazı haberler verilmekte ve halkın zafere inancı arttırılmaya çalışılmaktaydı.[15] Bu bağlamda

---

[11] Boris Esadze, 1912 yılında çıkan *Oçerki Karsskoy Oblasti* (Kars Oblastı Üzerine Yazılar)" adlı eserinde iki yıldır askerî vali P. F. fon Parkau'ya bağlı bir subay olarak çalıştığını yazmaktadır. Bu kitabın basımı esnasında ise Kars oblastı istatistik komitesi sekreteri olarak görev yaptığı anlaşılmaktadır. Söz konusu kitapta Kars oblastındaki idarî sistem, ekonomik yapı, ticaret, sanayi, tarım ve hayvancılık üzerine dikkate değer bilgiler vermektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. B. S. Esadze, *Oçerki Karsskoy Oblasti (Kars Oblastı Üzerine Yazılar)* (Kars: Tipografiya Karsskogo Oblastnogo Pravleniya,1912), 4-73.

[12] Kars oblastının ilk askerî valisi V. A. Frankini, 18 Şubat 1879 tarihli bir raporunda Kars'ın nüfusuyla ilgili şu önerilerde bulunmaktaydı: "Mutlaka Hıristiyan olmalıdır. Müslüman unsur ancak istisnalar şeklinde nüfusun önemsiz bir kısmını teşkil edebilir. Egemen unsur Rus olmalıdır, kalan kısmı Ermenilerle Rumlardan oluşturmak mümkündür." Bkz. Badem, *a.g.e.*, 164.

[13] 1914 yılında Kars oblastı daimî ve geçici (mülteci Ermeniler dahil) toplam nüfusunun %35'i Türk (Karapapak ve Türkmenler dahil), %30'u Ermeni, %15'i Kürt, %14'ü Rum ve %5'i Ruslardan (Duhobor ve Malakanlar dahil) oluşuyordu. Bkz. Badem, (2021): 203. Çarlık idaresinde Kars'ta yaşamış ünlü kişiler hakkında bkz. İsmet Konak, *Geçmişten Geleceğe Uzanan Köprü: Kars* (Ankara: Toplumsal Araştırma ve Özgün Düşün Derneği, 2020).

[14] "Tsirkulyarı departamenta politsii g.g. gubernatoram (Polis departmanından valilere gönderilen genelgeler)", *Kars,* No. 2, Salı (10 Ocak 1912): 2.

[15] "Ot ştaba verhovnogo glavno-komanduyuşçego (Başkomutanlık karargâhından haberler)", *Kars,* No. 2, Çarşamba (11 Ocak 1917): 2; "Ot ştaba verhovnogo glavno-komanduyuşçego (Başkomutanlık karargâhından haberler)",*Kars,* No. 5, Salı (31 Ocak 1917): 3.

gazetenin 23 Ocak 1917 tarihli sayısına baktığımızda, yayın kuruluna gelen bir mektup dikkate değerdir. 10. derece memur (kollejskiy sekretar) G. Oksuzov, yazdığı mektupta 14 Ocak'ta Karapet Papayants isimli bir Karslının isim gününde bir araya geldiklerini, Albay Kuguşev'in de bu etkinlikte yer aldığını ve Kafkasya Cephesi'nde savaşan askerler için kendi aralarında yaklaşık 25 ruble topladıklarını yazmaktadır.[16] Yine gazetede Ocak 1917'de Çar II. Nikolay'ın Kars'ı da yakından ilgilendiren bir fermanına yer verilmişti. Fermana göre 1898 doğumlu tüm gençler savaşa çağrılmaktaydı.[17] Ancak çarın savaş hayalleri, ilerleyen günlerde patlak veren bir halk hareketiyle birlikte son bulacaktı.

Gazetenin akıbetine bakıldığında çarlık monarşisi ile nerdeyse aynı yazgıyı paylaştığı gözlenmektedir. Bilindiği üzere 28 Şubat (12 Mart) 1917'de gerçekleşen devrimle birlikte çarlık rejimi yıkılmış ve Rusya'da yeni bir dönem başlamıştı.[18] *Kars* gazetesinin son sayısı da 8 Şubat (12 Mart) 1917 tarihinde çıkmıştı.

Şimdi gazetenin ulaşabildiğimiz sayılarının içeriğini belli başlıklar üzerinden değerlendirmeye çalışalım.

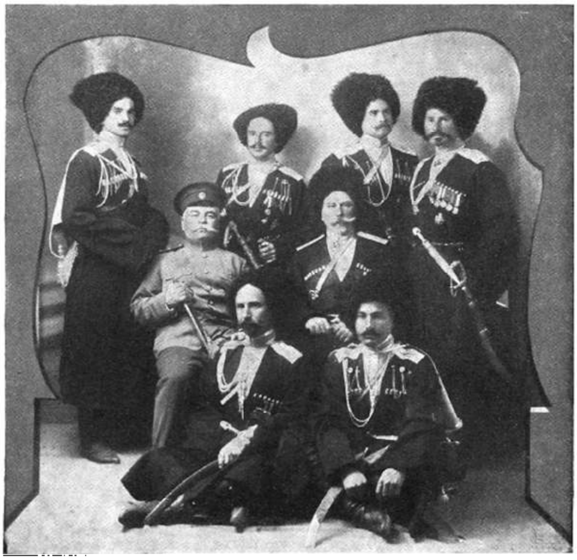

Группа офицеровъ сотни, во главѣ съ командиромъ полка и подполковникомъ Б. С. Эсадзе.

Верхній рядъ: хорунжій Старицкій, сотникъ Бирюльчинъ, хорунжій Томашевскій и есаулъ Шаликовъ. Въ срединѣ: Подполковникъ Эсадзе и Полков. Рыбальченко. Внизу: подъесаулъ Астаховъ и сотникъ Каринъ.

Kars vilayet gazetesine önemli katkı veren
Gürcü kökenli askerî tarihçi Boris Esadze ortada soldan birinci.

16 "Pis'mo v redaktsiyu (Editöre mektup)", *Kars,* No. 4, Salı (23 Ocak 1917): 3.
17 " Otdel offitsialnıy (Resmî kısım)", *Kars,* No. 5, Salı (31 Ocak 1917): 1.
18 Badem, *a.g.e.*, 502.

1905 Devrimi

1905 yılında bütün Rusya'yı dev grevler ve siyasi toplantılar, gösteriler dalgası sarmıştı. Rusya'nın ücra bir köşesinde olmasına ve sanayinin yok denecek kadar az olmasına karşın Kars'ta da bu dalganın etkileri hissedilmişti. Nitekim Kars'ta da posta-telgraf ve demiryolu çalışanları ve fırın işçileri greve gitmişlerdi. Kars askerî garnizonunda devrimci propaganda ve ajitasyon çalışmaları vardı. Gazetenin 6 (18) Aralık 1905 tarihli 49. sayısında o yıl bütün Rusya'da görülen grevlerle ilgili hükümetin görüşünü yansıtan bir yorum yer almaktadır. Yorumda grevleri örgütleyenlerin bununla hükümeti, kapitalistleri ve genelde varlıklı kişileri cezalandırmayı amaçladıkları ancak gerçekte ise grevlerden en çok zarar görenlerin yoksul halk olduğu iddia edilmektedir. Çünkü grevlerin ilk sonucunun günlük hayatın pahalılaşması olduğu bunun da en çok yoksullara zarar verdiği ayrıca işçilerin ücreti artınca sanayicinin işçi sayısını azalttığı veya fabrikasını kapattığı iddia edilmektedir. Son Moskova matbaa işçilerinin grevinde yayıncıların Moskova matbaacılarına verdikleri siparişleri iptal ederek yurt dışına veya Moskova dışındaki yerlere verdikleri örnek verilmektedir. Bizde, Rusya'da, denmektedir ki, grev neredeyse vatandaşlık hakkı haline gelirken Belçika işçilerinin uzun yıllara dayanan deneyimleri sonucunda artık grevlerin kendileri için olumsuz sonuçlara yol açtığını anlamışlardır. Bütün bunlar elbette devrimci hareketin önderlerince bilinmektedir ancak onlar grevlerin ekonomik sonuçlarını bilerek gizlemektedirler ve işçileri siyasi terörle, kulağa hoş gelen sözlerle yoldan saptırmaktadırlar. Bir sonraki sayıda yine bitmek bilmeyen grevler yüzünden bir funt (409 gram) şekerin fiyatının 40 kopek (0,4 ruble) olduğu, gazyağının fiyatının 8 kopek olduğu ve aylık 25-40 ruble arası maaş alan küçük memurların bundan çok zarar gördüğü yazılmaktadır. Yine 1905 yılı aralık ayı sonunda 51. sayıda çıkan 'Yurt dışında iş günü' başlıklı yazıda, Avrupa'daki işçilerin iş gününün çoğu yerde 10 saat olduğu, Rusya'da bayramların daha çok olduğu ve Alman işçisinin Rusya işçilerinden daha çok çalıştığı ifade edilerek 8 saatlik iş günü talebinin Rusya için bir lüks olduğu, Rusya'nın sanayisinin gelişmesine engel olacağı iddia edilmektedir. Rusya'nın "nüfusun %5'lik bir kısmının abartılı talepleri uğruna kendi kültürünü ve ilerlemesini riske atamayacağı" dile getirilerek çarlık gericiliğinin ve Rusya kapitalizminin tezleri savunulmaktadır. Aynı sayıdaki başka bir haberde Kars tren istasyonu çalışanlarının greve gittiği ve grevin tamamen siyasî karakterde olduğu bildirilmektedir.

52. sayıda Kars posta-telgraf müdürlüğüne Tiflis başmüdürlüğünden gelen telgrafta grevdeki bütün posta-telgraf memurlarının işten çıkarıldığı ve tekrar işe girmek isteyenlerin dilekçe vermesi gerektiği bildirilmektedir. Ayrıca Tiflis – Kars demiryolunun Tiflis-Aleksandropol (Gümrü) kısmında çalışan 70 kişinin işe gelmediği bildirilmektedir.

1906 yılında tüm Rusya'da yapılan Duma seçimleri Kars ve Batum oblastlarında da yapılmıştır. Bu seçim iki aşamalıydı. Kars gazetesinde seçilen ikinci seçmenlerin listesi de yayımlanmıştı. Listedeki isimlere bakınca yöredeki ağaların ve beylerin yer aldığını görüyoruz.

Sınır İhlallerine ve Osmanlı'ya İlişkin Haberler

Gazetenin 15 (27) Kasım 1905 tarihli sayısında, daha önceki yıllarda sınırı gizlice geçen "Türk haydutların" sık sık işledikleri cinayet, soygun, hırsızlık, hayvan çalma, kaçak orman kesimi gibi suçların 1904 yılında görülmediği ifade edilmiştir. Haberde sınır muhafızlarının yıl boyunca 32 adet kaçakçılık olayını yakaladığı, 228 kişinin tutuklandığı, üç kez kaçakçılarla silahlı çatışma yaşandığı, bu çatışmalarda bir kaçakçının öldüğü ikisinin yaralandığı, ayrıca Osmanlı tarafına geçmeye çalışan silahlı bir Ermeni çetesinden 27 kişinin öldürüldüğü yedi kişinin yaralandığı, muhafızlardan bir kişinin yaralandığı bildirilmektedir.

Kars gazetesinin gayri resmî kısmında, Çarlık Rusya'nın periferisinde vuku bulan gelişmelere sık sık yer verilmekteydi. Bilhassa Çin, İran ve Osmanlı Devleti gibi güçler yayın kurulu tarafından büyüteç altına alınmaktaydı. Bu çerçevede gazetenin 7 Şubat 1912 tarihli sayısında Osmanlı'da gerçekleştirilen seçimler konu edilmektedir. Bilindiği üzere İttihatçılar, muhalif bloğun yükselişinden endişe duymuş ve Kanun-i Esasi'nin 35. maddesini gerekçe gösterip 18 Ocak 1912 tarihinde Meclis-i Mebusan'ı feshettirmişlerdi.[19] Bunu müteakip Ocak, Şubat ve Mart aylarında yeni bir seçime gidilmişti. Tarihe "sopalı seçim" olarak geçen bu seçimde İttihat ve Terakki Partisi galip gelmiş ve mecliste ezici bir çoğunluk elde etmişti.[20]

Kars gazetesinin ilgili haberinde veya analizinde hükümet ve Meclis-i Mebusan arasındaki ihtilaf, Meclis-i Mebusan'ın feshedilmesinin sebebi olarak gösterilmektedir.[21] Haberde İttihatçılar (Jön Türkler) ve muhalefet arasındaki münasebet de değerlendirilmektedir. Buna göre Jön Türklerin düşmanlarına karşı hiç toleranslı olmadığı ve iç politikada çok cevval oldukları dile getirilmektedir. Muhalif kanatla (Hürriyet ve İtilaf Partisi kastedilmektedir) ilgili ise şu tespitlere tesadüf etmekteyiz: "Muhalefet, İttihat ve Terakki Komitesi'ni liberal ilkeleri ilan etmek ve II. Abdülhamit politikasını uygulamakla suçlamaktadır. Gerçek özgürlük, kardeşlik ve eşitliğin ancak iktidarın muhalefete geçmesiyle tecelli edeceğine inanmaktadır."[22]

---

[19] Muzaffer Tepekaya, "1912 Osmanlı Meclis-i Mebusan Seçimlerinde Saruhan (Manisa) Sancağı İttihat ve Terakki Fırkası Adayı Yusuf Rıza Bey ve Seçim Beyannamesi", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi,* XIII/27 (Güz 2013): 33-61.

[20] *A.g.m.*, 33-61.

[21] " Otdel offitsialnıy (Gayri resmî kısım)", *Kars,* No. 6, Salı (7 Şubat 1912): 3. Bu değerlendirme, aslında Kanun-i Esasî'nin 7. ve 35. maddeleriyle ilgilidir. 1909 yılındaki tadilattan önce padişah, Heyet-i Vükela ve Heyet-i Mebusan arasında herhangi bir anlaşmazlık çıkması halinde kendi tercihine göre ya hükümeti değiştirebiliyor ya da meclisi feshedebiliyordu. Ancak tadilatla birlikte padişah, anlaşmazlık durumunda öncelikle hükümeti yeniliyordu. Yeni hükümetle meclis arasında yine sorun çıkması halinde padişah, bu kez meclisi feshetme imkânına kavuşuyordu. Fesih için ise Meclis-i Âyan'ın onayı gerekiyordu.

[22] " Otdel offitsialnıy (Gayri resmî kısım)", *Kars,* No. 6, Salı (7 Şubat 1912): 3.

Rus Askerleri Anıtı

Gazetenin 19 Ekim (1 Kasım) 1910 tarihli 42. sayısında 1828, 1855 ve 1877 yıllarında Kars'ın alınmasında ölen Rus askerleri için yaptırılan anıtın 6 (19) Kasım 1910 günü açılışının yapılacağı bildirilmektedir. Taş kaide üzerinde tunçtan bir heykel olan anıt heykeltıraş B. Mikeşin tarafından yapılmıştır. Anıtın masrafları için tüm Rusya'da 48 bin ruble bağış toplanmış ve sadece tunç kısmı 30 bin rubleye mal olmuştur. Kaidenin dört yanında metal rölyefler ve çarlık komutanları Paskeviç, Muravyov, Loris-Melikov ve Mihail Nikolayeviç'in portreleri vardır. Bu anıtın rölyefleri bugün Harbiye'deki Askeri Müze'dedir.

Graf Dmitriy Milyutin

Gazetenin yine 7 Şubat 1912 tarihli sayısında dikkate değer makalelerden biri Graf Dmitriy Milyutin ile ilgilidir. Özellikle II. Aleksandr döneminde uygulanan askerî politikanın mimarı olarak görülen Milyutin, 7 Şubat 1912 tarihinde yaşamını yitirmişti. Gazetenin yayın kurulu, aynı gün Milyutin'in yaşam öyküsünü işlemiş ve gazeteyi neşretmişti. Söz konusu makalede Milyutin'in 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nda elde edilen zafere katkısı tasvir edilmektedir.[23] Harp esnasında savaş bakanlığı görevinde bulunan Milyutin'in, bilhassa 1877 yılında Plevne'de meydana gelen muharebelerde çok yararlı ve uygun önerilerde bulunduğu yazılmaktadır.[24] Hatta bu katkısından dolayı kendisine Plevne muharebelerinin bittiği gün 2. derece Aziz George Nişanı verildiği aktarılmaktadır.[25] Bu nişanın yanı sıra savaşın sonunda Milyutin'e "graf"[26] unvanının tevdi edildiği yine söz konusu makaleden anlaşılmaktadır.

Trablusgarp Savaşı

Kars gazetesinde 1912 yılında ön plâna çıkan konulardan biri de Osmanlı Devleti ile İtalya arasındaki Trablusgarp Savaşı'ydı. Bilindiği üzere İtalya, 29

[23] Çarlık yönetimi, Kırım Savaşı'nda (1853-1856) yaşanan yenilgiden dolayı askerî reformlar yapmanın zarurî olduğunu anlamış ve bazı önemli adımlar atmıştı. Bu doğrultuda D. A. Milyutin, 1861 yılında savaş bakanlığı görevine getirilmiş ve 1881 yılına kadar bu görevi ifa etmişti. Askerî anlamda mühim reformların altına imza atan Milyutin, bunun semeresini 93 Harbi'nde almıştı. Bkz. "Plevna - 1877",*100 Bitv, Kotorıe İzmenili Mir,* (Moskva: İzdatelstvo "De Agostini", 2012), 6.

[24] "Graf D. A. Milyutin", *Kars,* No. 6, Salı (7 Şubat 1912): 4; 1877 yılının temmuz ayında başlayan Plevne muharebeleri, 10 Aralık 1877'de Rus ordusunun zaferiyle sonuçlanmıştır. Her ne kadar Osmanlı ordusu hezimet yaşamış olsa da Osman Paşa'ya II. Abdülhamit tarafından muharebelerde gösterdiği üstün askerî taktiklerden dolayı "gazi" unvanı verilmiştir. Bkz. "Plevna - 1877", *100 Bitv, Kotorıe İzmenili Mir,* 27.

[25] "Graf D. A. Milyutin", *Kars,* No. 6, Salı (7 Şubat 1912): 4.

[26] Rusya'da bir soyluluk unvanı olan "graf" sözcüğünün, etimolojik olarak Almancadan neşet ettiği düşünülmektedir. I. Petro (Deli Petro) döneminden itibaren kullanılan graf unvanı, ilk olarak Boris Şeremetev'e Astrahan'da meydana gelen bir ayaklanmayı bastırdığı için verilmiştir. Soyluluk unvanları yukarıdan aşağıya "knez, graf ve baron" şeklinde sıralanmaktadır.

Eylül 1911 tarihinde Trablusgarp vilayetine taarruz etmiş ve Osmanlı kuvvetleriyle bir yıl içinde çok sayıda çarpışma yaşamıştı. Gazetenin 13 Mart 1912 tarihli sayısında savaşın gidişi ile ilgili bazı değerlendirmeler yapılmaktadır. Bahsi geçen makalede kamuoyunda Türk ve Arap kuvvetlerinin "çöle" sürülmesi için daha güçlü bir saldırı beklentisi olduğu belirtilmekte ve şu tespitte bulunulmaktadır: "Türkleri ve Arapları mutlak suretle çöle sürme düşüncesi oldukça komiktir. Çöl, bizim için ve Avrupalılar için çok korkunç olabilir ama evden çok çölde yaşamaya alışmış bir insan için öyle değil. Türkler ve Araplar için çöl, önemli bir savunmaalanı; atlı katarlar ve insanlar için ise toplanma merkezidir. Dolayısıyla Türkleri ve Arapları çöle sürme düşüncesi akıl dışıdır."[27]

Mevcut makalede İtalyan ordusunun daha saldırgan bir taktiğe hazır olduğu, birkaç güne kadar iki zeplinin (keşif ve gözetleme amaçlı hava gemisi) harekete geçeceği ve Eritre ordusuyla bir koordinasyon içinde Osmanlı kuvvetlerini zayıf düşüreceği yazılmaktadır.[28] Makalenin devamında Eritre askerlerinin İtalyanlara karşı beslediği "sadakat" ve Kızıldeniz'deki İtalyan donanmasının savaşta oynadığı rol tasvir edilmektedir. Nitekim İtalyan ordusu, Ekim 1912'ye gelindiğinde Osmanlı kuvvetlerine karşı bir üstünlük sağlamış ve bölgedeki dengeyi değiştirmişti. Bâb-ı Âli, 18 Ekim'de imzaladığı Uşi Antlaşması ile Trablusgarp vilayetindeki otoritesini kaybetmişti.[29]

Balkan Savaşları

Trablusgarp Savaşı devam ederken patlak veren hadiselerden biri de Balkan Savaşlarıydı. Osmanlı Devleti'ne karşı Sırbistan, Yunanistan, Bulgaristan ve Karadağ'ın dahil oldukları savaşların ilk safhası 8 Ekim 1912'de vuku bulmuştu. Bu savaşların da *Kars* gazetesinde geniş bir yankı uyandırdığı muhakkaktır. Bu bağlamda gazetenin 2 Ekim 1912 tarihli sayısında Osmanlı Devleti'nin sahip olduğu askerî güce ilişkin niceliksel bir değerlendirme ile karşılaşmaktayız. Buna göre Osmanlı ordusu, barış durumunda Avrupaî eğitim almış 800 bin kişilik bir kuvvet ve yaklaşık 600 bin yedek askerden (redif) oluşuyordu.[30] Bahsi geçen yazıda, savaş hâlinde cepheye sürülebilecek bir aşiret süvari alayının da olduğu ve bu alayın çoğunun Kürtlerden (15.000) oluştuğu dile getirilmektedir.

Gazetenin 9 Ekim 1912 tarihli sayısında Rusya'nın Balkan Savaşları'na ilişkin tutumu karakterize edilmektedir. İlgili makalede Rusya'nın Osmanlı Devleti ile asıl davasının 18. yüzyılda bittiği ve 19. yüzyıldan itibaren temel amacın Hıristi-

---

[27] "Otdel neoffitsialnıy (Gayri resmî kısım)", *Kars,* No. 11, Salı (13 Mart 1912): 4.

[28] *A.g.m.*, 4.

[29] "Otdel neoffitsialnıy (Gayri resmî kısım)", *Kars,* No. 42, Salı (16 Ekim 1912): 4.

[30] "Na Balkanah (Balkanlar'da)", *Kars,* No. 40, Salı (2 Ekim 1912): 4; Osmanlı yönetimi, savaş öncesinde kendi halkına hitaben şu açıklamayı yapmıştır: "Müslüman için imtihan zamanı gelmiştir. Yaşamına değil, ölümüne mücadele. Bizim tek suçumuz Müslüman olmaktır. Şuna eminiz ki İslam'ı savunarak aslında özgürlük, adalet ve insanlığı savunmuş olacağız. Zorbalara karşı kin besleyeceğiz, Türkiye'yi kurtaracağız." Bkz. "Voyna na Balkanah (Balkanlar'da Savaş)", *Kars,* No. 42, Salı (16 Ekim 1912): 6.

yan halkları "özgürleştirmek" olduğu belirtilmektedir. Bu şekilde Yunanistan, Romanya, Sırbistan ve Bulgaristan gibi ülkelerin bağımsızlığa ulaştıkları dile getirilmektedir. Makalede ayrıca şu ibareler geçmektedir: "Çarlık Rusya, Balkan devletlerine herhangi bir saldırıya müsaade etmez. Rusya, hiçbir güçle savaş peşinde değil. Ancak kendi millî ve tarihî rotasından vazgeçmez. Rusya başkaları Slav halklarını yutsunlar diye onları özgürleştirmedi."[31]

Oblast Haberleri

Kars gazetesinde kuşkusuz Kars oblastıyla ilgili de çok sayıda haber yayımlanmıştı. Kentte var olan eğitim, sağlık, ulaşım, sosyal ilişkiler ve ekonomik yapıyı bu haberlerde gözlemlemek mümkündür. 17 Ocak 1912 tarihli sayıda Kars-Sarıkamış demiryolunun yapımı konu edilmiştir. Söz konusu habere göre 50 küsur kilometrelik demir yolunun inşası için pazarlıkların yapıldığı, en sonunda 1.500.000 rubleye Fefelov ve Pira isimli müteşebbislere ihale edildiği anlaşılmaktadır.[32]

Gazetenin 28 Şubat 1912 tarihli sayısında ise Kars oblastına bağlı Oltu okrugundaki Olor/Olur[33] köyünde bir köprünün restorasyonu haberine tesadüf etmekteyiz. Buna göre Olor Su nehri üzerindeki köprü, sel felaketinden zarar görmüş ve onarımı için Kaban/Gaban isimli ormanlık alandan 30 kadar ağacın kullanılmasına Kars'taki idare onay vermiştir.[34] Yine aynı sayıda Kars oblastında 1903-1910 tarihleri arasında meydana gelen yangınlar ve yarattığı malî tahribat yansıtılmaktadır. Kars oblastı istatistik komitesinin verdiği bilgiye göre Kars merkezinde 41, Kars okrugunda 632, Kağızman okrugunda 31, Ardahan okrugunda 535 ve Oltu okrugunda 54 yangın meydana gelmiştir.[35] Toplam maddî hasar ise 390 bin ruble değerindedir.

Kars oblastı Kağızman okrugu Oluklu[36] köyündeki bir manastır da *Kars* gazetesinin sütunlarında dikkati çekmektedir. 1911 yılında açılan manastırın Savva Hondromatov ve O. K. Politov tarafından inşa edildiği, Hondromatov'un aynı zamanda manastır başkanı olduğu ortaya çıkmaktadır. Hatta manastırın Ekim 1911 tarihinde Bakü Piskoposu Pimen (P. G. Pegov) tarafından ziyaret edildiği ve kutsandığı bilgisine tanık olmaktayız.[37]

---

[31] "Natsional'nıy put' Rossii (Rusya'nın ulusal yolu)", *Kars,* No. 41, Salı (9 Ekim 1912): 4.
[32] " Mestnaya hronika (Yerel kronik)", *Kars,* No. 3, Salı (17 Ocak 1912): 3.
[33] Olor veya Olur, günümüzde Erzurum'a bağlı bir ilçedir.
[34] "Po oblasti (Oblasttan haberler)", *Kars,* No. 9, Salı (28 Şubat 1912): 4.
[35] *A.g.m.*, 4.
[36] 1889 tarihli Kağızman köy istatistiğine göre Oluklu köyünde 361 Rum yaşıyordu. Bu dönemde Kars oblastında altmışın üzerinde Rum köyü olduğu ve bunun altısının Kağızman'da bulunduğu anlaşılmaktadır. Bkz. Alakom, *a.g.e.*, 57-58.
[37] 14 Ekim 1911 tarihinde trenle "Kars" istasyonuna gelen Bakü Piskoposu Pimen'i Başpapaz Komar öncülüğünde bir grup din adamı, askerî vali P. F. fon Parkau, Kars emniyet müdürü ve çok sayıda memur karşılamıştır. Bir gece Kars merkezde kalan Piskopos Pimen, 15 Ekim'de Oluklu köyüne gelmiş ve manastırda bir ayin düzenlemiştir. Bkz. "Naşi korrespondentı (Muhabirlerimiz)", *Kars,* No. 11, Salı (13 Mart 1912): 5.

Kağızman'da Türkler

27 Mart 1912 tarihli sayıda yayımlanan bir habere göre Paslı köyünde 1 Mart 1912 tarihinde bir okul açılmıştır.[38] Haberde köyün bir Türkmen köyü olduğu ve 24 öğrencilik bir kapasiteye sahip olduğu bildirilmektedir.[39] Öğrenciler arasında Mercan isimli bir kız çocuğunun adı geçmektedir. Buradan Müslüman ahalinin kız çocuklarını okula göndermesinin az rastlanan bir durum olduğu anlaşılmaktadır. [40]

Çarlık rejimi, Kars oblastının Rusya'ya ilhakından sonra yöredeki Müslüman ahalinin büyük kısmının Anadolu'ya göç etmesinden dolayı boşalan köylere Rus, Rum, Ermeni ve başka gayrimüslim halkları iskân etmeye çalışmıştı.[41] *Kars* gazetesinin 8 Mayıs 1912 tarihli sayısına göz attığımızda Asurîler ve Kafkasyalı Karapapakların da bir iskâna tabi olduklarını gözlemlemekteyiz. Kafkasya genel

---

[38] Okulun açılışına hem bir papaz hem de molla katılmıştı. Oluklu manastırından gelen Papaz Hondromatov, su kutsama ayini düzenlemiş ve dualar okumuştu. Papazdan sonra Molla Mamed Mustafaoğlu sözü almış ve keza bazı ilahîler okumuştu. Bkz. "Naşi korrespondentı (Muhabirlerimiz)", *Kars,* No. 13, Salı (27 Mart 1912): 4.

[39] Yukarıda adı geçen Kağızman köy istatistiğinden Paslı köyünün bir Türkmen (Alevi) köyü olduğunu ve burada 104 kişinin yaşadığını öğrenmekteyiz. Bkz. Alakom, *a.g.e.*, 57-58.

[40] "Naşi korrespondentı (Muhabirlerimiz)", *Kars,* No. 13, Salı (27 Mart 1912): 4.

[41] Eylül 1878 ve Şubat 1882 tarihleri arasında Müslüman ahaliye mensup 110 bin kişi, Kars oblastından göç etmiştir. Oblasta bağlı birçok yerde tahliye edilen köylere Rus, Rum ve Ermeni muhacirleri yerleştirilmiştir. Bkz. Candan Badem, "Çarlık Arşivleri Işığında Kağızman İlçesi (1878-1918)", *Geçmişten Geleceğe Her Yönüyle Kağızman Sempozyumu bildiriler kitabı,* (Ankara: Savaş Yayınevi, 2012), 84-91.

valiliğinin onayına istinaden Kars okruguna bağlı Samovat[42] köyünde geçici olarak kalan 43 Asurî ailesi, Ardahan okrugu Beyrehatun/Begrahatun[43] köyünde kendi köy cemaatlerini kuracak biçimde yerleştirilmiştir.[44] Tiflis guberniyasına bağlı Borçalı uyezdinin Gedağ Dağ, Salamalek, Sukala, Hüseyinkend, Sacalı, Kemerli, Kızılhacı ve Kızılkilise köylerinden gelen 51 Karapapak hanesi de yine Ardahan'ın Meyram/Meryem köyüne yerleştirilmiştir.[45] Söz konusu habere göre Asurî (Hıristiyan) veya Karapapak (Müslüman) olsun iskân edilen her aileye köy arazilerinden eşit ölçüde yararlanma hakkı verilmiştir. Kars oblastına dışarıdan gelerek iskân edilen etnik unsurlardan biri de Rus Malakanlardı. Bu bağlamda 27 Kasım 1912 tarihli sayıda Boris Esadze'nin bir izlenimi yayımlanmıştır. Esadze, Eylül 1912'de Kağızman'ın Novo Nikolayevka köyüne bir ziyarette bulunmuş ve Malakan kökenli Zahariy Nikitin ile uzun bir görüşme yapmıştır.[46] Novo Nikolayevka'nın kuruluş serüveniyle ilgili bilgi veren Boris Esadze, köyün 1892 yılında gerçekleşen bir Malakan göçü sonrası inşa edildiğini yazmaktadır. Bu dönemde 36 hanelik bir Malakan kafilesinin Erivan guberniyasına bağlı Yelenovka ve Aleksandrovka köylerinden buraya iskân edildiğini ileri sürmektedir.[47] Farklı etnik kimliklere yönelik tutuma bakıldığında çarlığın katı bir Ruslaştırma siyaseti gütmediği gözlenmektedir.

Gazetenin 7 Ağustos 1912 tarihli sayısında Müslüman bir Karslının ettiği "vasiyet", yine ilgi çekicidir. Ahi Bek Halil Bekov imzalı yazıya göre 26 Temmuz 1912'de vefat eden Almast Hanım isimli Karslı bir kadın, vasiyetinde Kars merkezde yer alan taş evini yerel vakfa bağışlamıştır.[48] Bu evden elde edilen gelirin bilhassa Kars Müslüman Okulu öğretmenine maaş olarak verilmesini rica etmiştir. Bahsi geçen bağışın Müslüman kitle arasında Kars oblastının Çarlık Rusya'sına dahil olmasından sonraki ilk bağış olduğunu belirten Ahi Bek Halil Be-

---

[42] Samovat veya Samavat köyü, günümüzde Kars merkeze bağlı Yücelen köyünün eski adıdır.

[43] Begrahatun sözcüğü1886 tarihli bir istatistikte Bagratun biçiminde karşımıza çıkmaktadır. Bagratun sözcüğü Ermeni Bagratid/Bagratuni Krallığı (885-1045) ile ilintili olabilir. Sözcük, "Begrahatun" ve "Beyrehatun" şeklinde bir metamorfoza uğramıştır. 1886 tarihli istatistik için bkz.

"Ardaganskiy Uçastok (1886 g.)", http://www.ethno-kavkaz.narod.ru/ardagan1886.html, Erişim Tarihi: 04.03.2021.

[44] Asurî aile reislerinin isim listesi için gazetenin ilgili sayısına bkz. " Prikazı po Karsskoy obl. (Kars oblastı üzerine emirler)", *Kars,* No. 19, Salı (8 Mayıs 1912): 3.

[45] Karapapak aile reislerinin isim listesi için gazetenin yine ilgili sayısına bkz. " Prikazı po Karsskoy obl. (Kars oblastı üzerine emirler)", *Kars,* No. 19, Salı (8 Mayıs 1912): 3.

[46] "Oçerki Karsskoy oblasti" (Kars oblastı üzerine yazılar), *Kars,* No. 48, Salı (27 Kasım 1912): 4.

[47] Malakan göçü konusunda Boris Esadze'nin verdiği bilgiden farklı bir bilgi de mevcuttur. Buna göre Kağızman'da Kürt kökenli Cunukilerin tahliye edildiği topraklara Kars oblastı dahilindeki Novo Selim ve Novo Mihaylovka köylerinden 20 hanelik Malakan nüfusu (134 kişi) yerleştirilmiştir. Novo Nikolayevka köyü ise bu iskân sonrasında kurulmuştur. Ayrıntılı bilgi için bkz. Badem, *Çarlık Arşivleri Işığında Kağızman İlçesi (1878-1918),* 84-91.

[48] "Pojertvovanie" (Bağış), *Kars,* No. 32, Salı (7 Ağustos 1912): 4.

kov, bu tür ilerici Müslüman tipolojinin milli eğitim ve çağdaşlaşma konusunda önem arz ettiğinin altını çizmektedir.[49]

Kars gazetesinde A. Bezrukov isimli yazar tarafından ele alınan birkaç makale de dikkate değerdir. Yazar, kaleme aldığı yazılarda aslında yerel idareye dönük üstü örtülü eleştirilerde bulunmuştur. 4 Aralık 1912 tarihli sayıda şehrin "su tesisatı" ile ilgili bir değerlendirmesi söz konusudur. Kars'ta "tifo" vakalarının yüksek olduğunu ve halkı endişelendirdiğini belirten Bezrukov, özellikle kentte sağlıklı bir suyun olmadığına dikkat çekmektedir.[50] Yoksul sınıfların Kars çayından su ihtiyacı gidermek zorunda kaldığını ama bu suyun tifoya sebep olan bakteriler ihtiva ettiğini ileri sürmektedir. Mutlak suretle su tesisatının ve kanalizasyonun inşa edilmesi gerektiğini dile getiren yazar, 120 bin ila 150 bin rublelik bir meblağın yeterli olacağını yazmaktadır.[51] Bezrukov'un ele aldığı konulardan biri de Kars'taki hamamlardı. Hamamların ilkel, bakımsız ve sağlıksız olduğunun altını çizen yazar, kişinin hamama isteksizce girdiğini ve içeri girdiğinde ise sağ salim çıkmak için adeta "Tanrı'ya şükrettiğini" ima etmektedir. Bezrukov, makalesinin devamında Kars'taki idareyi şu şekilde tenkit etmektedir: "Bu uydurma değil, aksine çıplak bir gerçektir. Hamamlarımızın sıhhî şartları oldukça kötüdür. Sağlık yetkilileri ve Kars'taki idare, bir kez bile hamamlarımıza gereken ilgiyi göstermedi. Hijyenle ilgili hamam sahipleri hakkında çok kere tutanak tutuldu ancak bu da pek etkili olmadı. Hamamları kapatmak istediler ama nedense kapatmadılar. Sanırım Kars'ın sakinleri, "günah" dolu vücutlarını temizleyip yıkasınlar diye açık bıraktılar."[52]

Bezrukov, gazetenin 20 Ocak 1913 tarihli sayısında bu kez Kars'ta görev yapan küçük memurların sorunlarını ifade etmiş:

> Görünüşte oblast merkezinde yaşıyoruz ama gerçekte öyle değil. Bütün oblast ve guberniya merkezlerinde var olan rahatlıklar burada yok. En önemlisi de konut sorunu. Şehre yeni gelen insan daha girişte hayal kırıklığına uğruyor. Kars'ta tanınmış emlakçılar İvan ve Vasili de olmasa ya açıkta kalırdık ya da Yevropa, Berlin ya da İmperial oteline fahiş paralar öderdik. Kira için yılda 400-500 ruble ödeyebilen az çok varlıklı sınıf yine az çok rahat ediyor fakat küçük memurlar birtakım kulübelerde kalıyorlar. Rusya'nın ilçelerinden [uyezdlerinden] gelen biri bile burada Asya'ya geldiğini anlıyor. Bir de ev sahipleri kirayı üç ay ve hatta bazen bir yıllığına peşin istiyorlar. Oysa Tiflis'te böyle bir şey yok. Küçük memur bu parayı nereden bulsun? Ev sahipleri evin tamiratına da karışmıyorlar. Burada insan romatizma oluyor. Bütün bunlara bir de her şeyin pahalı oluşunu, özellikle yakacak fiyatlarını eklersek, o zaman belli oluyor ki, hayat ancak bizim olmadığımız yerde güzel.

[49] *A.g.m.*, 4.
[50] "Po voprosu o vodoprovode (Su tesisatı hakkında)", *Kars,* No. 49, Salı (4 Aralık 1912): 5.
[51] *A.g.m.*, 5.
[52] "O naşih banyah (Hamamlarımız hakkında)", *Kars,* No. 50, Salı (11 Aralık 1912): 4.

Buradaki yazar A. Bezrukov, 1912 Kars salnamesine göre Kars gazetesi yazı işleri sekreteri olarak görünen 10. derece memur (kollejskiysekretar) Andrey Davidoviç Bezrukov olmalı. Bezrukov'un bu satırları yazdıktan birkaç ay sonra Stavropol guberniyasına atandığı görülüyor. 31 Mart 1913 tarihli *Kars* gazetesinde yayımlanan 95 sayılı ve 26 Mart 1913 tarihli valilik emrinde Bezrukov'un Stavropol valisinin de onayıyla 12 Mart 1913 tarihinden itibaren Stavropol yabancılar idaresine atanmış olduğu bildiriliyor. Bezrukov'un kendi isteğiyle mi, yoksa yukarıdaki yazısından ötürü mü gittiğini ya da zaten gideceği için mi bu yazıyı yazabildiğini bilemiyoruz.[53]

Birinci Dünya Savaşı

Ekim 1914'te Osmanlı devletinin Rusya'ya savaş ilan etmeden Karadeniz'deki Rus limanlarına saldırmasının ardından Rus orduları Kafkasya sınırını geçerek karşılık vermişlerdi. Aralık 1914'te Sarıkamış çevresinde muharebeler sürerken Osmanlı çeteleri ve bir düzenli ordu alayı Artvin, Ardanuç ve Ardahan'ı ele geçirmişti. Bu olaylardan dolayı sınır bölgelerinde büyük bir 'kaçakaçlık' yaşanmış, Müslüman ve Hıristiyan nüfus canını kurtarmak için ve panikten dolayı karda kışta yollara dökülmüştü. Kars oblast merkezinde bazı Ermeniler yerli Müslüman ahaliye saldırmıştı. Kars oblastı geçici General-Gubernatoru General Zubov, Kars gazetesindeki 17 Kasım 1914 tarihli duyurusunda yerel Rumları ve Ermenileri yerel Müslümanlara karşı şiddetten kaçınmaları konusunda uyardı. Zubov'un benzer emirleri Ocak 1915'te de gazetede iki kez yayımlandı. Zubov, Rusya'nın Osmanlı devleti ile savaşta olduğunu ve Rusya tebaası olan Müslüman halka saldırıların cezalandırılacağını ilan ediyordu.[54]

Kars gazetesinin 14 (26) Nisan 1915 tarihli sayısında Kars valisinin Çıldır kazası kaymakam vekili Georgadze'ye teşekkürü yer almaktadır. Georgadze, Osmanlı ordusu ve çetelerinin Ardahan'ı alması sırasında yaşanan kaçakaçlık ve kaos ortamında kaçan insanların çalınan mallarını ve hayvanlarını bulup toplamakla üstün hizmet göstermiştir. Georgadze bu amaçla komşu Tiflis guberniyasına bağlı Ahılkelek uyezdine de gitmiş ve çalıntı malları oradan toplayıp getirmiştir. Düzenin yeniden kurulması sayesinde Çıldır'dan kaçıp gitmiş olan ahali, yerlerine geri dönmeye başlamıştır.

Gazetenin 17 (30) Kasım 1915 tarihli 46. sayısında Kars oblastı valisi General Suşçinskiy'in oblast ahalisine yönelik şu duyurusu yer alıyor: Gönüllü olarak teslim edilen çalışır durumdaki her Rus tüfeği için 20 ruble, süngüsü için 2 ruble, yabancı tüfek için 15 ruble ve süngü için 2 ruble ödenecektir.

22 Aralık 1915 (4 Ocak 1916) tarihli 51. sayıda yayımlanan Rus Kafkas ordusu komutanının emrinde Dağıstan atlı milisinin süvarilerinden cesaret ve gayret madalyası alanların adları verilmektedir. Kars oblastından bu madalyaları alanlar arasında şu kişiler vardır: Kars'ın Zaim köyünden Mıkırtıç Basentsov, Kars

[53] Badem, *Çarlık Yönetiminde Kars, Ardahan, Artvin 1878-1918*, 351-352.

[54] Badem, *a.g.e.*, s. 473.

Kosor nahiyesi başmuhtarı Molla Mustafa Hasan oğlu Feyziev, Bardız nahiyesi başmuhtarı Molla Derviş Salih oğlu ve Ardahan Zinzal nahiyesi başmuhtarı Dursun Efendi Hacıbekzade'ye altın gayret madalyası; Kars Ağbaba Tepeköy nahiyesi başmuhtarı İskender Ahmet oğlu, Kağızman Çanglı nahiyesi Ağveran köyünden Faki İsmail Mirza oğlu Nagmanov, Oltu Olor köyü muhtar yardımcısı Mevlüd Zabidoğlu, Oltu kasabası belediye meclisi vekili Hambartsum Kürkçiyants, Kağızman vekili Büzand Mitoyants, Kağızman Nahçıvan kazası Cemaldini nahiyesi katibi Hacı Hasgülov, Büyük Karakala köyünden Ali Brooğlu'na gümüş gayret madalyası; Kağızman okrugu sözlü mahkemesi üyeleri Feruz-Bek Molla Kadir oğlu ve İbrahim Bek Grdji-Amo-Bek-oğlu'na gümüş madalya; Kars okrugu sözlü mahkemesi üyeleri Martiros Kevorkov ve Harutyun Vartanov'a altın madalya ve Oltu sözlü mahkemesi üyesi Selim Bek Tahir Bek oğlu Gaşimbekov'a gümüş madalya. Sonuncu kişi Oltu şura hükümeti mebusu Yasin (Akdağ) Haşimoğlu'nun ağabeyidir.[55]

9 (22) Şubat 1916 tarihli sayıda Kafkas ordusu sahasındaki ahaliden askeri ihtiyaçlar için kiralanacak olan öküz ve at arabalarının tek ve çift atlı veya öküzlü, sürücülü ve sürücüsüz, günlük ve aylık olmak üzere okrug bazında ücretleri yayımlanmıştır. Burada Oltu okrugundaki ücretlerin Kars, Ardahan ve Kağızman okruglarından daha düşük olması dikkat çekmektedir. 1 (14) Mart 1916 tarihli sayıdaki kayıp ilanları içinde Yasin Gaşimbekov'un (Haşimoğlu) Oltu 'şehir okulundan' 1914 yılında almış olduğu diplomayı kaybettiğine ilişkin ilanı dikkat çekmektedir. Gazetenin 1916-1917 yıllarında ait görebildiğimiz sayılarında ilanlar kısmında bu türden kayıp belge (pasaport, diploma, askerlik belgesi, vs) ilanları dikkat çekmektedir. Bu kayıpların çoğunun Osmanlı ordusu ve çetelerinin 1914 sonu – 1915 başında Artvin, Ardanuç, Ardahan ve Sarıkamış'a ve hatta Selim önlerine kadar gelmelerinden dolayı yaşanan büyük panik (yerel ağızda kaçakaçlık) sırasında meydana geldiği açıktır. Nitekim bazı ilanlarda doğrudan 'Ardahan'ın tahliyesi esnasında' denerek kaybın sebebi açıkça belirtilmiştir.

1917

Kars gazetesinin 1917 yılında çıkan sayılarını ele aldığımızda ise özellikle ülke içinde meydana gelen önemli olayların yer almadığını gözlemlemekteyiz. 1917 yılının ocak ve şubat aylarında toplamda 9 sayı çıkan gazete, çarlık rejimini derinden sarsan Rasputin cinayetine[56], grevlere ve Şubat Devrimi günlerine hiç yer

[55] Selimbek Gaşimbekov'un adı Oltu sözlü mahkemesi üyesi olarak 1917 yılı Kafkas Salnamesi'nde de geçmektedir. Yasin Haşimoğlu'nun anıları için bkz. *Oltu Şura Hükümeti ve Yasin Haşimoğlu'nun Hatıraları*, haz. Erdal Aydoğan, Erzurum: Salkımsöğüt, 2013.

[56] Papaz Grigoriy Rasputin, Çar II. Nikolay'ın oğlu Aleksey'i hemofiliden hipnoz yöntemiyle kurtardığı için saray yönetimi tarafından "kutsanan" bir azize dönmüştür. Özellikle Birinci Dünya Savaşı yıllarında saray içindeki pozisyonu, Rus burjuvazisinin tepkisine neden olmuş ve 30 Aralık 1916'da öldürülmüştür.

vermemiştir. Genelde çar yönetiminin yürüttüğü savaş politikası ve cephelerdeki genel durum yansıtılmıştır.

7 Şubat 1917 tarihli sayıda Mezopotamya'da Osmanlı ordusu ve Rus kuvvetleri arasında yaşanan çatışmalar ele alınmıştır. Haberde 29 Ocak'ta Dicle Nehri'nin Irak sınırları içindeki kısmına saldıran Rus kuvvetlerinin düşmanı geriye doğru püskürttüğü ve Kut'ül-Amare'nin batı tarafına doğru sürüklediği yazılmaktadır.[57] 21 Şubat 1917 tarihli sayıda ise Osmanlı kuvvetlerinin Sivas şosesinin kuzeyinde konuşlandığı, bazı karşı saldırılarda bulunduğu ancak Rus birliklerinin bu saldırıları etkisiz hâle getirdiği ifade edilmektedir.[58] Yine bu sayıda Irak Cephesinde Rus ordusu tarafından 12 Şubat'ta Sanniyat'ın güney kısmının ilhak edildiği bilgisi geçmektedir. Mevcut muharebeler esnasında Şurman bölgesinin de Rus kontrolüne iltihak ettiği; Türk ordusuna ait 11 subay, 535 asker ve beş mitralyözün ele geçirildiği bilgisine ulaşmaktayız.[59]

Rus ordusuyla ittifak içinde olan İngiliz kuvvetleri de Irak Cephesi'nde oldukça etkindi. Gazetede çıkan habere göre 9-10 Şubat 1917'de Kut'ül-Amare, İngilizlerin eline geçmiştir. Söz konusu çarpışmalarda 104 subay, 4159 düşük rütbeli asker, 15 mitralyöz, 4 Alman sahra topu ve çok sayıda askerî mühimmat İngilizler tarafından alıkonulmuştur.[60]

Sonuç

Kars'taki kırk yıllık çarlık yönetiminin 34 yılına tanıklık eden *Kars* gazetesi, resmî bir vilayet gazetesi olarak merkezî idarenin görüşlerini yansıtmakla birlikte yöreye ilişkin de önemli bilgiler vermektedir. Çarlık memurları ve etnograf subayları oblast nüfusunu oluşturan halklar hakkında çeşitli bilgiler derlemişler ve yayımlamışlardır. Birinci Dünya Savaşı, Balkan Savaşları, Trablusgarp Savaşı gibi dünyayı yakından ilgilendiren olaylar gazetenin sütunlarında geniş bir yer edinmiştir. 1905 Devriminin olaylarına ilişkin haberler ve Duma seçimleri de gazetede yer almıştır. Rusya'nın ezeli hasmı Osmanlı devleti ile ilgili çok sayıda makale ve haber yayımlanmıştır. Kars oblastında yaşanan ekonomik, kültürel ve sosyal ilişkiler de gazete tarafından bir miktar işlenmiştir. Köylerde inşa edilen okullar, kiliseler; Tiflis-Kars-Sarıkamış demiryolunun inşası, etnik grupların iskânı, oblasttaki bayındırlık faaliyetleri gibi konular gazete yönetimince oldukça ilgi görmüştür.

Kaynakça

Alakom, Rohat. *Kağızman: Kars'ın Tadı Tuzu.* İstanbul: Kağızman Belediyesi Yayınları, 2012.

Alp, Alper. "Kars Tarihi Bakımından Bir Kaynak Olarak Vilayet Gazetesi 'Kars'", *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi,* Yıl 16, Sayı 1 (Nisan 2012): 89-102.

[57] "Telegrammı (Telgraflar)", *Kars,* No. 6, Salı (7 Şubat 1917): 2-3.
[58] "Telegrammı (Telgraflar)", *Kars,* No. 8, Salı (21 Şubat 1917): 2.
[59] *A.g.m.*, 2.
[60] *A.g.m.*, 2.

"Ardaganskiy Uçastok (1886 g.)", http://www.ethno-kavkaz.narod.ru/ardagan1886.html, Erişim Tarihi: 04.03.2021.

Badem, Candan. "Çarlık Arşivleri Işığında Kağızman İlçesi (1878-1918)", *Geçmişten Geleceğe Her Yönüyle Kağızman Sempozyumu bildiriler kitabı,* Ankara: Savaş Yayınevi, 2012.

Badem, Candan. *Çarlık Yönetiminde Kars, Ardahan, Artvin, 1878-1918.* İstanbul: Aras Yayıncılık, 2018. İkinci Basım 2021.

Boy, Arzu. "Gürcistan Arşiv Belgeleri Işığında Çarlık Rusya'sı Döneminde Kars Gazetesi Yazılarına Bir Bakış". *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi,* Sayı. 36 (2019): 33-49.

Esadze, B. S. *Oçerki Karsskoy Oblasti (Kars Oblastı Üzerine Yazılar).* Kars: Tipografiya Karsskogo Oblastnogo Pravleniya, 1912.

"Graf D. A. Milyutin". *Kars,* No. 6, Salı (7 Şubat 1912): 4.

Haşimoğlu, Yasin. *Oltu Şura Hükümeti ve Yasin Haşimoğlu'nun Hatıraları,* haz. Erdal Aydoğan, Erzurum: Salkımsöğüt, 2013.

Konak, İsmet. *Geçmişten Geleceğe Uzanan Köprü: Kars.* Ankara: Toplumsal Araştırma ve Özgün Düşün Derneği, 2020.

"Mestnaya hronika (Yerel kronik)". *Kars,* No. 3, Salı (17 Ocak 1912): 3.

"Mestnaya hronika (Yerel kronik)". *Kars,* No. 5, Salı (31 Ocak 1912): 3.

"Mestnaya hronika (Yerel kronik)". *Kars,* No. 29, Salı (17 Temmuz 1912): 5.

"Na Balkanah (Balkanlar'da)". *Kars,* No. 40, Salı (2 Ekim 1912): 4.

"Naşi korrespondentı (Muhabirlerimiz)", *Kars,* No. 11, Salı (13 Mart 1912): 5.

"Naşi korrespondentı (Muhabirlerimiz)", *Kars,* No. 13, Salı (27 Mart 1912): 4.

"Natsional'nıy put' Rossii (Rusya'nın millî yolu)", *Kars,* No. 41, Salı (9 Ekim 1912): 4.

"Oçerki Karsskoy oblasti (Kars oblastı üzerine yazılar)", *Kars,* No. 48, Salı (27 Kasım 1912): 4.

"O naşih banyah (Hamamlarımız hakkında)", *Kars,* No. 50, Salı (11 Aralık 1912): 4.

"Otdel offitsialnıy (Resmî kısım)", *Kars,* No. 5, Salı (31 Ocak 1917): 1.

"Otdel offitsialnıy (Gayri resmî kısım)", *Kars,* No. 6, Salı (7 Şubat 1912): 3.

"Otdel offitsialnıy (Gayri resmî kısım)", *Kars,* No. 11, Salı (13 Mart 1912): 4.

"Otdel offitsialnıy (Gayri resmî kısım)", *Kars,* No. 42, Salı (16 Ekim 1912): 4.

"Ot ştaba verhovnogo glavno-komanduyuşçego (Başkomutanlık karargâhından haberler)", *Kars,* No. 2, Çarşamba (11 Ocak 1917): 2.

"Ot ştaba verhovnogo glavno-komanduyuşçego (Başkomutanlık karargâhından haberler)", *Kars,* No. 5, Salı (31 Ocak 1917): 3.

"Pis'mo v redaktsiyu (Editöre mektup)", *Kars,* No. 4, Salı (23 Ocak 1917): 3.

"Plevna - 1877". *100 Bitv, Kotorıe İzmenili Mir,* Moskva: Izdatel'stvo "De Agostini", 2012.

"Po voprosu o vodoprovode (Su tesisatı hakkında)", *Kars,* No. 49, Salı (4 Aralık 1912): 5.

"Pojertvovanie (Bağış)", *Kars,* No. 32, Salı (7 Ağustos 1912): 4.

"Po oblasti (Oblasttan haberler)", *Kars,* No. 9, Salı (28 Şubat 1912): 4.

"Prikazı po Karsskoy obl. (Kars oblastı üzerine emirler)", *Kars,* No. 19, Salı (8 Mayıs 1912): 3.

"Telegrammı (Telgraflar)", *Kars,* No. 6, Salı (7 Şubat 1917): 2-3.

"Telegrammı (Telgraflar)", *Kars,* No. 8, Salı (21 Şubat 1917): 2.

Tepekaya, Muzaffer. "1912 Osmanlı Meclis-i Mebusan Seçimlerinde Saruhan (Manisa) Sancağı İttihat ve Terakki Fırkası Adayı Yusuf Rıza Bey ve Seçim Beyannamesi". *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi,* XIII/27 (Güz 2013): 33-61.

"Tsirkulyarı departamenta politsii g.g. gubernatoram (Polis departmanından valilere gönderilen genelgeler)", *Kars,* No. 2, Salı (10 Ocak 1912): 2.

"Voyna na Balkanah (Balkanlar'da Savaş)", *Kars,* No. 42, Salı (16 Ekim 1912): 6.

Vsepoddanneyşiy Otçet o Sostoyanii Karsskoy Oblasti za 1885 g. (Kars Oblastı'nın 1885 Yılındaki Durumu Hakkında Valilik Raporu). Kars: Tipografiya Kants. Voyen. Gubernat. Karsskoy Obl., Arend. S. Polubatko, 1886.

Öz: Kars'ın çarlık idaresi altında kaldığı kırk yıllık dönem, Kars tarihinde özel bir dönemdir. Bu süreç, özellikle Osmanlı ve Rus yönetimlerini karşılaştırmak için bazı somut veriler sunmaktadır. Kars askeri valiliğinin yayımladığı *Kars* gazetesi, mevcut dönemi incelemek açısından göz önünde bulundurulması gereken başat kaynaklardan biridir. 1883-1917 yılları arasında resmî olarak yayımlanan gazete, hem Kars vilayetinde (oblastta) hem de Çarlık Rusya dışında meydana gelen gelişmeleri okuyucuya aktarmaktaydı. Bu makalede daha çok 1912 ve 1917 yıllarında çıkan sayılar esas alınarak bir değerlendirme yapılmaktadır.

Anahtar sözcükler: *Kars* gazetesi, Kars oblastı, Çarlık Rusya, Kafkasya, 1905 Devrimi, Birinci Dünya Savaşı, Trablusgarp Savaşı, Balkan Savaşları

Kars Provincial Newspaper Under Russian Occupation (1883-1917)

Abstract: Kars remained under tsarist administration for forty years and this period is a special period in the history of the region. This period gives us some data for a comparison of the Ottoman and Russian rule. The newspaper *Kars*, as the official provincial newspaper of the Kars oblast from 1883 till 1917, is one of the main sources for the study of this period. The newspaper published news about both the oblast and the outside world. This article analyzes mainly issues from 1912 and 1917 for an evaluation of the newspaper.

Key words: *Kars* newspaper, Kars oblast, Russia, Caucasus, 1905 revolution, World War One, Turkish-Italian War, Balkan Wars.

Batum, Kars ve Erzurum'da Yayımlanmış Öteki Rusça Gazeteler

Candan BADEM*

Bu makalede Batum'da 1912-17 yıllarında yayımlanan vilayet gazetesi *Batum. Oblastnıya Vedomosti* ile Kars'ta 1917 yılında yerel sovyetlerin organı olan *İzvestiya* gazetesi ve Erzurum'da çıkan iki asker gazetesi tanıtılacak. 1917 Şubat Devrimi'nden sonra Batum, Trabzon, Erzurum ve Kars'ta da çarlık rejimi yıkılmış ve Kars oblastının da dahil olduğu bütün Kafkasya'da Geçici Hükümet'in atadığı bir komite ve onun atadığı komiserler yönetimi devralmıştı. Geçici Hükümet'in kurumları yanında bütün Rusya'da olduğu gibi buralarda da asker, işçi ve köylü temsilcileri sovyetleri kurulmuştu. O zamana dek Kars'ta oblastın resmi gazetesi *Kars* dışında Rusça veya başka bir dilde yerel bir gazete veya dergi yayımlanmamıştı. 1917 Mart'ında Trabzon, Erzincan ve Erzurum da hâlâ Rusya işgalindeydi. 1917 Aralık ayında Osmanlı ordusu ile Rusya Kafkasya ordusu arasında Erzincan'da imzalanan ateşkesten sonra Osmanlı ordusu ilerleyerek Trabzon, Erzurum, Kars ve Batum'u geri aldı.

Batum. Oblastnıya Vedomosti

Kars gibi Batum sancağı da 1878'de Rusya tarafından ilhak edildi. Batum merkezli Batum oblastı 1883 yılında lağvedilerek oblast Kutaisi guberniyasına dahil edildi ancak 1903 yılında Batum oblastı tekrar oluşturuldu. Mart 1918'de Brest-Litovsk Antlaşması ile Osmanlı devletine geri verildi ancak savaşta yenilen

* candanbadem@yandex.com
Geliş tarihi: 12 Nisan 2021 / Kabul tarihi: 13 Haziran 2021

БАТУМЪ
Областныя Вѣдомости
Выходятъ Еженедѣльно
№ 1.

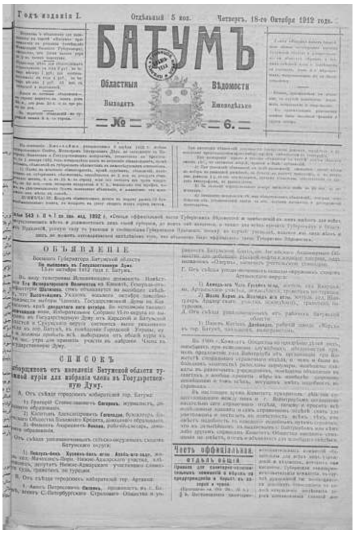
Годъ изданія I.
БАТУМЪ
Областныя Вѣдомости
Выходятъ Еженедѣльно
№ 6.
ОБЪЯВЛЕНІЕ
СПИСОКЪ

Batum No 1 [12 Eylül 1912] ve No 6 [18 Ekim 1912]

Osmanlı devleti Batum'u terk etmek zorunda kaldı. Batum'da 1918'e değin Rus idaresinde otuzdan çok sayıda Rusça gazete yayımlanmış olduğunu görüyoruz. Batum'da yayımlanan ilk gazete *Batumskiy Listok* 1882-1905 yılları arasında çıktı.[1] Batum'un ilk vilayet gazetesi, Batum Kutaisi guberniyasına dahil iken 1887 yılında yayın hayatına başlayan *Kutaisskie Gubernskie Vedomosti* gazetesiydi. Görebildiğimiz kadarıyla 1903 yılında Batum oblastı tekrar kurulmakla birlikte oblast (askeri vilayet ya da eyalet) gazetesi olarak *Batum. Oblastnıya Vedomosti* gazetesi ancak Eylül 1912'de yayımlanmaya başladı ve 1917 yılına dek yayınını sürdürdü. Gazete ilk başta haftalık olarak çıkıyordu, daha sonra haftada iki kez çıkmaya başladı.

İlk sayıdan itibaren arka sayfada Arap harfleriyle Türkçe *Batum. Eyalet Ceridesi* sayfası vardı. Rusça sayfalarda Türkçe kısmının özet başlıkları "soderjanie turetskoy çasti" diye veriliyordu. *Eyalet Ceridesi* sayfası en son Ortodoks tarihle 19 Temmuz 1914'da yayımlandı. Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasıyla birlikte çarlık salnamelerinde ve başka belgelerde Türk adı kullanılmaz oldu bunun yerine Müslüman sıfatı kullanılıyordu. Çarlık terminolojisinde Türk deyince Osmanlı Türkleri anlaşılıyordu. Rusya tebaasından olan Türklere (Azerbaycanlılar dahil) ya Tatar deniyor ya da sadece Müslüman deniyordu. Burada gazetenin bulabildiğim sayıları üzerinden bir değerlendirmesi yapılacak.

Ortodoks takvimle 12 Eylül 1912 tarihli birinci sayıda Batum oblastı askeri valisinin emirleri arasında vali yardımcısı Albay Aleksey Dmitrieviç Podgurskiy'in 12 Temmuz 1912 itibariyle Kars oblastı valiliğine vekaleten atanması da var. Batum vali vekili Albay Romanovskiy, Podgurskiy'e teşekkürlerini sunuyor.

[1] Tam bir liste için bkz. Zaur Margiev'in sitesi: http://zaurmargiev.sitecity.ru/stext_1612223208.phtml (erişim tarihi 28 Nisan 2021).

Podgurskiy'in iki yıllık mesaisi sırasında mahkeme başkanı olarak saygınlık kazanmış olduğunu ifade ediyor.

26 (13) Şubat 1915 tarihli 4. sayıda yayımlanan Batum oblastı valisinin emirleri arasında Artvin okrugu kaymakam vekili Yüzbaşı Zosimoviç'in şimdi Rus ordusunun işgal ettiği Ardanuç yöresine idareyi yeniden kurmak üzere gönderildiğine ilişkin emir yer alıyor. Bir başka emirde imparatorun Kafkasya naibinin emriyle Batum oblastı baş halk mahkemesi kadısı Hemid Efendi Lukumcioğlu'nun görevden alındığı Batum oblastı valisi General Romanovskiy-Romanko imzasıyla yer alıyor. Ortodoks takvimle 5 Mart 1916 tarihli 7. sayıda yayımlanan 15 Şubat tarihli emirde ise Artvin okrugu sözlü (halk) mahkemesi üyelikleri için yapılan seçimlerin sonucuna göre üç yıllığına seçilenler şu kişiler: Ardanuçlu Ovanes Melitonyan ve Karoniya köyünden Mazlum Ağa Arif oğlu Bakuridze ve Talib Ağa Ahmed oğlu asil, Ardanuçlu Karapet Patenyan, Goroşet köyünden Şerif Ağa Aci (Hacı?) oğlu yedek. Aynı mahkemeye Hıristiyan nüfustan Stepan Başratyan asil ve Aci Mıkırtıç Aznauryan yedek olarak seçilmişlerdir. Mahkemenin eski üyeleri Şükrü Ağa Ali oğlu, Kadir Ağa Çil Hüseyin oğlu ve Ömer Ağa Kamış oğlu ile yedek üyelerden Memed Efendi Ahmed oğlu, Kamil Ağa Bilal oğlu ve Emin oğlu göreve gelmediği için görevden alınmıştır. Gazete yazmasa da bu kişilerin Osmanlı ordusuna ve Teşkilat-ı Mahsusa çetelerine katıldıklarını biliyoruz.[2]

باطوم
ايالت جريدەسی

باطوم
ايالت جريدەسی

Batum Eyalet Ceridesi No 1 [12 Eylül 1912] ve No 50 [28 Haziran1914]

[2] Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Candan Badem, *Çarlık Yönetiminde Kars, Ardahan, Artvin 1878-1918*, İstanbul: Aras Yayıncılık, 2021, Bölüm 7.

İzvestiya Karsskago Soveta Soldatskih Raboçih i Krestyanskih Deputatov i ofitsialnıy otdel Oblastnogo Komissariata

Tam adı *İzvestiya Karsskago Soveta Soldatskih Raboçih i Krestyanskih Deputatov i ofitsialnıy otdel Oblastnogo Komissariata* (Kars Asker, İşçi ve Köylü Vekilleri Sovyetinden Haberler ve Oblast Komiserliği resmi kısmı) olan günlük gazetenin bulabildiğimiz en eski sayısı 12 Eylül 1917 tarihli 98. sayısıdır. Buna göre gazete Haziran 1917 başından itibaren eski oblast gazetesi *Kars*'ın yerine yayımlanmaya başlamış olmalıdır. Gazetenin alt başlığında 'günlük siyasi edebi ve toplumsal gazete' ibaresi yer almaktadır. Fiyatı 12 kopek ve adresi Kars, Aleksandrovskaya caddesi, Ayvazov evidir. Yazı işlerinin telefon numarası 67'dir. Gazete Rusya'da Şubat 1917 devriminden sonra kurulan ikili iktidarı yansıtmaktadır. Aynı anda hem Kars sovyetinin hem de Geçici Hükümet'in atadığı Kafkasya komitesinin atadığı oblast komiserliğinin yayın organıdır. Resmi Kısım'da Kars oblast komiserleri Fedorov, Dzamoev, Alihan Kantemirov ve Saten'in emirleri yer almaktadır.

98. sayıdaki bir habere göre, Eylül 1917'de Kars Şehir Meclisi (*Gorodskaya Duma*) için yapılan seçimlerde SR'ler %50, Taşnaklar %35, Sosyal Demokratlar (SD) %7, Rum Demokratik Bloku %3, Hınçaklar %1,3 oy aldılar. Bu sonuçlarla 60 üyeli meclise 30 SR, 21 Taşnak, dört SD, iki Rum, bir Rus Demokratik Birliği üyesi, bir tüccar ve bir Hınçak girdi. Toplam 12.296 oy kullanılmıştı.[3] Gazetenin 4. sayfasındaki 'Partiler ve örgütlerin yaşamından' başlıklı haberde asker, işçi köylü sovyetleri ile oblast ve şehir komiteleri, sendikalar ve sosyalist partilerin ortak toplantısının tutanakları yayımlanmıştır. Toplantıya başkanlık eden 'Yoldaş' İvanyants, Tiflis'ten gelen telgrafta, Petrograd'ta açılan demokrasi konferansından ve iktidarın demokrasi güçlerine geçtiğinden söz edildiğini belirterek bu önemli konuyu bütün demokrasi güçleriyle birlikte kararlaştırmak üzere toplandıklarını bildiriyor. Yoldaş Dzamoev, köylü vekilleri sovyeti, şehir ve oblast yürütme komitesi temsilcisi olarak temsil ettiği bu organların görüşünü henüz tam olarak bilmediğini çünkü konuyu henüz görüşmediklerini bildiriyor. Ardından ilk sözü alan Yoldaş Filatov, sonunda iktidarın demokrasi güçlerine geçmesinden memnuniyetini ifade ediyor. Bundan sonra konuşmacılara 15 dk süre veriliyor. Yoldaş Kiselev, karşıdevrimci Kadet partisiyle koalisyon yapılamayacağını ve artık devrimci demokrasinin güçlü bir iktidarının gerekli olduğunu söylüyor. Yoldaş İvanyants, burjuvazinin çarlığa karşı devrimde demokrasi güçleriyle birlikte hareket ettiğini ancak daha sonra demokrasi güçlerinin burjuvazinin önüne geçtiğini ve burjuvazinin de karşıdevrimci saflara geçtiğini ifade ediyor. Bu arada demokrasi güçleri içinde Bolşevik - Menşevik bölünmesi olduğunu söylüyor. 'Altı aylık devrim gösterdi ki geniş halk yığınlarına devrimin onların beklentilerini karşıladığını kanıtlayan sosyal reformları yapmak gerekiyor'. Yoldaş Maslyukov: Şimdi iktidarı alırken büyük bir sorumluluk da alıyoruz. Şimdi bütün devrimci güçlerin birliği her zamankinden daha gerekli. Açlık yaklaşıyor, köylüler buğday vermek istemiyorlar, kendi çıkarlarımızdan birbirimize düştük, her yandan tehlike ve tehdit var. Yoldaş Gagnidze, Çheidze'nin programını

[3] Badem, *a.g.y.*, s. 511.

destekliyor. Yoldaş Voloviç, koalisyonu desteklemek hataydı diyor. Yoldaş Skaryukin: Uzlaşma politikası aramıza nifak tohumu serpti. Ben bir Bolşevik olarak burjuvazi ile koalisyona son verilmesinden iktidarın demokrasi güçlerine geçmesinden memnunum. Yoldaş Sahuriya, Kurucu Meclis toplanıncaya dek bütün iktidarın sovyetlere geçmesini istiyor. Sosyal devrim arifesindeyiz, sermayelere el koyacak güçlü bir devrimci iktidar, sovyet iktidarı gerekli, diyor. İşçi vekili Golovanov, burjuvazinin Milyukov şahsındaki rolüne değiniyor, işçilerin savaşı sürdürmeye karşı olduğunu söylüyor ve iktidarın devrimci demokrasiye geçmesi gerektiğini savunuyor. SR partisinden Yoldaş Leontyev, iktidarın demokrasi güçlerine geçmesi için tek dayanağın ordu olduğunu söylüyor. Koalisyonun umutları boşa çıkardığını ancak yine de geçmişte SR'ler ve Menşeviklerin taktiğinin doğru olduğunu çünkü o zaman güçler dengesinin belli olmadığını, şimdi ise demokrasinin iktidarı alacak gücü olduğunu savunuyor. Kornilov isyanından sonra devrimci demokrasi önünde olmak ya da olmamak ikileminin belirdiğini, şimdi devrimi kurtarmak için iktidarı ele almak gerektiğini, reformcu Büyük Petro'nun saray çevrelerini dinlemeyip donanma inşa ettiğini ve zafer kazandığını söyleyip biz de onun gibi kararlı davranmalıyız diyor. Tutanaklarda konuşmacının daha sonra partiler arası polemiğe girmek istediğini ancak başkanın onu gün birlik günüdür diyerek uyarması üzerine konuşmasını iktidarın devrimci demokrasiye devri çağrısıyla bitirdiği belirtiliyor. Yoldaş Smolenskiy, 'Bizim önderlerimiz, sosyal demokrat önderlerle birlikte devrimi bu ana dek kansız bir biçimde getirmeyi başardılar. O zaman iktidarı alamazdık, çünkü gücümüzü bilmiyorduk, bizi kimlerin desteklediğini bilmiyorduk. Şimdi altı aylık çalışmadan sonra gücümüzü biliyoruz. Karşıdevrimci saflardan birçok kimseyi kendi safımıza çektik' diyor ve SR partisinin iktidarın devrimci demokrasiye devri kararını okuyor. Sosyal Demokratlar (Menşevikler?) adına Yoldaş Gagnidze partinin kararını okuyor, iktidarın devriyle birlikte Moskova konferansında kabul edilen programın da uygulanmasını istiyor. Yoldaş Osintsov, mümkün olsa koalisyona devam etmek isterdim diyor. Bütün burjuvazinin kendi itibarını yıkmadığını, Kadetlerin kaçtığını ancak büyük sanayicilerin kaçmadığını, onlar olmadan savaşı yürütemeyeceklerini söylüyor. Yoldaş Ol, dünya sermayesine bağımlılıktan dolayı bizde sosyal devrim olamaz ama ülkeyi kurtarmak ve halka moral vermek için iktidarı demokrasi güçleri almalı diyor. Bolşeviklerden Yoldaş Anfimiadi, Kornilovların ve Kaledinlerin ortaya çıkacağını öngörmüştük diyor. Bolşeviklere yanıt veren Yoldaş İvanyants, mevcut koşullar bizi iktidarı ele almaya zorluyor diyor. Eskiden koalisyondan yanaydık çünkü yığınların siyasi eğitimi ve hazırlık için gerekliydi ancak şimdi koalisyon nesnel koşullara ve yığınların gereksinimlerine yanıt vermiyor diyor ve SR ve SD partileri adına bir karar tasarısı okuyor. Tasarı üç çekimser oyla kabul ediliyor. Kararda imtiyazlı burjuvazi (tsenzovaya burjuaziya) ile artık koalisyonun mümkün olmadığı ve 12 Eylül tarihi itibariyle bütün iktidarın Kurucu Meclise değin demokratik ve sosyalist partilere geçtiğini ilan ediyor. Toplantı gece saat bir buçukta sona eriyor.

Kars'ın *İzvestiya*'sının 14 Eylül tarihli 99. sayısında 28 Ağustos 1917 tarihli Kars kalesi bölgesi işçi ve asker temsilcileri sovyeti yürütme komitesinin toplantı

tutanağı yer alıyor. Toplantı gündeminde General Kornilov'un Geçici Hükümet'e karşı Petrograd'taki karşıdevrimci isyanı var. Komite Kornilov'un karşıdevrimci isyanına karşı önlemler alınması ve Kornilovcuların engellenmesi kararını almıştır. Bu amaçla devrimci, demokrat ve sosyalist örgütlerin işbirliği önerilmektedir. Komiserlerden Dzamoev Kars'ta hâlâ eski rejimin taraftarlarının bulunduğunu belirtiyor. Dzamoev de Daşnaksutyun üyesidir. Dört komiserden üçü Hıristiyan iken, Oset kökenli Alihan Kantemirov Müslümandır.

Yine bu sayıda Merdenek (Merdinek, bugünkü Ardahan iline bağlı Göle ilçe merkezi) Asker, İşçi ve Köylü Temsilcileri Sovyeti'nin 21 Ağustos 1917 tarihli tutanağı yayımlanmıştır. Sovyetin aldığı kararlar şöyle özetlenebilir: 1) Sovyetlerin ortak çalışması konusunda komşu komitelerin sadece önemli toplantılarına temsilci gönderilmesine karar verildi. 2) Gıda ürünleri narhı şöyle belirlendi: Bir bardak süt 7 kopek, tereyağı 2 ruble/funt (409 gram), bir adet yumurta 7 kopek, İsviçre peyniri 1.5 ruble/funt, çeçil peyniri 50 kopek/funt, tvorog (çürük peynir) 30 kopek/funt. Sebze ve meyve fiyatları komşu komitelerden ve uçastok (ilçe) komiserlerinden sorulacak. 3) Gıda ürünlerini saklayanlar ve narh dışında satanların ürünlerine el koyulacak ve bu ürünler narh üzerinden satılarak gelirin %1'i şehit ailelerine verilecek. 4) Komitenin ihtiyaçları için aidat toplanacak 5) Merdenek köyündeki yemekhane ücretlerinin yükseltilmesi konusu bir sonraki toplantıya bırakıldı. 6) Asker kaçakları konusu bir sonraki toplantıya bırakıldı.

17 Eylül 1917 tarihli 101. sayıda 13 Ağustos 1917 günü Kars Oblastı yürütme komitesi ve asker, işçi ve köylü sovyetleri temsilcileriyle siyasi partiler temsilcilerinin ortak toplantısı hakkındaki haber yer almaktadır. Toplantıya Dzamoev başkanlık etmiştir, sekreter Vartanova'dır. Gündem Geçici Hükümet'in Özel Güney Kafkasya komitesi olan OZAKOM'un reorganizasyonudur. Rapor sunan Kantemirov'dur. OZAKOM'un daveti üzerine Dzamoev ve Kantemirov Tiflis'e gitmiştir. Toplantıda komiserlerin kolektif önderliği yerine kişisel sorumluluk ve yetki ilkesi ve köy komiserleri haricinde seçim yerine atama usulü kabul edilmiştir. Kornilov isyanından sonra OZAKOM istifasını Geçici Hükümet'e sunarak yerini Merkezi Devrimci Komite'ye bırakmıştır. Merkezi Devrimci Komite başkanlığı sosyal demokrat (Menşevik) Yevgeni Gegeçkori'ye verilmiştir. Komiteye yalnızca sosyal demokratlar ve SR'ler alınacaktır. Gegeçkori'nin projesine göre sekiz komiserin ikisi Rus, ikisi Gürcü, ikisi Ermeni ve ikisi de Müslüman olacaktır. Müslüman komiserlerden biri Kuzey Kafkasya'dan olacaktır. Burada ilginç olan Müslüman olmayan siyasetçilerin de Müslümanların etnik temelde değil din temelinde temsil edilmesini kabul etmiş olmalarıdır. Kantemirov raporunda bu sekiz komite üyesinin Kafkasya'nın bütün çeşitliliğine tam karşılık gelemediğini söylemiş. Komiteye giren Ermenilerin ve Müslümanların yığınlar tarafından tanınmadığını ve sadece sosyal demokrat ve SRlerin komiteye girmesinin yanlış olduğunu da söylemiş. Daşnaksutyun partisinin halk yığınlarına dayanan bir parti olduğunu, Müslümanlar içinden sosyalist bir parti çıkmamakla birlikte onların komitelerinin de devrimci ve sloganlarının sosyalist olduğunu ifade etmiş. Daşnaksutyun, başbakan Kerenski'ye gönderdiği yazısında partilerinin Enternasyonal üyesi olduğunu belirterek dışlanmalarını protesto

etmiş. Toplantıda rapordan sonra söz alıp konuşanların adları şöyledir: Çeberyak, Kiselev, Bogoslovskiy, Matuseviç, Smolenskiy, Manukov, Gluhovtsev, Gagnidze, Karasavov, Gazancev, Kalesnikov, Voloviç, Fedorov, Nohratyan, Molla Haki-oğlu, Rahimov, İvanyants, Kantemirov. Adlarından anlaşılacağı üzere konuşmacılardan üçü Müslüman kökenlidir: Kantemirov, Molla Hakioğlu (Müslümanlarda soyadı olmadığı için baba adını soyadı olarak kullanıyorlar) ve Rahimov. Molla Haki-oğlu'nun konuşmasından kayda geçenler şöyle: 'Biz artık sözlere güvenmiyoruz. Mitingde askerler dedi ki bundan sonra kendi işlerimize kendimiz karar vereceğiz ama ardından bize danışmadan kendi başlarına karar verdiler... İktidar emekçi sınıfın arzusunu yansıtmalı. Ben bir çobanı tanımıyorsam ona güvenip koyunlarımı teslim etmem!'. Tartışmaların sonunda iki önerge oya koyulur. OZAKOM'un yalnızca sosyal demokrat ve sosyalist devrimci (SR) partilerden değil ayrıca Kafkasya'nın yerel sosyalist ve demokratik partilerinden oluşmasını isteyen önerge 26'ya karşılık 27 oyla kıl payı reddedilir. İkinci önerge, Kafkasya'da devrimin kazanımlarını savunmanın bütün milliyetlerin ortak çıkarı olduğunu ve bunu en iyi adı geçen iki partinin yapacağı önergesi 25'e karşı 31 oyla kabul edilir. Böylece toplantı gece saat üçte bitirilir.

Gazetenin 'Yerel Yaşam. Belediye Çevreleri' başlıklı haberine göre Daşnaktsutyun partisi yetkilileri şehir belediye başkanı görevini SR partisine bırakmaya hazır olduklarını ancak şehir Duması başkanının partilerinden olması gerektiğini çünkü Kars halkının onları seçtiğini söylemişlerdir. Bu konuda görüşmeler yapmak üzere parti adına oblast komiserliği başkanı Dzamoev ve Dr Gazancev görevlendirilmiştir. Dzamoev ve Gazancev, gazeteye şehrin çıkarlarını parti çıkarlarının üstünde tutacaklarını söylemişlerdir.

Yine bu sayıdan öğrendiğimize göre 15 Eylül 1917'de Kars'ta öğretmenler sovyeti toplantısı yapılmıştır. Toplantıda 29 Eylül'de oblast öğretmenler kongresi toplanmasına karar verilmiştir. Kongre gündeminde öğretmenlerin hakları yanında eğitimin ulusallaştırılması maddesi de vardır.

101. sayıda başkent Petrograd'ta Geçici Hükümet ve sovyetlerin katıldığı demokratik partiler toplantısının haberi de yer almıştır. Toplantının başkanlık divanında işçi ve köylü sovyetlerinden, şehirlerden, sendikalardan, ordu ve donanmadan ve ulusal sovyetlerden temsilciler arasında Menşevik Çheidze, Tsereteli, SR Çernov, Avksentyev ve Bolşevik Şlyapnikov gibi kişiler bulunmaktadır. Bu sayıda Kars oblastındaki şehir (Kars) ve kasabalarda Ağustos ayında yapılan nüfus sayımının sonuçları açıklanmıştır. Sayımda sivil nüfus ile kışla dışında evlerde yaşan askeri nüfus sayılmıştır. Buna göre Kars şehri daimi nüfusu 12,874 erkek ve 13,552 kadın olmak üzere toplam 26,426 kişidir. Kağızman nüfusu 4,018 erkek + 3,975 = 7,993 kişi, Ardahan 1,111 erkek + 1,001 kadın = 2,112 kişi, Sarıkamış 2,225 erkek + 1,968 kadın = 4,193 kişi, Oltu 555 erkek + 559 kadın = 1,094 kişidir. Bu sayılara geçici olarak gurbette olanları ve geçici nüfusu da ekleyince şehirli nüfus sayıları (köyler hariç) şöyle olmaktadır: Kars merkezi 27,330, Kağızman 8,132, Sarıkamış 4,757, Ardahan 2,204, Oltu 1,204, toplam 43,627 kişi. 1 Ocak 1913 tarihindeki aynı şehir ve kasabalardaki nüfus toplamı ise 29,688 olarak kaydedilmiştir. Buna göre dört yılda nüfusta ciddi bir artış

olmuştur ancak bu artışın çoğunun savaş alanından kaçıp şehre gelenlerden oluştuğu söylenebilir.

102. sayıda Kars'ta kale komutanı, bütün alay komiteleri, sovyet yürütme komiteleri, oblast ve şehir komiserleri, siyasi partiler ve Müslüman Demokratik Birliği'nin temsilcilerinin ortak toplantısı yer alıyor. Toplantıya İvanyants başkanlık ediyor, sekreter Mıkırtumov. Gündemde General Kornilov isyanına karşı alınacak önlemler var. RSDİP'i (Menşevikler olmalı) Udalov, SR'leri Markaryan, Daşnaksutyun'u Nahratyan (Nohratyan), Müslüman Demokratik Birliği'ni Kantemirov temsil ediyor. Şehri koruma görevi kale komutanı Albay Karamışev, oblast komiseri Dzamoev ve askeri yürütme komitesi başkanı Ter-Osipov'a veriliyor.

21 Eylül 1917 tarihli sayı 104. sayıda oblast haberleri kısmında E. P. imzalı yazıda yazar Sarıkamış'tan Kars'a dönerken uğradığı Malakan köyü Novo Selim (bugünkü Selim ilçe merkezi) yaşlılarından Andrey Bogdanov'un köyden geçen askerlerden şikayetini dinlediğini belirtiyor. Yazar, köyün şose boyunca beş altı km uzandığını ve ahşap evlerinin bütün Kars oblastında nadir bulunan cinsten olduğunu belirterek Türklerin 1915 Aralık ayında bu köye kadar gelip bir kısmını işgal ettiklerini ancak köyün bir zarar görmediğini yazıyor. Bogdanov'un dediğine göre geçenlerde köyden geçen bir bölüğün asker mi yoksa haydut mu olduğu belirsizdi. Askerler gözlerine ilişen taşınabilir her şeyi, tavuk, kaz, yorgan döşek ne varsa götürmüşlerdi. Hatta bir boğayı bile götürmek istemişler ancak subayları engel olmuştu. Yaşlı adam, "1915'te buraya kadar sokulan Türkler bile bize ve malımıza dokunmamışlardı" diyor. Muhtar ise bunu yapanların eski jandarmalar ve polisler olduğunu söylemişti. Yazar, olayın Sarıkamış sovyeti ve komutanına iletildiğini ve bazı kötü karakterli kişilerin 'özgür ordumuzun' şanını lekelemelerine izin verilmeyeceğini yazıyor.

22 Eylül 1917 tarihli 105. sayıda "Bir işçinin düşüncesi" başlığı altında İ. Kubaev'in yazısı alıyor. Kubaev, "bütün iktidar sovyetlere" diyerek Bolşeviklerin sloganını görebildiğimiz kadarıyla Kars'ın *İzvestiya* gazetesinde ilk kez dile getirmiş oluyor.[4]

14 Ekim 1917 tarihli sayı 124'te 'K Momentu' (Gündeme dair) başlıklı yazıda Petrograd sovyetinde Kollontay'ın önerisiyle kabul edilen, parlamento ve Geçici Hükümet'i bırakıp bütün iktidarı sovyetlerin alması yönündeki 'aşırı Bolşevik' karar eleştiriliyor. N. M-ş imzalı yazıda şöyle deniyor: 'Petrograd Sovyeti sakinleşmiyor. Cephede, denizde ve Rusya içindeki son olaylar ona bir şey söylemiyor. Ne yoldaşların (Menşevik-enternasyonalistler, Menşevikler ve eSeRler) aklıselim sesi ne de Rus devrimini her taraftan tehdit eden korkunç tehlike Rus devriminin bu kritik anındaki çılgınca, hatta açıkçası cinai siyasetlerine bir son vermek için etkilemiyor onları.' Yazıda devamla demokrasi güçlerinin amacının Kurucu Meclis'in toplanması olduğu ifade ediliyor. Devamla, bazı fanatikler dışında bütün sosyalist dünya, sanayimizin geri olmasından dolayı devrimimizin sosyal karakter iddiası olamayacağını kabul etti. Bütün iktidar sovyetlere sloganı

[4] İ. Kubaev, 'Mısl raboçago', *İzvestiya...*, sayı 105, s. 2.

çılgınca bir fantezi. Bolşevikler iktidar hırsıyla yanıp tutuşuyor... Demokratlar onlara izin vermeyecek... ifadeleri geçiyor.

Bu sayıda Kars kalesi bölgesi asker, işçi ve köylü temsilcileri sovyeti yürütme komitesi toplantısı tutanağı da yayımlanmış. Başkan Ter-Osipov, sekreter Kondrat. Moskova ve Petrograd'taki demokratik partiler ve örgütler toplantısına Kars'tan Markaryan ve Golovanov gitmişler ancak oy kullanamamışlar. Moskova'da burjuvazinin Petrograd'ta Bolşeviklerin sesi gür çıkıyormuş. Toplantıdan ön parlamento çıkmış. Markaryan Bolşevikleri anlamaya çalıştığını ancak anlamadığını söylüyor. Bolşeviklerin konuşmalarında sanki Rusya'ya yönelik bir savaş tehdidi yokmuş gibi sadece sınıf savaşından söz ettiklerini ifade ediyor.

Kargabazarskiy Strelok

Rus ordusu Erzurum'u 16 Şubat 1916'da işgal etti ve bu işgal 12 Mart 1918'e dek sürdü. Erzurum'da Ağustos 1917'de çıkan Rusça asker gazetelerinden biri de *Kargabazarskiy Strelok* (Kargapazarı Tüfekçisi). Gazete adını Erzurum'un Kargapazarı dağından alıyor. Birinci sayısı 1 Ağustos 1917 günü çıkmış. Fiyatı 5 kopek. Kafkas 4. Avcı Tümeni tümen komitesinin organı olan gazetenin alt başlığında 'askeri siyasi gazete' ibaresi bulunuyor. Gazetenin adresi olarak Semenov caddesi 2, Erzurum adresi gösterilmiş.

Bu sayıda yer alan Şarkov imzalı yazıda şunlar ifade ediliyor: 'Vicdan, söz ve basın özgürlüğü... Bunlar artık düş değil. Devrimci mücadelenin meyvesi. Artık tabaka sınırları yok, soylular, mujikler yok. Sadece özgür anayurdun yurttaşları

КАРГАБАЗАРСКІЙ СТРѢЛОКЪ
№ 1
ЦѢНА 5 КОП.
Военная политическая газета.

ОБЩИМИ СИЛАМИ.

Kargabazarskiy Strelok sayı 1, Erzurum 1917

var. Halkın çıkarlarının, umut ve özlemlerinin gerçek savunucularının Rusya Kurucu Meclisi'ne seçilmesi için halk elinden geleni yapacaktır... Şimdi bütün siyasi partilerin programlarının her bir maddesini incelemek, tartışmak gerek.' Asker A. N. Dolidze'nin Asker mektubu başlıklı mektubunda da şu düşünceler geçiyor: 'Eski köhne rejim halka zulmediyordu.... Düşmana karşı tam zafer için safları sıklaştıralım.... Geçici Hükümeti desteklemek gerek. İşçi ve Asker Temsilcileri Sovyeti'ni desteklemek gerek.' Burada Erzurum'daki Rus askerlerinin belli bir kısmının Geçici Hükümet ile sovyetleri birlikte desteklediğini görüyoruz.

Kavkazskiy Voin

1917 yılında Erzurum'da yayımlanan bir başka Rusça asker gazetesi de Kafkas Ordusu komitesinin organı *Kavkazskiy Voin* (Kafkas Askeri). Günlük askeri ve siyasi gazete ibareli bu gazetenin bulabildiğimiz en eski sayısı 1 Eylül 1917 tarihli 93. sayısı. Buna göre 1917 yılı Mayıs ayı sonunda yayına başlamış olduğunu söyleyebiliriz. Adresi Erzurum, Lastoçkin Cad. 25, fiyatı 10 kopek. Gazetenin her sayısında başlığın altında şu ilkeler yer alıyor: 'Cephe ve cephe gerisinin tam birliği. Bütün halkların onurlu barışına dek savaş. Genel, doğrudan, eşit ve gizli oylama temelinde Kurucu Meclis. Demokratik cumhuriyet'. Bu sloganlara bakınca gazetenin yayın siyasetinin SR ve Menşevik partisine ve daha sağdaki partilere yakın olduğunu anlıyoruz.

Bu sayıda General Lavr Kornilov'un başkomutanlık görevinden alındığı ve mahkemeye verildiğine dair Geçici Hükümet başkanı Kerenskiy'in kararnamesi yayımlanmış. Gazete Kornilov isyanına karşı net bir biçimde Geçici Hükümeti destekliyor. 94. sayıdaki bir ilanda Loris Kerobyan, cebinden belgeler ve 118 ruble içeren keseyi çalan 'hırsız vatandaştan' parayı alıp belgeleri Ermeni Mülteci Komitesi'ne bırakmasını rica ediyor. 95. sayıda Tiflis'te Kafkasya'nın bütün devrimci örgütleri ve partilerinin (SD Menşevikler ve Bolşevikler, SR'ler, Sosyal Federalistler ve Daşnaksutyun) yönetimlerinden oluşan Kafkas Geçici Merkez Devrimci Komitesi'nin 30 Ağustos günü Gegeçkori başkanlığında toplanarak çeşitli komisyonlar ve komiserler seçtiği ve Kornilovcuların tutuklandığı haberi var.

14 Aralık 1917 tarihli 197. sayıda Erzurum'da orduda Ermeni ulusal kıtalarının kurulması için bir toplantı çağrısı yer alıyor. SR partisi Erzurum oblast komitesi de Ermeni üyelerini Mihaylov Cad. 48'deki parti merkezinde toplantıya çağırmış. Sayı 205. 22 Aralık 1917 Müslüman askerler grubunun toplantı duyurusu. Müslümanların ulusal temelde değil de din temelinde örgütlenmesi dikkat çekici.

Пятница 21 Іюля 1917 г. Органъ Армейскаго Комитета ЦѢНА 10 коп.

№ КАВКАЗСКІЙ ВОИНЪ 51

ОТЪ РЕДАКЦІИ.

Разносчикамъ за газету „Кавказскій воинъ" просимъ платить только 10 коп.

Въ случаяхъ отказа сообщать конторѣ.

Въ кіоскахъ (ул. Калитина) и въ конторѣ (Ласточкина, 25) „Кавказскій воинъ" можно получать по 10 к. экземпляръ.

Всероссійскаго союза городовъ.

Нашe отступленіе.

ТЕЛЕГРАММЫ.

Kavkazskiy Voin no 51 [21 Temmuz 1917]

Gazetenin sayfalarındaki anti-Bolşevik içeriğin gittikçe şiddetlendiği görülüyor. Aralık 1917'de Petrograd'ta toplanan Kurucu Meclis ile Bolşevik hükümet arasındaki kavga gazeteye de yansımıştır. Gazete Lenin-Troçki hükümetini maceracı ve gaspçı olarak nitelendirmektedir. Petrograd'tan haberlerde Bolşeviklerin iktidarı Kurucu Meclis'e vermek istemedikleri, çalışmasına engel oldukları yazılmaktadır. 210. sayı son sayı oluyor. Aralık 1917 sonunda Erzurum'daki Rus ordusunda artık ulusal kıtalar kurulmaya başlamıştır. Gazetede Ukrayna Cumhuriyeti komiseri Lipovskiy ve Polonya askerleri birliğinin duyuruları var. Askerleri kendi ulusal birliklerine katılmaya çağırıyorlar.

Öz: Bu makale Batum'da 1912-17 yıllarında yayımlanan vilayet gazetesi *Batum. Oblastnıya Vedomosti* ile Kars'ta 1917 yılında yerel sovyetlerin organı olan *İzvestiya* gazetesi ve Erzurum'da çıkan iki asker gazetesini tanıtmayı ve içerik analizini yapmayı amaçlıyor. *İzvestiya Karsskago Soveta Soldatskih Raboçih i Krestyanskih Deputatov i ofitsialnıy otdel Oblastnogo Komissariata* (Kars Asker, İşçi ve Köylü Vekilleri Sovyetinden Haberler ve Oblast Komiserliği resmi kısmı) Haziran 1917 başından Aralık 1917 sonuna dek eski oblast gazetesi *Kars*'ın yerine yayımlanmıştır. Erzurum'da 1917'nin ikinci yarısında çıkan Rusça asker gazetelerinden biri Kafkas 4. Avcı Tümeni tümen komitesinin organı *Kargabazarskiy Strelok* (Kargapazarı Tüfekçisi), öteki de Kafkas Ordusu komitesinin organı *Kavkazskiy Voin* (Kafkas Askeri).

Anahtar Sözcükler: *Batum. Oblastnıya Vedomosti*, *İzvestiya Karsskago Soveta Soldatskih Raboçih i Krestyanskih Deputatov i ofitsialnıy otdel Oblastnogo Komissariata*, *Kargabazarskiy Strelok*, *Kavkazskiy Voin.*

Russian Newspapers Published in Batum, Kars and Erzurum

Abstract: This article aims to introduce and analyze the contents of four newspapers: *Batum. Oblastnya Vedomosti* was the official provincial newspaper of the Batum oblast from 1912 to 1917. *Izvestiya Karsskago Soveta Soldatskih Raboçih i Krestyanskih Deputatov i ofitsialny otdel Oblastnogo Komissariata (News of the Kars Soviet of Soldiers' Workers' and Peasants' Deputies and official section of the Oblast Commissariat)* was published in Kars from June to the end of December 1917. The two soldiers' newspapers from Erzurum were *Kargabazarskiy Strelok*, organ of the 4th Rifle Division of the Russian Caucasus Army and the *Kavkazskiy Voin*, organ of the Caucasus army committee.

Key Words: *Batum. Oblastnya Vedomosti*, *Izvestiya Karsskago Soveta Soldatskih Rabochih i Krestyanskih Deputatov i ofitsialny otdel Oblastnogo Komissariata*, *Kargabazarskiy Strelok*, *Kavkazskiy Voin*.

Trabzon'da Çıkarılan Rus İşgal Gazetesi *Trapezondskiy Voennıy Listok*

Atilla Ekrem YAVUZ*

I. Giriş

Birinci Dünya Savaşı sırasında Trabzon 18 Nisan 1916'da Rus işgaline girmiş ve bu işgal 24 Şubat 1918'e kadar sürmüştür. İşgalin ardından Ruslar tarafından "Trabzon Müstahkem Bölge Komutanlığı" adıyla askeri bir idare ve bu komutanlığın denetimine tabi olmak üzere şehrin belediye işlerinden sorumlu "Trabzon Şehir İdaresi" adıyla bir de sivil idare kurulmuştur. Trabzon Müstahkem Bölge Komutanlığı'nın başına daha önce Rusya'nın batısındaki kale şehirlerde ve Trabzon'dan önce Kars'ta görev yapmış olan Tümgeneral Aleksiy Vladimiroviç fon Şvarts (1874-1953) getirilmiştir. Fon Şvarts'ın Trabzon'da gerçekleştirdiği faaliyetler arasında şehirde askeri bir gazete çıkarılması, işgal dönemine ışık tutacak bir kaynak teşkil etmesi bakımından önemlidir.

Tümgeneral fon Şvarts tarafından görevlendirilen Sergey Rudolfoviç Mintslov'un (1870-1933) yaptığı çalışmalar sonucunda yine onun editörlüğünde Miladi 13 Kasım 1916, Jülyen takvime göre 1 Kasım 1916'da ilk sayısının yayınlanmasıyla "Трапезондский Военный Листок/ *Trapezondskiy Voennıy Listok* [Trabzon Askerî Gazetesi]" Rusça olarak yayına başlamıştır. Bu çalışmada, Jülyen takvime göre 2 Aralık 1917'ye kadar 331 sayısı çıkarılan gazetenin[1] 31 sayı eksik olmak üzere 1-125 arası sayıları incelenmiştir. İncelenen sayıların tarih aralığı 1 Kasım 1916-24 Mart 1917'dir. Gazete ile ilgili verilen tarihlerin tama-

* Karadeniz Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Bölümü doktora öğrencisi.
atillaeyavuz61@gmail.com / ORCID: 0000-0001-8463-9626
Geliş tarihi: 30 Mart 2021 / Kabul tarihi: 31 Mayıs 2021.
[1] Gazeteye, Veysel Usta arşivinden ulaşılmıştır.

mında gazetede kullanılan Jülyen takvimi esas alınmış olup bu takvim o dönemde Miladi takvimden 13 gün geridir.

Gazetenin yayınlanma amacı Trabzon'da bulunan asker ve sivil tüm Ruslara, Rusya'dan ve dünyadan haber vermek, onlara Trabzon ve çevresini tanıtmak ve Rus Kafkas Ordusu mensuplarının hatıralarına yer vermek olarak belirtilmiştir. Ayrıca, yüksek atama ve azilleri bildiren Rusya Devlet Konseyi kararları, Devlet Duma'sında yapılan görüşmeler, Rusya'dan haberler, devam eden savaşa ilişkin Rusya ve müttefiklerinin resmi cephe raporları, siyasi ve askeri makaleler gazetede önemli bir yer tutmuştur. Öte yandan Trabzon'daki işgal idaresi olan Trabzon Müstahkem Bölge Komutanlığı'nın şehir sakinlerine yönelik emir ve yasakları, Trabzon Şehir İdaresi'nin duyuru ve uygulamaları, şehirde gerçekleştirilen bilimsel, kültürel ve eğlence faaliyetlerine ilişkin bilgilendirmeler de bu gazete aracılığıyla yapılmıştır. Gazetede sivillere ve askeri birimlere ait kayıp, çalıntı, buluntu, ürün reklamı gibi birçok ilan da yer almıştır. Bunların yanı sıra gazetede tiyatro, şiir, öykü, çeşitli konulara ilişkin araştırma yazıları, Trabzon'a, özellikle de onun tarihi ve ekonomisine ilişkin makaleler yer almıştır.

II. Birinci Dünya Savaşı'nda Rus Askeri Gazeteleri

Trapezondskiy Voennıy Listok'un özelliklerinin başında onun askeri bir gazete oluşu gelmektedir. Gazete tamamen askeri ihtiyaçlardan doğmuş ve içeriği buna göre şekillenmiştir. Dolayısıyla *Trapezondskiy Voennıy Listok*, Birinci Dünya Savaşı itibariyle Rusya'da yaygınlaşmaya başlayan askeri yayınların amaç ve işlevleri doğrultusunda ele alınmalıdır.

Birinci Dünya Savaşı başladığında Rus askeri süreli yayınları yaklaşık 60 yıla yakın bir geçmişe sahipti. Rusya'da ilk resmi askeri dergi Savaş Bakanlığı'nın çıkardığı *Voennıy Sbornik* (1858-1917) [Askeri Dergi], ilk resmi askeri gazete ise yine Savaş Bakanlığı'na bağlı *Russkiy İnvalid* (1862-1917) [Rus Gazisi][2] gazetesidir.[3] Bu ilk örneklerinin ardından kısa zamanda çeşitli ordu birimlerinde askeri nitelikte birçok süreli yayın çıkmaya başlamıştır. 1914'e gelindiğinde askeri dergi ve gazetelerin sayısı 60'ı bulmuştur. Fakat bunlar cephedeki askerin ulaşabildiği yayınlar değildir. Öte yandan Rus-Japon Savaşı (1905) sırasında ordunun harekâtına dair basında çok fazla bilgi yer alması nedeniyle Rus Genelkurmayı, Birinci Dünya Savaşı'nın başında muhabirlerin askeri sahaya girmesini yasaklamıştı. Bu karar, cephedeki gelişmelerin basın yoluyla kamuoyuna aktarılmasını engellemişti. Bu durumda cephelerdeki askeri gelişmelerle ilgili olarak verilmesi gereken bilginin türü ve içeriğinin cephe komutanları tarafından belirlenmesi

[2] Gazete, geliri savaş malullerine bağışlanmak üzere 1812 yılında kurulmuş olup 1862'de Savaş Bakanlığı'nın resmi yayın organı haline gelmiştir.
https://dic.academic.ru/dic.nsf/es/87440, (11.02.2021).

[3] İrina V. Alfyorova, " 'Armeyskiy Vestnik' i 'Geroiçeskoe' na Ego Stranitsah v Godı Pervoy Mirovoy Voynı ['Armeyskiy Vestnik' ve 'Geroiçeskoe'nin Sayfalarında Birinci Dünya Savaşı Yılları]" s. 2, https://cyberleninka.ru/article/n/armeyskiy-vestnik-i-geroicheskoe-na-ego-stranitsah-v-gody-pervoy-mirovoy-voyny/viewer, (11.02.2021).

öngörülmüştür. Nitekim Güneybatı Cephesi Kurmay Başkanı Korgeneral Mihail Vasilyeviç Alekseyev 31 Temmuz 1914 tarihli raporunda "askerin geniş harekât sahasında meydana gelen gelişmeler" hakkında bilgilendirilmesi ve askerin "tıpkı atalarımız gibi cesaret, özgüven ve sebatla mücadele edebilmesi" için cephe gazetelerinin kurulması gerektiğini belirtmiştir.[4]

Savaşın beklenenden daha uzun süreceğinin anlaşılması üzerine askeri yayınların gereğine vurgu yapan raporları değerlendirmeye başlayan Rus genelkurmayı askerin devam eden savaş hakkında bilgilendirilmesi, moral ve maneviyatının doğrudan savaş meydanında güçlendirilmesi gibi amaçlarla cephe bülten ve gazetelerinin kurulmasına karar vermiştir.[5] 13 Ağustos 1914'te cephelere gönderilen şu emirle Rus ordularının harekât sahalarında çeşitli yayınlar çıkarılmaya başlanmıştır:

> Genelkurmay Başkanlığı, askeri birlikleri bizim ve müttefiklerimizin harp meydanlarında cereyan eden olaylar hakkında bilgilendirecek ve böylece ileri birliklere kadar tüm askerlerin genel durum hakkında bilgi sahibi olmalarını sağlayacak vatansever nitelikte gazete ve bültenler çıkarılması acil bir ihtiyaçtır.[6]

Bunların ilki *Albom Geroev Voynı* [Savaş Kahramanları Albümü] olup bunu *Voyna i Geroi* [Savaş ve Kahramanlar] ve günümüzde halen yayınlanmakta olan *Armiya i Flot* [Ordu ve Donanma] takip etmiştir. Kuzeybatı cephesi orduları başkomutanı olan Vladimir Aloizieviç Oranovskiy'in 27 Ağustos 1914 tarihli emriyle askere ücretsiz olarak dağıtılmak üzere askeri bir gazete kurulması için ordu karargahında hazırlıklara başlamıştır. Daha sonra güneybatı cephesi orduları başkomutanı tarafından *Armeyskiy Vestnik* [Ordu Bülteni], 3. Ordu tarafından *Armeyskiy Listok* [Ordu Gazetesi], 5. Ordu tarafından *Boevıe Novosti* [Muharebe Haberleri] ve 10. Ordu tarafından *Vestnik X Armii* [10. Ordu Bülteni] gibi cephe gazeteleri yayınlanmıştır. Cephe gazetelerinin dışında askeri illüstrasyonların yayınlanmasına da önem verilmektedir.[7]

Trapezondskiy Voennıy Listok, Birinci Dünya Savaşı'nda çıkarılan Rus cephe matbuatının Rusya dışındaki örneklerinden biridir. Fransa'nın yanında savaşmak üzere gönderilen Rus seferi kuvvetleri tarafından Paris'te haftalık olarak çıkarılan *Voennaya Gazeta Dla Russkih Voysk vo Frantsii* [Fransa'daki Rus Askerleri İçin Askeri Gazete] 1916 yılında kurulmuş[8], *Trapezondskiy Voennıy Listok* da aynı yılın sonuna doğru yayına başlamıştır. *Trapezondskiy Voennıy Listok*, kendisinden önce çıkarılan askeri gazetelerle aynı işlevleri üstlenmekle birlikte bunlara ek olarak

[4] *A.g.m.*, s. 3.
[5] Dimitri Gennadyeviç Gujva, "Voennıe Gazetı i Jurnalı v Godu Pervoy Mirovoy Voynı Kak Osnovnoe Sredstvo İnformirovaniya Russkoy Armii [Rus Ordusunun Temel Bilgilendirme Aracı Olarak Birinci Dünya Savaşı'nda Askeri Gazete ve Dergiler]", s. 546. http://ruslitwwi.ru/files/content/2254/pages-from-politika-i-poetika-korr-40-guzchva-2-pdf.pdf, (11.02.2021).
[6] Gujva, *a.g.m.*, s. 546.
[7] *A.g.m.*, s. 547.
[8] *A.g.m.*, s. 548.

Trabzon'daki işgal idaresinin şehirdeki nüfuzunu kuvvetlendirmesine katkıda bulunması bakımından benzerlerinden farklılaşmıştır. Yine işgal döneminde Trabzon'da Rusya Sosyal Demokrat İşçi Partisi Trabzon Komitesi tarafından Eylül 1917 itibariyle *Naş Put* [Bizim Yolumuz] adlı bir gazete daha çıkarılmaya başlanmıştır.[9]

III. *Trapezondskiy Voennıy Listok*'un Kuruluş Süreci ve Yayıncısı Sergey Rudolfoviç Mintslov

Trapezondskiy Voennıy Listok, 1 Kasım 1916 tarihli ilk sayısında editörü Sergey Rudolfoviç Mintslov'un kaleme aldığı başyazıya göre Trabzon Müstahkem Bölge Komutanı Tümgeneral Aleksiy Vladimiroviç fon Şvarts'ın isteği ve Rus Kafkas Ordusu Komutanı General Nikolay Nikolayeviç Yudeniç'in (1862-1933) izniyle yayına başlamıştır. Mintslov anılarında matbaa kurma görevinin General fon Şvarts tarafından "beklenmedik" bir şekilde kendisine verildiğinden bahseder ve gazetenin kurulma sürecine ilişkin bilgi verir. Onun verdiği bilgilere göre gazete için gerekli olan matbaanın kurulması amacıyla D. S. Yerşov başkanlığında 22 kişilik bir teknisyen grubu Petersburg'dan Trabzon'a gönderilmiştir. Ancak yaptığı yüksek harcamalarla General fon Şvarts'ı kızdıran Yerşov, ayda 400 ruble maaş alma vaadiyle Trabzon'a getirdiği ekibini kendi haline bırakmıştır. Bunun üzerine gruptan olan Gavril İvanoviç İvanov, Mintslov'a başvurarak yardım istemiştir. Mintslov'un verdiği bilgilere göre teknisyenler parasız bir şekilde ortada bırakılmış, penceresiz ve eşyasız bir evde barınmakta olan grubun karargâha yaptığı başvurular ise konunun Yerşov'un sorumluluğunda olduğu gerekçesiyle yanıtsız bırakılmıştır. Mintslov'un tavsiyesiyle teknisyenler, 19 kişinin imzasıyla Trabzon Jandarma Komutanlığı'na ve Trabzon Müstahkem Bölge Komutanlığı'na bir süredir içinde bulundukları ağır şartları izah eden bir dilekçe göndermişlerdir.[10] Bunun üzerine General fon Şvarts tarafından görev Mintslov'a verilmiş ve bir süredir durmuş olan gazete kurma çalışmaları 15 Ekim 1916 itibariyle Mintslov'un başkanlığında yeniden başlamıştır.

Gazetenin yayımlanmasına dair izin, Rus Kafkas Ordusu Komutanı General Nikolay Nikolayeviç Yudeniç tarafından fon Şvarts'a gönderilen "gazetenin yayınlanmasına izin veriyorum, ancak hazineden masraf yapılmaması kaydıyla" şeklindeki telgrafla verilmiştir. Ardından Mintslov küçük işlerde kullanması için kendisine gönderilen Alman ve Gürcüler, başta İvanov olmak üzere Peters-

[9] *Trapezondskiy Voennıy Listok* ile aynı matbaada basılan bu gazetenin 15 No'lu, 25 Eylül 1917 tarihli ve dört sayfadan oluşan tek nüshasına şuradan ulaşılmıştır: http://elib.shpl.ru/ru/nodes/15432-1917, (20.03.2021). *Kebikeç*'in bu sayısındaki bu gazeteyle ilgili notumuza da bkz.

[10] Sergey Rudolfoviç Mintslov, *Trapezondskaya Epopeya. Dnevnik: Kiev, Trapezond, Finlandiya* [Trabzon Destanı. Günlük: Kiev, Trabzon, Finlandiya], Sibirskoe Knigoizdatelstvo, Berlin 1925s. 148-150. Eserin Türkçe baskısı içi bkz: S. R. Mintslov, *Rus İşgal Komutanı S. P. Mintslov'un Trabzon Günlüğü*, Trabzon 2008.

burg'dan gelen uzmanlar, istihkam birliğinden aldığı marangozlar ve emrindeki askerlerle birlikte işe koyulmuştur.[11]

Önceden küçük bir Ermeni kilisesi olan bir bina matbaaya dönüştürüldü ve kilisenin bulunduğu bölgenin askeri amirinden masa, sandalye gibi eşyalar temin edildi. Mintslov anılarında bu işler yürütülürken Türklerden ele geçirilen malların tutulduğu binanın karşısındaki bir evde Türklere ait bir matbaayı camdan gördüğünü hatırladığını nakletmektedir. Telgraf birliği komutanı Melek Parsadonov'un sorumluluğunda olan matbaanın kullanılması için General fon Şvarts'dan yetki alan Mintslov, onu yeni düzenlenen gazete binasına getirtti. Kiril harfleriyle baskı için gereken malzemeler daha önce Petersburg'dan gönderilmişti. Mintslov, General fon Şvarts ile birlikte gazetenin birinci kalite kâğıttan basılmasını düşündüklerini belirterek Yarbay Palçevskiy'nin sorumluluğunda olan Türklerden kalan işe yarar malzemelerin tutulduğu depolarda buna uygun kâğıt balyaları gördüğünü ve bunların otomobil ve atlarla matbaaya getirildiğini kaydetmektedir. Ayrıca boşta olan tüm çalışanlarını kâğıt bulmak üzere şehre dağıttığını ve iki yerde uygun kâğıt bulduklarını belirtir.[12]

Hazırlıkların tamamlanmasıyla yeni matbaa "Tipografiya Ştaba Trapezondskovo Ukreplennogo Rayona [Trabzon Müstahkem Bölge Karargâhı Matbaası]" adıyla faaliyete geçmiş ve 1 Kasım'da *Trapezondskiy Voennıy Listok*'un ilk sayısı çıkarılmıştır. *Trapezondskiy Voennıy Listok*'un yayına başladığı haberi, askeri gazeteler olan *Armeyskiy Vestnik* ve *İzvestiya Ştaba XI Armii* gazetelerinde duyurulmuştur. Kaynağı Petrograd Telgraf Ajansı olan haberin metni her iki gazetede de aynıdır:

> Yeni Bir Gazete
>
> Türkiye'de fethedilen bölgelerdeki ilk Rus gazetesi *Trapezondskiy Voennıy Listok*'un ilk sayısı Mintslov'un editörlüğünde çıktı. Gazetenin görevi Kafkas Ordusu'nun basın sözcülüğünü yapmak, bölgedeki savaşla ilgili tarihsel, istatistiksel ve etnografik veriler toplamaktır.[13]

Görevin Mintslov'a verilmesinde onun General fon Şvarts ile yakın ilişkisinin yanında bir araştırmacı ve yazar olmasının etkili olduğunu söylemek mümkündür. 1870'te Rusya'nın Ryazan şehrinde doğan Mintslov 1885'te kolordu seviyesinde askeri bir okul olan Nijegorod Kont Arakçeyev Askeri Lisesi'ne girmiş ve 1888'de buradan mezun olmuştur. Aynı yıl Moskova'daki Aleksandrovskiy Harp Okulu'na girerek 1890'da subay olan Mintslov, Vilnius ve Tiflis'te görev yapmıştır. 1892'de Tiflis'teki görevi sırasında askerlikten istifa ederek

[11] Mintslov, *a.g.e.*, s. 150-151, 153.

[12] Mintslov, *a.g.e.*, s. 152-154.

[13] *Armeyskiy Vestnik*, 6 Kasım 1916; *İzvestiya Ştaba XI Armii*, 7 Kasım 1916. Bu gazetelerin ilgili nüshalarına Rus Tarih Kurumu'nun internet adresi üzerinden ulaşılmıştır. 1914-1922 tarihleri arasında yayın yapan birçok Rus gazetesinin tam nüshası burada bulunmaktadır: http://newspapers.historyrussia.org/years, (01.03.2021).

Nijegorod Arkeoloji Enstitüsü'nde arkeoloji eğitimine başlamıştır.[14] Bu sırada Maliye Bakanlığı'nın gümrük şubesinde görev yapan Mintslov'un daha sonra eşiyle birlikte bir okul kurarak eğitim faaliyetlerinde bulunduğu bilinmektedir. Ayrıca 1910-1911 döneminde Ufa ilinde Zemstvo[15] idaresi müdürlüğü yapmıştır. 1911'den 1913'e kadar Novgorod ve Poltava valiliklerinde görev almış; 1914-1915 yıllarında Tarım Bakanlığı adına Rusya'nın Moğolistan sınırında bulunan Uryanhaysk bölgesinde çalışmıştır.[16] Tekrar orduya katılan Mintslov Eylül 1915'te Kiev'de teğmen olarak göreve başlamış ve kısa bir süre sonra fon Şvarts'dan aldığı telgraf üzerine Mayıs 1916'da Trabzon'a gelmiştir.

Anılarında buradaki görevinin fon Şvarts tarafından "bizim tarihçimiz olacaksınız, Trabzon'a dair her şeyi ve burada yapacaklarımızı yazınız, sizden hiçbir şey saklamayacağız" sözleriyle kendisine açıklandığını belirtmektedir. Temmuz 1916'da ise teğmen rütbesine rağmen yine fon Şvarts tarafından bir gıda komitesi teşkil etmek ve bölgenin iaşe işlerinden sorumlu olmak üzere Trabzon mıntıkası komutanı olarak atanmıştır.[17] Düşük rütbesi nedeniyle kısa süren bu görevden başka gazetedeki bir haberden Mintslov'un Trabzon Eğitim Derneği'nin yönetim kurulu başkanlığını da yaptığı anlaşılmaktadır.[18] *Trapezondskiy Voennıy Listok*'taki editörlük görevini ise 79. sayıya kadar sürdürmüştür. Aralık ayında fon Şvarts'ın yakın dostu olan Albay Grineviç'in yeni karargâh komutanı olarak Trabzon'a gelişinden sonra fon Şvarts ile ilişkileri bozulmaya başlayan Mintslov 19 Ocak 1917'de gazetenin yönetiminden istifa etmiş ve Mart ayında Trabzon'dan ayrılmıştır.[19] Onun Trabzon'dan ayrılmasıyla ilgili bir haber şöyledir:

> Günün Olayı
>
> 19 Şubat Pazar günü yeni bir hizmete atanan S. R. Mintslov'un ayrılışı vesilesiyle Trabzon şehrindeki ilk Rus gazetesi olan "Trabzon Askeri Gazetesi"nin dostları ve mesai arkadaşları arasında veda toplantısı düzenlendi.
>
> Toplantıda bulunanlar S. R. Mintslov'un yeni fethedilen bölgedeki büyük kültür çalışmalarını kutladılar. Rus halkının "harp meydanında silahlar ateşlenirken" dahi kültürel işleri unutmadığı belirtildi.[20]

Bu tarihe kadar Mintslov'un çeşitli gazete ve dergilerde şiir ve bazıları sahnelenen tiyatro eserleri yayınlanmıştır. Rus tarihinin önemli devirlerini ve Baltık milletlerinin Almanlarla mücadelelerini konu olan öykü ve romanlarıyla tanınırlığı artmıştır. Bunların yanı sıra çeşitli araştırmalarını da makale ve kitap şeklinde yayınlamıştır. Görevleri gereği Rusya'nın birçok bölgesinde bulunmuş olan

---

[14] Mihail Panteleyeviç Lepehin, "Mintslov, Sergey Rudolfoviç", *Entsiklopediçeskiy Slovar "Literatorı Sankt Peterburga XX Vek"* [20. Yüzyıl Saint Petersburg Yazınının Ansiklopedik Sözlüğü], https://lavkapisateley.spb.ru/enciklopediya/m/minclov, (14.02.2021).

[15] Devrim öncesi Rusya'da atanan bir müdürün başkanlığında çalışan bir meclisle yönetilen kırsal idari birim.

[16] *A.g.m.*

[17] Mintslov, *a.g.e.*, s. 3, 29, 71.

[18] *Trapezondskiy Voennıy Listok*, 1 Mart 1917.

[19] Mintslov, *a.g.e.*, s. 226, 259.

[20] *Trapezondskiy Voennıy Listok*, 21 Şubat 1917.

Mintslov, gittiği yerlerde tarih araştırmalarında kullanmak üzere kitap, anı, günlük, mektup gibi malzemeleri toplamış ve bunları derlediği *Obzor Zapisok, Dnevnikov, Vospominaniy, Pisem i Puteşestviy, Otnosyaşihsya k İstorii Rossii* [Rusya Tarihine İlişkin Not, Günlük, Anı, Mektup ve Seyahatlerin Bir Değerlendirmesi] adlı kitabında yayınlamıştır. Yine onun *Redçayşie Knigi Napeçatannıe v Rossii na Russkom Yazıke* [Rusya'da Rus Dilinde Basılmış Nadir Kitaplar] isimli eseri Trabzon'a gelmeden önce yayınladığı önemli araştırma kitaplarındandır. Mintslov, Trabzon'da bulunduğu dönemde daha önce yayınlamış olduğu araştırma ve edebi eserlerinden bazılarına *Trapezondskiy Voennıy Listok*'ta tefrika şeklinde yer vermiştir. Ayrıca Trabzon'da başında bulunduğu matbaada 1917'de *V Tamojennom Mire* [Gümrük Dünyasında] adlı kitabını yayınlamış ve bazı eski yayınlarının yeniden basımını yapmıştır.[21] Ayrıca *Sbornik Statey, Napeçatannıh v Gazete Trapezondskiy Voennıy Listok za 1916-1917 gg.* [1916-1917 Yıllarında *Trapezondskiy Voennıy Listok* Gazetesi'nde Basılan Makaleler Derlemesi], *Neskolko Slov o Poddelkah Starinı* [Antika Taklitleri Hakkında Birkaç Kelime], *Statistiçeskiy Oçerk Trapezondskogo Okruga* [Trabzon Bölgesinin İstatistiksel İncelemesi][22], *O Bıvşem Hrame Sv. Yevgeniya* [Eski Aziz Yevgeni Kilisesi][23] yine onun Trabzon'da yayınladığı eserleri arasındadır.[24]

IV. *Trapezondskiy Voennıy Listok*'un Genel Özellikleri, İçeriği ve Yayın Politikası

A. Genel Özellikleri ve İçeriği

Trapezondskiy Voennıy Listok çoğunlukla günlük, zaman zaman bir veya birkaç günlük arayla yayınlanmıştır. Bu çalışmada incelenen 1-125 arası 94 sayı 1, 2 ve 4 sayfa olup Noel bayramına rastlayan 48. sayı ve 78. sayı 6 sayfa, 101. sayı 1,5 sayfa olarak çıkmıştır. Bu 94 sayının toplam sayfa sayısı 202'dir. Her sayfa dört sütundan meydana gelmektedir.

Gazetenin sayfa düzeni şu şekildedir: En üstte Rus imparatorluk arması, hemen altında büyük puntolu harflerle gazetenin adı yer alır. 64. sayı itibariyle ismin altında gazetenin Pazartesi günleri hariç günlük olarak çıkarılmakta olduğu ibaresi bulunmaktadır. Eldeki sayılara göre pazartesi günü yalnızca 109. sayı çıkmıştır. Bunun altında gazetenin ofis adresi, ücret ve tarih bilgilerinin yer aldığı künyesi bulunur. Birçok sayıda künyenin altında çerçeveli bir bölümde gazetenin dağıtımının yalnızca yerel posta idaresi aracılığıyla yapılabileceğini bildiren kısa bir bilgi, abonelik fiyatları ve reklam ücretlerine ilişkin bilgiler yer almaktadır. Buna göre gazetenin adet fiyatı 6 kapik, 1917 itibariyle abonelik ücretleri bir

---

[21] Lepehin, *a.g.m.*

[22] Türkçe olarak şurada yayınlanmıştır: S. R. Mintslov, "Trabzon Yöresinin İstatistiği Üstüne", *Trabzon Dergisi*, Sy. 5, Aralık 1991, s. 49-54.

[23] Türkçe olarak şurada yayınlanmıştır: S. R. Mintslov, "Aziz Yevgeniya Kilisesi", *Trabzon Dergisi*, Sy. 5, Aralık 1991, s. 41-42.

[24] George A. Poutnikov, "Trabzon Tarihinin Araştırıcısı Sergey Mintslov", *Trabzon Dergisi*, Sy. 5, Aralık 1991, s. 38-39.

ТРАПЕЗОНДСКІЙ
ВОЕННЫЙ ЛИСТОКЪ.
КНИЖНЫЙ МАГАЗИНЪ.
ОБЪЯВЛЕНІЯ.

Trapezondskiy Voenny Listok'un ilk sayısının ön ve arka sayfaları

aylık 1,5 ruble, üç aylık 4 ruble, altı aylık 8 ruble ve 1 yıllık 15 rubledir. Reklam fiyatları ise metin öncesi, yani birinci sayfanın başında satır başına 25 kapik, metin sonrası, yani son sayfanın sonunda satır başına 15 kapiktir. Reklam ve abonelik fiyatlarında bir değişiklik görülmemiştir. Bu kısımlardan sonra içerik başlar.

İşgal idaresinin emir ve duyuruları, imparatorluk kararnameleri ve emirleri varsa bunlar içerik kısmının başında yer alır. Bu emir ve duyurular "Trabzon Müstahkem Bölge Komutanlığı'nın Emri/Duyurusu", "Trabzon Şehir İdaresi", genellikle bakanlık, devlet konseyi üyeliği gibi üst düzey atama ve azillerin bildirildiği "İmparatorluk Kararnamesi" ve "İmparatorun Ordu ve Donanmaya Emri" başlıkları altında verilmiştir. Nadiren metinden önce reklam yer almıştır. Bunların olmadığı durumlarda "Telgraflar" her zaman birinci başlık olmuş ve tüm sayılarda yer almıştır. Bu başlıkta Rus genelkurmayının basına verdiği Rusya'nın ve müttefikleri İngiltere, Fransa, İtalya ve Belçika'nın savaştığı cephelerdeki gelişmelere ilişkin resmi raporlar verilmektedir. Örnek bir cephe raporu şu şekildedir:

> Genelkurmay Başkanlığı'ndan
>
> 7 Aralık
>
> Batı Cephesi Brod'un güney batı bölgesinde düşman Ponikovitse Köyü'ndeki siperlere yarım saatlik bir ağır topçu ateşinden sonra mevkilerimize doğru hücuma geçmiş ancak ateşimizle siperlerine geri sürülmüşlerdir. Birliklerimize saldırma girişimleri de aynı şekilde başarısızlığa uğratılmıştır. Bıstritsa Nehri kenarındaki Yezupolya-Selets ve Bogorodçanı-Staro bölgesinde keşifçilerimiz tel örgü engellerini geçerek düşman kara-

kollarına saldırmış, karakollara ve köylere girmiştir. Düşman birkaç kişi kayıp vermiş, birkaç kişiyi de esir bırakarak düzensiz bir şekilde kaçmaya başlamıştır. Karpat Ormanlarında güçlü bir keşif birliğimiz Bataşu Dağı'nın güneyinde ve batısında keşif faaliyeti yürütmektedir.

Kafkas Cephesi

Değişiklik yoktur.

…

Fransa

Fransız Resmi Raporu Paris,

4 Aralık. Meuse Nehri'nin sağ kıyısında düşman topçuları yeni hatlarımıza bombardıman yapmış, toplarımız buna mukabele etmiştir. Cephenin geri kalan hatlarında topçu ateşi mevcuttur.

Cephe raporlarından sonra genelde "Petrograd Telgraf Ajansı'nın İletisi" başlığı altında bu ajanstan[25] alınan Rusya ve dünyadan haberler verilmiştir. 56 sayıda bulunan bu başlıkta haberin içeriğinde nadiren *özel başlık* kullanılmıştır. Her haber, yer ve tarih bilgisiyle başlar ve devam eden paragraftaki haberden bu şekilde ayrılır. Bu bölümde yer alan haberlere ilişkin bir örnek şu şekildedir:

Petrograd, 5 Ocak. Yasama Meclisi'nde Kutsal Sinod Kurumlar Arası Komisyonu tarafından incelenmek üzere boşanma hakkında bir yasa tasarısı yayınlandı.

Washington, 5 Ocak. Amerika Birleşik Devletleri, Fransız büyükelçisine Fas-Fransa ilişkileri hakkında bir nota verdi.

Atina, 4 Ocak. Yunan hükümetinin Müttefiklerin talebine uygun olarak, tutuklanan tüm Venizelos taraftarlarını serbest bıraktığı doğrulandı. Hiçbir olay meydana gelmedi. Atina basını halkı sükûnete çağırıyor.[26]

İçerikte önemli bir yer tutan Rusya Devlet Duma'sında gerçekleştirilen görüşmeler "Devlet Duma'sı" başlığı altında verilmiştir. Bu bölümde oturumun tarihi, başlama saati, oturumu kimin yönettiği ve hangi konunun görüşüldüğü bilgisini veren kısa bir paragraftan sonra konuşma yapan kişinin konuşma metni yer almaktadır. Kullanım sıklığı açısından bunu "Devlet Konseyi" ve "Bakanlar Kurulu Toplantısı" başlıkları takip etmektedir. "Devlet Konseyi" ve "Bakanlar Kurulu Toplantısı" başlıklarında kısaca bu toplantıların konusu ve alınan kararlar yer almıştır. Bu üç başlık, ele alınan konular itibariyle Rusya'nın genel mese-

[25] Sankt Peterburgskoe Telgrafnoe Agenstvo [Saint Petersburg Telgraf Ajansı] adıyla 1904'te kurulmuş, 1914'te Petrogradskoe Telgrafnoe Agenstvo [Petrograd Telgraf Ajansı] adını almıştır. (https://dic.academic.ru/dic.nsf/ruwiki/1137732), (22.02.2021). Rusya ve dünyadan haberler veren bu kuruluş 1917'deki devrim sonrası kurulan basın bürosu ile birleştirilerek ROSSTA kısaltmasıyla tanınan Rossiyskovo Telgrafnovo Agenstvo [Rus Telgraf Ajansı] adıyla 1992'ye kadar faaliyet göstermiştir. 1992 itibariyle İnformatsionnoe Telgrafnoe Agenstvo Rossii [Rusya Enformasyon ve Telgraf Ajansı] adını almış ve günümüzde TASS kısaltmasıyla bilinmektedir. (https://www.prlib.ru/history/619521, 22.02.2021).

[26] *Trapezondskiy Voennıy Listok*, 12 Ocak 1917.

ТРАПЕЗОНДСКІЙ
ВОЕННЫЙ ЛИСТОКЪ.
ТЕЛЕГРАММЫ.

ТРАПЕЗОНДСКІЙ
ВОЕННЫЙ ЛИСТОКЪ.
ТЕЛЕГРАММЫ.

Trapezondskiy Voenniy Listok'un 15 ve 56. nüshalarının ön sayfaları

leleri ile ilgili olmakla birlikte Trabzon, Erzurum ve Kars merkez olmak üzere Doğu Karadeniz ve Doğu Anadolu bölgelerinin önemli bir kısmını doğrudan etkileyen bazı idari gelişmelerin bu gazete üzerinden takip edilebilmesine imkân vermektedir.

Bu başlıklardaki haberlerin tamamının kaynağı Petrograd Telgraf Ajansı olup metin, kaynağında yer aldığı şekliyle aynen yayınlanmıştır. Başka cephelerde süren savaş ve devlet kurumlarının faaliyetleriyle ilgili haberler yalnızca Petrograd Telgraf Ajansı aracılığıyla alınabilmekte, sivil ve askeri tüm basında bu ajanstan alındığı şekliyle yayınlanabilmektedir. Örneğin *Trapezondskiy Voenniy Listok*'ta yer alan 17 Şubat tarihli bir Duma toplantısı haberinin metni *Kama* gazetesindeki metinle birebir aynıdır.[27] Haberin kaynağında yer alan tarihle yayınlandığı tarih arasında 1-7 gün kadar fark vardır. Gazetede bu başlıklarda yer alan haberlerden yalnızca "Petrograd Telgraf Ajansı'nın İletisi" başlığındaki haberlerin kaynağının ilgili ajans olduğu bellidir. Diğer başlıklarda bu kaynak belirtilmemekle birlikte Petrograd Telgraf Ajansı'na ait olduğu, aynı dönemde yayınlanan diğer sivil ve askeri gazetelerden anlaşılmaktadır.[28]

Buraya kadar ele alınan başlıklar gazetenin tüm sayılarında ya da birçok sayısında yer alan ve belli bir konuda bilgi veren başlıklardır. Bunların dışında "Grandük Boris Vladimiroviç'in Tebriz Şehrini Ziyareti" gibi bazı haberler ayrı başlıklar altında verilmiştir. Doğrudan Trabzon ile ilgili haberler "Günün Olayı"

[27] *Trapezondskiy Voenniy Listok*, 24 Şubat 1917; *Kama*, 19 Şubat 1917. *Kama* gazetesinin ilgili nüshasına şu internet adresinden ulaşılmıştır: http://gasur.ru/1917/%D0%B0bout_the_newspapers_in_1917/, (01.03.2021).

[28] http://newspapers.historyrussia.org/years, (02.03.2021).

başlığı altında ve çoğunlukla ilk sayfada yer almıştır. Öykü ve tiyatro tarzında edebi metinler ikiye bölünen sayfanın alt kısmında, şiir ve anı yazıları ise haberlerin bulunduğu üst kısımda yer almaktadır.

Gazetenin son bölümü "İlanlar" bölümüdür. Bu bölümün öncesinde geçmiş haftanın her bir gününün en düşük ve en sıcak değerlerini gösteren hava durumu bilgisi haftada bir kez ve ay sonunda aylık hava durumu bilgisi aynı şekilde verilmiştir. Metinden kalın çizgiyle ayrılan bu bölümden önce gazetenin editörünün ismi yer almaktadır. Buna göre ilk 79 sayıda görevi Mintslov'un yürüttüğü bilinmektedir. 80-104 arası Gavril İvanoviç İvanov, 105-125 arası sayılarda V. M. Seplevenko bu görevi yürütmüştür. "İlanlar" başlığı altında gazeteye verilmiş reklam ve her türlü duyuru bulunmaktadır. Son sayfanın sol alt kısmında "Askeri Sansür Tarafından İzin Verilmiştir" ve onun sağında "Trabzon Müstahkem Bölge Karargâhı Matbaası" ibareleri bulunmaktadır.

B. Yayın Politikası

Trapezondskiy Voennıy Listok'ta yukarıda ele alınan askeri gazetelerin amaçlarına uygun bir yayın politikası takip edilmiştir. Bu bağlamda devam eden savaşla ilgili resmi raporlar gazetede büyük yer tutmaktadır. "Askerin moral ve maneviyatını doğrudan harp sahasında güçlendirme" amacına uygun olarak yalnızca olumlu gelişmelere yer verilmiştir. Askeri analizler de bu çerçevede kaleme alınmış, İngilizlerin Bağdat'ı işgali gibi Rusya ve müttefikleri açısından olumlu gelişmeler değerlendirilmiştir. Şubat Devrimi'ne kadar Çar ve ailesinin gezi, denetleme ve hayır faaliyetlerine ilişkin haberlerin yer aldığı gazetede, sansürün de etkisiyle, devrim sırasında meydana gelen olaylarla ilgili bilgi verilmemiştir. Eski hükümetin devrilmesi ve Çar 2. Nikolay ve ailesinin sürgünüyle sonuçlanmasının ardından *Trapezondskiy Voennıy Listok* gazetesi, Bolşevik devrimin Trabzon'daki sözcüsü haline gelmiş, "eski düzenin acıları" ile ilgili çokça haber ve makale yayımlanmıştır.[29]

C. *Trapezondskiy Voennıy Listok*'ta Sansür

Gazetenin içeriğinde yasayla korunan sıkı sansür uygulaması etkili olmuştur. 1 Ağustos 1914'te Almanya'nın Rusya'ya savaş ilan etmesinin ardından çıkarılan "Askeri Sansür Hakkında Geçici Yönetmelik" ile Rusya genelinde sansür uygulaması başlamıştır. Bu uygulamanın amacı; halkın seferberliğe katılımını artırmak ve ülkenin her bir vatandaşından en üst düzeyde fayda sağlamak olarak belirlenmiştir.[30] Çizilen bu çerçeveye uygun bir yayın politikası izleyen basın, yoğun

---

[29] Hükümetin el değiştirdiğini haber veren 4 Mart 1917 tarihli sayı sonrasında devrim öncesi dönemi eleştiren birçok haber gazetede yer almaya başlamıştır. Bu yöndeki haber ve makale başlıklarından bazılar şöyledir: "Obraşeniye Vremennogo Pravitelstva k Russkomu Narodu [Geçici Hükümetin Rus Halkına Hitabı]" 7 Mart 1917; "Novaya Rossiya [Yeni Rusya], 12 Mart 1917.

[30] Piter Hokvist [Peter Holquist], "Totalnaya Mobilizatsiya i Politika Naseleniya: Rossiyskaya Katastrofa (1914-1921) v Evropeyskom Kontekste [Topyekûn Seferberlik ve Halk Politikası:

şekilde "vatan sevgisi" temasını işlemeye başlamıştır. Buna göre cephelerde, tüm mektupların okunduğu "tam" sansür, ülkenin geri kalanında ise "azaltılmış" sansür uygulamasına geçilmiştir. Böylece, gazete editörlüklerine, cephe hattına, Rusya'daki esirlere ve düşmana esir düşen Ruslara gönderilen tüm mektup ve postalar kontrol edilmiştir. Ayrıca, İçişleri Bakanı Nikolay Alekseyeviç Maklakov'un imzasıyla yayınlanan kararnameyle basında, kamuya açık toplantılarda ve raporlarda değinilmemesi gereken yasaklı konu başlıklarının bir listesi yayınlanmıştır. Bu kararname ile ordunun nicelik ve nitelik olarak durumu, ordu ve donanmanın asker ve malzeme kayıpları, Rusya'da tutulan savaş esirlerinin hali, Rusya'daki etnik gruplara ilişkin sorunlarla işgal edilen yerlerdeki halkın rahatsızlıkları "sansür" kapsamına alınmıştır.[31] Bu hususları içeren hiçbir bilginin basında yer almaması için cephelerdeki yüksek rütbeli komutanlara bulundukları bölgelerde basın faaliyetlerini kısıtlama ve durdurma yetkisi verilmiştir.[32]

Trapezondskiy Voennıy Listok'ta sansür denetimini, bölge komutanı olarak General fon Şvarts yapmıştır. Sansüre ilişkin yasa ve yönetmeliklerde yüksek rütbeli komutanlara sınırları oldukça geniş sansür yetkisi tanınması, zaman zaman keyfi müdahalelere de neden olmuştur. Gazetenin editörü Mintslov anılarında fon Şvarts'ın bu tarz müdahalelerinden birkaçına yer vermiştir. Örneğin gazetenin ilk sayısında yer alan amaç ve yayın politikasından bahsedilen başyazıda "… Kafkas Ordusu Komutanı General Yudeniç'in izniyle bölge komutanının düşüncesini gerçekleştirmek üzere küçük bir fener yakıyor ve 'Trabzon Askerî Gazetesi'ni' çıkarmaya başlıyoruz" ibaresi, bu konuda asıl sorumlunun cephe komutanı General Yudeniç olduğunu göstermektedir. Ancak Trabzon Müstahkem Bölge Komutanı fon Şvarts'ın yukarıdaki ifadeyi "… bölge kumandanının düşüncesini gerçekleştirmek üzere…" şeklinde değiştirerek bir tür yetki gaspında bulunduğu, Mintslov'un anılarında kayıtlıdır. Yine Mintslov, "arkeolojik ve kronolojik verilere dayanarak" uzun kafalı ırkların tükenerek yuvarlak kafalı ırklara dönüştüğü ve bu nedenle uzun kafalı olan Almanların ne yaparlarsa yapsınlar başarılı olamayacaklarını iddia ettiği "Gryaduşyeye [Gelecekte Gerçekleşecek Olan]" isimli makalesinin gazetede yayınlanmasına Alman asıllı olan fon Şvarts tarafından izin verilmediğini belirtmektedir.[33]

Avrupa Bağlamında Rus Faciası (1914-1921)]" Rossiya i Pervaya Mirovaya Voyna (Materialı Mejdunarodnovo Nauçnovo Kollokviuma) [Rusya ve Birinci Dünya Savaşı (Uluslararası Bilimsel Sempozyum Malzemeleri)], ed.: Nikolay Nikolayeviç Smirnov, Petersburg 1999, s. 92.

[31] Dimitri Gennadyeviç Gujva, "Voennaya Tsenzura Russkoy Periodiçeskoy Peçati v Godı Pervoy Mirovoy Voynı [Birinci Dünya Savaşı Yıllarında Rus Süreli Yayınlarında Askeri Sansür], s. 524, http://ruslitwwi.ru/files/content/2254/ pages-from-politika-i-poetika-korr-38-guzchva-pdf.pdf, (12.02.2021).

[32] Galina A. Saltık - Anna A. Stroyeva, "Pervaya Mirovaya Voyna: k İstorii Voennoy Tsenzurı [Birinci Dünya Savaşı: Askeri Sansürün Tarihi]", s. 1, https://cyberleninka.ru/article/v/pervaya-mirovaya-voyna-k-istorii-voennoy-tsenzury, (12.02.2021).

[33] Mintslov, *a.g.e.*, s. 158, 163-164.

Trapezondskiy Voennıy Listok'ta, yasaklı konulardan bazılarına ait yazılar da yayımlanmıştır. Bu konular çoğunlukla Duma'da yapılan görüşmelerin aktarıldığı "Devlet Duma'sı" başlığı altında yer almıştır. Haberlerin gazetede veriliş biçimleri, sansür uygulamasının, mevcut sorunların yok sayılmadığını, ancak basında tartışılmasının engellendiğini göstermektedir. Örneğin bir Duma üyesi tarafından yapılan ve Rusya'daki Yahudilerin sorunlarından bahseden konuşma gazetede şöyle yer almıştır:

> … Fridman, Yahudilerin hâlâ çok zor koşullarda yaşadığı konusunu tartışmaya açtı. 'Hakları olmadığı için çekiniyorlar ve baskı yapma fırsatından mahrumlar, birçok Yahudi genci hâlâ okulun dışında bulunuyor.' Konuşmasının devamında Fridman, Yahudilerin kaderlerinin düzelmesini bekleyecek hiçbir yeri olmadığını ileri sürdü. 'Duma tarafından kendilerine vaat edilen Duma'da bir delegasyonla temsil sözü, hâlâ uygulanmamıştır.'
>
> Daha sonra Markov konuşmak üzere kürsüye çıktı, ancak konuşması başkan tarafından sansürlendi.[34]

Duma'da gerçekleştirilen açık oturumlar Duma'da an be an kaydediliyor ve Başkan Mihail Vladimiroviç Rodzyanko tarafından sansüre tâbi tutulduktan sonra basına veriliyordu. Basın da bu görüşmelerin metinlerini Duma'da kaydedildiği şekliyle aynen yayınlıyordu. Bu şekilde hükümete yöneltilen sert eleştirilerin ve sansüre karşı tepkilerin, yayınlanması söz konusu olabilmekteydi. *Trapezondskiy Voennıy Listok*'ta buna ilişkin bir örnek şu şekildedir:

> …"Devlet hayatımız dört temel şeyden oluşuyor: Sansürlenmemesi gereken şeylerin sansürlenmesi, otoritenin felci, hükümet organları arasında Alman hayranı akımların zaferine dair tehlikeli belirtiler ve yarınların tamamen belirsiz olmasıdır." Konuşmacı birkaç *askerî sansürlü* el ilanı okumuş ve bu sansür faaliyetlerinin en büyük kötülük olduğuna dikkat çekmiştir. Onun görüşüne göre Duma her şeyden önce buna dikkat etmeli ve yağmacıları ele geçirmelidir… "Ulusal sorunları gündeme getirmenin artık Rusya'da bir devrim yaratmak anlamına geldiğini biliniz." (Soldan ve merkezden "bravo" sesleri).[35]

Trapezondskiy Voennıy Listok'ta sansür onayı, son sayfanın sol altında "Dozvoleno Voennoy Tsenzurnoy [Askeri Sansür Tarafından İzin Verilmiştir]" ibaresiyle gösterilmiştir. İlk iki sayıda bulunmayan bu ibare 6. sayı ve sonrasında yer almaya başlamıştır (3, 4 ve 5. sayılar eksik 31 sayı arasındadır). Rusya'da çarın tahtını devrettiği ve hükümetin darbeyle değiştirildiği Şubat olaylarının yaşandığı günlere rastlayan 114. sayı ve takip eden iki sayıda sansür onayı belirtilmemiş, 117. sayı itibariyle tekrar ilgili yerde gösterilmeye devam edilmiştir.

Şubat Devrimi olarak bilinen dönemde gazetenin yayın politikasında keskin bir değişiklik meydana gelmiş ve bu arada sansür de büyük ölçüde gevşemiştir.

---

[34] *Trapezondskiy Voennıy Listok*, 11 Kasım 1916.
[35] *Trapezondskiy Voennıy Listok*, 24 Kasım 1916.

Temel ihtiyaç maddelerinin bulunamaması sorunu başta olmak üzere halkın huzursuzluğuna sebep olabilecek birçok *yasaklı konu* gündeme getirilmeye başlanmıştır. Monarşinin henüz ortadan kaldırılmadığı bu dönemde Amerikan ve Fransız yönetim şekillerini tanıtan ve öven makaleler yayınlanmıştır.

V. *Trapezondskiy Voennıy Listok*'ta Trabzon

Trabzon ile ilgili haberler, araştırma yazıları, ilanlar ve işgal idaresinin emir ve duyuları *Trapezondskiy Voennıy Listok*'un özgün yanını oluşturmakta ve onu diğer askeri gazetelerden ayırmaktadır. Bu bölümler işgal döneminde Trabzon'da gerçekleştirilen çeşitli faaliyetlere ilişkin bilgi içermektedir. Trabzon Müstahkem Bölge Komutanlığı ve Trabzon Şehir İdaresi'nin yayınladıkları emir ve duyurular, işgal idaresinin uygulamalarını gösteren resmi bildiriler özel önem taşımaktadır. Trabzon'da kurulan eğitim ve tıp dernekleri ile ilgili haber ve duyurular, şehirde gerçekleştirilen toplumsal ve kültürel faaliyetlere ilişkin bilgi vermektedir.

Gazetenin ilk sayısında yer alan başyazıda Trabzon'un Ruslar için Karadeniz'deki Kazak baskınlarından beri elde edilmeye çalışılan bir şehir olduğuna vurgu yapılmış ve gazetenin çıkarılma amaçları anlatılmıştır:

> **Trabzon 1 Kasım 1916**
>
> Mavi denizin kıyısındaki kayalık dağlarda "Rüyalar Prensesi"[36] Trabzon şehri uzanır. Halklar dalgalar halinde sayısız kez onun gri surları için savaşmış, bu surlar "şövalyeliği" bu aziz kıyılara getiren Kazak kayıklarının küçük sıçramalarını görmüştür.
>
> Fakat bu küçük sıçramalar, Yüce Başkomutan Grandük Nikolay Nikolayeviç'in eliyle güçlü bir dalga halinde, bu yılın ilkbaharında vuku bulacak olan geleceğin işaretiydi. Rus ordusunun dalgası eski Komnen başkentinin üzerine yükseldi ve çöktü.
>
> Masal şehir Rus mülkü oldu.
>
> Kafkas Ordusu Komutanı General Yudeniç'in izniyle bölge komutanının düşüncesini gerçekleştirmek üzere küçük bir fener yakıyor ve "Trabzon Askeri Gazetesi'ni" çıkarmaya başlıyoruz.
>
> Görevimiz oldukça sadedir: Anavatandan uzak kalmış Rusları, herkesin keskin bir dikkat ve endişeyle takip ettiği Büyük Savaş hakkında bilgilendirmek istiyoruz.
>
> Şehrin ve tüm bölgenin yaşamı, geçmişi ve bugünü, efsaneleri ve gelenekleri, şanlı Kafkas Ordusu mensuplarının notları ve hatıraları, kahramanlıklarına dair yazılar, subay ve asker herkes gazetenin sayfalarında yer bulacak. Şanlı anavatan adına çakan bu kıvılcım için, onun evladı olan herkesin dikkati ve iş birliğiyle yardımına talibiz.[37]

---

[36] Edmond Rostand'ın 1896'da Moskova'da sahnelenen ve Trabzon'daki Komnenosların sarayındaki bir prensesi konu alan meşhur tiyatro oyununa atıf yapılıyor.
[37] *Trapezondskiy Voennıy Listok*, 1 Kasım 1916.

A. Günlük Haberler

Trabzon ile ilgili haberler "Günün Olayı" başlığı altında verilmiştir. Burada kar, yağmur, deprem, baharın gelmesi gibi gelişmelerin yanı sıra şehirde gerçekleştirilen sivil ve askeri toplantılar, Rus asker, devlet adamı ve araştırmacılarının çeşitli amaçlarla Trabzon'a gelmeleri ve bazı idari gelişmeler yer almıştır. Şubat Devrimi sonrası bu bölümün içeriğinde tamamen Trabzon'daki işgal idaresinin Rusya'daki şehirlerde olduğu gibi "Geçici Yürütme Konseyi" kurması, bu konseyin Petrograd'a yolladığı telgraflar gibi devrimin Trabzon'daki işgal güçlerince nasıl karşılandığı, devrime uygun olarak neler yapıldığı ile ilgili gelişmeler yer almaya başlamıştır. Sadece gazetenin 19 sayısında yer alan bu haberler kısa metinlerden oluşmaktadır. Dolayısıyla burada yer alan haberlerden, şehrin günlük yaşamıyla ilgili ayrıntılı bilgi edinilememektedir. Örnek bir haber metni şöyledir:

> Portakal ağaçları, muşmulalar ve rengarenk gül fidanları çiçek açmaya başladı. Sonbahar son derece açık ve sıcak geçiyor, Trabzon'un ufuk çizgisini kapatan dağ silsilesinin yalnızca üst kısımları karlarla kaplı.
>
> Altın Kubbeli Meryem Kilisesi'ni çevreleyen tahrip olmuş eski kulübelerin kaldırılması ve sokakların düzenlenmesi çalışmaları sona erdi. Trabzon İmparatorluğu döneminde meydanın etrafındaki bölge imparatorlar ve şehrin soyluları için mezarlık olarak kullanıldı. Tapınağın doğu duvarlarının yakınında hâlâ ayakta olan yapının dört sütunu, bu dünyanın güçlü insanlarından birinin mezarı olarak hizmet görmektedir. Bu beyaz mermerin altındaki mezarda kimin gömülü olduğu bilinmemekle birlikte, içerde Trabzon İmparatoru 3. Aleksi'nin küllerinin bulunduğu yönünde bir iddia var.[38]

Trabzon ile ilgili haberler, nadiren "Günün Olayı" başlığı dışında verilmiştir. "Trabzon'da Kış" başlıklı şehirdeki kar manzarasının tasvir edildiği bir haberde; "…nispeten düşük olan -2, -3 civarındaki sıcaklık, bizim kuzey buzulumuzun hayat veren gücünü yerliler için daha anlaşılır kılıyor. Anadolu halkının davranışları; 'buz, biz Rusların gemisi ve lokomotifidir' Rus atasözünü de haklı çıkardı. Hareketlerinin yavaşlığı ve tembel yürüme biçimleri kararlılık ve kesinlik olarak değişti"[39] yorumu yapılmıştır.

Gazetedeki günlük haberler işgal döneminde şehirde yapılan çeşitli eğlence faaliyetleri hakkında bilgi vermektedir. 25 Aralık tarihli bir haberde "Kazak Partisi" düzenlendiği ve bu gecede Çehov'un "Medved [Ayı]" ve "Yubiley [Yıldönümü]" vodvillerinin oynandığı belirtilmektedir.[40] İlanlar bölümünde de düzenlenecek olan konser ve tiyatro gösterileri ile ilgili tarih, yer ve bilet fiyatları bilgilerinin yer aldığı duyurular yer almaktadır. Trabzon'daki hastanelerde yatan hasta ve yaralı askerler yararına tiyatro gösterileri ve konserler düzenlenmiştir. Konuyla ilgili haberlerden şehirdeki Trabzon Eğitim Derneği'nin de tiyatro ve konser faaliyetleri yürüttüğü anlaşılmaktadır. İlanlar bölümünde, derneğin bu

[38] *Trapezondskiy Voennıy Listok*, 6 Kasım 1916.
[39] *Trapezondskiy Voennıy Listok*, 14 Şubat 1917.
[40] *Trapezondskiy Voennıy Listok*, 25 Aralık 1916.

faaliyetlerinde yer almak isteyen gönüllülerin belirtilen adrese başvuru yapabilecekleri belirtilmiştir.[41] Konser ve tiyatro gösterilerinin Rum Tiyatrosu binasında yapıldığı belirtilmiştir. Ancak gazetenin 9 Mart 1917 tarihli bir haberinden bu binanın yetersiz olduğu anlaşılmaktadır. "Trabzon Eğitim Derneği" başlıklı haberde "Trabzon'da şiddetle ihtiyaç duyulan tiyatronun en kısa zamanda açılması" gerekliliğine vurgu yapılmıştır.[42]

Gazetede, sinema gösterimleri yapıldığına dair sınırlı bilgi verilmektedir. Buna göre Yarbay Melek Parsadanov'un sorumluluğunda olan bir sinema binası mevcut olup burada film gösterimleri düzenlenmiştir. "Trabzon Müstahkem Bölge Komutanı Tümgeneral fon Şvarts'ın 2 Aralık Tarih ve 71 Numaralı Duyurusu" başlıklı duyuruda, geliriyle askerlere *Noel ağacı* hediye edilmesi için düzenlenen bir sinema gecesinde 2542 ruble toplandığı belirtilmiş, General fon Şvarts'ın bu etkinliklerde görev yapanlara teşekkürüne de yer verilmiştir.

B. Dernekler

Trapezondskiy Voennıy Listok'ta *Trabzon Eğitim Derneği* ve *Trabzon Tıp Derneği* adlarıyla Rusların kurmuş olduğu iki dernek hakkında bilgi mevcuttur. Bu derneklerle ilgili haberler çoğunlukla derneklerin yapacak oldukları toplantı duyurularını içermekle birlikte derneklerin faaliyet raporu mahiyetinde paylaştıkları bilgiler de gazetede yer almaktadır. Gazetede, kendisine oldukça sınırlı bir alan bulan bu duyurulardan, derneklerin yönetim kurulu üyeleri ile faaliyetleri hakkında önemli bilgiler edinilebilmektedir.

Gazetede, şehrin eğitim, kültür ve sanat yaşamına yaptığı katkıların da etkisiyle Trabzon Eğitim Derneği hakkında daha geniş bilgi bulunmaktadır. Tiyatro ve müzik bölümleri çalışmaları da bulunan derneğin faaliyetlerini düzenleyen organizasyon bürosunun başında N. İlovayskiy'in olduğu anlaşılmaktadır. Bu kişinin gazetede, "Trabzon Limanı'nın İhracatı ve Yerel Üretimin En Önemli Malları Hakkında Birkaç Kelime" adlı bir makalesi de yayınlanmıştır. Gazetenin editörü Mintslov, bir süre bu derneğin yönetim kurulu başkanlığını da yapmıştır. Ancak bu görevin süresi bilinmemektedir. Bu bilgi, Mintslov'un Trabzon'dan ayrılacak olması üzerine derneğin yaptığı yeni başkan seçimine ait haberden anlaşılmaktadır. Bu seçime dair gazete sütunlarına yansıyan haberlerden, derneğin yeni başkanının A. T. Orlov olduğu öğrenilmektedir.[43] Trabzon Eğitim Derneği'nin kuruluş süreci ve amaçları gazetede şöyle anlatılmıştır:

> Trabzon Eğitim Derneği
>
> Geçen yılın sonlarında *Trapezondskiy Voennıy Listok* editörlüğünde Trabzon'da düzeyli bir sanat derneği açılması fikri ortaya çıkmıştı. Bu fikir etrafında birleşen ve onu geliştirip genişleten birkaç kişi sanat derneği yerine Trabzon Eğitim Derneği'nin açılması için en yüksek yerel makamlara

[41] *Trapezondskiy Voennıy Listok*, 11 Aralık 1916.
[42] *Trapezondskiy Voennıy Listok*, 9 Mart 1917.
[43] *Trapezondskiy Voennıy Listok*, 1 Mart 1917.

dilekçe verdi. Bu derneğin ilk görevi iyileşmekte olan yaralı ve hasta askerlerin okuryazarlık eğitimi olacaktı. Daha sonra bir okul inşa edilecek, arzu edenler için dersler yapılacaktı. Son olarak kaderin başka tarafa çektiği insanların zihin ve morallerinin düzeltilmesi için ciddi gösteriler, konserler gibi makul eğlenceler düzenlenecekti. Bir kütüphane ve okuma odası planlanmış, ardından daha çok bilimsel filmlerin gösterimi için bir sinema ve çay salonu vs. kurulması teklif edilmişti.

Bir dernek açma fikri yerel makamlar tarafından büyük bir ciddiyet ve sempatiyle karşılandı ve Trabzon Müstahkem Bölge Başkanı, kurucu grup adına derneğin organizasyon bürosu başkanı tarafından sunulan dilekçe için şu kararı verdi: "Böyle bir derneğin açılmasını çok sıcak karşılıyorum ve elimden geldiği kadarıyla yardıma hazırım."

Bunun ardından derneğin tüzüğü hazırlandı ve Trabzon'da bulunan tüm hastanelerin yöneticilerine, askeri birliklere ve kurumlara bildirildi. Derneğe yardın talebinde bulunan bildiride; yapılacak yardımın, okuma yazma bilmeyen alt rütbeli askerlerin içinde bulunacağı grubun eğitilmesi için kullanılacağı belirtiliyordu.

Nihayet ilk okuma uygulaması, tedavi görmekte olan 216. müfrezenin alt rütbelilerine birkaç kez yapıldı ve her seferinde de bu etkinliği izlemek için iştahlı bir kalabalık orada toplandı. Gösteri ve konserlerin düzenlenememesi, derneğin henüz aktif olarak faaliyete geçmemesi, hem de yeterli üye sayısına ulaşılamamış olmasından kaynaklanmıştır.

Bu yıl 3 Ocak'ta derneğin tüzüğü Trabzon Bölge Komutanı tarafından onaylandı ve 4'ünde derneğin organizasyon bürosunun son toplantısı yapıldı. Şu anda derneğin kurulmasına hazırlık çalışmaları için seçilen organizasyon bürosu, derneğin amaçlarını paylaşan herkesi, derneğin gelecekteki faaliyetlerini tanımak isteyenleri ilk genel toplantıya katılmaya davet ediyor. Derneğin amacına katkı sağlamak etmek isteyenler üye olabilirler. Bu ilk toplantıdan itibaren dernek kurulmuş olacaktır. Derneğin faaliyetlerinin yönü ve kapsamı, gelecek dernek yönetiminin vereceği direktiflere bağlı olacaktır. Bu maksatla, ilk toplantıda mümkün olduğunca fazla sayıda üye olmak isteyen kişi alınacak ve derneğin faaliyetleri mümkün mertebe geniş çevrelere ulaştırılmaya çalışılacaktır. İlk toplantının günü, yeri ve programı başka bir gün özel olarak duyurulacaktır.

Organizasyon Bürosu[44]

Trabzon Tıp Derneği Trabzon'da görülen çeşitli hastalıklar ve cephedeki sağlık koşulları üzerine bilimsel araştırmalar yürüten bir dernektir. Derneğin faaliyetlerine ilişkin en geniş bilgi gazetenin 18 Aralık 1916 tarihli sayısında "Trabzon Sağlık Derneği'nin Toplantısı" başlıklı haberde mevcuttur. Bu haberde benzer metinlere kıyasla uzun bir toplantı raporu yer almaktadır. Bu rapora göre derneğin Ekim-Aralık dönemindeki üyeleri "1

---

[44] *Trapezondskiy Voennıy Listok*, 10 Ocak 1917.

profesör doktor, 60 hekim, 4 kimya bakteriyoloğu, 2 eczacı ve 2 diş hekimi" olup iki aylık bir süre zarfında yapılan 5 toplantıda 8 bilimsel raporun sunulduğu belirtilmektedir. Derneğin araştırmalarını gösteren bu raporlar şöyledir:

1) Ç. Y. Boravskiy "Trabzon-Erzurum Şosesinin Hamsiköy'e Kadar Olan Kısmı Üzerinde Bir Tıbbi Etnografya Denemesi."

2) V. İ. Krjivnitskiy "Bazı Tifüs Komplikasyonlarına Dair."

3) V. N. Klinov "Trabzon Müstahkem Bölgesi'nde Kolera Hastalıkları."

4) S. N. Trofimov "Bir Tahliye Noktasının Şeması."

5) V. G. Bojovskiy "Papataçi Hastalığı."

6) O. İ. Mayer "Dizanterinin Klinik Seyri."

7) L. A. Osipov "1. Batı Hastanesi V.Z.S.'nin Verilerine Göre Lokal Sarılığın Ortaya Çıkış Şekillerine Dair."

8) A. İ. Pıjov "Hasta ve Yaralıların Taşınması ve Tahliyesine Dair."

Bu son raporun sunumunda Devlet Duma'sı üyesi ve Kızılhaç Yüksek Direktörü Yevseyev ve Saray Bakanı Galubyev'in de bulunduğu kaydedilmiştir.[45] Gazetede yer alan haberlerde, Galubyev'in bazı Devlet Konseyi toplantılarına başkanlık yaptığı da belirtilmiştir.

Aynı toplantıda "Bölge Komutanı Tümgeneral fon Şvarts tarafından sağlanan 5.000 rublelik destekle yerel hastalık formlarını araştırmak üzere Trabzon şehrinin ve tüm bölgenin çeşitli tıbbi ihtiyaçlarını karşılayacak olan ve modern araştırma araçlarıyla donatılacak olan bir laboratuvar" açılacağı belirtilmektedir. Raporda derneğin kütüphanesi için üyeler tarafından o güne kadar (8 Aralık 1916) tamamı Rusça olmak üzere 23 süreli yayın, 1 İngilizce ve 1 Fransızca dergi ve bir dizi bilimsel kılavuz yayınlandığı kaydedilmiştir.[46]

Trabzon Tıp Derneği'nin 9 Ekim 1917'ye kadar görev yapmak üzere seçilen yönetim kurulu üyeleri şöyledir: Başkan V. G. Bojovskiy, Başkan Yardımcısı S. N. Trofimov, sekreterler Ç. Y. Boravskiy ve S. İ. Ratner, Haznedar F. K. Teorilaktos ve Kütüphaneci L. M. Menaker.[47] Ancak Şubat Devrimi'nden sonra yeni bir seçim yapılmış ve yönetim kurulu tamamen değiştirilerek başkanlığa Ledomskiy getirilmiş, eski başkan fahri üye olarak dernekte kalmıştır.[48]

C. İlanlar

Trapezondskiy Voennıy Listok'un "İlanlar" bölümü çeşitlilik açısından zengin bir içeriğe sahiptir. Bu ilan ve reklamlar arasında dikkat çekenler şunlardır: Çeşitli ürün, kafe ve dükkân reklamları, doktorların ilanları, kayıp, çalıntı ve bulun-

---

[45] *Trapezondskiy Voennıy Listok*, 18 Aralık 1916. Haberde toplantının 8 Aralık'ta gerçekleştirildiği belirtilmektedir.
[46] *Trapezondskiy Voennıy Listok*, 18 Aralık 1916.
[47] *Trapezondskiy Voennıy Listok*, 18 Aralık 1916.
[48] *Trapezondskiy Voennıy Listok*, 12 Mart 1917.

tu, ordu birimlerinin orduya ait at ve çeşitli malzemeleri açık artırma usulü ile satışa çıkardığı ilanlar, kiralık daire ilanları, nitelikli eleman arandığına dair ilanlar.

Luizidis adlı bir doktorun ilanı gazetede en çok yer alan ilanlardan biridir. Paris Üniversitesi'nden olduğunu ve zührevi hastalıklara baktığını belirten Doktor Luizidis'in ilanı 54. sayıdan 125. sayıya kadar sıklıkla yer almıştır. 100. sayıdaki ilanında, *koyu harflerle*, tedavisinde Doktor Erlih'in modern bilimsel yöntemlerini kullandığını belirtmiştir. Sıklıkla yer alan bir diğer doktora ait ilan yine zührevi hastalıklar uzmanı olan ve Paris'ten geldiğini belirten Doktor Polatov'a aittir. 117. sayı ve sonrasında akciğer ve kalp hastalıkları uzmanı ve "İtalyan Kraliyet Akademisi Biyoloji Üyesi olduğunu belirten Doktor Georgiy Nikolayeviç Akselos" adlı bir doktorun da ilanı yer almayı başlamıştır. Bu doktorun ilanında kimyasal ve mikroskobik idrar tahlilleri yapıldığı da belirtilmektedir.[49]

Ürün reklamları arasında sigara ve tütün reklamları özel bir yere sahiptir. Gazetenin ilgili kısmında geniş alan kaplayan bu reklamlar oldukça fazladır. Bunlardan ilki, "Reji Anonim Tütün Şirketi" adıyla sigaralık tütün satışına dair reklamdır. Bir diğer sigara satışı reklamı K. Kerhanidis ve K. Kopetanidis adlı kişilere aittir. "Her birinde 20 adet olmak üzere kutusu 30 kapikten 50 kapiğe kadar yüksek kalitede sigara stoku her daim" bulunduğunu bildiren "Ermis Sigaraları" başlıklı reklamda Rusya'nın tüm şehirlerinden sigara siparişi kabul edildiği de belirtilmiştir.[50] Son olarak "Trabzon alındıktan sonra Bölge Komutanlığı'nın izniyle kurulan ilk Trabzon Tütün Fabrikası S. P. Enfiyecioğlu" şeklinde tanıtılan ve gazetenin 25 sayısında yer alan bir sigara ve tütün satışı reklamı bulunmaktadır. Bu reklamda "sigara satışının %3'ünü ve satılan her bir pud[51] tütünün 20 kapiğini savaşın sonuna kadar" Kızılhaç'a bağışlanacağının da altı çizilmiştir.[52]

Gazetede yer alan kişisel ilanlar arasında birçok kayıp ilanı vardır. Kaybolan bir hayvan ya da eşya ile ilgili bilgi verilen bu ilanların sahipleri hayvanını ya da eşyasını bulanların "iyi bir ödül karşılığında" belirtilen adrese getirmeleri rica edilmektedir. Şu örnekte ise, rica, yerini tehdide bırakmıştır: "Buldok cinsi 'Frina' isimli bir köpek kaybolmuştur. Yarbay Zanfirov'un ofisine teslim edilmesini rica ediyorum, gizleyenlerin takipçisi olacağım."[53]

Gazetede yer alan bazı ilanlar ise eşya satın alınması hakkındadır. Örneğin şehre gelişi, "meşhur oryantalist bilim adamı Baron N. N. Hoven Trabzon'a geldi"[54] haberiyle duyurulan Hoven "iki büyük halı veya kilim" satın almak istediği şeklindeki ilanını, 15 Kasım'dan 24 Aralık'a kadar beş kez yayınlatmıştır.

[49] *Trapezondskiy Voennıy Listok*, 15 Mart 1917.
[50] *Trapezondskiy Voennıy Listok*, 8 Mart 1917.
[51] 16,58 kilograma denk ölçü birimi.
[52] *Trapezondskiy Voennıy Listok*, 2 Ocak 1917.
[53] *Trapezondskiy Voennıy Listok*, 10 Aralık 1916.
[54] *Trapezondskiy Voennıy Listok*, 1 Kasım 1916.

D. Araştırma Yazıları

İlk sayısında yer alan[55] başyazıya göre *Trapezondskiy Voennıy Listok*'un kuruluş amaçlarından birisi "şehrin ve tüm bölgenin yaşamı, geçmişi ve bugünü"[56] hakkında bilgi vermektir. Bu bağlamda gazetede Trabzon'un (işgal öncesi) idari yapısı, ekonomisi ve tarihi ile ilgili araştırma yazıları yer almıştır. Eksik sayılar nedeniyle dizi yazısı şeklindeki bazı araştırmalar tam olarak incelenememiştir.

Gazetede yer alan ilk araştırma yazısı İ. Rılov imzalı "Trabzon Bölgesine Dair Bazı Ekonomik Veriler"[57] adlı yazıdır. Yazıda Trabzon'un bir tarım bölgesi olduğu belirtilerek "arazi, tarımsal kültürün hâkimiyetine göre üç bölgeye" ayrılmıştır: "1- Doğu bölgesi; fındık, 2- Batı; tütün ve 3- Güney ise tahıl (başlıca mısır ve fasulye) …" Türklerle meskûn bölgelerin "üretim durumuna dair yeni istatistiklerin eksikliği" nedeniyle raporların oldukça eski olduğu belirtildikten sonra Trabzon'da üretilen buğday, arpa, mısır, fasulye, tütün, fındık, ceviz, üzüm, ahududu ve bal miktarları pud ölçüsü üzerinden verilmiştir. Trabzon vilayetinde bulunan at, sığır koyun, keçi, eşek ve katırların da sayısı verilmiştir.

Yazıda Trabzon'un konumu itibariyle "Avrupa ve Küçük Asya arasındaki ticaretin ana deposu" ve "Avrupa ve İran mallarının alışverişinde Anadolu'nun ana kapısı" olduğu belirtildikten sonra ihraç ürünleri ve bunların ruble üzerinden değerleri gösterilmiştir. Buna göre ihraç ürünleri yıllık miktarı "1,5 milyon pud" ve değeri "yaklaşık 5 milyon ruble"dir. Ardından İran'a transit gidenler de dâhil olmak üzere ithal malları hakkında bilgi verilir. İthal ürünlerin miktarı yıllık 3 milyon pudun üzerinde ve değeri 9,5 milyon ruble civarındadır.

Yazının sonunda "bölgenin ekonomik olarak incelenmesi ve yerel tarım ekonomisi araştırmaları" hakkındaki çalışmaların bölge komutanının önayak olmasıyla yürütüldüğü belirtilmiştir. Yazıda * işaretiyle verilen dipnotta A. Kalantar'ın "Doğu Anadolu'nun Ekonomik Perspektifi" adlı kitabından yararlanıldığı ve kitapta kilogram üzerinden verilen değerlerin puda çevrilerek kullanıldığı kaydedilmiş, aynı dipnotta "Vital Cuinet'in 1891-92 yılında yayınlanan ve 1886-1890 yılları hakkında bilgi içeren çalışması *La Turquie d'Asie*[58] için ona müteşekkiriz" ifadesi yer almıştır. İhracat ve ithalat ürünleriyle ilgili kısım için "bilgiler 1905 Yılı Pontus Almanağı'ndan alınmıştır" şeklinde dipnot verilmiştir.

Yine İ. Rılov'un ayrıca Trabzon'un işgalden önceki idari yapısını incelediği "Trabzon Şehri ve Trabzon Vilayeti"[59] adlı bir makalesi mevcuttur. Burada Trabzon ve Doğu Karadeniz'in hangi sancaklardan oluştuğu ve nüfusu hakkında çok kısa bilgi verilmiştir.

---

[55] Gazetede yer alan araştırma yazılarının çevirisi için bkz: Enver Uzun. *İşgal Yıllarında (1916-1917) Trabzon'da Rus Askeri Gazetesi Voenniy Listok*, Eser Ofset Matbaacılık, Trabzon 2008.

[56] *Trapezondskiy Voennıy Listok*, 1 Kasım 1916. Aynı sayıda ve 6 Kasım tarihli sayıda N. N. Hoven'in Yezidiler hakkında geniş bilgi veren "Küçük Asya'nın Hıristiyan Toprakları Hakkında Birkaç Kelime" adlı bir makalesi yayınlanmıştır.

[57] *Trapezondskiy Voennıy Listok*, 1 Kasım 1916.

[58] Burada gönderme yapılan eser: Vital Cuinet, *La Turquie d'Asie Géographie Administrative*, Paris 1892. Yeni baskısı için bkz: Vital Cuinet, *La Turquie d'Asie*, Les édition Isis, İstanbul 2001.

[59] *Trapezondskiy Voennıy Listok*, 13 Kasım 1916.

Şehrin ekonomisi ile ilgili bir başka araştırma da N. İlovayskiy imzasıyla yayınlanan "Trabzon Limanı'nın İhracatı ve Yerel Üretimin En Önemli Malları Hakkında Birkaç Kelime"[60] adlı makaledir. Bu makalede dipnot yerine metnin başında kaynak tanıtımı yapılmıştır. Buna göre yukarıdaki makale ve kaynakları ile "İstanbul'daki Fransız Ticaret Odası'nın bültenleri, Osmanlı Bankası'nın malzemeleri, İsviçre Ulaştırma Ofisi'nden toplanan yerel veriler, Anonim Tütün Topluluğu 'Rejinin' eksiksiz bir istatistik özeti ve Konsolosluk raporları gibi güncel veri kaynakları" kullanılmıştır.

Öncelikle maden endüstrisini incelediğini ve ulaştığı sonuçları Rılov'un 19. yüzyılın verilerine dayanan makalesindeki sonuçlarla karşılaştırdığını belirten yazar bu alanda bir gelişme gösterilmediğini kaydetmektedir. Genel olarak ana ihraç ürünleri ele alındığında ise bunların ruble üzerinden değerini gösteren iki tabloda önce Rılov'un verdiği değerler ve yanlarında 1901-1902 yıllarındaki değerler gösterilerek karşılaştırma yapılmış, böylece ihracatta 1890'a kıyasla %40'lık bir büyüme gerçekleştiği tespiti yapılmıştır.

"İhracat değeri açısından neredeyse eşit olan ve ilk iki sırayı alan fındık ve tütün" ürünlerinin ihracattaki payını hızla artırdığı belirtilmiştir. Tütün üretimiyle ilgili geniş bilgi verilen makalede tütün üretiminin 1884'ten beri "bir Anglo-Fransız girişimi olan 'Banque Imperiale Ottoman [Osmanlı Bankası]' tarafından kurulan 'Regie Co-Intéressée des Tabacs de l'Empire Ottoman [Reji İdaresi]' elinde" olduğu belirtilmiş ve bu kurumun üretimde nasıl denetim sağladığı hakkında bilgi verilmiştir. Ardından tütün üretimine ilişkin ayrıntılı bilgi verilmiş, üretim aşamasındaki Türkçe terimlerin açıklaması yapılmıştır.

Makalede Trabzon ve Pulathane'nin 1905-1914 arasında hangi yıl ne kadar ürün beklendiğini, hasadın ne kadar olduğunu, ne kadarının ihraç edildiğini gösteren bir tablo verilmiştir. 1905-1911 arası %323 artan üretimin 1913'teki sert düşüşü Balkan Savaşı'nın bölgenin "işgücünü sıkıntıya sokması" nedeniyle gerçekleştiği belirtilmiştir. Son olarak 20. yüzyıla ilişkin verilerin ilk defa bu makalede tespit edildiği, makalenin yerel endüstrinin gelişiminin tam bir resmini verdiği çünkü "araştırmanın kaynak ve yöntemlerinin tutarlı" olduğu belirtilmiştir.

Trabzon'un tarihi ile ilgili bir araştırma "T" imzasıyla ve "Trabzon'un Geçmişi"[61] başlığıyla yayınlanmıştır. Bu makale Trabzon'dan bahseden ilk tarihi kayıtlardan 1204'e kadar olan tarihi süreç kısaca ele alınmıştır. Herhangi bir kaynak gösterilmeyen makale "devam edecek" ibaresiyle son bulmaktadır. Ancak eksik sayılar nedeniyle devamı incelenememiştir. Bir diğer tarihi araştırma yazısı olan A. Orlov imzalı "Trabzon ve Antik Eserleri"[62] adlı makalenin ise 30. sayıda bulunan ilk bölümü incelenememiştir. Yazının bu ikinci ve son bölümünde kale hakkında verilen kısa bir bilginin ardından şehirdeki kiliseler betimlenmiştir.

[60] *Trapezondskiy Voennıy Listok*, 11 Aralık 1916.
[61] *Trapezondskiy Voennıy Listok*, 13 Kasım 1916.
[62] *Trapezondskiy Voennıy Listok*, 11 Aralık 1916.

"Antik Gürcistan Hakkında"[63] adlı bir başka araştırmada Sergey Rudolfoviç Mintslov, "savaş yıllarında Kafkasya'nın basınında gittikçe sıklaşan bir biçimde sadece Lazistan'ın değil tüm Trabzon vilayetinin antik 'Büyük İberya'nın yani Gürcistan'ın bir parçası olduğu" yönünde makaleler çıkmaya başladığını belirtmekte ve meseleye tarihi ve lengüistik yönlerden yaklaşarak bu iddiaların asılsızlığını ortaya koymaya çalışmaktadır.

Trabzon'un işgal dönemine dair güncel bir inceleme "Trabzon'da İaşe Meselesi" başlığıyla imzasız olarak yer almıştır. Bu kısa incelemede şehrin "iaşe ürünleri ihtiyacının tedariki, daima tetikte olan Trabzon Gıda Komisyonu" tarafından karşılandığı belirtilmektedir. İncelemede Novorossisk'ten alınan un ve mısır ile Batum'dan alınan gaz yağı miktarları belirtilmiştir.[64]

E. İşgal İdaresinin Emir ve Duyuruları

Gazetede Trabzon Müstahkem Bölge Komutanlığı ve Trabzon Şehir İdaresi'nin Trabzon'un işgal yılları hakkında değerli bilgiler veren birçok emir ve duyurusu yer almaktadır. Bunlar çoğunlukla dükkanların vergilendirilmesi, halkın sağlık konusunda ikaz edilmesi, şehirde uyulması emredilen kurallar, imar ve bayındırlık gibi konuları kapsamaktadır.

Gazetenin içeriğinden, işgalden sonra Trabzon'a geri dönen Türklerin yalnızca Türk mahallelerinde yapılmış olduğuna tanık oldukları[65] yıkım hakkında bilgi edinilebilmektedir. Başında Doktor Yakov Yusufoviç Kefeli'nin[66] bulunduğu Trabzon Şehir İdaresi'nin gazetenin birçok sayısında yer alan duyurusuna göre idare, "Trabzon Müstahkem Bölge Komutanlığı'nın 11 Aralık 1916 tarihli 76/2 numaralı emrine dayanarak şehirdeki hasarlı binaların" yıkımına başladığını ve elde edilecek yakacak odun ve inşaat malzemelerinin depolarda satışa çıkarılacağını duyurmaktadır.[67] Türklerden kalan malların satışına ilişkin bir ilan şu şekildedir:

> Trabzon Şehir İdaresi, 20 Şubat sabah saat 10'da aşağıdaki malların Şehir İdaresi binasında satışa çıkarılacağını ilan eder:
>
> 1) Değirmendere'deki depoda bulunan 100 pud eski hasat fındık (kabuklu).
>
> 2) Dronı'daki depoda bulunan 400 pud eski hasat fındık (kabuklu).Şehir İdaresi TerkedilenMalların Yönetimi Şubesi'nde İdare Üyesi Velisaridis'ten saat 10-12 arasında bilgi alınabilir.

---

[63] *Trapezondskiy Voennıy Listok*, 11 Aralık 1916.

[64] Gazetede yer alan araştırma yazıları Mintslov tarafından bir araya getirilerek yayınlanmıştır: Sergey Rudolfoviç Mintslov, *Sbornik Statey, Napeçatannıh v Gazete Trapezondskiy Voennıy Listok za 1916-1917 gg.*[1916-1917 Yıllarında *Trapezondskiy Voennıy Listok* Gazetesi'nde Basılan Makaleler Derlemesi], Tipografiya Ştaba Trapezondskogo Ukreplennogo Rayona, Trabzon 1917.

[65] Hikmet Öksüz - Veysel Usta, *Mustafa Reşit Tarakçıoğlu Hayatı, Hatıratı, Trabzon'un Yakın Tarihi ve Yassıada Mektupları*, Serander Yayınevi, Trabzon 2018, s. 171-173.

[66] Kefeli anılarına göre Kasım 1916'dan 1 Temmuz 1917'ye kadar bu görevi yürütmüştür. Yakov Kefeli, *Anılar (1916-1919)*, çev.: Erdoğan Altınkaynak, TTK Yay., Ankara, 2013, s. 81, 131.

[67] *Trapezondskiy Voennıy Listok*, 3 Ocak 1917.

Şehir İdaresi Başkanı Doktor Kefeli

İdare Üyesi Velisaridis[68]

Yine bu idare tarafından "şehir merkezinde bulunan Türklerin terk ettiği arazi, bostan ve bahçeler" için kira ihalesi yapılacağı duyurulmuştur.[69] Ayrıca Trabzon Şehir İdaresi'nin şehirdeki hizmetleri yürütmek için ekonomik faaliyetleri ve şehirdeki meskûn evleri vergilendirdiği anlaşılmaktadır. Bununla ilgili gazetede sıklıkla yer alan duyurulara göre ticari işletmeler ve evler ödeyeceği vergi miktarına göre üçer kategoriye ayrılmış ve her mükellef hangi kategoriye göre vergi ödeyeceğini "Şehir İdaresi'nin vergi dairesinden şahsen öğrenmek ve kendisine bildirilen tutarı İdare'ye ödemekle" yükümlü tutulmuştur.[70]

Trabzon Şehir İdaresi'nin yetki ve sorumluluk alanı 15 Şubat tarihli bir haberde açıklanmıştır. Bu habere göre Şehir İdaresi 12 Şubat 1917 itibariyle "antik eserlerin ve tarihi değerinden dolayı ziyaret edilen yerlerin korunması, terkedilmiş gayrimenkullerin (ev, dükkân, meyve ve fındık bahçesi) kullanımı ve ormanların muhasebesi, genel medeni kanuna ve talimatlara dayanarak taşınır mal edinme ve satma, sözleşme yapma, sertifika verme gibi meselelerde işlem yapma" yetki ve sorumluluklarını üstlenmiştir.[71] Haberde bahsedilen önemli bir nokta da Trabzon bölgesi kırsalına "bazı zemstvo işlevlerini" yerine getirme görevi yüklendiğinin açıklanmasıdır.

2. Aleksandr (1855-1881) döneminde kurulmaya başlanan zemstvo idaresi, Rusya'nın kırsal bölgelerinde uygulanan ve başında bir başkanın bulunduğu meclisli idare biçimidir.[72] Zemstvo idareleri gazetede yer alan Devlet Duma'sı görüşmelerinde savaşın en ağır yükünün zemstvolar aracılığıyla köylünün üzerine yüklediği için eleştirilmiştir.[73] Zemstvo idaresine ağır vergilerin yanı sıra hastaneler yapmak, yaralılara yardım etmek, orduya iaşe sağlamak ve tıbbi yardımda bulunmak, nakliye araçlarını ordu için seferber etmek gibi ağır görevler yüklenmiştir. Bu uygulama ile işgal altında bulunan yerlerde yaşayanların, Rusya'nın yürüttüğü savaşın yüküne ortak edilmeye çalışıldığı anlaşılmaktadır.

Gazetede Trabzon Müstahkem Bölge Komutanlığı tarafından yayınlanan emir ve duyurular çoğunlukla güvenlik ve sağlık konularına ilişkindir. Bu komutanlığın şehrin en yüksek idari birimi olarak güvenlik işleri kadar sağlık konusunda da etkin olduğu anlaşılıyor. Tümgeneral Aleksiy Vladimiroviç fon Şvarts tarafından yayınlanan bir duyuruda şehirde birkaç aydır devam eden kolera salgını ile mücadelenin kazanılmış olduğu belirtilmiş ve oldukça uzun bir teşekkür listesi yayınlanmıştır.[74] "Trabzon şehri sakinlerine" şeklinde başlayan General fon Şvarts imzalı bir bildiride "bir kısmınız çiçek diğer bir kısmınız da tifo has-

[68] *Trapezondskiy Voennıy Listok*, 7 Şubat 1917.
[69] *Trapezondskiy Voennıy Listok*, 28 Şubat 1917.
[70] *Trapezondskiy Voennıy Listok*, 10 Ocak 1917.
[71] *Trapezondskiy Voennıy Listok*, 15 Şubat 1917.
[72] A. N. Kurat, *Rusya Tarihi Başlangıçtan 1917'ye Kadar*, TTK Basımevi, Ankara 1999, s. 341.
[73] *Trapezondskiy Voennıy Listok*, 15 Aralık 1916.
[74] *Trapezondskiy Voennıy Listok*, 2 Kasım 1916.

tasıdır" denilmiş ve bu hastalıkların nasıl bulaştığı, korunma için neler yapılabileceği gibi hususlar basit bir dille anlatılmıştır.[75]

Yine bu komutanlık tarafından şehirde uyulması gereken kuralları ve çeşitli konulara ilişkin emir ve yasakları içeren uzun bir liste yayınlanmıştır.[76] Burada belirtilen hususlara aykırı davrandığı için cezalandırılanlar iki kez gazetede ifşa edilmiştir. Bu kişiler; "manifatura mallarını yüksek fiyattan sattıkları, gıdaları standartların altında sattıkları, sokakta sarhoş göründükleri"[77] ya da "kötü ekmek yapımı, gizli şarap ve bira satışı, izinsiz mal taşıma"[78] gerekçeleriyle cezalandırılmıştır. Bu kişilere verilen cezaların tamamı para cezası olup (en yüksek 3.000 ruble), ödenmediği takdirde 2 aya kadar çalıştırma ya da hapis cezası uygulanacağı belirtilmiştir.

Şubat Devrimi sonrası Rusya'daki birçok şehirde Geçici Yürütme Konseyi kurulmuştu. Trabzon'daki işgal güçleri de Trabzon Geçici Yürütme Konseyi'ni kurarak[79] devrim tarafında yer almıştır. General fon Şvarts'ın yeni hükümet tarafından acilen Petrograd'a çağırıldığı[80] için konseyin başına Albay Ryabinin geçmiş ve işgal idaresinin emirlerinde onun adı yer almaya başlamıştır. Onun yayınladığı bir emirde şehirdeki tüm evlerin denize bakan pencerelerini geceleri ışık sızdırmayacak şekilde kapatmaları, buna uymayanların sert şekilde cezalandırılacağı bildirilmiştir.[81]

VI. Sonuç

Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasıyla Rus cephelerinde askeri basın gelişmeye başlamış ve bir örneğini de işgal altında bulunan Trabzon'da vermiştir. Trabzon'da Ruslar tarafından çıkarılmaya başlanan *Trapezondskiy Voennıy Listok*, askeri gazetelerin ortak amacı olan "askeri savaş hakkında bilgilendirmek" ve "askerin maneviyatını doğrudan harp meydanında güçlendirmek" gibi amaçlarla çıkarılmakla birlikte işgal idaresinin resmi karar ve emirlerinin duyurulması işlevini yerine getirmiştir. Dolayısıyla işgal idaresinin şehirde gerçekleştirdiği faaliyetlere ilişkin zengin bir içeriğe sahiptir. Gazetede, Trabzon'un Rusya'ya eklemlenmesine yönelik çalışmalara katkı sunma amacıyla şehrin ekonomik kaynaklarını, tarihini ve tarihi yapılarını ele alan araştırmalar da yayınlamıştır. Ayrıca gazete, işgal döneminde şehirde gerçekleştirilen toplumsal ve kültürel faaliyetler ile ilgili bilgi vermektedir. Gazetenin bu konuyla ilgili içeriğinden şehirde sinema, tiyatro, konser faaliyetleri ve eğitim ve sağlık alanlarında yürütülen çalışmalara dair bilgi edinilebilmektedir. Tüm bu yönleri itibariyle *Trapezondskiy Voennıy*

---

[75] *Trapezondskiy Voennıy Listok*, 14 Ocak 1917.
[76] *Trapezondskiy Voennıy Listok*, 17 Kasım 1916.
[77] *Trapezondskiy Voennıy Listok*, 3 Mart 1917.
[78] *Trapezondskiy Voennıy Listok*, 30 Aralık 1916.
[79] *Trapezondskiy Voennıy Listok*'un 11 Mart 1917 tarihli bir haberinde konseyin faaliyete başladığı bildirilmektedir.
[80] *Trapezondskiy Voennıy Listok*, 9 Mart 1917.
[81] *Trapezondskiy Voennıy Listok*, 24 Mart 1917.

Listok Trabzon'un işgal dönemi hakkında değerli bilgiler içeren ve ilgili döneme yalnızca askerî açıdan değil sivil faaliyetler açısından da ışık tutan önemli bir kaynaktır.

Kaynakça

Alfyorova, İrina V., "'Armeyskiy Vestnik' i 'Geroiçeskoe' na Ego Stranitsah v Godı Pervoy Mirovoy Voynı ['Armeyskiy Vestnik' ve 'Geroiçeskoe'nin Sayfalarında Birinci Dünya Savaşı Yılları]", https://cyberleninka.ru/article/n/armeyskiy-vestnik-i-geroicheskoe-na-ego-stranitsah-v-gody-pervoy-mirovoy-voyny/viewer, (11.02.2021).

Gujva, Dimitri Gennadyeviç, "Voennıe Gazetı i Jurnalı v Godu Pervoy Mirovoy Voynı Kak Osnovnoe Sredstvo İnformirovaniya Russkoy Armii [Rus Ordusunun Temel Bilgilendirme Aracı Olarak Birinci Dünya Savaşı'nda Askeri Gazete ve Dergiler]", s. 546-557. http://ruslitwwi.ru/files/content/2254/pages-from-politika-i-poetika-korr-40-guzchva-2-pdf.pdf, (11.02.2021).

-----, "Voennaya Tsenzura Russkoy Periodiçeskoy Peçati v Godı Pervoy Mirovoy Voynı [Birinci Dünya Savaşı Yıllarında Rus Süreli Yayınlarında Askeri Sansür], s. 524=537, http://ruslitwwi.ru/files/content/2254/pages-from-politika-i-poetika-korr-38-guzchva-pdf.pdf, (12.02.2021).

Holkvist, Piter [HOLQUIST, Peter], "Totalnaya Mobilizatsiya i Politika Naseleniya: Rossiyskaya Katastrofa (1914-1921) v Evropeyskom Kontekste [Topyekûn Seferberlik ve Halk Politikası: Avrupa Bağlamında Rus Faciası (1914-1921)]" *Rossiya i Pervaya Mirovaya Voyna (Materialı Mejdunarodnovo Nauçnovo Kollokviuma)* [Rusya ve Birinci Dünya Savaşı (Uluslararası Bilimsel Sempozyum Malzemeleri)], ed.: Nikolay Nikolayeviç Smirnov, Petersburg 1999, s. 83-101.

Kefeli, Yakov, *Anılar (1916-1919)*, çev.: Erdoğan Altınkaynak, TTK Yay., Ankara, 2013.

Kurat, Akdes Nimet, *Rusya Tarihi Başlangıçtan 1917'ye Kadar*, TTK Basımevi, Ankara 1999

Lepehin, Mihail Panteleyeviç, "Mintslov, Sergey Rudolfoviç", *Entsiklopediçeskiy Slovar "Literatorı Sankt Peterburga XX Vek*" [20. Yüzyıl Saint Petersburg Yazınının Ansiklopedik Sözlüğü], https://lavkapisateley.spb.ru/enciklopediya/m/minclov, (14.02.2021).

Mintslov, Sergey Rudolfoviç, *Trapezondskaya Epopeya. Dnevnik: Kiev, Trapezond, Finlandiya* [Trabzon Destanı. Günlük: Kiev, Trabzon, Finlandiya], Sibirskoe Knigoizdatelstvo, Berlin 1925.

-----,"Aziz Yevgeniya Kilisesi", *Trabzon Dergisi*, Sy. 5, Aralık 1991, s. 41-42.

-----, "Trabzon Yöresinin İstatistiği Üstüne", *Trabzon Dergisi*, Sy. 5, Aralık 1991, s. 49-54.

Öksüz, Hikmet – USTA, Veysel, *Mustafa Reşit Tarakçıoğlu Hayatı, Hatıratı, Trabzon'un Yakın Tarihi ve Yassıada Mektupları*, Serander Yayınevi, Trabzon 2018

Saltık, Galina A - STROYEVA, Anna A., "Pervaya Mirovaya Voyna: K İstorii Voennoy Tsenzurı [Birinci Dünya Savaşı: Askeri Sansürün Tarihi]", s. 94-99, https://cyberleninka.ru/article/v/pervaya-mirovaya-voyna-k-istorii-voennoy-tsenzury, (12.02.2021).

Poutnikov, George A., "Trabzon Tarihinin Araştırıcısı Sergey Mintslov", *Trabzon Dergisi*, S. 5, Aralık 1991, s. 38-39.

Yavuz, Atilla Ekrem, Birinci Dünya Savaşı'nda Trabzon'da Çıkarılan Rus İşgal Gazetesi Trapezondskiy Voennıy Listok (1-125. Sayılar / Kasım 1916-Mart 1917), Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Trabzon 2019.

Süreli Yayınlar

Armeyskiy Vestnik, 6 Kasım 1916.

İzvestiya Ştaba XI Armii, 7 Kasım 1916.

Kama, 19 Şubat 1917.
Trapezondskiy Voennıy Listok, 1 Kasım 1916.
Trapezondskiy Voennıy Listok, 2 Kasım 1916.
Trapezondskiy Voennıy Listok, 6 Kasım 1916.
Trapezondskiy Voennıy Listok, 11 Kasım 1916.
Trapezondskiy Voennıy Listok, 13 Kasım 1916.
Trapezondskiy Voennıy Listok, 17 Kasım 1916.
Trapezondskiy Voennıy Listok, 24 Kasım 1916.
Trapezondskiy Voennıy Listok, 10 Aralık 1916.
Trapezondskiy Voennıy Listok, 11 Aralık 1916.
Trapezondskiy Voennıy Listok, 15 Aralık 1916.
Trapezondskiy Voennıy Listok, 18 Aralık 1916.
Trapezondskiy Voennıy Listok, 25 Aralık 1916.
Trapezondskiy Voennıy Listok, 30 Aralık 1916.
Trapezondskiy Voennıy Listok, 2 Ocak 1917.
Trapezondskiy Voennıy Listok, 3 Ocak 1917.
Trapezondskiy Voennıy Listok, 10 Ocak 1917.
Trapezondskiy Voennıy Listok, 12 Ocak 1917.
Trapezondskiy Voennıy Listok, 14 Ocak 1917.
Trapezondskiy Voennıy Listok, 15 Şubat 1917.
Trapezondskiy Voennıy Listok, 14 Şubat 1917.
Trapezondskiy Voennıy Listok, 7 Şubat 1917.
Trapezondskiy Voennıy Listok, 21 Şubat 1917.
Trapezondskiy Voennıy Listok, 28 Şubat 1917.
Trapezondskiy Voennıy Listok, 1 Mart 1917.
Trapezondskiy Voennıy Listok, 3 Mart 1917.
Trapezondskiy Voennıy Listok, 8 Mart 1917.
Trapezondskiy Voennıy Listok, 9 Mart 1917.
Trapezondskiy Voennıy Listok, 11 Mart 1917.
Trapezondskiy Voennıy Listok, 12 Mart 1917.
Trapezondskiy Voennıy Listok, 15 Mart 1917.
Trapezondskiy Voennıy Listok, 24 Mart 1917.
https://dic.academic.ru/
https://www.multitran.com/
http://newspapers.historyrussia.org/
http://gasur.ru/1917/about_the_newspapers_in_1917/
https://www.prlib.ru/history/619521
http://elib.shpl.ru/ru/nodes/15432-1917

Öz: Bu çalışmada Birinci Dünya Savaşı sırasında yaklaşık iki yıl Rus işgalinde kalan Trabzon'da Ruslar tarafından çıkarılan *Trapezondskiy VoennıyListok* gazetesi incelenmiştir. Toplam 331 sayısı olan gazetenin içeriği 1-125 arası 94 sayı üzerinden tahlil edilmiştir. Gazetenin kuruluş süreci, yayıncısı, teknik özellikleri, onu diğer Rus askeri gazetelerinden ayıran özgün yanlarının ortaya konması ve ilgili dönemle ilgili çalışmalara katkı sunabilecek bir kaynak olarak tanıtılması amaçlanmıştır.

Anahtar Sözcükler: *Trapezondskiy Voennıy Listok*, Trabzon'da Rus İşgali, Rus İşgal Gazetesi, Sergey Rudolfoviç Mintslov, Aleksiy Vladimiroviç fon Şvarts.

Russian Occupation Newspaper *Trapezondskiy Voyennyy Listok* Published in Trabzon

Abstract: In this study, the *Trapezondskiy Voennıy Listok* newspaper published by the Russians in Trabzon, which was occupied by the Russian for about two years during the First World War, was examined. The content of the newspaper, which has a total of 331 issues, was analysed over 94 issues between 1-125. In the study, it has been aimed to reveal the establishment process of the newspaper, its publisher, its technical features, and its unique features that distinguish it from other Russian military newspapers and to introduce it as a resource that can contribute to the studies of the relevant period.

Keywords: *Trapezondskiy Voyennyy Listok*, Russian Occupation in Trabzon, Russian Occupation Newspaper, Sergey Rudolfovich Mintslov, Aleksey Vladimirovich fon Shvarts.

Değini...

Trabzon'da Rus Devriminin Sesi *Naş Put/Bizim Yolumuz* Gazetesi - 1917 Hakkında

Atilla Ekrem YAVUZ*

Trabzon, Birinci Dünya Savaşı sırasında Rusya'nın işgaline uğradığında (18 Nisan 1916-24 Şubat 1918), Rus işgal yönetimi 13 Kasım 1916 gününden başlayarak 2 Aralık 1917'ye kadar, 331 sayı *Trapezondskiy Voennıy Listok* [Trabzon Askerî Gazetesi] gazetesini yayınlamıştı. *Kebikeç*'in Osmanlı ülkesinde Rusça yayınlanan gazetelerle ilgili dosyasına bu gazeteyle ilgili katkıda bulunmak için yeniden o günlere yoğunlaştığımda, Trabzon'da daha önce hiç bilinmeyen bir başka Rusça gazete daha yayınlanmış olduğunu gördüm. 8 Mart 1917'de başlayan 'Rus Devrimi' ile Trabzon'da Rusya Sosyal Demokrat İşçi Partisi Trabzon Komitesi kurulmuş ve bu komite tarafından Eylül 1917 itibariyle *Naş Put* [Bizim Yolumuz] adlı bir gazete daha çıkarılmaya başlanmış. *Kebikeç*'in dosyasında hiç olmazsa bu gazetenin de duyurulmuş olması için kısa bir not hazırlanmasını için uygun bulduk.

Trapezondskiy Voennıy Listok gazetesi ile aynı matbaada basılan ve en azından bir süre eş zamanlı olarak yayınlanan *Naş Put*'un ulaşılabilen tek nüshası 15 No'lu 25 Eylül 1917 tarihli. Gazetede yayın süresi belirtilmemiş olduğu için ilk sayısının, eğer düzenli yayınlanmışsa bile ilk sayısının ne zaman çıkmış olabileceğini hesaplayamıyoruz. Ederi 10 kapik[1] olan gazete dört sayfa, birinci sayfa-

* Karadeniz Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Bölümü doktora öğrencisi. atillaeyavuz61@gmail.com / ORCID: 0000-0001-8463-9626
Geliş tarihi: 30 Mart 2021 / Kabul tarihi: 31 Mayıs 2021.
* Karadeniz Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Bölümü doktora öğrencisi. atillaeyavuz61@gmail.com / ORCID: 0000-0001-8463-9626

[1] Dosyamızdaki diğer yazılarda da görüldüğü gibi aynı matbaada basılan *Trapezondskiy Voennıy Listok* gazetesinin nüshası 6 kapik, gene işgal döneminde yayınlanan Osmanlıca *Trabzon* gazetesi de 10 kapiktir.

sında sağ üst köşede bildik şiar "Tüm ülkelerin işçileri, birleşiniz" ibaresi bulunmakta. İçeriğinde devrimi anlatan iki makale, devrimle ve işçi partisinin faaliyetleriyle ilgili gelişmeler, partinin Trabzon şubesinin toplantı duyurusu ve devrimle ilgili iki şiir bulunuyor.

Şiirlerden biri Nekrasov imzasını taşıyor; Rus Çarlığının çöküşünü haber veren, kendisinden sonraki sanatçıları tarzı ve fikirleriyle etkilemiş şiirleriyle tanınan şair Nikolay Alekseyeviç Nekrasov'un (1821-1878) şiirlerinin zamanında yaygın biçimde bilindiğinin örneğini de Lenin'den öğreniyoruz.[2]

Diğer şair ise Keneman; Gazetede 'Kral' şiirinin şairi olarak görülen Feodor Feodoroviç Keneman (1873-1937), iş ve sanat dünyasında ünlenmiş Prusya asıllı Keneman/Köneman/Koenemann ailesinden gelir ve Moskova Konservatörü'nden mezun bestecidir. 1912'de burada profesör olarak ölene kadar derslerine devam etmiştir. 'Düet' olarak ünlendikleri arkadaşı Feodor Şalyapin (1873-1938) kendisinden çok daha fazla bütün dünyaca tanınan opera ses sanatçısı olmuştur. Keneman'ın halen dinlenen eseri ise gazetede kısaca 'Kral' olarak adlandırılan 'Kral Savaşa Gittiğinde' şiirinin bestesidir ve gerçekte şiirin yazarı Polonyalı şair, romancı, eleştirmen ve Polonya bağımsızlık ve kadın hakları savaşçısı Maria Konopnicka'dır (1842-1910).

Россійская Соціалъ-Демократическая Рабочая Партія.
Пролетаріи всѣхъ странъ, соединяйтесь!
НАШЪ ПУТЬ
Органъ Трапезондскаго Комитета Р. С.-Д. Р. П.
№ 15. Понедѣльникъ, 25 Сентября 1917 г. Ц. 10 к.
ОБЩЕЕ СОБРАНІЕ
Трапезондъ, 25 сентября.
Революція и просвѣщеніе.
Понедѣльникъ, 25 сентября 1917 г. НАШЪ ПУТЬ 3
КОРОЛЬ.
На Дону.
ОБЗОРЪ ПЕЧАТИ.
Такъ было, но такъ не будетъ...

Наш Пут (*Naş Put* [*Bizim Yolumuz*])

[2] Lenin, 6 Eylül (24 Ağustos) 1917'de *Proletary*'de yayınladığı "Siyasal Şantaj" makalesinde "şairin iyi bilinen sözleri" diyerek Nekrasov'un şiirinden alıntı yapar (Lenin, *Collected Works*, Progress Publishers, Moskova, C. 25, s. 261, digitalreprints 2011). Anna Larina da (1914-1996) anılarında onun şiirlerinden alıntılar yapar (*Asla Unutamam, Nikolay Buharin'in Karısının Anıları*, çev. Gün Zileli, İmge Kitabevi Y., Ankara, 2018, s. 66, 68, 75, 77, 128). Bugün internette Türkçe çevirilerini de bulabiliyoruz.

Rus İşgali Altında Osmanlı Alfabesiyle Yayımlanan Bir Gazete: *Trabzon*

Veysel USTA*

I. Giriş

1916 yılı başında Rize'nin doğusunda gerçekleşen Rus askeri çıkarması ile başlayan Rus ilerlemesi, sivil halkın da katılımıyla oluşturulan savunma mevzilerinde kısmen durdurulmuş olsa da her açıdan üstün durumda bulunan Rus ordusunun Trabzon'a doğru ilerlemesi engellenememiştir. Bunun üzerine vilayet idaresini Ordu kazasına nakletme kararı alan Vali Cemal Azmi Bey, 3 Nisan 1916'da Metropolit Hrisantos'a bir mektup yazdıktan[1] bir süre sonra, 16 Nisan 1916'da şehri terk etme kararı almış, Valinin Trabzon'dan ayrılmasından iki gün sonra, 18 Nisan 1916'da General Liyahof idaresindeki Rus ordusu Trabzon'u işgal etmiştir.[2]

İşgalin ardından Rus ordusunun önceliği, Türk ordusunun yapabileceği muhtemel bir saldırıya karşı kenti tahkim edecek askeri tedbirlerin alınmasıydı. Bunun için Kars Kalesi komutanı olan Alman asıllı Tümgeneral Aleksiy Vladi-

* veyselusta61@gmail.com / ORCID: 0000-0002-3697-7759
Geliş tarihi: 19 Şubat 2021 / Kabul tarihi: 22 Nisan 2021.

[1] Vali Cemal Azmi Bey Hrisantos'a yazdığı mektupta, Rus işgali ve kontrolü altına girmesine kadar geçecek sürede şehirde asayişin ve düzenin sağlanması için polis müdürü, jandarma komutanı, metropolit, George Fostiropoulos ve Paraskevas Grammaticopoulos'dan oluşan geçici bir yönetime bırakıldığını ifade etmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Veysel Usta, "Trabzon Metropoliti Hrisantos'un Paris Konferansı'na Sunduğu Muhtıranın Tenkidi", *Turkish Studies*, C: 6, S: 2,(2011), s. 973-984.

[2] Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Sebahattin Özel, *Milli Mücadele'de Trabzon,* TTK Ankara 1991; Veysel Usta (ed.), *Doğu Karadeniz'de Rus İşgali ve Muhacirlik*, Serander, Trabzon, 2016.

miroviç Şvarts Trabzon Askeri Bölge Komutanı olarak görevlendirilmişti.[3] General fon Şvarts bütün enerjisini, gerekli savunma tedbirlerinin alınması için seferber etmiş; kurulan geçici askerî idare tesis etmiş olmasına rağmen şehrin Rum ileri gelenlerinden oluşan şehir idaresine dokunmamıştı.[4] Bu koşullar altında işgal yönetiminin bir idari sistem oluşturarak düzeni sağlayabilmesi birkaç ayı bulmuştur. Gerekli düzen kurulduktan sonra, büyük çoğunluğu şehri terk etmiş olsa da kentte kalan ve hem işgal ordusunun hem de Rumların baskısını üzerinde hisseden Türklerin yaşamlarının normalleşmesi bir ihtiyaç haline gelmiştir. Kentteki sivil halkın günlük yaşamlarında karşılaştıkları karmaşanın farkına varan General fon Şvarts, Rus idaresinin kalıcı olduğunu duyurmak amacıyla 30 Temmuz 1916'da bölgenin nihai olarak Rus İmparatorluğu'na ilhak edildiğini ifade eden bir bildiri yayınlamıştır. Bu duyuruyla birlikte Trabzon'da artık Rus kanunları geçerli hale gelmiştir.[5]

II. İşgal Bölgelerinde Askeri Gazete Çıkarılması

Çarlık Rusya'sı, Birinci Dünya Savaşı sırasında işgal ettiği bölgelerde askeri nitelikli gazeteler çıkarma politikasını benimsemiş ve bunun için Rus Genelkurmayı tarafından 13 Ağustos 1914'te cephe komutanlarına gerekli talimat ile sansür yetkisi de verilmişti. Böylelikle merkezden uzak cephelerde savaşan askerlerin morallerinin yükseltilmesi hedeflenmiş, değişik cephelerde farklı isimlerle yayımlanan gazetelerden biri de *Trapezondskiy Voennıy Listok* olmuştu. İlk sayısı 1 Kasım 1916'da çıkan gazetenin yayın hayatı, 2 Aralık 1917 tarihli 331. sayı ile sona ermişti.[6] Trabzon Müstahkem Mevki Komutanı General fon Şvarts'ın izni ve sansür denetimi altında ve bir süre Şehir İdaresi Başkanlığı görevini de yürüten Sergey Rudolfoviç Mintslov'un editörlüğünde yayımlanan gazetede, en önemli yeri, Petrograd Telgraf Ajansı'ndan aktarılan gelen duyurular işgal etmekle birlikte, belediye duyuruları başta olmak üzere yerel haberlere de yer verilmiştir. Bunların dışında, hikaye, tiyatro ve şiir türünde edebi içeriklere sıklıkla yer verilen gazetede, Trabzon'un tarihi ve iktisadi meselelerini ele alan bilimsel yazılar da yer bulmuştur.[7]

Bu dönemde Trabzon'da Rusça yayımlanmış bir gazete daha tespit edilmiştir. Atilla Ekrem Yavuz'un Rus Devlet Kamu Tarihi Kütüphanesi koleksiyonunda sadece bir sayısına rastladığı gazetenin adı *Наш Путь - Naş Put* (Bizim Yolumuz)'dur. 25 Eylül 1917 tarihini taşıyan dört sayfalık bu gazetenin jeneri-

---

[3] Atilla Ekrem Yavuz, *Birinci Dünya Savaşı'nda Trabzon'da Çıkarılan Rus İşgal Gazetesi Trapezondskiy Voennıy Listok (1-125. Sayılar Kasım 1916 – Mart 1917),* Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, KTÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, Trabzon 2019, s. 27.

[4] Halit Dündar Akarca, "İşgal Döneminde Trabzon'da Rus Politikaları (1916-1918)", *Karadeniz İncelemeleri Dergisi,* C: 7, S: 7, (2009), s. 143.

[5] Akarca, *a.g.m.*, s. 144-145. Mintslov'un günlüğünün 19 Ağustos 1916 tarihli sayfasında General fon Şvartz'ın bu duyurusunun yayınlandığı belirtilmektedir. Sergey Rudolfoviç Mintslov, *Trapezondskaya Epopeya,* Sibirskoe Knigoizdatelstvo, Berlin 1923, s. 48.

[6] Yavuz, *a.g.t.,* s. 31.

[7] Gazeteyle ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Yavuz, *a.g.t.*

ğinde Rossiyskaya Sotsial-Demokratiçeskaya Raboçaya Partiya (Rus Sosyal Demokrat İşçi Partisi) adına partinin Trabzon Komitesi temsilciliği tarafından çıkarıldığı belirtilmiştir. Bununla ilintili olarak jeneriğin sağ üst köşesinde, Sovyet Devrimi'nin sloganı olan "Bütün dünya işçileri birleşiniz" ibaresi yer almaktadır. Anlaşılan o ki, Rus Sosyal Demokrat İşçi Partisi, Bolşeviklerin iktidarı kesin olarak ele geçirdiği 25 Ekim 1917 (Miladi 7 Kasım 1917) tarihinden önce Rusya dışındaki cephelerde savaşan askerler arasında da örgütlenmiştir. Nitekim Şubat Devrimi'nden sonraki süreçte Trabzon'daki Rus askerleri arasında kargaşa ve isyanlar meydana gelmiş; rütbesiz askerler işi bazı komutanları dövmeye varacak düzeye tırmandırmışlardır.[8] İlerleyen gün ve aylarda ordu içindeki huzursuzluklar daha da artmış; askeri hiyerarşi bozulmuş, askerler resmi selamlaşma yerine "yoldaş" hitaplarını kullanır olmuşlardır.[9] Daha da önemlisi, Rusya'nın savaşa son vererek işgal ettikleri topraklardan çekilmesini isteyen Bolşeviklerin bu tavrı bütün cephelere olduğu kadar Trabzon'a da ulaşmış ve askerler arasında da önemli bir karşılık bulmuştur. Hal böyle iken Kerenski hükümetinin savaşın sürdürülmesi yönündeki kararı protesto edilmeye başlanmış; askerler tarafından hükümetin bu kararının uygulayıcısı olarak görülen üst rütbeli subaylar hedef haline gelmiştir. Zaman zaman bu tepkiler, generallerin rütbelerini sökmeye, bunları yatıştırmaya çalışan Fransız ve İngiliz subaylarına hakaret seviyesine kadar ulaşmıştır. Taşkınlıklar o seviyeye yükselmiştir ki, Rus askeri karargahı olarak kullanılan kimi binalar isyancı askerler tarafından ele geçirilmiş ve kendileri tarafından kullanılmaya başlanmıştır. Bunlardan biri de şehrin en görkemli yapılarından biri olan Kostaki Theoplakto'ya ait köşk idi. Aynı zamanda Rus tebaasına mensup bir Osmanlı Rum'u olan ve köşkündeki eşyaları tahrip edilen Kostaki, "*Osmanlı hükümetinden hiçbir fenalık görmedim. Şimdi kendi metbu'umdan ve etba'ından hatıra gelmeyecek fenalıklar görüyorum*" şeklinde sitemde bulunmuştur.[10]

Günümüz itibarıyla, işgal döneminde Trabzon'da Ruslar tarafından çıkarılan iki gazeteden haberdar olmakla birlikte, Rusça başka gazetelerinde çıkarılmış olup olmadığını bilmiyoruz. Ancak konuya dair bazı kayıtlar, bu dönemde, başka gazetelerin de yayımlanmış olduğunu düşündürmektedir.[11]

III. *Trabzon* Gazetesi

Tanzimat dönemi merkezi idare uygulamaları arasında 1864 Vilayet Nizamnamesi'nin önemli bir yeri vardır. Bu nizamname ile taşra idaresi yeniden yapılandırılarak merkez-taşra ilişkisi güçlendirilmeye çalışılmıştır. Bu bağlamda

[8] Mintslov, *a.g.e.,* s. 112.
[9] Özel, *a.g.e.,* s. 9.
[10] "Moskof İşgali Etrafında 2", *Tasvir-i Efkar,* 26 Nisan 1918.
[11] Mintslov'un günlüğünün 5 Mart 1917 tarihini taşıyan bölümünde "Trabzon gazeteleri, II. Nikolay'ın tahttan çekildiği haberini yayınladı" (Mintslov*, a.g.e.*, s. 86.) ve *Tasvir-i Efkar* gazetesinde yayımlanan "Moskof İşgali Esnasında" adlı yazıda yer alan "Rus ihtilalinin zuhurunda muhtelif Rus fırkaları tarafından Trabzon'da müteaddid gazeteler intişar etti" ifadeleri, yukarıda kısaca değinilen bu iki Rusça gazetenin dışında başka gazetelerin de çıkarılmış olabileceğini düşündürmektedir. *Tasvir-i Efkar,* 26 Nisan 1918.

1865'te Hükümet merkezi olan Ortahisar'da kurulan Trabzon Vilayet Matbaası[12] tarafından ilk sayısı 13 Nisan 1869 (1 Nisan 1286) tarihinde haftalık olarak yayına başlayan *Trabzon* gazetesi[13] Birinci Dünya Savaşı sırasında yaşanan Rus işgaline kadar yayın hayatını sürdürmüştür. 1869-1916 yılları arasında, özellikle de II. Meşrutiyet'ten sonraki dönemde oldukça zengin bir matbuat hayatına sahip bulunan Trabzon'da, 1915 Ermeni Tehciri ve 1916 Rus işgali ile Türk ve Ermeni basını sona ermiştir. 1916-1918 işgal yılları arasında Trabzon'da Osmanlı tabiiyetine mensup Rumların gazeteleri yayınlanmaya devam etmiş[14]; bunun yanı sıra yukarıda değinilen Rusların çıkardığı askeri gazeteler de yayın hayatını sürdürmüştür.

Osmanlı alfabesiyle yayımlanan *Trabzon* adlı gazete, işgal yıllarında Trabzon'da Türklere ait hiçbir gazete yayınlanmadığı bilgisinin şimdilik tek "istisnasını" oluşturmaktadır.[15] Gazetenin jenerik kaydı şöyledir:[16]

---

12 Ali Birinci, "Trabzon'da Matbuat ve Neşriyat Hayatı", *İkinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri 1-3 Haziran 1988,* Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Samsun 1990, s. 3.

13 Hüseyin Albayrak, *Dünden Bugüne Trabzon Basını*, Trabzon İli ve İlçeleri Eğitim, Kültür ve Sosyal Yardımlaşma Vakfı, Ankara 2010, s. 1.

14 Rus işgali döneminde Trabzon'da 1908'den itibaren yayın hayatını sürdüren Rumca *Faros Tis Anatolis* yayınına devam etmiştir. Bunun dışında işgalin ardından Rusların da desteğiyle *Efxınos Pontus* (1916-1918), *Logos* (1916-1918), *Komneni* (1916-1918) adlı Rumca gazeteler de yayımlanmıştır. Bkz. Albayrak, *a.g.e.*, s. 583, 589. Bunlardan *Faros Tis Anatolis* "iki yüzlü bir politika" izlerken (bknz. K. Yust, *Kemalist Anadolu Basını*, haz. O. Koloğlu, ÇGD y., 1995, 187) işgalin ardından metropolit Hrisantos tarafından kurulan *Komneni* Rum milliyetçiliği, *Logos* ise daha çok Rus idaresini öven yazılara yer vermekteydi. *Efxınos Pontus*, *Logos* ve *Komneni* Rus işgalinin sona ermesiyle kapanmış; *Faros Tis Anatolis* ise 1 Mayıs 1922'ye kadar yayınını sürdürmüştür. Bkz. K. Yust, *Kemalist Anadolu Basını*, Haz. Orhan Koloğlu, Çağdaş Gazeteciler Cemiyeti, Ankara 1995, s. 35. Rus işgal idaresinin Rumca gazeteler üzerinde sansür uygulayıp uygulamadığı bilinmemektedir. Bununla birlikte *Faros Tis Anatolis* adlı gazetede yayımlanan bir yazı üzerine gazeteye üç ay süreyle kapatma cezası verilmesi, sansüre tabi olmadığı gibi bir izlenim doğurmaktadır. Zira Trabzon'daki tütün depolarının yağmalanması hakkındaki bu yazının, gazete yayımlanmadan önce sansürlenmesi gerekirken yayımlandıktan sonra ceza alması düşündürücüdür. Bkz. Minslov, *a.g.e.,*s. 48.

15 Yaklaşık on yıl kadar önce Rus arşivlerinde bölge ile ilgili çalışmalar yapan bir akademisyen tarafından sadece ilk sayfası tespit edilerek benimle paylaşılan *Trabzon* adlı gazete ile ilgili olarak yaptığım araştırmalarda başkaca herhangi bilgiye ulaşamamıştım. Birkaç ay önce Kudret Emiroğlu ile yaptığımız görüşmede *Kebikeç* dergisinin bahar sayısının Osmanlı coğrafyasında yayımlanan Türkçe dışı süreli yayınlarla ilgili bir dosya oluşturduğunu, bunun için Rus işgali sırasında Trabzon'da çıkmış olan Türkçe dışı gazeteler hakkında bir makale istenmişti. Ben de bu konuda Atilla Ekrem Yavuz'un yüksek lisans tezi hazırladığını belirterek makale talebini ona yönlendirmenin daha doğru olacağını belirtmiştim. Görüşme sırasında, arşivimde yalnızca bir sayfası bulunan Osmanlı alfabesiyle çıkmış *Trabzon* adlı gazeteden söz ettiğimde, benden bu gazete ile ilgili bir yazı yazmamı istemişti. Ancak sadece tek sayfasına sahip olduğumuz bu gazete için nasıl bir yazı yazabileceğimi düşünürken başka bir tesadüfle karşılaştım. Sürmene'de kendi aile tarihi üzerinde uzunca bir süreden beri amatörce çalışmakta olan Selçuk Sekban ziyaretime gelmiş ve çantasından 4 sayfalık bir fotokopi çıkararak *"belki işinize yarar"* diye bana vermişti. Orijinal nüshasını Trabzon'da bir sahaftan aldığını belirttiği gazete, benim yıllardır izini sürdüğüm ancak herhangi bir veriye ulaşamadığım *Trabzon* gazetesinin 7. sayısıydı. Böylece bu yazıya konu olan *Trabzon*

Trabzon
Sahib-i imtiyaz ve müdürü: Mustafa Sırrı
Mahal-i idaresi: Liyahof Caddesi'nde[17] 153 numaralı idare-i mahsusadır.
Her husus için müdüre müracaat olunur.
Abone şeraiti: Seneliği 5, altı aylığı 3 Manat'tır.
Taşra için seneliği 6, aylığı 3 manat 50 Kapik'tir.
İmzasız mekatib kabul olunmaz, derç edilen evrak iade olunmaz.
Nüshası 10 Kapik'tir.
Salı günleri neşr olunur siyasi Türk gazetesidir.
Numro 7
28 Şubat sene 332.
Trabzon'da Serasi Matbaası'nda tab olunmuştur.

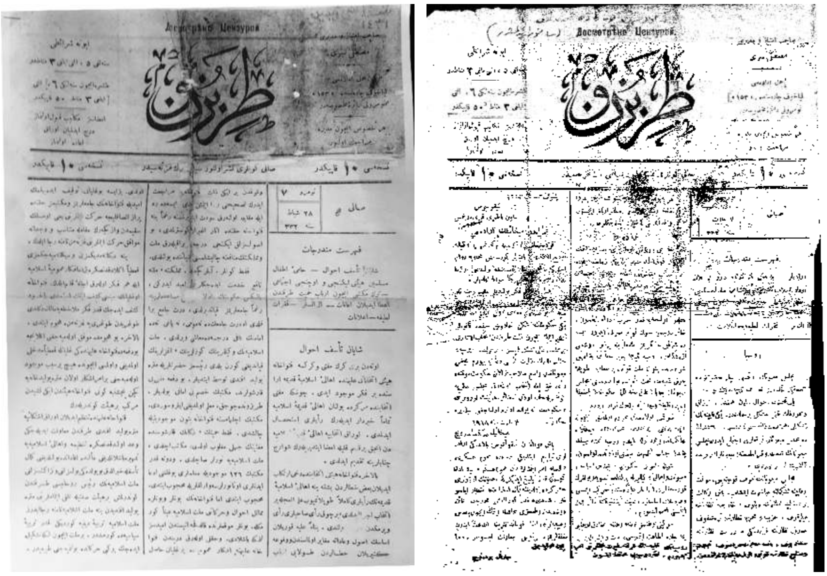

Trabzon gazetesinin 7. ve 8. sayılarının ilk sayfaları

gazetesinin 7. sayısının tamamı ile 8. sayının ilk sayfasına ulaşma imkanı buldum. Bu vesile ile işgal dönemi Trabzon'una ışık tutabilecek bu yazıyı kaleme almama vesile olan değerli dostum Kudret Emiroğlu ve Selçuk Sekban'a teşekkür borçlu olduğumu belirtmeliyim.

16 *Trabzon*, 7 Mart 332, no: 8. Gazetenin 28 Şubat 1332 tarihli 8 numaralı nüshasının jeneriğinde sadece sayı no ve tarih değişik, diğer bilgiler aynıdır.

17 Trabzon'da – aşağıda da değinileceği gibi - Rus işgalinde cadde ve sokak adlarının değiştirilerek Rusçalaştırıldığı biliniyor; anlaşılan matbaanın bulunduğu Uzun Sokak'a da işgal kumandanının adı verilmiştir.

Fiziki özellikler

25 x 34 cm. ebadındaki gazetenin başlığı, vilayet tarafından çıkarılan *Trabzon* gazetesi ile aynıdır. Bu durum, ya yeni bir klişe yaptırılma imkanı olmadığı için terk edilmiş olan vilayet gazetesinin başlık klişesinin bulunup kullanılmış olduğunu göstermektedir veya vilayet gazetesi ile aynı özellikleri taşıyan yeni bir klişe yaptırılarak Türkler nezdinde hayatın olağan akışının devam ettiği izlenimi verilmek istenilmiş olmalıdır.

Dört sayfadan oluşan gazetenin her sayfası üç eşit sütuna bölünmüştür. İlk sayfada yer alan ilk yazı "Fihrist-i Mündericat" adını taşımakta ve gazetenin içeriğine dair başlıkları ihtiva etmektedir. Mündericat'ın belirlenmesinde yazıların niteliği ve öneminin öne çıktığı görülmektedir. Örneğin 7. sayıda yer alan "Şayan-ı Teessüf Ahval" adlı ilk yazının konusu Müslüman cemaatin müftü seçimi ile ilgiliyken 8. sayının "İradeler" başlıklı ilk yazısı Rusya'da Şubat Devrimi ile meydana gelen çar ve hükümet değişimine dair resmi tebliğleri içermektedir. Yazılar, mündericatta verilen sıraya göre yer almaktadır. Yazı başlıkları, metin hurufatına göre biraz daha büyük puntolarla verilmiştir. Jenerik bilgilerinin yer aldığı ilk sayfadan sonraki sayfaların üst kısmında, sağda sayfa numarası, ortada ise gazetenin adı (*Trabzon*) yazılıdır. Bundan sonra sırayla; cephe haberleri, belediye duyuruları ve ticari ilanlara yer verilmiştir.

Gazetenin jeneriğinde de belirtildiği üzere yayın periyodu haftalıktır. Bundan hareketle ve hiçbir aksaklık yaşamadığı varsayımıyla 7. sayısı 28 Şubat tarihini taşıyan gazetenin ilk sayısının 17 Ocak 1917 tarihinde yayımlanmış olması muhtemeldir. Gazetenin hangi tarihte yayın hayatına son verdiği hakkında herhangi bir bilgi olmadığı gibi sahibi olan Mustafa Sırrı'nın işgal dönemi sonrası hayatına dair veri de yoktur. İşgal döneminin olağandışı koşullarında bir gazete çıkarma meşakkatine katlanmış olan birinin kurtuluş sonrasında bu faaliyetini daha da geliştirerek sürdürmesi beklenirken bu dönem sonrası basın hayatında adına hiç rastlanılmaması, bazı soruları akla getirmektedir. Aşağıda değinildiği üzere işgal döneminde Müftü Zehirzade Zühtü Efendi ile aralarında yaşanan çekişmenin kurtuluştan sonra Mustafa Sırrı'nın aleyhine kullanılıp basın hayatının dışına çıkarılmasında etkili olup olmadığı sorusu zihinlerde belirmektedir.

Her ikisinin de kamu desteği almadığı düşünüldüğünde dört sayfalık *Trabzon*'un fiyatının 10 Kapik, aynı sayfa sayısına sahip *Vavonny Listok*'un ise 6 Kapik olması, birinin bölgedeki on binlerce askere, diğerinin sayısı onlarla ifade edilebilecek Türklere arz ediliyor olmasından kaynaklanmış olmalıdır.

Gazetenin her iki sayısında da yer alan tarihlerin hangi takvime göre verildiği belirtilmemiş olsa da "Şubat" ve "Mart" gibi ay adları Rumi takvimi çağrıştırmaktadır. Ancak yıl olarak verilen "sene 332"nin Rumi takvime göre 1916'ya tekabül etmesi zihinleri bulandırmaktadır. Çünkü 1916'nın Şubat ve Mart aylarında Trabzon henüz Türk idaresi altında olup işgale uğramamıştır. Bu durumda geriye, Rumi takvimin kullanıldığı ancak her iki sayıdaki tarihin "333" olması gerekirken sehven "332"olarak verildiği ihtimali kalmaktadır.

Gazetenin satışı; hem sokaklarda gezerek satış yapan çocuklar eliyle, hem de bilinen bazı dükkan ve mağazalarda yapılmaktadır. Satış yapılan yerler şunlardır: Serasi Matbaası'nın altındaki mağaza, Hüsamoğlu Yokuşu başındaki gazete idarehanesi altındaki mağaza, Uzun Sokak Camii yanındaki dükkan ve Meydan'da Kasım Efendi'nin mağazası.

İçerik

İmtiyaz sahibi ve müdürlüğünü yapan Mustafa Sırrı hakkında hiçbir bilgiye sahip olmadığımız *Trabzon* gazetesinin de yukarıda da değinildiği üzere aynı tarihlerde yayın hayatını sürdüren Rusça gazeteler gibi sansür uygulamasına tabi olduğu görülmektedir. Nitekim, gazetenin ilk sayfasının başındaki Trabzon logosunun üstüne, Rus alfabesiyle "Sansür görmüştür" damgası vurulmuştur.

Tıpkı *Trapezondskiy Voenny Listok*'ta olduğu gibi *Trabzon* gazetesinde de Rusya Hükümetinden gönderilen duyurular ilk sayfada ilk haber olarak yayımlanmaktadır. *Voenny Listok*'ta "Emir", Trabzon'da "İrade" başlığı taşımasının dışında duyuru metinlerinin her iki gazetede de aslına uygun şekilde yayımlandığı görülmektedir. Nitekim Şubat Devrimi sonrası Çar'ın tahttan feragat ederek yerine kardeşinin geçmesiyle ilgili olarak *Voenny Listok* ve *Trabzon* gazetesinde yayımlanan duyurunun, birinde Kiril, diğerinde Osmanlı alfabesi kullanılmış olması dışında içeriğinin aşağıda aktarıldığı üzere aynı olması, şehir idaresinin gazeteler üzerindeki güç ve etkisine de işaret etmektedir:

> Neredeyse üç yıldır vatanımızı yok etmeye çalışan düşmanımızla mücadele ettiğimiz bu günlerde yüce tanrı Rusya'yı yeni ve ağır bir imtihana tâbi tuttu. İç huzursuzluğun patlak vermesi, bu inatçı savaşın gidişatını felakete sürüklemekle tehdit etmektedir. Rusya'nın kaderi, kahraman ordumuzun onuru, halkın selameti ve sevgili anavatanımızın geleceği savaşın muzaffer bir şekilde sona erdirilmesini gerektirmektedir. Düşman son kuvvetini sarf etmektedir ve cesur ordumuzun şanlı müttefiklerimizle birlikte düşmanı dağıtacağı saat yakındır. Rusya'nın bu kader günlerinde halkımızın birliğini sağlamak ve en kısa zamanda zafere ulaşmak için Devlet Duma'sı ile anlaşarak Rusya tahtından çekilmenin doğru olacağına karar verdik. Sevgili oğlumuzdan ayrılmak istemeyerek tahtı kardeşimiz Grandük Mihail Aleksandroviç'e veriyoruz ve onu Rusya tahtına çıkışından dolayı kutsuyoruz. Kardeşimize yemin ederek devleti yasama kurumlarındaki halk temsilcileriyle birlikte yönetmesini emrediyoruz. Anavatanın tüm evlatlarını sevgili anavatanımız için çara itaat etmeye, onun vereceği görevleri yerine getirmeye ve onun halk temsilcileriyle birlikte Rusya Devleti'ni refah ve zafer yoluna götürmesine yardım etmeye çağırıyoruz. Tanrı Rusya'nın yardımcısı olsun.[18]

> Harici düşman vatanımızı istila etmek için fevkalade cehd eylediği zamanda Allah da bizi muazzeb etti. Dahilde başlayan i'tişaş istikbalde harb

[18] *Trapezondskiy Voenny Listok*, 6 Mart 1917, No: 109. Bkz. Yavuz, *a.g.t.*, s. 125.

> üzerine fena tesir yapmasından havf etti. Fakat Rusya'nın talihi [silik] cesur askeri bilmek arzu ediyorlar ki kati muzaffer oluncaya kadar harp devam eylesin. Hain düşman son kuvvetini sarf ediyor ise de şerefli askerimiz müttefikleriyle beraber düşmanı ezecektir. Rusya netice-pezir hayatını yaşadığı şu zamanda bütün millet kuvvetini bir noktaya toplayarak galebenin taht-ı teminde bulundurulmasını Meclis-i Mebusan ile bi'l-ittifak sandâli-i hükümetten istifayı bir vazife-yi vicdaniye bilerek karar verdim. Sevgili evladımdan mahrum olmamak için veliahtlığı biraderim Grandük Mihail Aleksandroviç'e terk eyledim. Rusya tahtına çıktığından cenab-ı Allah'ın meymeneti üzerinde olsun. Bütün umur-ı hükümeti, Meclis-i Ayan ve Mebusan ve ahali vekilleriyle birlikte tesviye ve bunların kuracakları isimler dairesinde hareket eylemesini ve kurulan isimlere riayet edeceğine dair yemin etmesini emr ediyorum. Sevgili vatanımız namına, vatanına sadık oğullarıma çara itaat etmelerini, milletvekilleriyle beraber Rusya'nın galebesinin şerefine gayret eylemelerini emr ediyorum. Allah Rusya'yı muhafaza eylesin.[19]

Biri Türkçe diğeri Rusça iki ayrı gazetede yayımlanan yukarıdaki metinler arasında dillerin kendi üslup farklarının dışında başka bir farklılık gözükmemektedir.

Trabzon gazetesinin aynı sayısındaki "Rusya" başlıklı ilk haberde Duma başkanından Çar'a gönderilen *"Pay-ı tahtta ahvâl şayan-ı ehemmiyettir. Erzak ve mahrukat nakli müşkül bir haldedir. Yeni kabinenin teşkili ehemmiyetli zata havale edilmeli"*[20] ifadeli telgrafın içeriği, Rusya'da buhranlı günlerin yaşandığının dış dünyaya duyurulmasına neden olsa da herhangi bir sansüre uğramadan yayımlanması, kaynağını, sansür genelgesinde yer alan "hükümetten gönderilen emirlerin sansüre tabi tutulamayacağı" hükmünden aldığı anlaşılmaktadır.

Resmi emir veya duyurunun olmadığı durumlarda *Trabzon* gazetesinin ilk haberi, kentteki Müslüman cemaatin güncel sorunlarına dair konuları içermektedir. Örneğin 28 Şubat tarihli nüshadaki "Şayan-ı Teessüf Ahvâl" başlıklı yazıda müftü ve fetvahane seçimlerinde yaşanan sorunlarla Müslüman çocukları için açılması planlanan okul hakkında değerlendirmeler yapılmaktadır.

Trabzon'da Rus işgalinin ardından, kent merkezinde yaşayan Müslümanların büyük çoğunluğunun batıya göç etmelerinin ve Rum Metropoliti Hrisantos'un da etkisiyle belediye yönetimi beş kişilik bir Rum heyetine bırakılmıştı. Kısa bir süre sonra Şehir İdaresi Başkanı sıfatıyla bu heyetin başına getirilen Mintslov'a göre "en fazla 20 yaşlının dışında neredeyse Türklerin izleri bile silinmiş" olan[21] şehrin idaresine Bölge Komutanı General fon Şvartz tarafından iki Türk üyenin de atanmış olması Rumların ciddi tepkisine neden olmuştu. Belediye yönetimine atanan iki Türk'ten biri Trabzon'un önemli tüccarlarından biri olduğu kadar

[19] *Trabzon*, 7 Mart 1333, no: 8.
[20] *Trabzon*, 7 Mart 1333, no: 8.
[21] Mintslov, *a.g.e.,* s. 39.

aynı zamanda nüfuzlu bir din adamı da olan Zehirzade Zühtü Efendi idi.[22] Zühtü Efendi, Müftü Mehmet Emin Efendi'nin II. Meşrutiyet Meclisi'ne Trabzon mebusu olarak seçilmesiyle boşalan müftülüğe talip olmuş, ancak valinin teklifi üzerine müftülük görevine 21 Aralık 1908'de Ahmet Mahir Efendi atanmıştır. Sınavı kazandığı halde Zühtü Efendi'nin yerine sınavı kazanamayan Ahmet Mahir'in usulsüz bir şekilde müftü olarak atandığı iddiasıyla Şeyhülislamlığa itirazlar yapılmış olmasına rağmen sonuç değişmemiştir.[23]

Anlaşılan o ki Zehirzade Zühtü Efendi Rus işgali sırasında Trabzon'da kalan çok az sayıdaki Türklerden biridir ve hem ilmiye sınıfına mensup hem de zengin bir tüccar olması nedeniyle Müslüman ahali üzerinde de ciddi bir etkisi bulunmaktadır. İşgalin üzerinden neredeyse bir yıla yakın bir süre geçtikten sonra işgal idaresi tarafından Müslüman cemaate de cami ve okullarını açma ve müftülerini seçme gibi bazı haklar tanınmıştır. Bu çerçevede Zühtü Efendi de kendi yöntemleriyle düzenlediği seçimle kendisini müftü olarak seçtirmiş ve Trabzon Askeri Bölge Komutanı General fon Şvartz tarafından da statüsü onaylanmıştır. Müslüman ahalinin belediye yönetiminde temsil edilme talebi üzerine General fon Şvartz tarafından atanan iki kişiden birinin Zühtü Efendi olmasında,[24] onun, müftülük seçimiyle elde ettiği Müslümanlar üzerindeki nüfuzunu kullanma arzusunun da etkili olduğu söylenebilir.

Her ne kadar gelişmeler bu şekilde seyretse de Müslüman cemaat içinde hem müftülük hem de fetvahane seçimlerinin usulsüzlüğü hakkında farklı görüşmelerin mevcut olduğu "Şayan-ı Teessüf Ahvâl" adlı yazıdan anlaşılmaktadır. Gazete sahibi Mustafa Sırrı'nın başmakalesinde Zühtü Efendi'nin müftü seçimlerini usulüne uygun yapmayarak sadece kendisini destekleyeceğini düşündüğü insanlara duyurmakla yetindiğini, seçimi duymadıkları için oy kullanmakta gecikenlere bu imkanı tanımadığını ifade etmektedir. Zühtü Efendi'nin Müslüman cemaatin aleyhine olan tutum ve davranışlarının bununla da sınırlı kalmayarak belediye yönetiminin izniyle Türk çocuklarının eğitimi için açılmak istenilen okula hem

[22] 1908 yılında Trabzon Müftüsü olmak için Ahmet Mahir Efendi'yle yarışan Zehirzade Zühtü Efendi, aynı zamanda ticaretle iştigal etmektedir. Trabzon mebusu Mahmut Mazhar Bey'in Hürriyet ve İtilaf Fırkası idare heyetine seçilmesi üzerine Trabzon'dan tebrik telgrafı çekenler arasında Zehirzade Zühtü'nün de adı bulunmaktadır. (Kudret Emiroğlu, "Trabzon'da Sopalı Seçimler 1912", *Tarih ve Toplum*, C: 17, S. 97, (1992), s. 44.). Rus işgali sırasında şehri terk etmeyen az sayıdaki Türk arasında yer alan Zühtü Efendi, 1917 yılı başlarında "müftü" seçilerek işgal idaresi nezdinde Müslüman cemaati temsil etmiştir. Kurtuluştan sonra 1918 yılı ortalarında yeniden faaliyete geçen Hilal-i Ahmer Cemiyeti Trabzon şubesi merkez heyetinde yer almıştır. (Ülkü Köksal, "Trabzon Hilal-i Ahmer (Kızılay) Cemiyeti", *Karadeniz İncelemeleri Dergisi,* 2017; (22), s. 164.) 12 Şubat 1919'da kurulan Trabzon Muhafaza-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti'nin kurucuları arasında bulunan Zühtü Efendi 8 kişilik İdare Kurulu içinde yer almıştır. (Faik Ahmet Barutçu, *Siyasi Hatıralar,* C: 1, 21. Yüzyıl Yayınları, Ankara 2001, s. 79.)

[23] Ahmet Köksal, "Trabzon Müftüsü Ahmet Mahir Efendi ve Faaliyetleri", *I. Uluslararası Karadeniz Sempozyumu 12-14 Aralık 2019*, Avrasya Üniversitesi, Trabzon 2020, s. 560.

[24] İkinci kişi ise posta memuru Hafız Şevket Efendi'dir. Belediye bakanı yapılmış olan Karay asıllı Kırımlı Yakov Kefeli de anılarında bu durumu anlatır; *Anılar (1916-1919*), Çev. Erdoğan Altınkaynak, TTK, Ankara 2013, s. 108.

öğrenci hem de öğretmen yetersizliği gerekçesiyle karşı çıktığının da altı çizilmektedir. Yazıda, Müftü Zühtü Efendi'nin itirazına rağmen açılan okulda 126 öğrencinin öğrenim gördüğünün belirtilmesi, karşıtlık gerekçesinin dayanaksız olduğuna işaret etmektedir. Zühtü Efendi'ye yöneltilen eleştirilerden biri de işgal yönetiminin izin vermesine rağmen şehirdeki camilerin bir kısmını kapatması, açık bırakılanların ise mum ve yağ ihtiyacı karşılanmadığı gibi imamlarına da yeterli ücretin verilmemesine yöneliktir. Bu olumsuz tutumun *Trabzon* gazetesinde eleştiri konusu edilmesinden rahatsızlık duyan Zühtü Efendi'nin gazeteyi işgal idaresine şikayet etmek için bir dilekçe yazdığı ve Metropolit Hrisantos'tan da destek almak için bazı görüşmelerde bulunduğu belirtilen yazıda, Müslüman ahalinin hem dini hem de siyasi konularda yeterli bilince sahip olduğu için bu girişimi desteklemediğine vurgu yapılmaktadır. Müftüden gelen bütün bu olumsuzluklara karşı hem belediye başkanı Kefeli'nin, hem de Metropolit Hrisantos'un Müslüman cemaatin ihtiyaçlarının karşılanmasında ciddi yardımları olduğunu vurgulayan Mustafa Sırrı, uzun yazısının satır aralarında, Zehirzade Zühtü Efendi'nin hem Rus idaresine hem de Rum cemaatine karşı sekter bir tavır içine girmesinin Müslüman cemaatin çıkarlarını olumsuz etkilediğini anlatmaya çalışmıştır.

Başmakaleden sonraki haberde şehirde kurulan Hami-i Etfal-iMüslimin Heyeti'nin 23 Şubat 1917 tarihli toplantısında Katipzade İsmet Efendi'nin başkan, Zehirzade Abdullah Efendi'nin mutemet ve Dervişağazade Rasim Efendi'nin katip olarak yönetim kurulunun belirlendiği belirtilmekte ve kimsesiz çocuklar için düzenlenen yardım kampanyasına bağışta bulunanların isimlerine yer verilmektedir. Müslüman Çocukları Koruma Derneği'nin mutemedinin de Müftü Zühtü Efendi'nin akrabası olduğu görülmektedir. Yardım listesi verilerinden hem ayni, hem de nakdi yardımlar yapıldığı anlaşılmaktadır. Frenk gömleği gibi giysi yardımlarının yanında Trabzon Mahkemesi[25] azasından Hacı Mahmutağazade Hacı Seyid Efendi'nin bağışladığı 8'i ciltli, 47'si ciltsiz toplam 55 adet kitabın varlığı, yardımların yalnızca iaşe ve ibateyle sınırlı olmayıp çocukların okuyacakları kitapların da yardım kapsamı içine girdiğini göstermektedir.

Hami-i Etfal-i Müslimin Heyeti'nin kurulup bağış toplamaya başlaması; Dr. Kefeli'nin belediye başkanlığı görevine getirilmesi ve yönetime iki Türk'ün de alınmasından sonraki süreçte işgal idaresi ile Türkler arasındaki husumetin giderek azaldığına, taraflar arasındaki güven bunalımının giderilerek ibadet, öğrenim ve sosyal yardımlar konusundaki imkanların artmasına işaret etmektedir. Bu bağlamda *Trabzon* gazetesi sahibi Mustafa Sırrı ve etrafındakilerle Müftü Zühtü Efendi ve çevresindekiler arasında yaşanan gruplaşma ve sürtüşmenin kaynağını burada aramak gerekebilir. Birinci gurup işgal idaresi ile ilişkilerin yumuşak bir zeminde sürdürülmesinin Türklerin yararına sonuçlar doğuracağını, ikinci gurup

[25] "Trabzon Mahkemesi Azası" sıfatının o dönemde Müslüman cemaatin kendilerine ait mahkemeleri olduğu izlenimi verse de bunu destekleyecek başkaca veri yoktur. Buna karşın 29 Temmuz 1916'da alınan kararla Trabzon'da Rus kanunlarının geçerli olduğunun duyurulması, cemaatlerin kendi hukuk sistemlerinin askıya alınmış olabileceğini düşündürmektedir.

ise belediye yönetiminde uzun süre Türklere yer verilmeksizin yönetimin yalnızca Rumlara bırakılmasından hareketle işgal idaresi ile ilişkilerin olabildiğince sınırlı tutulmasının doğru olduğu kanaatini taşıyor olmalıdır. Nitekim belediye başkanı Dr. Kefeli'nin anılarında Müftü Zühtü Efendi'nin hem kendilerine hem de Rumlara yönelik hırçın ve şüpheci davranışlar içinde bulunduğunun vurgulanmış olması da tespitimizi doğrular niteliktedir.

Trabzon'un 7. sayısındaki yazılara göre aktardığımız gazete yönetimi ve müftü arasındaki tartışmaların bir süre daha devam ettiği anlaşılmaktadır. Nitekim 8. sayının ilk sayfasının "Mündericat" kısmında yer alan yazı başlıkları buna işaret etmektedir. Bu sayının ilk sayfası dışındaki diğer sayfaları mevcut olmasa da yeni belediye yönetiminin Türklere yönelik hizmetlerinin sürdüğü anlaşılmaktadır. Örneğin, yaklaşık bir yıldır işgal idaresinin denetiminde bulunan Müslüman vakıfların sahiplerine iade edildiği "Belediye'den Fetvahane'ye Devr Edilen Evkaf-ı İslamiye'nin Bakiyesi" başlıklı haberden anlaşılmaktadır. Yine mündericattaki başlıklardan birinden, Türk çocuklarının eğitimi amacıyla açılan okula yardımların devam ettiği de tespit edilebilmektedir.

Trabzon gazetesinde rutin olarak yer alan yazılardan biri de "cephe haberleri"dir. İtilaf ve İttifak Devletleri arasında devam eden savaşın cephelerine dair haberlerin verildiği bu bölüm, yaklaşık olarak gazetenin bir sayfasına yakın kısmını ihtiva etmektedir. 7. sayıda Paris, Almanya, İtalya, Yunanistan, Kafkas Cephesi, Fransa-İtalya, Makedonya Cephesi, Rusya, Irak Cephesi ve Türkiye başlıkları altında verilen bilgilerin Rus hükümetinin resmi tebliğinden ibaret olduğu anlaşılmaktadır. Çünkü 28 Şubat tarihli *Trabzon* gazetesindeki cephe haberleri ile 23 Şubat tarihli *Voenny Listok* gazetesindeki haberler aşağıda aktarıldığı üzere tamamen aynıdır:

> Kelkit'in şimal-i cenubunda Türkler Rusların üç noktadan mevkilerine hücum etmişlerse de tard edilmişlerdir.[26]
>
> Türkler bir bölükten fazla bir kuvvetle Kelkit'in kuzeybatısındaki noktaya üç taraftan taarruz etmişler, ancak siperlerine geri atılmışlardır.[27]

Bize göre burada ilginç olan husus, Türklerin çıkardığı bir gazetede Rus hükümetinin resmi tebliği niteliğinde olan cephe haberlerinde Rus ordusunun Türklere yönelik başarı haberlerinin *Trabzon* gazetesinin Türk okurları tarafından nasıl karşılandığıdır. Her ne kadar bunları yayımlamak bir zorunluluktan kaynaklansa da bu tür haberlerin bir Türk gazetesinde yayımlanmasının ciddi bir moral bozukluğuna neden olması kuşkusuzdur. Belki de gazete sahibi Mustafa Sırrı ile Müftü Zühdü arasındaki görüş ayrılığının nedenlerinden biri de bu tür duyurular olsa gerektir.

Gazetede yer bulan yazılardan biri de bir çerçeve içinde verilen Fıkrat-ı Latife'dir. Yine her iki sayının mündericatından anlaşıldığı kadarıyla Fıkrat-ı Latife'ler her sayının sürekli yazılarından biridir. Bir Bektaşi fıkrasının aktarıldığı bu

---

26 *Trabzon*, 28 Şubat 1917, no: 7.

27 *Vavonny Listok,* 23 Şubat 1917, no: 99.

yazının sonunda kıssadan hisse çıkarılarak işgal idaresinin camileri açma izni vermesine rağmen açmamakta ısrar edilmesi eleştirilmektedir. Başka bir ifadeyle gazete yönetimi, fıkrayı bile Zühtü Efendi'yi eleştirmek için bir fırsat olarak kullanmayı ihmal etmemiştir.

Gazetenin yaklaşık bir buçuk sayfalık kısmını "ilan"lar kaplamıştır. Bu ilanlar; resmi ve ticari ilanlar olmak üzere iki başlık altında değerlendirilebilir. Resmi ilanların neredeyse tamamı belediye idaresinin şehir yönetimine dair aldığı kararlar oluşturmaktadır. 7. sayının ilk ilanı, belediye yönetiminden olup Kefeli tarafından emlak ve arazi kiralama komisyonu üyeliğine görevlendirilen[28] Enfiyecioğlu Yordan ve Zehirzade Zühtü (müftü) imzasını taşımakta olup mağaza ve dükkan kiralarının ödenmesiyle ilgilidir. İlanda, belediyeye gereken ödemeyi yapmayanların polis zoruyla dükkanlarından çıkarılacakları ve kira bedellerinin zorla tahsil edileceği belirtilmektedir.

İkinci ilan ise Trabzon bölgesi askeri komutanı General fon Şvartz'ın tamimi, Belediye Başkanı Kefeli ve Belediye Meclis Üyesi Orfanidi imzasıyla yayınlanmıştır. İlan, resmi belge ve evraktan alınacak bedellerle ilgilidir. Buna göre hüviyet belgesinden 1 Ruble, mülkiyet belgesinden 2 Ruble, metinde meblağ-ı muayyeni havi olmayan senetlerden 4 Ruble, her nevi evrakın Rusçaya tercüme ve tasdiki için beher 150 kelimeden 3 Ruble gibi bir ücret alınacağı belirtilmektedir.

Belediye Başkanı Kefeli ve Komisyon Reisi Gidyef imzasıyla yayımlanan üçüncü ilanda ticari amaçla kullanılabilecek türde bazı mağazaların kiraya verilme müzayedesine dair açıklama yer almaktadır. Bu ilandan edinilebilen en kıymetli bilgi, işgal döneminde adları Rusçaya dönüştürülen cadde ve sokak adları hakkındadır. Örneğin, Romanofkaya, Benbudokskaya, Liyahovskaya, Türkistaniskaya, Lebdinofskaya, Velikofinazefkaya, Belizoskaya gibi cadde adlarının yer aldığı bu ilanda Pazar Kapı ve Paşa Hamamı gibi bazı Osmanlı dönemi mahalle adlarının da cadde adı olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır. Diğer bir ilanda ise Trabzon havalisinde Türkler tarafından terk edilmiş bahçe ve bostanların yine belediye tarafından açık artırma ile kiraya verileceği duyurulmaktadır.

Gazetede ilanlar kısmının beşinci sırasında yer alan ilanda, Trabzon Müstahkem Mıntıkası Kumandanı General fon Şvartz imzalı bir genel duyuru neşredilmiştir. Şehrin temizliği hakkındaki bu duyuruda, şehirde meskun hane sahiplerinin kendi haneleri dışında işletmecisi oldukları ticarethaneleri ve bunların önündeki sokakları süpürmek ve süprüntüleri caddelerdeki çöp kutularına koymak zorunda oldukları vurgulanmaktadır. Gazetenin 7. sayısının Belediye Başkanı Kefeli ve Belediye Meclis Üyesi Nikolaki Velisaridi imzalı son ilanı, 1916 yılının ikinci yarısına ait emlak vergileri ile temettuat, su ve temizlik vergilerinin ödenmesine ilişkindir.

Kısaca konu ve içeriklerine değindiğimiz bu yedi ilanın tamamının da belediye hizmetleriyle ilgili olması; Kefeli'nin belediye başkanı olmasından sonraki süreçte yönetimi yeniden yapılandırarak aktif hale getirmesi ve metruk durumda

[28] Kefeli, *a.g.e.,* s. 109.

bulunan emlak ve arazinin kiraya verilerek belediye gelirlerinin artırılması uygulamasının gereği ve sonucu olarak düşünülebilir.[29]

Trabzon gazetesinin bu sayısında iki adet ticari ilan mevcuttur. Bunlardan ilki "Sokrati Enfiyecioğlu Tütün Fabrikası" adını taşımaktadır. "Hükümetin ruhsat-ı resmiyesine haiz olarak Trabzon'da Türkistaniskaya caddesinde 32 numaralı fabrikada gayet nefis tütün imal eder" cümlesiyle başlayan ilanda özel sigara da üretildiği ve ürün çeşitlerinin fabrikanın altındaki mağazada görülebileceği belirtilmiştir. S. P. Enfiyecioğlu'nun[30] bu ilanı, küçük bir farkla hem *Trabzon* hem de *Voenny Listok* gazetesinde de yayımlanmıştır. *Trabzon* gazetesindeki Türkçe ilanda yer almayan *"Firma, sigara satışının %3'ünü ve satılan her bir pud tütünün 20 kapiğini savaşın sonuna kadar Kızılhaç'a bağışlıyor"* ibaresinin *Voenny Listok* gazetesindeki ilanın sonunda yer alması, Hıristiyanların desteğini almak ancak Türklerin tepkisini de çekmemek için başvurulan bir tutum olarak düşünülmelidir. Gazetenin son yazısı olan ikinci ilanda, Atina ve Moskova'da öğrenim görmüş emraz-ı cildiye mütehassısı Doktor Milopolis'in muayenehanesinin duyurusudur.

III. Sonuç

18 Nisan 1916-24 Şubat 1918 yılları arasında Trabzon'da yaşanan Rus işgali döneminin ilk aylarında basın hayatında ciddi bir kısıtlama yaşanmıştır. Vilayet idaresi başta olmak üzere Türklerin büyük bir çoğunluğunun batıya doğru göç etmesine 1915'te yaşanan Ermeni tehciri de eklendiğinde kentteki Türk ve Ermeni varlığı ciddi düzeyde azalmıştı. Savaştan önce oldukça aktif durumda bulunan Türk ve Ermeni basını da sona ermişti. Buna karşın Rus işgal idaresinin de teşvikiyle işgalin hemen ardından üç adet yeni Rum gazetesi neşriyata başlamıştı. İşgal yönetiminin öncelikli askeri ihtiyaçları karşılayıp kendini güvence altına almasından sonra sosyal yaşamın da normalleşmesine yönelik tutumuyla birlikte *Listok*, 1917 Şubat devriminden sonra ise Bolşevik eğilimli yeni bir gazete çıkarılmaya başlanmıştır.

Bilindiği üzere Trabzon'da Rus işgali dönemine ait bilgi veren kaynaklar ya bu dönemde muhacir olarak batıya göç edenlerin döndükten sonra edindikleri bilgileri veya kendilerine aktarılan bilgileri içermektedir. Başka bir ifadeyle Rus işgal idaresi altında yaşamış olanlardan hiç kimsenin literatüre geçmiş yazılı bir belgesi mevcut değildir. Son yıllarda Türkçeye aktarılan Rusça birkaç çalışma, işgal döneminde yapılanlara dair birinci el kaynak niteliği taşımaktadır.

---

[29] Kefeli'nin anılarındaki "İdarenin Yeniden Organizasyonu" adlı bölümde belediyecilik alanında bütün yapılanlar ayrıntılarıyla anlatılmaktadır. Kefeli, *a.g.e.*, s. 106-131.

[30] Enfiyecioğlu hakkında 1921 yılında bir soruşturma açılarak yargılanmak üzere Divan-ı Harb'e sevk edilmiştir. Soruşturmanın konusu Rus işgali sırasında askeri yetkililerle yakın ilişkiler kuran ve elde ettiği nüfuzu kötüye kullanarak zenginleşen Enfiyecioğlu'nun, muhacirliğe çıkan Piyalezade Ahmet Efendi'nin geride bıraktığı mallara el koyduğu ve bazı Müslüman kadınlarına istismarda bulunduğu gerekçesiyle hakkında 30 Ekim 1921'de soruşturma açılmıştır. (Soruşturmaya dair fezleke ile çok sayıda belge Veysel Usta arşivindedir.)

Bugüne kadar işgal dönemi Trabzon'una dair yapılan hiçbir çalışmada varlığından haberdar olunmayan *Trabzon* gazetesi, döneme ait birinci el kaynak özelliği taşımaktadır. Rus işgal idaresinin kent yaşamının normalleşmesine yönelik adımlarından biri de Mustafa Sırrı'nın sahip ve müdürlüğünü yaptığı *Trabzon* adlı Türk gazetesinin yayımlanmasına izin vermesidir. Elimizde yalnızca bir tam ve bir eksik sayısı mevcut olan gazete incelendiğinde işgal dönemi Trabzon'unda yaşayan Türklerin gündemindeki müftülük seçimi, kimsesiz çocuklar yardım ve çocukların eğitimi gibi öncelikli sorunlara dair yeni bilgiler edinilebilmektedir. Her ne kadar işgal idaresi altında olsalar ve bir tür "öteki" muamelesi görseler de kentte kalmayı tercih etmiş olan Türklerin yekvücut olması beklenirken insan doğasının gereği olarak farklı düşünce ve davranışları benimsedikleri, olaylara farklı tepkiler verdikleri görülmektedir.

Kaynakça

Akarca, Halit Dündar, "İşgal Döneminde Trabzon'da Rus Politikaları (1916-1918)", *Karadeniz İncelemeleri Dergisi,* C: 7, S: 7, (2009), 141-152.

Albayrak, Hüseyin, *Dünden Bugüne Trabzon Basını*, Trabzon İli ve İlçeleri Eğitim, Kültür ve Sosyal Yardımlaşma Vakfı, Ankara, 2010.

Barutçu, Faik Ahmet, *Siyasi Hatıralar*, C: 1, 21. Yüzyıl yayınları, Ankara 2001.

Birinci, Ali, "Trabzon'da Matbuat ve Neşriyat Hayatı", *İkinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri 1-3 Haziran 1988,* Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Samsun 1990, 2-14.

Emiroğlu, Kudret, "Trabzon'da Sopalı Seçimler 1912", *Tarih ve Toplum*, C: 17, S. 97, (1992), 41-46.

Kefeli, Yakov, *Anılar (1916-1919*), Çev. Erdoğan Altınkaynak, TTK, Ankara 2013.

Köksal, Ahmet, "Trabzon Müftüsü Ahmet Mahir Efendi ve Faaliyetleri", *I. Uluslararası Karadeniz Sempozyumu 12-14 Aralık 2019*, Avrasya Üniversitesi, Trabzon 2020, 555-578.

Köksal, Ülkü, "Trabzon Hilal-i Ahmer (Kızılay) Cemiyeti", *Karadeniz İncelemeleri Dergisi,* 2017; (22), 161-208.

Mintslov, Sergey Rudolfoviç, *Trapezondskaya Epopeya,* Sibirskoe Knigoizdatelstvo, Berlin 1923.

"Moskof İşgali Etrafında 2", *Tasvir-i Efkar,* 26 Nisan 1918.

Özel, Sebahattin, *Milli Mücadele'de Trabzon,* TTK Ankara, 1991.

Trabzon, 28 Şubat 1333, no: 7.

Trabzon, 7 Mart 1333, no: 8.

Trapezondskiy Voennıy Listok, 6 Mart 1917, No: 109.

Usta, Veysel (ed.), *Doğu Karadeniz'de Rus İşgali ve Muhacirlik*, Serander, Trabzon, 2016.

Usta, Veysel, "Trabzon Metropoliti Hrisantos'un Paris Konferansı'na Sunduğu Muhtıranın Tenkidi", *Turkish Studie*s, Volume 6/2 Spring 2011, 973-984.

Yavuz, Atilla Ekrem, *Birinci Dünya Savaşı'nda Trabzon'da Çıkarılan Rus İşgal Gazetesi Trapezondskiy Voennıy Listok (1-125. Sayılar Kasım 1916 – Mart 1917),* Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, KTÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, Trabzon 2019.

Yust, K., *Kemalist Anadolu Basını*, Haz. Orhan Koloğlu, Çağdaş Gazeteciler Cemiyeti, Ankara 1995.

Öz: Birinci Dünya Savaşı sırasında Rusya'nın işgaline uğradığı dönemde yayına devam eden birkaç Rum gazetesine 1 Kasım 1916'da *Trapezondskiy Voennıy Listok*, Ağustos 1917'de ise Rus devrimcilerin sözcüsü *Naş Put* adlı Rusça gazeteler eklenmişti. Rus işgali dönemine dair bugüne kadar yapılan çalışmalarda adından ve varlığından söz edilmeyen *Trabzon* adlı haftalık bir Türk gazetesinin muhtemelen 1917'nin Ocak ayı içinde yayın hayatına girmesi, döneme ilişkin birçok yeni bilgiye ulaşılmasına neden olmuştur. Osmanlı harfleriyle yayımlanmış olan bu gazete, işgal altındaki şehirden bilgi aktaran tek Türk kaynağı olarak döneme dair dikkat çekici veriler sunmaktadır. Mustafa Sırrı Efendi'nin sahip ve müdürlüğünü yaptığı gazete yazılarından bu dönemde Türklerin Rus işgal idaresi ve Rumlarla ilişkilerine dair bilgi edinilebilmektedir. Bundan daha ilginç olanı ise şehri terk etmeyen az sayıdaki Türk'ün kendi aralarında yaşanan derin görüş ayrılığından haberdar olmamıza vesile olmasıdır. Bu yazıda, 1917 yılı başlarında Mustafa Sırrı tarafından çıkarılmış haftalık *Trabzon* gazetesini tanıtmak ve Rus işgali dönemi literatürüne kazandırmak amaçlanmıştır.

Anahtar sözcükler: Trabzon vilayeti, *Trabzon* gazetesi, Rus işgali, Mustafa Sırrı Efendi, Zehirzade Zühtü Efendi, Trabzon Hami-i Etfal-i Müslimin Heyeti

A Newspaper Published in Ottoman Alphabet under The Russian Occupation: *Trabzon*

Abstract: During the occupation of Trabzon by the Russian army in the First World War, a few Greek newspapers continued to operate while Russian newspapers *Trapezondskiy Voennıy Listok* on November 1, 1916 by the army and *Naş Put*in August 1917 by the Russian revolutionaries were added to the list of publications. A weekly Turkish newspaper named *Trabzon,* whose name and existence has not been mentioned in the studies carried out so far on the period of the Russian occupation, probably started publication in January 1917 and brought outs ubstantial new information about the period. This newspaper published in Ottoman letters provides remarkable data on the period as the only Turkish source of information from the occupied city. From articles in the newspaper owned and managed by Mustafa Sırrı Efendi, information on the Russian occupation administration and the relations of the Turks with the Greeks in this period can be obtained. What is more interesting than this is that the few Turks who did not leave the city enable us to be aware of the deep differences of opinion among themselves. This article aims to introduce the weekly Trabzon newspaper published by Mustafa Sırrı in early 1917 and to add it to the literature on the Russian occupation period.

Keywords: Trabzon province, *Trabzon* newspaper, Russian occupation, Mustafa Sırrı Efendi, Zehirzade Zühtü Efendi, Trabzon Hami-i Etfal-i Müslimin Delegation

Batum'da Siyaset ve *Samuslimano Sakartvelo İslam Gürcistanı* Gazetesi (1919-1921)

Pervin NAİBOV*

I. Giriş

Kafkasya'da Rus İmparatorluğu'nun egemenliğinin pekişmesiyle birlikte Tiflis, bölge için daha önemli bir şehir haline gelmiştir. Tiflis'in uzun süre Kafkasya'nın idari ve kültür merkezi olması, yayın organlarının burada basılmasında etkili olmuştur. İlk Gürcüce gazete olan *Sakartvelos Gazeti* (საქართველოს გაზეთი) de Mart 1819'da bu arada yayın hayatına başlamıştır. Ertesi yıl ismi *Kartuli Gazeti* (ქართული გაზეთი) olarak değiştirilmiştir. Bu gazete yerel yönetimin resmi yayın organıolarak faaliyet göstermekteydi. Gazete, merkezi ve yerel yönetimin emir ve kararnamelerini, Rusya ve Gürcistan haberlerini ve dış haberleri içeriyordu.[1] 19. yüzyılın başlarında, Moskova ve St. Petersburg dışında tüm Rus İmparatorluğu'nda sadece üç gazete yayınlandığı - Kazan (Rusya'daki ilk eyalet gazetesi, *Kazanskie İzvestia*, 1811[2]) ve Kharkov (*Khar'kovskiy Yezhenedel'nik*, 1812[3]) üniversi-

* Ege Üniversitesi, doktora öğrencisi / pervin.naibov@gmail.com / ORCID: 0000-0002-8332-6369. Geliş tarihi: 21 Ocak 2021 / Kabul tarihi: 7 Nisan 2021.

1 ვარლამ ტყეშელაშვილი, *ქართული გაზეთის ასწლის ისტორია*, (Тифлисъ: Надежда, 1916), 10-12 (Varlam Tkeşelaşvili, *Kartuli Gazeti'nin Yüz Yıllık Tarihi* (Tiflis: Nadejda, 1916), s. 10-12.

2 Калимуллин Айдар Минимансурович, Региональная история: Учебное Пособие Покурсу «История Татарстана. XIX век, (Елабуга, 2009), 33 (Kalimullin Aydar Minimansurovich, Bölgesel tarih: "Tataristan Tarihi" dersi için ders kitabı. XIX yüzyıl, (Elabuga, 2009)

3 "Из Истории Харьковской Периодической Печати (1812 – 1917 гг.), С. В. Мирошниченко,"Откудародом ("Kharkov periyodik basının tarihinden (1812 - 1917), S. V. Miroshnichenko," Otkudarodom), son erişim 25 Ocak 2021.

telerinin yayın organları ve Astrakhan'da özel bir yayın organı (*Vostochnyye İzvestiya,* 1813[4]) - göz önünde bulundurulursa, *Kartuli Gazeti* de öncü gazetelerden biridir.[5]

1820'li yıllardan itibaren Rusya İmparatorluğu'nun birçok bölgesinde yayın organlarının sayısı artmıştır. Bu kapsamda Kafkasya'daki ilk Rus Hükümet gazetesi *Tifliskie Vedomosti* (Тифлисские Ведомости) 1828-1832 yılları arasında yayımlanmıştır. Bu gazetenin Gürcüce çevrisi olan *Tpilisis Utskebani* (ტფილისის უწყებანი) onunla eşzamanlı olarak basılmıştır.[6] *Zakavkazski Vestnik* (1838-1864) Kafkasya'da Rusça yayınlanan ikinci hükümet gazetesidir.[7] Gazete resmi ve gayri resmi olmak üzere iki bağımsız bölümden oluşuyordu. Resmi bölümde kararnameler, hükümet ve idari organlarla ilgili haberler yayınlanırken, diğer bölümde Kafkasya halklarının ekonomik ve kültürel hayatına ve Rus kültürüne dair haberler yayınlanıyordu.[8] Tiflis'te Rus Hükümet gazetelerine zamanla başkaları da eklenmiştir. *Kavkaz* (1856-1867), *Novoye Obozreniye* (1884-1906), *Listok Kavkazskogo Ofitserskogo Ekonomicheskogo Obshchestva* (1890-1902), *Kavkazskoye Selskoye Khozyaystvo* (1893-1905) ve *Kutaisskiye Gubernskiye Vedomosti* (1887-1915) bunların arasında sayılabilir.

Rus yönetimince oluşturulan ve desteklenen basın organlarının gelişmesiyle Gürcü entelektüel tabakası Rus yönetimine muhalif gazete ve dergi faaliyetlerine girişti. Ancak bu çabalar merkezi hükümet tarafından engellenmiş ve ilgili basın organları kapatılmıştır. Bu süreç Çar II. Aleksandr döneminde yapılan reformlardan sonra Rusya İmparatorluğu'nda basına bir nevi "özgürlük" verilmesiyle değişim göstermiştir. 6 Nisan 1865'te II. Aleksandr, Devlet Konseyi'nin "Ulusal basına bazı rahatlama ve kolaylıkların bağışlanması üzerine" ve "Mevcut sansür kararlarında bazı değişiklikler ve düzeltmeler üzerine" görüşünü onaylamıştır.[9] Gürcistan'da özgür basının ortaya çıkışı bu döneme rastlar: 1863'te İlia Çavçavadze, "Tergdaleulebi'nin"[10] temel yayın organı haline gelen *Sakartvelos Moambe*

---

4 Газета "Восточные известия," Астраханская краеведческая коллекция (Vostochnyye İzvestiya Gazetesi, "Astrakhan Yerel Tarih koleksiyonu" elektronik kütüphanesi) Son erişim 25 Ocak 2021

5 ჰენრი კუპრაშვილი, "დიდი რუსიანობა" საქართველოში (თბილისი: უნივერსალი, 2011), 14 (Henri Kupraşvili, Gürcistan'daki "Büyük Rus Boyunduruğu" (Tiflis: Universali, 2011), 14)

6 "ტფილისის უწყებანი," საქართველოს გაზეთები, საქართველოს პარლამენტის ეროვნული ბიბლიოთეკა ("Tiflis Uts'q'ebani," Gürcistan Gazeteleri, Gürcistan Parlamentosu Ulusal Kütüphanesi), son erişim 1 Ocak 2021

7 "Закавказский вестник," საქართველოს პარლამენტის ეროვნული ბიბლიოთეკა ("Zakavkazski Vestnik," Gürcistan Parlamentosu Ulusal Kütüphanesi), son erişim 11 Ocak 2021.

8 Niyaz Niftiyev, *Mətbuatda Multikulturalizm* (Bakı, 2017), 16 (Niyaz Niftiyev, Basında Çokkültürlülük (Bakü, 2017), 16)

9 "ЗАКОН О ПЕЧАТИ ИМПЕРАТОРА АЛЕКСАНДРА II," Президентская библиотека ("İMPARATOR ALEXANDER II BASIN YASASI," Prezidentskaya Biblioteka), son erişim 12 Ocak 2021

10 "Tergdaleulebi" – 1860'ların Gürcü sosyal, politik ve edebi akımı. "Tergdaleulebi", Rusya'da eğitim görmüş genç Gürcülerin muhafazakâr muhalifleri olarak adlandırılıyordu,

(საქართველოს მოამბე) dergisini çıkardı. Derginin yayın hayatı uzun sürmedi ve sadece 12 sayı yayınlanabildi. Avrupa tarzı ilk Gürcü gazetesi, Giorgi Eristavi idaresinde çıkan *Droeba* (დროება) idi. Gazete, 1885'e kadar varlığını sürdürdü ve Batılı fikirlerin yayılmasına önemli ölçüde katkıda bulundu.[11] Bu dönemlerden itibaren Gürcü basın organlarının faaliyetlerinin hızlanmasıyla Gürcistan'ın Rus yönetiminden kurtulmasını hedefleyen çalışmalar yürütülmüştür. Bu kapsamdaki faaliyetler, başlangıçta Rus yönetimini hedef alırken zamanla Osmanlı karşıtlığını da içerecekti. Temel amaç, Osmanlı topraklarında bulunan Müslüman Gürcülerin Hristiyan Gürcülerle birlikte ortak bir kimlik inşa etmek olarak belirtilebilir. Dolayısıyla Müslüman Gürcü nüfusun ve Batum Bölgesi'nin Gürcistan topraklarına katılmasını desteklemesi amaçlanmıştır. Bu hedefler ilk önce Tiflis'te bulunan basın organları tarafından dile getirilse de zamanla Batum'daki basında da kendisine yer bulmuştur.

Literatürde eski Osmanlı topraklarında Gürcüce tek gazete ve dolaysıyla tek süreli yayın organı olarak 1919-1921 yılları arasında Batum'da çıkan *Samuslimano Sakartvelo/İslam Gürcistanı* (სამუსლიმანო საქართველო/اسلامکورجستانی) gazetesinden bahsedilmektedir.[12] Bununla birlikte 1921 yılında İstanbul'da *Tavisupali Sakartvelo* (თავისუფალი საქართველო) isimli bir derginin de yayınlandığı bilinmektedir. Sözü geçen dergi İstanbul'da bulunan Gürcü matbaasında basılmıştır. Dergi, Gürcistan Cumhuriyeti'nin Kızıl Ordu tarafından işgal edilmesi ve Sovyet rejiminin kurulmasından sonra ülkeyi terk eden hükümet adamları tarafından oluşturulmuştur. Ancak dergi aynı zamanda Paris'te de yayımlanmıştır. Gürcistan Ulusal Kütüphanesi'nde bulunan dergilerin nüshalarında basıldığı şehir ile ilgili bir bilgi belirtilmemektedir. Derginin kapak sayfaları olmadığı için basım yeri dâhil diğer künye bilgilerine ulaşmak mümkün olmamaktadır. Bu sebepten dolayı derginin İstanbul'da yayınlanmış sayılarının izini sürmek hayli zordur.

Samuslimano Sakartvelo/İslam Gürcistanı gazetesinin yayınlandığı tarihler bölge için önemli gelişmelerin yaşandığı bir dönemdir. Batum Bölgesi[13] o dönemler

bazıları 1960'lara kadar eskiye karşı yarı gizli muhalefet tutumu sürdüren ve yeniliğin kamusal hayata sokulmasını talep eden Gürcü eğitimcilerdi.

11 "ქართული პრესისა და ბეჭდვითი მედიის ცენზურის მიმოხილვა," IDFI, son görülme 30 Aralık 2020 ("Gürcü Basını ve Yazılı Medya Sansürünün İncelenmesi," IDFI).

12 Hamza Çakır, *Osmanlıda basın-iktidar ilişkileri: azınlık basını, Türkçe basın ve dış basın* (Ankara: Siyasal Kitabevi, 2002); Hülya Ersan, "AGOS (1996-2005) Türkiye'de Yayınlanan Türkçe - Ermenice Gazete Üzerine İnceleme," (Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, 2007).

13 Batum bölgesi o dönem Gürcü kaynaklarında "Samuslimano Sakartvelo" yani İslam Gürcistanı' içinde olan bir alanı ifade etmektedir. "Samuslimano Sakartvelo" sözcüğü "Osmanlı Gürcistan'ı" sözcüğünün eş anlamlısıdır. Sözcükler 1800'lü yıllarda bu bölgelerde yaşayan Gürcülerin dinsel kimliklerine vurgu yaparak toprakların Gürcü toprağı olduğunu ve halkın da Müslümanlığı kabullenmiş Gürcüler olduğunu belirten bir söz olarak ortaya çıkmıştır. Farklı zamanlarda Osmanlı İmparatorluğu tarafından kontrol edilen Gürcistan'ın güney-batısındaki tarihi vilayetler olarak adlandırıldı. Ardahan, Kars, Batum, Ahıska ve Ahılkelek şehrini ve bölgelerini kapsamaktaydı. Genel olarak o dönemde Tiflis'te yayımlanan

Osmanlı-Rusya arasında bir sınır bölge işlevini görmüş ve 93 Harbi'nde Rus egemenliğine geçmiştir. Gürcistan Demokratik Cumhuriyeti kurulduktan sonra ise Osmanlı-Gürcü ilişkilerinde tartışmalı bir alan teşkil etmekteydi. Dolaysıyla makale siyasi süreçler ışığında *Samuslimano Sakartvelo/İslam Gürcistanı* gazetesinin temel yayın politikalarını incelemektedir. Aynı zamanda makale içersinde kullanılan Osmanlı ve Türk terimleri arasında *Samuslimano Sakartvelo/İslam Gürcistanı* gazetesinde ve çoğu Gürcü kaynağında ayrım yapılmamakta, birbirlerinin yerine ikame etmektedir. Dolayısıyla makele de tercih kullanıp kelimeleri değiştirmek yerine bu ayrım yapılmamaktadır.

II. Batum'da Gürcü Siyasetinin Uyanışı

Berlin Antlaşması (1878) ile Batum Bölgesi Rusya yönetimine geçmiştir. Gürcüler bunu "anavatana dönüş" olarak nitelendirmektedirler.[14] Rusya yönetimine geçen Batum, Artvin ve Acara, Batum Oblastı altında birleşti. Batum şehri "Porto-Franco" ilan edildi. 12 Haziran 1883'te Rusya İmparatorluğu Devlet Konseyi'nin kararıyla Batum Oblastı kaldırılarak Kutaisi Guberniya'sına katıldı. Bu bağlamda, Kutaisi Askeri Vali Yardımcılığı pozisyonu onaylandı. Valinin yardımcısı doğrudan Batum şehrinin yöneticisi oldu.[15] Osmanlı'dan Rus yönetimine geçiş sonucunda bölgede nüfus azalmış ve Müslüman halkın bir kısmı Osmanlı'ya göç etmişti.[16]

Bölgenin Osmanlı kontrolünden çıkması Gürcü entelektüel tabakasında olumlu karşılanmıştır. O dönemde Tiflis'te çıkan gazetelerden biri olan *İveria* (ივერია) gazetesinde Gürcü aydınlardan İlia Çavçavadze Batum Bölgesi'nin Osmanlı'dan kurutularak Rus yönetimi altında da olsa Gürcistan'la birleşmiş olmasını anavatana geri dönüş olarak nitelendirerek şunları vurgulamıştır:

gazete ve dergilerde kullanılmaktaydı. Acara ise İslam Gürcistanı'nın bir bölümünü oluşturmaktadır. Sözcüğün kökeni eskilere dayanmaktadır. Osmanlı döneminde bu bölgede Acara-i Ülyâ, Acara-i Süflâ ve Batum sancakları oluşturulmuştur. Rus yönetiminde ise Batum Oblastı çerçevesinde Batum, Artvin, Acara sancaklarını kapsamaktaydı. Böylelikle Batum bölgesinin alanı genişletilmiştir.

[14] ლიანა ქუცნიაშვილი, "რელიგიური ვითარება აჭარაში (XIX საუკუნის 70–იანი წლები– 1904 წელი)" (სადოქტორო პროგრამა, საქართველოს საპატრიარქოს წმიდა ანდრია პირველწოდებულის სახელობის ქართული უნივერსიტეტი, 2019) (Liana Kutsniaşvili, "Acara'da Dini Durum (1870'li Yıllar - 1904)" (Doktora tezi, SANGU, 2019)

[15] ჩვენი ქალაქი – ისტორია," ბათუმის მერია ("Bizim Şehrimiz – Tarih," Batum Büyükşehir Belediyesi, Son görülme 25 Aralık 2020)

[16] ლიანა ქუცნიაშვილი, " რელიგიური ვითარება აჭარაში (XIX საუკუნის 70-იანიწლები – 1904 წელი)" (სადოქტორო პროგრამა, საქართველოს საპატრიარქოს წმიდა ანდრია პირველწოდებულის სახელობის ქართული უნივერსიტეტი, 2019) (Liana Kutsniaşvili, "Acara'da Dini Durum (XIX yüzyılın 70'leri - 1904)" (Doktora tezi, SANGU, 2019).

Berlin Antlaşması bize büyük bir iyilik getirdi ve bu açıdan geçen yıl bizim için hiç unutulmayacak onurlu bir hatıra oldu: Kanımız ve canımızdan olan kardeşlerimizin bizimle birlikte "kara bahta karşı savaşmasıyla", kahramanlarımızın yuvası, bizim en eski aydınlanma ve eğitim beşiğimiz, eski Gürcistan'ımız artık bize katıldı. Kaderini elinde tutanlar şimdi iyi davranırlarsa, sonsuza kadar bizimle kalacaktır.[17]

1800'lü yılların ikinci yarısından itibaren Rusya'da eğitim gören Gürcü entelektüel tabakası, halkın eğitim görmesini ve bu yolla Gürcistan'ın Rusya'dan bağımsızlığını kazandıracak "ulusal şuurun" oluşturulmasını amaçlamıştı. Önemli isimlerden İlia Çavçavadze ve İakob Gogebaşvili bu süreçteki önemli kanaat önderlerinden sayılabilir. Bu gibi kişilerin önderliğinde "Gürcüler Arasında Okuryazarlığı Yayma Derneği" (1879-1927) kurulmuş ve Rusya'nın kontrolünde bulunan Gürcü topraklarının birçok yerinde de okullar açılmıştır. Osmanlı hâkimiyetinden sonra da Batum Bölgesi'nde ilk Gürcü okulunun açılması hedeflenmiş ve 12 Mart 1881 yılında Batum Oblastı Askeri Valisi tarafından okulun açılmasına izin verilmiştir.[18]

Okulda öğrenci sayısı az olmasına rağmen burada eğitim gören insanlar ilerideki süreçlerde bölgenin geleceği ile ilgili faaliyetlerde bulunmuşlardır. Bu faaliyetler öncelikle Osmanlı'nın bölgedeki nüfuzunun azaltılmasına yönelik çalışmalar olacaktı. Okulun ilk öğrencilerinden Memed Abaşidze de önemli bir kanaat önder olarak ortaya çıkacaktır.[19]

III. Memed Abaşidze ve Faaliyetleri

Sonradan *Samuslimano Sakartvelo/İslam Gürcistanı* gazetesinin kurucu editörü olacak Memed Abaşidze'nin faaliyetleri genel olarak Batum Bölgesi'nin Gürcistan topraklarına katılmasını sağlamayı amaçlayan eylemler olarak nitelendirilebilir. Uzun zaman Osmanlı topraklarında olan bölgede nüfusun büyük kısmı Müslümandı. Haliyle bu durum büyük çoğunluğu Hristiyan olan Gürcü halkı ile birleşmenin önünde en büyük engellerden biriydi. Çünkü Hristiyan Gürcülerin bir kısmı, Hristiyan olmayan Müslüman nüfusu kimlik olarak Tatar diye adlandırıyordu. 'Tatar' o dönemde 'Müslüman' ile eşanlamlı kullanılıyordu. Böylesi bir kimlik adlandırması Müslüman Gürcüler üzerinde olumsuz bir etki yaratmak-

---

17 "შინაური მიმოხილვა" ივერია, 9 იანვარი 1879, N1, თბილისი,137-138 ("İç Değerlendirme," *İveria*, 9 Ocak 1879, N1, Tiflis, 137-138).

18 მალვინა დიასამიძე, "ქართული სასკოლო განათლების სისტემის ფორმირების აქტუალური საკითხები აჭარაში 1878-1917 წლებში" (სამაგისტრო ნაშრომი, საქართველოს საპატრიარქოს წმიდა ტბელ აბუსერისძის სახელობის სასწავლო უნივერსიტეტი, 2019) (Malvina Diasamidze, "1878-1917'de Acara'da Gürcüce Okulun Eğitim Sisteminin Oluşumunda Güncel Sorunları" (Yüksek Lisans Tezi, Gürcistan Patrikliği Aziz Tbel Abuseridze Öğretim Üniversitesi, 2019).

19 გურამ შარიძე, მემედ აბაშიძე (თბილისი და ბათუმი: სახალხო წიგნი, 1995), 33 (Guram Şaradze, *Memed Abaşidze* (Tiflis ve Batum: Sakhalkho Tsigni, 1995), 33).

Memed Abaşidze

taydı.[20] Bu ayrışmayı ortadan kaldırmak, bir arada yaşanmasının bir sorun olmadığını, en önemlisinin ortak dil ve kültür olduğunun halka benimsetilmesi ile mümkün gözüküyordu. M. Abaşidze'nin de yayıncılık düsturu bu zemin üzerinde şekillenecekti. Abaşizde bu yaklaşımı şu sözlerde vurgulamaktaydı:

> Hiç kim düşünmesin ki, inanç ve ulusal kimlik aynıdır. Biz Gürcüyüz, bizde Gürcü kanı kaynıyor, ruhumuz ve kalbimizle Gürcüyüz ve bu yüzden hiçbir zaman kardeşlerimizle- Hristiyan Gürcülerle ilişkilerimizi kesecek ve biz ve onlar arasında düşmanlık yaratacak vaazlar yapamazlar. Biz Gürcüyüz ve bununla gurur duyuyoruz. Ancak ulusal duyguları konuşmaya gerek mi var? Kanaatimce güneş parlıyor diye söylemek ne kadar gereksizse bunu da söylemek o kadar gereksiz. Bizim kurtuluşumuz ve mutluğumuzun Gürcistan'ın birleşmesi olduğunu unutmayın![21]

Bazı Gürcü yazarlara göre Müslüman inancı dini ve milliyeti eşit tutmuş ve müminlere bir Müslümanın milliyeti olmadığı konusunda ilham vermiş, önemli

---

[20] აჭარის ავტონომიური რესპუბლიკის მთავრობის საქვეუწყებო დაწესებულება - საარქივო სამმართველო, *სამხრეთ–დასავლეთ საქართველო მეზობელ სახელმწიფოთა გეოპოლიტიკური ინტერესების კონტექსტში* (ბათუმი : შოთა რუსთაველის სახელმწიფო უნივერსიტეტი, 2009), 66 (Acara Özerk Cumhuriyeti Hükümeti Alt Dairesi Kurum-Arşiv Bölümü, *Komşu ülkelerin jeopolitik çıkarları bağlamında Güney-Batı Gürcistan* (Batum ve Tiflis: Şota Rustaveli Devlet Üniversitesi, 2009), 66.

[21] ნანი გუგუნავა, მემედ აბაშიძე განმანათლებელი (ბათუმი: გამომცემლობა აჭარა, 1997), 33-34 (Nani Gugunava, *Eğitmen Memed Abaşidze* (Batum: Acara Yayınevi, 1997) 33-34.

olanın ümmet olmak olduğu üzerinde durulmuştur. Bu tür inançlara sahip bir kişinin milliyet ve din arasındaki farkı anlaması zordur. Dolaysıyla Gürcü halkın bölgeyi ellerinde tutma mücadelesini dini bir söylem çerçevesinde yürütmesinin sorunlu olduğu vurgulanmıştır.[22]

Memed Abaşidze Batum Bölgesi'nde Gürcü etkisini artırmak için Tiflis'te birçok entelektüel insanla iş birliği içinde bulunmuştur. Kendisi Batum'da bulunurken İlia Çavçavadze'nin izinde olan insanlarla tanışmıştır. Batum'da Gürcü okulunda bir süre öğretmen olarak çalıştıktan sonra 1903 yılında yazı faaliyetlerine girişmiştir ve farklı farklı dergilerde ve gazetelerde (*Sahalho Purtseli* (სახალხო ფურცელი), *Sahalho Sakme* (სახალხო საქმე), *Sakartvelo* (საქართველო), *İmereti* (იმერეთი), *Baighshi Gazetes* (ბაიღში)*, Nişaduri* (ნიშადური) gibi) siyasi yazılar kaleme almış ve çeşitli polemiklere girmiştir.[23]

Yayınlanan makalelerin içeriği genel olarak Batum Bölgesi'ndeki nüfusun Gürcistan'ın kalan nüfusuyla entegre olmasını amaçlayan yazılar olmuştur[24]. Bu kapsamda Memed Abaşidze'nin bazı Hristiyan Gürcü yazarların bölgede yaşayan Müslüman Gürcü nüfusuna eleştiriler getiren, bölge halkının sessizliği, adaletsizlik karşısında tepkisiz kalmaları gibi, yazılarına cevap olarak 1907 yılında Tiflis'te yayımlanan *Nişaduri* dergisinde "Müslüman Gürcülerin Cevabı" isimli makalesi yayımlanmıştır.[25] Bölge halkının sessizliğinin büyük bir sır olmadığına, bunun yerine durumun neden bu hale gelindiğine ve bölge halkının bilgisizliğine ve cehaletine vurgu yaparak şunları belirtmiştir: "Gerçeği geri getirmek ve adaletsizlikle savaşmak için, hiç kimse düşünmesin ki, yaratıcı ve heyecan verici yeteneğimiz tamamen ortadan kalkmıştır. Sadece eğitim yoluyla birbirimizi görmemiz, düşmanları ve dostları seçmemiz gerekiyor."[26] Bölgedeki durumdan kurtulmanın yolunu Hristiyan Gürcü yol arkadaşları tarafından öğrenme-eğitimin bölgeye getirilmesinde gören M. Abaşidze bu işlerde dergi ve gazeteler vasıtasıyla fikirlerin yayılmasını önemsemiştir.

Görüldüğü gibi M. Abaşidze bölgede bir taraftan Gürcüce okuryazarlığın artırılmasına bir taraftan da bu yolla Gürcü kimliğinin belirginleşmesi için yayın organlarının bölgede yaygınlaştırılıp geliştirilmesini hedeflemekteydi. Zira M. Abaşidze'nin yazıları genel olarak Tiflis'te bulunan gazetelerde ve dergilerde yayımlanmaktaydı. Batum Bölgesi'nde de bir yayın organının oluşması aynı za-

---

[22] Gugunava, *Eğitmen Memed Abaşidze,* 70.

[23] "მემედ ბეგ აბაშიძე (სანჯაყ-ბეგ აბაშიძე," საქართველოს პარლამენტის ეროვნული ბიბლიოთეკა ("Memed Bey Abaşidze," Gürcistan Parlamentosu Ulusal Kütüphanesi) son erişim 26 Aralık 2020.

[24] გურამ შარიძე, *მემედ აბაშიძე* (თბილისი და ბათუმი: სახალხო წიგნი, 1995), 52-53 (Guram Şaridze, "*Memed Abaşidze*"(Tiflis ve Batum: Sahalho Tsigni, 1995), 52-53.

[25] საშა ლეკვეიშვილი, ბათუმი ქართულ სატირულ-იუმორისტულ პერიოდიკაში," *მუზეუმის მაცნე* IX (2017): 26 (Saşa Lekveişvili, "Gürcü hiciv-mizah dergilerinde Batum," *Muzeumis Matsne* IX (2017): s. 26.

[26] გურამ შარიძე, *მემედ აბაშიძე* (თბილისი და ბათუმი: სახალხო წიგნი, 1995), 33 (Guram Şaridze, *Memed Abaşidze* (Tiflis ve Batum: Sakhalkho Tsigni, 1995), 53.

manda bölge halkını doğrudan etkileyecek bir unsur olarak ortaya çıkmıştı. Dolayısıyla *Samuslimano Sakartvelo/İslam Gürcistanı* gazetesi oluşumu, Osmanlı/Türk yanlısı olmadığı gibi Rus ve İngiliz yönetimlerine de karşıtlığı bulunan ve bölgede Gürcü kimliğinin yeniden inşasını ve bu vesile ile bölgenin Gürcistan'ın bir parçası olarak kalmasını sağlamayı hedefleyen Gürcüce çıkan ilk gazete olma özelliğine sahiptir. Ancak Batum Bölgesi'nde Osmanlıca daha yaygın olduğundan gazete Osmanlıca da yayınlanmaktaydı.

IV. Batum'un Özerkliği Meselesi ve *İslam Gürcistanı*

Acara Bölgesi'nin statüsü ile ilgili tartışmalar 1900'lerin ilk yıllarında gündeme gelmeye başlamıştır. Yaklaşık 300 yıl Osmanlı egemenliğinde bulunan bölge bazı imtiyazlardan yararlanmaktaydı. Acarlı derebeylerin Gürcistan'ın güney Müslüman bölgelerindeki Ahıska Paşalığı'nda en üst mevkilere getirilmesi, toprakların ve makamlarının babadan oğula miras kalması - merkezden yönetici atanmaması - bu bölgenin Osmanlı Devleti içerisinde imtiyazlı bir konuma sahip olduğunu göstermektedir.[27]

Rus yönetiminin gelişi, nüfusun büyük bir kısmının göçüne, buna paralel olarak gelir arayışında olan başka bir grubun bölgeye girmesine neden olmuştur. Rus yönetimi, kendisine sadık nüfus kolonilerinin ortaya çıkmasını kolaylaştırdı.[28] Ancak Birinci Dünya Savaşı sırasında bölge yeniden Osmanlı kontrolüne geçmişti. Bu kapsamda 3 Mart 1918 tarihinde imzalanan Brest Litovsk Antlaşması kapsamında Kars, Ardahan ve Batum'da halk oylaması yapılmıştır. Oylamanın sonucunda halkın isteği ile üç sancağın Osmanlı Devleti'ne katıldıklarını belirten, 8 Eylül 1918 tarihli bir yazı hükümete bildirilmiştir. Halk oylaması sonrası bir takım idari düzenlemeler gerçekleşmiştir ve 14 Eylül 1918 tarihli kararname ile Batum ve Kars'tan mürekkep bir Batum Vilayeti kurulmuştur.[29] Ancak Gürcistan Ulusal Konseyi, Batum'daki ateşkesi protesto etmiş ve taraf devletlerin katılımıyla ateşkes hükümlerinin revize edilmesi talebinde bulunmuştur. Tiflis ayrıca, referandumu ve Osmanlıların diğer yasadışı eylemleri nedeniyle protesto notları yayınladı. Tiflis yetkililerine göre halk oylaması yapılmamış, oylama yapıldığı iddia edilmiştir. Sorunlu bir bölgede halk oylamasının gözlemciler bulunmadan yapılması söz konusu olamaz. Dolayısıyla iddia edilen sonuç

[27] Zaza Tsurtsumia, "Batum Bölgesi'nde Sadâ-yı Millet Harekâtı ve Osmanlı Yanlısı Faaliyetleri (1918-1921)," (Ekim 1917 Sovyet İhtilali'nin yüzüncü yılında Türk Dünyası'ndaki Bağımsızlık fikri ve siyasi hareketler Sempozyumu'nda, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Türk Ocakları İstanbul Şubesi, İstanbul,16-17 Ekim 2017 sunulmuş bildiri), 296.

[28] რუსლან ბარამიძე, "ისტორიული პროცესების გავლენა მუსლიმ თემზე აჭარაში," EMC, 4 მარტი 2019 (Ruslan Baramidze, "Tarihi Süreçlerin Acara Müslüman Toplumu Üzerindeki Etkisi," EMC, 04 Mart 2019).

[29] Zehra Aslan, ve Yeliz Usta, "Dış Basın ve Osmanlı Arşiv Belgeleri Işığında Brest Litovsk'tan İngiliz İşgaline 'Batum' (Haziran 1918-Ocak 1919)," *Karadeniz İncelemeleri Dergisi* 22 (2017): 78.

gerçekte halkın isteklerini yansıtmamaktadır. Korkutma ve baskı nedeniyle bu sonuç ortaya çıkmıştır.[30]

Tablo 1: İslam Gürcistan'ının kapsam alanı	
Kontrolünde bulunan ülke	İdari yapı
1878-e kadar Osmanlı İdaresi	Trabzon Vilayeti içinde Lazistan sancağı (Doğu Trabzon'un Of ilçesinden Batum'a uzanan alan. Batum Lazistan sancağının merkeziydi); Erzurum Vilayetinden bazı bölgeler - Van sancağı, Ardahan, İspir, Tortum, Oltu ve Kağızman kazaları
1878-1883; Rus İdaresi	Batum Oblastı -Batum, Artvin ve Acara okrugları (округ- idari birim); daha sonra Acara okurgu kaldırılarak Batum Okruguna katıldı. Kars Oblastı-Ardahan, Oltu ve Kağızman okrugları
1883-1903; Rus idaresi	Batum Oblastı kaldırılmış ve Batum ve Artvin okrugları şeklinde Kutaisi Guberniyası'na katılmışlardır. Kars Oblastı - Kars, Ardahan, Oltu ve Kağızman okrugları
1903-1917; Rus İdaresi	Batum Oblastı- Batum ve Artvin okrugu; Kars Oblastı - Ardahan ve Oltu okrugları
15 Kasım 1917-10 Şubat 1918; Transkafkasya Komiserliği'nin kontrolü	Batum Oblastı; Kars Oblastı
Mart 1918-Aralık 1918; Osmanlı Yönetimi	Batum ve Kars'tan Batum vilayeti oluşması
Aralık 1918- Mayıs 1920; İngiliz Yönetimi	Batum ve Kars bölgelerinde İngiliz Yönetimi
Haziran 1920- Mart 1921;	Batum Bölgesi, Gürcü Hükümeti'nin Özel Temsilcisinin yönetimi. Kars Bölgesi, Osmanlı kontrolü.

[30] Otar Janelidze, *The Essays Of The History Of The Democratic Republic Of Georgia* (Tbilisi: National Library of Georgia, 2018), 161.

Tablo 1'de görüldüğü gibi bölgenin yönetimi özellikle son 3 yıl içinde sürekli el değiştirmiş ve bu durum yerel siyasetin de dinamiklerine yansımıştır. Dolaysıyla Batum'da siyasi kamplaşma daha görünür hale gelmiştir. Bu kamplaşmanın taraflarından biri olan, Bakü merkezli Bakü Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi'nin Batum kolu, halk arasında Osmanlı Devleti yanlısı faaliyet yürütmekteydi. 1917'de cemiyet üyelerinden Memed Beridze ve Hasan Süleymanoğlu, Müslüman yerel halkla temaslarda bulunarak silahlı bir birlik kurulmasına çalışmış ve bu yolla Batum Bölgesi'ni Osmanlı Devleti ile birleştirmek için gerekli çalışmaları örgütlemişlerdir.[31]

Osmanlı ve Azerbaycan güçlerinin Batum bölgesinde faaliyette bulunmasından sonra, Müslüman Gürcüler'in çıkarlarını korumak için teşkilat kurması ihtiyacı gündeme gelmiştir. Bu kapsamda Şubat 1917'de Müslüman ve Hristiyan Gürcülerin toplantısında "Gürcü Müslümanlar Komitesi" oluşturulmasına karar verilmiştir. Komite üyerinden Memed Abaşidze (Başkan), Haidar Abaşidze, Zia ve Haidar Şervaşidzeler, Suleiman Diasamidze (Genel Sekreter), Jemal Kikava, Hasan Varşanidze belirtilebilinir. Komitenin amacı, Batum bölgesindeki yerel halk arasında Gürcistan yanlısı yönelimi pekiştirmekti. Ancak Nisan 1918'de Batum'un Osmanlıların eline geçmesiyle Komite liderlerinin çoğu Tiflis'e taşındı ve 15 Mayıs 1918'de "İslam Gürcistan'ı Kurtuluş Komitesi" kuruldu. Bu dönemde Komite'nin girişimiyle General Aslan Abaşidze, Ozurgeti'de konuşlandırılan "Müslüman Gürcü Taburu"nu kurdu. Taburda bulunan farklı müfrezeler Osmanlılara karşı savaşmışlardı.[32]

Sonuç olarak Bolşevik Devrimi'nden önce bölgede örgütlenmeye başlayan Bakü Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi 1917 Mart'tan sonra Gürcistan yanlısı Acaralı Müslüman önderler, Memed Abaşidze, Haidar Abaşidze ve diğerleri tarafından tehdit edilmişlerdir. Rusya'da Bolşevik Devrimi sonucunda bölgede boşalan Rus güçlerinin yerini doldurmaya çalışan Gürcü, Azeri ve Ermeni temsilcilerinin koalisyon hükümeti olan Güney Kafkasya Komiserliği alanda kontrolü sağlamakta yetersiz kalmaktaydı. 3 Mart 1918'de Rusya Bolşevik hükümeti ile Merkezi Güçlerin imzaladığı Brest Litovsk Antlaşması'nın Güney Kafkasya için geçerli olmadığını belirten Güney Kafkasya hükümeti ile Osmanlı Devleti arasında 14 Mart-14 Nisan 1918'de Trabzon Konferansı ve 11 Mayıs-4 Hazıran'da Batum Konferansı gerçekleştirilmiştir. Görüşmelerin sonuç verememesi ve 1918 Nisan'ında Osmanlı'nın Batum bölgesine girmesi sonrasında Memed Abaşidze başkanlığındaki Gürcü Müslümanlar grubu bölge halkına Osmanlılara karşı silahlı ve siyasi mücadele yapmaları yönünde çağrılarda bulunmuştur. Bu kapsamda Batum Valisi Hamid Bey'e iletilen bir istihbarat raporunda Batum Bölgesi'nde Osmanlı Devleti karşıtı eylemlerde bulunan Gürcü Müslümanların

[31] Zaza Tsurtsumia, *a.g.e.* 297.

[32] "სამუსლიმანო საქართველოს განმათავისუფლებელი კომიტეტი", საქართველოს პარლამენტის ეროვნული ბიბლიოთეკა, ბიბლიოვიკი (İslam Gürcistan'ı Kurtuluş Komitesi, Gürcistan Ulusal Parlamento Kütüphanesi, Bibliovik).son erişim 23 Şubat 2020.

(Gürcü Müslümanlar Komitesi) başındaki Memed Abaşidze'nin, Tiflis merkezli Gürcü milliyetçi çevrelerle birlik olup bu bölgeyi Gürcistan'la birleştirme amaçlı faaliyetlerde bulunduğu belirtilerek, yakalanması gerektiği, yandaşları Haidar Abaşidze, Cemal Kikava, Hasan Lortkipanidze, Süleyman Bejanidze ve Hoca Sirbiladze'nin ise sınırdışı edilmesinin gerekli olduğunu belirtilmişti. Osmanlı Askeri Komutanlığı, Memed Abaşidze başta olmak üzere Gürcistan'la birleşme yanlısı bazı Acaralıları yakalayarak Trabzon cezaevine hapsetmiştir.[33] Ancak Abaşidze kısa sürede hapishaneden kaçarak Tiflis'e gitmiş ve faaliyetlerine devam etmiştir.[34]

1918-1921'de Gürcistan Sosyal Demokrat Partisi, Gürcistan'ı kendi anlayışı doğrultusunda[35] tesis etme girişiminde bulunarak eşitlik, adalet ve demokrasi politikası çerçevesinde İslam Gürcistan'ına özerklik verilmesi konusunu gündeme taşımıştır.[36] Bu kapsamda Gürcistan bağımsızlığını ilan etmeden önce, 17 Aralık 1917'de Gürcistan Ulusal Konseyi Yürütme Komitesi'nde "İslam Gürcistan'ındaki eylem ve politik yüzünü netleştirme konusu" tartışılmıştır. Konseyde bu bölgeyi temsil eden Memed Abaşidze, "İslam Gürcistan'ın kanton kuralına göre örgütlenmesi gerekliliğini" öne sürmüştür. Önde gelen bir Ulusal Demokrat olan Giorgi Gvazavaise "Kantonal sistem, Gürcistan'ın bütünlüğü fikrini yok edecek. Acara sadece dinde farklılık gösterir. Diğer tüm açılardan Gürcü olduğumuz söylenmelidir. Bir fikre ihtiyacımız var - Gürcistan'ın birleşmesi" savı ile buna karşı çıkmıştır.

Uzun bir tartışmanın ardından Konsey Yürütme Kurulu üyeleri, İslam Gürcistanına özyönetim (yerel yönetim) verilmesini öngören ilgili kararı kabul etti. Bu gelişmeler Gürcüce ve Osmanlıca olarak duyuruldu. İvane Gomarteli, Pavle Sakvarelidze, Memed Abaşidze ve Grigol Veşapeli'ye metni derleme talimatı verildi. Duyuru kısa sürede 20.000 kopyaya ulaştı ve güney-batı Gürcistan'ın

---

33 Tsurtsumia, "Batum Bölgesi'nde Sadâ-yı Millet Harekâtı ve Osmanlı Yanlısı Faaliyetleri (1918-1921)"

34 ზაზა ვაშაყმაძე, "რელიგიების როლი საქართველოში 1918-2018," (ნაშრომი წარმოდგენილია ინტერრელიგიური დიალოგი მშვიდობისათვის" III კონფერენციაზე, რელიგიის საკითხთა სახელმწიფო სააგენტო, თბილისი, 17 ივლისი, 2018 წელი), 26 (Zaza Vashakmadze, "Gürcistan'da Dinlerin Rolü - 1918-2018," (Barış İçin Dinler Arası Diyalog III Konferansı'nda sunulan bildiri, Dini Meseleleri Devlet Kurumu, Tiflis, 17 Temmuz 2018), 26)

35 Stephen Jones'un kitabında (*Socialism in Georgian Colors*), Gürcü sosyal demokrasisini sosyalizmin, liberalizmin, demokrasinin, milliyetçiliğin ve enternasyonalizmin eşsiz bir karışımı olarak belirtmektedir. (Stephen Jones, *Socialism in Georgian Colors: The European Road to Social Democracy, 1883–1917*, (Harvard University Press, 2005)

36 ქეთევან გოცირიძე, სამოქალაქო ნაციონალიზმის ფორმირების მცდელობა 1918-1921 წლებში საქართველოს დემოკრატიულ რესპუბლიკაში, (სამაგისტრო ნაშრომი, ივანე ჯავახიშვილის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტი, 2017), 37. (Ketevan Gotsiridze, 1918-1921'de Gürcistan Demokratik Cumhuriyeti'nde Liberal Milliyetçilik Oluşturma Girişimleri (Yüksek Lisans Tezi, Ivane Javakhishvili Tbilisi Devlet Üniversitesi, 2017), 37.

nüfusuna yayıldı.[37] 25 Aralık 1918'de Gürcistan Parlamentosu, İslam Gürcistan'ı halkına bölgede özerklik verileceğine dair söz verdi. Bununla birlikte Parlamento, Gürcistan Ulusal Konseyi'nin aynı konuda bir yıl önce kabul ettiği kararı onayladı.[38]

V. İslam Gürcistan'ı Kurtuluş Komitesi'nin yayın organı - *İslam Gürcistanı* Gazetesi

I. Dünya Savaşı sonunda Osmanlı İmparatorluğu ile İtilaf Devletleri arasında 30 Ekim 1918'de imzalanan Mondros Ateşkesi gereği Osmanlı askerleri bölgeyi tahliye etmek zorunda kalmıştır. Anlaşmaya göre Batum İngiliz yönetimine geçmiş ve İngiliz işgal süreci başlamıştır.[39] Aralık 1918'de Osmanlı askerlerinin Batum'dan çıkması ve onların yerine İngiliz askerlerinin gelmesiyle İslam Gürcistan'ı Kurtuluş Komitesi Tiflis'ten Batum'a taşınmış ve faaliyetlerine gene burada devam etmiştir. 11 Ocak 1919'da Kurtuluş Komitesi'nin yayın organı olan *Samuslimano Sakartvelo/İslam Gürcistanı* gazetesi Memed Abaşidze'nin kurucu editörlüğünde yayına başladı. Gazete, yerel halkın ulusal bilincini ve birleşik Gürcistan fikrini geliştirmede özel bir rol oynadı.[40] Gazetenin ilk ismi *Acara* olarak düşünülmüş ancak daha sonra *İslam Gürcistanı* olarak değiştirmişlerdir. Bunun nedeni bu kelimenin kapsamı ve hedefi göz önüne alındığında daha geniş ve büyük siyasi anlam vurgulamasıydı.[41]

Bu sözcük aynı zamanda bazı sorunların oluşmasına neden olmaktadır. Gazetenin vurgulamak istediği toprak alanları göz önünde bulundurulduğunda ve 13 Aralık 1917'de Tiflis'teki Gürcistan Ulusal Konseyi Oturumu'nda İslam Gürcistanı Özerk bölgesinde birleştirilmesi konusundaki kararda İslam Gürcistanı kavramı altında Batum Bölgesi kastedildiği şeklinde yorumlanması[42] kendi beraberinde çelişkiler doğurmaktadır. Zira Tablo 1'de de görüldüğü gibi bu sözcük daha geniş coğrafi bölgeleri kastetmekte ve gazetenin de bu alanları da kapsayacak bir fikri vurgulayacak şekilde oluşturulması merkezi hükümetin bölgeye siyasi özerklik vermesi konusunda temkinliliğini artırmasına neden olmuştur.

---

37 Otar Janelidze, *The Essays Of The History Of The Democratic Republic Of Georgia,* 162-163.
38 Otar Janelidze, *a.g.e.* 162.
39 Mustafa, Sarı, "Batum'da Son Türk İdaresi (1921)," *VAKANÜVİS- Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. 2 (2017) ss. 479-480.
40 Otar Janelidze, *a.g.e.*167-169.
41 დავით თედორაძე, *სამუსლიმანო საქართველო კრებული 1919-1921*, (ბათუმი: გამომცემლობა აჭარა, 2008), 12. (Davit Tedoradze, *İslam Gürcistanı derlemesi (albümü) 1919-1921*, (Batum: Acara), 12).
42 Zaza Tsurtsumia, 100. yılında Sovyet ihtilali ve Türk Dünyası içinde "İslam Gürcistanı Gazetesi Redaktörü Memed Abaşidze ve Batum Acara Özerklik Sorunu", (Ankara: Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, 2018).

Tablo 2: *İslam Gürcistanı* Gazetesi	
Çıktığı yıllar	1919-1921
Toplam sayı	500 (1919: 1-262; 1920: 263-493; 1921: 4974-500)
Yayınlanma süresi	Günlük (bazı günlerde yayınlanmamış ancak gazete bunun nedenlerini okuyucularına açıklamaktaydı)
Redaktörü	Hamşizâde Hasan Tahsin, Memed Abaşidze
Tipi	Politik-ekonomik ve edebi
Dili	İlk Gürcüce sonra Osmanlıca
Sayfa sayısı	Dört bazen iki
Sayfa biçimi	Bir sayfada iki veya beş sütunlu yazı
Tiraj	1500
Finans	Gürcistan Demokratik Cumhuriyeti'nin Dışişleri Bakanlığı desteği (1919-1920), bireysel yardımlar
Fiyatı	5 Manat en son 50 Manat
Abonelik	Batum için 3 ay - 300 Manat/180 Ruble daha sonra 3000 Manat 2 ay - 200 Manat/ 120 Ruble 2000 Manat 1 ay - 100 Manat/ 60 Ruble
Takvim	Miladi takvim ve Rumi takvim
Matbaa	Niko Khvingia Matbaası

Samuslimano Sakartvelo/İslam Gürcistanı gazetesinin basıldığı Nikoloz (Niko) İakobisdze Khvingia matbaası ile ilgili gazetede kısa tanıtım yapılmıştır. Buna göre firma olarak matbaa 1907 yılında kurulmuş ve Gürcüce ve Rusça kitaplar ve dergi-gazete basmaktaydı. Her türlü basım işlemlerini gerçekleştirdiklerini belirterek hükümet ve özel kuruluşlarla çalışıldığı vurgulanmaktadır.[43]

Matbanın sahibi olan N. Khingvia ilk önce, 1900 yılında Batum'da Neolila Gurskaia'nın matbaasında çalışmaktaydı. Daha sonra, 1908 yılında bu matbayı satın alarak teknik araçlarını geliştirdi. 1910-1921 yılları arasında matbaada 28 kitap (bunlardan 16 tanesi Gürcüce, 12'si ise Rusçaydı) basılmasının yanı sıra

[43] *İslam Gürcistanı*, 16 Ocak 1921, N 503.

tiyatro afişleri, reklamlar, kartvizitler de basılmaktaydı. Aynı zamanda Gürcistan Cumhuriyeti'nin ilk anayasası 1921 yılında bu matbada basılmıştır.[44]

Samuslimano Sakartvelo/İslam Gürcistanı gazetesine kurulduğu ilk aylarda Gürcistan Merkezi Hükümeti finasal yardımda bulunmuştur. Ancak 1920 yılın sonlarına doğru bu destek sağlanamamış ve gazete okuycularından destek olmaları yönünde çağrılarda bulunmuştur. *Samuslimano Sakartvelo/İslam Gürcistanı* gazetesinin 27 Kasım 1920 tarihinde yayınlanan sayısında aktarılan bir çağrıya göre eski Batum Özel Komiserinin, gazetenin ana sübvansiyonunu iptal ettiği belirtilerek gazetenin kendi başına yayın faaliyetlerini sürdürmesi durumunda kaldığı belirtilmiştir. Dolaysıyla okuycularına gazetenin devam etmesi için oluşturulan yayın fonuna yardım etmeleri yönünde ricada bulunulmuştur. Fona bağış yapan kişilerin isimlerinin gazetede vurgulanacağı belirtilmiştir. Bu kapsamda bazı kişilerin gazeteye para yardımında bulunduğunu farklı sayılarında görebiliriz. Örneğin Neo İvlianesdze Gigineishvili 1000 manat yardımda bulunmuştur.[45] 1 Ocak 1921 tarihli sayısında gazetede Memed Cemal Efendi Farizade (მემედ ჯემალ ეფენდი ფარიზადე) isminde birisinin yardımı aktarılmıştır. *Samuslimano Sakartvelo/İslam Gürcistanı* gazetesinin fonuna 3000 manat yardımda bulunduğundan dolayı editör teşekkürlerini belirtmiştir.[46] Gazetenin başka sayısında ise İsmail Efendi Kalioncizade'nin (ისმაილ ეფენდი კალიონჯიზადე) 5000 manat bağış yaptığı belirtilmektedir.[47]

Samuslimano Sakartvelo/İslam Gürcistanı gazetesinin yayın politikasına gelicek olursak, ulusal bilinç kapsamında özerklik konusu gazetesinin ana yayın temasını oluşturmaktadır. Tüm siyasi mektuplar, bölge için özerkliğin gerekliliğini ve kaçınılmazlığını vurgulamaktadır. 11 Ocak 1919 tarihli nüshada Abaşidze'nin mektubundan anlaşılacağı üzere, gazetenin ana hedeflerinden biri, Batum Bölgesi'nin özerkliği hakkında halka eksiksiz bilgi sağlamaktı:

Dinimiz ve sosyal hayatımız ikinciden (Gürcistan'ın geri kalanı) farklı olduğu için, ülkemizin hükümetinin yüzü (Acara) farklı olacak ve bu da Gürcistan sınırları içinde İslam Gürcistanı'nın geniş özerkliğini sağlayacaktır. Ülkemizin tüm Gürcistan Cumhuriyeti'nin bir parçası olduğu doğrudur, ancak aynı zamanda iç işlerinde tamamen özgür olacak, kendi ülkemizin sahibi kendi halkımız olacaktır.[48]

---

[44] მალხაზ, ნაკაშიძე და სალომე, ქურსბედიანი, *ქართული კონსტიტუციონალიზმის სათავეებთან -საქართველოს 1921 წლის კონსტიტუციის 90 წლისთავი,* (ბათუმი: გრაალი, 2011) 43-44 (Malkhaz, Nakashidzeve Salome, Kursbediani, *Gürcü Anayasacılığının Kökeninden - Gürcistan 1921 Anayasasının 90-cı yıldönümüne,* (Batum: Graali, 2011) 43-44).

[45] *İslam Gürcistanı*, 27 Kasım 1920, N 472.

[46] *İslam Gürcistanı*, 1 Ocak 1921, N 494.

[47] *İslam Gürcistanı*, 7 Aralık 1920, N 476.

[48] ირაკლი, მანველიძე და გელა, ირემაძე, "გაზეთი „სამუსლიმანო საქართველო და აჭარის ავტონომიის საკითხი" პოლიტიკა N 4 (10) (2018): 2 (Irakli, Manvelidze,

Açıklamadan da anlaşılacağı üzere her ne kadar merkezi hükümete olumlu mesajlar verilse de onlarla kurulacak ilişkilerde bir sınır tayin edilmiş. "Kendi ülkemizin sahibi kendimiz olacağız" söylemiyle muğlak bir aidiyetle birlikte bir "öteki" varlığı vurgulanmış.

Samuslimano Sakartvelo/İslam Gürcistanı gazetesi, bölgede yaşanmakta olan yoksulluk, sefalet ve ıstırap gibi durumları Gürcistan'dan ayrı kalınması ile ilişkilendirilmiş, kurtulmanın yolu olarak bölgenin Gürcistan'a birleştirilmesi için halkı mücadeleye çağırmıştır. Bu kapsamda gazetede şunlar vurgulanmaktadır:

> Bugün, insanların sefaletine ve başkalarının kendileri üzerindeki tahakkümüne son vermesi için kendi işlerini yapmaları zamanıdır... Tek yolumuz, tek mutluluğumuz Gürcistan ile birlik içinde olmak, başka yol yoktur... Aksi takdirde kaçınılmaz olarak yok oluruz... Buna karşı çıkan herkes davamızı mahvedecek, böylelikle hayatta kalma çıkarlarımıza karşı bizi bıçaklayacaktır. [49]

İslam Gürcistanı Kurtuluş Komitesi, gazetede aktarılanlar çerçevesinde faaliyetlerini sürdürmüş, bu kapsamda Komite 31 Ağustos 1919'da, Memed Abaşidze başkanlığında İslam Gürcistanı Meclisi'ni seçen Batum Bölgesi temsilcilerin-

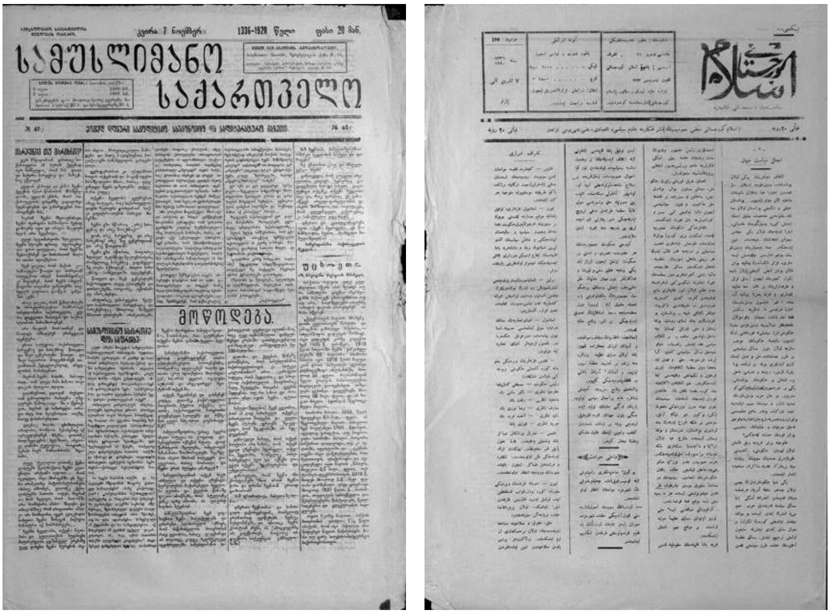
სამუსლიმანო საქართველო

İslam Gürcistanı, 1920- N0 455 [Gürcüce ve Osmanlıca]

ve Gela, İremadze, "İslam Gürcistanı Gazetesi ve Acara'nın Özerkliği konusu," *Politika* N 4, (10) (2018): 2).

[49] ირაკლი, მანველიძე და გელა, ირემაძე, "გაზეთი "სამუსლიმანო საქართველო და აჭარისა ვტონომიის საკითხი," "*პოლიტიკა*N 4 (10) (2018): 3.

den oluşan bir kongre toplamış, oybirliğiyle İslam Gürcistanı özerklik temelinde Gürcistan'a katılma kararı vermiş ve heyetini Paris Barış Konferansı'na göndermiştir. Söz konusu kongrenin 1 Eylül tarihli kararında İslam Gürcistanı'nın Gürcistan ile özerk bir temelde birleşme görüşü yinelenmiş ve özerkliğin kapsamı tanımlanmıştır. Özellikle İslam Gürcistanı'nın kendi hükümeti ve yasama organına sahip olması gerektiği belirtilmektedir. Meclis, İslam Gürcistanı'nın "geniş özerkliğinin" onaylanması için Gürcistan Cumhuriyeti'nin yanı sıra Paris Konferansı'na dilekçe verme hakkına sahip olduğu belirtilmiştir. 11 Eylül 1919'da Gürcistan Demokratik Cumhuriyeti Hükümeti, Batum Bölgesi'ndeki Gürcü Müslümanları Kongresi'nin kararlarını dikkate alarak İslam Gürcistanı'na özerklik verilmesi konusunda hemfikir oldu. Ancak özerklik konusu, "ayrıntılı görüşmeler" için Gürcistan Kurucu Konseyi Anayasa Komisyonu'na havale edildi.[50]

İslam Gürcistan'ına özyönetim ve ardından özerklik verilmesi konusu tartışıldığında, Gürcü politikacılar gerçeği de biliyorlardı. O zamanlar, Gürcistan'ın güney ve güney-batısının çoğu hâlâ Osmanlı kontrolü altındaydı. Yeni kurulan Gürcü devletinin iktidarının bölgeye yayılmasının önünde birçok engel vardı. Engellerden biri, Sultan'ın Osmanlı İmparatorluğu içinde bu topraklarda yaşayan, etnik olarak Gürcü ama Müslüman olanlara siyasi özerklik vaat etmesiydi. Gürcistan'la yeniden bağ kurmaya çalışan ve ayrıcalıklarından vazgeçmeyen yerel aristokrasinin Gürcü yöneliminin temsilcileri, Osmanlı planının aksine Gürcistan'a özel bir statü ile katılma fikrini gündeme getirdi. Ancak Tiflis'te bulunan siyasiler bu bölgedeki halklara Osmanlı tarafından imtiyaz vaadinin bölgede de facto bir yapı kurma amacı güttüğünü düşündükleri için hayli ihtiyatlıydı. Osmanlı egemenliğinden kaynaklanan dinsel yabancılaşmayı da göz önünde bulundurarak özerkliğin verilmesinin tehlikeli olduğunu düşünen Gürcistan Hükümeti'nin önceliği bölgenin ekonomik-kültürel entegrasyonunun sağlanması olmuştu.[51]

Gürcistan Hükümeti, Müslüman Gürcülerin siyasi özerklik iddialarına sıcak bakmamakla beraber, bu konudaki görüşmelerin devam edebileceğine dair imalarda bulunarak, idari özerklik[52] yani yerel yönetim özerkliği hakları üzerine uzlaşabileceklerini açıklamıştır. Bu bakımdan Gürcistan Parlamentosu, 19 Aralık 1919 tarihli oturumunda Acara'ya özerklik tanıyacağını bildirse de bunun siyasi özerklik statüsünde kabul olmayıp yerel idare özerkliği anlamında bir statü ol-

---

[50] Otar Janelidze, *a.g.e.*167-169.

[51] Otar Janelidze, *a.g.e.*163-164.

[52] İdari özerklik, alanda var olan bir dizi işlevsel özerkliği (örneğin, belirli bir gruba fayda sağlamak için özel uyarlamalara sahip okullar, kamu hizmetleri ve mahkemeler) ifade eder. Yasama özerkliği düzeyine ulaşmamakta. Yani idari özerklik, sınırlı düzenleyici yetkileri içerir, ancak yasama yetkisini içermez. Merkezi hükümetin kontrolü daha baskındır. Siyasi özerklikte ise merkezi hükümetin gücü bölgede zayıflamaktadır. Yasa/kural koyma yetkisi yerel hükümetin\idarenin elinde bulunmaktadır.

duğu anlaşılmıştır.[53] Bu kapsamda 25 Aralık 1919'da Gürcistan Hükümeti, Acara'nın özerkliğini tanımıştır. Ancak anayasa henüz tamamlanmamış ve kabul edilmemiş olduğundan bu karar sadece bir bildiri niteliği taşımaktaydı. Aynı yıl Gürcistan Hükümeti resmi bir açıklama daha yaptı:

> Dinin Hristiyan ve Müslüman Gürcülerin birliğine engel teşkil edeceğini kimse düşünmesin. Din dindir, ancak kan bağı ile milliyet ise başka… Her Hristiyan Gürcü, milyonlarca farklı halkların inandığı ve öz kardeşlerimizin inancı olan İslam dinine saygı göstermelidir. İslam bizim kardeşlerimizin dinidir ve her zaman ona gerekli dikkati göstermeliyiz. Her insanın dinine saygı göstermeliyiz, özellikle de kardeşimizinkine. Bir kez daha tekrarlamak lazım gelirse: Müslüman Gürcüler ile Hristiyan Gürcüler başka dine sahibiz, fakat her ikimiz aynı Gürcistan'ın evlatlarıyız. Aynı dili konuşuyor, aynı kanı taşıyoruz ve aynı karaktere sahibiz. Gücümüz beraberliğimizden geliyor. Mutluluğu bize sadece beraberliğimiz ve kardeşliğimiz getirecektir.[54]

Birçok Gürcü kaynağında ve *Samuslimano Sakartvelo/İslam Gürcistanı* gazetesinde Osmanlı ve Türk ayrımı net bir şekilde yapılmadığı gözlemlenmekte. Bunun nedeninin Osmanlının kısa süre de olsa bölgede kontrolü ele almış olmasıdır -14 Eylül 1918 tarihli kararname. Bu süreç Gürcü kaynaklarında Osmanlı Devleti'nin bölgeyi elinde tutması için Osmanlı İmparatorluğu içinde İslam Gürcistan'ına özerklik tanıdığına dair resmi bir açıklama yaptığı şekilde vurgulanmaktadır. Bu durum da daha sonra gerek gazetede olsun gerekse Gürcü kaynaklarında olsun milli mücadelecilerin faaliyetlerini bu temelde değerlendirilmesine ve Osmanlı unsurları olduğu şeklinde yorumlanmasına neden olduğunu söyleyebiliriz. Çünkü bu durum bölgenin Gürcistan'a birleştirilmesi önünde engel teşkil ettiğinden bu gibi hareketler olumsuz karşılanmıştır.

Bunun yanı sıra Osmanlının veya Türk askerlerinin bölgeden çıkması ve İngiliz yönetiminin gelmesiyle (Aralık 1918-1920 Temuz'a kadar) bölgenin kimde kalacağı konusunda belirsizlik hâkim olmuştur. Dolaysıyla bu durum Gürcistan'la birleşme taraftarı olanlar arasında tedirginliğe yol açmıştır. Bölgenin Gürcistan kontrolüne devredilmesinin aksine Osmanlıya veya Türk güçlerine bırakılması ya da bağımsız bir devlet oluşturulması gündemdeydi. Dolaysıyla gazetenin çıktığı sırada olaylar öngürülemediğinden İngiliz yönetiminde bulunduğu zaman bölgenin Gürcistan'da kalması için gazete halka Osmanlı\Türk unsurlarını olumsuz yönde aktarmış, bölge halkının isteklerinin Gürcistan'a birleşmek

---

[53] Zaza Tsurtsumia, "İslam Gürcistanı Gazetesi Redaktörü Memed Abaşidze ve Batum Acara Özerklik Sorunu", *a.g.e.*

[54] ზაზა ვაშაყმაძე, "რელიგიების როლი საქართველოში" 1918-2018," (ნაშრომი წარმოდგენილია ინტერრელიგიური დიალოგი მშვიდობისათვის" III კონფერენციაზე, რელიგიის საკითხთა სახელმწიფო სააგენტო, თბილისი, 17 ივლისი, 2018 წელი), 25 (Zaza Vashakmadze, "Gürcistan'da Dinlerin Rolü - 1918-2018," (Barış İçin Dinler Arası Diyalog III Konferansı'nda sunulan bildiri, Dini Meseleleri Devlet Kurumu, Tiflis, 17 Temmuz 2018), 25)

olduğu ve aynı zamanda bu toprakların tarihi Gürcü toprakları olduğu vurgulanmıştır.

Dolaysıyla bölgenin içinde ve dışındaki bu gelişmeler kapsamında bir diğer örgütlenme meydana gelmiştir - Osmanlı destekçisi Sadâ-yı Millet Hareketi'. Bu grubun faaliyetleri Abaşidze'nin liderliğindeki Gürcistan yanlısı örgütlenmenin bölgedeki çalışmalarına karşı bir mücadele şeklinde değerlendirilebilir. Gürcistan yanlısı grupla Sadâ-yı Millet Hareketi, yayın organları aracılığyla fikir çerçevesinde birbirleri ile mücadele gerçekleştirmişlerdir. Osmanlı Türkçesiyle yayın yapan *Sadâ-yı Millet* gazetesi Batum'da Yahudi işadamı Hayim Şmayevski matbaasında Mart 1919 yılında yayınlanmaya başlamıştır. Bölgenin kontrolünün Gürcistan birliklerine geçmesiyle 2 Temmuz 1920'de *Sadâ-yı Millet* gazetesi kapatılarak matbaa sahibi gözaltına alınmıştır.[55]

İki gazete arasında birbirlerine yönelik sert tartışmalar cereyan etmiş, bu tartışmalar her iki gazetede de yer almıştır. Bu tartışma konularından biri, *Sadâ-yı Millet* gazetesinin 20 Aralık 1919 tarihli nüshasında yer alan *Samuslimano Sakartvelo/İslam Gürcistanı* gazetesi yazarı ve gazetenin redaktörü olan Hamşizâde Hasan Tahsin'in üzerinden *Samuslimano Sakartvelo/İslam Gürcistanı* gazetesinin yayınlarına eleştiriler getirilmesidir. Hasan Tahsin'in yaşam öyküsü ile çalışmakta olduğu gazetenin amaçlarının birbirleri ile bağlaşmadığını belirterek onu ulusal-kimlik perdesi altında bölge halkının çıkarları ile uyuşmayan ve İngilizlerin şark harekâtını kabullenmiş birisi olarak nitelendirmiştir[56].

Sada-yı Millet, genel olarak *Samuslimano Sakartvelo/İslam Gürcistanı* gazetesinde yer alan Türklere ilişkin iddiaların gerçekle bağdaşmadığını ve halkın Türk yönetimi ile bir sorununun olmadığını vurgulamıştır. Osmanlı idaresinin artık olmamasına rağmen gazetenin sürekli Osmanlı idaresinin davam ettiğini vurgulamasının halkın hiddetlenmesine ve İngilizlerin saldırısının teşvik edilmesine neden olduğu aktarılmaktadır. Bu nedenle gazete Hasan Tahsin'i hainlikle ve ihanetle suçlamaktadır.[57] Görüldüğü gibi gazete Batum Bölgesi'nin Gürcistan'a birleştirilmesini amaçlayan faaliyetleri hainlikle suçlamaktadır ve H. Tahsin Gürcüce bilmemesinden dolayı faaliyetlerinin Gürcü milliyetçiliği ile alakalı olamayacağı iddiası ortaya atılmıştır.

Samuslimano Sakartvelo/İslam Gürcistanı gazetesinin 23 Aralık 1919 tarihli nüshasında bu iddialara cevaben bir makale kaleme alınmış, *Sadâ-yı Millet* gazetesinin eleştirileri asılsız bulunmuş ve suçlamalar reddedilmiştir. Gazetenin dini farklılıkları ortaya koyarak kullandığı dilin yanlış olduğu belirtilmiş ve dinin belirleyici bir unsur olmadığı vurgulanmıştır. Müslüman kimliği önemsenmekle birlikte Gürcüler için ümmetçiliğin bir çözüm olmayacağı ancak bir yıkım getireceği iddia edilmiştir:

---

[55] Zaza Tsurtsumia, "Batum Bölgesi'nde Sadâ-yı Millet Harekâtı ve Osmanlı Yanlısı Faaliyetleri (1918-1921)", *a.g.e.*

[56] *Sada-yi Millet*, 20 Aralık 1919, Sayı: 84.

[57] *Sada-yi Millet,* 20 Aralık 1919, Sayı: 84.

> *İslam Gürcistanı* gazetesi öyle söylediğiniz gibi utanıp kızarmadan (kötü maksatlar uğruna) çıkarılmadığı gibi ve yine hiç sıkılmadan dediğiniz gibi şahıslara ve şahsiyetlere ait değildir! Bu teşkilat halkımızın en muhterem simalarından müteşekkil olmuş ve merkezi vatanda yol arkadaşlığıyla bayrak hürriyeti altında yine milletimizin muhterem bey, ağa, bilginler ve hocalarıyla beraber toplanan onbinlerce halkın katılımıyla açılmış olunan yirmibeş tane şubeye sahiptir… Esasen sizin gibi rezil ve zavallı kimseler değil midir ki Osmanlı hükümetini... şahit olduğumuz durumda yapılmaması gereken şeye sevk etti!... sizin gibi serserilerden dolayı değil midir ki Kürdistan özerklik istiyor ve bunun için İtilaf devletleri temsilcilerine ve delegelerine muhtıralar yağdırıyor! Ve yine sizin gibi hayalperest duygusu değil miydi Arnavutluk, Arabistan, Suriye, Irak Osmanlıdan ayrıldı! Esasen siz hangi ırka mensupsunuz?... İşte sizdeki zihniyet, Türk olmayan [..] Müslüman unsurlar üzerindeki zorla hüküm sürme arzusu ve baskı hevesi uğruna çürümüş, bozulmuş inançlarınız devleti ve milleti girdaba ve felakete sürüklemiş ve milleti zaman zaman acı acı ağlatmışdır!... Eğer sizin gibi grup geçmiş tarihi olaylar ve hadiselerden ders çıkarmazlarsa o zavallı Türk milleti kim bilir daha ne zamana kadar ağlayıp duracakdır![58]

İki gazete arasında kimlik-din üzerinde yaşanan tartışma eğitime ilişkin konularda da devam etmiştir. Bir çocuğun velisi tarafından gönderilen mektubun *Samuslimano Sakartvelo/İslam Gürcistanı* gazetesinin 23 Aralık 1919 tarihli nüshada yayınlanması tartışmaları alevlendirmiştir. Mektupta, Batum İslam Okulu'nda Türkçü ideolojinin aşılandığını, Gürcü kimliğin unutturulmaya çalışıldığı belirtilmiş, derslerde kullanılan tarih ve coğrafya kitaplarının Türkler için hazırlanmış olduğundan bahsedilmiştir. Öğretmenlerin söylem ve tutumları da bu kapsamda eleştirilmiştir:

> Evlatlarımızı sırf bir tahsil için Batum İslam Okulu'na gönderiyoruz. Hâlbuki oradaki öğretmenler evladlarımıza tahsilden ziyade Türkcülüğü öğretiyorlar... Tarih, coğrafya kitapları hatta ahlak sohbetleri sırf Türkler için hazırlanmış kitaplardır. Geçen sene Osmanlı tarihini okutuyorlardı. Bu sene genel dünya tarihi getirmişler yani bu sene Türkcülüğü öğretmeyeceklerdi! Ne yazık ki, derste milliyet bahsi söyleyen öğretmen biz Türküz, bizim ecdadımız Türktür, diyerek hepsine tekrar ettirmesi ne demektir. Bunlar bir propaganda demek değil midir? Biz onlara rica ediyoruz ki, açtıkları okul İslam okuludur. Türk okulu değildir. Yavrularımıza Türkcülükden ziyade Müslümanlıktan bahsedilmesini ve okutacakları coğrafya ve tarih derslerinde ilk evvel kendi vatanını sonra komşularının nerelerde oturduklarının okutulmasını rica ederiz.[59]

Batum'da bulunan İslam Okulu'nun Müdürü *Sadâ-yı Millet* gazetesinde yukarıda bahsi geçen konuya açıklık getirmeye çalışmıştır. Gazetedeki makalede, okulda farklı milletlere mensup, kız ve erkek toplam 321 çocuk olduğu ve bun-

[58] *İslam Gürcistanı*, 23 Aralık 1919, N 256.
[59] *İslam Gürcistanı,* 23 Aralık 1919, N 256.

ların hepsinin Müslüman olduğu belirtilmiştir. Ancak eğer okulda Hristiyan çocuklar da olsaydı onların da milliyet ve dinlerine saygı gösterilerek kendileri ve insanlık âlemi içi yetiştirilmelerine okul olarak gayret sarf edeceklerini vurgulamaktadır:

> Okulumuz bir kavmiyet (milliyetçi) veya cemiyet okulu değildir. Kavmiyetci öğretmen olmaktansa, tüm insanlık için çalışan bir eğitici öğretmen olmak pek hayırlı, pek büyük bir işdir... İslâm Okulu, çocuklarına İslâm ruhu verir. Eğer Hristiyan bir çocuğa İslam'ın ruhu verilirse, Hıristiyanlar şüphesiz bunu zehir olarak kabul edeceklerdir. Zehirlenen çocuklar başka bir okula gider... Her gün okulda ders veriyoruz ve her derse dinleyiciler sıfatıyla herkes kabul ediliyor. Turancılık mı, İslâmcılık mı, insancılık mı... ne yolsa, usullerimiz, gâyelerimize ğitimmizde anlaşılır... Bir kitapta Türklerden, Lazlardan, Gürcülerden… İslâm milletlerinden bahsedildiği zaman öğretmen, sırası gelince o milletlerin övülecek şeylerini, eserlerini ve üstünlüklerini, ilerleme ve evrimlerini de anlatır. Bir Türk veya Laz hiçbir zaman Gürcü olamaz, keza bir Gürcü de Laz veya Türk olamaz. Her millet de böyledir… Türkler Hıristiyan değillerdir, Müslümandırlar. Açdığımız okul da İslâmiyet ve insaniyet okuludur.[60]

Dolaysıyla okula yönlendirilen eleştirileri kabullenmeyerek bunun yanlış olduğunu bunu yapanların ise Müslüman olmadığını ima ederek okulun İslam değerlerine bağlı kaldığını ve ulusal bir okul olmadığını vurgulamıştır. *Samuslimano Sakartvelo/İslam Gürcistanı* gazetesinin temel hedefinin bölgenin Gürcistan'a ilhakı olduğunu göz önünde bulundurursak, eğitim sisteminde Osmanlı kültürü devam ettiği sürece Gürcistan'la birleşme fikrinin halkta karşılık bulamayacağının düşünüldüğü anlaşılabilir. Dolaysıyla İngiliz yönetiminin bulunduğu bir dönemde iki gazetenin de Müslüman halkı kendi taraflarına çekme mücadelesi verdiklerini söyleyebiliriz

Kimlik ve din üzerinden iki grup arasında yaşanan gerginlikten dolayı iki taraf arasında bölgenin geleceği ile ilgili konu belirsizliğini korumaktaydı. Bu çerçevede İslam Gürcistan'ı Kurtuluş Komitesi üyelerinin halka sunduğu özerklik konusunun merkezi hükümette netlik kazanmamasıyla anayasada geniş özerklik maddesinin yer almayacağı haberleri bölgede yayılmıştır. Bu durum karşısında Kurtuluş Komitesi bunun gerçekle bağdaşmadığını açıklama zorunda kalmıştır. Örneğin, 17 Şubat 1920'de Komite, bölgeye Gürcü Hükümeti'nin özerklik vermeyeceği yönündeki yanlış haberlerin düşmanlar tarafından kasıtlı yayıldığını vurgulayarak o dönemki Gürcü Hükümeti'nin başında olan Neo Jordania'nın sözlerine gazetede yer vermiştir:

> Herhangi bir yanlış anlaşılmayı önlemek için Gürcistan vatandaşlarının istekleri ve Konsey kararına uygun olarak, Gürcistan Demokratik Cumhuriyeti Hükümeti kararlı bir şekilde İslam Gürcistanı'na özerklik verdiğini beyan etmektedir. Müslüman Gürcülerin kendi temsilcileri, bölgelerindeki yaşamlarını zevklerine ve vicdanlarına göre belirleyen, inanç haklarını

[60] *Sada-yi Millet*, 31 Aralık 1919, Sayı: 87.

kesin bir kanunla güvence altına alan, yerel işleri düzenleyen yasaları çıkaracaklar ve böylece bölgelerinde mutluluk tesis edilecektir.[61]

Gazete bölgede yayılan bu tür haberleri İngiliz yönetiminin faaliyetleri ile de ilişkilendirmekteydi. Dolaysıyla *Samuslimano Sakartvelo/İslam Gürcistanı* gazetesi İngiliz askeri kontrolüne eleştiriler yönelterek bölgenin kontrolünün Gürcistan'a verilmesini talep etmekteydi. İngiliz yönetimini işgalci olarak nitelendirerek bu yönetimin de eski yönetimler gibi - Osmanlı ve Rus- Gürcüleri bölgeden sürdüklerini ve Gürcü çıkarlarını yok saydıklarını belirterek, yönetimin Pantürk ve Anarşist-Bolşevik unsurlara dayandığını vurgulamaktadır.[62] Bu durumda bölgenin bir kaos içerisinde olduğunu ve bunun hayatın zorlaşmasına neden olduğu belirtilmekteydi. Örneğin gazetenin 20 Şubat 1920 tarihli sayısında Batum Bölgesi'nin kaderinin henüz belirlenmemiş olduğu ve bu durumun Rus ve Türk unsurlarınca kendi çıkarları çerçevesinde kullanılarak bölgede karışıklık yarattıkları belirtilmektedir. Toplumda memnuniyetsizlik hissini yükselterek ve yalan haberler yayarak halkın silahlanmaya teşvik edildiği de vurgulanmıştır. Aynı zamanda Batum ile Gürcistan Hükümeti'nin egemenliğinde bulunan toprakları kıyaslayarak merkezi hükümetin yönetiminde olan bölgelerin daha istikrarlı, açlık ve hastalıkların daha düşük olduğu vurgulanarak[63] bölgenin kontrolünün Gürcistan Hükümeti'nde bulunması durumunda Batum'un istikrara kavuşacağı belirtilmiştir.

Samuslimano Sakartvelo/İslam Gürcistanı gazetesi, Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşı'nda mağlup olmasının Batum Bölgesi'nin geleceği için doğuracağı duruma ilişkin değerlendirmelerde bulunmuştur. Batum'da bulunan Osmanlı yanlısı grupların bu toprakların Osmanlı'ya verilmesini istemelerini anlamsız olarak nitelendirmektedir. Çünkü Osmanlı Devleti savaşta kaybeden taraftır. Osmanlı'nın savaştan önceki toprakları kendi elinde bulundurmayı başarmasının bir zafer algısı yaratacağı vurgulanmıştır. Ancak hiçbir yerde kaybeden tarafa yeni toprakların verilmesi görülmediği dile getirilerek tarihte kazanan tarafın kaybedenin topraklarını genişlettiğine rastlanmadığı belirtilmiştir. Dolaysıyla Batum'un savaştan önce Osmanlı'nın kontrolünde olmadığı ve Osmanlı'nın kaybeden taraf olduğu da göz önünde bulundurularak böylesi bir ilhakın tekrar mümkün olamayacağı ifade edilmiştir. Gazete ayrıca, Osmanlı yanlısı grupların bu tarihi gelişmeleri iyi bildiklerini ve bölgede yeni "Acara Cumhuriyeti" oluşturmaya çalıştıklarını, halka özgür bir devlet oluşturma ve Gürcistan ile birleşmeme çağrısında bulunarak amaçlarının bölgede kargaşa yaratmak olduğunu vurgulamıştır.[64]

Bağımsız Acara Devleti projesinin işsiz ve yurtsuz kalmış Rus-Osmanlı askerlerinin, kendilerini bölgede yeniden nüfuz sahibi yapmak için geliştirdikleri bir fikir olduğu gazetede aktarılmıştır. Bu bağımsız devlet projesinde temel hedefin paşalık makamını tesis etmekle ceplerini parayla doldurmak, halkı soymak

[61] *İslam Gürcistanı*, 17 Şubat 1920, N295.
[62] *İslam Gürcistanı*, 23 Mart 1920, N321.
[63] *İslam Gürcistanı*, 20 Şubat, 1920, N297.
[64] *İslam Gürcistanı,* 2 Nisan, 1920, N330.

ve yeterince gelir sağladıktan sonra bölgeden kaçmak olduğunu vurgulanmıştır. Bölgede bulunan bu düşman unsurların Gürcü birliklerinin gelmesiyle sonlarının geleceğini bildikleri için toprakların Gürcistan'la birleşmesini istemedikleri belirtilmektedir. Bunun için ise halka silah ve para verilerek Gürcü askerlerinin gelişini engellemeye çalıştıkları gazetede aktarılmıştır. Aynı zamanda Müslüman Gürcülere bölgenin sonunu getirecek bu tür yapılara ve fikirlere karşı çıkılması yönünde çağrılarda bulunmaktadır.[65]

Bölgenin Gürcistan'a verilmesinin nedenleri arasında gazete, aynı zamanda halkın isteklerinin bu yönde olduğunu, tarihsel, kültürel ve etnografik bakımdan bölgenin Gürcistan'a ait olduğunu her fırsatta dile getirmiştir. Bu kapsamda Avrupa'da Batum konusunun tartışıldığı müzakerelerde bu bölgede Milletler Cemiyeti'nin koruması altında bulunan küçük bir devletin oluşturulması ve Batum'un ise serbest liman olarak belirlenmesi ve Uluslararası güçlerin-İngiltere, Fransa ve İtalya -gözetmesi kararının gündeme gelmesinden sonra[66] *Samuslimano Sakartvelo/İslam Gürcistanı* gazetesinde M. Abaşidze başta olmak üzere birçok Gürcistan yanlısı kanaat önderinin çeşitli yazılar ve bildiriler kaleme aldığını görmekteyiz. Bu yayınlarda genel olarak Müttefik Devletler Yüksek Konseyi'nin almış olduğu ilgili kararın yanlış olduğu belirtilmiş, bunun halkın istekleri ile bağdaşmadığı vurgulanarak İngiliz ve Fransız bölge temsillerine çağrıda bulunulmuştur. Gürcistan Hükümeti'ne ise bu kararın değiştirilmesi yönünde çaba sarf etmesi ve bölge halkının isteklerinin geniş özerklik kapsamında öz ana vatanları ile birleşmek olduğunun müttefik devletlere bildirmesi telkin edilmiştir.[67]

Geniş özerklikten ne kastettiklerini gazete farklı sayılarında dile getirse de en kapsamlı ve en net ifadeleri, 7 Ocak 1921 tarihli nüshasında "İslam Gürcistan'ının Özerkliğinin Temel Hükümleri" başlıklı makalede görebiliriz. Sözkonusu kararların belirlenmesi için İslam Gürcistanı Meclisi'nin hangi toplantıları ve çalışmaları yürüttüğü de farklı sayılarda kısaca belirtilmişti. Örneğin 31 Aralık 1920[68], 4 Ocak 1921[69] sayılarında Meclisin, bölgenin özerkliği konusunda çalışma yürüttüğünü ve kanun projesinin madde madde üzerinde çalışıldığı belirtilmiştir. Özerkliğin sağlanamaması durumunda bu fikirlere karşı çıkanların da temel hak ve hürriyetlerinden yoksun kalacağı belirtilmektedir.[70]

Meclis tarafından onaylanan Batum'un özerklik yükümlüklerinden sonra gazetenin 7 Ocak 1921 tarihinde çıkan sayısında bu konu okuyuculara etraflıca anlatılmıştır. Buna göre İslam Gürcistanı "geniş özerklik statüsü" ile Gürcistan Demokratik Cumhuriyeti'ne dâhil olmalıdır. İslam Gürcistanı özerk yönetimi şunları içermektedir: Bağımsız mahkeme, halk eğitimi, idare, bölgede toprak konusu ve kültürel sahiplilik, yerel yönetim, şehir ve topluluk organları, halk

---

[65] *İslam Gürcistanı*, 14 Mayıs, 1920, N 359.
[66] *İslam Gürcistanı*, 20 Mart 1920, N320.
[67]*İslam Gürcistanı*, 23 Mart 1920, N321.
[68] *İslam Gürcistanı*, 31 Aralık 1920, N493.
[69] *İslam Gürcistanı,*4 Ocak 1921, N495.
[70] ირაკლი, მანველიძე და გელა, ირემაძე, "გაზეთი სამუსლიმანო საქართველო და აჭარის ავტონომიის საკითხი," *პოლიტიკა* N 4 (10) (2018): 3-4.

sağlığı, halk lejyonu, gıda, yer değiştirme ve yerleşim konuları, yerli öneme sahip orman ve doğal kaynaklar, yerel finans: bütçe, vergi, borç ve yerel yollar. Gürcistan Cumhuriyeti ile birlikte dış politika, askeri konular (Gürcistan Cumhuriyeti savaş halinde olduğu zaman İslam Gürcistan'ı lejyonu merkezi hükümete tabi oluyor), para ve finans sistemi, gümrük sistemi, posta-telgraf, devlet demiryolları ve karayolları, genel devlet ehemmiyetli tüm orman ve topraklar. Bölge meclisi tarafından çıkarılan yasalar ve kararların kabulü kuralı yine meclis tarafından yapılacaktır.

Gürcistan Cumhuriyeti yasama organı milletvekili seçimleri zamanı İslam Gürcistanı'na özel seçim bölgesi statüsü tanıyacak ve Gürcistan merkezi parlamentosunda orantılı temsil sağlanacaktır. Halk meclisinin çağrılması ve oturumun süresi, milletvekillerinin sayısını Meclisin kendisi tarafından tayin edilecektir. Halk Meclisi dokunulmazdır, sadece Meclis meclisi feshedebilir ve yeni seçimler tayin edebilir. Aynı zamanda Meclisin vekilleri de dokunulmazdır. Ancak bu yükümlüklerin kabulünden sonra Gürcistan Merkezi Hükümeti tarafından Gürcistan anayasasına dâhil edilebileceği belirtilmiştir.[71] Ancak Merkezi Hükümet'in bu konuya yaklaşımı taleplerle paralellik göstermiyordu. Bu nedenle 1921 Anayasası'nda bölgeye özerklik verildiği halde özerklik bağlamında tanınan haklar belirsizliğini korumuştur.[72]

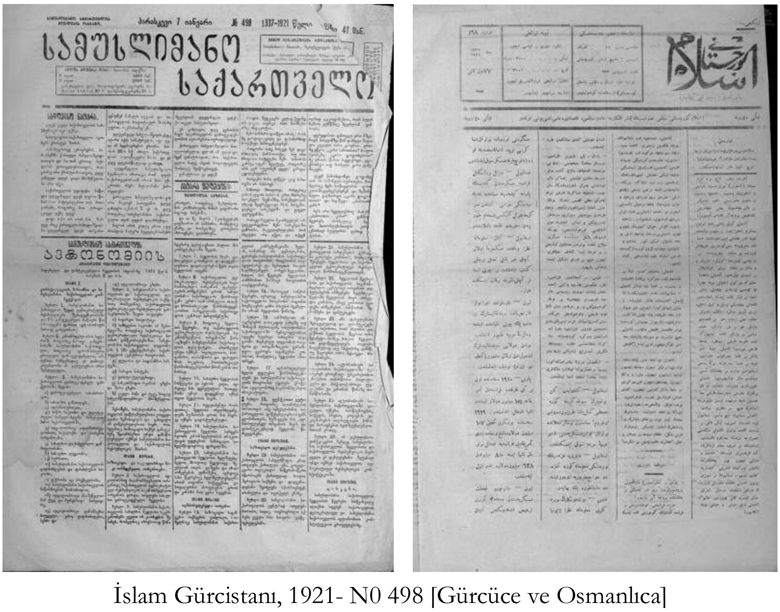

İslam Gürcistanı, 1921- N0 498 [Gürcüce ve Osmanlıca]

[71] *İslam Gürcistanı,* 7 Ocak 1921, N498.

[72] "საქართველოს კონსტიტუცია (1921 წლის 21 თებერვალი)," საქართველოს საკანონმდებლო მაცნე, ("Gürcistan Anayasası (21 Şubat 1921)," Legislative Herald of Georgia, son erişim 25 Aralık 2020).

Batum Bölgesi 15 Aralık 1918'den itibaren Osmanlı'dan İngiliz Askeri Genel Valisinin (Tümgeneral James Cooke Collis; ayrıca, kısmen Oltis Bölgesi ve Ardahan bölgelerini de kapsamaktaydı) yönetiminden[73] Gürcistan hükümetine devredilmesinin nedeni Rusya'nın bölgede ilerlemesi olmuştur. Bolşevik Rusyası'nın Nisan 1920'de Azerbaycan'ı işgal etmesi ve Kafkaslar'da ilerlemesi İngiliz hükümetinin bölgeden çekilmesine neden olmuştur. Bolşevik tehdidinin Batum'a yaklaşması ile İngilizler, Batum'u resmi olarak Gürcülere devretmeye karar verdi ve 7 Temmuz 1920'de Gürcülere teslim edildi. Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin bu işgale tepki gösterdiğini ve 25 Temmuz 1920'de Gürcistan hükümetine sert bir protesto gönderdiğini varsayarsak[74] İngilizlerin bu kararı ileriki süreçlerde Gürcistan'ın Sovyet Rusyası tarafından işgaliyle bu bölgenin Sovyetler ile Türkiye arasında sorun yaşanmasına neden olacak bir alan oluşturacağı düşünülebilir. Ancak bu beklenti gerçekleşmemiş ve 16 Mart 1921'de Moskova Antlaşması ile Sovyet Rusyası ve Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükûmeti arasında sorunlu bölgeler üzerinde uzlaşı sağlanarak Batum Gürcistan Sosyalist Cumhuriyetinde kalmış, Ardahan Türkiye kontrolüne geçmiştir.

Gürcistan'da Sovyet rejmi kurulmadan önce, bölge İngilizlerden Gürcistan yönetimine geçtiği ilk zamanlar Gürcü Müslüman liderler ile merkezi hükümetin atamış olduğu Batum Özel Temsilcisi arasında gerginlikler yaşanmıştır. Gerginlik, gazeteye merkezi hükümetin finansal yardımını kesen Batum Özel Komiseri Benia Çkhikvishvili ile başta Memed Abaşidze olmakla Müslüman Gürcü liderler arasında cereyan etmiştir. Zira tartışma sonucunda Benia Çkhikvishvili görevden alınmış yerine Grigol Giorgadze getirilmiştir. Benia Çkhikvishvili, bölgede idari ve toprak reformunu gerçekleştirmek için acele etmekteydi. İslam Gürcistan'ı Meclisi liderleri de dahil olmak üzere yerel siyasi aktörler, reforma katılma arzusunu dile getirdiler. Kısa süre sonra Meclis liderleri ile Benia Çkhikvishvili arasındaki ilişki gerginleşti, konu hükümette ve kurucu mecliste tartışıldı.[75]

Benia Çkhikvishvili göreve başlar başlamaz bölgeye yönelik hitabında tüm yönetim organlarının kendisine itaat etmesi ve tüm talimatlarını doğru bir şekilde yerine getirmekle yükümlü olduklarını belirtrmişti.[76] Bunun yanı sıra B. Çkhikvishvili görevde olduğu sürede Batum Bölgesinin bazı mülkleri devlet organlarına devredilmiştir. Örneğin Gürcistan Tarım Bakanlığı'na Çakvi mülkü (toprak arazisi) ve Botanik Bahçesi (Orman arazisi), Artvin Zeytin ve Meyve

---

[73] ენდრიუ ანდერსენი, *საქართველო და საერთაშორისო შეთანხმებები 1918 – 1921,* (მწიგნობარი, 2020) 201, 362 (Andrew Andersen, *Gürcistan ve Uluslararası Anlaşmalar 1918-1921*, (Mtsignobari, 2020), ss. 201,362.

[74] Buket Elmas, "The Impact of Batumi on Turkish-Georgian Relations During The Period of National Struggle", *Journal of Caucasian Studies*, Vol. 5, (November 2019) ss. 79.

[75] "მთავრობამ ბათუმის ოლქის განსაკუთრებულ რწმუნებულად გრიგოლ გიორგაძე დანიშნა", Civil.ge. ("Hükümet, Grigol Giorgadze'yi Batum bölgesinin özel temsilcisi olarak atadı", Civil.ge.) son erişim 28.02.2021

[76] "ბენია ჩხიკვიშვილი ბათომის ოლქის მცხოვრებთ მიმართავს", Civil.ge ("Benia Chkhikvishvili, Batum Oblastında yaşayanlara hitap ediyor", Civil.ge) son erişim 28.02.2021.

Fidanlığı.[77] Aynı zamanda Çkhikvishvili Batum'da yönetimin düzenlenmesi ile ilgili fikirlerinini *Saqartvelos Respublika (საქართველოს რესპუბლიკა)* gazetesinin, 3 Temmuz 1920 tarihli sayısında gündeme getirmiştir. Buna göre bölgede son dönemlerde bulunan yabancı güçlerin kendi istekleri çerçevesinde bölgeyi idari olarak kontol etmiş olmaları şimdiki durumda yani Gürcistan'ın kontrolünde olduğu zaman devlet karşıtı unsurların bölgede faliyetlerinin artmasına neden olmuştur. Düşman olarak nitelendililen bu unsurların zamanla bölgenin Gürcistan'dan kopması için her türlü önlemi aldıkları vurgulanmıştır. Bu antisosyal unsurlar vastasıyla Batum'da spekülasyonların korkunç bir şekilde artığını, bundan dolayı merkezi hükümetin bölgede askeri yönetim (sıkıyönetim) ilan ettiğini belirten Çkhikvishvili, bu durumun ortadan kaldırılması için Batum'da gerekli reformların gerçekleştirilmesini önemsemiştir:

> Batum Oblastı'nın birliklerimiz tarafından tutulmasıyla birlikte Müslüman Gürcüler, dine bakılmaksızın herkesin eşit olduğu... aile ocağına katıldıklarını hissetmelidir... Şehirdeki milis düzenlemesinin yanı sıra, bölge genelinde de iktidar düzenlenecek. Tabii ki idari ve devlet çalışmalarımızın bazı açılardan engellerle karşılaşması mümkün ve böyle bir engel ancak Batum ile hiçbir ilgisi olmayan dışarıdan gelen unsurlar tarafından yaratılacaktır. Bölge, bu tür devlet karşıtı unsurlardan arındırılmalıdır. Elbette Batum bölgesinden yabancıların toplu tehcirinden söz edemeyiz ama Gürcistan düşmanlarının Batum ve onun oblastında yeri olmayacak.[78]

Sonuç olarak merkezi hükümetin bölgede tarımsal-sosyal dönüşüm ve idari yönetimde bir sıra eksiklikleri sonucunda nüfusun bir kısmının, özellikle de üst tabakanın tatminsizliğini artırmıştır. Bey-Ağalar, Hocalar ve diğerleri bu durumdan yararlanarak Gürcistan'a yönelik geniş bir karşı çıkış sergilemişlerdir.[79]

Samuslimano Sakartvelo/İslam Gürcistanı gazetesi 29 Ekim 1920 tarihli sayısında Benia Çkhikvishvili'nin *Ertoba (ერთობა)* gazetesine verdiği açıklamaların içeriğini gündeme getirmiştir. Buna göre Çkhikvishvili bölgeye özerk yönetim verilmesinin gereksiz olarak görmüş, aynı zamanda İslam Gürcistan'ının yönetim organı olan Meclisi Hristiyan Gürcistan aleyhine faliyet gösteren (düşman) organ olduğunu vurgulamıştır. *Samuslimano Sakartvelo/İslam Gürcistanı* bu açıklamaya sert tepki göstererek, Çkhikvishvili'nin bunları belirtirken ne merkezi hükü-

[77] გუგული კუკულაძე, "საქართველოს პარლამენტის როლი ქვეყნის ტერიტორიული მთლიანობის შენარჩუნებისთვის ბრძოლის პროცესში 1918-1920 წწ. (სამხრეთ-დასავლეთ საქართველო)", (სადოქტორო პროგრამა, ბათუმის შოთარუსთაველის სახელმწიფო უნივერსიტეტი, 2016), 166 (Guguli Kukuladze, "Ülkenin Bölgesel Bütünlüğünün Korunması Mücadelesinde Gürcistan Parlamentosunun Rolü 1918-1920. (Güney-BatıGürcistan)", (Doktora Programı, Batum Shota Rustaveli Devlet Üniversitesi, 2016), 166).

[78] "ბათუმის ოლქის გენერალ-გუბერნატორად ბენია ჩხიკვიშვილი დაინიშნა", Civil.ge ("Benia Chkhikvishvili, Batum Oblastı Genel Valisi olarak atandı", Civil.ge) son erişim 27.02.2021.

[79] Otar Janelidze, *a.g.e.* 166-167.

metin ne de basının onu uyarmamış olmasına dikkat çekmiştir. Bu gelişmeler doğrultusunda gazetenin aynı sayısında M. Abaşidze, Benia Çkhikvishvili'nin politikalarını ve fikirlerini devlet çıkarları ile uyumlu olmayan, keyfilik üzerine kurulu bir politika olarak nitelendirilmiştir. Dolaysıyla Batum bölge yönetiminin izlediği yol ve benimsenen politikanın Gürcistan Cumhuriyeti'ne büyük bir öfke getirdiğini, onu düzeltmek için çok fazla enerjiye ve çalışmaya ihtiyacın gerekliliği vurgulanmıştır:

> Çkhikvishvili... Müslüman Gürcüleri, İslam Gürcistan'ının coğrafi konumunu, halkın ahlakı ve karakterini tam olarak bilmemekteydi, farkında olmadan sürdürdüğü politikaları... Gürcistan'ın tarihi kardeşliğinin ve sınırlarının yeniden tesis edilmesinde büyük rol alan bizleri bile gücendirmiş ve inancımızı sarsmıştır... Nitekim bu Meclis, dört yüz yıldır ulusal devlet akımından kopan, tamamen farklı bir yöne giden Müslüman Gürcistan'ına, ata-babaların ulusal devlet yoluna öncülük ederek yeniden doğru yön vermiştir.[80]

Batum Bölgesi Gürcistan Hükümeti kontrolüne geçtikten sonraki sürede *Samuslimano Sakartvelo/İslam Gürcistanı* gazetesinin okuyucularına aktardığı istikrarlılık beklentileri gerçekleşememiştir. Her ne kadar özerklik verilmesi gündemde olsa da Batum'un kontrolü ve denetimi Gürcü Hükümeti'nin Özel Temsilcisi tarafından sağlanmaktaydı. Merkezi hükümetin bu tarzda yönetme kararı alması İslam Gürcistanı Meclisi üyelerinin sert tepkilerine ve protestolarına neden olmuştur.[81] Aynı zamanda bu bölge nüfuzu için bazı sorunları da beraberinde getirmekteydi. *Samuslimano Sakartvelo/İslam Gürcistanı* gazetesinin aktardığına göre denetimi sağlamakla görevli olan yetkililerin bir kısmı hükümetin kararı olmadan faaliyetlerde bulunmuşlar (tutuklamalar, alıkoymalar, güç kullanımı gibi), bu ise Acara bölgesinde Gürcistan Hükümeti'nin itibarını olumsuz yönde etkilemiştir. Gazete yaşanan olayların yeni olmadığını, sadece ülkenin bütünlüğünü tehlike altına sokmamak için gazetede buna yer vermemeye çalıştıklarını belirtmektedir. Gazete her ne kadar ülkenin bütünlüğüne sadık kalan makaleler yazsa da durumun değişmemesi sonucunda hükümeti eleştirmiş ve yaşanabilecek olumsuzlukların Gürcistan topraklarının parçalanmasına neden olacağını belirtmiştir. Örneğin 16 Ocak 1921 tarihli sayısında şöyle denilmektedir:

> Halka aktarılmasını istemediğimiz için bütün bunları gazetelerimizde yayınlamayı istemiyorduk, çünkü bunun halka nasıl etki edeceğini veya bizim düşmanlarımızın bu durumu nasıl kullanacağını biliyorduk... Bazı hükümet temsilcilerinin (Batum Bölgesi'nde bulunan merkezi hükümetin yöneticileri ve muhafız görevlileri) sorumsuz faaliyetleri bizi sessizliğimizi bozmaya ve sesimizi yükseltmeye zorluyor... Son zamanlarda aramızda çok yaygın hale gelen tamamen sebepsiz, yersiz tutuklamalar üzerinde uzun süre tartışmayacağız. Sadece böyle bir durumun Gürcü Müslüman-

[80] *İslam Gürcistanı*, 29 Ekim 1920, N 447.

[81] Zaza Tsurtsumia, "100. yılında Sovyet ihtilali ve Türk Dünyası içinde "İslam Gürcistanı Gazetesi Redaktörü Memed Abaşidze ve Batum Acara Özerklik Sorunu", *a.g.e.*

lar üzerinde kötü bir etkisi olduğunu ve daha kötüsü birçok insanı umutsuzluğa sürüklediğini söyleyebiliriz.[82]

Samuslimano Sakartvelo/İslam Gürcistanı gazetesinin genel yayın politikası Gürcistan merkezi hükümeti için olumlu olsa da yeni kurulan Gürcistan Devleti'nin tüm bölgelerde kontrol ve denetimi sağlamakta yetersiz kalmasına paralel olarak, özerklik konusu ve Batum Bölgesi'nde beklentilerin yeterince karşılanamaması gerilimin yükselmesine neden olmuştur.

VI. Sonuç

Batum Bölgesinin Gürcistan'a birleştirilmesi için faaliyet gösteren Gürcistan yanlısı grupların bu yönde oluşturdukları *Samuslimano Sakartvelo/İslam Gürcistanı* gazetesi bölgede hâkim olan Müslüman kimliğinin önünde Gürcü kimliğinin yeniden inşasını sağlayarak ulusal duyguların pekiştirilmesini hedeflemiştir. Her ne kadar Gürcistan'ı sosyalist ve Menşevik bir parti yönetse de makalede de görüldüğü gibi kendi faaliyet alanlarına etnik kimliği de eklemiştir. Bu bağlamda *Samuslimano Sakartvelo/İslam Gürcistanı* gazetesi ve editörü M. Abaşidze'nin sosyalizm ve Menşeviklikle ilişkisi olmayıp etnik kimliği ön planda tuttuğu ama Müslüman kimliğin de özerklik ile korunmasını hedeflediğini belirtebiliriz. Çünkü bölge nüfusu İslam dinine bağlılık gösterirken Hristiyan bir devletin egemenliği alanına girmeleri olumsuz bir gelişme olarak göründüğünü belirtebiliriz. Bunu önlemek için ise geniş özerklik statüsüne sahip olunacağı ve kendi ülkelerinin sahiplerinin kendileri olacağı yani "Hristiyan Gürcistan Hükümeti"nin bölgenin iç işlerine müdahil olamayacağı belirtilmiştir. Bu husus Osmanlı\Türk olası kontrolünü önleyerek Gürcistan'a birleşmesini sağlasa da daha sonra Merkezi Gürcü Hükümetinin uygulamış olduğu politikalarla belirtilen nedenlerle çatışmıştır.

Bölgenin Gürcistan'a devredilmesi ile birlikte özellikle özerklik konusu üzerinden merkezi hükemet ile yerel aristokrasi arasında sorunlar meydana gelmiş, özerkliğin kapsamı taraflar arasında farklı anlaşılmıştır. Sonuç olarak bölge merkezi hükümetin atamış olduğu temsilci tarafından yönetilmiş, yerel liderlerin ve gazetenin de vurguladığı özerklik kapsamı uygulanmamıştır. Bunun yanı sıra Batum Özel Temsilci bölgede idari ve toprak reformlarını yerel aktörleri saf dışı brakarak hayata geçirme çabaları *Samuslimano Sakartvelo/İslam Gürcistanı* gazetesinde de yayımlanan İslam Gürcistan'ının Özerkliğinin Temel Hükümleri ile uyuşmamıştır. Başlangıçta beraber hareket eden taraflar bu faaliyetler sonucunda sorunlar yaşamaya başlamışlardır. Bu durum Gürcistan yanlısı grupların çıkarları ile uyuşmadığını varsayarsak Osmanlı\Türk yanlısı grupların da toprak ve idari yönetim üzerinden yaptıkları Gürcistan karşıtlığı faaliyetlerini de göz önünde bulundurursak Gürcistan hükümetinin temsilcisi İslam Gürcistanı Meclisini düşman olarak nitelemesine olanak sağlamıştır. Tüm bu gelişmeler sonucunda *Samuslimano Sakartvelo/İslam Gürcistanı* gazetesine devlet yardımının ke-

[82] *İslam Gürcistanı*, 16 Ocak 1921, N503.

silmesi ile gazetede Gürcistan hükümetini eleştiren yazıların artmasına neden olduğunu belirtebiliriz.

Sonuç olarak *Samuslimano Sakartvelo/İslam Gürcistanı* gazetesi Batum Bölgesinde çıkan ilk Gürcüce gazete olması ve gazeteyi çıkaranların kısa süre zarfında bölgenin tarihsel dönüşüm sürecine tanıklık etmiş, dönemin olaylarını kendi görüş açıları ile yorumlayarak bölgenin geleceğini belirlemeye çalışmalarıyla tarihe geçmiştir.

Tablo 3: Zaman Çizelgesi

Yıl	Gelişme
1877-1878	Rusya-Osmanlı savaşı, Osmanlının bazı bölgelerinin Rus yönetimine geçmesi.
12 Mart 1881	Batum'da ilk Gürcüce eğitim veren okulun açılması.
1917	Bakü Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi'nin Batum'da Osmanlı askeri komutanlığına destekte bulunması, köylülerle görüşmelerin yapılması ve toplumun silahlı birliğinin kurulması gerektiğinin vurgulanması.
17 Aralık 1917	Gürcistan Ulusal Konseyi Yürütme Komitesi "İslam Gürcistan'ındaki eylem ve politik yüzünü netleştirme konusunu" tartışılması.
3 Mart 1918	Brest Litovsk Antlaşması; Kars, Ardahan ve Batum'da halk oylaması ile üç sancağın Osmanlı Devleti'ne katılması.
15 Mayıs 1918	Tiflis'te İslam Gürcistan'ı Kurtuluş Komitesi kuruldu.
14 Eylül 1918	Batum ve Kars'tan Batum vilayeti kurulmuştur.
24 Aralık 1918	Osmanlı askerlerinin Batum'dan çıkması ve İngiliz askeri yönetimine geçmesi
25 Aralık 1918	Gürcistan Parlamentosu, Müslüman Gürcistan'ı halkına hitapta bulunması ve bu bölgeye özerklik verileceğine sözünü vermesi.
11 Ocak 1919	Müslüman Gürcistan'ı Kurtuluş Komitesi'nin basılı organı olan *Samuslimano Sakartvelo/İslam Gürcistanı* gazetesi yayına başladı.
Mart 1919	*Sadâ-yı Millet* gazetesi Batum'da yayına başladı.
31 Ağustos 1919	İslam Gürcistanı Kurtuluş Komitesi, Memed Abaşidze başkanlığında İslam Gürcistanı Meclisi'ni seçen Batum Bölgesi temsilcilerinden oluşan bir kongre topladı, oybir-

	liğiyle Acara'yı özerklik temelinde Gürcistan'a ilhak karar verdi.
25 Aralık 1919	Gürcistan Hükümeti, Acara'nın özerkliğini tanımıştır.
7 Mayıs 1920	Batum bölgesinin kontrolünün İngiliz yönetiminden Gürcistan Devleti'ne devredilmesi kararı alınması.
2 Temmuz 1920	*Sadâ-yı Millet* gazetesini kapanması.
8 Ocak 1921	İslam Gürcistanı Meclisi özerkliğin kapsamını içeren yükümlülük yasasını kabul etmiştir.
21 Şubat 1921	Gürcistan ilk anayasasının kabul edilmesi.

Kaynakça

Gazete

İslam Gürcistanı. 23 Aralık 1919. N 256. http://www.osmanlicagazeteler.org/Oku.php?id=8040 (son erişim 23 Mart 2021)

İslam Gürcistanı. 17 Şubat 1920. N295.

İslam Gürcistanı. 20 Şubat, 1920. N297.

İslam Gürcistanı. 20 Mart 1920. N320.

İslam Gürcistanı. 23 Mart 1920. N321.

İslam Gürcistanı. 2 Nisan, 1920. N330.

İslam Gürcistanı. 14 Mayıs. 1920. N 359.

İslam Gürcistanı. 29 Ekim 1920.N447.

İslam Gürcistanı, 27 Kasım 1920, N 472

İslam Gürcistanı. 7 Aralık 1920.N 476

İslam Gürcistanı. 31 Aralık 1920. N493.

İslam Gürcistanı. 1 Ocak 1921. N 494

İslam Gürcistanı. 4 Ocak 1921. N495.

İslam Gürcistanı. 7 Ocak 1921. N498.

İslam Gürcistanı. 16 Ocak 1921. N503.

Sada-yi Millet. 20 Aralık 1919. Sayı: 84. http://www.osmanlicagazeteler.org/Oku.php?id=8110 (son erişim 23 Mart 2021)

Sada-yi Millet. 31 Aralık 1919. Sayı: 87. http://www.osmanlicagazeteler.org/Oku.php?id=8112 (son erişim 23 Mart 2021)

ივერია. "შიანური მიმოხილვა." 9 იანვარი 1879, N1, თბილისი. (*İveria*. "Yurtiçi inceleme." 9 Ocak 1879, N 1, Tiflis.)

Kitap

Çakır, Hamza. *Osmanlıda basın-iktidar ilişkileri: azınlık basını, Türkçe basın ve dış basın*. Ankara: Siyasal Kitabevi, 2002.

Janelidze, Otar. *The Essays Of The History Of The Democratic Republic Of Georgia.* Tbilisi: National Library of Georgia, 2018.

http://dspace.nplg.gov.ge/bitstream/1234/271051/4/SaqartvelosDemokratiuliRespublikisNarkvevebi.pdf (son erişim 12 Nisan 2021)

Jones, Stephen. *Socialism in Georgian Colors: The European Road to Social Democracy, 1883-1917.* Harvard University Press, 2005.

Niftiyev, Niyaz. *Mətbuatda Multikulturalizm.* Bakı, 2017 (Niftiyev, Niyaz. *Basında Çokkültürlülük.* Bakü, 2017.

http://shaki.cls.az/front/files/libraries/2472/books/563619095.pdf (son erişim 12 Nisan 2021)

Минимансурович, Калимуллин Айдар. *Региональная История: Учебное Пособие Курсу «История Татарстана. XIX век.* (Елабуга, 2009) (Kalimullin Aydar Minimansurovich, Bölgesel tarih: "Tataristan Tarihi" dersi için ders kitabı. XIX yüzyıl, (Elabuga, 2009)

ანდერსენი, ენდრიუ. *საქართველო და საერთაშორისო შეთანხმებები 1918-1921.* (მწიგნობარი, 2020) (Andersen, Andrew. *Gürcistan ve Uluslararası Anlaşmalar 1918-1921.* (Mtsignobari, 2020)

აჭარის ავტონომიური რესპუბლიკის მთავრობის საქვეუწყებო დაწესებულება - საარქივო სამმართველო. *სამხრეთ-დასავლეთ საქართველო მეზობელ სახელმწიფოთა გეოპოლიტიკური ინტერესების კონტექსტში.* ბათუმი: შოთა რუსთაველის სახელმწიფო უნივერსიტეტი. 2009. (Acara Özerk Cumhuriyeti Hükümeti Alt Dairesi Kurum-Arşiv Bölümü. *Komşu ülkelerin jeopolitik çıkarları bağlamında Güney-Batı Gürcistan.* Batum ve Tiflis: Shota Rustaveli Devlet Üniversitesi, 2009).

გუგუნავა, ნანი. *მემედ აბაშიძე განმანათლებელი.* ბათუმი: გამომცემლობა აჭარა, 1997. (Gugunava, Nani. *Eğitmen Memed Abashidze.* Batum: Acara Yayınevi, 1997).

თედორაძე, დავით. *სამუსლიმანო საქართველო კრებული 1919-1921.* (ბათუმი: გამომცემლობა აჭარა. 2008). (Tedoradze, Davit. *İslam Gürcistan'ı derlemesi 1919-1921.* (Batum: Acara)).

კუპრაშვილი, ჰენრი. *"დიდი რუსიანობა" საქართველოში.* თბილისი: უნივერსალი, 2011 (Kuprashvili, Henri. *Gürcistan'daki "Büyük Rus Boyunduruluğu".* Tiflis: Universali, 2011) https://gtu.ge/Library/Pdf/didi_rus.pdf (son erişim 12 Nisan 2021)

ნაკაშიძე, მალხაზ და ქურსბედიანი, სალომე. *ქართული კონსტიტუციონალიზმის სათავეებთან -საქართველოს 1921 წლის კონსტიტუციის 90 წლისთავი.* (ბათუმი: გრაალი, 2011 (Nakashidze, Malkhaz ve Kursbediani, Salome. *Gürcü Anayasacılığının Kökeninden - Gürcistan 1921 Anayasasının 90-cı yıldönümüne* (Batum: Graali, 2011).

ტყეშელაშვილი, ვარლამ. *ქართული გაზეტის ასი წლის ისტორია.* Тифлисъ: Надежда, 1916. (Tkeshelashvili, Varlam. *Gürcü Gazetesinin Yüz Yıllık Tarihi.* Tiflis: Nadejda 1916)
http://dspace.gela.org.ge/bitstream/123456789/6754/1/Katul%20gazetis%20asi%20clis%20Ist.-1916.pdf (son erişim 12 Nisan 2021)

შარიძე, გურამ. *მემედ აბაშიძე.* თბილისი და ბათუმი: სახალხო წიგნი, 1995. (Saridze, Guram. *Memed Abaşidze.* Tiflis ve Batum: Sakhalkho Tsigni, 1995).

Dergi, Sempozyum

Aslan, Zehra ve Usta, Yeliz. "Dış Basın ve Osmanlı Arşiv Belgeleri Işığında Brest Litovsk'tan İngiliz İşgaline 'Batum' (Haziran 1918-Ocak 1919)." *Karadeniz İncelemeleri Dergisi.* 22 (2017) https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/303487 (son erişim 12 Nisan 2021)

Elmas, Buket. "The Impact of Batumi on Turkish-Georgian Relations During The Period of National Struggle". *Journal of Caucasian Studies.* Vol. 5 (November 2019).

Sarı, Mustafa. "Batum'da Son Türk İdaresi (1921)." *VAKANÜVİS - Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi.* Vol. 2 (2017) https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/368105 (son erişim 12 Nisan 2021)

Tsurtsumia, Zaza. "Batum Bölgesi'nde Sadâ-yı Millet Harekâtı ve Osmanlı Yanlısı Faaliyetleri (1918-1921)," (Ekim 1917 Sovyet İhtilali'nin yüzüncü yılında Türk Dünyası'ndaki Bağımsızlık fikri ve siyasi hareketler Sempozyumu'nda, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Türk Ocakları İstanbul Şubesi, İstanbul,16-17 Ekim 2017 sunulmuş bildiri).

https://www.academia.edu/35593589/Batum_B%C3%B6lgesi_nde_Sad%C3%A2_y%C4%B1_Millet_Harek%C3%A2t%C4%B1_ve_Osmanl%C4%B1_Yanl%C4%B1s%C4%B1_Faaliyetleri_1918_1921_ (son erişim 12 Nisan 2021)

Tsurtsumia, Zaza. *100. yılında Sovyet ihtilali ve Türk Dünyası* içinde "İslam Gürcistanı Gazetesi Redaktörü Memed Abaşidze ve Batum Acara Özerklik Sorunu". Ankara: Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü. 2018.

ვაშაყმაძე, ზაზა. "რელიგიების როლი საქართველოში" 1918-2018." ნაშრომი წარმოდგენილია ინტერრელიგიური დიალოგი მშვიდობისათვის" III კონფერენციაზე, რელიგიის საკითხთა სახელმწიფო სააგენტო, თბილისი, 17 ივლისი, 2018 წელი. (Vashakmadze, Zaza, "Gürcistan'da Dinlerin Rolü - 1918-2018." Barış İçin Dinler Arası Diyalog III Konferansı'nda sunulan bildiri, Dini Meseleleri Devlet Kurumu, Tiflis, 17 Temmuz 2018) https://religion.gov.ge/assets/Konferencia_III%20-%202018.pdf (son erişim 12 Nisan 2021)

ლეკვეიშვილი, საშა. "ბათუმი ქართულ სატირულ-იუმორისტულ პერიოდიკაში." *მუზეუმის მაცნე.* IX (2017) (Lekveishvili, Sasha. "Gürcü hiciv-mizah dergilerinde Batum." *Muzeumis Macne.* IX (2017)

http://217.147.235.82/bitstream/1234/293615/1/XaritonAxvledianisSaxelobisAcharisMuzeumisMacne_2017_N9.pdf (son erişim 12 Nisan 2021)

მანველიძე, ირაკლი, და ირემაძე, გელა. "გაზეთი „სამუსლიმანო საქართველო და აჭარის ავტონომიის საკითხი." *პოლიტიკა* N 4 (10) (2018). (Manvelidze, İrakli, ve İremadze, Gela. "İslam Gürcistanı Gazetesi ve Acara'nın Özerkliği konusu." *Politika* N4, (10) (2018))

Tez

Ersan, Hülya. "AGOS (1996-2005) Türkiye'de Yayınlanan Türkçe - Ermenice Gazete Üzerine İnceleme." Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, 2007.

https://dspace.ankara.edu.tr/xmlui/bitstream/handle/20.500.12575/33253/208307.pdf?sequence=1 (son erişim 12 Nisan 2021)

გოცირიძე, ქეთევან. "სამოქალაქო ნაციონალიზმის ფორმირების მცდელობა 1918-1921 წლებში საქართველოს დემოკრატიულ რესპუბლიკაში". სამაგისტრო ნაშრომი, ივანე ჯავახიშვილის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტი, 2017. (Gotsiridze, Ketevan. "1918-1921'de Gürcistan Demokratik Cumhuriyeti'nde Liberal Milliyetçilik Oluşturma Girişimleri". Yüksek Lisans Tezi. Ivane Javakhishvili Tbilisi Devlet Üniversitesi, 2017.)

დიასამიძე, მალვინა. "ქართული სასკოლო განათლების სისტემის ფორმირების აქტუალური საკითხები აჭარაში 1878-1917 წლებში." სამაგისტრო ნაშრომი, საქართველოს საპატრიარქოს წმიდა ტბელ აბუსერისძის სახელობის სასწავლო უნივერსიტეტი, 2019. (Diasamidze, Malvina. "1878-1917'de Acara'da Gürcüce Okulun Eğitim Sisteminin Oluşumunda Güncel Sorunları." Yüksek Lisans Tezi, St. Tbel Abuseridze Öğretim Üniversitesi, 2019) https://openscience.ge/bitstream/1/413/1/samagistro%20diasamidze.pdf (son erişim 13 Nisan 2021)

კუკულაძე, გუგული. "საქართველოს პარლამენტის როლი ქვეყნის ტერიტორიული მთლიანობის შენარჩუნებისთვის ბრძოლის პროცესში 1918-1920 წწ. (სამხრეთ-დასავლეთ საქართველო)". სადოქტორო პროგრამა, ბათუმის შოთა რუსთაველის სახელმწიფო უნივერსიტეტი, 2016. (Kukuladze, Guguli. "Ülkenin Bölgesel Bütünlüğünün Korunması Mücadelesinde Gürcistan Parlamentosunun Rolü 1918-1920. (Güney-Batı Gürcistan)". Doktora Programı. Batum Shota Rustaveli Devlet Üniversitesi, 2016)

ქუცნიაშვილი, ლიანა. "რელიგიური ვითარება აჭარაში (XIX საუკუნის 70-იანიწლები- 1904 წელი)." სადოქტორო პროგრამა, საქართველოს საპატრიარქოს წმიდა ანდრია პირველწოდებულის სახელობის ქართული უნივერსიტეტი, 2019). (Kutsniashvili, Liana. "Acara'da Dini Durum (XIX yüzyılın 70'leri - 1904)." Doktora tezi, SANGU, 2019.

http://dl.sangu.edu.ge/pdf/dissertacia/lianaqucniashvili.pdf (son erişim 12 Nisan 2021)

İnternet sayfası

Civil.ge. "მთავრობამ ბათუმის ოლქის განსაკუთრებულ რწმუნებულად გრიგოლ გიორგაძე დანიშნა". (Civil.ge. "Hükümet, Grigol Giorgadze'yi Batum bölgesinin özel temsilcisi olarak atadı") son erişim 28 Şubat 2021 https://civil.ge/ka/archives/382466

Civil.ge. "ბათუმის ოლქის გენერალ-გუბერნატორად ბენია ჩხიკვიშვილი დაინიშნა". (Civil.ge. "Benia Chkhikvishvili, Batum Oblastı Genel Valisi olarak atandı") son erişim 27 Şubat 2021 https://civil.ge/ka/archives/358048

Civil.ge. "ბენია ჩხიკვიშვილი ბათომის ოლქის მცხოვრებთ მიმართავს".(Civil.ge. "Benia Chkhikvishvili, Batum Oblastında yaşayanlara hitap ediyor") son erişim 28 Şubat 2021 https://civil.ge/ka/archives/359018

IDFI. "ქართული პრესისა დაბეჭდვითი მედიის ცენზურის მიმოხილვა." Son görülme 30 Aralık 2020 (IDFI. "Gürcü Basını ve Yazılı Medya Sansürünün İncelenmesi.") https://idfi.ge/ge/georgian_press_and_print_media_review

Астраханская краеведческая коллекция. "Газета "Восточные известия." (Astrakhan Yerel Tarih koleksiyonu" elektronik kütüphanesi. "Vostochnyye İzvestiya Gazetesi"). Son erişim 25 Ocak 2021 http://aonb.astranet.ru/kk/col9.html

Откудародом. "Изистории харьковской периодической печати (1812 - 1917 гг.), С. В. Мирошниченко." ("Kharkov periyodik basının tarihinden (1812 - 1917), S. V. Miroshnichenko." Otkudarodom). son erişim 25 Ocak 2021 https://www.otkudarodom.ua/ru/iz-istorii-harkovskoy-periodicheskoy-pechati-1812-1917-gg-s-v-miroshnichenko

Президентская библиотека. "ЗАКОН О ПЕЧАТИ ИМПЕРАТОРА АЛЕКСАНДРА II." (Prezidentskaya Biblioteka. "İMPARATOR ALEXANDER II BASIN YASASI") son erişim 12 Ocak 2021 https://www.prlib.ru/history/619177

ბათუმის მერია. "ჩვენი ქალაქი -ისტორია." (Batum Büyükşehir Belediyesi. "Bizim Şehrimiz - Tarih." Son görülme 25 Aralık 2020) https://batumi.ge/ge/?page=show&sec=2

ბარამიძე, რუსლან. "ისტორიული პროცესების გავლენა მუსლიმ თემზე აჭარაში." EMC. 4 მარტი 2019. (Baramidze, Ruslan. "Tarihi Süreçlerin Acara Müslüman Toplumu Üzerindeki Etkisi." EMC. 4 Mart 2019) https://emc.org.ge/ka/products/istoriuli-protsesebis-gavlena-religiur-temze-muslimebi-acharashi

საქართველოს პარლამენტის ეროვნული ბიბლიოთეკა, ბიბლიოვიკი. „სამუსლიმანო საქართველოს განმათავისუფლებელი კომიტეტი" (Gürcistan Ulusal Parlamento Kütüphanesi, Bibliovik."İslam Gürcistan'ı Kurtuluş Komitesi"). Son erişim 23 Şubat 2020

http://www.nplg.gov.ge/wikidict/index.php/სამუსლიმანო_საქართველოს_განმათავისუფლებელი_კომიტეტი

საქართველოს პარლამენტის ეროვნული ბიბლიოთეკა. "ტფილისის უწყებანი." საქართველოს გაზეთები. (Gürcistan Parlamentosu Ulusal Kütüphanesi. "Tiflis Uts'q'ebani." Gürcistan Gazeteleri.) Son görülme 1 Ocak 2021. http://www.nplg.gov.ge/paperge/ka/browse/002934/

საქართველოს პარლამენტის ეროვნული ბიბლიოთეკა. "მემედ ბეგ აბაშიძე (სანჯაყ-ბეგაბაშიძე)." Son erişim 26 Aralık 2020. (Gürcistan Ulusal Kütüphanesi. "Memed Bey Abaşidze") http://www.nplg.gov.ge/ilia/ka/00000029/

საქართველოს საკანამდებლო მაცნე. "საქართველოს კონსტიტუცია (1921 წლის 21 თებერვალი)." (Legislative Herald of Georgia. "Gürcistan Anayasası (21 Şubat 1921)." Son erişim 25 Aralık 2020) https://www.matsne.gov.ge/ka/document/view/4801430?publication=0

ქართველოს პარლამენტის ეროვნული ბიბლიოთეკა. "Закавказский вестник." (Gürcistan Parlamentosu Ulusal Kütüphanesi. "Zakavkazski Vestnik"). Son erişim 11 Ocak 2021 http://www.nplg.gov.ge/paperge/ka/browse/001498/set/

Öz: Makale Birinci Dünya Savaşı sonrasında bağımsız Gürcistan'ın kuruluş sürecinde Batum Bölgesi'ndeki siyasi süreçleri ve gelişmeleri *Samuslimano Sakartvelo/İslam Gürcistanı* gazetesi üzerinden incelemektedir. Müslüman nüfusun çoğunluğu oluşturduğu Batum bölgesinde bağımsızlığını kazanmış olan Gürcistan devletine katılmak isteyen Batum Gürcülerinin sesi olan gazete, bölgenin Türk, İngiltere ve Gürcistan kuvvetleri arasında el değiştirmesiyle önemli bir işlev yüklenmiştir. Gürcistan yanlısı tutumuna karşın, Batum bölgesinin özyönetim ve özerkliği tartışmaları sırasında gazete, Gürcistan hükümetini de eleştirmekten geri kalmamıştır.

Anahtar sözcükler: *Samuslimano Sakartvelo/İslam Gürcistanı*, Gürcistan Demokratik Cumhuriyeti, Batum, Memed Abaşidze, Gürcü Basını

Politics of Batum and the Newspaper *Samuslimano Sakartvelo/İslam Gürcistanı*

Abstract: This article examines the political processes and developments in the Batumi region after the end of the First World War with an eye on the *Samuslimano Sakartvelo/Islam Gürcistanı* newspaper. Being the organ of the Batum Georgian Muslims aiming to unite with newly independent Georgia, the newspaper played an important role while the region with its Muslim majority was occupied alternately by Turkish, English and Georgian forces. Although the paper took a pro-Georgian stance, it did not refrain from criticizing the Georgian Government during the discussions on self-government and autonomy.

Keywords: *Samuslimano Sakartvelo/İslam Gürcistanı*, Democratic Republic of Georgia, Batum, Memed Abaşidze, Georgian press

Değini...

Tavisupali Sakartvelo (Özgür Gürcistan) Üzerine Kısa Bir Değerlendirme

Parna-Beka ÇİLADE

Osmanlı İmparatorluğu'nun hakim olduğu topraklarda ve onun merkezî bölgesinde kurulan Türkiye Cumhuriyeti'nin sınırları içinde çıkmış az sayıdaki Gürcüce (veya Gürcü kültürü alanındaki) dergi veya gazetelerden biri, *Tavisupali Sakartvelo*'dur. Bununla birlikte bu süreli yayın iki ayrı zamanda yayımlanmış olup ilk *Tavisupali Sakartvelo* gazetesi, Osmanlı sınırları içinde değil, Ocak 1913'te Cenevre'de basılmıştır.[1] Rusya'nın işgali altındaki Gürcistan'ın bağımsızlığını sağlama yolunda yayın yapan bu ilk *Tavisupali Sakartvelo* ile 1921-1922 arasında İstanbul ve Paris'te yayımlanmış olan *Tavisupali Sakartvelo* arasında hem aynı adı taşıması hem de aynı amaçla yayımlanmış olması göz önüne alarak doğrudan bağ kurmak yanlış olmaz. "Tavisupali Sakartvelo" adı, bir bakıma Gürcü bağımsızlık hareketinin simgesi olmuş, Sovyetler Birliği'nden Gürcistan'ın bağımsızlığını kazanması için mücadele etmiş olan "Yuvarlak Masa" adlı siyasal ittifakın "toplumsal ve siyasal gazete"si de 1990 yılında bu ad altında yayımlanmıştır.[2] *Tavisupali Sakartvelo*'nun Cenevre dönemini bir yana koyarsak, ele aldığımız konu açısından ilk süreli yayın *Samuslimano Sakartvelo/İslam Gürcistanı*'dır. Gürcüce ve Türkçe (Osmanlıca) çıkan *Samuslimano Sakartvelo* 1919-1921 arasında Batum'da yayımlanmasına karşın, yayımlandığı tarihlerde Batum Osmanlı sınırları içinde bulunmuyordu.

Türkiye'de daha geç dönemde de Gürcü kültürü alanında süreli yayınlar çıkmıştır. Bunlardan biri olan *Çveneburi* (1977-1979) dergisi başlangıçta Türkiye'de değil, İsveç'te basılıyordu. Bu derginin sadece son sayısı (6-7. birleşik sayı) İstanbul'da yayımlanmıştır. *Mamuli* ve *Pirosmani* ise İstanbul'da yayımlanmış dergilerdir.

---

[1] "თავისუფალი საქართველო" (*Tavisupali Sakartvelo*, "Özgür Gürcistan"), Ocak 1913, 1. sayı. Bu yazıyı yazarken bu derginin sadece bu sayısına ulaşabildim.

[2] "თავისუფალი საქართველო" (*Tavisupali Sakartvelo*, "Özgür Gürcistan"), Tiflis, 23 Ekim 1990, 1. sayı.

Çveneburi ve *Mamuli* sadece Türkçe, *Pirosmani* ise iki dilde (Türkçe ve Gürcüce) basılıyordu. Bu arada, *Tavisupali Sakartvelo* gazetesinin diğerlerinden farklı olarak yabancı topraklarda sürgün Gürcüler tarafından çıkarıldığını belirtmeliyim.

Birinci *Tavisupali Sakartvelo*'nun ilk sayısı, 24 sayfa olarak Ocak 1913'te Cenevre'de yayınlandı. Aylık bir dergi olan bu yayın organı, Gürcistan'ın bağımsızlığı için mücadele eden "Ayrılıkçı Cenevre Grubu" tarafından çıkarılıyordu. Bu arada, bu dönemde "ayrılıkçı" sözcüğünün günümüzdekinden farklı bir anlamda, sıklıkla küçük ülkelerin bağımsızlık mücadelesi manasında kullanıldığını belirtmeliyim.[3] "Ayrılıkçı Cenevre Grubu" Petre Surguladze, Leo Kereselizde, Giorgi Kereselidze, Nestor Mağalaşvili'den oluşuyordu. Daha sonra İstanbul'da toplanan bu komiteye Giorgi Maçabeli, Miheil Tsereteli, Meliton Kartsivadze, Ziya Bey Abaşidze ve Şalva Vardidze de katılmıştır. *Tavisupali Sakartvelo* bu siyasi grubun yayın organıydı. Dergi, 1913 yılında (Ocak-Aralık) 12 sayı, 1914 yılında (Ocak-Aralık) da 12 sayı çıkmıştır. Derginin ilk sayısında, "Yayın Kurulundan" adı altında uzun bir yazı ile "Gürcü ulusu ve ulusal birlik", "Gürcü ulusu ve Gürcistan Toprakları", "Aynı Görüşten ve Aynı Hissiyattan Olanlara" adı yazılar yer almıştır. Daha sonra bu grup, daha Cenevre kentindeyken "Gürcistan Bağımsızlık Komitesi"ne (1914-1918) dönüşmüştür. Bu komite hakkında ilk kez 1962 yılında, komitenin hayattaki son üyesi Miheil Tsereteli'nin katkılarıyla Kalistrate Salia tarafından Paris'te yayımlanan *Bedi Kartlisa* adlı dergide uzun bir yazı yayımlanmıştır.[4] "Ayrılıkçı Cenevre Grubu"nun yerini alan Gürcistan Bağımsızlık Komitesi, Osmanlı Devleti'yle de anlaşmaya varılarak Almanya'nın desteğiyle kurulmuştu ve Gürcistan'da Rus işgaline son vermek için savaşıyordu. Osmanlı sınırları içinde "Lejyon" olarak adlandırılan askeri birliklere sahipti. Bununla birlikte İstanbul'daki Gürcü Katolik Manastırı hakkında yazdığı kitapta Şuşana Putkaradze, *Tavisupali Sakartvelo*'nun 1913-1914 yıllarında bu manastırın matbaasında basıldığını, Gürcü Lejyonu'nu kurma fikrinin de 1914 yılında burada doğduğunu yazar.[5] Sürgündeki Gürcüler üzerine çalışmalarıyla tanınan Guram Şaradze'nin bu alandaki kitabında benzer bir bilgiye rastlamadım.[6]

İkinci *Tavisupali Sakartvelo*, Kızıl Ordu'nun Gürcistan'ı işgal etmesi üzerine Gürcistan'ı terk etmek zorunda kalan Gürcüler tarafından İstanbul'da yayımlanmıştır. Feriköy'deki Katolik Gürcü Manastırı'nın matbaasında basıldığı bilinen gazete (veya dergi), satılmak veya dağıtılmak üzere basılmıyordu. Bunun böyle olmadığı her sayının başında belirtilmiştir. 1918-1921 arasında bağımsız olan Gürcistan'ın sürgündeki hükümeti üyeleri ve bu hükümetin çevresindeki aydınlar,

[3] Giorgi Mamulia, "Gürcistan Bağımsızlık Komitesi Hakkında Yeni Keşfedilmiş Anılar", *Pirosmani* dergisi, Yaz 2010, 11. sayı, s. 37 (2. dipnot).

[4] K, Salia, "საქართველოს დამოუკიდებლობის კომიტეტი პირველი მსოფლიო ომის დროს (Birinci Dünya Savaşı Sırasında Gürcistan Bağımsızlık Komitesi), "ბედი ქართლისა" (*Bedia Kartlisa*), Paris, 1962, 39-40. sayı, s. 16-30.

[5] Şuşana Putkaradze, "სტამბოლის ქართულის ავანე" (*Stambolis Kartuli Savane*, "İstanbul Gürcü Manastırı"), Tiflis, 2012, s. 23-24.

[6] Guram Şaradze, "უცხოეთის ცის ქვეშ" (*Utshoetis Tsis Kveş*, "Yabancı Göğün Altında"), Tiflis, 1991-1993, 3 cilt, 3. cilt, s. 466.

Mart 1921'den itibaren bir süre İstanbul'da, Feriköy'deki Katolik Gürcü Manastırı'nda konaklamış, ardından Türkiye'den ayrılmış veya ayrılmak zorunda kalmıştır.

İkinci *Tavisupali Sakartvelo*, 1921 yılında 14 (1-14) sayı, 1922 yılında 13 (15-27) sayı yayınlanmıştır. Kendisini bazen gazete, bazen de dergi olarak niteleyen *Tavisupali Sakartvelo*, sürgündeki Gürcistan hükümetinin ilk siyasi süreli yayın olarak tanımlanabilir. "Siyasi güçler" dememin nedeni, gazetenin 21. sayısında da belirtildiği gibi, *Tavisupali Sakartvelo*, siyasal bir partinin veya belli bir siyasi görüşün değil, Gürcistan'ın bağımsızlığı temeli üzerinde geniş bir yelpazenin yayın organı olma prensibiyle çıkıyor olmasıydı. Paris'te yayımlanan 20. sayısından itibaren farklı siyasi güçlerin ortak yayın organı olduğu konusunda anlaşmaya da varılmıştır.[7] İlk sayısı, sürgün hükümetimin Batum'dan İstanbul'a gidişinden iki ay sonra, 15 Mayıs 1921 'de basılmıştır. İlk sayıda, Kızıl Ordu'nun ülkeyi işgal etmesiyle Gürcistan'da ifade özgürlüğünün ve bağımsızlığın son bulduğu belirtiliyordu. Dergi, Cenevre'de çıkan ilk *Tavisupali Sakartvelo* gibi 24 sayfa olarak yayımlanmış, ancak bazı sayıları 16, 20, 32 ve 36 sayfa olarak da basılmıştır. Bazı sayıların ilk sayfasında o sayının kaç sayfa olduğu not edilmiştir. 1921 yılında 9 ve 10. sayılar bir arada, "birleşik sayı" olarak çıkmıştır. Öte yandan gazete birkaç sayıda ilave de vermiştir.[8]

15 Mayıs'ta çıkan ilk sayıda yayın kurulu adıyla kaleme alınmış olan yazıda, halkın komünist cennette "mutluluğu" tadacağı, fakat sorunlarını dile getiremeyeceği, entelektüel olarak sadece sonu gelmez tefahür ve demagojiyle besleneceği belirtilmiştir. Ülkede olup bitenden halkın hiçbir zaman haberdar olmayacağı söylenmiş, ama Gürcü halkının bu komünistlerin esaretini hiçbir zaman kabul etmeyeceği yazılmıştır. "Amacımız nedir" sorusu sorularak derginin amaçları sıralanmıştır. Gürcistan'ın bağımsız yaşamına yeniden dönmesi ve bağımsız devlet olarak çalışmalarını sürdürmesi; bunun için geçmişin değerlendirilmesi, bugünün anlaşılması ve bu sayede, kısa zaman içinde ülkeyi özgürlüğüne taşıyacak geleceğin göz tasarlanması gibi prensipler sayılmıştır. Bağımsız Gürcistan ve Gürcistan halkının iradesine bağlı ve güveniyle donanmış bir yönetim ile halkın benimsediği demokrasi, derginin şiarı olarak ifade edilmiştir. Dergiyi çıkaranlar son derece yalın ve basit bir programa sahip olduklarını yazmış, bunu da mütecaviz Rusya'nın Kızıl Ordu'sunun Gürcistan'dan çıkarılması ve halkın kendini ifade etme haklarının iade edilmesi olarak özetlenmiştir. Yazı "Yaşasın bağımsız Gürcistan Demokratik Cumhuriyeti!" sözleriyle son bulmuştur.

Dergide Rusya'daki gelişmeler, Gürcistan'daki olaylar, "Avrupa ve Gürcistan" genel başlığı altında Avrupa basınında Gürcistan konusunda çıkan yazılar ve haberler, Avrupa'da sosyalist hareketler konusunda yazı ve haberler verilmiştir. Bunlardan birinde Gürcü Sovyet yönetiminin Alman kapitalistlere 40 yıllık vadeyle Gürcistan'ın ormanlarını işletme hakkının verilmesi ele alınmıştır. *Tavi-*

[7] "თავისუფალი საქართველო" (*Tavisupali Sakartvelo*, "Özgür Gürcistan"), "Yayın Kurulundan", 5 Mayıs 1922, 21. sayı, sayfa: 16.

[8] "თავისუფალი საქართველო" (*Tavisupali Sakartvelo*, "Özgür Gürcistan"), 10 Temmuz 1922, 24. sayı; 10 Ağustos 1922, 25. sayı.

supali Sakartvelo'da Gürcistan'daki sosyalist hükümeti deviren Bolşevikleri ağır biçimde kınayan Avrupa sosyalist ve işçi partilerinin açıklamalarını da yayımlamıştır. Dergide sadece Gürcülere değil, Karl Kautsky gibi Gürcü olmayan yazarlara da yer verilmiştir. Dergi, Bolşeviklerin Gürcistan'ı ele geçirmesini birkaç sayıda ele almıştır. "İşgal Altındaki Gürcistan" genel başlığında birkaç sayı devam eden yazılarda, Gürcistan'da Sovyet rejimine karşıtı gösteriler ve hareketler konusunda bilgi verilmiştir. Gazetede, işçi sınıfının Gürcistan'da işgalci olan Bolşeviklere karşı ayaklandığına, yüzlerce köylü ve işçinim Çeka tarafından tutuklandığına dair haberler de yayımlamıştır. Bolşevikler tarafından işgal edilmiş olan Kafkasya'daki Dağlılar, Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan halklarının Bolşevizm'e karşı ortak bildirisi yayımlanmıştır. "Küçük Asya" başlığı altında, Türk-Yunan savaşı, Kürt hareketi, Moskova ve Kars anlaşmalarına dair yazılar yayımlanmıştır. 16 Mart 1921'de Ankara Hükümeti ile Sovyet Rusya arasında imzalanan Moskova Antlaşması, 13 Ekim 1921'de Sovyet Rusya (ona bağlı Sovyet Gürcistan, Sovyet Azerbaycan ve Sovyet Ermenistan) ile Ankara Hükümeti arasında imzalanan Kars Antlaşması, bağımsız Gürcistan'ın ve bağımsız Ermenistan'ın topraklarının paylaşılmasından dolayı ağır biçimde eleştirilmiştir. O dönemde "Samuslimano Sakartvelo" veya "İslam Gürcistanı" olarak da adlandırılan Acara'da Bolşevikler ile Kemalistlerin işbirliği yaptığına dikkat çekilmiştir.

Sonuç olarak, sosyalizmi "proletarya diktatörlüğü" yoluyla inşa etmek isteyen Bolşeviklerin çoğulcu sosyalist partinin (Menşevikler) iktidarda olduğu Gürcistan'ı işgal etmesi, Avrupa ülkelerindeki işçi ve sosyalist partilerin bu işgale karşı takındıkları tavır, bu döneme ait haber ve yazılar açısından *Tavisupali Sakartvelo* gazetesinin hayli ilginç bir süreli yayın olduğunu belirtmek isterim. Bu gazetenin bütün sayıları Gürcistan Parlamentosu Ulusal Kütüphanesi tarafından taranmış ve web sitesine yüklenmiş olup meraklılar ve araştırmacılar bu sayılara ulaşabilir.

თავისუფალი საქართველო
№ 1 1913

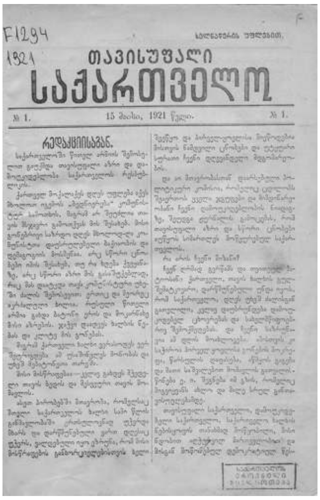
თავისუფალი საქართველო
№ 1. 1921 № 1.

İlk *Tavisupali Sakartvelo* gazetesi, Ocak 1913'te Cenevre'de basılmıştır. [solda] İkincisi ise 1921-1922 arasında İstanbul ve Paris'te yayımlanmıştır. [sağda]

Osmanlı Ülkesinde Kafkaslı (Çerkes) Kişiler ve Gruplar Tarafından Çıkarılan Süreli Yayınlar (1864 - 1923)

Sefer E. BERZEG

Kafkasya'nın Rus Çarlığı tarafından bütünüyle işgali (1864) sonrasında bir milyonun üzerinde Çerkesya yurttaşı (Adıge-Vubıh-Abazalar) silah zoruyla ve feci koşullar içinde, binlerce yıllık anayurtlarından kovulmuş ve gidebilecekleri tek yer olan Osmanlı ülkesine sığınmıştı.[1] Ama büyük kayıplar ve acılar pahasına canlarını attıkları "Halifenin ülkesi" de bu büyük insan kitlesi için bir "cennet" olmadı. Neredeyse atomlarına kadar parçalanmak suretiyle dağıtıldıkları bu yabancı topraklarda, yıkılma sürecine girmiş olan Osmanlı devletinin kaderine bağlı olarak içine düştükleri yaşam kavgası, sosyo-ekonomik sorunlar ve yeni savaşlar yanında ulusal kültürlerini koruma ve geliştirme konularında da çok büyük zorluklarla karşılaşmaya başladılar.

Kafkasyalı sürgünler, bütünüyle yabancısı oldukları ve dil(ler)ini bile anlamadıkları Osmanlı ülkesine, daha ilk kuşaklarda Ahmet Midhat Efendi (Hağur), Ömer Seyfettin (Hatko), Mizancı Murad Bey, Mahmut Sadık, Ahmet Saib (Kaplan) vb. gibi ünlü yazar, gazeteci, tarihçi, eğitimci ve aydınlar armağan etmişlerdi.[2] Ne var ki, konu kendi öz kültürlerini koruma ve geliştirme çalışmalarına gelince hiç beklemedikleri engellerle karşılaşmaya başladılar.

Örneğin "Osmanlı halklarına okuma zevkini veren" ünlü yazar, "ilk öğretmen" Ahmed Midhat Efendi'nin politik bir mesaj da içermeyen "Çerkes Öz-

[1] Bkz: Ali Kasumov-Hasan Kasumov, *Çerkes Soykırımı, Çerkesler'in XIX. Yüzyıl Kurtuluş Savaşı Tarihi*, Kafkas Derneği (Kafder) Yayını, Ankara 1995.
Walter Richmond, *Çerkes Soykırımı*, çev. Erdoğan Boz, Koyusiyah Yayınları, Ankara 2018.
Nihat Berzeg, *Çerkes Sürgünü (Gerçek Tarihi ve Politik Nedenleriyle)*, Ankara 1996.
[2] Sefer E. Berzeg: *Kafkas Diasporasında Edebiyatçılar ve Yazarlar Sözlüğü*, Samsun 1995.

denleri" adlı tiyatro eseri sahneye konup da İstanbul'daki Çerkesler'in yurt özleminden kaynaklanan içten sevgi gösterileriyle karşılanmıştır. "Çerkes yeğeni ve damadı" olan ve biraz Çerkesce de bilen[3] Sultan II. Abdülhamit, sadece bu eserin yasaklanmasıyla yetinmemiş, eserin sahnelendiği Gedikpaşa Osmanlı Tiyatrosu'nu da kazmacılar göndererek bir gece içinde yerle bir ettirmişti.[4] Osmanlı-Türk kültürüne diğer hizmetlerine ek olarak 200'den telif ve tercüme eser kazandırmış bulunan bu ünlü yazar ve gazetecinin, Çerkes Ziya Bey adlı bir deniz subayının yardımıyla Kafkas tarihini yazmak gayesiyle oluşturduğu özel komisyon da benzer bir şekilde engellenmişti.[5]

Kafkasya doğumlu başarılı bir Osmanlı bürokratı olan Ahmet Cavid Paşa (Therkhet) ve arkadaşlarının düzenleyerek litografi yöntemiyle bastırdıkları Arap harfli ilk Çerkes (Adıge) dili alfabesi de baskılar nedeniyle yıllarca aydınlara ve halka ulaşamamış ve gün yüzüne çıkabilmek için Meşrutiyet'in ilanını (1908) beklemek zorunda kalmıştı.[6]

Kafkasyalı aydınların gelişmekte olan Osmanlı liberal hareketi içinde de çok aktif bir şekilde yer almalarında[7] bu ve benzeri olguların da önemli rolü olmuştur. Gerçekten de Avrupa ülkelerinde ve Mısır'da yayınlanan liberal ve Abdülhamit yönetiminin karşıtı yayın organları arasında Kafkasyalı aydınlar tarafından çıkarılan *Mizan* (1886-1909), *Sancak* (1899-1909), *İttihad* (1899), *Terakki* (1906-1908) gibi gazete ve dergiler de önemli yer tutmaktadır. Aynı çevreler tarafından Mısır'da "Çerkes göçmenleri ve bütün Osmanlı milletinin uyanma ve gelişmesine hizmet" gayesiyle çıkarıldığı belirtilen *İçtihad*" gazetesinin, sırf bu ulusal denebilecek niteliği nedeniyle Abdülhamit yönetiminin olduğu kadar Jön Türklerin bir kısmının da saldırılarına hedef olması ve "Mehmed Emin Bey'in rezaletnamesi" olarak nitelendirilmesi ilginçtir.[8]

Osmanlı devletinin, İkinci Meşrutiyet devrimi (1908) ile devletin sona ermesi (1923) arasındaki son on beş yıllık dönemi, sürekli savaşlar ve iç karışıklıklar içinde geçmesine karşın yine de Kafkas sürgünlerinin ulusal kültürlerini koruyup geliştirebilmek için yaptıkları çalışmalar açısından verimli bir dönem olmuştur. Bu dönemde oluşturdukları Çerkes İttihad ve Teavun Cemiyeti (1908), İstanbul'da Kafkasyalılar Arasında Neşr-i Maarif Cemiyeti (1914), Kafkas İttihad Cemiyeti (1915), Şimali Kafkas Cemiyeti (1915), Çerkes Kadınları Teavün Ce-

[3] "… Abdülhamit II, bu dillerden başka, sarayda olup bitenleri anlamak için Çerkesce öğrenmişti. Bu dili iyi konuşamamakla beraber anlıyordu" (Ord. Prof. Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, VIII. Cilt, TTK Yayınları, Ankara 1983, s. 249.

[4] Memduh Ceylan, "Ahmet Midhat Efendi (Hağur)", *Nartların Sesi*, Sayı: 17, Ankara 1976.

[5] Seyın Tıme, "Ahmet Midhat Hağur"; *Yeni Kafkas*, Sayı: 2, İstanbul 1957.

[6] Blenay Batuk, *Çerkes Elifbası-Cerqes Eelfıb*; (Önsöz Bölümü), Şimali Kafkas Cemiyeti, Mektep Kütüphanesi, No 1. İstanbul 1335. Önsözün yeni harflerle basılmış metni için: "Bir Alfabe Önsözü"; *Yamçı*, Sayı: 7-16, Ankara 1978, s. 71-75.

[7] Sefer E. Berzeg, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Demokratikleşme Savaşımı ve Kuzey Kafkasyalılar (1859-1908)"; *Kafkasya Gerçeği*), Sayı: 4, Samsun 1991.

[8] M. Şükrü Hanioğlu, *Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti ve Jöntürklük (1889-1902)*, İstanbul, s. 633.

miyeti (1919), Kafkas Teali Cemiyeti (1920) vd. sosyo-kültürel kuruluşlar sayesinde Kafkasya'da ve sürgünde ulusal kültürün geliştirilmesi için önemli hazırlık çalışmaları yapılmıştır.[9]

Çerkes (Adıge ve Abhaz) dillerinin Arap ve Latin kökenli alfabeleri bu dönemde oluşturularak Osmanlı topraklarındaki Kafkasya sürgünlerinin dağınık yerleşim yerleri yanında anayurt Kafkasya'da bile bir ölçüde yayılmıştır. Kafkasya'ya öğretmenler gönderilmiş, anadilde eğitim veren bazı örnek okullar açılmış, Kafkas tarihine, Çerkes dili ve kültürüne yönelik araştırmalar yapılarak Çerkesce, Türkçe, Arapça, Fransızca vb. dillerde kitaplar ve süreli yayınlar yayınlanmıştır. Ulusal kültürü işleyen *Ğuaẓe* (İstanbul, 1908-1914), *Kafkas* (İstanbul, 1914), *Kafkas* (Bursa 1919), *Diyane* (1920) gibi bazı süreli yayınlar da bu dönemde çıkmıştır.

Osmanlı İmparatorluğu'nun sonunu getiren I. Dünya Savaşı, Osmanlı'daki Kafkasyalı nüfusta önemli kayıplara yol açtığı gibi, sürgünde korunmaya ve geliştirilmeye çalışılan Kafkas kültürüne de büyük bir yıkım getirmiştir. Osmanlıyı yıkıp dağıttığı gibi, sürgünde oluşmaya başlayan yeni Kafkasyalı aydınlar kitlesini büyük ölçüde yok etmiş ve toplumun sosyo-kültürel yapısında da büyük yaralar açmıştır.

I. Osmanlı Ülkesinde Kafkas-Çerkes Aydınları Tarafından Çıkarılan Genel Konulu Bazı Süreli Yayınlar (1864-1923)

Devir (1872)

Kafkas (Çerkes) kökenli ünlü yazar ve gazeteci Ahmet Midhat Efendi (Hağur) tarafından İstanbul'da (Pazar ve Cuma günleri dışında) her gün yayınlanan ve "siyasi haberler, edebiyat, letaif, mali konular ve ticari konulardan bahseden" Osmanlıca (Türkçe) bir gazetedir. Kısa bir süre sonra, yayınladığı bir makale nedeniyle kapatılmıştır.[10]

Bedir (1872)

Devir gazetesinin kapatılması üzerine Ahmet Midhat Efendi (Hağur) tarafından onun devamı olarak çıkarılan haftalık siyasi, edebi gazetedir. Bu gazete de yayınladığı yazılar yüzünden istibdat yönetimince kapatılmıştır.

Dağarcık (1872-1873)

İstanbul'da Ahmet Midhat Efendi (Hağur) tarafından 15 günde bir yayınlanan fikir ve biyografi dergisidir. Dergide yayımlanan "Duvardan Bir Sada" başlıklı makalesi "dinsizlik" sayılarak bu dergisi de kapatılmış ve Ahmet Midhat Efendi de Rodos adasına sürgün edilmiştir.[11]

---

[9] Sefer E. Berzeg, *Gurbetteki Kafkasya'dan Belgeler*, Ankara 1985.

[10] *Hakkı Tarık Us Kütüphanesi Süreli Yayınlar Kataloğu*, İBB Yayınları, İstanbul 2006, s. 97 (*Devir*'in 1-13. Sayıları Hakkı Tarık Us Kütüphanesi'nde mevcuttur).

[11] *Hakkı Tarık Us Kütüphanesi Süreli Yayınlar Kataloğu*, İBB Yayınları, İstanbul 2006, s. 169 (*Dağarcık*'ın 1-10 sayıları adı geçen kütüphanede mevcuttur).

Kırkambar (1873-1876)

Ahmet Midhat Efendi tarafından, İstanbul'da 15 günlük ve aylık olarak 34 sayı çıkarılan edebi-kültürel dergidir. Ahmet Midhat Efendi'nin lakaplarından biri olan *Kırkambar*, bu dergiye de ad olarak verilmiştir. Yazarın anayurdu Kafkasya hakkında kaleme aldığı "Çerkezistan'da Usul-i Hükümet ve Suret-i Medeniyet" vd. bazı ilginç makaleleri bu dergide yayınlanmıştır.[12]

İttihad (1876)

Ahmet Midhat Efendi (Hağur) tarafından, İstanbul'da kendisine ait Kırkambar Matbaası'nda basılan ve "Osmanlı heyet-i müctemiasını teşkil eden akvamın menafi-i Osmaniyesine hizmet eden", Osmanlıca (Türkçe) günlük bir gazetedir.[13]

Tercüman-ı Hakikat (1878-1921)

Ahmet Midhat Efendi'nin 26 Haziran 1878'de yayınlamaya başladığı gazetedir. Büyük ölçüde kendisinin yazıları ve tefrikalarıyla doluydu. Bu gazetesinde daha önceki yönetim karşıtı tutumunu terk eden Ahmet Midhat Efendi, daha çok halka okuma alışkanlığı edindirme ve onu eğitme yönünde, bir tür ansiklopedik gazeteciliği ilke edinmiştir. Birçok ünlü Osmanlı gazetecisinin yetişmesinde de okul rolü oynayan *Tercüman-ı Hakikat* gazetesi, Ahmet Midhat Efendi'nin 1913 yılında ölümünden sonra da el değiştirerek yayınını sürdürmüş, 11 Şubat 1921'de çıkan 14677. sayısıyla kapanmıştır.

Kamer (1886)

Kafkas-Abhazya kökenli eğitimci ve yazar Ali Nazıma ile Kondukzade Murat beyler tarafından İstanbul'da yayınlanan edebi-fenni bir dergidir.

Mizan (1886-1909)

Kafkas-Dağıstan'lı (Dargili) Murad Bey tarafından 1886'da İstanbul'da yayınlanmaya başlanan ve onun siyasi mücadele yaşamına paralel olarak Kahire (1886), Paris-Cenevre (1897) ve tekrar İstanbul'da (1908-1909) yayınını sürdüren haftalık (ve günlük) siyasi-edebi-mizahi gazetedir. Önce Sultan Abdülhamit istibdadına, sonra da İttihat ve Terakki Partisi'nin totaliter yönetimine karşı yayın yapmıştır. Mizancı Murad olarak da anılan Mehmed Murad Bey'in Padişah'a inanıp onunla anlaşarak İstanbul'a döndüğü ve gözaltında yaşadığı 1899-1908 yılları arasında, *Mizan* gazetesi de yayınına ara vermek zorunda kalmıştır. *Mizan*, Arapça'da ölçü aleti, terazi anlamlarına gelmektedir.[14]

Sancak (1899-1909)

Kafkas-Dağıstanlı (Kumuk) tarihçi ve yazar Ahmed Saib (Kaplan) Bey tarafından 1899-1907 yıllarında Kahire'de, Sultan Abdülhamit'in müstebit yönetimine muhalif olarak 71 sayı yayınlanan haftalık bir dergidir. 1908 Meşrutiyet

---

[12] *Hakkı Tarık Us Kütüphanesi Süreli Yayınlar Kataloğu*, İBB Yayınları, İstanbul 2006, s. 203 (Adı geçen makalenin sadeleştirilmiş metni için bakınız: "Çerkesya'da Hükümet Şekli ve Uygarlık Düzeni". *Yeni Forum Dergisi*, Sayı: 312, Ankara 1995, s. 38-42).

[13] *Hakkı Tarık Us Kütüphanesi Süreli Yayınlar Kataloğu*, İBB Yayınları, İstanbul 2006, s. 203.

[14] *Hakkı Tarık Us Kütüphanesi Süreli Yayınlar Kataloğu*, İBB Yayınları, İstanbul 2006, s. 265.

devriminden sonra (1909), yayınını bir süre de günlük gazete olarak İstanbul'da sürdürmüştür.[15]

Vatan (1901)

Paris'te 1902 yılında toplanan Osmanlı Liberalleri Kongresi'ne de Şhaplı Hüseyin Tosun Bey'le birlikte "Çerkes delegesi" olarak katılmış olan Dr. Kolağası (Yüzbaşı) Çerkes Kemal Bey'in, mensubu bulunduğu *İstikbal-i Vatan ve Millet Cemiyet-i Osmaniyesi* adlı Sultan Abdülhamit karşıtı siyasal grup adına, İsviçre'nin Cenevre kentinde yayınladığı Türkçe bir gazetedir.

Ancak 1-4. sayılarına rastlayabildiğimiz bu gazete, Cenevre'de haftada bir kez ve şapoğraf sistemiyle yayınlanmıştır. O dönemde bir muhbir tarafından Sultan Abdülhamit'e verilmiş olan bir jurnalde şöyle denmektedir: "…Çerkes Kemal'in hanesinde bir matbaa mevcut olup, yakında *Vatan* adında bir gazete yayınlanacaktır. Kemal'in katiyen kuvve-i kalemiyesi olmadığından muharrirliğini Şerafeddin (Mağmumi) ifa edecektir. Şimdiden Kemal'in hanesinde ilan hazırlanmıştır…".[16]

Terakki (1906-1908)

Kafkas-Abhazya kökenli Damat Mahmut Paşa'nın çocukları olan ve annelerinin Osmanlı hanedanına mensup olması nedeniyle "Prens" olarak tanınan Sabahaddin[17]ve Ahmed Fazlı (Kuazba) kardeşlerin, Sultan Abdülhamit'in istibdat yönetiminden kaçarak gittikleri Paris'te yayınladıkları aylık bir siyasi-edebi dergidir. Sabahaddin Bey'in kurduğu Teşebbüs-ü Şahsiye ve Adem-i Merkeziyet Cemiyeti'nin organı olarak yayınlanan bu dergide, Kafkas yurtseveri bir devrimci olan Şhaplı Hüseyin Tosun Bey[18]de yer almıştır.

İstanbul'da Meşrutiyet yönetiminin ilanı üzerine (1908), Kuazba Mehmed Sabahaddin Bey ve kardeşi Ahmed Fazlı Bey de 20 sayısı yayınlanmış olan bu dergiyi kapatarak İstanbul'a dönmüşlerdir.

Gazete (1908)

Kafkas-Çerkes kökenli ünlü gazeteci Abdullah Zühdü Bey tarafından İstanbul'da, Meşrutiyet'in ilanından sonra (1908) yayınlanmaya başlayan günlük bir gazetedir.

Yeni Gazete (1908-1919)

İstanbul'da Abdullah Zühdü Bey tarafından çıkarılan *Gazete* (1908)'nin isim değiştirmesi ile ve onun devamı olarak yayınlanan resimli günlük siyasi gazetedir. Yine Kafkasya kökenli olan yakın arkadaşı, gazeteci-yazar Mahmud Sadık ile Hakkı Behiç beyler de bu gazetenin yazarları arasındaydılar.

[15] Bkz: Tülay Ercoşkun, "Ahmed Saib ve Sancak Gazetesi"; *Kebikeç*, Sayı: 26, Ankara 2008, s. 97-144.

[16] Asaf Tugay, *İbret- Abdülhamit'e Verilen Jurnaller ve Jurnalciler*, İstanbul 1962, s. 60.

[17] Biyografisi için: Sefer E. Berzeg, *Kafkas Diasporasında Edebiyatçılar ve Yazarlar Sözlüğü*, Samsun 1995, s. 175-177.

[18] Biyografisi için bakınız: Sefer E. Berzeg, "Hüseyin Tosun Şhaplı"; *Çerkes-Vubıhlar, Soçinin İnsanları*, Ankara 2013, s. 501-507.

Kafkas-Abhazya kökenli politikacı ve sosyolog "Prens" Kuazba Sabahaddin Bey'in liderlik ettiği Ahrar (Özgürler) Partisi'nin yayın organı gibi de gözüktüğünden, Sadrazam Mahmut Şevket Paşa'nın (Kafkaslı-Çeçen) ölümüyle sonuçlanan hükümet darbesi girişiminden sonra, 1913-1918 yılları arasında yayınını durdurmak zorunda kalmıştır.

Mondros Mütarekesi'nden sonra Abdullah Zühdü ve Mahmud Sadık beyler tarafından yeniden yayınlanmaya başlamışsa da, eski popülerliğini ve yazar kadrosunu sağlayamadığından yayınını sürdürememiştir. Bir ara *Takvimli Gazete* adıyla da çıkmıştır. 1908-1919 yılları arasında 1828 sayı yayınlanmıştır.[19]

Hakayık-ı Tarihiye ve Siyasiye (1909)

"Tarih-i Osmani ve siyasetten bahseder mecmua"dır. Sahibi ve yazarı, daha önce Kahire ve İstanbul'da *Sancak* (1899-1909) dergisini de yayınlamış olan, Kafkas-Dağıstan (Kumuk) kökenli Ahmed Saib (Kaplan) Bey'dir.[20]

Hür Memleket (1910)

"Demokrasi mesleğinin hadim ve müdafii günlük ceride-i Osmaniye" logosuyla İstanbul'da yayınlanmış olan bu gazetenin İmtiyaz Sahibi ve Sorumlu Müdürü, Türkiye Kurtuluş Savaşı sonrasında siyasi mülteci olarak Bulgaristan'da yaşamış ve orada da gazetecilik yapmış olan Çerkes (Abhaz) asıllı Ali Haydar Beydir.[21]

Stambulskie Novosti/Стамбульскія новости (İstanbul Haberleri) (1910)

İstanbul'da 1910 yılında, Kafkas-Dağıstanlı (Kumuk) aydınlardan Celaleddin Korkmazov tarafından Rus dilinde yayınlanan *Stambulskie Novosti/Стамбульскія новости (İstanbul Haberleri)* adlı haftalık bir gazetedir. Bu, muhtemelen "Türkiye'de yayınlanan ilk Rusça gazete" idi ve daha çok Rusya ile Kafkasya'ya gönderiliyordu. Şubat 1917 Rus devrimi sonrasında "Dağıstan Sosyalist Grubu" içinde yer alacak olan Celaleddin Korkmaz'ın, bu yıllarda İstanbul'da *Путеводительно Стамбульу* (İstanbul Rehberi, 1913) adıyla bir kitabı da yayınlanmıştı.[22]

Hukuk-u Beşer (1910)

22 Aralık 1908'de, İstanbul'da yayınlanmaya başlayan "demokrasi mesleğinin hadim ve müdafii" günlük gazetedir. Adı "İnsan Hakları" anlamına gelmektedir. Bu gazetenin sahiplerinden biri ve Sorumlu Müdürü, Kafkas-Vubıh kökenli bir

---

[19] Uygur Kocabaşoğlu, *"Hürriyet"i Beklerken (İkinci Meşrutiyet Basını)*, İstanbul 2010, s. 62-63. Mahmut Sadık ve Abdullah Zühdü'nün biyografileri s. 88-90 ve 113-114.

[20] Ahmet Saib Bey (Kaplan), 1918'de bağımsızlığını ilan etmiş olan Kafkasya Dağlıları Birliği (Kuzey Kafkasya) Cumhuriyeti Hükümeti'nde Bakanlık görevlerinde bulunan Raşit Han Kaplan(ov)'un yeğenidir. Bkz: Mehmet Perinçek - Arda Odabaşı, *Stambulskie Novosti'de Jön Türk Devrimi*, Kaynak Yayınları, İstanbul 2013, s. 30.

Tülay Ercoşkun, "Ahmed Saib ve Sancak Gazetesi"; *Kebikeç*, Sayı: 26, Ankara 2008, s. 97-144.

[21] *Hakkı Tarık Us Kütüphanesi Süreli Yayınlar Kataloğu*, İBB Yayınları, İstanbul 2006, s. 172.

[22] Bkz: Abdullah Magomedov, Дагестан и Дагестанцы в мире. (Dağıstan ve Dünyada Dağıstanlılar), Mahaçkala 1994, s. 78.

Mehmet Perinçek - Arda Odabaşı, *Stambulskie Novosti'de Jön Türk Devrimi*, Kaynak Yayınları, İstanbul 2013.

siyasetçi, ünlü bir müzisyen ve besteci olan Muhlis Sabahaddin Bey'dir. Bıjnau Muhlis Sabahaddin Bey, İttihat ve Terakki Partisi'nin baskıcı iktidarı döneminde, bu gazetede yayımlanan muhalif yazıları nedeniyle ülke dışına kaçmak zorunda kalmıştır. Daha sonra özel bir afla ve gazetecilik yapmama kaydıyla İstanbul'a dönen Muhlis Sabahaddin, bundan sonra daha çok bir besteci ve müzisyen ve "Operetler Kralı" olarak ün salmıştır

Hukuk-u Beşer gazetesi, Birinci Dünya Savaşı'nı izleyen Mütareke döneminde (1919), yayınını "demokrasi mesleğinin hadim ve müdafii ve Radikal Avam Fırkası'nın fikirlerinin yayıcısı" olarak sürdürmüştür.[23]

Şehrah (1911-1913)

Kafkas-Çerkes kökenli Mehmed Hayreddin, Tahir Hayreddin ve Salih Hayreddin (Paşa) kardeşler ('Tunuslu' Hayreddin Paşa'nın oğulları) tarafından İstanbul'da yayınlanan günlük siyasi-kültürel gazetedir. İttihat ve Terakki Partisi'nin totaliter yönetimine karşı çıkmış olan *Şehrah* gazetesi, Türkiye basın tarihindeki yerini, yaklaşık bir yıl kadar kısa bir süre içinde 13 kez kapatılıp, değişik adlarla 14 kez yeniden yayınlanmasına ve başyazarı Mehmed Zeki Bey'in de "faili meçhul" İttihatçı katillerce öldürülmesine borçludur.

Yayın hayatına 28 Nisan 1911 tarihinde giren *Şehrah*, 3 Temmuz 1911 günü, Mısır'da yayımlanan *El-Menar* adlı gazeteden çevirdiği bir yazı nedeniyle yasaklanmıştır. Gazete, her kapatılışının ardından *Hemrah*, *Darbe*, *Alemdar*, *Şehrah*, *Alemdar*, *Nevrah*, *Yeni Yol*, *Meslek*, *Bedahat*, *Mukavemet*, *Hedef*, *Necdet* gibi adlarla yayınını sürdürmeye çalışmıştır. Zafer Toprak, *Şehrah*'ın 26 Mart 1912'ye kadarki izini sürebildiğini belirtiyor.[24]

Gazete muhtemelen 158 sayı yayınlanmış ve Sadrazam Mahmut Şevket Paşa'nın öldürülmesiyle sonuçlanan hükümet darbesi (1913) girişiminden sonra, birçok muhalif arasında sahiplerinin de tutuklanması, Salih Hayreddin Paşa'nın idamı ve kardeşlerinin ülkeyi terk etmek zorunda bırakılmalarıyla yayın hayatına son vermek zorunda kalmıştır. *Şehrah*, Farsça'da "anayol" anlamına gelmektedir.

Kadınlar Dünyası (1913-1921)

İstanbul'da, Kafkas-Çerkes kökenli bir yazar ve eylemci olan Nuriye Ulviye Hanım tarafından yayınlanmış olan, "cins ve mezhep ayırımı yapmaksızın kadınlık hakları ve yararlarını savunur resimli gazete"dir. İçeriği bakımından daha çok dergi formatında olup, yönetici ve yazarlarının tamamı kadındır. Sahibi Nuriye Ulviye Hanım, Sorumlu Müdürü Emine Sefer Ali'dir.

Dergi, yayınına günlük gazete olarak başlamışsa da, üç aydan sonra haftalık olarak çıkmaya başlamıştır. İlk 100 sayısı günlük, sonrakiler haftalık olarak 1921

[23] *Hakkı Tarık Us Kütüphanesi Süreli Yayınlar Kataloğu*, İBB Yayınları, İstanbul 2006, s. 169.
Muhlis Sabahaddin Bey'in biyografisi için bakınız: Sefer E. Berzeg, *Çerkes-Vubıhlar, Soçi'nin İnsanları (Portreler)*, Ankara 2013, s. 209-214.

[24] Zafer Toprak, "Bir Evrak-ı Muzırra: Şehrah Gazetesi", *Tarih ve Toplum*, Sayı: 37, Ocak 1987, s. 46-47.
Uygur Kocabaşoğlu, *"Hürriyet"i Beklerken (İkinci Meşrutiyet Basını)*, İstanbul 2010, s. 62-63.

yılına kadar çıkmıştır. 162. sayısından sonra, kağıt sıkıntısı nedeniyle üç ay yayınlanmamıştır. Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasından sonra da yazı kadrosundakilerin çoğu gönüllü hemşire olarak savaşa katıldığı için 4 yıl yayınlanamamıştır. Dergi, 2 Mart 1918'de çıkan 163. sayıdan başlayarak 194. sayıya kadar yayınını yeniden sürdürmüştür. Ancak 1918-1921 yılları arasında yayınına tekrar ara vermek zorunda kalmış, 1921'de 194.'den başlayarak 208. sayıya kadar 15 sayı daha yayınlanabilmiştir. 121-128. sayılar arasında Fransızca ekler de verilerek, Batı'nın Osmanlı kadın basınından haberdar edilmesi amaçlanmıştır. *Kadınlar Dünyası*, Fransa'da, Rusya'da ve Kafkasya'da da ilgiyle karşılanmıştır.

Kadınlar Dünyası dergisi, çıktığı bu süre içinde, kadınlara yükseköğrenim hakkı verilmesi, serbest girişimci olarak çalışmaya özendirilmeleri, çekirdek aile tipinin özendirilmesi, eğitim için Avrupa'ya kız öğrencilerin de gönderilmesi, kadının da boşanma hakkı, kadın-erkek eşitliği, dul kadınların topluma kazandırılması, peçenin kaldırılması ve tesettürün islahı… gibi birçok konuyu, Osmanlı kamuoyunun gündemine taşımıştır.

Nuriye Ulviye Hanım ve dergisinin kadrosundaki kadınlar, daha sonraki yıllarda Osmanlı Müdafaa-i Hukuk-ı Nisvan Cemiyeti (Osmanlı Kadınının Haklarını Savunma Derneği) adıyla bir dernek de kurmuşlardır.[25]

La Pansée Turque (1916-1917)

Kafkas-Çerkes kökenli Halid Raşid Carım tarafından Birinci Dünya Savaşı yıllarında İstanbul'da "edebiyat, sanat, felsefe, sosyoloji vb." konularda, Fransızca olarak, on beş günde bir yayımlanan Türkçü bir dergidir.[26]

Ahali (1918-1944)

Samsun'da Çerkes (Şapsığ) kökenli gazeteci İsmail Cenani Bey'in yayınladığı ve başyazarlığını yaptığı siyasi gazetedir. Anadolu'daki Kurtuluş Savaşı'nı ve Kuvayı Milliye'yi de aktif olarak destekleyen gazetelerden biri olup, kurucusunun ölümüne kadar, bazı aralarla, önceleri haftada bir sonraları iki kez yayınlanmak suretiyle 26 yıl yayınını sürdürmüştür.[27]

İstiklal (1919)

---

[25] Konuyla ilgili olarak bakınız: *İlk Çerkes Feminist; Jıneps (Gazetesi)*, S. 10. İstanbul, Ağustos 2011.

Kadınlar Dünyası (1-50. Sayılar) Yeni Harflerle (1913-1921), haz. Fatma Büyükkarcı-Tülay Gençtürk Demircioğlu, Kadın Eserleri Kütüphanesi ve Bilgi Merkezi Vakfı. İstanbul 2009.

Serpil Çakır, *Osmanlı Kadın Hareketi*, Metis Yayınları, İstanbul 2010 (Geliştirilmiş 3. Baskısı), s. 133-404; *İstanbul Kütüphanelerindeki Eski Harfli Türkçe Kadın Dergileri Bibliyografyası (1869-1927)*, Metis Yayınları, İstanbul 1992, s. 250-305.

Şefika Kurnaz, *Osmanlı Kadınının Yükselişi*, Ötüken, İstanbul 2013, s. 201-226, 317-322.

Aynur Demirdirek, *Osmanlı Kadınlarının Hayat Hakkı Arayışlarının Bir Hikayesi*, İmge Kitabevi, Ankara 1993, s. 49-58, 105-108.

[26] *Hakkı Tarık Us Kütüphanesi Süreli Yayınlar Kataloğu*, İBB Yayınları, İstanbul 2006, s. 301.

[27] Bkz: Sefer E. Berzeg: "Kurtuluş Savaşında Samsun Basını ve Ahali Gazetesinin Öyküsü", *Kuzeysu*, Sayı: 7, Samsun 1990, s. 12-14.

Sefer E. Berzeg, *Kafkas Diasporasında Edebiyatçılar ve Yazarlar Sözlüğü*, Samsun 1995, s. 200.

Ömer Sami Coşar, *Milli Mücadele Basını*, Gazeteciler Cemiyeti Yayınları, İstanbul, s. 251.

Mütareke dönemi İstanbul'unda yayınlanan, İttihat ve Terakki Partisi'nin aktif üyelerinden Çerkes kökenli Sabancalı Hakkı Bey'in sahibi olduğu, günlük bir gazetedir (1919). Başyazarı (Hotinli) Rauf Ahmed, Sorumlu Müdürü Halil Ekrem Bey'dir.[28]

Ümid (1919-1921)

Çerkes (Şapsığ) kökenli asker-yazar Tarık Mümtaz (Hağur-Göztepe) tarafından İstanbul'da onbeş günde-ayda bir yayınlanmış olan edebi bir dergidir. Ancak 22 sayı yayınlanabilmiştir.

Ümid'in sahibi olan Tarık Mümtaz (1891-1977), Lozan Antlaşması sonrasında 150'lik listeye konarak yurtdışına çıkarılmıştı. Bulgaristan'a giderek Eskicuma'da *Rumeli* (1924-25) gazetesini çıkardı. Daha sonra Suriye'ye gitti ve *Musavver Sahra Mecmuası*'nı, Şam-Kuneytra'da Çerkesce-Türkçe-Arapça-Fransızca *Mardj* gazetesini (1928-1932), Antakya'da *Hacivat-Karagöz*'ü (1933), İskenderun'da *Ayyıldız* (1939) gazetesini yayınladı.

O dönemde Türkiye Cumhuriyeti yönetimi, ülkede Kafkaslı-Çerkesler'le ilgili dergi-gazete yayınlanmasına olanak vermediği gibi, "dost" Sovyet hükümetinin baskılarıyla ve "Türk-Rus ilişkilerini bozdukları" gerekçesiyle, Fransa, Polonya gibi Avrupa ülkelerindeki Kafkaslıların bin bir zorlukla çıkarmakta oldukları *Горцы Кавказа-Kafkas Dağlıları*, *Северный Кавказ-Şimali Kafkasya, Заря Кавказа-Kafkasya Şafağı, Кавказ-Kafkasya, The Caucasian Quarterly, Kafkas Eli, Знамя Народа-Millet Bayrağı*… gibi Türkçe-Rusça dergilere de yasaklar getirmekteydi. Bu arada, Suriye'de yayınlanan ve Hağur Tarık Mümtaz'ın (Göztepe) redaktörü ve sorumlu müdürü olduğu *Mardj* adlı Çerkes gazetesinin de Türkiye'ye sokulması yasaklanmış, "Şam'da basılan Latin esaslı Çerkes Alfabesi" ve bu alfabeyle yayınlanmış olan Çerkesce ilkokul kitapçıkları da, bu yasaklama ve toplatma kararlarından nasiplerini almışlardı.

T. C. Bakanlar Kurulu'nun yasaklama kararına bir nüshası iliştirilmiş bulunan *Mardj* adlı Çerkes gazetesinin alt başlığında, "Şimali Kafkasya evlatlarının ilim, marifet, sanat ve ticaret yollarında uyanmasına çalışır gazetedir" ibaresi bulunmaktaydı.[29]

Liva-el İslam (1921-1923)

İstanbul'daki Çerkes İttihad ve Teavun Cemiyeti'nin üye çalışanlarından "Muallim Doktor İlyas Bragun (Bereğun) Bey" tarafından İslam İhtilal Cemiyetleri İttihadı adına Berlin'de Türkçe-Arapça-Farsça-Almanca olarak 15 günde bir

[28] *Hakkı Tarık Us Kütüphanesi Süreli Yayınlar Kataloğu*, İBB Yayınları, İstanbul 2006, s. 200. Sabancalı Hakkı Bey'in biyografisi için: Sefer E. Berzeg, *Çerkes-Vubıhlar Soçi'nin İnsanları*, Ankara 2013, s. 465-469,

[29] Tarık Mümtaz'ın biyografisi için: Sefer E. Berzeg, *Kafkas Diasporasında Edebiyatçılar ve Yazarlar Sözlüğü*, Samsun 1995, s. 113-114.
Fuat Dündar, "Kafkasya Hakkındaki Yasaklı Yayınlar (1920-1944)", *Kafkasya Yazıları*, Yıl:1, Sayı:1, İstanbul, İlkbahar 1997, s. 36-37.
Mustafa Yılmaz, "Cumhuriyet Döneminde Bakanlar Kurulu Kararı ile Yasaklanan Yayınlar (1923-1945)", *Kebikeç*, Sayı: 6, Ankara 1998, s. 53-80.

yayınlanan siyasi bir dergidir. 15 Mart 1921 ile Aralık 1922 arasında toplam 36 sayı yayınlanmış olan derginin Sorumlu Müdürü, başından sonuna kadar İlyas Bragun Bey'dir.

Yazıları imzasız olan dergide, Enver Paşa'nın "Elif" imzalı ve İslam dünyası ile ilgili yazıları yanında, Kafkasyalılarla ilgili olarak "Birbirine Boğdurulan Kafkasya Milletleri" başlıklı bir yazısı da vardır (1337-1921 yılı, Sayı: 8 ve 9). 1338-1922 yılının 9-10. sayısında, Kafkas yurtseveri Met Yusuf İzzet Paşa hakkında, İlyas Bragun tarafından yazıldığı belli olan "Bir Ziya-ı Elim" (Acı Bir Kayıp) başlıklı bir yazı da yer almaktadır.

Adı "İslam Bayrağı" anlamına gelen *Liva el İslam*, "birkaç kişilik kadrosuyla devrin 'süper gücü' İngiltere'ye meydan okuyanların" da dergisiydi ve bu nedenle -örneğin- Filistin'de dağıtılması İngilizlerce yasaklanmış ve kimde görülürse 6 ay hapis ve 200 lira para cezasıyla cezalandırılacağı ilan edilmişti.[30]

II. Osmanlı Ülkesinde Doğrudan Kafkasya Sürgünlerine ve Çerkes Kültürüne Yönelik Olarak Türkçe Çıkarılan İlk Süreli Yayınlar (1899-1923)

Kafkasya (Çerkesya) kökenli ünlü yazar Hağur Ahmed Mithat Efendi'nin Kafkasya ve Çerkesler'le ilgili yazılar ve eklere de yer vermiş olan genel konulardaki gazete ve dergileri bir yana bırakılırsa, Çerkesler'in 1860'lı yıllarda sürgün edildikleri Osmanlı topraklarında, özellikle kendi toplumlarına ve onun sorunlarına yönelik olarak periyodik yayınlar çıkarmalarının oldukça geç bir tarihte (1899) ve esas itibariyle de ancak II. Meşrutiyet'in ilanından (1908) ve ülkeye asgari bir özgürlük havasının gelmesinden sonra başladığı söylenebilir:

İttihad Gazetesi (1899)

Mısır'da (Kahire) Osmanlı Türkçesi ile yayınlanan haftalık bir gazetedir. Müdir-i Umumisi (Genel Yöneticisi) Ümera-yı Çerakeseden Loh Barakbeyzade Mehmed Emin, Sahib-i Mes'ulü (Sorumlu Müdürü) ve Başyazarı Mabeyn-i Hümayun İkinci Katibi Kadri Beyzade Mehmed Fazıl Bey El Kudsi'dir. Gazetenin İdarehanesi, Mısır-Kahire'de, Klot Bey Caddesi'nde bulunmaktadır.

---

[30] Selçuk Gürsoy, "İslam İhtilal Cemiyetleri İttihadı ve Liva El-İslam Dergisi", *Toplumsal Tarih*, Sayı: 49, s. 37-46; Ocak 1998 ve "Liva El-İslam'da Enver Paşa'nın Yazıları"; *a.g.d.* Sayı 50, Şubat 1998, s. 23-35.
Dr. Yusuf Gedikli, *Enver Paşa. Nutukları, Makaleleri, Bazı Beyannameleri ve Mektupları.* Ufukötesi Yayınları, 2005, s. 79-102.
Fatih Mutlu, "Rövanş İçin Yanıp Tutuşanların Dergisi Liva El-İslam", *Diriliş Postası* (Gazetesi), İstanbul, 20-21-22 Mart 2015.

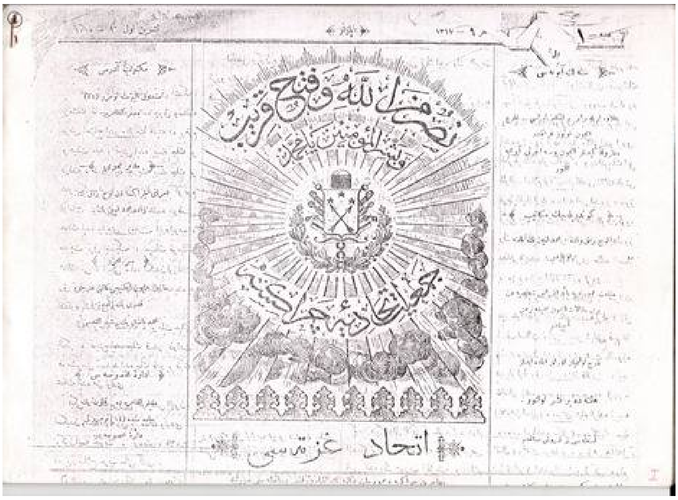
نصر من الله وفتح قريب
وبشر المؤمنين
اتحاد غزته سی

Kahire'de yayınlanan *İttihad Gazetesi*'nin ilk sayısı (1899).

Rus-Kafkas savaşları sırasında ve Büyük Kafkas-Çerkes Sürgünü'nden (1864) yirmi yıl kadar önce Osmanlı ülkesine sığınmış bir Çerkes (Şapsığ) ailesinin çocuğu olan Ahmed Midhat Efendi'nin daha önce sözü edilen dergileri bir yana bırakılırsa, *İttihad Gazetesi* (1899), Çerkes sürgünlerinin Osmanlı topraklarına geldikten sonra kendi kültür ve sorunlarına yönelik olarak çıkarabildikleri ilk süreli yayın olmuştur. Araştırmacı Ekmeleddin İhsanoğlu tarafından da "İttihad-ı Çerakese Cemiyeti'nin yayın organı ve ilk Çerkes milliyetçi gazetesi"[31] olarak nitelenen *İttihad Gazetesi*'nin, "dünyadaki ilk Çerkes gazetesi" olduğu da söylenebilir.

Osmanlı liberal hareketi içinde yer alarak Sultan Abdülhamit'in baskıcı yönetimine karşı mücadele eden bir grup Çerkes aydını tarafından, sürgün olarak bulundukları Kahire'de kurulan Cemiyet-i İttihadiye-i Çerakese'nin (Çerkeslerin Birliği Cemiyeti'nin) yayın organı olan bu gazetenin 3 Teşrin-i Evvel 1315 (1899) tarihini taşıyan ilk sayısında (Milli Kütüphane'de mevcuttur), adı geçen bu derneğin 7 maddelik "İlanı Gereken Dış Üyeler Nizamnamesi" de yer almaktadır.

Nizamnamenin ilk üç maddesinde şöyle denmektedir:

> 1) Çerkeslerin Birliği Cemiyeti'nin asli gayesi, Çerkeslerin ve bu vesile ile tüm Anadolu, Rumeli ve diğer Osmanlı yöreleri halkının, eğitimin ve gerçeğin nimetleriyle aydınlatılmasına, ilerlemeleri ve yükselmelerine ve gerekli girişimler ile haklarının sağlanarak zulümlerin ortadan kaldırılmasına hizmettir.

---

31 Ekmeleddin İhsanoğlu, *Mısır'da Türkler ve Kültürel Mirasları*, IRCICA, İstanbul 2006, s. 289, 526-27.

2) Çerkeslerin Birliği Cemiyeti, Çerkeslerin kavmiyetlerini korumakla birlikte, ayırım yapmaksızın tüm Osmanlı ve İslam milleti için çalışarak girişimlerde ve yardımlarda bulunur.

3) Çerkeslerin Birliği Cemiyeti'ne katılmak isteyen kişiler, eğer Çerkes iseler Çerkes şubesine, diğer milletlerden iseler Osmanlı ve diğer şubelere kabul olunurlar…

Cemiyetin ve onun yayın organı olan *İttihad Gazetesi*'nin kurucu ve yayıncıları, o dönemdeki Osmanlı aydınlarının birçoğu gibi "çift kimlikli" kişilerdirler. Yani hem Kafkasya-Çerkes yurtseveri ve milliyetçisi oldukları kadar da, gerçek birer Osmanlı yurtseveridirler. Fakat ne yazık ki, gazetelerini "Çerkes muhacirlerinin ve bütün Osmanlı milletinin uyanma ve gelişmesine hizmet" gayesiyle yayınladıklarını da özellikle belirtmelerine karşın, "milliyetçi" duruşları ve Osmanlı ülkesine sürülen soydaşlarının uğradığı çeşitli haksızlık ve felaketleri açıkça eleştirdikleri için, çevrelerinde pek anlaşılamamışlar ve "Osmanlı yöneticilerini oldukça endişelendirmeleri" yanında, ülke dışındaki bazı "Jön Türk"lerin düzeysiz saldırılarıyla da karşılaşmışlardır.[32]

Bu Cemiyet hakkında ilginç bir makale yayınlamış olan Kafkasyalı (Oset) araştırmacı Georgi Çoçiyev, bu makalesinde (özet olarak) şöyle demektedir:

Ekim 1899'da İngiliz işgali altında bulunan Mısır'da II. Abdülhamit'in feodal mutlakiyetçi rejimine muhalif bir grup aydın tarafından kurulan Cemiyet-i İttihadiye-i Çerakese, bir yandan Osmanlı meşrutiyetçi ve özgürlükçü (Jön Türk) hareketinin düşüncelerini Yakın ve Orta Doğu'daki Kuzey Kafkas asıllı (Çerkes) diaspora halkı arasında yaymayı, diğer yandan da soydaşlarını etnik ve kültürel açılardan aydınlatmak yoluyla onların

İttihad Gazetesi'nin (1899) sahip ve başyazarı Lokh Mehmed Emin Bey

[32] M. Şükrü Hanioğlu, *Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük*; Cilt: 1, İstanbul, s. 633.

ulusal bilinçlerini pekiştirmeyi kendine amaç edinmiştir. Cemiyetin yayın organı olan *İttihad Gazetesi*, dikkatini esas itibariyle Babıali'nin Kuzey Kafkasyalı göçmenlere yönelik politikalarının eleştirilmesi ve onların Osmanlı topraklarında etnik-ulusal gelişmelerinin perspektiflerinin değerlendirilmesi üstüne yoğunlaştırmıştır. Gerek cemiyetin ve gerekse gazetenin faaliyet sürelerinin çok kısa olmasına karşın, her ikisi de diasporada oluşmuş ve Yakın ve Orta Doğu Çerkeslerinin çıkarlarını Osmanlılık doktrini çerçevesinde dile getirmeye çalışan yeni etnik aydın kesiminin belirli bir olgunluk düzeyini belgelemişlerdir.[33]

İçeriği oldukça ilginç olan *İttihad Gazetesi*'nin ilk sayısı 8, ikinci sayısı ise 4 sayfa olarak çıkmıştır. Kaç sayı yayınlandığını bilmemekle birlikte 4-5 sayıdan fazla çıkarılamadığını sanıyoruz. Çünkü Cemiyetin Başkanı ve *İttihad Gazetesi*'nin genel yönetmeni olan Lokh Mehmed Emin Bey, bir süre sonra yurtdışındaki muhaliflerin birçoğu gibi, Sultan Abdülhamit tarafından Avrupa'ya özel olarak gönderilen "Serhafiye" Çerkes Ahmed Celeleddin Paşa (Thağuse) ile muhaliflerin lideri konumunda bulunan hemşehrisi Dağıstanlı Mizancı Murat Bey arasında varılan tavizkar bir "anlaşmaya" umut bağlayarak, yurtdışındaki siyasi faaliyetlerine son vermiş ve İstanbul'a geri dönmüştür.[34]

Lokh Mehmed Emin Bey, Meşrutiyetin ilanından sonra, ağabeyi Lokh Hamdi Paşa ile birlikte, Çerkes İttihad ve Teavun Cemiyeti'nin (1908) kuruluş ve çalışmalarına da katılmıştır. Bu dönemde, İstanbul'da *Kafkasya Mazlumları* adıyla bir gazete yayımlamak için başvurarak gazetenin imtiyaz hakkını da almış, fakat bu tasarısını nedense gerçekleştirememiştir.[35]

Çerkes (1908)

Osmanlı devletinde II. Meşrutiyet'in ilan edilmesi ile oluşan özgürlük ortamı sırasında (1908) İstanbul'da "Galata'da Selanik Hanı'nda mukim tebaa-yı Osmaniye'den Muhiddin Efendi" tarafından da "Türkçe, resimli ve günlük olarak çıkarılacak *Çerkes* adlı bir gazete" için izin ve imtiyaz hakkı alınmıştır.[36] Ancak bu gazetenin yayınlandığını gösteren herhangi bir bilgiye rastlayamadık.

Kafkas (1919)

Bursa'da, 1919 yılında Türkçe olarak haftada üç kez yayınlanan, "siyasi, ilmi, edebi, fenni, içtimai, bağımsız fikir gazetesi"dir. Sahibi ve Başyazarı: Abdullah Kerim Bey'dir.

İstanbul'daki Şimali Kafkas Cemiyeti'nin paralelinde, fakat ondan bağımsız olarak Bursa'da kurulan Şimali Kafkas Cemiyeti'nin (Haziran-Temmuz 1919) resmi olmayan yayın organı durumunda olan bu gazete, ülkenin çok karışık bir

---

[33] Georgi Chochiev: "Caucasian Newspaper in the Late-19 th Century Cairo: 'İttihad Gazetesi'"; *Folklor/Edebiyat*, Cilt: 20, Sayı: 78, Cyprus International University (CIU), 2014, s. 225-237. (w.w.w.dergipark.org.tr/tr/dovnload/article-file/255631)

[34] Lokh Mehmed Emin Bey ve Lokh ailesi hakkında geniş bilgi ve fotoğraflar için bkz: Dilek Burak, *Loh Burak Ailesi, Kafkasya'dan Osmanlı'ya Gelen Prensler*, kendi yayını, İstanbul 2014.

[35] Ali Birinci, "Meşrutiyet Matbuatı (1324-1325), IV", *Kebikeç*, Sayı: 5, Ankara 1997, s. 61.

[36] Ali Birinci, "Meşrutiyet Matbuatı (1324-1325), II, *Kebikeç*, Sayı: 3, Ankara 1997, s. 72.

döneminde, Met Yusuf İzzet Paşa, Albay Zerakho Bekir Sami Bey gibi Çerkes kökenli komutanlar tarafından Kuva-yı Milliye'nin ve Yunan işgaline karşı direnişin bir kalesi haline getirilmiş olan Bursa'da, 1919 yılı boyunca haftada üç kez çıkmıştır.[37]

"Anadolu ihtilali"ni ve Türkiye Kurtuluş Savaşı'nı destekleyen gazeteler arasında yer alan *Kafkas* gazetesi, yayıncılarının ata yurdu olan Kafkasya'nın güncel sorunlarına da uzak değildir. Örneğin, sürgündeki kadroların da aktif desteğiyle 1918 yılında ilan edilmiş bulunan bağımsız Kafkasya Dağlıları Birliği (Kuzey Kafkasya) Cumhuriyeti'nin Dışişleri Bakanı Haydar Bammat'ın, 1919'da İsviçre'de Bern ve Lozan'da Fransızca ve İngilizce olarak iki dilde yayınlanmış olan *Le Probleme du Caucase - The Caucasus Problem)* adlı eseri de, o tarihte İstanbul'da genç bir askeri doktor adayı olan Vasfi (Güsar) tarafından, *Kafkas Davası (Çerkezistan ve Dağıstan Meselesi)* adı altında Türkçeye çevrilerek, bu gazetede tefrika edilmiştir.[38]

Yunan işgali ve savaş koşulları içinde yayınına son vermek zorunda kalan *Kafkas* (1919) gazetesinin sahibi ve yayıncısı Abdullah Kerim Bey, dört yıl kadar sonra, 1924-1927 yıllarında Bursa'da *Yeşil Yurd* adında, genellikle haftada üç gün çıkan bir "günlük siyasi gazete" daha yayınlamıştır. Sahibi ve Sorumlu Müdürü Abdullah Kerim olan bu gazete de, yeni rejimin basın üzerindeki baskılarının arttığı 1927 yılında yayınına son vermek zorunda kalmıştır.[39]

Kafkas gazetesi, No: 19, 6 Eylül 1919.

[37] Raif Kaplanoğlu, *Meşrutiyetten Cumhuriyete Bursa (1876-1926)*, Avrasya Etnografya Vakfı Yayınları, İstanbul 2006, s. 200, 243, 281.

[38] Vasfi Güsar'ın Biyografisi için bkz: Sefer E. Berzeg, *Kafkas Diasporasında Edebiyatçılar ve Yazarlar Sözlüğü*, Samsun 1995, s. 116-117.

[39] *Hakkı Tarık Us Kütüphanesi Süreli Yayınlar Kataloğu*, İBB Yayınları, İstanbul 2006, s. 145.

III - Osmanlı Ülkesinde Kafkasya Sürgünleri Tarafından İki Dilde (Türkçe ve Çerkesce Olarak) Yayınlanan Gazete ve Dergiler

Ğuaze Gazetesi (1911-1914)

II. Meşrutiyet'in ilanından iki yıl kadar sonra, İstanbul'daki, Çerkes İttihad ve Teavun Cemiyeti'nin (Çerkes Birleşme ve Yardımlaşma Derneği, 1908) yayın organı olarak, başlangıçta haftada bir, daha sonraları ise on beş günde bir yayımlanan bir gazetedir.[40]

İlk sayısı 2 Nisan Nisan 1911'de Türkçe olarak çıkan *Ğuaze* gazetesi, Ağustos ayından sonra Çerkesce ve Türkçe olarak iki dilde yayınlanmaya başlamıştır. Cemiyet adına gazetenin imtiyaz sahibi ve başyazarı o tarihte Şeyhülislamlık'ta çalışan bir devlet memuru ve aynı zamanda İstanbul Hukuk Mektebi'nde (Fakülte) öğrenci olan Düzceli Yusuf Suad Neğuç'tur.[41] Gazetenin Sorumlu Müdürlüğünü, önce bir Mekteb-i Mülkiye öğrencisi olan Tevfik Talat Khıt,[42] onun üniversiteyi bitirerek Anadolu'da bir göreve atanmasından sonra ise Ahmet Nuri Varde (Tsağo Nuri) yürütmüşlerdir. Bir süre sonra Tsağo Nuri de, kültür ve eğitim çalışmalarında bulunmak üzere Kafkasya'ya gitmiş, Nalçik (Kabardey-Balkar), Yöresi'indeki ilk Çerkesce gazete olan "Adıge Sesi"ni (1917) yayınlamış ve Sovyetler Birliği döneminde yaşamını orada tamamlamıştır.[43]

Ğuaze gazetesinin sürekli yazarları arasında Kurmay Binbaşı Met Çunatıko İzzet (Yusuf İzzet Paşa),[44] Sadrazam Tunuslu Hayreddin Paşa'nın oğullarından ve *Şehrah* gazetesi sahibi Tahir Hayreddin Bey,[45] emekli Mutasarrıf Ahmet Cavit

---

40 Çerkes İttihad ve Teavün Cemiyeti için bkz: G.V. Çoçiyev: Изисториидеятельности Черкесского Общества Единения и Взаимопомощи в Османскойимперии в 1908-1914 гг. (Çerkes İttihad ve Teavün Cemiyeti'nin Osmanlı İmparatorluğu'nda 1908-1914 Yıllarındaki Faaliyetleri). Вестник, (Kabardey-Balkar Cumhuriyeti Beşeri Araştırmalar Enstitüsü Dergisi), Sayı: 10, Nalçik 2003, s. 23-49. / G. V. Çoçiyev: Северокавказские (Черкесские) организации в Турции 1908-1923 гг.; Kuzey Osetya Beşeri ve Sosyal Araştırmalar Enstitüsü. Vladikavkaz 2009. / Mefeş'uko Şengül: Хэхэс Адыгэхэмяапэрэлъэпкъфэлэжьэгупчэхэр; (Sürgündeki Çerkeslerin İlk Milli Örgütleri). Псалъ (Dergisi), Sayı: 4 (7), Mıyekuape/Maykop 2007, s. 203-212. (Çerkesce)

41 Geniş bir biyografisi için bakınız: Sefer E. Berzeg, *Yusuf Suad Neğuç: Düzce'den Kafkasya'ya Gerçek Bir 'Dönüşcü' nün Öyküsü*, Ankara 2020.

42 Biyografisi için: Sefer E. Berzeg, *Çerkes-Vubıhlar, Soçi'nin İnsanları (Portreler)*, Ankara 2013, s. 413-415.

43 Ahmet Nuri Tsağo hakkında bkz: Sefer E. Berzeg, *Kafkas Diasporasında Edebiyatçılar ve Yazarlar Sözlüğü*, Samsun 1995, s. 247-250. Aynı yazarın: *Kuzey Kafkasya Cumhuriyeti (1917-1922)*, Cilt: 3, BKD Yayını, İstanbul 2006, s. 421-423. / Hak'uaşeAndrey- Kalmık Adnan, ЦагъуэНурый-Тхыгъэхэр; (Tsağo Nuri-Eserleri, Çerkesce), Nalçik 1993. / Z. M. Naloyev, АдабБаксанскогокултурногодвижения; (Baksan Kültür Hareketi, Çerkesce-Rusça), Nalçik 1991.

44 Met İzzet Paşa'nın biyografisi için: Sefer E. Berzeg, *Kafkas Diasporasında Edebiyatçılar ve Yazarlar Sözlüğü*, Samsun 1995, s. 180-182. Aynı yazarın: *Kuzey Kafkasya Cumhuriyeti (1917-1922)*; Cilt: 3, BKD Yayını, İstanbul 2006, s. 361-363.

45 Biyografisi için: Sefer E. Berzeg, *Kafkas Diasporasında Edebiyatçılar ve Yazarlar*, s. 259-60.

Therkhet (Paşa),[46] Hayriye Melek Khunc,[47] Tiyatro sanatçısı ve yazarı Şahap Rıza Bey, Ahmed Lütfullah Şav,[48] İsmail Neney, Hayrullah Süleyman Yedıc, Rekinda İsmail Zühdü, öğretmen Ömer Hilmi Tsey (Ağumko Tanbolet),[49] Tutereş Aziz, eski diplomat ve Evkaf Nazırı Dığ Mehmed Şemsüddin Paşa,[50] Askeri Dr. Mehmed Ali Pçıhaluk[51], Mekteb-i Mülkiye öğrencisi Talat Tevfik Khıt[52], Yedig Hüseyin (Seyın Tıme),[53] (Ajeğoyko Süleyman Tevfik, Tsağo Ahmet Nuri, Ahmet Latif, A. F. Necat…vb. Kafkas-Çerkes kökenli Osmanlı aydınları bulunmaktadır.

Daha çok siyasi-kültürel bir dergi formatında olan *Ğuaze* gazetesi, iki yıl süreyle önce Türkçe, sonra da Türkçe ve Çerkesce olarak oldukça düzenli şekilde yayınlandıktan sonra, bazı yazarlarının siyasal ve kültürel gayelerle Kafkasya'ya gitmeleri, Birinci Dünya Savaşı'nın başlaması, yazarları ve çalışanlarının çeşitli görevlere ve cephelere gitmek suretiyle dağılmaları, gerekli finansmanın sağlanamaması gibi nedenlerle, 59. sayısından sonra kapanmak zorunda kalmıştır.

Çerkes İttihad ve Teavün Cemiyeti (sonradan adı -galiba yasal nedenlerle- sadece Çerkes "Teavün" Cemiyeti olmuştur) ve *Ğuaze* gazetesinin çevresinde yer alanlardan Yusuf Suad Neğuç, Tletseruk Harun, Khıdzetl İbrahim,[54] Ts'ağo Ahmed Nuri gibi aydınlar, daha sonraları anayurtları Kafkasya'ya giderek, Şubat 1917 devrimi sonrasında orada da Çerkes dilinde öğretim yapan okullar açılması, Kabardey (Nalçik) Yöresi'nde *Adıghe Maq* (Çerkes Sesi), Kuban Bölgesi'ndeki Krasnodar-Yekaterinodar'da *Krasne Kuban* (Kızıl/Güzel Kuban) ve *Adıge Gazet*

[46] Ahmet Cavit Paşa'nın biyografisi için: Sefer E. Berzeg, *Kafkas Diasporasında Edebiyatçılar ve Yazarlar Sözlüğü*, s. 9-10.

[47] Hayriye Melek Hunc(a) için bakınız: Betül Mutlu, *Asi ve Duygulu Bir Ses: Hayriye Melek Hunc*, Ürün Yayınları, Ankara 2012. / Sefer E. Berzeg, *Çerkes Vubıhlar, Soçi'nin İnsanları*, s. 422-429. / Meral Çare (Çızemuğ), "Bir Çerkes-Ubıh (Vubıh) Yazar Kadın Portresi: Hayriye Melek Hunc"; (I-IV)"; *Jıneps* (Aylık Gazete), 1. Bölüm: Kasım'2018 (s. 6), 2. Bölüm: Aralık 2018 (s. 6), 3. Bölüm: Ocak 2019 (s. 14), 4. Bölüm: Şubat 2019 (s. 17), İstanbul, Kasım 2018-Şubat 2019.

[48] Ahmet Lütfullah Şav için bkz: Sefer E. Berzeg, *Kafkas Diasporasında Edebiyatçılar ve Yazarlar Sözlüğü*, s. 225.

[49] Tsey Ömer Hilmi (Ağumko Tenbolet) için: Sefer E. Berzeg, *Kafkas Diasporasında Edebiyatçılar ve Yazarlar Sözlüğü*, s. 255-256. / Bechımko Mustafa Şaban Uğur, *Reyhanlı Çerkesleri İle Direnen Kültür*, Apra Yayıncılık, İstanbul 2020, s. 56-59.

[50] Mehmed Şemsüddin Paşa için: Sefer E. Berzeg, *Kafkas Diasporasında Edebiyatçılar ve Yazarlar Sözlüğü*, s. 255-256.

[51] Dr. M. Ali Pçıhalık'un biyografisi için bkz: Dr. Vasfi Güsar, "Dr. Mehmet Ali Pçihaluk", *Kafkasya*, Sayı: 37, İstanbul 1973, s. 30-32. / Sefer E. Berzeg, *Kafkas Diasporasında Edebiyatçılar ve Yazarlar Sözlüğü*, s. 209.

[52] Khıt Tevfik Talat (Demirkan)'ın biyografisi: Sefer E. Berzeg, *Çerkes Vubıhlar, Soçi'nin İnsanları*, s. 413-415.

[53] Yedig Hüseyin (Seyın Tıme) için bkz: Sefer E. Berzeg, *Seyın Tıme (Hüseyin Şem'i Tümer) Sürgünde Doğmuş Bir Kafkas Şairi*, Kafdav Yayınları, Ankara 2010.

[54] Tletseruk Harun ve Khıdzetl İbrahim için bkz.: Sefer E. Berzeg, *Kafkas Diasporasında Edebiyatçılar ve Yazarlar Sözlüğü*, Samsun 1995, İbrahim Hızel (s. 123), Harun Tletseruk (s. 242-243). Aynı yazarın: *Kuzey Kafkasya Cumhuriyeti (1917-1922)*, Cilt: 3, BKD Yayını. İstanbul 2006, "İbrahim Hızel (s. 315-316), "Harun Tletseruk" (s. 431-432).

غوازه

Ğuaze (12 Şubat 1914) ve gazetenin sahip ve başyazarı Yusuf Suad Neğuç.

(Çerkes Gazetesi) adlı ilk Adıgece gazetelerin yayınlanmasında vb. siyasi ve kültürel faaliyetler içerisinde de önemli roller oynamışlardır.

Ğuaze gazetesi, Kafkas-Çerkesya sürgünlerinin durumları ve sorunlarıyla ilgili ayrıntılı haber, yazı ve araştırmalara, biyografilere, alfabe tartışmalarına, sözlü halk edebiyatından yapılmış Çerkesce derlemelere yer vermesi yanında, tüm *dünyada Çerkes dilinde yayın yapan ilk gazete* olması bakımından da önem taşımaktadır. Zaten gazetenin adı olan *Ğuaze (Гъуазэ)* kelimesi de Çerkes-Adıge dilinde "rehber", "yol gösteren" anlamlarına gelmektedir.

Anlaşılacağı üzere, *Ğuaze*, sadece İstanbul'daki Çerkeslere hitap eden bir gazete değildir. Osmanlı'nın Anadolu, Irak, Suriye, Arabistan, Filistin, Ürdün, Mısır gibi çeşitli bölgelerine dağıtılmış ve önemli sorunları bulunan, kadınlı erkekli ve oldukça geniş bir okuyucu kitlesine hitap etmektedir. Ayrıca son döneminde, az sayıda da olsa artık Rus Çarlığının baskısı altında yaşamakta olan Kafkasya'daki soydaşları arasında da okuyucuları, aboneleri ve gönüllü bazı muhabirleri bulunmaktadır. *Ğuaze*'nin 9 Nisan 1914'de çıkan ve bizim ulaşabildiğimiz en son sayısı olan 56. sayısında belirtilen, gazetenin on beş günde bir çıktığı, nüshasının 40 para olduğu vb. bilgiler yanında "Rusya için yıllık abone ücretinin 3 Ruble olduğu"nun da özellikle belirtilmesi, tüm olanaksızlıklara karşın *Ğuaze*'nin bu dönemde Kafkasya-Çerkesya'da da az çok izlenebildiğini göstermektedir.

Yayınlanan haber, makale ve yorumlar yanında, Met Yusuf İzzet Bey'in (Paşa), o dönemde konusunda tek olan *Kafkas Tarihi* adlı eseri de önce bu gazetede tefrika edilmiş ve daha sonra formalar halinde ve kitap olarak da yayınlanmıştır. Gazetede, Kafkasya için olduğu kadar Osmanlı-Türk tarihi bakımından da değer ve önem taşıyan Hacı Giranduk Berzeg (1802-1880), Sadrazam Tunuslu Hay-

reddin Paşa (1819-1890), Ahmet Cavit Therkhet Paşa (1840-1916), Şhaplı Osman Ferid Paşa (1844-1912)…gibi bazı Çerkes büyüklerinin biyografilerine ve az sayıda da olsa bazı fotoğraflara da rastlanmaktadır.

Son derece özverili ve iyi niyetli ama amatör bazı aydınlar tarafından yayınlanmakta olan *Ğuaze*'de çıkan güncel haberlerde, biyografilerde ve tarih yazılarında ara sıra (kasıtlı olmayan) hatalı bilgiler de verilebilmektedir. Bu hatalar fark edildiğinde, ya da bir uyarı alındığında, daha sonraki sayılarda düzeltilmektedir.

Örneğin, *Ğuaze*'nin 8. sayısında çıkan ve ünlü bir askeri lider ve Çerkes Milli Meclisi'nin son Başkanı olan Hacı Giranduk Berzeg'in (Soçi,1802-Bandırma,1880) İstanbul'da "Abdullah Biraderler" tarafından çekilerek kartpostal olarak da basılmış bir fotoğrafının da yer aldığı bir biyografisi yayımlanmıştır. Bu biyografide, onunla ilgili bilgiler, kendisinden otuz beş yıl kadar önce doğan ve1846 yılında gittiği Hac'dan Kafkasya'ya dönerken ölen, ünlü "amcası" Hacı Degumuko İsmail Berzeg'e (1766-1846) ait bilgilerle karışmıştır. Sürgün olarak gönderildiği Rodos'tan çağrılarak Balkanlar'da Ruslara karşı "Gönüllü Çerkes Yardımcı Birlikleri"nin Komutanı olarak katıldığı "93 Harbi sonrasında 78-80 yaşlarında iken Bandırma'da ölmüştür ve mezarı Manyas'tadır. Hacı Giranduk Berzeg, *Ğuaze*'deki biyografisinde, adı geçen bu ünlü akrabasının Kafkasya'daki yaşamının bir kısmı da onunkine eklenmek suretiyle, "93 harbi"ne yüz yaşını geçmiş olarak katılmış ve 110 yaşına kadar yaşamış gibi gösterilmiştir. Adı geçen kişilerin soyadı birliğinden, akraba olmalarından ve yaşam çizgilerinin benzer oluşundan kaynaklandığı çok açık olan bu hata, elbette ki kasıtlı olarak da yapılmamıştır. Ancak işin kötü yanı şuradadır ki, Hacı Giranduk'un bir ilk olan biyografisindeki bu hatalı bilgiler, daha sonraki yıllarda oradan alınmak suretiyle, Türkiye, Suriye, Ürdün ve Kafkasya'da çıkan bir çok yayında da aynen yinelenmiş ve bu durum günümüze kadar gelmiştir. Kafkasya tarihi konusunda yazılı kaynakların azlığından ve olanlara da ulaşmanın zor oluşundan kaynaklandığı açık olan bu gibi bazı hatalara, örneğin Met İzzet Paşa'nın aynı gazetede tefrika edildikten sonra kitap halinde de basılan ve yazıldığı dönem hesaba katıldığında tartışılmaz bir önem taşıyan olan *Kafkas Tarihi*'nde ve merhum General İsmail Berkuk'un1950'li yıllarda basılan *Tarihte Kafkasya* adlı değerli eserinde de rastlanabilmektedir.

Ğuaze gazetesinde yer alan çeşitli güncel haberler, örneğin İstanbul'da açılacak olan bir Çerkes okuluna nakdi yardımda bulunanların adlarını içeren uzun listeler vb. incelendiğinde, o dönemde Osmanlı'ya hizmet vermiş olan Çerkes kökenli birçok ünlü müşirin, askeri ve sivil paşaların ve devlet adamlarının adlarına da rastlanmaktadır. Bunların yanında, Balkanlar'dan Anadolu'ya, Irak, Suriye, Ürdün, Arabistan ve Yemen'e kadar her yerde görev yapmakta olan Kafkas-Çerkes kökenli genç subayların, devlet memurlarının, yerel yöneticilerin vb.nın da adları geçmektedir.

Ğuaze'nin sayfalarında, gelişigüzel dağıtıldıkları elverişsiz yerleşim yerlerinde sefalete düşmüş, saldırılara uğrayan, ya da kaybettiği akrabalarını aramakta olan sıradan yurttaşların şikayetlerine ve yardım arayışlarına, ayrıca tüm bu insanların devletin resmi kayıtlarında hiç yer almamış Çerkesce gerçek adları ve soyadları-

na, aralarındaki soy ve akrabalık ilişkilerine dair bazı bilgilere de ulaşılabilmektedir. *Ğuaze* gazetesi sadece bu niteliğiyle bile, günümüzde Kafkasya'da ve Türkiye'de bu konularda yapılmaya çalışılan, oldukça gecikmiş bilimsel araştırmalar ve biyografi çalışmaları için de, önemli ve pek incelenmemiş bir kaynak oluşturmaktadır.

Gazetenin çeşitli sayılarında "Babıali Caddesindeki Çerkes Teavün Cemiyeti İdarehanesi'nde" şu eserlerin de satılmakta olduğu bildiriliyor:

> Met (Yusuf) İzzet Bey'in: *Kafkas Tarihi* (1. Cilt), *Evrikalarım: Kadim Hatti'lerin Menşei* (1. Cüz), *Evrikalarım (Homer Kimdir, İlyada ve Odisse ve Kadim Yunanistan'da Çerkesler)* (2. Cüz); Dr. Mehmet Ali Pçıhaluk'un: *Çerkes Elifbası*; "Bir Adıge Grubu" tarafından hazırlanan: *Alfibe*; Adzen Ahmed Efendi'nin: Tecvid (Çerkesce-Arapça) ve *İman İslam*, *Şürut-ı salat* adlı eserleri; Neğuç Yusuf Suad Bey'in: *Tarih-i Enbiya ve İslam* konulu Çerkesce eseri; , Ts'ağo Nuri'nin: *Hesap* (Çerkesce), *Jeografi* (Çerkesce), *Tecvit* (Çerkesce) adlı eserleri.

Bunlar yanında Cemiyet üyeleri ve gazetenin yazarlarının o dönemde yayımlanan eserleri de gazetenin okuyucularına ilanlarla duyurulmaktadır. Bu ilanlarda, gazetenin sürekli yazarlarından Hayriye Melek Hunc Hanım'ın *Zühre-i Elem* (1910) adlı romanı, Şahap Rıza'nın küçük bir Çerkes kızının dramını işleyen *İklima* (1326/1910) adlı tiyatro eseri, Yusuf Suad Neğuç'un, İslam Peygamberinin yaşamını konu edinen *Akvem-üs Siyer* (1911) adlı dini eseri… gibi apayrı tür ve konularda eserler yan yana yer almaktadır.

Kebikeç'in 5. sayısında *Ğuaze* gazetesi hakkında bir makalesi yayınlanmış bulunan Fahri Huvaj,[55] ancak birkaç sayısını incelediği bu gazetenin en çok üzerinde durduğu konuları şu şekilde sıralamaktadır (Özetle):

> … *Ğuaze*'nin üzerinde durduğu temel sorunlar iki ana grupta toplanabilir: A) Bunlardan birincisi Çerkes ulusal ve toplumsal sorunlarıdır ki yaklaşık % 70 ağırlık taşımaktadır. B) İkincisi ise Osmanlı ülkesinin çağdaşlaşma, uygarlaşma sorunudur ki bu da yaklaşık % 30'luk bir ağırlıkla ele alınmakta ve incelenmektedir.
>
> *Ğuaze*'de Çerkeslerin ulusal ve toplumsal sorunları çerçevesinde üzerinde durulan konular şöyle özetlenebilir: 1) Bugünkü Çerkes ulusal sorununun kaynağı, anayurttan ayrılıştır… Bu olay, Çarlık Rusya'sı yönünden bir sürgün, Osmanlı İmparatorluğu yönünden politik bir başarı, Çerkesler yönünden ise tam bir hezimet ve yok oluşa yürümektir. Bu olay insanlık açısından da bir halkın kıyımı, katliamı olup, kapkara bir lekedir… 2) Osmanlı topraklarındaki Çerkeslerin pek çok toplumsal sorunları vardır… 3) Toplumun yaşadığı sürgün felaketi, bunun getirdiği yokluklar ve çeşitli dış etkenlerin de etkisiyle, Osmanlı topraklarındaki Çerkes grupları arasında varlığını daha da bozulup yozlaşarak sürdüren sosyal sınıflaşma-

---

[55] Fahri Huvaj, "Çerkeslerin İlk Gazetecilik Deneyimi: *Ğhuaze*", *Kebikeç*, Yıl: 2, Sayı: 5, Ankara 1997, s. 51-60

lar ve kölelik sorunu, devlet tarafından uygun önlemler alınarak çözümlenmelidir.

Ğuaze gazetesinin, Osmanlı devletinin çağdaşlaşması ve uygarlaşması ile ilgili olarak üzerinde durduğu konular ise şöylece belirtilebilir:

1) Meşrutiyet yönetimi ve onun sayesinde kazanılmış olan haklar ve olanaklar özenle korunmalı ve geliştirilmelidir. 2) Tutarlı ve kişilikli bir dış politika izlenmelidir. 3) Ekonomi, eğitim, yönetim adalet, sağlık vb. gibi temel konularda Batı'nın deneyim ve birikimlerinden yararlanma yolları aranmalı, ancak asla taklitçiliğe yönelme yoluna gidilmemelidir. Kişilerin yaratıcı yetenek ve becerilerini geliştirip kullanmalarına olanak ve fırsat verilmelidir. Çünkü her ülkenin ve halkın sosyal yapısı ve özellikleri farklıdır. Her toplum kendi sosyal yapısına uygun bir sistem geliştirmelidir. Ayrıca hiçbir taklit, aslı gibi mükemmel ve etkili olamaz.

Sonuç olarak diyebiliriz ki *Ğuaze* gazetesi, 1908 Meşrutiyet'inin getirdiği sınırlı -ama ulusal-kültürel anlamda bugünkünden çok daha doğru, gerçekçi ve ileri- özgürlük ortamında daha önce sürgün vurgununu ve uzun istibdat dönemini yaşamış Çerkes halkı arasından yetişmiş aydınların, halkına ve tarihe karşı sorumluluk duyarak, ulusal ve evrensel düzeyde oldukça doğru, geçerli ve kalıcı çözümler önererek başarı ile çıkardığı saygın bir yayın organı olarak tarihimizde yerini alacaktır. O günkü koşullarda ne ölçüde etkili olduğunu tespit etmek mümkün olmasa da, bugünkü mantıkla bile doğru tespitler yaparak kitlelere ışık tutabilecek nitelikte bir yayın olarak değerlendirilebileceğini rahatlıkla söylemek ve savunmak mümkündür.[56]

Kafkas (1914)

Çerkes İttihad ve Teavün Cemiyeti adına Türkçe-Çerkesce yayınlanmakta olan *Ğuaze* (1911-1914) gazetesinin 59. sayısıyla kapanmasından sonra, bu gazetenin sahipliği ve başyazarlığını yapan ve Kafkasya'da bir süre kaldıktan sonra İstanbul'a dönen Avukat Yusuf Suad Neğuç tarafından, *Ğuaze*'nin devamı şeklinde Türkçe-Çerkesce olarak yayınlanmış, aynı format ve içerikte bir gazetedir. Bu gazetenin kaç sayı çıkabildiğini saptayamamakla birlikte, başlayan Dünya Savaşı'nın koşulları nedeniyle, onun yayın yaşamının da pek uzun olamadığını tahmin ediyoruz.[57]

Kafkas gazetesinin 1(60) şeklinde numaralandırılmış ilk sayısında "Pşımaf" imzasıyla "Çerkeslerden kabil-i hitap olanlara!" hitabeden ve Yusuf Suad Neğuç tarafından yazılmış olduğunu düşündüren, "Çerkes Teavün Cemiyeti - Ğuaze"

---

[56] Fahri Huvaj, "Çerkeslerin İlk Gazetecilik Deneyimi: Ğhuaze", *Kebikeç*, Yıl: 2, Sayı: 5, Ankara 1997, s. 51-60.

[57] Yusuf Suad Neğuç tarafından İstanbul'da Çerkes Teavün Cemiyeti ve Kafkas İttihad Cemiyeti çevrelerinde çıkarılan bu *Kafkas* (İstanbul 1914) gazetesi ve 1919 yılında Bursa'da kurulan Şimali Kafkas Cemiyeti çevresinde, Abdullah Kerim Bey tarafından Türkçe olarak haftada üç gün yayınlanan diğer *Kafkas* (Bursa, 1919) gazetesi, bazı araştırmalarda ve kataloglarda birbiriyle karıştırılmaktadır, ayrı yayınlardır.

başlıklı bir yazıda, bazı toplum kesimleri (özellikle de zenginler ve Osmanlı'daki Çerkes kökenli paşalar) milli konulardaki kayıtsızlıkları nedeniyle fena halde eleştirildikten sonra şöyle denmektedir:

> … Sonuç olarak *Ğuaẓe*, Kafkas'a doğru rehberlik değil mi, bunu acziyle beraber Çerkesler için az çok yaptı ve işte nihayet bize Kafkas'ı gösterdi… Şimdi siz ey vunekoşlar! İşittik işitmedik demeyiniz ve iyi anlayınız ki bundan sonra hakikati gizli kapaklı bırakmıyoruz… Hamiyyet ve mürüvvet dedikleri cevherden hisseniz var ise işte gaye ve işte Cemiyet, işte meydan! Sizin ve bizim işimiz Kafkas iledir. Çerkes Cemiyeti'nin emellerinin ilk ve son gayesi odur… Kafkas, Kafkasyalılarındır. Çünkü Kafkas atalarımızın mezarıdır. Mahşer ve ahfadımızın başarısı olacaktır… Mutlaka ama mutlaka öyle olmalıdır. Ona siz de biz de çalışalım. Ta ki Kafkas yükselsin… Kafkas var olsun… Daima yaşasın ve bahtiyar olsun.

***Diyane* Dergisi** (1920)

Çerkes Kadınları Teavün Cemiyeti'nin yayın organı olarak İstanbul'da 15 günde bir Türkçe ve Çerkes Teavün Cemiyeti (1908) çevresinde oluşturulmuş olan Latin harfli bir alfabeyle Çerkes-Adıgece yayınlanan, iki dilli, edebi- kültürel bir dergidir. Derginin Çerkes Kadınları Teavün Cemiyet adına imtiyaz sahibi Seza Peukh Hanımdır. Nazmi Paşa'nın kızı ve genç bir öğretmen olan bu hanım, aynı zamanda, Çerkes Kadınları Teavün Cemiyeti tarafından İstanbul-Beşiktaş'taki Akaretler semtinde açılmış bulunan Çerkes Örnek Kız Okulu'nun (1919-1923) da müdiresidir. *Diyane* dergisinin başyazarı ise, Çerkes Kadınları Teavun Cemiyeti'nin kurucu başkanı olan Hayriye Melek Hunc(a) Hanım'dır.[58]

Derginin adı olan *Diyane* sözcüğü, Çerkes-Adıge dilinde "annemiz" anlamına gelmektedir. Derginin ilk sayısındaki yazarları arasında, Hayriye Melek Hunc ve Seza Peukh hanımlarla birlikte, Met İzzet (Yusuf İzzet Paşa), Blenavko Bateko Harun,[59] Cankat Leustenbıy (Lami Cankat), Seyın Tıme (Hüseyin Şem'i Tümer) gibi Çerkes yazar ve aydınları da yer almaktadır.

Bu kişilerin hemen hepsi, daha önce Çerkes İttihad ve Teavün Cemiyeti (1908)'nin çalışmalarında da aktif görevler yüklenmiş ve bu dernek adına çıkarılan *Ğuaẓe* (1911-1914) gazetesinde vb. yerlerde de yazıları ve kitapları yayınlanmış kişilerdir.

Ankara'daki Milli Kütüphane'de sadece Matbaa-i Osmaniye'de basılmış, 12 Mart 1336 (1920) tarihli 1. sayısı kayıtlı ve mevcut bulunan *Diyane* dergisinin kaç sayı çıktığı konusunda henüz kesin ve sağlıklı bir bilgiye ulaşamadık. Ancak

---

[58] Biyografileri için bakınız: Sefer E. Berzeg, *Çerkes-Vubıhlar, Soçi'nin İnsanları (Portreler)*, "Hayriye Melek Hunc" (s. 422-429), "Seza Üçer (Peukh)" (s. 452-53).

[59] Blenavko Bateko Harun için bkz: Şhelekho Abu, "Батэкъо Хьарун, кIэлэегъадж, шIэныгъэлэжь, усакIо", (Öğretmen, Bilimadamı ve Şair Bateko Harun), *Псалъ* (Dergisi), No: 4 (7), Mıyekuape/Maykop 2007, s. 51-59 (Çerkesce). / Catford, J. C. : "The Circassian Orthography of Harun Batequ", A. Sumru Özsoy (editör): *Proceedings of the Conference on Northwest Caucasian Linguistics* (10-12 October 1994); Studia Caucasologica III, Instituttet for sammenlignende kultur forskning, Novusforlag-Oslo 1997, s. 20-36.

"saraylı" bir Çerkes-Abhaz kadını olan Leyla Açba'nın anılarında rastladığımız "… *Diyane* adındaki Çerkes dergisi, Dersaadet'teki bütün Çerkesler tarafından okunurdu ve bu derginin baş müellifi Hayriye Hanım'dı"[60] şeklindeki ibare ve bazı sözlü anılar bize, 15 günde bir çıkacağı belirtilen bu derginin, yayınlandığı dönemin karışıklığına karşın, kısa da olsa daha bir süre yayın hayatında kalmış olduğunu düşündürmektedir.

Derginin ilk sayısında, Hayriye Melek Hunc tarafından kaleme alınan ve Türkçe-Çerkesce (Adıgece) olarak iki dilde yayınlanmış bulunan "Diyane'nin Mesleği Gayesi - Diyanem Yı Guequreyı Quc Eayere" başlıklı başyazıda şöyle denmektedir:

> Bütün insanlık, özellikle de bütün küçük ve zayıf milletler gibi Çerkeslik de bugün ağır ve acı bir sınav dönemi geçiriyor. Biz bunu tüm ağırlığı ve acılığı ile hissediyoruz. Fakat inanıyoruz ki, insanlığı ölçen bu büyük deneyim ne kadar sürerse sürsün, ne kadar çeşitli dönemler geçirirse geçirsin hiç şüphe yok ki zafer sonuçta insanlığın olacaktır.
>
> İsteriz ki, halkımız buna güvensin ve hatta bizim gibi inansın, bunun aksine inanmak; onun için felaketlerin belki de en büyüğü olur.
>
> Yüz sene Rus Çarlığı önünde eğilmeyen Çerkeslik, kendisindeki cengaverlik özelliklerinin ne kadar temiz ve yüksek bir dereceye vardığını dün-

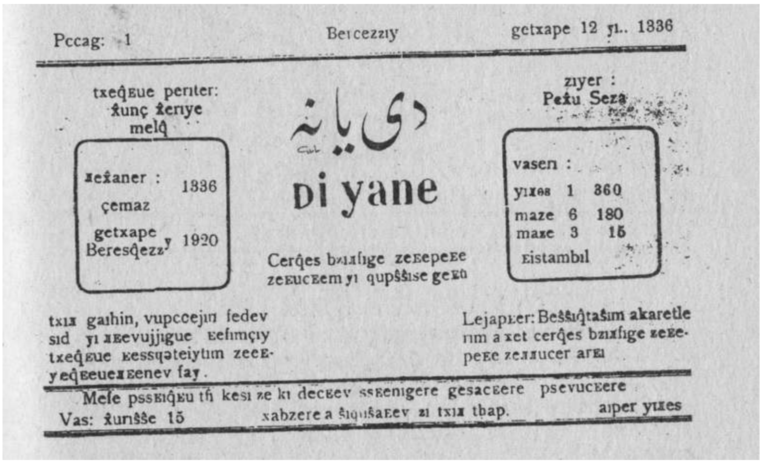
Pccag: 1
Bercezzıy
getxape 12 yı.. 1336
txeqeue periter: xunç xeriye melq
دی یانه
Di yane
ziyer : Pexu Seza
xexaner : 1336 çemaz
getxape Beresqezzy 1920
vasen : yıxes 1 360 maze 6 180 maze 3 15 Eistambıl
Cerqes bzıxfıge zeEepeEe zeEucEem yı qupşşise geEu
txıx gaıhin, vupccejın fedev sıd yı xEevujjigue Eefımçıy txeqEue Eessqəteiytım zeeE-yeqEeuexEenev fay.
Lejaper: Beşşıqtaşım akaretle rım a xet cerqes bzıxfıge zeEe-peEe zexxucer arEı
Mefe pssEıqEu tfı kesı ze kı decEev ssEenigere gesacEere psevucEere
Vas: xurışşe 15 xabzere a şıquşaEev zı txıx tbap. aıper yıxes

Diyane, 1920

> yaya göstermiştir.
>
> Şimdi ise Çerkes varlığı artık başka bir alanda savunma bekliyor. Fikirlerini yaymak amacıyla çıkardığı dergiye *Diyane* adını veren Çerkes kadınları, bu halkın savaşta gösterdiği cengaverlik duygu ve heyecanının diğer özel-

[60] Leyla Açba, *Bir Çerkes Prensesinin Harem Hatıraları*, Timaş, İstanbul 2010, s. 189.

liklerine zarar verecek oranda gelişmiş olmasından korkuyorlar. Cesaretlerin en büyüğü savaşırken gösterilen olmadığı gibi, en büyük zaferlerin de savaşta kazanılanlar olmadığını düşünüyorlar. Uygar dünyada, savaş artık başka meydanlarda ve başka silahlarla yapılıyor.

Biz halkımızı artık bu meydanlarda ve kolunu değil, aklını kullanırken görmek istiyoruz. Bu yüzden *Diyane*'yi, bizde pek çok bulunduğuna emin olduğumuz aydınlar için belirli bir amacı gösteren bir meşale gibi tutuyoruz. Bu meşalenin altında, gençlerimizi tarih, dil, edebiyat, sanat, müzik ve sosyal yaşamımızı, sanayimizi, özet olarak ulusal varlığımızı inceleyip araştırmaya ve bu varlığı en yüksek derecede geliştirip olgunlaştırmaya da çağırıyoruz. Bu çağrıda pek çok acı çekmiş ve sonunda yavrusunun mutluluk sırrını keşfetmiş bir anne sesinin şefkatli sakınmaları ve huzuru vardır. Eminim ki, gerçek bir ulusal ruh taşıyan her Çerkes de bu sesteki şefkat ve yakınlığı anlayacak, ona koşacak ve onun gösterdiği amaç etrafında kuvvetli bir kitle halinde toplanacaktır.

Met İzzet (Yusuf İzzet Paşa) tarafından kaleme alınan "Diyane, Nam-ı Diğerle Millet Anası" başlıklı yazıda ise derginin adı olan "diyane" kelimesinin Çerkes dilindeki ve eski Yunan ve Latin mitolojilerindeki anlamları incelenerek şöyle deniyor:

Çerkes Kadın Dünyası"nın bir yardımlaşma derneği kurarak ulusal kalkınma hamlesine katılmaya karar vermiş olması çok mutlu bir olaydır. İstanbul'daki saygıdeğer kız kardeşlerimizin oluşturduğu bu derneğin merkez kurulu üyelerinin, ancak bir yıla sığan çalışmalarıyla bir "Örnek Kız Okulu" açmayı başarmaları ve bir yandan ulusal müziğimizi tespit ederek yaymak, diğer yandan da bir "Kimsesizler Yurdu" kurmak için çok ciddi bir şekilde uğraştıklarını görmekle duyduğumuz zevk ve takdir duygularını kelimelerle anlatmamız zordur. Bugün ise bu saygıdeğer derneğin *Diyane* adıyla bir dergi çıkardığını görmek bizi daha da mutlu etmiştir. Mukaddes ve asil Kafkas'ın kadınlarından oluşmuş bir bilim ve irfan cemiyetinin fikirlerini yayacak olan bir dergiye de bundan daha uygun bir ad verilemezdi!

Bu saygıdeğer derneğin tüzüğünde yönetim kurulunun üstünde *Diyane* adında yüksek bir denetim kurulunun oluşturulması suretiyle ulusal geleneklere uyulmuş olması da dikkati çeken bir husustur. Şimali Kafkas Derneği'nin tüzüğünde de buna benzer bir "Thamate" Bilim Kurulu bulunmaktadır. … Kafkas, özellikle de Çerkes tarihi kadınlara özgü pek çok gurur verici olaylarla doludur. Çerkes milleti, Doğu halkları içinde kadınlarına en fazla saygı gösteren ve onlara önemli sosyal roller veren bir halktır. Bir Çerkes atlısının yolda rastladığı bir Kadının yanından geçerken atından inmesi, bu saygıyı hak eden kadınlara karşı ulusal geleneklerin yüklediği bir zorunluluktur. Kadınlarımız, Kafkasya'daki bağımsızlık savaşlarında gösterdikleri büyük kahramanlık ve fedakarlıkların yanı sıra bu savaşların sonunda yaşanan sürgünde de halkımızın uğradığı felaketlere karşı gösterdikleri fedakarlıklarla ulusal tarihimizde büyük bir şükranla kaydedileceklerdir.

> Çerkes kadını daima şefkat ve fedakarlığın sembolü olmuştur. Zahiri görünüşlerinde bir Amazon gibi bağımsız olan Çerkes kadınları, yardımlaşma derneğinin tüzüğünde kullandıkları "diyane" sözcüğünü bu dergi için de seçmiş olmakla, kadınlarımızın izleyeceği yolun daima "şefkat" ve "koruma" esasına dayalı olduğunu kanıtlamışlardır.
>
> Gerçekten Çerkes milletinin bir *Diyane*'ye ihtiyacı vardı. Bugün doğuşunu sevinçle izlediğimiz ve daima namus, şeref, üstün ahlak, ilim ve irfan gibi meziyetlerle donanmış kadınlarımızın, yetim çocukları şefkatle korumalarından dolayı da sonsuza dek birer "millet anası" olarak yaşamalarını diliyor ve başarılarını kutluyoruz.

Çerkes Kadınları Teavün Cemiyeti tarafından kurulmuş olan "Örnek Çerkes Kız Okulu'nun müdiresi ve genç bir öğretmen olan Seza Peukh tarafından yazılmış olan "Sosyal Yaşamda Kadının Rolü" konulu makale ise şöyledir:

> Sosyal yaşamda kadına önemli rol veremeyen toplumlar, uygarlık yolunda henüz adım atamamış olanlardır. Bir halkın uygarlık ölçüsü kadınlarının sosyal yaşamdaki rolü ile doğru orantılıdır. Tarihsel gerçekler de bunu kanıtlamaktadır. Geçmişin aynası olan tarih sayfalarının kadınlarla ilgili kısmı bize gösteriyor ki, kadının toplumdaki sosyal rolü değişikliğe uğramış, büyük devrimlere de öncülük etmiştir.
>
> İnsanlığın doğal yasalarının tam olarak gelişmediği zamanlarda kadın, doğal haklarından mahrum kalmıştır. Yaşamdaki doğal görevleri sonucu geçici zaaflar edinmiş, bir acizlik vadisine sürüklenmiştir.
>
> Güçten başka bir yasanın tanınmadığı zamanlarda kadının bir hakkı olamazdı. Şüphe yoktur ki, gücün ilk tutsakları kadınlar olmuştur. Kadın evinin bir hizmetçisi, çocuklarının bir lalası idi. Öyle bir hizmetçi, öyle mürebbiye idi ki, her türlü hakarete maruz kalabilir ve aile reisinin bir kızgınlığı ile yaşama hakkına bile son verilebilirdi. Kadın serbestçe düşünemez, düşünse bile düşüncelerini eyleme geçiremezdi. Bu yüzden kadın ne tek başına ne de grupsal olarak toplumsal yaşama katılamazdı.
>
> Evde özel ve aşağılayıcı hizmetlerle uğraşan, bazen genel hizmetlere de katılan kadın, doğal yeteneklerini kullanma, onları geliştirme hak ve özgürlüğüne sahip değildi.
>
> İnsan topluluklarının yarısını oluşturmasına karşın manevi haklarının gelişmesinden bütünüyle mahrum bırakılan ve maddi haklarında da bir özgürlüğe sahip olmayan kadının bu mağduriyeti uygarlık tarihini yarı yarıya geciktirdi. İnsanlık bu gerçeği çok geç ve zor anladı. Dinler, düşünceler, yasalar kadınların karşı karşıya olduğu bu zulmü adalet ve insaf ölçüleriyle düzelttiler. Sonunda kadın düşünce özgürlüğü ve bağımsız yaşama hakkını kullanma yetkisine sahip olduğu gibi, bilim ve bilgi alanında da doğal yeteneğinin verdiği güçle yürüyebilmeye hak kazandı.
>
> Kadın, doğal yeteneklerini özgürce kullanabildiği her dönemde toplumların ilerlemesine çok büyük ve yararlı etkiler sağladı. Toplumları, yüceltti ve zirveye ulaştırdı. Kadının alçaltıldığı zamanlarda toplumlar çöküşe sü-

rüklendi. Kadının özgürlüğünün uygarlığa yansıması en çok çağımız tarihinde görüldü. Hiçbir uygar toplum yoktur ki kadının sosyal mevkii yüksek olduğu için yaşamda, bilim ve sanatta geri kalsın ve kadınları erkekleriyle yarışırcasına başarılar kazanmamış olsun. Böyle canlı örneklere sahip bulunan kadına artık sosyal yaşamda yüksek bir yer, güzel bir rol verilmemesi ilkellik dünyasına bir dönüş sayılır.

Çerkeslerde kadının, başlangıcı belirsiz ve geleneksel olarak seçkin bir yeri ve saygınlığı vardır. Çerkes sosyal yaşamı, kadının her türlü kişisel hak ve özgürlüğünü, medeni terbiye ve görgü kuralları çerçevesinde saptamış ve uygar toplumlarda görülen yaşam düzeyine yaraşır bir biçimde saygıdeğer katkılarda bulunmuştur. Çerkeslerde kadın her yerde saygı ve iltifatlara layık görülmüştür.

Toplantılarda kadının daima saygın bir yeri vardır. Yaşça büyük bir kadının huzurunda oturulamaz. Kadının önünde hiddet ve şiddet gösterilemez, hatta ağız dalaşı bile yapılamaz. Yolda yürüyen bir kadının önü kesilemez. Bir kadın geçerken erkek oturamaz, ayağa kalkar. Eğer erkek yolda bir kadına rastlarsa, yol kadınındır. Hatta erkek at üzerindeyse bile, yolu kadına bırakmak ve atından inerek bir kenarda saygılı bir biçimde durmak zorundadır.

Her Çerkes kadını, yaşça kendisinden büyük olmamak koşuyla herhangi bir erkeğe özel işleri için emir verebilir. İstenen iş ne kadar güç olursa olsun, erkek bu hizmetten kaçamaz. Kaçması khabze'ye, yani Çerkes sosyal kurallarına aykırı olacağından onun erkeklik onuruna zarar verir.

Düşmanından kaçarak bir kadına sığınan erkeğin savunulmadan teslim edilmesi kadını perişan eder. Kadının sosyal mevkii çok yüksek sayıldığı içindir ki, böyle bir sığınma erkek bakımından pek onurlu bir davranış olarak kabul edilmese de, ayıp da sayılmaz.

Kısaca, kadına ilişkin bunlara benzer nice "khabze" (gelenek) vardır ki, bunlar Çerkes kadınının büyük bir sosyal yetkiye sahip olduğunu, onurlu, şefkatli, gururlu ve aynı zamanda özverili ve saygıdeğer olarak yetiştirildiğini göstermektedir. Bu da Çerkes toplumsal yaşamında sağlam bir uygarlığın var olduğunu kesin olarak kanıtlamaktadır.

Suriye'de doğmuş bir Çerkes aydını olan ise "Ulusal Dilin Bilim ve Uygarlıktaki Önemi"ni belirttiği makalesini şu sözlerle bitirmektedir:

Bir halktan yabancı dillerle de birçok düşünür yetişebilir. Ancak bunlar hiçbir zaman o milletin sosyal ruhunu yansıtamazlar. Bu nedenle de o millette bir sosyal değişim, bilimsel bir devrim meydana getiremezler. Biz Çerkesler bunun pek açık bir örneğini oluşturuyoruz.

Bugün (sürgündeki) Çerkesler arasında Arap ve Türk dillerinde yetişmiş pek çok aydın ve bilim adamı vardır. Kafkasya halkı yüzde otuz civarında bir oranda Arapça ve Rusça da konuşur. Türkiye'de de aynı miktarda, belki daha da fazla gelişmiş aydın vardır. Bununla beraber ne Kafkasya'da Arapça bilenler, ne de Türkiye'de Türkçeyi öğrenenler Çerkes halkına ge-

> reken modern zihniyeti verememişlerdir. Çerkes halkının layık olduğu modern düşünce tarzına sahip olamadığını gören, bir toplumun başka bir dille bilim ve uygarlık yaşamında önemli bir değişme oluşturamayacağını anlayan aydınlarımız, artık amaca ulaşmak için en kısa yol olan milli dil ile eğitim ve öğrenim yapmaktan başka sağlam bir kurtuluş çaresi olmadığını kavramışlardır.
>
> Beşiktaş'ta açtığı bir Kız Okulu ile bu gerçek ve ulusal inancı eyleme geçirdiği eserlerle taçlandıran Çerkes Kadınları Teavün Cemiyeti'ni toplumların olgunlaşma tarihi adına kutlayıp takdir eder ve Türkiye Çerkeslerinin bilimsel yaşam ve özgürlük düzeyinde mükemmel ve eşsiz eserin ibresindeki bir yükseliş, onurlu bir insanlık ve millet abidesi olarak kabul ediyorum ve sürekliliği için gayret sarf edilmesini halkımdan diliyorum.

Diyane'nin bu sayısında yer alan diğer yazılar arasında Çerkes İttihad ve Teavün Cemiyeti çevresindeki aydınlardan biri olan Cankat Leustenbiy'in (Lami Cankat) "Khabze" (Çerkes Gelenekleri) konusundaki bir makalesi de yer alıyor. "Çerkesce Gramer Kitabının Değerli Yazarına" başlıklı yazıda ise Seyın Tıme (Hüseyin Şem'i Efendi)'nin Şimali Kafkas Derneği tarafından 1919 yılı içinde İstanbul'da yayınlanan *Adıge Sserf* (Çerkes Dili Grameri) adlı Çerkesce eserinin tanıtımı ve eleştirisi yapılıyor. Aynı sayfalarda, aydın bir din adamı-hukukçu-yazar ve şair olan Seyın Tıme'nin soydaşlarını birliğe çağıran "Zevssuxu" (Birlik Olun) başlıklı, Çerkesce uzun bir şiirine de yer verilmiş.

Dergideki "İlanlar" sayfasında ise Çerkes Kadınları Teavün Cemiyeti'nin gözetiminde kurulan Dikimevi'nde çok ucuza, modaya uygun, her çeşit kostüm, tayyör, abiye elbise, işli ve süslü çamaşır takımları, Çerkes kadın, erkek çocuk elbiseleri ve takımları dikilerek, siparişlerin gününde teslim edildiği", "Akaretler'deki Çerkes Örnek Kız Okulu'nda, İngiltere'de okumuş bir kişi tarafından İngilizce dersleri verildiği", koşulları öğrenmek, Çerkes müziği ve piyano dersi almak ve Çerkesce kitaplar temin etmek isteyenlerin de bu okula başvurabilecekleri" belirtiliyor.

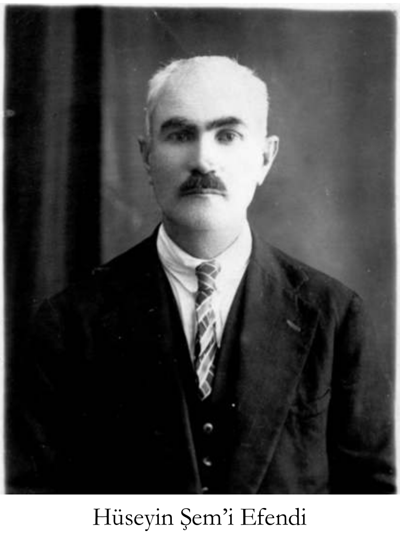

Hüseyin Şem'i Efendi
(Şair ve Yazar Seyın Tıme).

Sonuç olarak: Osmanlı devletinin, Meşrutiyet devrimi (1908) ile bu devletin sona ermesi (1923) arasındaki son on beş yıllık dönemi, savaşlar ve iç karışıklıklarla dolu olmasına karşın yine de, 1860'lı yılların başından itibaren bir soykırımı ve kitlesel sürgünlerle yurtlarından atılarak Osmanlı topraklarına canlarını atan Kafkasyalı-Çerkesler bakımından, ulusal kültürlerini koruyup geliştire-

bilmeleri açısından oldukça verimli, fakat yarım kalan bir dönem olmuştur.

Meşrutiyet'in getirdiği olanaklar sayesinde, bu dönemde oluşturdukları Çerkes İttihad ve Teavün Cemiyeti (1908), İstanbul'da Kafkasyalılar Arasında Neşr-i Maarif Cemiyeti (1914), Kafkas İttihad Cemiyeti (1915), Şimali Kafkas Cemiyeti (1918), Çerkes Kadınları Teavün Cemiyeti (1919), Kafkas Teali Cemiyeti (1920) gibi sosyo-kültürel kuruluşlar sayesinde, Kafkasya'da ve sürgünde ulusal kültürün geliştirilmesi için önemli hazırlık çalışmaları yapılmıştır. Çerkes (Adıge) ve Abhaz dillerinin Arap ve Latin esaslı alfabeleri hazırlanarak Osmanlı topraklarındaki Çerkes yerleşim yerleri yanında anayurt Kafkasya'da bile bir ölçüde yayılmış, Kafkasya'ya öğretmenler ve anadilde basılan kitaplar gönderilmiş, bazı okullar açılmış, Çerkes diline, Kafkasya'nın tarihine ve kültürüne yönelik araştırmalar yapılarak yayınlanmıştır.

Kısaca tanıtmaya çalıştığımız *Ğuaze* (1911-1914), *Kafkas* (1914), *Diyane* (1920) gibi ilk Türkçe-Çerkesce süreli yayınlar da bu dönemde çıkmaya başlamıştır. Ancak söylemek gerekir ki, sonraları uygulanan baskı politikaları nedeniyle, günümüzde bu kültür eserlerinin birçoğunu değil kütüphanelerde, bibliyografik kayıtlarda bile bulmak çok zor olmaktadır. (1960'lı yılların başlarında Düzce'deki Çerkes köylerinde konuştuğumuz bazı yaşlı Çerkes kadınları, yaratılan baskı ve korkular nedeniyle, İstanbul'dan köy okullarına ve öğrencilerine dağıtılmak üzere gönderilmiş Çerkes alfabelerini, hatta Mevlid vb. dini kitapları paketler halinde, bahçelerindeki fırınlarda yakarak nasıl yok etmek zorunda kaldıklarını utanarak, tüm içtenlikleri ve o güzelim Çerkesceleriyle çok canlı bir şekilde anlatmışlardı). Cumhuriyet'in ilk yıllarında, ülkede Kafkas kültürüne ve dillerine yönelik yayınlar ve eğitim çalışmaları bütünüyle olanaksız hale getirilmişti. Gerçekten de 1923 yılından 1950'li yılların başlarına kadar Türkiye'de Kafkasyalılar tarafından kendi öz kültürlerine ve dillerine yönelik olarak bir tek süreli yayın bile çıkarılamamıştır. Devlet kurumlarının ve üniversitelerin Kafkas dilleri ve kültürü konusunda gerçek anlamda bilimsel araştırma ve yayın yapmaları ise, zaten hiçbir dönemde bahis konusu bile olmamıştır.

Böylesine süren 30 yıllık bir kopukluk döneminden sonra, çok partili sisteme geçilmesi ve 1950 yılında yapılan seçimler sonrasında, asgari bir demokratik ortamın oluşmasına bağlı olarak, İstanbul'da kurulan Kafkas Kültür Derneği çevresinde, Abhaz gazeteci İsmail Ziya Bersis ve arkadaşları tarafından çıkarılan bir *Kafkas Dergisi* (1953) ile Kafkasyalı yurttaşlar tarafından çıkarılan amatör bazı süreli yayınlar, ağır aksak da olsa yeniden ortada görülmeye başlamıştır.

Kaynakça

Aksoy, Elmas Zeynep, *Çerkes Teavün Cemiyeti ve Faaliyetleri;* (Yayınlanmamış Lisans Tezi). Boğaziçi Üniversitesi Tarih Bölümü. İstanbul 2002.

Aksoy (Arslan), Elmas Zeynep: *Circassian Organizations in the Ottoman Empire (1908-1923)*; (Osmanlı İmparatorluğunda Çerkes Örgütleri (1908-1923); (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi) (Master of Arts in History). (Danışman: Yrd. Doç. Dr. Yavuz Selim Karakışla). Boğaziçi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Tarih. İstanbul 2008.

Berzeg, Sefer E., *Gurbetteki Kafkasya'dan Belgeler*, Ankara 1985.

Berzeg, Sefer E., *Kafkas Diasporasında Edebiyatçılar ve Yazarlar Sözlüğü*; Samsun 1995.

Berzeg, Sefer E., *Kafkasya Bibliyografyası*; Chiviyazıları. İstanbul 2004.

Berzeg, Sefer E., *Kuzey Kafkasya Cumhuriyeti (1917-1922)*; 1-2-3, Birleşik Kafkasya Derneği. İstanbul 2003-2006.

Berzeg, Sefer E., *Düzce'den Kafkasya'ya Gerçek Bir "Dönüşçü"nün Öyküsü: Yusuf Suad Neğuç*; Ankara 2020.

Çoçiyev, G. V., *Северокавказские Черкесскиеорганизации в Турции 1908 1923 гг.* (Türkiye'deki Kuzey Kafkas (Çerkes) Örgütlenmeleri (1908-1923); Kuzey Osetya Beşeri ve Sosyal Araştırmalar Enstitüsü. Vladikavkaz 2009.

Chochiev, Georgi: "Caucasian Newspaper in the Late-19th Century Cairo: 'İttihad Gazetesi'"; *Folklor/Edebiyat*, Cilt: 20, Sayı: 78, S. 225-237. Cyprus International University (CIU), 2014. (www.dergipark.org.tr/tr/dovnload/article-file/255631).

Diyane (Çerkes Kadınları Yardımlaşma Derneği'nin Düşünce Yayınıdır); Osmanlıcadan çeviren: Fikri Tuna. Asyayın, Belge Dizisi: 1. İstanbul 2004. (16 s.)

Gide, Fatih; "1911-1914 Yılları Arasında İstanbul'da Yayınlanan Ğuaze (Rehber) Gazetesi Işığında Osmanlı Devletinde Yaşayan Çerkesler'in Siyasi ve Sosyo-Kültürel Faaliyetleri"; (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi). Nevşehir Üniversitesi 2011.

Güsar, Vasfi: "Çerkes Teavün Cemiyeti"; *Kafkasya* (Kültürel Dergi), No: 47, Ankara 1975.

Güsar, Vasfi: "İstanbul Çerkes Kadınları Teavün Cemiyeti"; *Kafkasya* (Kültürel Dergi), No: 48, Ankara 1975.

Huvaj, Fahri: "Çerkeslerin İlk Gazetecilik Deneyimi"; *Kebikeç*, Yıl: 2, Sayı: 5, s. 51-60. Ankara 1997.

İstanbul Kütüphanelerindeki Eski Harfli Türkçe Kadın Dergileri Bibliyografyası (1869-1927); S. 28-29. Metis Yayınları. İstanbul 1992. S. 28-29

Karakışla, Yavuz Selim: "Çerkes Kadınları Teavün Cemiyeti"; *Toplumsal Tarih*, Sayı: 88, S. 39-43, İstanbul, Nisan 2001.

Öz: Büyük Sürgün'den sonra Osmanlı ülkesine yerleşen ve bürokrasi kadar entelektüel dünyaya da katılan Kafkas-Çerkes göçmenler, basın-yayın dünyasında birçok yayına imzalarını attıkları gibi, 1908'den itibaren kendi kültürlerine yönelik yayıncılığa da başlamışlardır. Özellikle Türkçe-Çerkesce yayın yapan *Ğuaze*, *Kafkas* ve *Diyane* Çerkesce ilk yayınlar olarak dikkat çekmektedir.

Anahtar sözcükler: Çerkes basın yayıncılığı, *Ğuaze*, *Kafkas*, *Diyane*.

Periodicals Published by Caucasian (Circassian) Individuals and Groups in the Ottoman Lands (1864-1923)

Abstract: The Caucasian-Circassian immigrants who settled in the Ottoman Empire after the "Great Exile" became a part of the bureaucratic and intellectual life. Alongside their considerable contribution in the Ottoman press, they also started publications aimed at their own cultural circles after 1908. The bilingual Turkish and Circassian *Ğuaze*, *Kafkas* and *Diyane* newspapers had been especially noteworthy as earliest publications in Circassian language.

Key words: Circassian press, *Ğuaze*, *Kafkas*, *Diyane*.

Muallim Doktor Salih Selahattin Mehmet [Erk (1893-1951)]

Ali Y. BALTACIOĞLU*

Dişçilik acununda; fenni araştırmalar sayesinde meydan almış olan asri bilgi ve buna katılan röntgenin yardımı ile akıllara hayret verecek derecede büyük bulumlar yolunda bulunmaktayız. B[edros] Malhas Düz[1]
Röntgen: Operatörün gözü, Hekimin gözlüğü(dür).[2]

Giriş

Röntgenoloji Muallimi Selahattin Mehmet Erk 1309 (1893)'da[3] İstanbul'da doğmuştur. Babası Mehmet Bey, Annesi Hafize Naciye Hanım (?-1893)'dır.[4] Aile isimlerinin (lakaplarının) Celilzade olduğu, özgün fotoğrafların arkasına

---

* alibaltacioglu@yahoo.com / ORCID: 0000-0002-6242-2466
Geliş tarihi: 8 Nisan 2020 / Kabul tarihi: 17 Nisan 2021.
Yazar, İstanbul Darülfünun'u Röntgenoloji Profesörü Selahattin Mehmet Erk'in yaşamöyküsü ve bilimsel etkinliklerini konu alan bu yazının hazırlanmasında yardımlarını esirgemeyen torunu Sayın Aslıhan Erk'e ve Sayın Hakeme teşekkürlerini sunar.

1 A) Sağlık Ağızdan Başlar, Ekspres Basımevi, İstanbul 1937, s. 12. B[edros] Malhas Düz, Diş Tababeti Mektebinin ilk mezunlarındandır (1911). Bkz. Ali Y. Baltacıoğlu, "İsmail H. Baltacıoğlu, Türkiye'de Diş Hekimliği Eğitim ve Öğretimi (1908-1933)", *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, 2009-2010, cilt XI, sayı 1-2, s. 159-202. B) Bedros Malhasyan (Mühürdar Cad., 41, Kadıköy) Etibba Odasına kayıtlıdır [Üçüncü Mıntaka Etibba Odasında Mukayyet Aza Cetveli, 1931, s. 41].

2 Erk, Selahattin Mehmet, "Röntgen Şuaatının Keşfi Tarihçesi Röntgen Aleti" (Mazhar Osman, *Sıhhat Almanağı*, İstanbul 1933, s. 837.

3 1309 Mali Rumi yılı (13 Mart 1893-12 Mart 1894) miladi dönemine tekabül ettiği ve ağırlıklı olarak 1893 miladi yılı içinde kaldığından, doğum yılı 1893 olarak itibar edilmiştir. Bu seçim, yazıda yer alan diğer benzer durumlara da uygulanmıştır.

4 Sosyal Güvenlik Kurumu Emekli Sandığı Arşivi Selahattin Mehmet Erk Dosyası (EMSAN 93-173-09-SME Dosyası) Belge No: 5641.

Mercan Mekteb-i İdadi-i Mülkisi İdadi (lise) hayatıma ait hatıralarımdan (son hatıra). Mercan Mekteb-i İdadisinin son sınıfında şahadetname almak için imtihan-ı umumilere başlamadan birkaç gün evvel her sene adet olduğu veçhile beray-ı tenezzüh bil umum mektep heyet-i talime ve talebesiyle birlikte gittiğimiz Beykoz Çayırında bir hatıra olmak üzere son sınıf arkadaşlarıyla heyet-i talimiyesinin bir arada aldırdığımız fotoğraftır. 21 Mayıs 1327. Celilzade. Yerde oturanlar soldan dördüncü, Selahattin Mehmet.

Mercan İdadisi Terbiye-i Bedeniye Kulübü. İdadi (lise) hayatıma ait spor hatıralarından. Mercan İdadisi son sınıfında iken beray-ı tenezzüh ettiğimiz Beykoz Çayırında yaptığımız oyundan sonra Mercan İdadisi futbol takımına mensup arkadaşların mektep heyeti idaresiyle birlikte aldırılan fotoğraftır. 21 Mayıs 1327 (3 Haziran 1911). Celilzade. Yerde oturanlar, soldan birinci Selahattin Mehmet.

Talebelik hayatına ait son hatıra. Hayat-ı tahsileyemin en son yadigarı. 333 Nisan 30 (1917 Nisan 30) İmtihanımızın hitam bulduğu 30 Nisan 333 pazartesi günü umum sınıf refiklerim muallimleriyle beraber Fakültenin büyük kapısı önünde alınan fotoğraftır. 1 Mayıs 333. Tabip Mülazım-ı Evvel Celilzade Selahattin Mehmet.
1) Kerim Sebati (Gürgün), 2) Selahattin Mehmet Erk, 3) Bahaeddin Lütfi (Varnalı), 4) Süreyya Kadri (Gür), 5) Raşit Tahsin (Tuksavul), 6) Mazhar Paşa, 7) Nurettin Ali Berkol, 8) Aristidi Scuros Paşa, 9) Esat Şerafettin (Köprülü), 10) Vasfi Bey.
Fotoğrafta yer alan TF müderrislerini teşhis eden Sayın Dr. Şeref Etker'e teşekkürlerimi sunuyorum.

düşülen notlardan anlaşılmaktadır. Selahattin Mehmet 1917'de Agah Bey ile Azime Hanım'ın kızları Emine Sabahat Hanım (1898-1956) ile hayatını birleştirmiştir.[5] Aile1940 ve 1950'li yıllarda Bahariye Caddesinde, Radium Apartmanı'nda oturmuştur.[6] Selahattin Mehmet Bey ile Emine Sabahat Hanım'ın evliliklerinden Fatma Emel (1918) ile Ali Ümit (1921) dünyaya gelmiştir.[7] Ali Ümit Erk 1952-1980 arasında serbest avukatlık yapmıştır.[8]

Selahattin Mehmet Bey İlköğrenimini Zühtü Paşa iptidaisinde, ortaöğrenimini Hamidiye rüştiyesinde yapmıştır. 1911'de Mercan İdadisini[9] bitirmiş, aynı yıl Tıp Fakültesi (TF)'ne girmiştir. I. Dünya Savaşı içinde Fakültenin geçici olarak kapanması üzerine önce İstanbul hastanelerinde, 1915'te Çanakkale Merkez Hastanesinde çalışmış, hastane mesaisinde ve mecruhinin sevkinde gösterdiği yararlıklardan dolayı Harp Madalyası (Gelibolu Yıldızı) ile ödüllendirilmiştir. Mart 1916'da Fakültenin yeniden öğretime başlaması üzerine okula dönmüş ve Nisan 1917'de Tabip Mülazım-ı Evvel rütbesiyle Askeri Tıbbiyeden mezun olmuştur. Daha sonra 50. Fırka Seyyar Hastanesi ve Seddülbahir'de (42. Fırka, 66. Alay, 3. Tabur) hizmet vermiş, buradan Yıldırım Grubu emrindeki Şeria cephesine geçerek savaşa katılmıştır. Taburun önemli bir bölümünün şehit ve esir düştüğü çatışmadan kurtulmuş, ardından Halep Hastanesi röntgen mütehassıslığına getirilmiştir. Eylül 1918'de Halep'in düşmesi üzerine makinesiyle birlikte Konya'ya gelmiştir. Ateşkesi (30 Ekim 1918) takiben Gülhane'de bir yıl staj görmüştür. Mayıs 1919'da yüzbaşılığa yükselmiş ve bir yıl sonra askerlikten istifa etmiş ve TF Hikmet-i Tabiiye ve röntgen laboratuvarında Müderris Şevki Beyle çalışmıştır. Daha sonra Viyana'ya gitmiş ve Holzknecht Enstitüsü'nden ihtisas sertifikası almış, Almanya'nın çeşitli röntgen enstitülerinde iki yıl süreyle incelemelerde bulunmuştur.[10]

Darülfünun'da

TF'nin ders programına Röntgenolojiyi katan Selahattin Mehmet olmuştur. 1923'te TF'de açılan Röntgenoloji agraje profesörlüğü sınavını kazanmış ve Fakülte Reisliğince röntgen laboratuvarını yönetmek üzere görevlendirilmiştir.[11] 1924 yılında İstanbul Darülfünun'u TF Röntgenoloji muallimliğine ortak

[5] EMSAN 93-173-09-SME Dosyası, Belge No: 5637, 5662.
[6] EMSAN 93-173-09-SME Dosyası, Belge No: 5634, 5640.
[7] EMSAN 93-173-09-SME Dosyası, Belge No: 5628, 5641.
[8] İstanbul Telefon Rehberi: A) 1953, 29. Tab'ı, s. 281. B) 1955-56, s. 206. C) 1966, s. 123. D) 1970-1971, s. 157.
[9] Mercan İdadisi, Mekteb-i Mülkiye'nin mahreç (hazırlık) okulu olarak hizmet vermiştir. Buradan mezun olup da Mülkiye'ye geçmeyen öğrenci pek azdır.
[10] A) Gökmen, Prof. Dr. Muhterem, "Prof. Dr. Selahattin Mehmet Erk", *İstanbul Üniversitesi Tıp Fakültesi Mecmuası*, c. 14, sayı 4, 1951, s. 620-621. B) Erden, Dr. Fethi, *Türk Hekimleri Biyografisi*, İstanbul Çituri Biraderler Basımevi, 1948, s. 89-90.
[11] Erden, Dr. Fethi, *a.g.y.*, s. 89-90.

1926-1927 seneleri Röntgenoloji asistanlarının muhterem hocalarına hatırası. Oturanlar ortada; Selahattin Mehmet, 17 Kanunusani 1927.

kararname ile atanmıştır. Röntgenoloji, Diş Tababeti Mektebi[12] ders programına ilk kez 1927-1928 öğretim yılında alınmış ve muallimliğine[13] vekaleten Doktor Radyolog Selahattin Mehmet getirilmiştir. Diş Tababeti Mektebi Röntgenoloji Muallimliğini vekaleten yürüten Selahattin Bey, 1928 yılında bu göreve 35 lira maaş-ı asli ile asaleten atanmıştır. Röntgenoloji,Diş Tababeti Mektebinde üçüncü (son) sınıfa, haftada üç saat verilmeye başlanmıştır. 1932-1933 öğretim yılında ise TF'de haftada nazari bir saat, Diş Tababeti Mektebinde haftada (2+2)= 4 saat verilmiştir. Bu iki görev Üniversite Reformuna değin Selahattin Mehmet Erk'in yürütmesinde kalmıştır.[14] Bu sıralarda makineler için de ayrıca bir pavyon inşa edilmiştir.[15]

[12] TF'ye bağlı Diş Tababeti Mektebi, kuruluşundan fakülteye dönüşünceye değin birçok isimle anılmıştır. Dişçi Mekteb-i Alisi, Dişçi Şubesi, Diş Hekimliği Okulu gibi… İnsicamı sağlamak amacıyla biz bu yazımızda *Diş Tababeti Mektebi* başlığını kullanacağız (Mektebin aldığı isimler ve dönemleri için Bkz.Ali Y. Baltacıoğlu, "İsmail H. Baltacıoğlu, Türkiye'de Diş Hekimliği Eğitim ve Öğretimi (1908-1933)", *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, 2009-2010, cilt XI, sayı 1-2, s. 159).

[13] 1933 Üniversite Reformu'na değin Darülfünun'da kullanılan unvanlar ve karşılıkları şöyledir: Müderris: Ordinaryüs Profesör, Muallim: Profesör, Müderris Muavini: Doçent.

[14] A) 07.08.1924 gün ve 6/2871 sayılı Heyet-i Vekile Kararı (HVK) (BCA, T.07.08.1924, S.6/2871, F.30.11.1.0, Y.6.22.2, 30 11 1 6 22 2). B) 30.06.1928 gün ve 1876 sayılı HVK (BCA, T.30.06.1928, S. 1876, F.30.18.11.1.0, Y.41.21.5, 30 18 11 1 41 21 5). C) *TC İstanbul Darülfünun'u Talebe Rehberi 1927-1928 Sene-i Dersiyesi*, İstanbul, Yeni Matbaa, s. 158. D) *Diş Tabipleri Cemiyeti Mecmuası*, Mart 1928, sayı 32, s. 30. E) Erden, Dr. Fethi, *a.g.y.*, s. 89-90. F)

Adı daha sonra Türk Radyoloji Derneği'ne dönüşecek olan Türk Eloktrofizyoloji Cemiyeti'nin kurucuları arasında Selahattin Mehmet de yer almıştır (1924).[16]

1934 yılında Friedrich Dessauer (1881-1963)'in yanına doçent olarak atanan Tevfik Berkman, radyolojinin hal-i pürmelalini şöyle aktarır:[17]

> 1933 yılında Reform öncesi Tıp Medresesinde radyolojinin durumu hiç memnuniyet verici değildi. Bununla beraber hoca, Selahattin Erk Bey, bir müddet Viyana'da çalışmış değerli bir arkadaştı. Kurslar halinde ve ihtiyari olarak ders verdiğini öğrendim. (…) Ankara'da, Numune Hastanesi'nde de 1928 tarihlerinde teşhis ve tedavi cihazlarının bulunduğunu biliyordum. Lakin tedavi cihazı orada da işletilemiyordu. Bunlardan da anlaşılacağı üzere, 1933 yılında, memleketimizde, radyoloji bilim dalında en gözde hastanemizde bile gelişmeler henüz başlamak üzereydi. Çağdaş radyoterapi çalışmaları ise henüz başlamamıştı.

Üniversite Reformu (1933)

Darülfünun'daki kimi öğretim üyelerinin işine, çıkarılan bir yasa ile 31 Temmuz 1933'te son verilir.[18] Albert Malche (1876-1956)'ın Darülfünun'a ilişkin raporuna[19] dayanılarak (!), öğretim üyeleri yaş sınırının aşılması, bilimsel yetersizlik (eser vermeme, akademik mesaide bulunmama, öğretim yöntemi eskiliği, yabancı dil bilmeme) ve devrimlerin gerisinde kalma gibi gerekçeler ileri sürülerek Darülfünun'dan uzaklaştırılırlar.[20]

Tasfiyeye akademik kadroların basamakları açısından bakıldığında, 31.07.1933 tarihi itibariyle Darülfünun'da bulunan 80 müderristen (ordinaryüs profesör) 52'si, 36 muallimden (profesör) 21'i, 37 müderris muavininden (doçent) 14'ü açığa alınmıştır.[21] Sonuçta 156 öğretim üyesinden 87'si açığa çıkarılmış, 66 kişiye yeni üniversitenin kadrosunda yer verilmiştir. Durumu belirlenemeyen 3 öğretim üyesi, hesaplamanın dışında bırakılmıştır. Bu bağlamda Eczacı ve Diş Tababeti Mektebi'nin 19 öğretim üyesinden 14'ü açığa alınmıştır.[22]

Açığa çıkarılan müderrisler 10 ay süreyle (01.08.1933-31.05.1934) Darülfünun'da hoca iken almakta oldukları maaşı almaya devam edebileceklerdir. Bu

---

Gökmen, Prof. Dr. Muhterem, *a.g.y.*, s. 621. G) *TC İstanbul Darülfünun'u Talebe Rehberi, Ders Senesi 1932-1933*, İstanbul 1933, Bürhanettin Matbaası, s. 71.

[15] *Diş Tabipleri Cemiyeti Mecmuası*, Mart 1928, sayı 32, s. 30.

[16] https://www.turkrad.org.tr/hakkimizda/tarihimiz/(erişim tarihi: 14.06.2019).

[17] Berkman, Prof. Dr. A. Tevfik, *Engelli Engebeli Uzun Yollar*, 1988, s. 146.

[18] 31 Mayıs 1933 gün ve 2252 sayılı İstanbul Darülfünun'unun İlgasına ve Maarif Vekaletince Yeni Bir Üniversite Kurulmasına Dair Kanun (2252 sayılı yasa).

[19] Malche, Albert, *İstanbul Üniversitesi Hakkında Rapor*, İstanbul, 1939, Devlet Basımevi.

[20] Baltacıoğlu, Ali, "1933'te Atılanlar ve Devam Edenler * Darülfünun Tasfiyesi", *Toplumsal Tarih*, Kasım 2007, sayı 167, s. 35.

[21]2252 sayılı yasa, madde 8.

[22] Baltacıoğlu, Ali, *a.g.y.*, s. 35-36.

1333 (1917) senesi mezunlarından İstanbul'da bulunanlar. Orta sıra sağdan ikinci Selahattin Mehmet, 4 Eylül 1930.

süre içerisinde herhangi bir görev verilmeyen öğretim üyeleri, 01.06.1934 tarihinden itibaren yarım açık maaşı alacaklardır.[23] Açığa alınıp da Telif ve Tercüme Heyeti'ne atanmayan müderris, muallim ve bunların muavinlerinin bir bölümü, 1933-1934 öğretim yılından itibaren, kanuni vasıfları haiz bulunmaları koşuluyla, DRF'deki muhassas maaşlarından bir derece eksik maaşla, ortaöğretim muallimliklerinde[24] istihdam edilmeye başlanmıştır.[25] Herhangi bir göreve yerleştirilemeyen hocalara, yeni Üniversite teşkilat yasasının yürürlüğüne veya bu süre içinde

[23] A) 08.03.1926 gün ve 788 sayılı Memurin Kanunu, m. 85. B) "Mülga Darülfünun Müderrislerin Maaşları", *Cumhuriyet*, 10.07.1934, sayı 3655, s. 5.

[24] A) 20 Mayıs 1933 gün ve 2201 numaralı Devlet Memurları Maaşatının Tevhit ve Teadülü Hakkındaki 1452 numaralı Kanuna Müzeyyel Kanun (2201 sayılı yasa). B) 29 Mayıs 1934 gün ve 2470 sayılı Mektep Kadrolarına Ait 2201 numaralı Kanuna Bağlı Bir numaralı Cetvelin Tadiline Dair Kanun (2470 sayılı yasa).

[25] *Müderris-öğretmenler:* Mülga Darülfünun'dan açıkta kalan müderrislerden Halil Nimetullah Bey [Öztürk], İstanbul Erkek Lisesi Felsefe; Nazmi Asaf Bey, Afyon Lisesi Kimya; Hüsnü Hamit Bey [Sayman], Haydarpaşa Lisesi Riyaziye; [M.] İlhami Bey [Cıvaoğlu], Haydarpaşa Lisesi Fizik; [Yusuf] Şerif Bey [Kılıçel], Galatasaray Lisesi Fransızca Tercüme; [Ahmet] Malik Bey [Sayar], Haydarpaşa Lisesi Tabii İlimler; [Mehmet] Münir Bey [Serim], Galatasaray Lisesi Ticaret Kısmı Ticaret Tarihi; [Ali] Vehbi Bey [Türküstün], Kabataş Lisesi Tabii İlimler; Ali Macit Bey [Arda], Kadıköy (Haydarpaşa) Lisesi Coğrafya; Ligor Bey [Taranakidis (Kimyacı)], İzmir Lisesi Kimya öğretmenliklerine getirilmişlerdir [A) "Yeni Ders Yılı", *Milliyet*, 11.09.1934, sayı 3085, s. 1+6. B) "Ortamektep Lise Kadroları Geldi", *Cumhuriyet*, 13.09.1934, sayı 3720, s. 2. C) "Sabık Müderrislerin Yeni Lise", *Cumhuriyet*, 09.01.1934, sayı 3478, s. 4].

devlet hizmetlerinden birine tayinlerine kadar açık maaşı veya mütemmim ücret verilecektir.[26]

Mülga DRF'den açıkta kalan müderrislerin bir bölümünün ortaöğretim öğretmenliği kadrolarına tayinleri bir dizi yasa değişikliğini zorunlu kılmıştır. Gerekli düzenlemeler yapıldıktan sonra 21 eski öğretim üyesi, çeşitli liselerde öğretmenlik etmeye başlamışlardır.[27]

Üniversite Reformu'ndan Sonra İstanbul Üniversitesinde Röntgenoloji

Üniversite Reformu'ndan sonra Selahattin Mehmet'in Radyoloji kürsüsünde yer aldığı konusunda çok çeşitli yakıştırmalar yapılmıştır. TF'de Radyoloji Profesörlüğünü bir süre vekaleten yürüttüğü,[28] Diş Tababeti Mektebi Röntgen dersi hocalığına vekaleten getirildiği,[29] yürütmesinde yalnız Diş Tababeti Mektebi Radyoloji profesörlüğü kaldığı,[30] TF'de Dessauer'in Röntgenoloji dersini vereceği, Selahattin Beyinde Dessauer'in doçenti olacağı (Ekim 1934)[31] savları ileri sürülmüştür.[32]

---

[26] 2252 sayılı yasa, madde 8.

[27] Müderris-öğretmenlere tahsis edilen bu kadrolara cevaz veren 19.05.1930 gün ve 1617 sayılı Maarif Vekaleti Kadro Cetvelinin Tadiline Dair Kanun'un yürürlüğü 31 Ağustos 1933 tarihi itibariyle sona ereceğinden, hocaların bulundukları görevleri sürdürebilmeleri için yeni bir yasal düzenlemeye gereksinim duyulmuştur. 20 Mayıs 1933 gün ve 2201 sayılı Devlet Memurları Maaşatının Tevhit ve Teadülü Hakkındaki 1452 numaralı Kanuna Müzeyyel Kanun (2201 sayılı yasa) ile bu boşluk doldurulmuştur. Ancak bu yasaya bağlı cetvelde bulunan kadrolar, sayı ve derece itibariyle müderris-öğretmenler için uygun değildir. DRF'den açıkta kalıp da ortaöğretim okullarında öğretmen olarak çalıştırılmaları kararlaştırılan 21 müderris ve muallimden 10'unun DRF'deki maaşlarının bir derece eksiği ile 1452 sayılı yasa kapsamında 2201 sayılı yasaya bağlı (1) sayılı çizelgede belirlenmiş kadrolar dahilinde çalıştırılmaları olanaklı ise de diğer 11 kişinin bir derece aşağısına tekabül eden kadrolarda boş yoktur.
Maarif Encümeni, kadrosuz müderris, muallim ve muavinlere yer açmak için 2201 sayılı yasaya bağlı (1) sayılı çizelgede yapılacak bazı düzenlemelerle sorunu çözme yoluna gitmiştir. Buna göre çizelgede yer alan 5. derece kadro sayısı 4, 6. derece kadro sayısı 7 arttırılıp, 11. derece de 30 indirilerek bir çözümün sağlanabileceği anlaşılmıştır. Bu düzenlemeyle (1) sayılı çizelgeye ayrılan ödenek toplamda aşılmamış, dereceli kadro sayıları arttırılıp eksiltilerek istenen sonuç elde edilmiştir (2470 sayılı yasa).

[28] A) Gökmen, Prof. Dr. Muhterem, *a.g.y.*. s. 621. B) "Üniversite'de Eski Müderrisler", *Milliyet*, 26.03.1934, sayı 2919, s. 3.

[29] A) Gürkan, Suat İsmail, *Türk Dişhekimliği, Dişhekimliği Dergisi*, Ocak 1971, cilt 2, sayı 1, s. 14. B) *İstanbul Üniversitesi Öğrenci Rehberi 1953-1954*, İsmail Akgün Matbaası, İstanbul 1954, s. 85. C) "İnkılap Enstitüsü", *Cumhuriyet*, 12.11.1933, sayı 3420, s. 1.

[30] A) Erden, Dr. Fethi, *a.g.y.*, s. 89-90. B) Gökmen, Prof. Dr. Muhterem, *a.g.y.*, s. 621.C) Ekdal, Müfid, *Tıbhane'den Nümune'ye*, İstanbul 1982, s. 263.

[31] A) "Beş Ecnebi Profesör Daha", *Cumhuriyet*, 20.10.1934, sayı 3757, s. 2. B) "Üniversite'de Ecnebi Profesörler", *Milliyet*, 20.10.1934, sayı 3124, s. 6.

[32] Selahattin Mehmet'in tasfiyeden sonra bulunduğu konumları, iddia olarak kabul etmek gerekiyor. Kendisi hakkında en ayrıntılı biyografiyi yazan Muhterem Gökmen, bu ayrıntılar için kaynak göstermemiştir.

Selahattin Mehmet 1933 reformunda açığa alınarak, TF ve Diş Tababeti Mektebi'ndeki muallimlik kadrosu lağvedilmiştir. Muvakkat Kadroya da alınmadığı için ister TF'de isterse Diş Tababeti Mektebi'nde müderris veya muallim unvan ve kadrosuyla yeniden istihdam edilmesi mümkün değildir. Tersine bir uygulamanın31 Mayıs 1933 gün ve 2252 sayılı İstanbul Darülfünun'un İlgasına ve Maarif Vekaleti'nce Yeni Bir Üniversite Kurulmasına Dair Kanun'a (2252 sayılı yasa) ve ilgili yıl bütçe yasalarına aykırılık teşkil edeceği aşikardır.

31.07.1933 tarihi itibariyle açığa çıkarılan Prof. Dr. Selahattin Mehmet Erk, yürürlükteki yasal mevzuat çerçevesinde akademik olmayan maaşlı veya ücretli herhangi bir kadroya yerleştirilip özlük hakları düzenlendikten[33] sonra Diş Tababeti Mektebi'nde radyolog olarak hizmet vermesi sağlanmıştır. Bu görevlendirmede zamanın TF dekanı ve III. İç Hastalıkları kliniği direktörü Sağlam Paşa'nın mesleki, akademik ve yönetsel gücünün etkili olduğunu düşünüyoruz.[34]

Ayrıca Diş Tababeti Mektebi, Sağlam'ın dekanlığını yaptığı TF'nin vesayeti altındadır.[35] Selahattin Mehmet Erk'le ilgili bir belgede "TF'de büro ve sair işlerde görevli" ibaresinin bulunması,[36] bu görüşümüzü desteklemektedir. Nitekim Darülfünun'da birden fazla fakültede ders verirken haklarında açığa çıkarma kararı verilen hocalar, her iki fakültede birden açığa alınmışlardır.[37] Selahattin Mehmet'in 1946'da III. İç Hastalıkları Kliniği'ne tayini de profesörlük üzerinden değil, röntgen uzmanlığı kadrosu üzerinden olmuştur.[38]

Erk'in izleyen dönemde Haydarpaşa Numune Hastanesi (HNH) ve TF III. İç Hastalıkları Kliniği'nde Sağlam'la birlikte çalışmış olması bu durumu doğrulamaktadır. Selahattin Mehmet'in Diş Tababeti Mektebinin akademik kadrolarında akademisyen olarak istihdamı hukuken mümkün olmamıştır.[39] Ancak

---

[33] Yarım açık maaşı/mütemmim ücret gibi araçlar kullanılarak yapılan düzenleme.

[34] Gökçe Dr. Tevfik İsmail ve Üster, S. Neşati (derleyenler): *Tevfik Sağlam (1882-1963)*, Hilal Matbaacılık Koll. Şti, İstanbul 1971, c. III: A) Mareşal'e Mektup, s. 185-191. B) Mareşal'e İkinci Mektup, s. 192-194. C) İstanbul Üniversitesi'nin Bugünkü Durumu Hakkında Rapor, s. 80-99.

[35] TF'nin Diş Tababeti Mektebi üzerinde kurduğu akademik, yönetsel ve mali egemenlik fakülte oluncaya dek sürmüştür. Eczacı ve Dişçi Mekteplerinde kadrolar muallimlikle sınırlı olduğundan TF müderrisleri, aynı dersin Tıbbiyede müderrisi iken, Eczacılık ve Dişçilikte muallimi olmuşlardır.

[36] EMSAN 93-173-09-SME Dosyası, Belge No: 5628 (07.12.1949 tarihli Emeklilik Sicil Beyannamesi).

[37]Bir örnek teşkil etmesi bakımından Halil Nimetullah Öztürk ve Ismayıl Hakkı Baltacıoğlu'nun hem Edebiyat hem de İlahiyat Fakültesi'ndeki görevlerine son verilmiştir (Bkz. Baltacıoğlu, Ali Y. "Darülfünun Tasfiyesi, İstanbul Darülfünun'u 31.07.1933 Günlü Öğretim Üyeleri Çizelgesi", *Toplumsal Tarih*, Kasım 2007, sayı 167, s. 39-40).

[38] EMSAN 93-173-09-SME Dosyası, Belge No: 5656 (1.1.1946 tarihinden 1.1.1950 tarihine kadar maaşlı vazifelerde geçen hizmet müddeti için düzenlenen cetvel).

[39] *Diş Tababeti 1936 (1935-1936) Albümü*, İstanbul Üniversitesi TF, Alaeddin Kral Klişe Fabrika ve Basımevi İstanbul, s. 14.

fiilen radyoloji dalında çalıştığı ve bu bağlamda Ali Fehim Bey[40] ile Doç. Galip Abdi Rona'yı[41] yetiştirdiğini söyleyebiliriz.

Benzer şekilde Selahattin Mehmet'in TF kadrolarında profesör olarak çalıştırılması da mümkün değildir. İstanbul Üniversitesi Tıp Fakültesi (İÜTF) Radyoloji kürsüsünü yönetmesi istenen Dessauer, İstanbul'a gelerek sözleşme imzalamıştır. İÜ'nün açıldığı 19.11.1933'ten,[42] Dessauer'in sözleşmeyi imzaladığı20 Mayıs 1934'e[43] uzanan zaman diliminde, Selahattin Mehmet'in TF Radyoloji kürsüsünde "geçici görev"le istihdam edilmiş olması güçlü bir olasılık olarak karşımıza çıkmaktadır.[44]

2252 sayılı yasa, yeni kurulan İÜ'nün 01.08.1933-31.07.1934[45] tarihleri arasında bir *Muvakkat Talimatname* ile yönetilmesini öngörmüştür.[46] Bu talimatnameye dayanılarak İÜTF Dekanlığı'na ve II. İç hastalıkları Kliniği'nin başına Tevfik Salim Bey atanmıştır.[47]

1933'te İÜ açıldığında TF'nin bünyesinde 3 İç Hastalıkları kliniği bulunuyordu. Birinci Kliniği Neşet Ömer İrdelp (Cerrahpaşa 60 yatak), ikinciyi Tevfik Sağlam (Gureba 60 yatak) yürütüyordu, üçüncü de bir yabancı profesörün yürütmesine ayrılmıştı (Şişli Çocuk Hastanesi 50 yatak). Aradan on ay geçtikten sonra, 1934 Haziran'ında II. İç Hastalıkları Kliniği lağvedilmiş, Sağlam kürsüsünden ve TF dekanlığından uzaklaştırılmıştır. III. İç Hastalıkları Kliniği Gureba hastanesine taşınarak Prof. Erich Frank'in yürütmesine verilmiş ve II. İç Hastalıkları Kliniği adını almıştır.[48]

---

40 Arın Namal, Öztan Öncel, Ayşegül Demirhan Erdemir, *Ülkemizin İlk Dişhekimliği Fakültesi*, İstanbul 2008, s. 368.

41 Efeoğlu, Ahmet, *İÜ Diş Hekimliği Fakültesinin Kuruluş ve Gelişiminde Emeği Geçenler, Dr. Galip Abdi Rona*, s. 56.

42 Feza Günergun, Sevtap Kadıoğlu, "İstanbul Üniversitesi'nin Yerleşim Tarihçesi Üzerine Notlar", *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, VIII/1 (2006), s.140.

43 Namal, Arın, "Sıradışı Bir Bilim Adamı, Politikacı ve Felsefeci Freedrich Dessauer (1881-1963)", *V. Türk Tıp Tarihi Kongresi Bildirileri*, Ankara 1998, s. 317-318.

44 Açığa çıkarılan muallim ve müderrisler 1 Ağustos 1933 tarihinden itibaren 10 ay süreyle açık maaşı ve mütemmim ücret alacaklardır. Buna karşın Maarif Vekaleti, bu süre içerisinde kendilerine *geçici vazifeler* verebilecektir (2252 sayılı yasa, m. 8).

45 31.07.1934 tarihi, Muvakkat Talimatnamenin özgün örneğinde yer alan tarihle çelişiyor. Söz konusu talimatnamenin özgün örneğinde bu tarih 01.08.1933-31.05.1934 olarak yer alıyor (Taşdemirci, Yrd. Doç. Dr. Ersoy, *Belgelerle 1933 Üniversite Reformu'nda Yabancı Bilim Adamları*, Ankara 1992, s. 98).

46 Taşdemirci, Yrd. Doç. Dr. Ersoy, *a.g.y.*, s. 8.

47 Taşdemirci, Yrd. Doç. Dr. Ersoy, *a.g.y*, s. 9.

48 A) *İÜ III. İç Hastalıkları Kliniği Yıllığı, I, 1942-1943*, İsmail Akgün Matbaası, S. 3. B) Gökçe Dr. Tevfik İsmail veÜster, S. Neşati (derleyenler), *A.g.y.*, s. 135, 142-143. C) Güler, Cafer, "Tevfik Sağlam'ın İki Mektubu ve Bir Raporu Işığında 1933 Üniversite Reformu", *Kebikeç*, 2012, sayı 34, s. 305. D) "Üniversite'de Tebeddülat Bazı Dersler Lağvedildi, Bazıları da Birleştirildi", *Milliyet*, 12.06.1934, sayı 2994, s. 1. E) "Üniversite'deki Değişiklik", *Milliyet*, 13.06.1934, sayı 2995, s. 3. F) "Ordinaryüs Profesörler Açıkta Kaldılar", *Cumhuriyet*, 12.06.1934, sayı 3627, s. 1+4. G) Efe, Prof. Dr. Suat, *Hekimlikte 46 Yıl*, İstanbul 1995, s. 62.

1942'de III. İç Hastalıkları Kliniği yeniden kurulmuş, Tevfik Sağlam Üniversiteye dönmüştür.[49] 29.07.1943'te Cemil Bilsel'in ayrılması üzerine, 16.08.1943'te rektörlüğe getirilmiştir (1943-1946).[50]

Tevfik Sağlam'ın özellikle TF'deki Alman hocalarla, arasında anlaşmazlık olduğu görülmektedir. Sağlam 1941'de İnönü'ye sunduğu raporda,[51] üniversiteye alınan yabancı hocaların bilimsel yetersizliğine dikkat çekmiş, reform sonrasında akademik kadrolara yerleştirilen Türk akademisyenlerin hızlı ve borçlu yükselişlerini[52] de eleştirmiştir. Tevfik Sağlam böylece üniversite kadrosundaki yerli ve yabancı akademisyenlere bir tür yeterlilik ve ehliyet savaşı açmıştır. Eleştirilerini doğal mecrasından çıkararak Mareşal Fevzi Çakmak ve İnönü üzerinden gerçekleştirmesi,[53] Üniversite çevresinde huzursuzluğa yol açmış ve "Tevfik Sağlam'ın Üniversite Reformu'na karşı olduğu" izleniminin yerleşmesine neden olmuştur.[54]

Rektör Sağlam, sözleşmeleri biten yabancı profesörlerin bir bölümünün sözleşmelerinin yenileneceğini, hizmetlerine gerek görülmeyenlerin görevlerine son verileceğini ifade etmiştir. Bu bağlamda sözleşmesi yenilenmeyen röntgen uzmanı Prof. Max Sgalitzer (1884-1974), ülkemizi terk etmek zorunda kalmıştır.[55] Kimi yabancı uzmanların ülkelerine döndükten veya gönderildikten sonra, boşalan kürsülere kimin getirilmesinin uygun olacağı konusunda önerilerde bulunmaları ilginçtir. Prof. Fuchs'un önerilmesinde, Sgalitzer'in verdiği referans ve

[49] A) Ayni, Mehmet Ali, *Darülfünun Tarihi*, İstanbul 1927, Yeni Matbaa, s. 55. B) Kazancıgil, Prof. Dr. Aykut, "İstanbul Üniversitesi Tıp Fakültelerinin (İstanbul-Cerrahpaşa) Tarihçesi Türkiye'de Çağdaş Tıp Eğitiminin Başlangıcı", *Tıp Tarihi Araştırmaları*, sayı 9, İstanbul 1999, s. 301-303.

[50] A) Yeniçay, Prof. Dr. Fahir, *İstanbul Üniversitesi'nde Fiziğin Gelişmesi, İstanbul Üniversitesi Fen Fakültesinde Çeşitli Fen Bilimi Dallarının Cumhuriyet Dönemindeki Gelişmesi ve Milletlerarası Bilime Katkısı*, TC İÜ Yayınları No: 3042, Fen Fakültesi Yayınları No: 176, İstanbul 1982, s. 53. B) 11.08.1943 gün ve 18161 sayılı HVK (BCA, T.11.08.1943, S.18161, F.30.11.10, Y.162.18.3). C) Kazancıgil, Prof. Dr. Aykut, "İstanbul Üniversitesi Tıp Fakültelerinin (İstanbul-Cerrahpaşa) Tarihçesi Türkiye'de Çağdaş Tıp Eğitiminin Başlangıcı", *Tıp Tarihi Araştırmaları*, İstanbul 1999, sayı 9, s. 301-303.

[51] Gökçe Dr. Tevfik İsmail ve Üster, S. Neşati (derleyenler), *a.g.y.*, s. 80-99.

[52] 1960'lı yıllarda ortaöğretim sistemimizde uygulanan borçlu sınıf geçme yöntemi, daha önce 1933 Reformu'nda üniversitede de uygulanmıştır. Doçentlik kadrolarına yapılan atamalarda, akademik yeterlilik aranmamış, yabancı dil bilmek yeterli sayılmıştır. Genç doçentler bulundukları konumun gereklerine tekabül etmeyen hizmetleri görmekle yükümlü kılınmışlardır. *Borçlu doçentler,* İÜ Talimatnamesi hükümlerine göre Eylül 1937 sonu itibariyle tezlerini vermek ve yapılacak sınavda başarılı olarak borçlarını ödemek durumundaydılar. Sürenin dolmasına karşın 80 doçentten 62'sinin, borcunu ödeyemediği görülmüştür.

[53] Gökçe Dr. Tevfik İsmail ve Üster, S. Neşati (derleyenler), *a.g.y.*: A) Mareşal'e Mektup, s. 185-191. B) Mareşal'e İkinci Mektup, s. 192-194. C) İstanbul Üniversitesi'nin Bugünkü Durumu Hakkında Rapor, s. 80-99.

[54] Güler, Cafer, "Tevfik Sağlam'ın İki Mektubu ve Bir Raporu Işığında 1933 Üniversite Raporu", *Kebikeç*, 2012, sayı 34, s. 303-304.

[55] "Üniversite'den Ayrılan Ecnebi Profesörler", *Cumhuriyet*, 25.08.1943, sayı 6835, s. 1+3.

hükümler bir yana, ilgili Vekaletler tarafından kullanılan değerlendirme ölçütleri ayrı bir sorun olmuştur.[56]

Tevfik Sağlam, 1933 Reformunun devamında 1934'te kadro dışı bırakıldıktan sonra üniversiteye dönebilen tek akademisyen olarak işaret edilmiştir.[57]Ancak Selahattin Mehmet, profesör kadrosuyla olmasa da üniversiteye dönen ikinci kişidir. Aslında bu dönüş Sağlam'ın taşıdığı siyasi, askeri, mesleki ve akademik potansiyel güçle ilgilidir. Ayrıca Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi (DTCF), Reform mağdurlarının nefes aldığı, ders verdiği bir kurum olmuştur. Üniversite Reformu'nda açığa çıkarılan müderrislerin bir bölümüne DTCF'de yer açmıştır. Yusuf Şerif Kılıçel,[58] Ismayıl Hakkı Baltacıoğlu,[59] Ömer Ferit Kam[60] gibi eski müderrisler, DTCF'de kısa süreli konferans şeklinde dersler vermişlerdir.

Haydarpaşa Tıbbiyesi'nin Cemil Paşa Amfisi'nin[61] üst kapısının bitişiğindeki küçük odada Selahattin Mehmet, ilkel bir röntgen cihazı ile yalnızca kemik röntgeni çekerdi.[62] 1926'dan sonra hastanenin ön cephesine bir kat daha çıkılınca Üsküdar'a bakan bir odaya röntgen cihazı yerleştirilmiş, 1933'te Fakülte İstanbul'a taşınınca bu tesis sökülmüştür.[63]

1936'da HNH'nin, Fakültenin boşalttığı binalarda açılması üzerine Selahattin Mehmet kendi isteği ve Tevfik Sağlam'ın desteğiyle buraya Radyoloji Laboratuvarı Şefi olarak atanmış ve röntgen laboratuvarını kurmuştur.[64] 1943'te TF III. İç Hastalıkları Kliniği'nin yeniden kurulmasını izleyerek Tevfik Sağlam'ın davetiyle buranın röntgen mütehassısı kadrosuna geçmiş ve yaşamının sonuna değin bu görevde kalmıştır (1951).[65] HNH'de Erk'ten boşalan radyoloji şefliğine Kazım Nuri İçgören (1893-1981) getirilmiştir.[66]

---

[56] 2/9498 sayılı kararname hükümlerine istisnaen getirilmesi düşünülen Röntgen Uzmanı Dr. George Fuchs için Maarif Vekaleti'nden Başvekalet'e gönderilen yazıda: "(…) namzetler arasında Dr. George Fuch'un Yahudi olmasına rağmen, radyoloji sahasında beynelmilel otorite olarak tanınmış Prof. Sgalitzer kendisini hararetle tavsiye ettiği için angaje edilmesi muvafık görülmüştür." denilerek ülkenin içinde bulunduğu imgesel itaat açık bir biçimde yansıtılmıştır (BCA, T.25.04.1939, S.10840, D.242-229, F.30.18.1.2, Y.86.35.8).

[57] Güler, Cafer, "Tevfik Sağlam'ın İki Mektubu ve Bir Raporu Işığında 1933 Üniversite Raporu", *Kebikeç*, 2012, sayı 34, s. 316.

[58] B163 BCA, T.23.12.1939, S.2/12561, D.138-102, F.30.18.1.2, Y.89.12.1, 18 138 102 1939.

[59] A) A254 BCA, T.04.04.1941, S.2/16676, D.144-299, F.30.18.1.2, Y.96.84.20. B) 255.BCA, T.10.03.1941, S.2/15371, D.138-114, F.30.18.1.2, Y.94.20.6, 18 138 114 1941.

[60] A128 BCA, T.25.05.1943, D.138-80, F.30.10.0.0, Y.142.15.15, 030 10 142 15 15.

[61] Daha sonra HNH'ye dönüştürülen binanın arkasında yer alan pavyonlardan biri amfiye dönüştürülmüş ve Cemil Paşa Amfisi adı verilmiştir.

[62] Ekdal, Müfid, *a.g.y.*, s. 53

[63] Ekdal, Müfid, *a.g.y.*, s. 263.

[64] Ekdal, Müfid, *a.g.y.*, s. 263.

[65] A) *SSYB Haydarpaşa Numune Hastanesi 25. Yılı Dolayısıyla*, İstanbul 1962, s. 428. B) Gökmen, Prof. Dr. Muhterem, *a.g.y.*, s. 621. C) Erden, Dr. Fethi, *a.g.y.*, s. 89-90.

[66] Ekdal, Müfid, agy, s. 263

Metal isim levhası.

PROF. Dr.

Salâhattin Erk

Röntgen Mütehassısı

Tomografi tertibatile beraber yeni büyük Röntgen tesisatını ikmal ederek hastalarını kabule başlamıştır.

Cağaloğlu, Dr. Süreyya B. Apt. 1. Tel: 20726

Muayenehane duyurusu. *Cumhuriyet*, 25.02. 1950, sayı 9177, s. 8.

Yabancı Profesörler

Yabancı Ülkelerde Yaşayan Alman Bilginleri Birliği (NDWA)'nın Türk hükümeti nezdindeki temsilcisi Philipp Schwartz (1894-1977)'ın Almanya'da hapiste bulunan Friedrich Dessauer (1881-1963), Alfred Kantorowicz (1899-1979), Gerhard Kessler (1883-1963) gibi profesörlerle ilişki kurarak[67] Türkiye'ye gönderilecekler arasında yer vermesi düşündürücüdür. Schwartz bu profesörlerin ülkemizde istihdamını sağlayarak soydaşlarına karşı duyduğu sorumluluğun gereğini yerine getirmiştir.

Türk Hükümeti tutuklu profesörlerin serbest bırakılması için büyük çaba harcamıştır. Profesörlerin kendilerine sunulan öğretim üyeliği önerisini kabul etmelerinden sonra, cezaevinden çıkarılıp ülkemize gelmeleri sağlanmıştır.[68]

Reform sonrası kaynayan üniversiteye rektör atanan Cemil Bilsel, bir yıllık uygulamalarına, yabancı profesörlerin kendisine yönelttiği övgü dolu sözleri de ekleyip Başvekil İsmet Paşaya gönderdiği mektup ilginçtir. Prof. Dessauer'in değerlendirmesine göre, Batı üniversitelerinde on yılda yapılanlar, Cemil Bilsel'in yürütmesindeki İÜ'de bir yıla sığdırılmıştır. Mektubun içeriği yerleşik protokol kurallarına aykırıdır ve İÜ'nün kurumsal saygınlığını örseler niteliktedir. Bilsel'in "Büyük Başvekil" diye başlayan mektubu, "Büyük saygıyla ellerinizden öperim." vedasıyla sonlanmaktadır.[69] Cemil Bilsel'in seçtiği konum, üniversite rektörlüğünden çok hükümet temsilciliğini çağrıştırmaktadır. Bilsel'in Üniversitesinin

[67] Terzioğlu, Prof. Dr. Arslan, "Atatürk Devrindeki Türk-Alman Tıbbi İlişkilerinin Tıp Tarihi Bakımından Önemi (T-A: 2)", *İÜTF 6. Kurultayı, 2. Türk Alman Tıbbi İlişkileri Sempozyumu Bildirileri*, İstanbul 24-25 Eylül 1981, İstanbul 1981, s. 8.

[68] A) Widmann, Prof. Dr. Horst, *Atatürk ve Üniversite Reformu*, Çevirenler: Kazancıgil, Prof. Dr. Aykut, Bozkurt, Doç. Dr. Serpil, Kabalcı Yayınevi, 2000, II. Basım, s. 283. B) Schwartz, *a.g.y.*, s. 9-10'dan aktaran Widmann, Prof. Dr. Horst, *Atatürk ve Üniversite Reformu*, Çevirenler: Kazancıgil, Prof. Dr. Aykut, Bozkurt, Doç. Dr. Serpil, Kabalcı Yayınevi, 2000, II. Basım, s. 93.

[69] İÜ Rektörlüğü'nün 1 Haziran 1935 gün ve 131 sayılı yazısı (BCA, T.01.06.1935, D13-834, F. 30.10.0.0, Y 142.13.6.).

eriştiği yükselişin! tasvirinde yabancı profesör öğesini kullanıp, Dessauer'den medet umması da üzücüdür.

Üniversite Reformunun ardından Radyoloji kürsüsünün başına fizikçi ve radyolog Fredrich Dessauer getirilmiştir. Burada yaklaşık üç yıl (1934-1937) kalan Dessauer, 1935 yılında Dermatolog E. Uhlmann (1901-1964)'ı kollaboratör olarak seçmiştir. Dessauer, İsviçre hükümetinin kendisine ömür boyu profesörlük kürsüsü ve emeklilik hakkı vermesi üzerine ülkemizden ayrılmıştır (Haziran 1937).[70] Bunun üzerine yardımcısı Uhlmann, sözleşmesi gereği görevine bir yıl daha devam etmiş ve 1938'de Amerika'ya gitmiştir. Yerine aynı yılın sonbaharında Viyana'dan Radyolog Prof. Max Sgalitzer (1884-1974) getirilmiştir (1938-1943).[71]

Prof. Dessauer'in üç yabancı yardımcısı vardır. Radyoloji kollaboratörleri Dr. Erich Uhlmann ve fizikçi Dr. Kurt Lion (1904-1980) ile Dr. Hans Salomon (1899-?)'dur. Asistan olarak da Dr. Nimet bulunmaktadır.[72] Georg Gerneth Radyoloji mekanisyeni, Erna Kammandel Radyoloji yardımcısıdır.[73] Mühendis Carl Weisglass (1898-1987) ise atölye şefliğini on yıl süreyle yürütmüştür (1938-1948)[74]

Üniversite Reformunu takiben yurtdışından getirilen uzmanların Radyoloji ve Biyofizik Enstitüsündeki görev tanımlarına ve İstanbul'da bulundukları sürelere baktığımızda işlevsel bir bütünlük ve sürekliliğin varlığı dikkat çekmektedir. Dessauer ile başlayan, Bülov ile sonlanan bu dönem yaklaşık 34 yıl sürmüştür.

Üniversite Reformunu takiben yurtdışından getirilen uzmanların Radyoloji ve Biyofizik Enstitüsündeki görev tanımlarına ve İstanbul'da bulundukları sürelere baktığımızda işlevsel bir bütünlük ve sürekliliğin varlığı dikkat çekmektedir. Dessauer ile başlayan, Bülov ile sonlanan bu dönem yaklaşık 34 yıl sürmüştür.

Şimdi bu uzmanların üstlendikleri görevleri hangi zaman aralığında gerçekleştirdiklerine bakmak faydalı olacaktır:[75]

---

[70] A) "Radyoloji Enstitüsü Açıldı", *Cumhuriyet*, 02.06.1937, sayı 4688, s. 5. B) Yalman, Ahmet Emin, "Ecnebi Profesörleri Kaçırıyoruz", *Tan* 04.06.1937, sayı 765, s. 5.

[71] Berkman, Ahmet Tevfik, Dr: A) "Erich Uhlmann (1900-1964)", *İÜTF Mecmuası*, 1964, c. 27, s. 4, s. 346. B) *Engelli Engebeli Uzun Yollar*, 1988, s. 177.

[72] A) Arın Namal, Arnold Reisman, "They Introduced Modern Radioloy in Turkey: Refugees from Nazism 1933-1945", *Journal of the International Society forthe History of Medicine*, vol. 6-7, no. 11-14, 2007-2008, s. 21-34. B) Yalman, Ahmet Emin, "Hepimizi Kanserden Kurtaran Müessese", *Tan*, 01.06.1937, sayı 762, s. 7.

[73] Taşdemirci, Yrd. Doç. Dr. Ersoy, *a.g.y.*, [İstanbul Üniversitesi Rektörlüğü'nden Kültür Bakanlığı'na yazılan 18.11.1935 gün ve 5014 sayılı yazı ekinde üniversitede çalışmakta olan yabancıların fakültelerce yapılan ad, ödev, milliyet, tabiiyet ve adreslerini gösterir ilişik liste s. 128-131 ile 136-137].

[74] Kuter, Doç. Dr. Seyfettin, Türkiye'de Radyoloji Biliminin Kuruluş Tarihi, http://onkder.org/uploads/supplement/On_Ek_sayi.pdf (erişim tarihi 14.06.2019), Türk Onkoloji Dergisi, cilt 26, ek 1, yıl 2011, s.6.

[75] Arın Namal, "Emigrantinnen im Gesundheitswesen im Rahmen der türkischen Universitätsreform von 1933", Medizin-, Pharmazie- und Wissenschaftsgeschichte vom Mittelalter bis zur Gegenwart. Festschrift fr Ingrid Kästner zum 65. Geburtstag, Hrsg. Regine Pfrepper, Aachen, Shaker-Vlg., 2007 içinde s. 321-354.

Friedrich Dessauer, Direktor (1934-1937).

Erich Uhlmann, wiss. Mitarb (1934-1937).

Kurt Lion, wiss. Mitarb (1935-1937).

Erna Kammandel, Röntgen-Krankenschw (1935-?).

Hans Salomon, wiss. Mitarb (1937-1940).

Max Sgalitzer, Direktor (1938-1943).

Walter Reininger, Ingenieur (1938-1948).

Margaretha Reininger, Röntgen-Krankenschw (1938-1948).

Carl Weisglass, Ingenieur (1939-1948).

Esther v. Bülow, Röntgen-Krankenschw (1949-1967).

1937'de Radyoloji Enstitüsü açılmıştır. Enstitüde radyoloji, radyobiyoloji, biyofizik ve hipertermi üzerinde eğitim ve bilimsel çalışmalar yapılmaya başlanmıştır. 1943'te Tevfik Berkman, 1948'de Muhterem Gökmen enstitü başkanlığına getirilmiştir.[76]

Tevfik Salim Sağlam-Selahattin Mehmet Erk Dayanışması

Sağlam-Erk dayanışması, akademik ve mesleki ilkeler üzerine kurulmuştur. Mesailerinin zaman ve mekan itibariyle örtüşmesi, aralarında güçlü bir işbirliğinin doğmasına neden olmuştur. Sağlam-Erk işbirliği özel çalışmalarında sürmüş; Selahattin Mehmet Erk, Tevfik Sağlam'ın evi ile muayenehanesinin bulunduğu Cağaloğlu'ndaki Dr. Süreyya Hidayet Apartmanı'nda bir radyoloji laboratuarı açmıştır.

Tevfik Sağlam ile Selahattin Mehmet'in eşzamanlı çalışma aralığı HNH'de Aralık1936-Haziran 1942, (İÜTF) III. İç Hastalıkları Kliniği'nde Ağustos 1943-Mayıs 1947 yıllarını kapsamaktadır.[77]Tevfik Sağlam ile Selahattin Mehmet Erk'in HNH ve İÜTF III. İç Hastalıkları Kliniğinde geçirdikleri ortak zaman toplam on bir (7+4) = 11 yıl dolayındadır.

III. İç Hastalıkları Kliniği Tevfik Sağlam'ın yönlendirmesi, İsmet İnönü'nün isteği üzerine hayata geçirilmiştir.[78] Radyoloji Enstitüsü'ne çok yakın olmasına karşın, yeni kliniğin bodrum katında bir röntgen birimi kurulmuştur. Bundan amaç klinikte yatan hastaların acil röntgen çekimi ve okumalarına öğrencinin katılımını sağlamak ve hızlı tanı elde etmektir.[79] Sağlam'a göre bunun gerçek-

[76] Kuter, Doç. Dr. Seyfettin, a.*g.y.*, s. 6, 15.

[77]A) "Ord. Prof. Tevfik Sağlam ve Fahrettin Kerim", *Cumhuriyet*, 18.07.1942, sayı 6437, s. 2. B) "Üniversite'de Tayinler", *Cumhuriyet*, 21.06.1942, sayı 6410, s. 1+3. C) "Yeni Rektörümüz", *Cumhuriyet*, 13.08.1943, sayı 6823, s. 1+3.

[78] A) *İÜ III. İç Hastalıkları Kliniği Yıllığı, I, 1942-1943*, İsmail Akgün Matbaası, s. 14, 28, 31-32. B) "Fen Fakültesinin Temeli Atıldı", *Cumhuriyet*, 04.07.1943, sayı 6783, s. 1+2.

[79] *İÜ III. İç Hastalıkları Kliniği Yıllığı, I, 1942-1943*, İsmail Akgün Matbaası, s. 7-12.

leşmesi için:[80] "(…) her kliniğin içinde iyi bir röntgen kısmına ve iyi bir röntgenciye ihtiyaç vardır."

Bu bağlamda Tevfik Sağlam iç hastalıklarında Röntgenolojinin önemini kavramış, mesleki ve bilimsel değerlendirmelerinde bu olanağı daima göz önünde tutmuş bir hekim olarak karşımıza çıkmaktadır. Hatta Radyoloji Enstitüsünün varlığına karşın, sorumluluğunu üstlendiği iç hastalıkları kliniklerinde, kliniğe özgü röntgen birimleri kurmuştur. Klinikçi ile röntgenci ilişkisinin hasta kabulden otopsiye değin karşılıklı etkileşim içerisinde sürmesi gerektiğine değinmiştir. Bu seçim, tanı ve sağaltımda verimliliğe neden olmuştur.[81]

III. İç Hastalıkları Kliniği içerisinde faaliyet gösteren röntgen birimi, Prof. Dr. Mehmet Selahattin'in şefliğinde 1 asistan, 1 hemşire ve 2 hizmetli ile faaliyet göstermiştir. III. İç Hastalıkları Kliniği'nde 1943 yılından başlayarak Olgunlaşma Kursları düzenlenmiştir.[82] 1944 yılında gerçekleştirilen "İç Hastalıkları Yönünden Gebelik" kursunda 15 tebliğ verilmiştir. Selahattin Erk'in bildirisinin başlığı "Gebelik ve Radyoloji"dir.[83] Bu konu aynı başlık altında 1945 yılında tekrarlanmıştır.[84] Selahattin Mehmet III. İç Hastalıkları Kliniği'nde röntgen uzmanlığı görevini yürüttüğü sırada, düzenlenen Olgunlaşma (Tekamül) Konferansları'na katılarak sunumlarda bulunmuştur. Erk sunumlarında iç organlarda rastlanan patolojiler karşısında röntgenolojinin belirleyici ve destekleyici işlevi üzerinde durmuştur. Bu kursların metinleri *Olgunlaşma Yıllıkları* üst başlığı ile yayınlanmıştır.[85]

HNH'de her ayın ilk salı günü düzenlenen Tıbbi Müsamerelere Selahattin Erk gerek başkan, gerek üye olarak katılarak tartışmalara radyolojik bakış açısı kazandırmıştır.[86]Erk'in yayınları geniş bir zaman dilimine (1924-1951) yayılmıştır.

Selahattin Mehmet'in radyoloji literatürünü çok yakından izlediği, belgeler arasında bulunan bir çizelgeden anlaşılmaktadır.[87] 1943-1951 arasını kapsayan çizelgede, radyoloji ile ilgili süreli yayın ve kitap isimleri yer almaktadır. Yayınların hizalarında fiyatları ve ait oldukları yıllar da bulunmaktadır. Yıllar itibariyle verilen siparişlerin parasal tutarının yüksekliği, bunların klinik kütüphanesine ait olduğunu göstermektedir.

Sona Doğru

1933 Üniversite Reformu'nda hiçbir gerekçe gösterilmeden kürsüsünden uzaklaştırılan Selahattin Mehmet Erk, görevi gereği Haydarpaşa-Beyazıt-

[80] *İÜ III. İç Hastalıkları Kliniği Yıllığı, I, 1942-1943*, İsmail Akgün Matbaası, s. 49.
[81] *İÜ III. İç Hastalıkları Kliniği Yıllığı, I, 1942-1943*, İsmail Akgün Matbaası, s. 49.
[82] *İÜ III. İç Hastalıkları Kliniği Yıllığı, I, 1942-1943*, İsmail Akgün Matbaası, s. 110.
[83] *İÜ III. İç Hastalıkları Kliniği Yıllığı, I, 1942-1943*, İsmail Akgün Matbaası, s. 111.
[84] *İÜ III. İç Hastalıkları Kliniği Yıllığı, II, 1945-1951*, İsmail Akgün Matbaası, İstanbul 1952, s. 59.
[85] A) Erden, Dr. Fethi, *a.g.y.*, s. 89-90. B) Gökmen, Prof. Dr. Muhterem, *a.g.y.*, s. 622.
[86] "Haydarpaşa Numune Hastanesi'nde Tıbbi Müsamere", *Cumhuriyet*, 27.11.1939, sayı 5583, s. 2.
[87] EMSAN 93-173-09-SME Dosyası, Belge No: 5904 (Prof. Dr. Selahattin Erk İstanbul).

Haydarpaşa-Gureba-Cağaloğlu[88] çizgisinde bulunan kurumlar arasında mekik dokumuştur. Kimi zaman *profesör*, kimi zaman *röntgen uzmanı* ve bir dönem *TF'de büro ve sair işlerde görevli* kadrosunda bulunmuşsa da akademik titizliği ve yüksek çalışma temposu daima önde gitmiştir.

Selahattin Mehmet'in bilim ve teknoloji tarihimizde özgün bir yeri vardır. İÜTF Tevfik Sağlam İç Hastalıkları Kliniği'ne, röntgen uzmanı olarak davet edilmesi, bilimsel ehliyet ve yetkinliğinin onanması anlamına gelmiştir.

I. Dünya Savaşı içerisinde,30 Nisan 1917'de İstanbul hastanelerinde başlayıp Çanakkale ve Halep'te devam eden, TF III. İç Hastalıkları Kliniği'nde sona eren çalışma hayatı, yaklaşık 34 yıl sürmüştür. Son maaş göstergesi (maaş-ı aslisi) 100, tutarı 750 liradır.[89] Kısa süren hastalığının ardından 16 Eylül 1951'de vefat etmiştir.[90]

Ek 1: İstanbul Darülfünun'u TF'de Röntgenoloji Öğretimi (1932-1933):[91]

TF'de Röntgenoloji dersi nazari tedrisatı 9. yarıyılda haftada bir saat verilmektedir. Dersin içeriği:

Röntgen ışınlarının keşfi ve tarihçesi.

Katot ışınları ve niteliği.

Röntgen ışınlarının oluşturulması ve niteliği.

Röntgen enbubeleri (boru, kanal, damar, tüp) ve çeşitleri.

Yüksek tevettürlü (gerilimli) cereyanlar, röntgen cihazının esasatı ve çeşitleri.

Röntgen ışınları ile muayene yöntemleri: Radyoskopi ve Radyografi esasları ve bu işlemlerin yapılabilmesi için gerekli olan cihazlar (echize-i müteferrika).

Röntgen ışınları ile elde edilen şekillerin tabiatı.

Radyografi plaklarının saptanması ve değerlendirilmesi.

Çeşitli echize-i bedeniyenin (organ ve/veya bölgelerin) ayrı ayrı muayene yöntemleri ve her bir organa ait hastalıkların muayene yöntemleri ile teşhisi.

Röntgen tedavisi esasları, mesaha (ölçüm) yöntemleri, çeşitli hastalıkların tedavisi konusunda temel ve genel bilgiler.

---

[88] Haydarpaşa (TF'de Öğrencilik ve Muallimlik);
Beyazıt (Diş Tababeti Mektebi'nde Muallimlik);
Haydarpaşa (Haydarpaşa Numune Hastanesinde Radyoloji Laboratuvarı Şefi);
Gureba (TF III. İç Hastalıkları Kliniği Röntgen Uzmanı);
Cağaloğlu Süreyya Hidayet [Serter] Apt. (Özel Muayenehane).

[89] EMSAN 93-173-09-SME Dosyası, Belge No: 5648, 5668.

[90] *İÜ III. İç Hastalıkları Kliniği Yıllığı, II, 1945-1951*, İsmail Akgün Matbaası, İstanbul 1952, s. 43-44.

[91] *TC İstanbul Darülfünun'u Talebe Rehberi, Ders Senesi 1932-1933*, İstanbul 1933, Bürhanettin Matbaası, s. 29, 45-46.

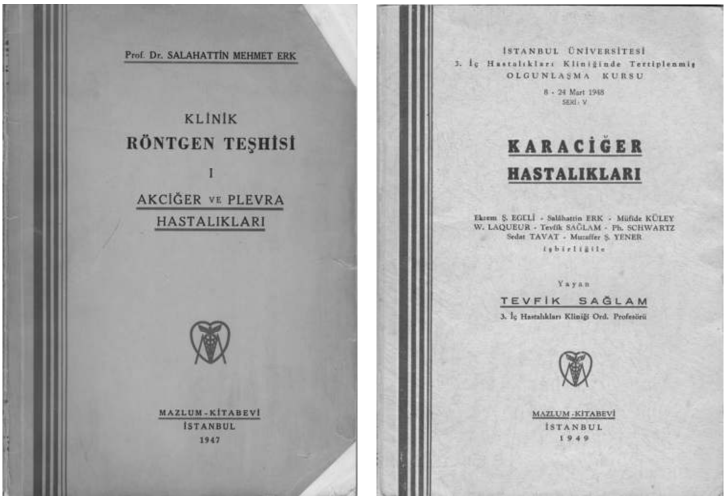

Klinik Röntgen Teşhisi I: Akciğer ve Plevra Hastalıkları. Prof. Dr. Selahattin Mehmet Erk, İstanbul 1947.
Karaciğer Hastalıkları: İÜ 3. İç Hastalıkları Kliniğinde Tertiplenmiş Olgunlaşma Kursu. Selahattin Erk ve diğerleri.

Ek 2: Muallim Dr. Selahattin Mehmet Erk'in Yayınları

1) Kitaplar:

- *Röntgen Tedavisi ve Rehberi*, Robert Lenk, Almancadan çeviren Dr. Selahattin Mehmet, İstanbul TF Röntgen Müderris Muavini, Mekteb-i Sıhhiye-i Askeriye Matbaası, 1340, 96 sayfa.[92]
- *Radyum ve Radyum Tedavisi*, Simone Laborde, Fransızcadan Mütercimleri Selahattin Mehmet, Şükrü Derviş, İstanbul: Askeri Tıbbiye Mektebi, 1927, Askeri Tıbbiye Mektebi Matbaası, 206 sayfa. 06 MİL EHT A 886.
- *Klinik Röntgen Teşhisi I: Akciğer ve Plevra Hastalıkları*, Selahattin Mehmet Erk, İstanbul 1947, Mazlum Kitapevi, İstanbul Kenan Matbaası 1947, 246 sayfa. 1947 AD 774.

2) Makaleler

- "Safra Kesesi Tomographie'si", Selahattin Mehmet, İstanbul 1944, Kenan Basımevi, s. 3456-3457, *TF Mecmuası*, sayı 5/27, yıl 7, 1944'ten ayrı basım. 1944 AD 1244.
- "Ein Fall von Zystizerkose der Lunge," Mehmet Selahattin, *Röntgen-praxis, Diagnostik, Röntgen-, Radium-, Lichttherapie*, VI. Jhrg., Heft 9, Sept. 1934, s. 601-603.
- "Pankreas Tekellüsü", S. Mehmet Erk, *Türk Tıp Cemiyeti Mecmuası*, sayı 6, 1935, s. 140-145.
- "Pankreas Tekellüsü", Selahattin Mehmet Erk, 8 sayfa, 3 resim, *Türk Tıp Cemiyeti Mecmuası*, c. 5, no. 6, 1939'dan ayrı basım, 1939. 1939 AD 1196.

---

[92]https://www.nadirkitap.com/rontgen-tedavisi-rehberi (erişim 27.05.2019).

- "Bir Sol Atriyum Kireçlenmesi Vakası", Selahattin Erk, Müfide Küley, Sevim Devrim, İstanbul 1951, Kader Basımevi, 8 sayfa. 1951 AD 1225. *Türkiye Tıp Encümeni Arşivi*, c. 2, s. 9, 1951'den ayrı bası.
- "Nadir Radyoloji Vakası", Selahattin Erk, *Türk Tıp Cemiyeti Mecmuası* (8) 1935, 211-225 ss.
- "Tomographie ve Tatbikatı [Bilhassa Rie Hastalıklarının Teşhis ve Tedavisinde Kıymet ve Ehemmiyeti]", *Klinik Radyoloji*, 1 (2) 1940, 3-11 ss.
- "Röntgen Şuaatının Keşfi, Tarihçesi, Röntgen Aleti", *Sıhhat Almanakı* (Mazhar Osman), Kader Matbaası, İstanbul 1933, s. 837-840.
- "Kanserde Röntgen Tedavisi", 1929.[93]

3) Olgunlaşma Konferansları Yıllıklarında Yer Alan Makaleleri

III. İç Hastalıkları Kliniğinde Düzenlenen Tekamül (Olgunlaşma) Konferansları, daha sonra Tevfik Sağlam'ın önderliğinde kitap haline getirilip yayınlanmıştır. Selahattin Mehmet Erk'in bu yıllıklarda yer alan yazıları şunlardır:

- Tüberküloz Dışı Akciğer Enfeksiyonlarında Röntgen (1946).
- Karaciğer ve Safra Kesesinin Radyolojik Muayenesi (1948).
- Safra Kesesi Divertikülleri (1947, 1949-1950).
- Radyoloji ve Gebelik (1947, 1949-1950).
- Kalp Hastalıklarında Kimografi, Radyografi ve Tomografi (1951).

Öz: Tıp Fakültesi tedrisatına Röntgenolojiyi katan Selahattin Mehmet Erk olmuştur. 1924 yılında Tıp Fakültesi Röntgenoloji muallimliği (profesörlüğü)'ne getirilmiş, 1927-1928 öğretim yılından itibaren de Diş Tababeti Mektebi'nde ders vermeye başlamıştır. 1933 Üniversite Reformu'nda kadro dışı kalıncaya değin bu görevlerini aralıksız sürdürmüştür. Reformdan sonra Tevfik Salim Sağlam ile mesleki dayanışma ve işbirliği içine girerek İÜ ve Haydarpaşa Numune Hastanesinde birlikte çalışmıştır. Ortak özellikleri, her ikisinin de Reform'dan sonra Üniversite'ye dönmüş olmalarıdır. Dolayısıyla kendilerine 1933'ün iki istisnası olarak bakılabilir.

Anahtar sözcükler: Selahattin Mehmet Erk, Darülfünun, Atatürk Üniversite Reformu, Radyoloji eğitimi, Röntgenoloji, Tıp Fakültesi, Diş Tababeti Mektebi.

ProfessorDoctor Salih Selahattin Mehmet [Erk (1893-1951)]

Abstract: Radiography was introduced into the Medical School curriculum by Selahattin Mehmet Erk. In the year of 1924, he was appointed as the professor of radiography to Medical School and later started lecturing at the School of Dentistry in the academic year of 1927-1928. He continuously carried out these duties up until the 1933 University Reform, when he was released from the faculty staff. After the Reform, he proceeded to work together with Tevfik Salim Sağlam, with whom he had developed a bond of cooperation and solidarity, in the İstanbul University and Haydarpaşa Numune Hospital. Their common ground was the fact that they both had returned to the University after the Reform. By all means, these two porfessors can be viewed as exceptions to the academic purges of 1933.

Keywords: Selahattin Mehmet Erk, Darülfünun, Atatürk University Reform (1933), education of Radiography, Roentgenology, Medical School, School of Dentistry .

[93] Erden, Dr. Fethi, *a.g.y.*, s. 89-90.

Değini...

Türkiye'de Makarna Sanayiinin Geçmişi Üzerine Birkaç Not

M. Bülent VARLIK*

Günümüzde hemen her toplumsal kesim tarafından tüketilen gıda maddelerinden biri olan makarnanın tarihi hakkındaki bilgiler oldukça muğlak. Genel kanı, makarna ile Avrupa'yı tanıştıranın 1200'lü yılların sonunda Çin'e yaptığı seyahatten İtalya'ya dönen Marco Polo olduğu yönünde. Ancak, makarnanın ilk olarak Araplar tarafından üretildiği ve Orta Doğu coğrafyasından Avrupa'ya doğru yayıldığına ilişkin görüşler de bulunmakta.

"Durum" buğdayından elde edilen irmikten üretilen makarnanın Anadolu'daki "ikamesi" ya da "rakibi" ise tüketici tarafından sadece un, tuz, su ve gerektiğinde yumurta katılarak çok basit ve ekonomik biçimde evde üretilen, bir çeşit "ev makarnası" sayılabilecek olan "kesme makarna" ya da "erişte" olmuştur. Eriştenin günümüzde bile yaygın olarak üretimi ve tüketimi, makarnanın Anadolu'da sınai olarak üretiminin önündeki en büyük engel olarak kabul edilebilir.

Türkiye'de İlk Makarna Fabrikaları

Anadolu coğrafyasında sınai anlamda makarna olmasa bile erişte üretimi ile ilgili, saptayabildiğimiz en eski bilgiler 1836'da İstanbul'a gelen Julia Pardoe'nun anılarında bulunmakta. Julia Pardoe, bir gün arabasıyla gezerken Selimiye Kışlası yakınlarında "yeşil balkonlu ve temiz görünüşlü beyaz bir binanın önünde" durur. Burası Ahmet Paşa'nın "erişte fabrikası"dır. J. Pardoe gerisini şöyle anlatır:

* İktisatçı / ORCID: 0000-0003-3855-2081 / mbvarlik@gmail.com
Geliş tarihi: 26 Mart 2020 / Kabul tarihi: 17 Mayıs 2021.
Makalede kullanılan bazı görsel malzeme dipnotlarında belirtilen eserlerden alınmıştır. Bazı görsellerin temini için de Güven Sahaf'a teşekkür ederim.

> Biz daha arabadan inmeden, kapı bizim için açıldı. Grubumuzdakilerden biri derhal bir tanıdığını gördü ve bizi tanıştırmak için seğirtti. Göğsünde elmas bir madalya olan bu muhafız binbaşısına başımı eğerek selam verdim. Binbaşının yenleri omuzlarına kadar sıvanmıştı ve kolları dirseklerine kadar un içindeydi. …
>
> Sahne çok görülmeye değerdi; içinde bulunduğumuz geniş salonun her yerine erişte şeritleri asılmıştı, ortalıkta yığınla pres ve oklava vardı. Bir binbaşı unun kaliteli olup olmadığına karar veriyor, bir mülazım makinenin işleyişine nezaret ediyor, bir çift çavuş, hamuru kuruması için asıyor ve bir grup nefer de değirmeni döndürüyordu.
>
> … Haşmetli Padişah'ın hassa muhafızlarının boşa harcayacak vakitleri yok; müşteri aramakla meşguller. En ak ve ince hamur Padişah'ın mutfağına gidiyor, en esmer ve kaba olan askerlere düşüyor ve 'geride daha çok kalıyor'; saray eriştesiyle ziyafet çekmek isterseniz, tek yapacağınız kesenizi çıkarıp kuruşları saymak.[1]

1851 yılında Londra'da açılan uluslararası sergiye Osmanlı Devleti'nden gönderilen çok sayıda ürün arasında bir okka erişte de bulunmakta.[2] Bu erişteler muhtemelen Miss Pardoe'nun bahsettiği imalathanede üretilen eriştelerdi.

Ticaret ve Ziraat Nezareti tarafından 1913 ve 1915 yıllarında Anadolu'nun belirli yerlerinde yapılan sanayi sayımları Türkiye'deki makarna sanayiinin geçmişi hakkında değerli bilgiler içermekte. Bu sayımlardaki verilere göre İstanbul'daki *Kazilas İsmatyos Makaronya Fabrikası* 1856'da - ki, Kazilas adıyla çok daha sonraki tarihlerde yine karşılaşacağız - ile *Polizo ve Leko Makaronya Fabrikası* 1866'da kurulmuştur.

Kars'ta erişte üretimi

[1] Julia Pardoe; *Sultanlar Şehri İstanbul*, (çev: Banu Büyükkal), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları yay., İstanbul-2009, ss: 196, 201.

[2] Rifat Önsoy; *Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayii*, T. İş Bankası Kültür yay., Ankara-1988, s: 61.

1913 ve 1915 Sanayi İstatistiklerine Göre Makarna Sanayii

İstatistiklere göre belirtilen yıllarda Anadolu'da makarna üretimi yapan 9 şirket bulunmaktadır. Bunlar, yukarıda adı geçen iki şirketin yanı sıra İstanbul'daki *Arslanyan Ekmek ve Mamûlât-ı Dakikiye Şirket-i Sınaiyyesi*, *İslâm Makaronya Fabrikası*, *Rake Biraderler Makaronya Fabrikası*, *Mika Mahdumları Makaronya Fabrikası*, *Yıldız Makaronya Fabrikası*, İzmir'de bulunan *Samolada İbrişimci ile Şürekası Makaronya Fabrikası* ve *Kiraste Çubulu Kimon Makaronya Fabrikası*'dır.

İstanbul ve İzmir'de yoğunlaşan makarna firmalarının adlarından anlaşıldığı kadarı ile üretim genellikle gayrımüslimlerin elindedir. Bu fabrikalardan Arslanyan Ekmek ve Mamûlât-ı Dakikiyye Şirket-i Sınaıyyesi'ne 1914 yılında Harbiye Nezareti tarafından el konulmuş ve 1916'da yine aynı Nezaret tarafından satın alınmıştır.

Adı geçen 9 fabrikada da üretim sürecinde motor kullanılmaktadır. 1913'te 9 fabrikada 179 ve 1915'te 8 fabrikada 91 çalışan bulunmaktadır. 1913'te 8 fabrikada toplam olarak 3,2 bin ton kadar makarna ve benzeri [şehriye ve erişte] üretilmiştir. Bu üretim miktarı toplam tüketimin %80 kadarını oluşturmaktadır.[3] Talebin geri kalan kısmı başta İtalya'dan olmak üzere ithalat ile karşılanmaktadır. Trablusgarp Harbi (1911-1912) sırasında *Tanin* gazetesinde yer alan bir çağrıda halkın makarnayı boykot etmesi istenmiştir.[4] Osmanlı Devleti'nin son yıllarında Balat/İstanbul'da *Osmanlı Makarna Fabrikası*'nın da faaliyette bulunduğu bilinmektedir.

İşgal İzmir'i

İzmir'in işgal altında olduğu 1920 yılında yayınlanan Rumca bir şehir rehberinde 7 makarna ve hamur işleri fabrikasından söz edilmektedir. Bunlar *Dimitriadis Kardeşler ve Ortakları Fabrikası*, *Mavromati Ioannis Fabrikası*, *Mihailidis ve Keraspezopulos Fabrikası*, *Panayopulos Agam. ve Ortakları Fabrikası*, *Papazoğlu ve Ortakları Fabrikası*, *Samios Miltiadis Fabrikası* ile *Samolada ve İbrişimci Fabrikası*'dır.[5]

İzmir/Paradiso [Şirinyer]'da bulunan Uluslararası Amerikan Koleji'nde görevli öğretmenler tarafından hazırlanan bir çalışmaya göre makarna üretimi İzmir sanayiinin önemli alanlarından biridir. Bu araştırmaya göre 1920/1921'de İzmir'de 8 makarna imalathanesi mevcuttur ve buralarda üretime uygun özel makineler bulunmaktadır. Söz konusu imalathanelerde 36'sı erkek ve 8'i çocuk

---

[3] Geniş bilgi için bkz: *Osmanlı Sanayii/1913, 1915 Yılları Sanayi İstatistiki*, (yay. haz.: A. Gündüz Ökçün), Ankara Üniv/SBF yay., Ankara-1970, ss: 48-51.

[4] *Tanin*'den aktaran Princilla Mary Işın; *Osmanlı Mutfak Sözlüğü*, Kitapyayınevi, İstanbul-2010, s: 246.

[5] *İzmir 1920/Yunanistan Rehberinden İşgal Altındaki Bir Kentin Öyküsü*, (çev.-yay. haz.: Engin Berber), Akademi Kitabevi yay., İzmir-1998, s: 72.

olmak üzere 44 kişi çalışmaktadır. İşçiler Rum sendikalarında örgütlenmiştir.[6] Bu veriler imalathanelerin oldukça küçük ölçekli olduğunu göstermektedir.

Anadolu-1921

Daha sıcak savaşın, Milli Mücadele'nin devam ettiği bir dönemde, 1921 yılında, Anadolu'da bir sanayi sayımı yapılır. Bu sayımın sonuçlarına göre 1921'de işgal altında olmayan Anadolu topraklarında sadece Antalya ve Trabzon'da olmak üzere iki makarna fabrikası bulunmaktadır.

Antalya'daki makarna fabrikasının ne zaman kurulduğu hakkında bir bilgi mevcut değil. Ancak, muhtemelen 1918 yılında basılan *Antalya'nın Coğrafi ve İktisadi Vaziyeti* başlıklı eserde[7] bu fabrikadan söz edilmemesi nedeniyle, fabrikanın Antalya'nın İtalyanlar tarafından işgal edildiği 28 Mart 1919-5 Temmuz 1921 tarihleri arasında açıldığı, bir ihtimal olarak ileri sürülebilir. İstatistik verilerine göre Antalya'daki fabrikada 25 BG [beygir gücü] değerinde bir buhar makinesi kullanılmakta, 12 erkek işçi istihdam edilmektedir[8].

Trabzonda'ki fabrikada ise sadece 3 BG kuvvetinde bir buhar makinesi bulunmakta ve 6 erkek işçi çalıştırılmaktadır.[9] Trabzon basınında yer alan haberlere göre "Makaroni Fabrikası" adını taşıyan tesis, Uzunsokak'ta bulunmakta ve "ramazan-ı şerif münasebetiyle bir derece daha tekamül etmiştir". "Mal, daha nefis" çıkmaktadır ve "perakende satış" yapılmaktadır. Bir başka haberde de "burada üretilen makarnaların Avrupa'da üretilenlerden daha alâ [iyi] olduğu" fiyatlarının ise "daha az olduğu" belirtilmekte, fabrikadan yapılan satışların altı kıyyelik [yaklaşık olarak 7,7 kg.] paketler halinde olduğu belirtilmektedir.[10]

Cumhuriyet'in İlk Yılları

Anlaşıldığı kadarı ile Milli Mücadele'nin kazanılmasından sonra Rumların Anadolu'yu terketmek zorunda kalması sonucu makarna sanayii, etnik anlamda Türklerin eline geçmiş; İstanbul'daki şirketlerin hepsi olmasa bile çoğu kapanmış, üretim ağırlıklı olarak İzmir'de yapılar hale gelmiştir.

1923 yılı istatistiklerine göre İzmir'de buz ve makarna üretimi ile uğraşan Eşref Bey'in *İstiklal Şirketi*, *Murat Naci ve Şeriki Makarna Fabrikası* ile *Mustafa Behe-*

---

[6] Uluslararası Amerikan Koleji Araştırma Komitesi; *İzmir-1921/İzmir'deki Bazı Sosyal Koşullar Hakkında Bir Araştırma*, (çev: Aykan Candemir), İzmir Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, İzmir-2000, ss: 15, 18, 21, 23.
[7] Muhammed Güçlü; *II. Meşrutiyet Döneminde Antalya'nın Coğrafi ve İktisadi Vaziyeti*, Ekinci Matbaası, Antalya-2008.
[8] Abdulkadir İlgen; *1921 Türkiye Sanayi Sayımları*, Cedit Neşriyat, Ankara-2008, ss: 161-162.
[9] Abdulkadir İlgen; *1921 Türkiye Sanayi Sayımları*, ss: 161-162.
[10] Mesut Çapa-Rahmi Çiçek; *Yirminci Yüzyıl Başlarında Trabzon'da Yaşam*, Serander yay., Trabzon-2004, s: 182.

laki Makarna Fabrikası bulunmaktadır.[11] Burada Hasan Tahsin Piyale'nin sahip olduğu *Türk Makarna Fabrikası*'ndan söz edilmemesi dikkat çekicidir.

İzmir'deki yıllık birkaç bin tonluk makarna üretimi sadece kent içinde tüketilmemekte, yakın çevreye de gönderilmektedir. 1923 sonlarına ait "Aydın Demiryolları Eşya Taşıma Tarife Listesi"ne göre her 50 kilogramlık makarna çuvalı 8 km. için 1 kuruş 15 paraya taşınmaktadır.[12]

1926 yılında yayınlanan bir ticaret rehberi İzmir'deki makarna imalathaneleri hakkında bilgiler vermektedir. Buna göre Çeşmeli Hâcı Beyzâde Celal ve Remzi Biraderlere ait *Kartal Makarna Fabrikası* "İtalyan mamulâtına fâik bir sûretde [üstün bir nitelikte] ekstra ve birinci her nev' makarna imâl ve toptan füruht" etmektedir. *Nefâset Makarna Fabrikası*, Tikveşli Ahmed Hamdî ve Şürekâsı'na ait *İstiklâl Buz ve Makarna Fabrikası* ile Hasan Tahsin Piyale'nin *Türk Makarna Fabrikası* İzmir'deki diğer makarna üretim tesisleri arasında yer almaktadır.[13]

1926 yılında Antonio Riccavi adlı bir kişi Mersin'de bir makarna fabrikası kurmuş, bu fabrika İdris adlı bir kişiye devredildikten sonra kapanmıştır.[14] Aynı yıllarda Kazila Biraderlere ait *Çapa Makarna Fabrikası* İstanbul'da üretimini sürdürmektedir.

1927 yılında yapılan sanayi sayımında makarna imalathane ve fabrikaları, "Ziraat, Evcil Hayvanlar, Balık ve Av Ürünleri Sanayii" ana başlığı altında "ekmekçilik ve hamur işleri" sınıfında sayılmıştır. Ancak, daha detaya gidilmediği için 1927'de Türkiye'de kaç makarna imalathanesi/fabrikası bulunduğunu tesbit etmek mümkün değildir.[15] Fakat genel görünümden hareketle makarna üreten imalathanelerin sayısının 15-20 kadar olduğu ileri sürülebilir.

1930'larda Makarna Tüketimi

Cumhuriyet'in ilk yıllarında makarna tüketiminin artması, makarnanın beslenmede asli bir unsur haline gelmesi için bazı önlemler alınmış, özellikle hastane ve okullarda verilen yemekler arasında makarnanın da bulunmasına dikkat edilmiştir.[16]

---

[11] *1923 Senesi İzmir Vilayeti İstatistiği*, 2. kitap, (yay. haz.: Erkan Serçe), İzmir Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, İzmir-2001, ss: 293-294.

[12] *1923 Senesi İzmir Vilâyeti İstatistiği*, s: 244.

[13] *Ticarî ve İktisâdî İzmir Rehberi-1926*, (yay. haz.: Sabri Yetkin), İzmir Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, İzmir-2002, ss: 89-90. İzmir'deki fabrika sayısı 1933'te yediye yükselmiştir. Bkz: Melih Gürsoy; *Tarihi, Ekonomisi ve İnsanları ile Bizim İzmirimiz*, Yaylacık Matbaası, İzmir-1993, s: 166.

[14] H. Şinasi Develi; *Dünden Bugüne Mersin/1836-1987*, Mersin-1987, s: 138.

[15] *Sanayi Sayımı/1927*, DİE yay., Ankara-1969, s: 23.

[16] Söz gelimi Giresun Yeni Etfal Mektebi 9 Mayıs 1929'da 2.500 kg. makarna için ihale açar. 11 Mayıs 1929'da da Ankara Doğum ve Çocuk Bakım Evi için 30 kg. miktarında makarna alamı için ihale açtığı görülür. Ankara Nümune Hastanesi de 16 Mayıs 1929'da 200 kıyye makarna alımı için ihale açmıştır. Bkz: *Resmi Gazete*, 9 Temmuz 1929, 11 Mayıs 1929 ve 16 Mayıs 1929.

Aşağıda, 1960'lı yıllara kadar, makarna sanayii ile doğrudan ya da dolaylı olarak alınan kararlar kronolojik bir liste halinde verilmektedir.

17 Kânunusani [Ocak] 1931: "Lise ve Orta Mektepler Talimatnamesi" ile yatılı lise ve orta okullarda okuyan öğrencilere verilen yemeklerde bir tabak makarnanın 80 gr. olması kararlaştırıldı.[17]

31 Kânunusani [Ocak] 1931: "Muallim Mektepleri Talimatnamesi"nde de benzeri bir uygulamanın yapılması, öğrenci başına 80 gram makarna verilmesi uygun bulundu.[18]

8 Nisan 1934: "1593 sayılı Umumi Hıfzıssıhha Kanunu'nun 188. maddesi mucibince yiyecek ve içilecek şeylere katılabilecek boyalarla muhafaza maddeleri ve boya ve muhafaza maddelerinin ilavesi yasak olan şeyler hakkında liste ve talimatname"nin 8. maddesi ile "makarnalar boyalı oldukları takdirde bunun dış kapları üzerinde 'boyalıdır' şeklinde belli olarak gösterilmesi lazımdır" hükmü getirildi.[19]

27 Kanunuevvel [Aralık] 1934: 2643 sayılı kanun ile makarnadan kilogram başına 2 kuruş vergi alınması ve makarnanın paketle satılması kararlaştırıldı.[20]

1930'ların Ortalarında Makarna Sanayii

28 Mayıs 1927'de çıkarılan Teşvik-i Sanayi Kanunu, genç Cumhuriyet'in sanayileşme politikasının en önemli araçlarından biri olur. Bu kanunla öngörülen imkanlardan yararlanan firmalar hakkında yayınlanan istatistiki veriler Türkiye makarna sanayiinin 1936-1941 yılları arasındaki görünümünü yansıtmaktadır (Tablo: I).

Tablo I - Teşvik-i Sanayi Kanunu'ndan Yararlanan Makarna Firmaları

	Ankara	İstanbul	İzmir	İçel	Toplam
1936	-	3	3	1	7
1937	-	3	3	-	6
1938	-	3	3	-	6
1939	1	3	3	-	7
1940	1	3	3	1	8
1941	1	3	3	-	7

[Kaynak: *Sanayi İstatistikleri*, Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü yay., İstanbul-1945, s: 95.]

İstatistiklere göre Teşvik-i Sanayi Kanunu'nun imkanlarından yararlanan fabrikaların tamamında çevirici güç bulunmaktadır. Fabrikalarda çok genel bir yak-

[17] *Resmi Gazete*, 17 Kânunusani 1931.
[18] *Resmi Gazete*, 31 Kânunusani 1931.
[19] *Resmi Gazete*, 8 Nisan 1934.
[20] *Resmi Gazete*, 27 Kanunuevvel 1934.

laşımla ortalama olarak 15-20 işçi çalışmaktadır ve ortalama ücretler aylık olarak 30-40 TL. arasındadır.

Makarna Üretim Merkezi Ankara'ya Kayarken…

1940'lara kadar Türkiye'de makarna üretiminin İstanbul ve İzmir olmak üzere iki merkezde yoğunlaştığı görülmektedir. Bu tarihte biri İstanbullu, diğeri İzmirli iki girişimcinin Ankara'da makarna fabrikası kurma kararını almasında, bir yandan Ankara'nın hammadde kaynaklarına yakınlığının dikkate alındığı, öte yandan da Ankara'nın Anadolu'nun merkezinde olması nedeniyle üretilen malların dağıtımında bir kolaylık sağlayabileciği düşüncesinin ve daha da önemlisi makarna tüketicilerinin çok büyük bir kısmının Ankara çevresinde bulunuyor olmasının dikkate alındığı ileri sürülebilir. Bir anlamda tamamıyla iktisadi gerekçelerle ve işletmecilik açısından daha verimli olması nedeniyle üretim merkezi Ankara'ya doğru kaymaya başlar.

Ve önce *Yayla Makarna*, uzunca bir süre sonra da *[Nuh'un] Ankara Makarnası* şirketleri kurulur.

27 Teşrinisani [Kasım] 1941: 16894 sayılı kararname ile buğday unundan ekmek, francala, makarna, şehriye, peksimet, bisküit ve simitten gayrı maddelerin yapılması, satılması ve istihlâki [tüketimi] yasaklandı.[21]

7 Eylül 1942: "Gıda maddelerinin ve umumi sıhhati ilgilendiren eşya ve levazımın hususi vasıflarını gösteren nizamname" yayınlandı. Nizamname ile makarnanın sert buğday unundan veya bunun irmiğinden imal edilmesi, üretimde başka unların ve nişastanın kullanımının yasak olduğu, yumurtalı makarnalarda, kilogram başına en az 150 gr. yumurta kullanılması gerektiği, boyalı olan makarnaların bu niteliğinin ambalaj üzerinde belirtilmesi zorunluluğu hükme bağlandı.[22]

19 Kanunusani [Ocak] 1943: 2/19311 sayılı kararname uyarınca elinde buğday olanların makarna dahil benzeri ürünleri üretmesi ve satışı yasaklandı.[23]

1 Teşrinisani [Kasım] 1944: Daha önce ilan edilen yasaklamalar kaldırıldı ve makarna fabrika ve imalathanelerine ihtiyacı olan buğdayın Toprak Mahsulleri Ofisi tarafından verilmesi kararlaştırıldı.[24]

14 Teşrinisani [Kasım] 1944: Ticaret Vekâleti tarafından "ticaretin tanzimine ve ihtikârla [vurgunculukla] mücadeleye dair" sirküler yayınlandı. II. Dünya Savaşı sonlarına doğru oluşan koşullara uygun olarak hazırlanan sirkülerde, imalatçılara üretim için gerekli unun Toprak Mahsulleri Ofisi tarafından verileceği, verilen un miktarı ile üretimin ve yapılan satışların sürekli olarak kontrol edileceği belirtildi. Sirküler ile "narh" uygulaması başlatılarak makarnanın fabrikalardan toptan satış kg. fiyatı Ankara'da ambalajsız 64,5 kuruş, amba-

[21] *Resmi Gazete*, 27 Teşrinisani 1941.
[22] *Resmi Gazete*, 7 Eylül 1942.
[23] *Resmi Gazete*, 19 Kanunusani 1943.
[24] *Resmi Gazete*, 1 Teşrinisani 1944.

lajlı 66,5 kuruş; İstanbul, İzmir ve diğer şehirlerde ambalajsız 63 kuruş, ambalajlı 65 kuruş olarak sabitlendi. Perakende satış fiyatlarının da Ankara'da ambalajsız 71 kuruş, ambalajlı 73 kuruş; diğer şehirlerde ambalajsız 69 kuruş, ambalajlı 71 kuruşu aşamayacağı karara bağlandı.[25]

2 Temmuz 1946: Ticaret Bakanlığı makarna fiyatlarında değişiklik yapıldığını açıkladı. Makarnanın imalathaneden en yüksek çıkış fiyatı, kg. başına Ankara'da ambalajsız 69, ambalajlı 71 kuruş, diğer illerde ambalajsız 67,5 kuruş ve ambalajlı 69,5 kuruş olarak belirlendi. Perakende satış fiyatının da Ankara'da ambalajsız 76 kuruş, ambalajlı 78 kuruş, diğer illerde ambalajsız 74 kuruş ve ambalajlı 76 kuruş olması kararlaştırıldı.[26]

6 Ağustos 1949: Ekonomi ve Ticaret Bakanlığı'nın tebliğine göre makarnanın 84/86 randımanlı undan yapılması gerektiği belirtildi.[27]

26 Ocak 1950: Ekonomi Bakanlığı'nın yayınladığı bir tebliğ ile makarnanın 84/86 randımanlı undan yapılması gerektiği, daha düşük randımanlı hububat unlarından imalatın yasak olduğu bildirildi. Ancak, daha önce düşük randımanlı unlarla yapılan üretimin belediyelerden izin alınarak belirli bir süre içinde özellikle hastanelere, doğumevlerine, yüksek tahsil öğrencilerine mahsus aşevlerine, askeri okul ve ordu evi gibi resmi kurumlara satılabileceği açıklandı.[28]

18 Ekim 1952: "Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı tarafından hazırlanan gıda maddelerinin ve umumi sağlığı ilgilendiren eşya ve levazımın hususi vasıflarını gösterir tüzük"ün 318. maddesinde makarnanın yalnız ekstra ekstra veya ekstra sert buğday unundan veya irmiğinden usulüne göre yoğurularak muayyen şekiller verilip kurutulmasıyla yapılan bir yiyecek olduğu belirtilmiştir. Tüzük'ün 319. maddesine göre, makarnaya buğday unundan başka unlar veya nişasta karıştırmak yasaktır. Yumurtalı makarnaların bir kilosunda en az 150 gr. yumurta bulunmalıdır ve makarnaya % 2'den fazla tuz katılması da yasaktır. Aynı Tüzük'ün 320. maddesi ise makarnanın su ile 20 dakika kaynatılmasından sonra pişmiş olması ama dağılmaması gerektiği belirtildi. Söz konusu Tüzük'ün 234. maddesi de glutenli makarnaların kapalı ambalajlar içinde satılması gerektiğini, lüzumlu bilgilerin ambalaj üzerinde yer almasının zorunlu olduğunu hükme bağlandı.[29]

12 Eylül 1953: Ekonomi ve Ticaret Vekâleti'nin talimatnamesi ile makarna ihracatı "lisansları vekâletçe verilecek maddeler" listesine alındı.[30]

22 Eylül 1954: "Dış Ticaret Rejimi" hakkındaki karar değiştirildi ve makarna "umumi ihracat listesi"ne alındı.[31]

---

25 *Resmi Gazete*, 14 Teşrinisani 1944.
26 *Resmi Gazete*, 2 Temmuz 1946.
27 *Resmi Gazete*, 6 Ağustos 1949.
28 *Resmi Gazete*, 26 Ocak 1950.
29 *Resmi Gazete*, 18 Ekim 1952.
30 *Resmi Gazete*, 12 Eylül 1953.
31 *Resmi Gazete*, 22 Eylül 1954.

4 Nisan 1955: Hastanelerde, hastalara verilen makarnanın bir porsiyonunun 200 gr. olması kararlaştırıldı.[32]

28 Nisan 1956: Sıhhat ve İçtimai Muavenet Vekâleti [Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı] "gıda maddelerinin ve umumi sağlığı ilgilendiren eşya ve levazımatın hususu vasıflarını gösteren nizamname"de değişiklik yaptı; makarnanın % 1 tuzlu suda kaynatıldıktan sonra dağılmaması gerektiğini belirledi.[33]

14 Temmuz 1956: Denizcilik Bankası T.A.O. Genel Müdürlüğü, kendi vapurları ile taşınması halinde makarnadan alınan navlun bedelinin % 20 oranında indirildiğini açıkladı.[34]

13 Aralık 1956: Toprak Mahsulleri Ofisi, makarna imalinde kullanılacak buğdayın azami satış fiyatlarını belirledi.[35]

28 Kasım 1957: Ticaret Vekâleti'nin tebliği ile makarna, şehriye, kuskus ve benzeri mamuller için uygulanan azami fabrika teslimi ve perakende satış fiyatları bir kez daha belirlendi. Ürünün niteliğine göre fabrika çıkış fiyatları 95-180 kuruş ve perakende satış fiyatları 120-220 kuruş olarak saptandı.[36]

4 Eylül 1958: Ticaret Vekâleti'nin tebliği ile makarnaya uygulanan narh kaldırıldı.[37]

27 Ekim 1958: Çalışma Vekâleti'nin kararı ile 15 Kasım 1958'de faaliyete gececek olan "İş İhtilafları Yüksek Hakem Kurulu"nun işveren temsilcileri arasında yedek üye olarak Yayla Makarna Fab. T.A.Ş. müdürü Şemsi Demirkıran da yer aldı.[38]

1960'lara Doğru

1950'lerde İstanbul'da Zaharya adlı bir gayrımüslim tarafından *Balkan Glutenli Makarna Fabrikası* kurulur. İmalathanenin verdiği ilanda "aylardan beri yapmış olduğumuz tecrübeden sonra yaptığımız Balkan markalı sütlü, yumurtalı makarnayı siz de bir defa alıp pişirmekle takdir edeceksiniz. Her bakkaldan ısrarla arayınız" denilmektedir. 1960'lara kadar geçen süreçte İstanbul'da Viktor Kazilas'ın *Çifte Kartal Makarna Fabrikası*'nda[39], önce Hrisostomos Rakas'a, daha sonra Zisis Rakas ile Toma Rakas'a ait olan *Lüks Makarna Fabrikası*'nda, A. Palais ve T. Nikolaidis'a ait *Rekor Makarna Fabrikası*'nda ve *Ta-Ku-Ma/ Taze ve Kuru Makarna Fabrikası*'nda küçük hacimlerde üretim gerçekleştilmiştir. Bu fabrikalarda yapılan üretimin büyük kısmının cemaatin ihtiyaçlarının giderilmesine

32 *Resmi Gazete*, 4 Nisan 1955.
33 *Resmi Gazete*, 28 Nisan 1956.
34 *Resmi Gazete*, 14 Temmuz 1956.
35 *Resmi Gazete*, 13 Aralık 1956.
36 *Resmi Gazete*, 28 Kasım 1957.
37 *Resmi Gazete*, 4 Eylül 1958
38 *Resmi Gazete*, 27 Ekim 1958.
39 Bu fabrikada çok sonraki yıllarda ortaya çıkan bir "iş uyuşmazlığı" ile ilgili olarak bkz: *Resmi Gazete*, 21 Ocak 1954.

yönelik olduğu düşünülebilir. Yine aynı yıllarda İzmir'de *Özen Makarna Fabrikası* faaliyettedir.[40]

Türkiye'de makarna tüketimi, 1960'lara doğru özellikle Piyale Makarna Fabrikası ile Yayla Makarna Fabrikası'nın verdiği reklamlar ile dönemine göre önemli ölçüde artmıştır. Piyale, ambalaj üzerindeki amblemi kesip gönderen tüketicilerine çekilişle para dağıtmış; Yayla, Türkiye'de ilk kez ticari nitelikli, "Yayla Makarna Tam Gıdadır" sözcüklerini içeren "flam" uygulamasını başlatarak mektup zarfları üzerinden Türkiye'nin dört bir köşesindeki tüketicilere ulaşmaya çalışmıştır. Üreticilerin *Hayat* mecmuası ve *Akbaba* gibi çok okunun dergilerde ve diğer süreli yayınlara verdiği reklamlar, açtığı yarışmalar yurtiçi tüketimin belirli ölçülerde artmasını sağlamıştır.[41] Ama yine de 1960 yılında toplam üretimin 30.000 ton civarında olduğunu, kişi başına düşen makarna miktarının sadece 1,2 kg düzeyinde bulunduğunu göz önüne almak gerekir.

1960'ların başında "Planlı Ekonomi"ye geçilmesi, 1980'ler de "Dışa Açık İhracata Dayalı Büyüme Modeli"nin tercih edilmesi ile birlikte makarna sanayiinin Anadoluya yayılması ve Türkiye'nin dünyanın belli başlı makarna üreticisi ve ihracatçısı olması ile ilgili süreç ise başlı başına incelenmesi gereken ayrı bir konudur.

Ek: I - Türkiye'de Makarna Fiyatları

Türkiye'de makarna fiyatlarının süreç içindeki değişimini gösteren kesintisiz bir veri seti bulunmamakta.

Bazı araştırmalara göre makarnanın kıyyesi 1914'te 3 kuruş, 1915'te 4,5 kuruş 1916'da 24 kuruş, 1917'de 65 kuruş, 1918'de 90 kuruş ve 1919'da 38 kuruştur. Bir başka araştırma benzeri eğilimi sergilemekte; Temmuz 1914'te 3 kuruş olan makarna fiyatının Ocak 1917'de 42 kuruşa, Eylül 1917'de 90 kuruşa, Ocak 1918'de 110 kuruşa çıktığını, Eylül 1918'de 95 kuruşa indiğini göstermektedir.[42]

İlişikte sunulan Tablo: II, 1938-1941 ve 1945-1960 yılları arasında *Resmi Gazete*'de yayınlanan ve genellikle Ankara'da gerçekleştirilen ihale ilanları dikkate alınarak hazırlanmıştır. II. Dünya Savaşı'nın getirdiği şartlar nedeniyle, muhtemelen askeri istihbaratı etkileyebileceği mülahazasıyla 1942-1944 yılları arasında *Resmi Gazete*'de makarna ihaleleri ile ilgili duyuru yayınlanmamıştır. Ancak, eksikliklerine rağmen, bu tablo, çok genel bir yaklaşımla belirli bir dönem boyunca fiyat değişimlerini yansıtabilecek niteliktedir.

---

40 *Resmi Gazete*, 7 Aralık 1959.

41 Süreli yayınlarda mizahın kullanılarak makarna tüketiminin artırılmasına yönelik çalışmalar ile ile ilgili olarak bkz: Ayşe Binay Kurultay-Burcu Sabuncuoğlu Peksevgen; "Reklamlarda Karikatür Kullanımı: Piyale Örneği", *İletişim/Kuram ve Araştırma Dergisi*-Gazi Üniversitesi (e-dergi), No: 40, Bahar2015, ss: 153-174.

42 Vedat Eldem; *Harp ve Mütareke Yıllarında Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomisi*, TTK. Yay., Ankara-1994, s: 50; Tevfik Çavdar; *Milli Mücadele Başlarken Sayılarla "… Vaziyet ve Manzara-î Umumiye"*, Milliyet yay., İstanbul-1971, s: 116.

Kanımızca, tabloda yer alan ihale fiyatları perakende fiyatları yansıtmaktan uzak olmakla birlikte genel fiyat düzeyi hakkında bir fikir vermesi açısından anlamlıdır. Bazı yıllar için gösterilen en düşük fiyatlar, bu kurumlar tarafından talep edilen çok yüksek miktardaki alımlar için geçerlidir. Ancak, kurumların önerdiği en düşük fiyatların makarna üreticisi firmalar tarafından kabul görmemesi nedeniyle, ihalenin iptal edildiği ve biraz daha yüksek bir fiyattan yeniden açıldığı da gözlemlenmektedir.

Anlaşıldığı kadarı ile 1960'lara kadar makarna tüketiminin en yüksek olduğu alanlar "askeriye", hastaneler ve okullardır.

Bu gerçekler dikkate alınırsa gerek başta Ankara olmak üzere kent merkezlerindeki, gerekse Anadolu'daki fiyatların, "narh" uygulanan dönemler dışında biraz daha yüksek olduğunu kabul etmek gerekir.

Bu arada yumurtalı makarnanın fiyatının normal makarnaya göre yaklaşık olarak % 40-50 arasında daha fazla olduğunu da belirtmek gerekir.

Tablo: II- Makarna Fiyatları

Tarih	Fiyat: Krş/kg.	Tarih	Fiyat: Krş/kg.
1938	26	1951	60-100
1939	30	1952	60-95
1940	30	1953	60-100
1941	35-50	1954	65-120
1945	71	1955	65-100
1946	70-100	1956	110-125
1947	64-100	1957	120-220
1948	65-90	1958	140-165
1949	70-100	1959	140-154
1950	60-90	1960	155-230

Ek: II - Çerçeve Yazı I / Türk Makarna Fabrikası - Piyale Makarnası

1910'larda Balkanlar'dan İzmir'e göç eden Hasan Tahsin Bey, Rumların işlettiği makarna fabrikalarında kullanılan unların ticaretine başlar. 1921'de İtalya'ya yaptığı bir iş gezisinde makarna imalat makineleri görür. İzmir'e dönüşünde arkadaşı Murat Naci Bey ile birlikte bir Rum'a ait olup kapanan küçük bir fabrikayı satın alarak üretime geçer. Böylece İzmir'in Kömürcüler Çarşısı'nda, Anadolu'da Türklere ait ilk makarna imalathanesi kurulmuş olur. İmalathanede 10 işçi çalışmakta ve günde 660 okka (yaklaşık olarak 850 kg.) üretim yapılmaktadır.

İmalathanenin ürünleri kısa zamanda beğeni toplar; 1923'te Cumhuriyet'in ilanından önce toplanan İzmir İktisat Kongresi çerçevesinde düzenlenen sergide ödül alır. Ardından 9 Eylül İzmir Sergisi'nde de beğenilen ürünler arasındadır. 1926'da yayınlanan bir reklâmda fabrikanın İngiliz sisteminde 28 BG'nde gazla

çalışan 'Horzbey' motora sahip olduğu; çubuk, kesme, fiyango, burgulu makarnalar ile arpa ve tel şehriye ürettiği belirtilir.

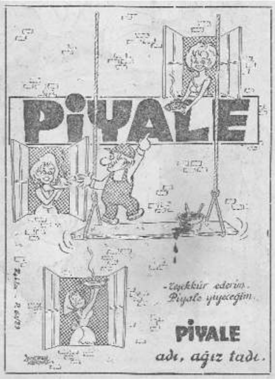

Hasan Tahsin Bey, 1927'de "İzmir Bölgesi Türk Sanayi Birliği"nin kuruluş çalışmalarına katılır ve makarna sanayii adına Yürütme Kurulu'nda görev alır. 1930'da Alsancak'ta 2.000 okka (yaklaşık olarak 2.500 kg.) günlük kapasiteli yeni bir fabrika kurar.

Soyadı kanunu çıkınca, Hasan Tahsin Bey, büyük babasının ilk adını soyadı olarak seçer ve üretime Piyale Makarnası olarak devam eder. Firma, 1950'lerin başında anonim şirkete dönüşür; "Maktaş Makarnacılık ve Ticaret Anonim Şirketi" adını alır. Bu süreç içinde Bayraklı'da yeni bir fabrika kurulur ve yıllık üretim 5.000 tona yaklaşır. Yeni fabrikadaki üretim ile ilgili olarak yapılan bir reklâmda;

> Otomatik sınaî teçhizat ve ilmî kontrol sayesinde Piyale Makarnaları, bu güne kadar erişilmemiş bir kalitede piyasaya arzedilebilmektedir.
>
> Hiç el değmeden yapılan, tamamile otomatik bir imalât. Makarnaları, irmik hamurunun gıda kıymetini azaltmadan kurutan en modern tesisat.
>
> En yeni teknik buluşlara göre hazırlanan rakipsiz irmik hamurunun makarnaları, pişme esnasında dağılmaz, hamurlaşmaz. Tabii renk ve şeklini muhafaza eder

denilmektedir.

1958'de "Piyale Adı... Ağız Tadı" sloganı kullanılmaya başlanır. 1960'ların başında küçük de olsa bir miktar ihracat yapılır. 1987'de yabancı bir firmayla bazı ürünlerde ortaklık kurulur. Ancak, Piyale, 2001 krizinden büyük ölçüde etkilenir ve el değiştirir.[43]

---

[43] Melih Gürsoy; *Tarihi, Ekonomisi ve İnsanları ile Bizim İzmirimiz*, ss: 288-289; *Türkiye İktisat Kongresi/1923-İzmir-Haberler-Belgeler-Yorumlar*, (haz.: A. Gündüz Ökçün), s: 220; *Ticarî ve İktisâdî İzmir Rehberi-1926*, (yay. haz.: Sabri Yetkin), s: 90, [Bu kaynakta imalathanenin kuruluş tarihi 1921 olarak gösterilmektedir]; Yaşar Aksoy; *Ege Sanayi Tarihi*, Ege Bölgesi Sanayi Odası yay., İzmir-1999, s: 114; *Cumhuriyet Dönemi Sanayiinde Kim Kimdir/Öyküleriyle İz Bırakan Girişimciler*, Dünya Gazetesi yay., İstanbul-2016, s: 61; Güngör Uras; "Piyale 70 Yaşında", *Sabah*, 9 Temmuz 1992.

Ek: III - Çerçeve Yazı 2 / Kartal Makarna

Kartal MAKARNA Fabrikası

İzmirde makarnacılık, öteden beri belli başlı bir gıda sanayii şubesi halinde inkişaf etmiş, bir çok makarna fabrikaları kurulmuş ve Anadolunun makarna ihtiyacını teminetmiştir. Bir zaman gayri Türk unsurlar elinde bulunan bu iş sahası istirdattan sonra müteşebbis iş adamlarımızın elinde, eski devirlerden daha fazla bir inkişaf göstermiştir.

B. İ. H. ULUKARTAL

İzmirde mevcut makarna fabrikaları içinde en rasyonel çalışanı, en verimli olanı "KARTAL" makarna fabrikasıdır. Bu müessese, kendi branşında tanınmış bir iş adamı olan Bay İsmail Hakkı ULUKARTAL'ın eseridir. Bu iş adamı uzun yıllar önce kurduğu fabrikasında imal ettiği çeşitli makarna ve şehriye cinslerile, İzmir ticaret âleminde kendisini tanıtmış ve Anadoluda Kartal makarnaları en çok beğenilen ve aranılan hususiyetler göstermiştir.

Kartal makarna fabrikası, kuruluşu yılı olan 1928 den beri müstemirren bu sahada çalışmıştır. Evvelâ bir imalâthane halinde olan bu teşekkül şimdi modern bir fabrika halini almış ve Kartal makarnaları, şöhret sahasını genişletmiştir. Kurduğu müesseseden dolayı bay İ. H. Ulukartal haklı bir gurur içinde, her gün fabrikasını yeni tesislerle ilerletmektedir.

1901'de İzmir'de doğan İsmail Hakkı Bey, lise eğitimi görür, bir süre posta müdüriyetinde çalışır. 1928'de, başlangıçta Çeşmeli Hacı Beyzade Celal ve Remzi biraderlere, A. Lanzon ve Şürekası ile birlikte ait olan daha sonra Murat Naci Bey'e geçen *Kartal Makarna Fabrikası*'nı satın alır ve kendi işletmesini kurar.

Bu işletmede 10 yıl kadar çalışır, belediyenin fabrikanın bulunduğu araziyi istimlâk etmesi üzerine Sebzeciler içinde yeni bir yere geçer. Yıllık üretim 15 ton kadardır.

İsmail Hakkı Ulukartal, 1945'te kurulan İzmir Sanayi Birliği'nin ilk yönetim kurulunde asil üye olarak görev alır.

İzmir Fuarı ile ilgili olarak 1945'te yayınlanan bir broşürde fabrika hakkında şu bilgiler verilir;

> İzmir'de makarnacılık, öteden beri belli başlı bir gıda sanayii şubesi halinde inkişaf etmiş, birçok makarna fabrikaları kurulmuş ve Anadolu'nun makarna ihtiyacını temin etmiştir. Bir zaman gayri Türk unsurlar elinde bulunan bu iş sahası istirdattan [kurtuluştan] sonra müteşebbis iş adamlarımızın elinde, eski devirlerden daha fazla bir inkişaf göstermiştir.
>
> İzmir'de mevcut makarna febrikaları içinde en rasyonel çalışanı, en verimli olanı "Kartal" makarna fabrikasıdır. Bu müessese, kendi branşında tanınmış bir iş adamı olan Bay İsmail Hakkı Ulukartal'ın eseridir.

İsmail Hakkı Ulukartal, işlerini yürütürken siyaset ile de uğraşır, 1946'da İzmir'de Demokrat Parti'nin kuruluş çalışmalarında aktif olarak görev alır. 1950'de fabrikasını yeniler; Türkiye'nin ilk "otomatik" makarna fabrikasını kurar. Bu arada şirket yönetimi Ali Ulukartal'a geçer. Fabrikada 1960'da yeni yatırımlar yapılır. Firma, ekonomi politikasındaki değişiklikler sonucu 1990'ların başında zor duruma düşer ve bir süre sonra ailenin elinden çıkar.[44]

---

[44] Melih Gürsoy; *Tarihi, Ekonomisi ve İnsanları ile Bizim İzmirimiz*, ss: 269-270; Adnan Bilget-Nejat Yıldırım Kemal; *İktisadi Hayatımızda İzmir Fuarı*, Meşher Basımevi, İzmir-1945, s: 54; Yaşar Aksoy; *Ege Sanayi Tarihi*, s: 137; Yaşar Aksoy; "İzmir'de İlk Ulusal Sanayiciler ve Sanayi Odası'nın Kuruluşu", haz.: Tuncer Baykara; *Son Yüzyıllarda İzmir ve Batı Anadolu Uluslararası Sempozyumu Tebliğleri*, Akademi Kitabevi yay., İzmir-1994, s: 209. Çok sonraki yıllarda Kartal Makarna Fabrikası'nda işçilerle işveren arasında çıkan iş ihtilâfı için bkz: *Resmi Gazete*, 7 Aralık 1959.

Ek: IV - Çerçeve Yazı 3 / Yayla [İrmik ve] Makarna Fabrikası

Makarna üretiminin Ankara'ya doğru kaymasının ardında İzmirli Abdullah Nuri Sevil ve İstanbullu Mehmed Şemsettin Demirkan olmak üzere iki girişimci bulunmakta. Bu iki girişimci 1938'de makarna üretmek için bir şirket kurar; *Yayla Makarna Fabrikası* adını taşıyan kuruluş, 15 Mart 1939'da 80.000 TL. sermayeli bir kollektif şirket haline dönüşür. Ancak, kısa bir süre sonra 18 Temmuz 1940'da şirket feshedilir. Fakat, üç gün sonra 21 Temmuz 1940'da yine aynı isimler tarafından 20.000 TL. sermayeli *Yayla İrmik, Makarna Fabrikası Komandit Şirketi* kurulur. Şirket sermayesi 25 Ağustos 1941'de 50.000 TL.'na çıkarılır. Bu şirket de 21 Haziran 1945'te feshedilir; yerine 21Haziran 1945'te ortakların aile fertlerinin de yer aldığı yeni bir şirket kurulur. Yeni şirketin mukavelenamesinde sermayenin 60.000 TL. olduğu ve şirketin irmik, makarna, unlu maddeler, pirinç unu ile her türlü komprimeler imal ve satışı ile iştigal edeceği belirtiir.

Şirketin hukuki statüsünün sürekli olarak değişmesine rağmen üretimin kesintisiz olarak devam ettiği ve belli bir kalitenin tutturulduğu anlaşılmaktadır. 1941'de yayınlanan bir reklamda, Yayla makarnalarının "Londra, Paris, Brüksel, Selanik sergilerinde büyük mükafat ve altın madalya" kazandığı, şirketin "Türkiye'nin en büyük, Avrupa'nın en modern makarna fabrikası" olduğu belirtilmektedir.

Şirketin en büyük ortağı olan Şemsi Demirkan, 1959'da "marka ilmühaberini" şirkete devreder. Siyasetle uğraşan Demirkan 1960'da Yassıada'da yargılanır ve zaman aşamından dolayı beraat eder. Fabrika, kısa bir süre sonra başka bir yatırımcıya devredilir.[45]

[45] *Resmi Gazete*, 10 Nisan 1939; 23 Temmuz 1940, 3 Ağustos 1940, 11 Eylül 1941, 16 Ağustos 1945, 16 Ağustos 1945, 9 Temmuz 1959; Bekir Koç-M. Murat Baskıcı; *Bozkırdan Sanayinin Başkentine/Ankara Sanayi Tarihi*, Ankara Sanayi Odası yay., Ankara-2013, ss: 89, 120.

Ek: V - Çerçeve Yazı 4 / [Nuh'un] Ankara Makarnası

Nuh Eskiyapan (1908-1961), Ahmet Eskiyapan ve Kemal Yurtbilir, 1940'da Ankara'da Ulus'taki halde "Ankara Pazarı" adıyla gıda maddeleri satar bir dükkan açar. Bu dükkanda çok büyük miktarda makarna satmaları üzerine bir makarna imalathanesi kurma kararını alırlar. 1950'de Ulus/Ankara Rüzgarlı Sokak'ta ilk imalathane kurulur.

Satışların iyi gitmesi üzerine 1956'da yıllık 6.000 ton kapasiteli bir fabrikanın kurulmasına karar verilir. Fabrikanın açılışına dönemin bütün üst düzey yöneticileri katılır.

Nuh Eskiyapan, 1959'da "İş İhtilafları Yüksek Hakem Kurulu"nun işveren temsilcileri asil üyeliğini seçilir.

Üretim, başlangıçta Ankara Makarnası markası ile yapılır, Nuh Eskiyapan'ın 1961'de vefatı üzerine marka, "Nuh'un Ankara Makarnası"na çevrilir. 1963'te kapasite artırılır.

Nuh'un Ankara Makarnası, günümüzde dünyanın en büyük ve modern fabrikaları arasında yer almaktadır.[46]

Öz: Makarna, Marco Polo'nun Çin seyahati sonrasında Avrupa'ya tanıttığı bir üründür. Bu ürünün Anadolu'daki muadili ise eriştedir. Endüstriyel bir ürün olarak makarnanın Osmanlı coğrafyasında üretilmeye başlamasının geçmişi XIX. yüzyılın son çeyreğine kadar uzanmak-

---

[46] "67 Yılda Bakkaliyeden Makarna İmparatorluğuna", *Hürriyet*, 17 Mart 2007; *Resmi Gazete*, 31 Aralık 1959; Bekir Koç-M. Murat Baskıcı; *Bozkırdan Sanayinin Başkentine/Ankara Sanayi Tarihi*, ss: 127-128; Abdullah Satoğlu; "Nuh Eskiyapan", *Kayseri Ansiklopedisi*, Kültür Bakanlığı yay., Ankara-2002, ss: 112-113; *Cumhuriyet Dönemi Sanayiinde Kim Kimdir/Öyküleriyle İz Bırakan Girişimciler*, s: 119.

tadır. Makarna, önceleri ağırlıklı olarak gayrimüslimler tarafından üretilirken, piyasaya özellikle 1920'lerden sonra Müslüman/Türkler de girer. 1930'lardan sonra da okullarda, hastanelerde ve askeri birliklerde makarna tüketimi teşvik edilir. Ayrıca çeşitli reklamlarla özellikle kentsel nüfusun makarna tüketimi özendirilir. 1980'lerde uygulanan ihracata dayalı büyüme modeli sonucu Türkiye, dünyanın önde gelen makarna üreticileri arasına girer.

Anahtar sözcükler: Makarna, gayrimüslim üreticiler, Müslüman/Türk üreticiler, üretim/tüketim teşvikleri, fiyatlar, fabrikalar

Some Notes on the History of Pasta Industry in Turkey

Abstract: Marco Polo introduced "pasta" to Europe after his China expedition and the equivalent of this food item in Turkey is *erişte*. Industrial pasta production in the Ottoman Empire begun in the last quarter of the 19thcentury. While it was mainly the non-Muslims who produced industrial pasta in the Ottoman times, beginning with the Republican era, Muslim/Turks also became producers. In the 1930s, the consumption of pasta was supported in schools, hospitals and military establishments. Advertisements were important media in encouraging pasta consumption especially among the urban population. After the 1980s, with the help of the export-oriented industrialization, Turkey has become one of the leading pasta producers in the world.

Keywords: Pasta, non-Muslim producers, Muslim/Turk producers, production/consumption incentives, prices, factories

"*Muahede*, *Sosyalist*, *İnsaniyet* ve *İştirak* Gazeteleri Neden Kapatıldı?" Bir İstizahın Meclisi Mebusan'daki Yankısı

Ayşe ERYAMAN*

I. İkinci Meşrutiyet Yıllarında Muhalif Basına Genel Bir Bakış

Osmanlı Devleti'nde İkinci Meşrutiyet yıllarına gelene kadarki süreçte özellikle hükümete yönelik eleştirilerin artması nedeniyle basın kontrol altına alınmak istenmiştir. Aşağıda da görüleceği üzere bu anlayış, İkinci Meşrutiyet yıllarında da devam etmiştir. Basına getirilen bu kısıtlamalar, İkinci Meşrutiyet yıllarında birçok gazetenin kapatılması ve gazetecilerin tutuklanmasına neden olmuştur. Bu makalede, yaşanan gazete kapatma ve gazetecilerin tutuklanma olayları, Meclis'e yansıyan boyutu ile değerlendirilmeye çalışılarak, basına yönelik takip edilen kısıtlayıcı politikaların mebuslar tarafından nasıl algılandığının ortaya konması amaçlanmıştır.

İkinci Meşrutiyet'in ilanı basın hayatında çok canlı bir devir açmıştı. İstibdat devrinde yayımlanan *İkdam*, *Tercüman-ı Hakikat*, *Sabah* gazeteleri yayınlarına devam ederken, Meşrutiyet'in ilanını müteakip bunlara birçok gazete eklenmiştir (Şapolyo, 1969, s. 175). Bu gazeteler genel olarak gruplandırıldığında, İttihat ve Terakki'yi destekleyen *Tanin*, *Yeni Tasvir-i Efkâr*, *Şûra-yı Ümmet* gibi gazetelerin karşısında değişik partilerin çok sayıda yayın organının yer aldığı görülmektedir (Koloğlu, 2010, s. 236). Bu çerçevede Abdülhamit döneminde sürgüne gönderilen ve Meşrutiyet'in ilanından sonra yurda dönen aydınlar, Fedakaran-ı Millet adlı örgütü kurmuşlar ve *Hukuk-ı Umumiye, Serbesti* gazeteleri ile İttihat ve Terakki'ye karşı şiddetli muhalefete başlamışlardı. Yönetimde âdem-i merkeziyetçiliğe ve ekonomide liberal ilkelere dayanan bir federasyon düşüncesini savunan

* Tokat Gaziosmanpaşa Üni./ eryamanayse@hotmail.com / ORCID: 0000-0002-5571-7776
Geliş tarihi: 6 Eylül 2020 / Kabul tarihi: 5 Şubat 2021.

Prens Sabahattin taraftarları ise Ahrar Fırkası'nı kurmuşlar ve çıkardıkları *Osmanlı* gazetesiyle bu partinin fikrini savunmaya başlamışlardı. İslamcılığı savunmak amacıyla kurulan İttihad-ı Muhammedi Derneği'nin yayın organı olan *Volkan* ile Cemiyet-i Milliye-i İslamiye Derneği tarafından yayımlanan *Beyan-ül Hak*, dini politikaya alet eden yaklaşımlar sergilemekteydi (Doğaner, 2012, ss. 118-119).

Diğer taraftan bu özgürlük havasından yararlanan *Volkan* gazetesi gibi yayın organlarının etkisiyle bazı asker kıtaları 13 Nisan 1909'da şeriat isteriz diye ayaklanmışlardır. Kışkırtıcıların başında gelen *Volkan* gazetesinin yanı sıra *İkdam*, *Mizan*, *Osmanlı* ve *Serbesti* gazeteleri de isyancıları desteklemiştir. Hareket Ordusu'nun İstanbul'a gelmesi ile ayaklanma bastırılabilmiştir (Öymen, 2014, s. 59). Olayların ardından Sultan Abdülhamit tahttan indirilmiş, derhal divan-ı harp kurularak basına sansür getirilmiş ve taşkınlık yapan gazeteler de kapatılmıştır (Şapolyo, 1969, s. 172).

Ülkede basının bu denli tehlikeli boyutlara varması, hükümeti harekete geçirmiş ve zararlı sonuçlar doğuracak yayınların önünü alabilmek için yeni bir basın kanunu düzenlemesine gidilmiştir (T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), BEO, 3539-265418-0, 12.04.1327). Bu amaçlarla hazırlanan Matbuat Kanunu tasarısı, Meclis'te cereyan eden uzun görüşmeler sonucu 16 Temmuz 1909 tarihinde kabul edilmiştir (Düstur, 1329, ss. 397-403).

Basın kanunu yürürlüğe girmekle beraber, ülkede askeri yönetimin kurduğu sansür 1912'ye kadar devam etmiştir. 1912'de sansürün kaldırılması pek kısa süreli olmuş, 1913 yılı Ocak ayında İttihat ve Terakki taraflısı subaylarca yapılan ve tarihe Babıâli Baskını diye geçen hükümet darbesinden sonra basına yeniden sansür konmuştur. İttihat ve Terakki'nin iktidarını pekiştirmesinin ardından basın üzerindeki baskı artmıştır. Özellikle hükümetin politikalarının basın yoluyla eleştirilmesinden duyulan rahatsızlık nedeniyle birçok gazete ve dergi kapatılmış, bazı gazeteciler öldürülmüş, çok sayıda gazeteci tutuklanarak hapse mahkûm edilmiştir (İnuğur, 2005, s. 320).

İttihat ve Terakki'nin bu yöndeki politikalarından Osmanlı Demokrat Fırkası'nın yayın organlarının da etkilendiği görülmektedir. Osmanlı Demokrat Fırkası, İkinci Meşrutiyet'in ilanından sonra iktidar partisi tarafından tesis edilen kuvvetli ve sert idare karşısında hür ve demokratik fikirleri ne pahasına olursa olsun yaymak ilkesini benimsemişti. Bu noktada fırka, Abdülhamit istibdadına karşı Avrupa'da Jön Türkler, memleket içinde de hürriyetperverlerin aynı hedefe yönelen gayretlerinin buluşmasını ifade etmekteydi (Tunaya, 2009, s. 286).[1]

Fırka gazeteleri arasında ilk neşredileni, *Türkiye*'dir. Daha sonra İzmir'de *Feryat*, Manastır'da *Hukuk-ı İbad*, Halep'te *Ahali* isimleriyle üç demokrat gazete neşredilmiştir. İktidar partisinin gazetesi *Tanin,* demokrat gazetelerle resmen mücadeleye girişmemekle birlikte, İttihat ve Terakki'nin diğer yayın organları *Tercüman-ı Hakikat*, *Silah*, *Bomba* gibi gazeteler fırkaya cepheden hücum etmiştir.

---

[1] Osmanlı Demokrat Fırkası için ayrıntılı olarak bkz. Tunaya, 2009, ss. 285-301.

Bu polemiği karşılamak gayesiyle Osmanlı Demokrat Fırkası, cevap verdiği gazetenin kapandığını görür görmez bir diğerini neşretmiştir. Bu suretle birbiri ardına kapanan gazeteler görülmüştür. Bu anlamda *Türkiye-yi Selamet-i Umumiye*, *Hâkimiyet-i Milliye*, *Yeni Ses*, tekrar *Türkiye*, *Muahede*, *Hukuk-ı Beşer* gazeteleri birbirini izleyerek yayın sahasına pek az yaşamak suretiyle girmişlerdir (Tunaya, 2009, s. 295).

Fırka, siyasi faaliyetlerini adı geçen gazetelerle yapılan fikir mücadelesi ile gerçekleştirmeye çalışmıştır. Örneğin Mes'ul Müdürü'nün Şirvânizâde Mahmud Tahir Bey'in olduğu *Türkiye* gazetesi, meşrutiyetin hem demokratik usullerle hem de hakkıyla uygulanmasını talep etmiştir (Özdilli, 2013, s. 444). Demokrat basında sıklıkla, önemli makamlara yetersiz kişilerin atandığı, memurların iltimasla göreve getirildiği, rüşvet ve yolsuzlukların geçer usul haline geldiği dile getirilmiş, iktidarın demokratlara yönelik baskıları gazetede sık sık yer almıştır (Özdilli, 2013, s. 449). *Türkiye* gazetesi, iktidarın divan-ı harpleri muhalefeti susturmak için araç olarak kullandığını düşünmekte ve bu kurumların kapatılmasını savunmaktaydı (Özdilli, 2013, s. 448).

Aynı doğrultuda olarak Pertev Tevfik Bey'in sahibi olduğu *Muahede* gazetesinin asıl hedefi de meşrutiyetin umdelerine uygun iç ve dış siyaset takip etmek, memleketin ilerlemesi ve gelişmesine katkıda bulunmak olmuştur (Aslan, 2011, s. 529). Bundan dolayı meşrutiyet, adalet, Kanunu Esasi ve demokrasi gibi kavramların kamuoyunca daha iyi anlaşılmasına ve memleketin bu esaslar üzerine tesis edilmesine çalışmıştır. Hükümetin kanun dairesinden çıkmamasını, Kanunu Esasi'nin harfiyen uygulanmasını, meşrutiyetin içini boşaltmadan, onun ruhuna uygun bir idare tarzının hâkim olmasını savunmuştur (Aslan, 2011, s. 533). Gazetede, bu ilkelere uymadığı için meşrutiyet hükümetinin uygulamaları tenkit edilmiştir. Örneğin, 31 Mart'tan sonra hükümetin, divan-ı harbi kurarak tam bir sıkıyönetimle memleketi idare ettiğinden, adaletten ayrıldığından, baskıcı bir politika takip ettiğinden, meşrutiyetin kazanımlarını ortadan kaldırdığından bahsedilmiştir. Hükümet yanlısı olmayanların muhalif olarak yaftalandırıldığı, hükümetin politikalarını eleştirenlerin türlü cezalara çarptırıldığı üzerinde durulmuştur (Aslan, 2011, s. 533). *Muahede*'nin üzerinde durduğu konulardan biri de basındır. Gazete, basına getirilen kısıtlamaların ve sınırlandırmaların karşısında yer almıştır. Matbuatın bir milletin aydınlanmasının yolunu açtığını vurgulayarak, onun keyfi olarak susturulmasını eleştirmiştir. Basının kamuoyunu her hususta aydınlatmasından, rüşvet, yolsuzluk gibi hususları ortaya çıkartarak, düzenin ve adaletin tesis edilmesinden başka bir amaç taşımadığını belirten gazete, hükümetin bu tür haberlere yer veren gazeteleri susturmayı tercih ettiğini belirterek eleştirilerini ortaya koymuştur. Ayrıca Emniyet-i Umumiye'nin hemen her gün birçok gazeteyi divan-ı harbe gönderdiğini belirterek, bu gelişmeleri fikir gazeteciliği açısından oldukça üzücü bir gelişme olarak değerlendirmiştir (Aslan, 2011, ss. 535-536).

"Mekteb-i Sultani Talebesi" imzasıyla yayımlanan yazı
Muahede / 1 Kânunuevvel 1326, sayı 19

Osmanlı demokratları bu şekilde basını bir propaganda aracı olarak etkin bir şekilde kullanmışlardır. Gazetelerde hükümetin haksızlıkları, memurların usulsüzlükleri, yolsuzlukları sert bir dille eleştirilmiştir. Bu sebeple fırka gibi gazeteleri de hükümetin yoğun baskısına maruz kalmıştır (Özdilli, 2013, s. 440). Böylece tahrik edici neşriyat suçlamasıyla divan-ı harpçe *Türkiye* ve *Hür Memleket* ve emsali gazeteler kapatılmıştır (BOA, DH. EUM. KDL, 12-4-001, 24.03.1329). Ayrıca gazetelerin imtiyaz sahipleri ve yazarları divan-ı harplerde yapılan yargılamalar sonucunda hapse veya sürgüne mahkûm edilmişlerdir. Bu çerçevede 20 Ocak 1911 tarihinde divan-ı harp tarafından *Türkiye* gazetesi yazarlarından Fuad Şükrü ve Şirvânizâde Mahmud Tahir Bey'in İstanbul'dan başka bir yere gönderilmesine karar verilmiştir (Özdilli, 2013, s. 432). Yine aynı doğrultuda olarak *Muahede* gazetesinin 14 Aralık 1910 tarihli 19 numaralı nüshasında yayımlanan "Maarif Nezareti'nin Nazar-ı İntibahına" başlığıyla yazdığı haberinde, mektep idaresinin icra etmekte olduğu zulümden bahseden bir mektup neşredilerek ve imza yerine "Mekteb-i Sultani Talebesi" ibaresi konulduğundan (*Muahede*, 1 Kânunuevvel 1326, s. 4),[2] sahibi hakkında Mek-

[2]*Muahede* Mekteb-i Sultani talebelerinin ağzından yazdığı bu yazısında *"bugün İstanbul mahvoluyor. Vatan azim bir girdab-ı cehalete doğru sürükleniyor. Halini arz etmek istediğimiz Mekteb-i Sultani bütün mevcudiyet-i maddiye ve manevisiyle ölüyor, harap ediliyor. Artık yegâne tesellimiz ellerimizi açıp Cenab-ı Hakk'a dua etmeye kaldı"* ifadelerine yer vermiştir. Ayrıca Mekteb-i Sultani öğrencileri olarak haklarının ayaklar altına alındığını, artık sabır ve tahammüllerinin kalmadığını, ülkenin dört bir yanından gelen öğrenciler olarak bütün eziyetlere maarif tahsili için katlandıklarını ancak buna karşılık daima tahkir edildiklerini belirtmiştir. Yazının devamında ise şu ifadelere yer verilmiştir: "*Allah aşkına olsun cevap veriniz. Milletin nail olduğu devr-i meşrutiyette istibdada rahmet okutturacak, fikirlerimizi, sathımızı, hayatımızı, istikbalimizi daima ezecek, harap edecek bir muhitte mi yaşayacağız. Biz hayatımızı daima böyle boğucu bir muhit altında yaşarsak istikbale hangi kuvvet ile atılacağız. Bizi nefretle yad edecek atimize nasıl bir cevap vereceğiz. Biz bütün sarahatiyle hakk-ı hürriyetimizi istiyoruz. Fikrimiz hayat-ı tahsil nokta-i nazarından bir daha -fakat bu sefer son derece ciddi ve azimkâr bir surette- ihtilal yapmaktır*" (*Muahede*, 1 Kânunuevvel 1326, s. 4).

teb-i Sultani Müdürü'nün talebi üzerine takibat başlatılmıştır (BOA, MF. MKT, 1164-70-1, 15.12.1328). Gazetenin giriştiği bu tür faaliyetlerden dolayı *Muahede* gazetesi Mes'ul Müdürü Tevfik Efendi ve tahrir heyetinden Hamit Suphi Efendi'nin, divan-ı harp tarafından icra kılınan mahkemeleri neticesinde öteden beri halkı tahrik ve memlekete zarar verici neşriyatta devam etmiş oldukları gerekçesi ile İstanbul'da bulunmaları ve neşriyatla iştigal etmeleri vatan selameti namına uygun görülmemiş ve kendilerinin Örfi İdare Kararnamesi'nin altıncı maddesi gereğince örfi idare mıntıkası haricindeki mevkilere gönderilmelerine karar verilmiştir (BOA, İ.HB., 73-26-002, 11.01.1329).

Basın alanında takip edilen bu politikalardan, Osmanlı Sosyalist Fırkası'nın yayın organlarının da etkilendiği görülmektedir. 1910 yılı Eylül'ünde kurulan Osmanlı Sosyalist Fırkası'nın kurucuları, *İştirak* gazetesi sahibi Hüseyin Hilmi, *Sosyalist* gazetesi sahibi Namık Hasan, *Muahede* gazetesi sahibi Pertev Tevfik, *İnsaniyet* gazetesi sahibi İbnül Tahir İsmail Faik, *Medeniyet* gazetesi sahibi Hamit Suphi Bey ve Baha Tevfik[3] idi (Tunaya, 2007, s. 278). Kesin olarak muhalefet saflarında yer alan Osmanlı Sosyalist Fırkası, İttihat ve Terakki'yi önce klasik meşrutiyetçi açıdan eleştirmiş, onun iktidar tekelciliğini, istibdadını, hürriyet düşmanlığını diğer muhaliflerden farksız bir biçimde belirtmiştir (Tunaya, 2007, s. 281). Bu faaliyetlerinden dolayı İttihat ve Terakki'nin, fırkaya karşı tutumu bir hayli sert olmuş, sendika kurmaları yasaklanmış, dernek biçiminde kurulan sendikaları, sosyalist kulüpleri ve yayın organları kapatılmıştır (Tunaya, 2007, s. 282).

Osmanlı Sosyalist Fırkası'nın yayın organlarından ilki, İştirakçi Hilmi adıyla bilinen Hüseyin Hilmi ve arkadaşları tarafından sosyalist fikirleri daha geniş bir kitleye duyurmak amacıyla 26 Şubat 1910'da yayımlanmaya başlanan *İştirak* dergisidir (Karakoç, 1999, s. 97).[4] *İştirak* çevresi, sosyalizmin, Osmanlı-

---

[3] Kuvvetli bir polemikçi olan Baha Tevfik, Meşrutiyet devrinin materyalist düşünürlerindendir. İzmir'de yetişmiş ve sonra İstanbul'a gelmiştir. Tabiat bilimleri ile uğraşmış ve felsefe konularında risaleler kaleme almıştır. Baha Tevfik'in sosyalizm tarihi içindeki önemi, Sosyalist Hilmi veya İştirakçi Hilmi olarak bilinen Hüseyin Hilmi'yi sosyalist bir parti kurmaya teşvik etmesi ve birçok yayın organlarında imzalı ve imzasız yazıları ile materyalizmin ve dolayısıyla sosyalizmin yayılmasına çalışmasından gelir. Baha Tevfik, ilk tahsilini İzmir'de görmüş, özel olarak aldığı derslerle Fransızca'yı öğrenmiştir. 1907 yılında Hüseyin Hilmi'nin, Bıçakçızade Hakkı Bey'den satın aldığı haftalık *İzmir* gazetesinin, Hamit Suphi'den sonra başyazarı olmuştur. 1908'de hürriyet ilan edilince, Hüseyin Hilmi ile birlikte İstanbul'a gelmiştir. Baha Tevfik bir yandan Rehber-i İttihad-ı Osmanî Okulu'nda dersler verirken, diğer taraftan *Serbesti* gazetesinde, *İştirak*, *Eşref*, *Şehbal* dergilerinde yazılar yazmıştır. Bir ara *Karagöz* gazetesinde başyazar olmuş, *Eşek*, *Yuha*, *Kibar*, *Alafranga Eşek* gibi mizah dergileri çıkarmıştır. Baha Tevfik, fikir hayatına radikal görüşleri ilk sokan kimselerden biridir. O zamanlar materyalizm gibi korkunç bir sözü kendisine bayrak yapmıştır (Sayılgan, 2009, ss. 13-14).

[4] Birçok yazar, Osmanlı'da sosyalist değil, sol düşünceden söz etmek gerektiğini ileri sürmektedir. İştirakçi Hilmi ve çevresinin fikirlerini değerlendiren Mete Tunçay, İştirakçi Hilmi ve çevresinin türdeşlikten uzak olduğunu vurgulamaktadır. Tunçay'a göre, Osmanlı Sosyalist Fırkası solcu olmaktan çok, liberal bir kuruluş gibi görünmektedir. Yine fırkanın programında solcu bir anlayışa yakın sayılabilecek vergi reformu, millileştirme, barışçılık gibi

İnsaniyet / 5 Ağustos 1326, sayı 1

Müslüman değerlerine aykırı, zenginlerin servetini yağmalamayı amaçlayan, aile düşmanı, köksüz, hayalî bir fikir olduğu anlayışına karşı da mücadele etme gereğini hissetmiştir. Bu düşüncenin köklerinin çok eskilere dayandığı fikri savunulmuş, yerel değerlerlerle uyum içerisinde olduğunu ispat etmek için de dinin sosyalizmin savunduğu ilkeleri içerdiği iddia edilmiştir (Temür, 2017, s. 243). İştirak çevresinin yayınlarında meşrutiyet düzenine sahip çıkılırken, iktidar, meşrutiyet sistemini tam olarak yerine getirmemekle eleştirilmiştir (Temür, 2017, ss. 262-263).

İştirak dergisi, sosyalist fikirlerin halk arasında yayılması amacıyla sürdürdüğü yayın hayatına, çeşitli haberleri nedeniyle ara vermek zorunda bırakılmıştır (Yıldırım, 2013, s. 168). *İştirak*'in 17. sayısı, köprü üzerinde İttihatçılar tarafından silahlı saldırıyla öldürülen *Sada-yı Millet* gazetesi başyazarı Ahmet Samim özel sayısı olarak 13 Haziran 1910'da yayımlanmıştı. Dergi, bu özel sayı üzerine divan-ı

konularla ilgili esaslar ise, aslında kendiliklerinden sosyalist bir düzen getirebilecek unsurlar değil, uygulandıklarında ortamı değişime hazırlayabilecek öneriler olarak değerlendirilmektedir (Tunçay, 1991, ss. 32-33). Benlisoy ve Çetinkaya ise bu yöndeki değerlendirmelere karşı çıkmaktadır. Onlara göre, siyasal hak ve özgürlüklere ilişkin "liberal" istemlerin yanı sıra müterakki vergilendirmenin kabulü, bankalar, madenler, sigorta şirketleri ve demiryollarının millileştirilmesi, ordunun milis gücü haline getirilmesi, işçilerin haklarına aykırı olan grev ve sendika yasalarının iptali, eğitimin parasız olması, işçilerin haftada bir gün istirahat edebilmesi, çocukların çalıştırılmaması gibi talepleri içeren bir programa sahip olan partinin "liberal" olarak değerlendirilmesi hayli ilginçtir ve sosyalizmin oldukça dar bir tanımını tarihe dayatmak anlamını taşımaktadır. Ayrıca yine Hilmi çevresinin söyleminde ortaya çıkan düşüncede ifade ve örgütlenme özgürlüğüne dair talepleri, liberalizm olarak nitelemek mümkün değildir. Çünkü "reformcu" yönü zamanla ağır bassa da, işçi sınıfının ve sınıf mücadelesini esas alan bir sosyalizm anlayışını savunmaktadır. Bütün bunlardan dolayı da Benlisoy ve Çetinkaya'ya göre, bu çevrenin hem sosyalist yayın anlamında hem örgütlenme anlamındaki faaliyetleri, Türkiye sosyalist hareketi için ilk birikimleri sağlamış, söyleminde ortaya çıkan birçok unsur, yüzyıl sonuna kadar sosyalist hareket içerisinde tekrarlanmıştır. Bu konudaki ayrıntılı değerlendirme için bkz. Benlisoy, Çetinkaya, 2007, ss. 165-183.

harp tarafından kapatılmıştır (Sayılgan, 2009, s. 36; Karakoç, 1999, s. 100).[5] *İştirak* dergisinin kapatılmasından sonra *İnsaniyet*, 20 Ağustos 1910'da yayımlanmaya başlamıştır. Gazete ilk sayısında mesleğini, insanlığın kahır çeken, alnının teriyle, kolunun gücüyle, elinin emeği ile yaşamaya çalışan işçileri korumak, ezilen haklarını, gasp edilen hukuklarını, müdafaa etmek olarak açıklamıştır (Yıldırım, 2013, s. 169; *İnsaniyet*, 5 Ağustos 1326, s. 1).[6] Ayrıca gazetenin, istibdadın, zulmün, diktatörlüğün, ameleyi ezenlerin, insan hukukunu ayaklar altına alanların, hainlerin, alçakların düşmanı olduğu belirtilmiş ve gazetenin hak taraftarı, hedefinin terakki, maksadının amelenin saadeti olduğu özellikle vurgulanmıştır. Aynı doğrultuda olarak, cins ve mezhep farkı gözetmeden, Rum, Arap, Ermeni, Arnavut, Kürt, Çerkes, Yahudi, Laz olduğu gibi –menafi-i vatana haleldar olmamak şartıyla- bütün insanların bir olduğu ifade edilmiştir (İnsaniyet, 5 Ağustos 1326, ss. 1-2). İlk sayısında sosyalizmle ilgili bu esasları vurgulayan *İnsaniyet* gazetesi de ancak iki sayı çıkarılabilmiştir. *İnsaniyet* gazetesinin kapatılmasının ardından, örfi idarenin müsaadesi üzerine *İştirak* dergisi, 1 Eylül 1910'da 18. sayısını çıkarmıştır. Ancak 15 Eylül 1910 tarihli 20. sayısında sosyalist fırkanın program ve beyannamesinin yayımlanması üzerine *İştirak,* örfi idare tarafından yeniden kapatılmıştır.[7] *İştirak*'in tekrar kapatılmasından sonra fırka, yeni bir organa sahip olmak istemiş, 24 Kasım 1910'da haftada iki defa olmak üzere

---

[5] Gazetenin 16. sayısı bu cinayeti kınamak amacıyla gazete isminin altına siyah bant çekilerek yayımlanmış, ilk sayfada "Cinayet-i Facia" başlıklı bir haber ile cinayet kınanmıştır. Bu yazıda, cinayetin karakolun çok yakınında işlenmesine rağmen katilin yakalanamamasının, güvenlik görevlileri için bir utanç olduğu, ilk kurşunun maktulün beynine isabet etmesinden katilin bu işte usta biri olduğunun anlaşıldığı iddiasına yer verilmiştir. Dolaylı da olsa bu cinayetten hükümetin sorumlu tutulduğu yazıda, katillerin bulunmaması halinde bu cinayetin siyasi bir cinayet olarak kabul edileceği söylenerek, yine karakolun çok yakınında işlenen Hasan Fehmi Bey cinayeti ile benzerliğine işaret edilmiştir (Temür, 2017, s. 240).

[6] Ayrıca gazete, sosyalizme karşı yapılan "hayal ve rüya peşinde koşmaktan ibaret düşünce" suçlamalarına da tepki göstererek, sosyalizmin bu kişilerin düşündüğü gibi tek bir kısımdan ibaret olmadığını ve genel sosyalistlik, işçi sosyalistliği, Katolik sosyalistliği, Protestan sosyalistliği, demokrat sosyalistliği, devlet sosyalistliği, hayalci (ütopik) sosyalistlik ve hümanist sosyalistlik gibi bir çok çeşidi olduğunu savunmuştur. Kendisinin de hümanist sosyalizmin takipçisi olacağını ifade eden gazete, bu yolda yapmaya gayret edeceği faaliyetleri, sermayedarlar ile işçiler arasında güçlü bir bağ kurarak sermayenin serbestliğinin mümkün mertebe önünü almak, şahsi sermayeler yerine anonim sermayeler ihdas edebilmek, tüm tekellerin kaldırılmasına gayret etmek, işçilerin her türlü problemlerini dinleyerek onlara yol göstermek şeklinde sıralamıştır (Yıldırım, 2013, s. 169).

[7] 22 maddeden oluşan kısa programda, seçimlerin doğrudan ve genel oy usulüne göre yapılması, basın ve toplanma hürriyetinin verilmesi gibi genel demokrasi ve özgürlük talepleri yanında, işçileri ve çalışan sınıfları doğrudan ilgilendiren talepleri savunan, sınıfsal bir bakış açısını ortaya koyan maddeler de mevcuttu. Tabii ihtiyaçlardan vergi alınmaması, eğitimin herkes için parasız olması, bütün işçilerin haftada bir gün tatil yapması, mesainin günde sekiz saatle sınırlanması, küçük çocukların çalışmasının yasaklanması gibi hükümler yer almaktaydı. *İştirak*'in aynı sayısında yer alan parti beyannamesine göre ise, var olan toplumsal düzen kötü ve çürümüştür. Hayatı tahammül edilebilir hale getirmek için tedbirler ortaya koymaya mutlaka ihtiyaç vardır. Sosyalizm de hak, hürriyet ve vazife gibi insanları mutluluğa ve refaha götürecek bu tedbirlerden biridir (Temür, 2017, ss. 254-255).

Sosyalist adlı gazete çıkarılmaya başlanmıştır. Sadece iki sayı çıkabilecek olan *Sosyalist* gazetesinin de ilk sayısından itibaren hükümetin icraatlarına yönelik sert eleştirilerde bulunduğu görülmektedir. Ayrıca yine hükümetin basına yönelik politikaları da sert bir şekilde eleştirilmiştir. Bu çerçevede *Sosyalist* gazetesi ilk sayısında, 31 Mart Olayı'ndan sonra ilan edilen ve esasen siyaseten gerekli olduğunu vurguladığı örfi idarenin daha sonra tüm mecralara hâkim olduğunu, hükümetin hareketini tenkit eden bir gazetenin ertesi gün kapandığını belirterek eleştirilerini sunmuştur (*Sosyalist*, 11 Teşrinisani 1326, s.1). Ayrıca otuz yıldır istibdat altında bırakılan milletin ancak matbuat serbestliği ile aydınlanabileceğini vurgulayan gazetenin satırlarında şu eleştirel ifadelere de yer verdiği görülmüştür: "Fakat millet siz, sizler ki hepiniz senelerce mağdurlar arasında bulundunuz. Bunu da kabul edecek misiniz? Yarın siz de ezilmeye, ihtimal ki başka birtakım vakıalara maruz kalacaksınız. Fakat o vakit bağıracak, feryat edecek olan gazetelerdir. Ey vükelâ-yı millet, milletin dilinin bu kadar bükülmesine mani olunuz. Çünkü milletin dili hakkın dilidir. Artık yeter! Bu milletin zulme, istibdada tahammülü kalmadı. Emin olunuz ki, matbuata karşı konulacak şiddetli kayıtları kabul etmeniz sizi "şura-yı devlet derecesi" mevkiine indirecektir. Daima adil olunuz, adil! Size bir şey tavsiye ederiz. Hürriyetperver olunuz. Bir iş yapacağınız, bir karar vereceğiniz zaman sada-yı vicdanınızı dinleyiniz. Ne bize ne de başkalarına uymayınız. Sizi doğru yola ancak vicdanınız sevk edecektir. Biz bu tür teşebbüsleri Osmanlı sosyalistleri adına olanca kuvvetimizle protesto ederiz" (*Sosyalist*, 11 Teşrinisani 1326, s. 3). Bu gibi eleştirel yazıları nedeniyle *Sosyalist* gazetesi de ikinci sayısından sonra örfi idare tarafından kapatılmıştır (Sayılgan, 2009, s. 36). 19 Aralık 1910'da ikame bir gazete olarak *Medeniyet* gazetesi çıkarılmaya başlanmış[8] ancak o da iki sayı yayımlanabilmiştir (Yıldırım, 2013, ss. 169-170).[9]

---

[8] Osmanlı Sosyalist Fırkası'nın yayın organlarından *Medeniyet* gazetesinin bir sayısında Vahan Vasfi imzası ile çıkmış "Sosyalizm Nedir?" başlıklı bir yazıda, sosyalizm şöyle izah edilmiştir: "Sosyalizm eşitlik devrinin gelmesini istiyor ve buna taraftardır. Hürriyet ve kardeşliği inkâr etmeden eşitliği inkâr etmek kabil değildir. Sosyalizmin takip ettiği şey şudur: Yalnız imkânlarda eşitlik, herkese eşit imkânlar sağlamak. Toplum, bağrındaki hür kişiye medeniyete ve ilerlemelere gitmek için aynı vasıtaları ve fırsatları göstermelidir. Hayat bahçesinde çiçeklerin letafet, renk ve kokuca aynı derecede olmamaları bir gerçektir. Feyiz alıp fışkırmaları ve parlaklık kazanmaları için, adalet adına aynı fırsatları, aynı imkânları insanlara vermeye borçlu olduğumuz ise daha büyük bir gerçektir" (Sayılgan, 2009, ss. 10-11).

[9] *İştirak* çevresi, bundan sonraki süreçte ancak 20 Haziran 1912'de yayın hayatına dönebilmiştir. Bir buçuk yıllık aradan sonra yayımlanan gazete yine *İştirak*'tir. *İştirak* gazetesi bu devrede 20 sayı yayımlanmıştır. Ancak hükümet baskısının artması ile *İştirak* çevresinin bazı üyelerinin hapse mahkûm edilmesi ve Hüseyin Hilmi Bey'in sürgüne gönderilmesi nedeniyle dağılan çevrenin yayın faaliyeti 1913'te sona ermiştir. Bu şekilde dağılan çevre, ancak mütareke döneminde yine Hüseyin Hilmi'nin öncülüğünde fakat önemli değişikliklerle, Türkiye Sosyalist Fırkası ve *İdrak* gazetesiyle siyaset ve matbuat hayatına dönecektir (Temür, 2017, ss. 242-243).

Sosyalist / 11 Teşrinisani 1326, sayı 1

Osmanlı Sosyalist Fırkası yayın organlarına karşı takip edilen bu kapatma kararlarının ardından, *İnsaniyet* gazetesi tahrir heyetinden Asaf Bey (BOA, İ.HB., 84-1-001, 12.04.1329), Mes'ul Müdür İsmail Faik Efendi, idare ve tahrir heyetinde memur Hüseyin Hilmi Efendi'nin (BOA, DH.EUM. KADL, 21-76-002, 15. 12. 1328), divan-ı harb-i örfice gerçekleştirilen mahkemeleri neticesinde, öteden beri halkı tahrik ve memlekete zarar verici neşriyata devam etmiş oldukları ve tahrir heyetinde bulundukları gazeteler divan-ı harp tarafından kapatıldıkça derhal başka isimler altında çıkarılan gazetelerle daha şiddetli makaleler neşretmeye devam ettiklerinden İstanbul'da bulunmaları ve neşriyatla iştigal etmeleri zararlı görülmüş ve kendilerinin örfi idare mıntıkası dışındaki yerlere gönderilmelerine karar verilmiştir (BOA, İ.HB., 73-26-002, 11.01.1329). Alınan bu karar gereğince Hüseyin Hilmi ve İsmail Faik Efendi Kastamonu'ya (BOA, DH.SYS., 55-34-003, 15.05.1329), Asaf Bey Bursa'ya gönderilmişlerdir (BOA, DH.EUM.KADL., 14-41-001, 19.04.1329).

Yaşanan bu gazete kapatma ve yazarlarının tutuklanması olayları, İkinci Meşrutiyet yıllarında hükümete yönelik eleştirilere neden olmuştur. Bu olaylara bir tepki niteliğinde olarak, Gümülcine Mebusu İsmail Hakkı Bey'in *Muahede*, *Sosyalist*, *İnsaniyet*, *İştirak* gazetelerinin kapatılması ve yazarlarının tutuklanması nedeninin Sadrazam tarafından açıklanmasını isteyen bir takrir sunduğu görülmüştür.

II. Gümülcine Mebusu İsmail Hakkı Bey'in *Muahede*, *Sosyalist*, *İnsaniyet*, *İştirak* Gazetelerinin Kapatılmasına Dair İstizahının Meclisi Mebusan'daki Yankısı

Meclisi Mebusan'ın 28 Aralık 1910 tarihli oturumunda Gümülcine Mebusu İsmail Hakkı Bey, Demokrat Parti Genel Kâtibi ile *Muahede*, *Sosyalist*, *İnsaniyet*, *İştirak* gazetelerinin kapatılma ve mes'ul müdür ve yazarlarının tutuklanma nedeninin Sadrazam tarafından açıklanmasını isteyen bir takrir sunmuştur. Bu takririnde Gümülcine Mebusu İsmail Hakkı Bey, muhalif gazetelerin kapatılmasının Osmanlı Devleti'nde mevcut olduğu söylenen basın özgürlüğü ve meşruti-

yet sistemini zaafa düşürdüğünü ifade ederek, söz konusu gazetelerin kapatılma nedenlerinin Sadrazam Hakkı Paşa tarafından açıklanmasını istemiştir (MMZC, 15 Kânunuevvel 1326, s. 682).

Gümülcine Mebusu İsmail Hakkı Bey'in bu takriri üzerine söz alan ilk mebuslardan biri, Bağdat Mebusu İsmail Hakkı Bey olmuştur. Kendisi yaptığı konuşmasında, kalem erbabının hepsinin namus sahibi olmadığını, içlerinde namussuz kimselerin de olduğunu ifade etmiş ve onların birtakım neşriyatlarının örfi idare tarafından heyecan verici addedildiğinden adı geçen gazetelerin kapatıldığını belirtmiştir. Ayrıca örfi idarenin bu konudaki tedbirlerini sorgulamaya hakları olmadığını belirten İsmail Hakkı Bey, *"eğer bunu tenkide hakkımız varsa örfi idareye lüzum yoktur, örfi idareyi Kanunu Esasi'den çıkaralım deyiniz"* ifadelerine yer vermiştir. Konuşmasının devamında ise, örfi idare mevcut iken ve örfi idarenin tetkikat icra ettiği bir sırada onun işlerini tenkit etmenin katiyen kabule şayan olmayacağını vurgulayan İsmail Hakkı Bey, böyle bir sorgulamanın emniyet ve genel asayişi ihlâl edeceğini ve bu suretle de Meclisi Mebusan'ın ülkenin asayişsizliğine hizmet etmiş olacağını savunmuştur. Bütün bunlardan dolayı da söz konusu takririn reddedilmesi gerektiğini vurgulamıştır (MMZC, 15 Kânunuevvel 1326, s. 683).

Bağdat Mebusu İsmail Hakkı Bey'in bu ifadeleri üzerine, söz konusu takririn sahibi Gümülcine Mebusu İsmail Hakkı Bey söz almıştır. Yaptığı konuşmasında, adı geçen gazetecilerin doğrudan doğruya örfi idare tarafından mı yoksa hükümetin emri ile mi tutuklandıklarını sormuş ve asıl meselenin hükümetin müdahale edip etmemiş olması olduğunu savunmuştur. Bu meselenin ancak istizah sırasında öğrenilebileceğini belirten İsmail Hakkı Bey, kendilerinin, bu kişilerin kanun mercii tarafından tutuklama kararı üzerine tutuklanmadıklarını iddia ettiklerini belirtmiştir. Gümülcine Mebusu İsmail Hakkı Bey konuşmasında ayrıca şu noktaları vurgulamıştır:

"Eğer tutuklanan yedi sekiz kişinin hürriyetinin İsmail Hakkı Bey nazarında Meclisi Mebusan'da bir istizaha değer ehemmiyeti yoksa artık Meclisi Mebusan'dan beklenilecek bir şey kalmamış demektir. Meclis yalnız Şûra-yı Devlet'in vazifesi kabilinden olarak, gelen kanun layihalarını müzakere etmeli, kararını vermeli, bundan bu çıkar. Eğer bunu istiyorlarsa, onların nazarında o yedi sekiz gencin tutuklanması, siyasi ve edebi hayatlarının mahvolması nazarlarında hiç ise buna bir diyeceğim yoktur. Buna ne bendeniz, ne de diğerleri iştirak edemez. Bu istizahın kabulünü rica ediyorum" (MMZC, 15 Kânunuevvel 1326, s. 683).

Gümülcine Mebusu İsmail Hakkı Bey'in bu açıklamalarından sonra görüş bildiren mebuslardan biri de Dersim Mebusu Lütfi Fikri Bey olmuştur. Kendisinin, adı geçen takririn sahibi Gümülcine Mebusu İsmail Hakkı Bey ile aynı doğrultuda fikirlere sahip olduğu anlaşılmaktadır. Lütfi Fikri Bey, söz konusu istizahın divan-ı harbin kararları hakkında olmadığını, hükümetin mesuliyeti hakkında cereyan eden muameleye dair olduğunu belirterek, bu tutuklamaların ne suretle gerçekleştirildiğini sormuştur. Ayrıca yine, meşrutiyetin en mühim esaslarından birinin şahsi hürriyetin muhafazası olduğunu ve söz konusu meselenin de doğrudan doğruya ona taalluk ettiği için bundan daha büyük bir mesele

olamayacağı üzerinde durmuştur (MMZC, 15 Kânunuevvel 1326, s. 683). Bu çerçevede Lütfi Fikri Bey, adı geçen tutuklamaların hükümetin emri ile olduğunu ve bunun ise meşrutiyetin en mühim esaslarından biri olan şahsi hürriyetin muhafazasına zarar verdiğini düşünmektedir.

Lütfi Fikri Bey'in bu ifadelerinden sonra konuyla ilgili görüş bildiren mebuslardan bir diğeri de Serfiçe Mebusu Yorgo Boşo Efendi'dir. "*Biz mi örfi idareden çıktık yahut örfi idare mi bizden çıktı*" sorusunu yönelterek, kendilerinin başta buna cevap bulmaları gerektiğini savunmuştur (MMZC, 15 Kânunuevvel 1326, s. 683). Ardından *"eğer biz örfi idare ilan etmişsek ve eğer bugün divan-ı harb-i örfi, Dâhiliye Nezareti'nden aldığı emirler üzerine gazeteleri kapatmaya devam ediyorsa, o vakit neden dolayı istizah etmeyelim"* ifadelerine yer veren Yorgo Boşo Efendi, her gün bir gazete kapatmanın örfi idare için şeref gerektiren bir şey olmadığını sözlerine eklemiştir. Ayrıca, eğer örfi idare kendilerine emredebilecekse mevcudiyetlerinin hiç hatta hiçten aşağı olduğunu vurgulayan Yorgo Boşo Efendi, örfi idarenin milli hâkimiyetin elinde olması gerektiğini özellikle savunmuştur (MMZC, 15 Kânunuevvel 1326, s. 684).

Meclis'te adı geçen takrir tartışılırken yukarıda belirtilen fikirlere karşı yönde görüş bildiren mebuslardan biri İzmir Mebusu Seyit Bey'dir. Bu noktada İzmir Mebusu Seyit Bey, söz konusu istizahın yanlış yazıldığını, *"örfi idareye lüzum yoktur, kalksın"* denmesi gerektiğini vurgulamıştır. Ancak yapılacak müzakerelerle örfi idarenin kaldırılmasına karar verildikten sonra bu gibi haller vukuunda her türlü istizahatın yapılması gerektiğini belirtmiştir. Bu çerçevede kendisi, ülkede örfi idare mevcut olduğundan, divan-ı harbin bir gazeteyi kapatmaya Kanunu Esasi'ce bahşedilmiş bir salâhiyeti olduğunu savunmuştur (MMZC, 15 Kânunuevvel 1326, s. 684).

Yeniden söz alan Dersim Mebusu Lütfi Fikri Bey ise, örfi idarenin divan-ı harbe değil, askeri idareye bazı vazifeler yüklediğini, o vazifelerden birinin de heyecan verici gördüğü neşriyatı menetmek olduğunu, bu noktada asıl meselenin gazeteleri kapatmak değil, o gazeteyi çıkaranları tutuklamak olduğunu savunmuştur. Ardından divan-ı harbin yalnız mahkeme şeklinde verdiği kararın yasama gücüne karşı hükümetin mesuliyeti dâhilinde cereyan etmeyeceğini belirterek, gazeteleri men, adam tutuklamak hususlarının idare muamelatı olduğunu, bundan dolayı da daima yasama gücünün istizaha hakkı olduğunu belirtmiştir.

Bunun üzerine yeniden söz alan Seyit Bey, divan-ı harbin verdiği kararların bir kısmının adli, bir kısmının idari olamayacağını, divan-ı harbin verdiği kararları bozacak bir kuvvetin olmadığını savunmuştur. Bu çerçevede kendisi, nasıl ki Meclisi Mebusan'ın mahkeme tarafından verilen bir kararı feshetmeye yetkisi yoksa divan-ı harbin verdiği kararları da bozmaya yetkisi olmadığını belirtmiştir (MMZC, 15 Kânunuevvel 1326, s. 684). Seyit Bey konuşmasının devamında ise divan-ı harbin vermiş olduğu bir kararın kanuna aykırı olup olmadığını kendilerinin takdir edemeyeceğini ve bu durumun hükümet kuvvetlerinin ayrılmasından doğan kati bir mesele olduğunu, bunların birbirine birleştirilmesi durumunda vazifelerini aşmış olacakları üzerinde durmuştur. Ayrıca, "*ama örfi idareye lüzum yoktur, onu icap edecek memlekette bir şey mevcut değildir*" denmesi durumunda

ise usule uygun olarak örfi idarenin kaldırılabileceğini belirtmiştir. Kendisi, konuşmasının devamında görüşlerini şu cümlelerle dile getirmiştir:

"Fakat bugün memlekette mademki bir divan-ı harp vardır, bunu inkâr etmek kabil değildir. Şu kadar ki bu divan-ı harp işi o kadar hafif tutmuştur ki, güya memlekette örfi idare yoktur zannediliyor. Herkeste bugün bu memlekette örfi idare yoktur farzıyla ufak bir divan-ı harp hareketi görüldüğü vakit bir heyecan peyda oluyor. Bu mesele bundan doğuyor. Yoksa divan-ı harp daha ehemmiyetli, esaslı, daha şiddetli işler yapar. Hepiniz biliyorsunuz ki bugünkü divan-ı harp, bunları yapmadığından dolayı bu meseleler bize bu suretle büyük görünüyor. Şu halde divan-ı harbin verdiği bir kararı nasıl olur da biz tenkit edebiliriz?" (MMZC, 15 Kânunuevvel 1326, s. 685).

Meclis gündemine yansıyan bu mütalaalar üzerine görüş bildiren mebuslardan bir diğeri ise Karesi Mebusu İbrahim Vasfı Efendi olmuştur. İbrahim Vasfı Efendi, yaşanan olayları meşrutiyetin temel taşı olan basın özgürlüğünün kısıtlanması olarak değerlendirmiş, sırf doğru söz söylendiğinden dolayı birçok kalem erbabının hapsedildiğini, işkence, tehdit ve katledildiğini belirtmiştir. Ardından kapanan gazetelerin sırf kabineden bazılarının aleyhinde neşriyatta bulunmuş olmasından dolayı kapatıldıklarını ifade eden İbrahim Vasfı Efendi, gerek *Muahede* gazetesi gerek diğer demokrasi mesleğine hadim gazetelerin yazdığı makale ile *Tanin* gazetesinin Lütfi Fikri Bey hakkında yazdıkları arasında ne fark olduğunu sormuştur. Konuşmasının devamında, şahıs itibariyle bu meselenin hiç ehemmiyeti olmadığını belirten Vasfı Efendi, bir mebusta, bir nazırda milletin şeref ve haysiyetinin temsil edildiğini belirterek, o şerefe vuku bulan taarruzlardan dolayı herkesin kanun dairesinde tutuklanması gerektiğini savunmuştur (MMZC, 15 Kânunuevvel 1326, s. 688). Bu çerçevede İbrahim Vasfı Efendi'nin yaşanan gazete kapatma ve gazetecilerin tutuklanma olaylarını, meşrutiyetin temel taşı olarak nitelendirdiği basın özgürlüğünün kısıtlanması olarak değerlendirdiği ve söz konusu gazetecilerin sırf hükümete muhalefette bulunduklarından dolayı tutuklandıklarını savunduğu dikkat çekmektedir.

Görüş bildiren Muş Mebusu İlyas Sami Bey'in ise olaylara diğer mebuslardan biraz daha farklı bir perspektiften baktığı görülmektedir. İlk olarak, herkesin basın özgürlüğü taraftarı olduğunu, çünkü bu hürriyetin Kanunu Esasi'yle bahşedildiği gibi Cenab-ı Hakk'ın ilk evvel İslam'a bahşetmiş bir nimet olduğunu belirtmiştir. Ardından ise yaşanan olaylar ile ilgili olarak görüşünü şu şekilde dile getirmiştir: "Hükümet fena gazeteleri okumayınız dese bunda muvaffak olamayacaktır. Bu fikri ilga etmek hükümet için çok zordur. Binaenaleyh hükümet onun yerine birkaç kişinin hürriyetini sınırlıyor. Bunu yapmasa umumi efkârı sınırlaması lazım gelecek. Çünkü bu memlekette bu şahsiyetlerle uğraşan gazetelere bir meyil var. Bu meyil umumi olmasa hakikaten matbuat serbest kalmalı. Çünkü o zaman bu gazeteleri kimse almaz. Onlar, kendi kendilerine ehemmiyetten düşerler. Fakat şimdi bunun önünü almak, binlerce insanın hürriyetini sınırlamakla olur. Binaenaleyh bir iki adamı feda etmeye fırsat vermelidir. Ben bu mesele hakkında şu suretle istizahın kabulünü katiyen uygun görmem. Rica

ederim, eğer örfi idare tatil etmiş ise bunun bir kanunu vardır. Binaenaleyh, takdir bize ait değil onlara aittir" (MMZC, 15 Kânunuevvel 1326, s. 689).

Mebusların bu ifadelerinden sonra cevap hakkını kullanmak isteyen söz konusu istizahın sahibi Gümülcine Mebusu İsmail Hakkı Bey yeniden söz alarak, İzmir Mebusu Seyit Bey'in örfi idarenin uygulamalarına Meclisi Mebusan'ın müdahalesinin doğru olmayacağı yönündeki beyanına karşılık olarak şu görüşü savunmuştur:

"Örfi idarenin ve divan-ı harb-i örfinin bağlı bulunduğu sebepler ve kanun yetkisi, mutlakıyet esasına bağlı olan salahiyet demek değildir. Örfi idare kendi kendine ilan edilmez ve örfi idare ilan etmek hükümetin vazifesidir. Hükümetin, görülen lüzuma bağlı olarak ilan olunan örfi idare üzerinde daimi bir hâkimiyeti, daimi bir kanuni nüfuzu vardır. Bu kanuni nüfuzdan dolayıdır ki, örfi idarenin ve divan-ı harb-i örfinin kararı, hükümet tarafından verilen izin üzerine yerine getirilir. Hatta bilcümle karar, hükümetin, Sadrazam'ın, Dâhiliye Nazırı'nın işaretiyle yerine getirilmiştir. Eğer örfi idare ve divan-ı harb-i örfinin kararlarına müdahale veyahut o kararlar üzerine bir nüfuz icra etmek caiz değil idi ise, neden dolayı örfi idarenin ve divan-ı harb-i örfinin birçok kararı, hükümetin gösterdiği lüzum üzerine değiştirilmiştir" (MMZC, 15 Kânunuevvel 1326, s. 690).

İsmail Hakkı Bey konuşmasının devamında ayrıca, örfi idare ve divan-ı harb-i örfinin, kanun kuvvetinde olan Örfi İdare Kararnamesi'ni tecavüz etmesi durumunda yapılacak muamelenin tereddüt götürmeyeceğini, yürütme kuvvetinin denetçisi olan Heyet-i Mebusan'ın bu kararı denetlemesinin açık olduğunu belirtmiştir. Ayrıca kendisi, adı geçen gazetecilerin kanunlara aykırı olarak, sırf muhalefet ettikleri dolayısıyla tutuklandıklarını, söz konusu tutuklamaların Örfi İdare Kararnamesi'ndeki sebeplere dayanmayarak hükümetin keyif ve arzusuyla gerçekleştiğini düşünmektedir. Bundan dolayı da yaşanan tutuklama olaylarını hem Örfi İdare Kanunnamesi'ne, hem Kanunu Esasi'ye, hem de meşrutiyete aykırı görmektedir (MMZC, 15 Kânunuevvel 1326, s. 691). Ayrıca İsmail Hakkı Bey, yaşanan bu olaylardan dolayı Matbuat Kanunu'nun uygulamadan düştüğüne ve matbuatın tazyiki olarak nitelendirdiği bu olaylarla Osmanlı milletinin hukukunun çiğnendiğine inanmaktadır (MMZC, 15 Kânunuevvel 1326, s. 692).

Konuyla ilgili olarak Bağdat Mebusu İsmail Hakkı Bey yeniden görüş bildirmiştir. Bağdat Mebusu İsmail Hakkı Bey, Gümülcine Mebusu İsmail Bey ve aynı doğrultudaki diğer mebusların görüşlerine eleştiriler sunarak, *"şayet bu arkadaşlarımızın ifadelerine bakılırsa, memleketimizde ne meşrutiyet vardır, ne kanun vardır, ne matbuat vardır, ne matbuat kanunu vardır"* ifadelerine yer vermiştir. Ayrıca kendilerinin ortalığı bu kadar kötü görmediklerini, bilakis mevcut hükümet için güya zulmediyormuş gibi söylenilen ahvali iftihar kaynağı olarak addettiklerini ifade etmiştir. Hürriyetin kutsiyetini, ulviyetini kendilerinin de takdir ettiğini, fakat halkın hürriyetinin daha kutsi olabilmesi için hür olan kimselerin diğerlerine tecavüz etmemeleri gerektiğini vurgulayan Bağdat Mebusu İsmail Hakkı Bey, ne zaman hür olan kimse hürriyetini istediği gibi kullanırsa o zaman hürriyetin tehdit olacağını savunmuştur. Bu çerçevede kendisinin, gazete kapatma olaylarını hürriyete bir sınır koymak olarak değerlendirdiği ve bu hürriyetin sınırlarının

alkışlanması gerektiğini özellikle savunduğu anlaşılmaktadır. Konuşmasının devamında ise bu görüşünün gerekçelerini şu şekilde açıklamıştır:

"Deniliyor ki adı geçen gazeteciler haksız yere tutuklanmışlardır, biz buna itiraz ediyoruz diyorlar. Tutuklama da hükmün gereğindendir. Bugün bir hâkim ne yapar? Hüküm mü verir? Mahkûm mu eder? Bugün bir hâkimin kararını yürütme kuvveti denetleyebilir mi? Bugün bir hâkimin kararını biz burada mevzuu bahis edebilir miyiz? Edemediğimiz gibi örfi idarenin tutuklama muamelelerini de tenkit edemeyiz. Ve eğer edersek her türlü takdir kuvvetini çiğnemiş olacağız. Bir takdir kuvveti dedik? Takdir kuvveti nedir? Örfi idare bir takdir kuvveti vermiş, memleket asayişini ne gibi şeyler temin eder ve ne gibi şeyler ihlâl eder, bunun teferruatını hiçbir kanunda göremeyiz. Biz bunu onların takdir kuvvetlerine bırakmışız. İşte bu tutuklamalar da o takdiri ifa ettiklerine bir delildir" (MMZC, 15 Kânunuevvel 1326, s. 693). Kendisinin Meclis'e yansıyan bu görüşlerinden de anlaşılacağı üzere, Bağdat Mebusu İsmail Hakkı Bey, basının özgür olması gerektiğini ancak halkın hürriyetinin daha kutsi olabilmesi için hür olan kimselerin diğerlerine de tecavüz etmemeleri gerektiğini düşünmektedir. Bu çerçevede kendisi tarafından söz konusu gazete kapatma olayları, sınırsız olarak kullanılan ve tehdit oluşturan hürriyete bir sınır koymak olarak değerlendirilmiştir.

Bağdat Mebusu İsmail Hakkı Bey'in bu ifadeleri üzerine Dersim Mebusu Lütfi Fikri Bey yeniden söz almıştır. Lütfi Fikri Bey, İsmail Hakkı Bey'in yukarıdaki ifadelerine cevaben, "*bugün kanuna aykırı uygulamaları herkesin nazarında malum olan hükümetin muamelelerinden iftihar edelim demek için büyük bir cüret gerektiği*" çünkü adı geçen kişilerin tutuklanmaları hakkında bir münakaşa cereyan edemeyeceği, bu konuda bilmedikleri birçok nokta olduğu, bundan dolayı da mutlaka hükümetin izahat vermesi gerektiği ifadelerinde bulunmuştur (MMZC, 15 Kânunuevvel 1326, s. 694). Konuşmasının devamında "*mademki bugün örfi idare vardır, örfi idarenin uygulamalarına karşı hiçbir şey söyleyemeyiz*" fikrine itiraz ederek, Avrupa'da mahkemelerin muamelelerinden dolayı bile Adliye Nazırı'ndan istizah vaki olduğunu belirtmiştir. Ayrıca yine "*biz divan-ı harbin muamelatına karışmıyoruz*" mantığı ile hareket etmenin doğru olmadığını çünkü söz konusu kişileri divan-ı harbin tutuklamadığını, o kişileri tutuklayarak divan-ı harbe sevk edenin hükümet olduğu üzerinde durmuştur. Lütfi Fikri Bey konuşmasının devamında ise yürütme gücünün yargı gücüne müdahale edemeyeceği yönündeki fikirlere karşı da şu şekilde görüş bildirmiştir: "Yürütme kuvveti yargı kuvvetine karışabilir mi? Karışamaz, fakat örfi idare yargı kuvveti mertebesinde midir efendiler? Meşrutiyette biz üç kuvvet biliriz. Örfi idareyi dördüncü bir kuvvet olarak kabul ediyor musunuz? Sizin böyle karışamayız demeniz örfi idareyi dördüncü bir kuvvet olarak kabul etmektir. Bunu kabul edemezsiniz çünkü gülünç olur. Ben esasen diyorum ki, siz kanuna aykırı olarak örfi idareyi uyguluyorsunuz. Örfi İdare Kararnamesi'ne bakacak olursanız, polis, inzibat muamelatı adi ahvalde polis nezaretine aittir, örfi idarenin ilanı üzerine bu muamelât askeri idareye geçer. Yani polis nezareti, adi ahvalde ne gibi vazifeyle meşgul ise o işlere örfi idare bakar. Fakat kim? Harbiye Nezareti bakmaz. İstanbul'daki Ordu Kuman-

danlığı, İstanbul'daki askeri hükümet bakar. İşte o askeri hükümet, hükümetin mesuliyeti altında olup, başka kuvvet değildir. Meşrutiyette dört kuvvet yoktur. Ben her vakit iddia ettim, dedim ki, bizim memlekette örfi idareyi yanlış tatbik ediyorsunuz, askeri hükümeti divan-ı harpten ayırmıyorsunuz. Adi ahvalde adi mahkemelerde görülecek davalara, divan-ı harp bakacak. Fakat mahkemeye taallûk etmeyen genel emniyetle ilgili konulara askeri hükümet bakacak." Görüldüğü üzere Lütfi Fikri Bey, adı geçen gazetecilerin hükümetin idaresi altında olan idarelerce belki askeri kuvvetlerce tutuklandıklarını iddia etmektedir. Diğer taraftan Örfi İdare Kararnamesi'nin ilgili maddelerine göre, askeriyenin adam tutuklama gibi bazı muamelelerinin sorgulanabileceğini savunarak söz konusu tutuklamaları eleştirmektedir (MMZC, 15 Kânunuevvel 1326, ss. 695-696).

Gümülcine Mebusu İsmail Hakkı Bey'in yukarıda değerlendirilmeye çalışıldığı şekilde yankı oluşturan istizah teklifi, Meclis'te yapılan oylama sonucunda 50 kabul oyuna karşı 53 oy ile reddedilmiştir ki bu karar, mebusların yaşanan gazetelerin kapatılması ve gazetecilerin tutuklanması olaylarına nasıl baktığını göstermesi açısından önemlidir (MMZC, 15 Kânunuevvel 1326, s. 696). Adı geçen teklife kabul oyu veren mebuslar arasında, söz konusu teklifin sahibi Gümülcine Mebusu İsmail Hakkı Efendi'nin yanı sıra Saruhan Mebusları Sait ve Şekip Beyler, Karahisarı Şarki Mebusları Mustafa Hayri ve Ömer Feyzi Bey'ler gibi mebusların yer aldığı görülmüştür. Ayrıca kabul oyu verenler arasında, Limni Mebusu Kandi Mihalaki Efendi, Rodos Mebusu Teodor Kostantin Efendi, İstanbul Mebusu Kirkor Zöhrap Efendi gibi on sekiz gayrimüslim mebusun yer alması dikkat çekmiştir (MMZC, 15 Kânunuevvel 1326, s. 697). Söz konusu istizah teklifini kabul etmeyen mebuslar arasında ise İttihat ve Terakki'nin önde gelen isimler arasında yer alan Menteşe Mebusu Halil Bey, Sinop Mebusu Hasan Fehmi Efendi'nin yanı sıra İstanbul Mebusu Ahmet Nesimi Bey, Muş Mebusu İlyas Sami Efendi gibi mebuslar yer almışlardır. Bu gruptaki mebusların çoğunun Türklerden oluşmasının yanı sıra, İzmir Mebusu Nisim Mazelyah Efendi, Manastır Mebusları Tarayan Nail ve Yanko Dimitroviç Efendiler, Selanik Mebusu Artas Yorgaki Efendi'nin yer aldığı dört gayrimüslim ismin bulunduğu görülmüştür (MMZC, 15 Kânunuevvel 1326, s. 698).

III. Sonuç

İkinci Meşrutiyet yıllarında muhalif basına yönelik takip edilen politikalara bir tepki niteliğinde olarak Gümülcine Mebusu İsmail Hakkı Bey tarafından sunulan istizahın Meclis'te oluşturduğu yankı, mebusların söz konusu gazete kapatma oylarını iki farklı bakış açısıyla değerlendirdiklerini ortaya koymuştur.

Meclis açıldıktan sonra İttihat ve Terakki'ye karşı oluşmaya başlayan muhalefet içinde yer alan mebuslardan Gümülcine Mebusu İsmail Hakkı Bey, Dersim Mebusu Lütfü Fikri Bey, Karesi Mebusu İbrahim Vasfı Efendi gibi mebusların, hükümetin basına yönelik kısıtlayıcı politikalarını sert bir şekilde eleştirdikleri görülmüştür. Adı geçen mebuslar, tıpkı kapatılan gazeteler gibi, iktidarın divan-ı harpleri muhalefeti susturmak için araç olarak kullandığını düşünerek eleştirile-

rini sunmuşlardır. Ayrıca söz konusu tutuklamaların, Örfi İdare Kararname-si'ndeki sebeplere dayanmayarak, hükümetin keyif ve arzusuyla gerçekleştiğini düşündükleri görülmektedir. Bundan dolayı da yürütme kuvvetinin denetçisi olan Meclis-i Mebusan'ın bu kararları denetlemesi gerektiğini savunmuşlardır. Ayrıca yaşanan olayları, Meşrutiyet'in en mühim esaslarından biri olan şahsi hürriyetin korunması esasına aykırı girişimler ve Meşrutiyet'in temel taşı olan basın özgürlüğünün kısıtlanması olarak değerlendirdikleri tespit edilmiştir. Bütün bunlar, hükümetin baskıcı politikalarına rağmen muhalefet saflarında yer alan mebusların hükümete yönelik eleştirilerini dile getirmekten çekinmediklerini göstermektedir.

Hükümetin basına yönelik politikalarını eleştiren bu mebusların karşısında ise Meclis açıldıktan sonra oluşmaya başlayan gruplaşmada İttihat ve Terakki'ye yakın olan isimler arasındaki Bağdat Mebusu İsmail Hakkı Bey, İzmir Mebusu Seyit Bey gibi mebusların yer aldığı görülmüştür. Bu gruptaki mebusların, bazı gazetelerin neşriyatlarının örfi idare tarafından heyecan verici addedildiğinden adı geçen gazetelerin kapatıldığını düşündükleri tespit edilmiştir. Yine aynı doğrultuda olarak, örfi idarenin bu konudaki tedbirlerinin sorgulanmaması gerektiğini, nasıl ki yasama gücünün mahkeme tarafından verilen bir kararı feshetmeye yetkisi yoksa divan-ı harbin verdiği kararları da bozmaya yetkisi olmadığını, bu durumun hükümet kuvvetlerinin ayrılmasından doğan kati bir mesele olduğunu savunmuşlardır. Ayrıca adı geçen mebusların, yaşanan gazete kapatma ve gazetecilerin tutuklanması olaylarını sınırsız olarak kullanılan ve tehdit oluşturan hürriyete bir sınır koymak olarak değerlendirdikleri görülmüştür.

Meclis'e yansıyan bütün bu görüşler, demokratik sistemlerin en mühim esaslarından biri olan şahsi hürriyet, basın özgürlüğü, hukukun üstünlüğü, yasama, yürütme ve yargı erki ayrılığı gibi hususların Türkiye'de Osmanlı Devleti'nin son dönemlerin beri tartışılan konular olmayı sürdürdüğünü göstermektedir.

Kaynakça

Arşiv Belgeleri

T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

BEO, 3539-265418-0, 12.04.1327.

DH. EUM. KADL, 21-76-002, 15.12.1328.

DH.EUM.KDL., 12-4-001, 24.03.1329.

DH.EUM.KADL., 14-41-001, 19.04.1329.

DH.SYS., 55-34-003, 15.05.1329.

İ.HB., 73-26-002, 11.01.1329.

İ.HB., 84-1-001, 12.04.1329.

MF. MKT, 1164-70-1, 15.12.1328.

Resmi Kaynaklar

Düstur. Tertib-i Sani. C 1. 24 Cemaziyelahir 1326- 27 Şevval 1327 (10 Temmuz 1324- 29 Teşrinievvel 1325). Dersaadet: Matbaa-i Osmaniye, 1329.

Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi. (15 Kânunuevvel 1326). Devre: I, Cilt: 1, İçtima Senesi: 3, İnikat: 19.

Gazeteler

İnsaniyet

Muahede

Sosyalist

Kaynak Eser ve İncelemeler

Aslan, Taner. "Pertev Tevfik ve Muahede Gazetesi". *Turkish Studies.* 6/3, Summer 2011, 523-565.

Benlisoy, Foti; Çetinkaya, Y. Doğan. "İştirakçi Hilmi", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce, Sol.* C 8. İstanbul: İletişim Yayınları, 2007, 165-183.

Doğaner, Yasemin. "Hürriyet ve Modernleşme Enstrümanı Olarak Osmanlı'da Basın". *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi.* C 29, S 1, Haziran 2012, 109-121.

İnuğur, M. Nuri. *Basın Yayın Tarihi.* İstanbul: Der Yayınları, 2005.

Karakoç, İrfan. "Osmanlı Basınında Öncü Bir Sosyalist Dergi: İştirak". *Müteferrika.* S 15, Yaz 1999, 97-111.

Koloğlu, Orhan. *Osmanlı Dönemi Basınının İçeriği.* İstanbul: İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi Yayınları, 2010.

Öymen, Onur. *Bir Propaganda Silahı Olarak Basın, Dünyada ve Türkiye'de Sansür, Baskı ve Yönlendirme.* 2. Basım. İstanbul: Remzi Kitabevi, 2014.

Özdilli, Mesude Sezer. "II. Meşrutiyet Döneminde Bir Muhalif Gazete ve Gazeteci: Türkiye Gazetesi ve Şirvânizâde Mahmud Tahir". *Tarih İncelemeleri Dergisi.* XXVIII/2, 2013, 429-470.

Sayılgan, Aclan. *Türkiye'de Sol Hareketler.* İstanbul: Doğu Kütüphanesi, 2009.

Şapolyo, Enver Behnan. *Türk Gazeteciliği Tarihi.* Ankara: Güven Matbaası, 1969.

Temür, Haydar. "Kendi Yayınları Çerçevesinde Osmanlı Sosyalist Fırkası Çevresinin Fikirleri". *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi.* S 60, Bahar 2017, 233-276.

Tunaya, Tarık Zafer. *Türkiye'de Siyasal Partiler.* 1. Cilt. İstanbul: İletişim Yayınları, 2007.

Tunaya, Tarık Zafer. *Türkiye'de Siyasal Gelişmeler (1876-1938).* İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2009.

Tunçay, Mete. *Türkiye'de Sol Akımlar I (1908-1925).* İstanbul: BDS Yayınları, 1991.

Yıldırım, Kadir. *Osmanlı'da İşçiler (1870-1922), Çalışma Hayatı, Örgütler, Grevler.* İstanbul: İletişim Yayınları, 2013.

Öz: İkinci Meşrutiyet yıllarında İttihat ve Terakki tarafından basına yönelik politikalar sonucunda, Osmanlı Demokrat Fırkası ve Osmanlı Sosyalist Fırkası'nın yayın organlarından olan *Muahede*, *Sosyalist*, *İnsaniyet*, *İştirak* gibi gazeteler kapatılmış ve yazarları da tutuklanmışlardır. Gümülcine Mebusu İsmail Hakkı Bey, bu olaylara tepki göstermiş ve adı geçen gazetelerin kapatılması sebebinin Sadrazam tarafından açıklanmasını isteyen bir takrir sunmuştur. Bu takririn Meclis'te oluşturduğu yankı, söz konusu olayların mebuslar tarafından iki ayrı noktada değerlendirildiğini göstermiştir. Bu çerçevede birinci görüşte yer alanlar, örfi idarenin tutuklama muamelelerinin tenkit edilemeyeceği noktasında odaklanırken, diğer görüş ise söz konusu olayları kanuna aykırı bularak, haksız girişimler olarak görmüşlerdir.

Anahtar sözcükler: Basın, gazetecilik, matbuat, hukuk, *Muahede*, *Sosyalist*, *İnsaniyet*, *İştirak*.

Why Are *Muahede, Sosyalist*, *İnsaniyet,* and *İştirak* Newspapers Closed? Echo of an Exception in Parliament Mebusan

Abstract: As a result of the policies followed by the Committee of Union and Progress towards the press during the Second Constitutional Monarchy, newspapers such as *Muahede*, *Sosyalist*, *İnsaniyet*, *İştirak* which were the media organs of the Democrat and Socialist parties, were closed and their authors were also arrested. The deputy of Komotini, İsmail Hakkı Bey reacted and gave a parlimentary question to the Grand Vizier to explain why the aforementioned newspapers were closed. There percussions of this requesting in the Parliament showed that the MPs evaluated the aforementioned events at two different points; those focused on the point that the detention procedures of the martial law could not be criticized, while according to others the procedure was unlawful and evaluated as unfair attempts.

Keywords: Press, Journalism, law, *Muahede, Sosyalist, İnsaniyet, İştirak*.

Klasik Manisa Hünkârisi Güvercinleri: Tarihçe ve Sınıflandırması

Murat TÜRKEŞ[*]
Serkan GÜNDÜZ[**]

I. Giriş

Makalenin ikinci bölümündeki değerlendirmemizden de görülebileceği gibi olasılıkla Anadolu Mısırlısı ve/ya da Tunus (Afrika) Baykuşu (Tunus Mısırlısı ya da Bangosu) ve Oryantal Türbit (Tepeli Mısırlı) güvercin ailelerinden elde edildiği öngörülen ve Türkçede "Sultan Güvercini" anlamındaki yaygın kullanımıyla "Hünkâri" olarak adlandırılan güvercinler, Anadolu'nun tarihi ve eski ırklarından biridir. Bu ırkın kökeni ile ilgili en eski bilgiler, Osmanlı devleti dönemine ve Amerika Birleşik Devletleri'ndeki (ABD) ve Avrupalı yazarların (çoğu İngilizce anacak Fransızca ve Almanca dillerinde de var) 19. Yüzyıl ortalarında yazmaya başlamış oldukları süsü güvercinlerine ya da genel olarak tüm güvercinleri konu alan kitaplarına dayanmaktadır.

Hünkâri ilk kez olasılıkla 1600'lü yılların başında, Osmanlı kuşçuları tarafından Manisa merkezinde bulunan Şehzade Sarayı için özel olarak üretilmiş Türkiye'ye özgü bir güvercin ırkıdır (Üneri, 2017). Bu dönemde sadece saraylarda yetiştirildiği bilinen bu güvercinlerin saray dışına çıkartılması ve halk tarafından yetiştirilmesi yasaktı. Osmanlı devletinin bu yasağı getirmesinin temelinde, olasılıkla ırkın farklı melezlemeler yolu ile bozulmasını önleme düşüncesi yatmış olabilir. Yalnızca sarayda yetiştirilmesi nedeni ile bu güvercinlere Hünkâri adı verilmiştir. Hünkâri, hünkâra (padişaha) ait olan anlamına gelmektedir. Bu koruma çabalarının doğal bir sonucu olarak, Osmanlı devleti döneminde özellikle de Manisa'da bulunan şehzade saraylarında yetiştirildikleri bilinen bu ırkın, o dönemde orijinal özelliklerinin bozulmaksızın korunduğu söylenebilir. Çeşitli

[*] Boğaziçi Üniversitesi İklim Değişikliği ve Politikaları Uygulama ve Araştırma Merkezi / ORCID: 0000-0002-9637-4044 / murat.turkes@boun.edu.tr
[**] Isparta Uygulamalı Bilimler Üniversitesi, Tarım Makineleri ve Teknolojileri Mühendisliği Anabilim Dalı / ORCID: 0000-0003-3646-6470 / serkangunduz1980@hotmail.com
Geliş tarihi: 8 Nisan 2020 / Kabul tarihi: 21 Mayıs 2021

kaynaklara göre, Hünkâri güvercin ırkı, Osmanlı'nın son dönemlerinde (19. yüzyılda) özellikle Avrupa ülkelerine hediye olarak gönderilmiştir. Hünkâri ırkının o dönemlerde Avrupa'da "Oryantal Bango (İng. *Oriental Owl*)" olarak adlandırıldığı da bilinmektedir. Bu ırkın bir diğer adı da "Manisa ve İzmir Bangosu" idi.

Çeşitli yabancı literatüre dayalı bugünkü bilgilerimize göre, Hünkârilerin Avrupa ülkelerine ilk gönderilişi, olasılıkla -kayıtlarda olmamakla birlikte- 1800'lü yıllarda başlamış olmasına karşın, çeşitli kayıtlara göre Manisa Hünkârisi ilk kez 1864 yılında H. P. Caridia tarafından İzmir'den İngiltere'ye götürülmüştür. Hünkâri ırkı Amerika'da ilk kez New York'ta ABD Ulusal Güvercin Derneği (*National Columbarian Society*) tarafından 1879 yılında sergilenmiştir.

Osmanlı'nın son yıllarında ve Cumhuriyet döneminde Türkiye'de sayıları çok azalan bu güvercin ırkının, 2000'lerle birlikte özellikle internet kullanımının Türkiye'de yurttaşlar tarafından da yaygınlaşmasıyla birlikte (Avrupa ve dünya ülkelerindeki, özellikle Almanya, Hollanda, Polonya, Balkan Ülkeleri, Bangladeş ve ABD), hünkâri yetiştiricileri, dernek, vakıf ve kulüplerinin çalışma ve etkinliklerinden haberdar olarak), güvercin severler ve yetiştiriciler tarafından yeniden ilgi görmeye başladığı görülmüştür. Ayrıca, bu yeni ilgi kapsamda, özellikle 1990'lı yıllarla birlikte Avrupa'dan ve Balkanlar'dan hünkâri örnekleri getirilerek üretilme yoluna gidilmiştir. Ayrıca, Osmanlı İmparatorluğu döneminde zaman zaman saraydan kaçan bazı hünkârilerin halk tarafından yakalanıp gizlice üretildikleri ve ırkın saray dışında da devamının sağlandığı bilinmektedir. Halk arasında yetiştirilen bu güvercinler, uygun eş bulamama gibi sorunlar nedeni ile benzer bazı ırklarla özellikle de "Aydın Bangosu" (günümüzde Denizli Bangosuya da Azmanı) ile kırılmış olabileceğine ilişkin görüşlere de rastlanılmaktadır.

Türkiye'de Klasik ya da Orijinal/Yerli Hünkâri adı ile bilinen kendine özgü ve ayırt edici pek çok özelliği bulunan bu güvercin ırkı, günümüzde dünya üzerinde *Classic Oriental Frill*, *Old Fashioned Oriental Frill* ya da *Old Style Oriental Frill* adı ile tanınmaktadır. *Oriental frill* ırkının kökeninin Türkiye olduğu ve Türkiye'de Manisa ve İzmir illeri ile çevre illerde (Bursa, Balıkesir, vb.) yetiştirildiği birçok kaynakta belirtilmektedir. Genel olarak doğu orijinli (Osmanlı Devleti'nin, Batı Anadolu, Kuzey Afrika, Orta Doğu'daki bağlı il, eyalet ve devletlerinden) paçalı-paçasız ve tepeli-tepesiz ancak mutlaka güllü (fırfırlı) ve kısa gagalı olan bu ırka, Fransızlar *Cravate Oriental* adını verirken, Almanlar *Oriental Movchen* demektedirler. Hünkâri, Anadolu'da yetiştirilmiş bu toprakların kendine özgü bir güvercin ırkı olmasına karşın, günümüzde sayıları çok azalmıştır. Öte yandan, istenen düzeyde ve yeterli olmamakla birlikte son yıllarda klasik hünkârilere gösterilen ilgi umut vericidir.

Son yıllarda, Türkiye kısa gagalı güvercin ırklarını (en genel nitelemeyle Mısırlı, Hünkâri, Azman ve Bango güvercinler) seven, besleyen, emek verip onları üreten ve gelecek kuşaklara daha nitelikli ve saf ırklar bırakmak için çaba harcayan bazı yetiştiriciler, bu alanlarda yaygın bir ilgi gören sosyal medya üzerinden kulüp, dernek ve gruplarını kurmuş durumdadır. Bunların etkin olanları aşağıdaki gibi listelenebilir:

- Kısa Gagalı Güvercin Irkları Çalışma Grubu
- Türkiye Klasik Manisa Hünkârisi Grubu
- Hünkâri Güvercinleri web sitesi
- Manisa ili güvercin kültürü ve Manisa güvercinlerini tanıtımına katkı sağlayan güvercin sitesi

Örneğin bunlardan biri olan ve bu makalenin yazarlarının da yöneticileri arasında yer aldığı Kısa Gagalı Güvercin Irkları Çalışma Grubu (KGGI-ÇG) ve Facebook (FB) Sayfasının amacı, baştaki tanıtım yazısında şöyle açıklanmaktadır (https://www.facebook.com/groups/395108887576352/): "Türkiye'de günümüzde çeşitli bölge ve kentlerde beslenip üretilmekte olan ve genel olarak Mısırlı ve Bango adıyla niteleyebileceğimizi düşündüğümüz, [Klasik (orijinal) ırklardan] Mısırlı ya da Mısıri ve Enice (Anadolu Mısırlısı, İzmir ve Manisa Mısırlısı ve Bangoları), İstanbul Mısırlısı (Bulgar Bangosu olarak da adlandırılan, Mısırlılara oranla daha kısa gagalı, gözleri daha iri ve dışa doğru daha fazla çıkmış, başının üzerindeki yani tepesindeki yassılığın oldukça düz olduğu İstanbul Mısırlısı), Klasik/Yerli Manisa Hünkârisi ve Manisa Azmanı (kuyrukları pareli ve paresiz, tepeli, güllü, paçalı, bazıları tepesiz, kısa gagalı ve iri gözlü güvercin ırkı), Martılar (Asıl olarak Balıkesir ve Bursa merkez ve ilçelerinde beslenen günümüzde Balkan ülkelerinde benzerleri bulunan, çoğunlukla süt beyaz ve kesme tepeli ve tepesiz, genel olarak Manisa Hünkârisi ve Azmanlara oranla daha büyük paçalı, gagaları ise biraz daha ince ve uzun Mısırlılar), Denizli Azmanı ve Tokur (günümüzde Balkan ülkelerinde ve Kuzey Afrika ülkelerinde benzerleri bulunan, Denizli ve Aydın Bangoları diyebileceğimizi düşündüğüm asıl olarak kısa gagalı, gülsüz ve paçasız güvercin ırkı) ve Baska/Akbaş Bango (ortak özellikleri akbaş ve renkli gövde ve kuyruk olan, asıl olarak gülsüz, tepesiz ve paçasız, gagaları biraz ince ve uzun güvercin ırkı) vb. gibi belirgin olarak kısa gagalı, iri gözlü ve çoğu güllü tepeli ya da tepesiz güvercin ırklarının kökenlerinin anlaşılması, korunması ve asli özelliklerinin korunup geliştirilerek gelecek kuşaklara aktarılması" olarak özetlenebilir." Bu tanıtım yazısı kapsamında, ayrıca, Hünkâri, Azman vb. gibi özel isimleriyle anılmayan güllü-fırfırlı tüm Türkiye kısa gagalılarına genel bir nitelendirme olarak Mısırlı, gülsüz olanlarına ise 'şimdilik' Bango denilmesinin ortak bir dil oluşturma ve kullanma açısından yararlı ve işlevsel olduğu vurgulanmıştır.

Buraya kadar özetlemeye çalıştığımız ve genel olarak bir üst grup başlığı olarak kullanarak açıklamaya çalıştığımız "Bango, Azman, Mısırlı ve Hünkâri" olarak adlandırılan kısa gagalı güvercin ırklarının günümüzde de yetiştirilmekte olanlarını aşağıdaki şekilde listeleyebiliriz:

- Tunus Mısırlısı ya da Baykuş Güvercini (İng. *Tunisian Owl*);
- Afrikan ya da Afrika Baykuş Güvercini (İng. *African Owl*);
- Modern Hünkâri (İng. *Modern Oriental Frill*);
- Klasik Manisa Hünkârisi (İng. *Old/Classical Oriental Frill*);
- Manisa Azmanı; Klasik Manisa Hünkârisinden biraz küçük ve kuyruğu paresiz (İng. *Old/Classical Oriental Frill*);

- Balıkesir Martısı (Manisa Azmanı gibi, paçalı, tepeli, güllü; onlardan daha ince ve daha uzun gagalı, paçalı Mısırlı)
- Polski ya da Polski Bango (İng. *Polish Owl*);
- Mısırlı/Mısıriler (İng. *Miseria and Anatolian Turbit*: güllü, tepeli ya da tepesiz, paçasız; İzmir, Manisa Kırkağaç mısırlıları, Manisa Salihli Enicesi, İstanbul Mısırlısı ya da Bulgar Bangosu, vb.)
- Baskalar [Klasik Akbaş Bango (Baska) ve Akbaş Bango (Akbaş Baska)]
- Denizli Azmanı
- Macar
- Tokur

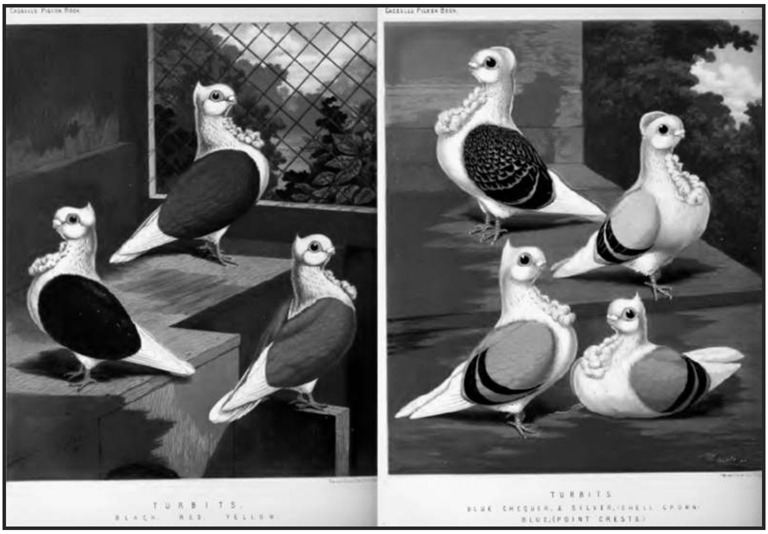

Şekil 1- Fulton (1876)'a göre **Türbit Güvercinler** (paçasız, güllü ve tepeli Mısırlı?).

II. Eski Yabancı Literatüre Göre Türkiye Kısa Gagalı Güvercin Irkları

Geçmişten günümüze Osmanlı Devleti topraklarında ve Türkiye'de yetiştirilmiş ve bir bölümü hala yetiştirilmekte olan Türkiye ya da Anadolu kısa gagalı güvercin ırklarını tanımanın belki de en doğru yolu, Türkiye dışında yayımlanmış en eski yabancı kitaplardan yararlanarak orijinal ya da ilk elden alınmış bilgi, kayıt ve gözlemlere dayanarak doğruyu bulmaktır. Bu kapsamda bu alandaki en önemli ve en eski kaynakların başında yer alan birkaç kitaptan yararlanarak hazırlanan aşağıdaki özet yararlı olacaktır.

Robert Fulton'un (1876) Resimli Güvercinler Kitabı'nda "Türbit Güvercinlerin Kökeni Üzerine Kısa Bir Not" başlığı altında yazılanlar oldukça dikkat çekici ve öğreticidir (parantez içinde yazdıklarımız nottaki terminolojinin Türkiye'de yakın geçmişte ve bugün hâlâ kullanılmakta olan tam ya da olası karşılıklarıdır) (Şekil 1):

… Hiç kuşku yok ki bu kuş Doğu Orijinli ve genel olarak fırfırlı (güllü) ve kısa gagalı güvercinler olarak tanımlanabilecek olan bir güvercin ırkından gelmektedir. Yine daha fazla kuşku yoktur ki Baykuş (Mısırlı, Bango?) Güvercini ve Türbit (paçasız, güllü ve tepeli Mısırlı?) Güvercini birbirlerine en yakın ırklardır. Ayrıca birbirlerinden üreyebildikleri için, hangisinin orijinal varyete olduğuna karar vermek de kolay değildir.

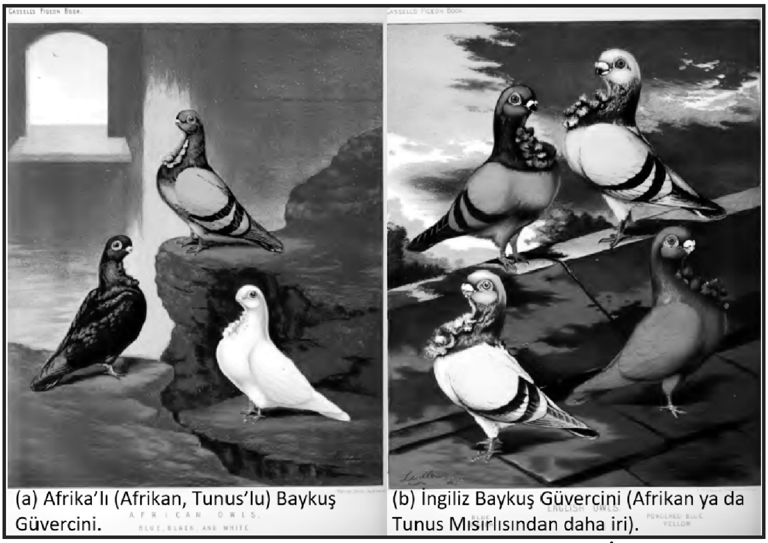

Şekil 2- Fulton (1876)'a göre (a**) Afrikalı (Tunuslu) Baykuş** ve (b) **İngiliz Baykuş** (Mısırlı)**Güvercinleri**. İngiliz Mısırlısının Afrika (Tunus) Mısırlısından daha iri oluşu, günümüz açısından da önemli bir ayrıntı olarak kabul edilmelidir.

Tepe ve renk dışında bu kuşlar arasında küçük bir fark vardır. Bu yüzden, doğru bir biçimde Tepeli Bangolar (Tepeli Mısırlılar?) olarak nitelendirilir. Renk ve tepe bu kuşlar arasındaki tek ayrımdır. Renkli varyeteler, siyah, kırmızı, sarı, mavi, gümüş, mısır sarısı, mavi ve kula damalı, beyaz çavuşlu mavi, vb. gibi çok zengin bir renk ve desen gösterir. Ancak, eskiden özellikle kırmızı ve sarıların siyah kuyruklu olanları tercih edilmesine karşın, hangi renkte olursa olsun, kanat üstü tüyler dışında, kanat uçları, omuzlar, göğüs, vb. kuşun her yeri saf beyazdır. Şimdi (o zamanda) renkli kuyruklu olanları ender olarak görülüyor. …

… Baykuş/Mısırlı güvercinin (Şekil 2) kökenlerine gelince, onun bize doğudan gelmiş olduğu bir gerçektir ve ister keşfedilmiş isterse Şamen [Şamlı, Damascener, vb.; (https://damascener.nl/geschiedenis.html - erişim: 26 Mayıs 2020'de ayrıntılı bilgi bulunabilir) süs güvercin yetiştiricileri tarafından yaratılmış/üretilmiş olsun hepsi mükemmel kuşlardır. Onların antik orijini çok sayıda kuşçunun üretimi tarafından doğrulanmıştır. Ayrıca, diğer ırklar onların dallarındandır ve hala onların en önemli özelliklerini gösterir. Son bölümde sözü edilen Türbit (Tepeli Mısırlı) olasılıkla bunlardan biridir ve belki de onun doğru özellikleri Baykuş/Mısırlıdan sonra gelmelidir, …

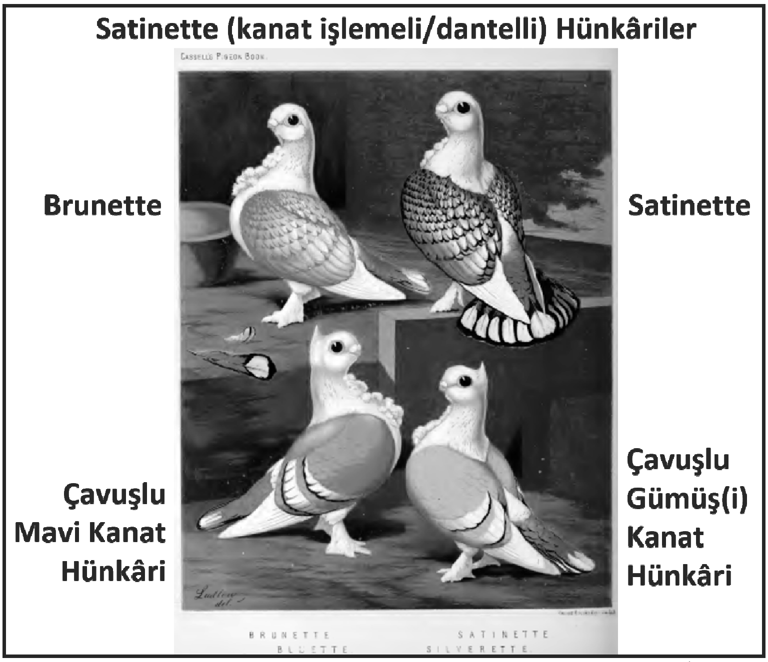

Şekil 3- Fulton (1876)'a göre **Satinet Hünkâri Güvercinleri** (kanat işlemeli/dantelli, paçalı, tepeli ve tepesiz, güllü).

> … Baykuş güvercini, onun doğrudan en yakınının Türbit olmasından ayrı olarak, 3 ayrı varyeteye dallanır. Bunlar: İngiliz Baykuşu, Yabancı ya da daha iyi bilindiği şekliyle Afrika (Tunus) Mısırlısı ve Whiskered (büyük, geniş ve kabarık güllü) (günümüzde Çin Mısırlısı olarak da adlandırılıyor) Baykuşu. Birçok süs güvercincisi 3 ya da en az 2 gerçek ayrı ırk olduğunu düşünmesine karşın, onların dalları 3'ten fazla olabilir. Ancak, yalnızca boyutun tek başına bir varyete geliştirme garantisi olmadığını da söylemeliyiz. Çok az hakem İngiliz Mısırlısı ile ancak sınırlı düzeyde karşılaşmış olmakla birlikte, hakemler tüm Baykuş güvercini boyutunun Afrika Mısırlısını anımsatmasını ummaktadır. …

Fulton'un (1876) kitabındaki orijinal kısa gagalı güvercin çizimleri, Satinet (kanat işlemeli/dantelli) ve Blondinet (tam vücut işlemeli/dantelli) Hünkâriler ile Oryantal Türbiten güvercinlerinin günümüzde de geçerli olan en güzel örneklerini içermektedir (Şekil 3, 4 ve 5). Buradaki orijinal eski çizimler, bu makalenin ana konularından biri olan Hünkâri standartlarına da ilham kaynağı olmuştur.

Wright'ın (1879) "Uygulamalı Güvercin Yetiştiriciliği" başlıklı kitabında, asıl olarak Fulton'u (1876) izlediği ve yazdıklarının önemli bir yenilik ya da farklılık getirmediğini söylemek gerekir. Örneğin, Fulton'a benzer ama onunki kadar ayrıntılı olmayan genel bir yorumla Wright (1879) kitabının "Fırfırlı (Güllü) Güvercinler (İng. *Frilled Pigeons*) başlıklı 14. Bölümünde şunları yazmıştır: "… Güllü güvercinler, ister Baykuş isterse Türbit olsun, birbirinden farklı 4 ana

Şekil 4- Fulton (1876)'a göre **Blondinet Hünkâri Güvercinleri** (tüm vücut işlemeli/dantelli, paçalı, tepeli ve tepesiz, güllü).

Şekil 5-Fulton (1876)'a göre **Oryantal Türbiten Güvercinleri** (kanat işlemeli, bademli ve yanağı renkli, paçalı, tepeli ve tepesiz, güllü).

varyeteye ayrılır. Bu 4 varyetenin tümü de doğu kökenlidir. … , bu 4 farklı varyete şunlardır. (1) Baykuşlar; (2) Türbit'ler, (3) Türbiten'ler, (4) Satinet'ler ve alt varyeteleri." Wright'ın (1879) bu gruplandırması blondinet çeşidini içermediği için eksiktir.

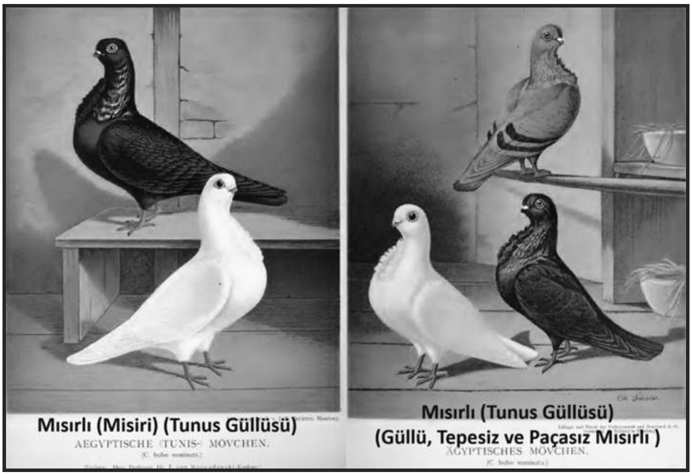

Şekil 6: von Richter'e (1884-1886) göre **Mısırlı/Mısıri (Tunus Güllüsü)** olarak adlandırabileceğimiz olasılıkla Anadolu'nun, Kuzey Afrika ve kuzey Mezopotamya'nın paçasız ve güllü kısa gagalı güvercin ırkı.

von Richter'in (1884-1886) katkısı ise, Türkiye kısa gagalı güvercin ırkları ve özellikle klasik Manisa Hünkârisi ve Manisa Azmanı ırklarının geçmişten günümüze daha iyi anlaşılması açısından çok önemli bir bulgu, bugünün daha iyi anlaşılması açısındansa önemli bir kanıt kabul edilebileceğimiz, Mısırlı olarak adlandırılan kısa gagalı güvercin ırkını çok net bir biçimde tanımlamış ve önemini vurgulamış olmasıdır. Bugünkü bilgilerimize göre Anadolu güllü kısa gagalıları (genel olarak Mısırlılar, Türbitler, vb.) olasılıkla Hünkâri ırkının geliştirilmesinde de kullanılmış olan en önemli kısa gagalı güllü güvercin ırkı olabilir. Günümüzde resimde (Şekil 6) görüldüğü gibi süt beyaz ya da çeşitli renk ve desenlerde olan paçasız, tepesiz ama güllü Mısırlılara Tunus Mısırlısı adı veriliyor. Türkiye'de bugün yetiştirilen klasik Mısırlılar ise çoğunlukla kanat desenlidir.

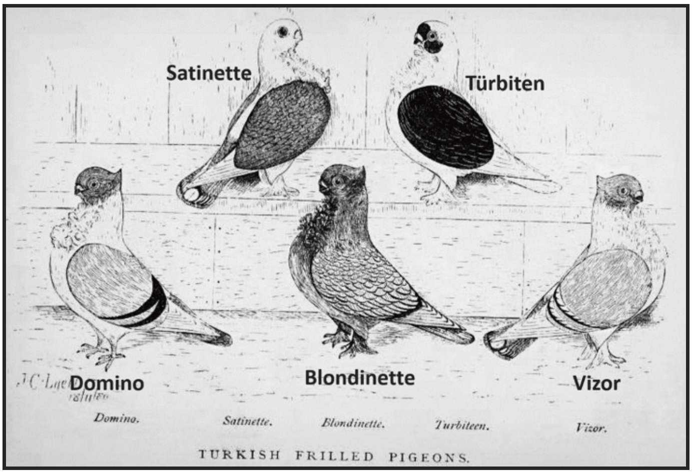

Şekil 7-Lyell'e (1887) göre **Türk Fırfırlı (Güllü) Güvercinleri** (vücut ve kanat işlemeli, kısa gagalı, paçalı ve paçasız, güllü, tepeli ve tepesiz, çoğu pareli).

Anadolu kısa gagalı güvercin ırklarını, özellikle Tunus Baykuşları (Tunus Mısırlısı) ve Hünkârileri tarihsel olarak iyi anlatan diğer önemli bir çalışma Lyell'in (1887) Süs Güvercinleri (İng. *Fancy Pigeons*) adlı kitabıdır. Lyell (1887) kitabının 12. Bölümünü tümüyle "Kısa Yüzlü Fırfırlı (Güllü) Güvercinlere (Tunus Baykuşları ve Türk Güllüleri) ayırmıştır. Bu bölümde açıklanan, özellikle artık bugün Türkiye'de yetiştirilmeyen (yetiştiricilerin elinde orijinal olarak bulunmayan) Türbiten, Domino ve Vizor gibi Mısırlı ve Hünkâri ırklarına sokulabilecek olan güllü kısa gagalı güvercin ırkları dikkat çekicidir (Şekil 7).

Lyell'in kitabında ayrıca eski kısa gagalı güvercin ırklarının o zamanki adlandırılmalarının bugün için en doğru şekilde anlaşılmasını sağlayan, karışık ama asıl olarak renk ve desenlerin dikkate alındığı "Fırfırlı (Güllü) Güvercinlerin 'Eski' Türkçe Adlandırılması" başlıklı bir liste verilmiştir (Tablo 1). Listeden çok açık bir biçimde, Hünkâriler, Mısıriler (Miseria), Türbit ya da Türbitenler ve Sümbüllüler (Türkiye'de bugün yaygın olarak yetiştirilen ana Hünkâri gruplarından biri; çeşitli renklerden tam vücut işlemeli blondinet Hünkâriler) görülmektedir. Bu liste, geçmişten günümüze ayrıntılı Türkçe bir kaynak kalmadığı için, unuttuğumuz hatta varlığını hiç bilmediğimiz kısa gagalı güvercin ırklarımızı öğrenmek ve hatırlamak açısından önemli bir gruplandırma denemesidir.

Orijinal Tablo 1'in en altında ayrıca şöyle bir not dikkat çeker: "Peak-headed birds are called *Tepelithica*; plain-headed, *Carbachica*." Bugünkü var olan bilgi ve yaygın güvercin desen isimlendirmelerimize göre, eğer burada sözü edilen "*Carbachica*" 'karabaşlı' ya da 'karabaş' anlamında kullanıldıysa, bu cümle, Türkçe'ye şöyle çevrilebilir: "Başı tepeli kuşlar *Tepeli*; başı düz olanlar *Karabaşlı* olarak isimlendirilir." *Tepeli* kullanımı bugün Türkiye'de hala rengi ve deseni nasıl olursa tepeli tüm güvercin ırkları için geçerli bir güvercin tanımıdır. *Karabaş* ya da *karabaşlı* ise, kafasının tamamı ya da boynunu da kapsayacak şekilde kafası ve boynu çoğunlukla gövde renginde, ama gövdeden bir halka ya da beyaz bir yamayla ayrılan desene verilen bir addır. Başka bir deyişle, tepeli gibi tüm güvercin ırkları için kullanılan ortak bir desen ismidir. Lyell'in notundaki gibi bir güvercin ırkına ya da yalnızca tepesiz -başka bir deyişle kabak- ama başı (ya da başı ve boynu) renkli olan bir ırka ilişkin özel bir desen ya da gösterge değildir.

Tablo 1- Lyell(1887)'e göre çeşitli **Fırfırlı (Güllü) Güvercin Irklarının** asıl olarak renk ve desen/işleme tiplerine göre 'Eski' Türkçe ve olasılıkla Rumca adlandırılması. Orijinal tablo olabildiğince Türkçeleştirilmiş ve daha anlaşılır yapılmaya çalışılmıştır.

Satinettes (Kanat işlemeli)	…	Honcheria (Hünkâri)	Hünkâri		
Satinettes	…	Hünkâri	Hünkâri	Anichto	Zimboulie
Brunette	…	Hünkâri	Hünkâri	"	Surphanie
Bluette	…	Hünkâri	Hünkâri	"	Giokiko
Silverette	…	Hünkâri	Hünkâri	"	Odu (Ödü)
Vizor	…	Hünkâri	Hünkâri	"	Carabasico

Blondinettes (Vücut işlemeli)	…	Hünkâri	Zimboulie (Sümbüllü)		
Mavi	Blondinette	…	MaviaHünkâri		
Gümüş	"	…	AsimiaHünkâri		
Kahverengi işlemeli	"	…	BembiHünkâri		
Koyu ok pareli	"	…	MaricoHünkâri		
Sülfür	"	…	Surphanie Hünkâri		
Siyah (kara)	"	…	Chircuzanie		
Sarı	Turbiteen	…	Sarimiseria		
Kırmızı	"	…	Ambruthes		
Siyah	"	…	Caralles		
Mavi	"	…	YukMavales		

Sonuç olarak, kendi yerel bilgi, gözlem ve yetiştiricilik deneyimlerimiz ile başlıca orijinal yabancı kaynaklara dayanan sentezimize (bireşim) göre, günümüz Klasik ya da Orijinal/Yerli Hünkâri ırkı ile yine aynı yörelerde (çoğunlukla Manisa ve Balıkesir) yetiştirilen ancak genel olarak Hünkârilerden paresiz kuyruğu ve görece daha küçük olması ile ayrılan kısa gagalı, paçalı ve güllü bir güvercin ırkı olan Manisa Azmanının, büyük olasılıkla tepesiz-paçasız güllü Anadolu Mısırlısı ve/ya da Tunus Mısırlısı güvercin ırkları ile paçalı ya da paçasız tepeli-güllü Anadolu Tepeli Mısırlısı (Oryantal Türbit) güvercin ırklarından elde edilmiş olduğunu öngörmekteyiz. Ayrıca, Türkiye'de geliştirilmiş olan bu paçalı, güllü, tepeli-tepesiz ve pareli-paresiz kısa gagalı güvercinlerin, olasılıkla yüzlerce yıl öncesinden başlayarak kırıldıkları (melezlendikleri), başka sözlerle Osmanlı döneminden günümüze ulaşan kırmalar oldukları için, kendilerine özgü bir biçem ve ayrı bir ırksal karakter kazanmış oldukları öngörülebilir.

III. Klasik Hünkârilerin Genel Özellikleri

Ne yazık ki bugüne değin Türkiye'de Klasik/Yerli Hünkâriyi tanıyan ve korumayı amaçlayan uzun soluklu ve ciddi (kurumsallığı yaygın kabul görmüş) bir dernek ya da kulüp kurulmamış olmasına karşın, Atlas Okyanusu'nun öteki yakasında Türkiye'den binlerce kilometre uzaktaki ABD'de bir Ulusal Klasik Oryantal Hünkâri Derneği (The National Classic Oriental Frill Club) ve onun da hünkâri standardına ilişkin belgesinin girişinde bir Hünkâri Güvercin Irkı tanımı vardır. Tanım şöyledir:

> Klasik Hünkâri (İng. Classic Oriental Frill), kısa gagalı güvercin ırkları familyasından bir güvercin ırkıdır. Ayrıca bu ırk, Eski Moda Oryantal Hünkâri (İng. *Old Fashioned Oriental Frill*) ya da Eski Tip Oryantal Hünkâri (İng. *Old Style Oriental Frill*) olarak da bilinir. Modern Oryantal

Hünkâri'nin (İng. *Modern Oriental Frill*) geliştirildiği ırktır. Bu güzel ve çok eski güvercin ırkı bugün pek çok önemli Amerikan ve Kanada yarışmalarında görülebilmektedir (Kaynak: http://www.classicoldfrill.org/ - erişim, 16 Mayıs 2020).

Tanımda iki önemli noktanın altının çizildiği görülüyor. Bunların birincisi, tanımda Klasik Hünkâri'nin 'sıfır gaga' Modern Hünkâri'nin değiştirilmemiş orijinal biçemi (formu) olarak tanımlanmış olmasının, günümüz Orijinal/Yerli Hünkârisi'nin yok olmuş ve yeniden yaratılmış bir kuş değil günümüze ulaşan klasik orijinal hünkârilerin soyu olduğunu açıkça göstermekte oluşudur.

Bu kapsamda vurgulanması gereken ikinci konu ise, yurtdışında yapılmış olan birçok hünkâri çalışması ile kişisel ve kurumsal internet tanıtım sayfalarındaki belge ve açıklamalardan da görülebileceği gibi, tanımda bu ırkın kökeni olarak doğrudan günümüz Türkiye'sinin ve eski Osmanlı Devleti'nin gösterilmemiş olmakla birlikte, genel olarak doğu orijinli ve tarihin içinden çıkıp gelmiş eski bir güvercin ırkı olarak ele alınmış oluşudur.

Birinci nokta olumlu bir yaklaşımla, Yerli Hünkâri'nin varlığının doğrulanmasına ek olarak, onların korunması gereken kuşlar olduğunu göstermektedir.

İkinci nokta ise, yukarıda da vurgulandığı gibi, Türkiye'de herhangi bir koruyucu bir dernek ya da bilinen bir üretici ağının olmamasının bir sonucu olarak, 19. Yüzyılla birlikte Türkiye'den Avrupa ve Amerika'ya götürülmüş olan Yerli Hünkâri güvercin ırkının, batı ülkelerinde çoğunlukla "doğu kökenli vatansız" bir kuş olarak nitelenmesine neden olabildiğidir.

Yukarıdaki satırlarda açıkladığımız gibi, Klasik Hünkâri, sıfır (çok çok kısa) gagalı Modern Hünkâri'nin geliştirildiği asıl ırktır.

Hünkâriler çok sevimli ve cana yakın güvercinlerdir. Yerli Hünkâriler, ırkın modern formuna göre daha küçük yapılıdır. Kafaları çok yuvarlak biçimli değildir ve gaga biraz daha uzundur. Günümüzde başta Manisa'da olmak üzere, İzmir, Bursa ve İstanbul'da yaygın olarak yetiştirilmektedir. Hünkârilere Bursa'da "paralı fındık" adı verilmiştir. Paralı denmesinin nedeni kanat işlemelerinin kuyruk ucunda da para gibi yuvarlak şekiller halinde görülmesidir. Bu farklılıklarının dışında Yerli Hünkâriler ırkın orijinal biçimini tamamen göstermektedir.

Klasik Manisa Hünkârileri, gagaları Modern Hünkârilere oranla daha uzun olduğu için,genellikle daha sorunsuz yavru yetiştirebilmektedir. Sıcak ve ılıman iklim bölgelerinde (genel ılıman orta enlem ve yazı kurak subtropikal Akdeniz iklim bölgelerinde) sağlık sorunları yaşamaksızın daha rahat yetiştirilebilirler. Klasik Hünkârilerin üretimleri kolaydır. Uygun kümes ve bakım koşullarında yıl boyunca yumurta yapabilir ve kuluçkaya yatabilirler. Yavrularına olan ilgileri çok fazladır. Bu nedenle bazı yetiştiriciler bu kuşları yedekçi ya da bakıcı olarak yuvalarında bulundururlar.

Şekil 8- Yetişkin (a) vücut işlemeli (kırmızı Sümbüllü) ve (b) kanat işlemeli (mavi kanat işlemeli) Klasik Manisa Hünkârisi güvercinlerin genel görünümü (Foto: M. Türkeş, Yapıldak Köyü, Çanakkale).

Şekil 9- Beyaz gövdeye kanat ve kuyruk işlemeli (nokta pareli mavi kuyruklu çamkabuğu kanat, satinet) klasik Manisa Hünkârisi çiftinin genel görünüşü (Foto: M. Türkeş, Yapıldak Köyü, Çanakkale).

IV. Klasik Hünkârinin Başlıca Ayırt Edici Özellikleri ve Standartları

Genel Görünüş, Renk ve Desen: Küçük ya da orta boy, ağırlıkları ortalama 306- 336 gr olan (Tablo 2) ve canlı tabiatlı bir güvercindir. Kuyruğun ucu yerden biraz yukarıda ve gövdesi genel olarak yere yaklaşık 45° açı yaparak durur. Göğsündeki belirgin gül, oldukça gür paçalı ayakları, başının arkasındaki iğne tepesi ve orta boyla kısa arası gagası tipik özelliklerindendir (Şekil 8). Beyaz gövdeye kanat ve kuyruk işlemeli olanlar yurtdışında ve uluslararası literatürde *satinet* olarak bilinir (Şekil 9). Kanat üstünde beyaz çizgi ya da dantel deseni; kuyrukta ise para denen beyaz noktalar (pareler) ya da işlemeler vardır. Yurtdışında ve uluslararası literatürde tüm vücudu çeşitli renklerde işlemeli desenli

olanlara ise *blondinet* denir (Şekil 10). Kanat üstlerinde çizgiler ya da dantelli görünüm; kuyrukta ise nokta pare ya da yelpaze denilen bütün kuyruk tüyünü kaplayan pare şeklindedir. Bazı vücut işlemeli hünkâri çeşitlerinde dantelli görünüm vücudun büyük bir bölümüne dağılır.

Tablo 2- Klasik Manisa Hünkârisi güvercinin çeşitli temel özelliklerini belirlemek amacıyla 45'i erkek ve 55'i dişi toplam 100 bireyin ölçüm verilerine dayanarak hesaplanan betimleyici istatistikler.

			Erkek-Dişi Karışık (100 birey)			
	Minimum	Maksimum	Ortalama	Standart Sapma	Değişim Katsayısı (%)	% 99 Güven Aralığı
Vücut uzunluğu (cm)	29.5	34.0	31.4	0.9	3.0	0.2
Gaga, yandan (mm)	13.0	17.5	15.2	0.9	6.2	0.2
Gaga, burun bitiminden (mm)	5.0	7.0	6.1	0.5	8.9	0.1
Kanat açıklığı (cm)	57.0	64.0	61.2	1.6	2.5	0.4
Ayak bileği (Tarsus, mm)	18.0	33.0	26.7	3.4	12.6	0.9
Orta parmak uzunluğu (mm)	17.0	28.0	23.6	2.2	9.1	0.6
Göğüs genişliği (mm)	71.0	95.0	82.3	4.1	5.0	1.1
Kuyruk (telek) uzunluğu (cm)	10.5	14.0	11.6	0.7	5.7	0.2
Ergin canlı ağırlık (g)	262.0	394.0	319.3	25.3	7.9	6.5
Cinsel olgunluk yaşı (hafta)	14	20	17			

Genel olarak Klasik Manisa Hünkârisi'nde, hiçbir renk diğerine göre daha çok tercih edilmez ve tüm renkler canlı ve orantılı olmalıdır (Şekil 8, 9, 10). Dantelli kuşlarda dantel görünüm temiz ve belirgin olmalıdır. Kanat şeritleri/kuşakları, başka bir deyişle kanattaki çavuşlar net, dar, uzun ve orantılı olmalıdır. Kuyruktaki para ya da pare adı verilen görece geniş yuvarlakça ya da oval renk desenleri yani noktalar ve kuyruk dantelleri (işlemeleri) de beyaz olmalıdır. Hünkâri'ye kendine ait rengi veren başlıca öğeler, kanat işlemeleri, dantel biçemindeki vücut işlemeleri ve kuyruktaki parelerin yanı sıra, beyazın kendini gös-

terdiği tüylerdeki kombinasyondur (birleşim). Birinci özellik genel olarak vücudu, ikincisi ise genel olarak kuyruğu etkiler.

Göğüs ve Vücut Biçemi: Göğüs geniş, yuvarlak ve belirgin bir şekilde ileriye doğru uzanır ve vücut yapısı kuşun arkasına doğru incelir (Şekil 8, 9, 10, 11). Vücut sıkı olmalıdır. Büyüklük, küçükle orta boy arasındadır.

Şekil 10-Çeşitli renk ve desenlerde tam vücut işlemeli klasik Manisa Hünkârisi güvercinlerin genel görünüşleri (Foto: M. Türkeş, Yapıldak Köyü, Çanakkale).

Baş: Yuvarlaktan ovala değişir ve geniştir (Şekil 8, 9, 10, 11). Kavisli alın gaganın ucundan kafanın üst kısmına doğru zarifçe ve kesintisiz bir şekilde akar. Gaga altı sarkıntısı çok az ve temizdir. Yaşlı kuşlarda zamanla bu sarkıntı belirginleşir.

Göz: İri parlak ve belirgindir (Şekil 8, 9, 10, 11). Göz çeperi temiz ve derisinin rengindedir. Kanat işlemelerde göz koyu kahverengidir. Vücut işlemelilerde vücut rengine bağlı olarak gözler koyu sarıdan kızıl kahveye kadar değişiklik gösterir.

Gaga: Orta kısalıkta, sağlam yapılı, kesintiye uğramayan bir kıvrımla alınla birleşir (Şekil 8, 9, 10, 11). Gaga uzun olmamalı, kısa ve kalın olmalı; ancak modern hünkâriler kadar kısa olmamalıdır (Şekil 11). Gaga yapısı yem yeme ve

yavru bakmaya uygundur. Kanat işlemelilerde deri rengi, vücut işlemelilerde ise bedeni kaplayan tüylerin genel rengine göre deri renginden grimsi siyaha değişiklik gösterir. Gaga zamanla kalınlaşır ve bu durum gaga altı altında kemiksi bir şişkinlik şeklinde daha da belirginleşebilir. Klasik Hünkâri'ler, bu gaga yapısıyla kendi yavrularını besleyebilirler ve genel olarak bakıcıya gerek duymazlar.

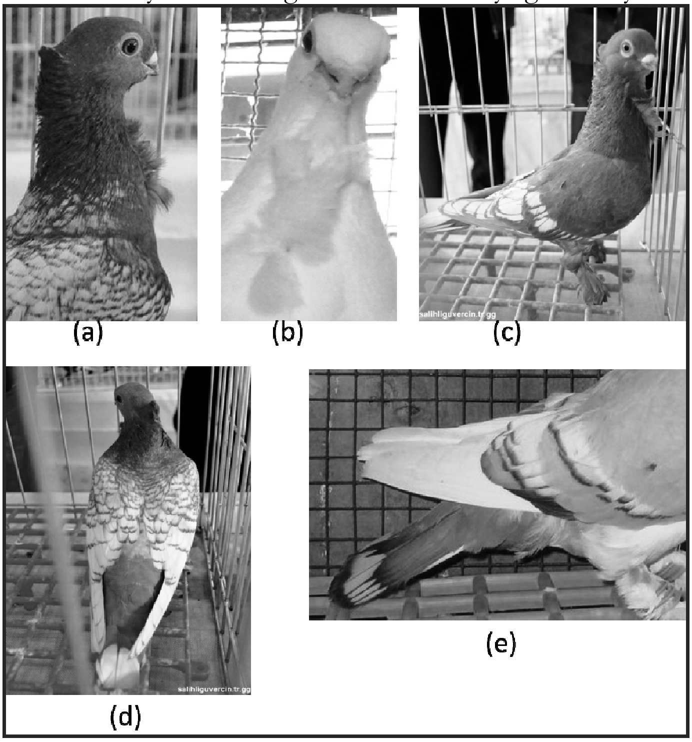

Şekil 11- Klasik Manisa Hünkârisi güvercinlerin genel özelliklerini ve aranan standartların bir kısmını gösteren, (a)boyun ve tepe, (b) göğüs gülü, (c)duruş ve genel görünüm, (d) arkadan ve (e) kuyruğun ve kanat duruşunun arka yandan görünüşleri (Foto: S. Gündüz, Salihli, Manisa).

Tepe: Kafanın tam arkasında iğne uçludur (Şekil 8, 9, 10, 11). Dik ve merkezidir. En az kafanın en yüksek noktası kadar yükselir. Tepe, tüm ve kesintisiz ense tüyleriyle desteklenir. Tığ tepe (sivri tepe) olmalı (Şekil 11), tepe yanlara yatık, çanak ya da taç tepe biçeminde olmamalıdır.

Boyun: Ensedeki tüylerin ve kursağın verdiği görüntüyle kısa ve güçlüdür (Şekil 8, 9, 10, 11). Gözler parmakların ayak bileğiyle kesiştiği yerin tam üstünde duracak şekilde dik ve gururlu bir ifadeye sahiptir. Göğüsteki gül ile alt gaga arasında belirgin bir gırtlak olmalıdır.

Tüy: İyi gelişmiş; sıkı ve göğüsteki gül ve ensedeki tepe dışında vücuda yapışıktır (Şekil 8, 9, 10, 11, 12).

Kanat ve Kuyruk: Uçuş tüyleri kısa ve kuyruğun üstündedir. Kanat ve kuyruk uzun olmaktan çok kısadır. Kuyruk genişliği iki tüyü geçmemelidir. Kuyruk gösteri duruşunda yerin hemen üstündedir ve yere değmez (Şekil 8, 9, 10, 11, 12, 13).

Şekil 12- Tam vücut işlemeli bir Klasik Hünkâri güvercininde kuyruk işlemeleri (yelpaze ya da dantel işlemeli).

Şekil 13- Kanat işlemeli bir Klasik Hünkâri güvercininde nokta pare (para) görünüşü.

Bacaklar: Kısa, ayak tırnaklarına ve onları örtecek kadar paçayla kaplıdır (Şekil 8, 9, 10). Kanat işlemelilerde tırnaklar beyaz, vücut işlemelilerde deri renginden gri siyah arasında vücut rengine göre değişiklik gösterebilir.

Paça: Hünkâride tozluk ya da parmakların yarısı açık paça istenmez. Paça ayakları tırnaklara kadar kapatmalıdır (Şekil, 8, 9, 10 ve 14), ancak çok geniş paça da olmamalıdır.

Gül: Gül gırtlağın orta kısmından göğse kadar (yaklaşık 5 cm) devam eder (Şekil 8, 9, 10, 11 ve 14). Gül, belirgin ve sık olmalıdır. Tüyler iki tarafta da eşit şekilde dışa doğru açılmalıdır. Sadece tek bir yana yatan ya da orantısız şekilde tek yana yatan gül kusur sayılır. Sadece gül çizgisi olan ya da zayıf gülü olan hünkâriler olmakla birlikte, tutulan ve beğenilen gül boyu uzun ve bol olan hünkârilerdir (Şekil, 8, 9, 10, 11 ve 14). Klasik Manisa Hünkârisi'nin gösterişini paça değil gül fazlalığı artırır. Görsel zenginliği ise paredir.

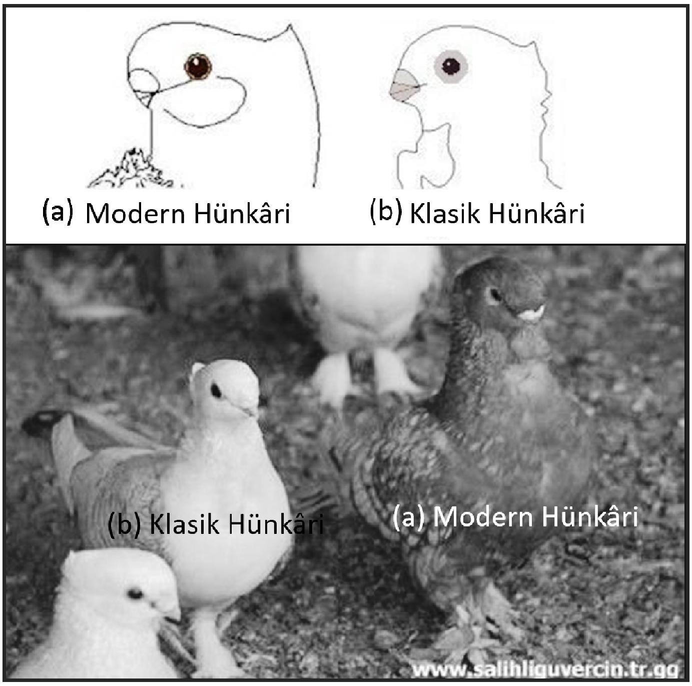

Şekil 14- (a) Modern hünkâri ve (b) Klasik Manisa Hünkârisi arasındaki bazı özelliklerin (ör. kafa, gül, tepe ve boyun, vb.) karşılaştırılması.

Duruş: Dik duruşlu kuşlardır; yere yaklaşık 45° dik dururlar (Şekil 8, 9, 10). Kuyruk yere paralel değildir; yere değmeksizin aşağı doğru uzanır.

Boyut: Omuzlar geniş, kuyruğa doğru daralan bir vücuda sahiptir (Şekil 8, 9, 10, 11). Kuyruk kapalıdır. Kanat kuyruk üstünde taşınır. Orta boylu güvercinlerdir.

Buraya kadar ayrıntısıyla açıklanan özellik ve standartlara dayanarak, bir Klasik Manisa Hünkârisi'nin, Türkiye'de, yurtdışında ve dünya literatüründe kabul edilmiş standartlarına uygun olup olmadığını anlamanın en kolay ve en doğrudan yolu, öncelikle incelenen güvercinin gaga uzunluğu, pare tamlığı, tepe ve gül özelliklerinin incelenmesi ve bunların uygunluğunun aranmasıdır.

Modern hünkârilerin gaga dışında orijinal hünkâriler ile önemli bir farkı bulunmazken, zaman içinde gaganın yanında boyut ve birazda kafa yapısı farkı oluşmuştur. Ancak, bunların dışında, hünkârinin duruş, tepe, gül, pare, renk gibi temel özellikleri iki formda da aynıdır (Şekil 14). Modern hünkâri, çok küçük gagası nedeniyle özel bakım isteyen bir güvercin ırkıdır. Kendi yavrusunu büyütememesi ya da çok zorlanması yüzünden, yetiştiriciler yavru alımında bakıcı güvercinlere ihtiyaç duymaktadır. Modern hünkâri, söz konusu üretim zorluğu nedeniyle daha kıymetli sayılmıştır. Klasik Manisa Hünkâri'si ise, daha doğal ve bakım kolaylığı olan güvercinlerdir. Yetiştiriciler iki form için de desen ve renk çeşitliliği, pare tamlığı ve fiziksel özelliklerin bütünlüğü için halen çalışmaktadır.

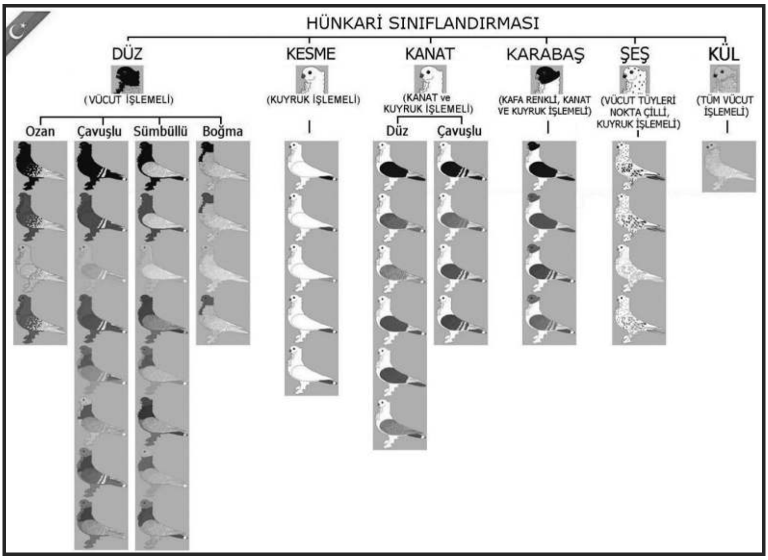

Şekil 15- Çoğu Türkiye'de bulunan Klasik Hünkâri güvercinlerinin desen/işleme karakteristikleri dikkate alınarak sınıflandırılması.

V. Klasik Hünkârilerin Ana Desen ve Renk Sınıflandırması

Hünkâriler birçok rengi bir kuşta barındırabilir (ör. süslü sümbüllüler ve süslü boğmalar); ayrıca ana renkler dışında ara renkler ve açıklı koyulu renk tonları hünkârinin özelliklerindendir. Siyah, kırmızı, sarı, kahverengi, mavi, gri, hâkî, klasik yaygın hünkâri renkleridir. Daha az sıklıkla olmakla birlikte, gümüş, gümüşi mavi, sütlü ve koyu çikolata, kükürt, kula, kızıl kahve, açık kahve, gülkurusu, ödü ya da nudi (nohudi) ve sabuni, mor, lavanta, koyu mavi (pal) vb. gibi diğer renklere de rastlanabilmektedir.

Klasik Manisa Hünkârileri vücut işlemelerine göre 6 gruba ayrılabilir **(**Şekil 15). Bunlar:

1. Düz Hünkâriler (Vücut işlemeli);
2. Kanat Hünkâriler (Kanat ve kuyruk işlemeli);
3. Kesme Hünkâriler (Yalnız kuyruk işlemeli);
4. Karabaş Hünkâriler (Kafa renkli, kanat ve kuyruk işlemeli);
5. Şeş Hünkâriler (Vücut tüyleri nokta çilli ve/ya da kırçıllı, kuyruk işlemeli);
6. Kül (Şekeri) Hünkâriler (Tüm vücut işlemeli).

VI. Sonuçlar

Tepesiz-paçasız güllü Anadolu Mısırlısı ve/ya da Tunus Mısırlısı güvercin ırkları ile paçalı ya da paçasız tepeli-güllü Oryantal Türbit (Anadolu Tepeli Mısırlısı) güvercin ırklarından elde edilmiş olabildiğini öngördüğümüz ve Türkçe'de "Sultan Güvercini" anlamındaki yaygın kullanımıyla "Hünkâri" olarak adlandırılan güvercinler, Anadolu'nun tarihi ve eski ırklarından biridir. Bu ırkın

kökeni ile ilgili en eski ciddi ve bilimsel bilgiler, ABD ve Avrupalı yazarların 19. Yüzyıl ortalarında yazmaya başlamış oldukları süs güvercinlerini ya da genel olarak güvercinleri konu alan kitaplara dayanmaktadır.

Hünkâri ilk kez olasılıkla 1600'lü yılların başında, Osmanlı kuşçuları tarafından Manisa merkezinde bulunan Şehzade Sarayı için özel olarak üretilmiş Türkiye'ye özgü bir güvercin ırkıdır. Çeşitli yabancı literatüre dayalı bugünkü bilgilerimize göre, Hünkârilerin Avrupa ülkelerine ilk gönderilişi, olasılıkla 1800'lü yıllarda başlamış olmasına karşın, çeşitli kayıtlara göre Manisa Hünkârisi ilk kez 1864 yılında H. P. Caridia tarafından İzmir'den İngiltere'ye götürülmüştür (Üneri, 2017). Hünkâri ırkı Amerika'da ilk kez New York'ta ABD Ulusal Güvercin Derneği (National Columbarian Society) tarafından 1879 yılında sergilenmiştir.

Türkiye'de çoğunlukla Klasik ya da Yerli Hünkâri adı ile bilinen kendine özgü ve ayırt edici pek çok özelliği bulunan bu güvercin ırkı, günümüzde dünya üzerinde *Classic Oriental Frill*, *Old Fashioned Oriental Frill* ya da *Old Style Oriental Frill* adı ile tanınmaktadır. Oriental frill ırkının kökeninin Türkiye olduğu ve Türkiye'de Manisa ve İzmir illeri ile çevre illerde (Bursa, Balıkesir, vb.) yetiştirildiği birçok kaynakta belirtilmektedir.

Hünkâriler birçok rengi bir kuşta barındırabilir (ör. süslü sümbüllüler ve süslü boğmalar); ayrıca ana renkler dışında ara renkler ve açıklı koyulu renk tonları hünkârinin özelliklerindendir. Siyah, kırmızı, sarı, kahverengi, mavi, gri, hâkî, klasik yaygın hünkâri renkleridir. Daha az sıklıkla olmakla birlikte, gümüş, gümüşi mavi, sütlü ve koyu çikolata, kükürt, kula, kızıl kahve, açık kahve, gülkurusu, ödü ya da nudi (nohudi) ve sabuni, mor, lavanta, koyu mavi (pal) vb. gibi diğer renklere de rastlanabilmektedir.

Bu makalenin yazarları, kamu adına Klasik Manisa Hünkârisi Tescil çalışmasını da tamamlamış ve tescil başvurusu Ocak 2019'da Tarım ve Orman Bakanlığı Tarımsal Araştırmalar ve Politikalar Genel Müdürlüğü (TAGEM) Hayvancılık ve Su Ürünleri Araştırmaları Dairesi Başkanlığı'na sunulmuştur. Klasik Manisa Hünkârisi tescili başvurumuza ilişkin Aralık 2019 tarihli olumlu karar, sonunda 10 Eylül 2020 tarih ve 31240 Sayılı *Resmî Gazete*'de yayımlandı.

Kaynakça

Fulton, R. 1876. *TheIllustratedBook of Pigeons,*CassellPetter&Galpin, ND

Lyell, J. 1887. *FancyPigeons,*SimithsonianInstitute Libraries (orijinal baskının taramasını yayınlayan), Third Edition, Londra.

Maghin, F. 1920. *TheOrientalFrill,* Second Edition, SmithsonianInstitution Libraries, TheMidlandCountiesHerald Limited Press, Birmingham.

Richter, von J.F. 1884-1886. *IllustrirtesMustertauben-Buch: DruckundVerlag,* biodiversitylibrary.org/page/40366609, Hamburg.

Üneri, S. 2017. Sultan Güvercini Hünkâri, 'Klasik' Hünkâri Güvercin Irkı Hakkında Araştırma ve İnceleme. Chiviyazıları Yayınevi, İstanbul.

Wright, L. 1879. PracticalPigeonKeeper,Cassell, Petter, Galpin&Co, New York.

İnternet Kaynakları

ABD Ulusal Klasik Oryantal Hünkâri Derneği (TheNational Classic OrientalFrill Club) sitesi: http://www.classicoldfrill.org/ [erişim: 16 Mayıs 2020]

Hünkâri Güvercinleri web sitesi: http://hunkari.tr.gg/ [erişim: 16 Mayıs 2020]

Kısa Gagalı Güvercin Irkları Çalışma Grubu: https://www.facebook.com/groups/395108887576352/ [erişim: 16 Mayıs 2020]

Manisa ili güvercin kültürü ve Manisa güvercinlerini tanıtımına katkı sağlayan güvercin sitesi: http://salihliguvercin.tr.gg/ [erişim: 16 Mayıs 2020]

Şamen, Şamlı ya da Suriyeli güvercinler sitesi: https://damascener.nl/geschiedenis.html [erişim: 26 Mayıs 2020]

Türkiye Klasik Manisa Hünkârisi Grubu: https://www.facebook.com/groups/831056873700053/ [erişim: 16 Mayıs 2020]

Evcil Hayvan Genetik Kaynakları Tescil Komitesi Kararı: https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2020/09/20200910-13.pdf [erişim: 20 Eylül 2020]

Öz: Bu çalışmanın amacı, klasik Türk Hünkâri güvercinlerinin tarihsel/kültürel ve bilimsel özelliklerini ve ideal standartlarını ortaya koymak ve onları çeşitli temel biyolojik, morfolojik ve davranışsal karakterlerini dikkate alarak sınıflandırmaktır. Burada açıklanan bu amacın hiçbir öğesi, daha önce Türkiye'de bu ayrıntı ve düzeyde çalışılmamıştı. Klasik Manisa Hünkârisi güvercini (eski tip oryantal güllü/fırfırlı güvercin), Türkiye'nin iyi bilinen önemli süs ve gösteri güvercini ırklarından biridir. Klasik Hünkâri güvercini, çok güzel ve eşsiz görünüşlü küçük-orta boyutlu bir ırktır. Sultanların güvercini, başka sözlerle Hünkâri, Türkiye'nin önemli bir kültürel biyoçeşitlilik mirası olarak kabul edilmelidir. Şanslıyız ki, günümüzde Hünkâri güvercinleri, asıl olarak bu güvercinlerin tarihsel/kültürel varlığı ve coğrafi dağılışı açısından Türkiye'deki Manisa ve İzmir yörelerini içeren çoğunlukla eski yerleri ile Balıkesir, Bursa, Çanakkale gibi görece daha yeni yerleri içeren geniş bir coğrafyada hala bulunmaktadır.

Anahtar Sözcükler: Süs güvercinleri, Anadolu bangoları, Oryantal Türbit güvercinleri, Mısırlı ya da Tunus güvercinleri, Vücut işlemeli ve Kanat İşlemeli güllü güvercinler.

The Classic Manisa Hünkâri Piegons: History and Classification

Abstract: The aim of this study is to introduce historical/cultural and scientific aspects, and ideal standards of the Turkish classical Honcheria (Hünkâri) pigeons, and to classify them by considering their various basic biological, morphological and some behavioural characteristics, all of which were not studied before in Turkey at this level and detail. The classical Honcheria pigeon of Manisa (old-fashioned oriental frill pigeon) is one of the well-known prominent races of fancy and exhibition pigeons in Turkey. The classical Honcheria pigeon is a small to medium sized bred with very beautiful and unique appearance. The pigeon of the Sultans, in other words the Honcheria, should be acknowledged as an important cultural biodiversity heritage of Turkey. Fortunately, mainly with respect to the historical/cultural existence and geographical distribution of these pigeons, today Honcheria pigeons have been still found mostly at its old native districts in Turkey consisting the Manisa and İzmir district, along with in its large surroundings including relatively some new localities such as Balıkesir, Bursa and Çanakkale.

Keywords: Fancy pigeons, Anatolian owls, Oriental Turbit pigeons, Aegyptische/Miseria or Tunisian pigeons, Blondinette and Satinette frill pigeons.

Eski Sol Üzerine Yeni Notlar...

Beraber
Bir Devam Dergisi
(İstanbul/1 Eylül 1952-1 Ocak 1953)

M. Bülent VARLIK*

Yeryüzü dergisinin[1] 18 Mart 1952'de yayınlanan 11. sayı ile yayın hayatını sonlandırmasından altı ay sonra, bu dergiyi çıkaran "kadro", yeniden okuyucular karşısına çıkar. Yeni dergi, devamlılığı göstermek açısından anlamlı bir ad alır: *Beraber*[2].

I. Derginin Yayınlanışı

Beraber'in nasıl yayınlandığını Şükran Kurdakul anılarında detaylı olarak anlatır:

> "*Yeryüzü*'nün başına gelenler de, tutuklamalar da edebiyat anlayışları yolunda bir dergi çıkarma direncini kırmaya yetmedi bizim kuşağın.
>
> Doğru olan susmamaktı.
>
> Öyleyse…
>
> Bu kez tasarıların kaptan köşkünde Naci (Fethi), Metin (Prof. Özek) ve ben bulunuyorduk.
>
> Kimi danıştıklarımızın gözleri değişiyor açıkça.
>
> - Bu koşullarda *Yeryüzü*'nden sonra yeni bir dergi mi?..
>
> Bereket versin Orhan Kemal, Rıfat Ilgaz, A. Kadir, Ömer Faruk, Lütfi Erişçi, Cahit Irgat, Kemal ve İhsan İncesu'ların gözleri o gözlerden değil.

* İktisatçı / ORCID: 0000-0003-3855-2081 / mbvarlik@gmail.com

1 *Yeryüzü* ile ilgili olarak bkz: M. Bülent Varlık, *1940'ların Dergileri*, c: I, ss: 177-199.

2 Derginin tam koleksiyonu 1956 ALF B103 kayıt numarası ile [Ankara] Milli Kütüphane'de bulunmaktadır. Bu çalışmamız için arşivindeki sayıları kullanmamıza imkan sağlayan Bülent Erdem'e teşekkür ederim.

Yeryüzü'nde toplumsal/siyasal sorunlara yaklaşan yazılara da yer veriliyordu. *Beraber*; sineması, tiyatrosu, resmi, şiiri, öyküsü ile sanat dergisi olarak hazırlandı. [3]

Beraber

Yeni Değerler Belirince

TENKİD ÜZERİNE

TÜRKİYEDE TERCÜME HAREKETLERİ HAKKINDA NOTLAR

Beraber

SANATTA İYİMSERLİK

GOYA

Beraber'in ilk iki sayısının kapakları

II. Biçimsel Özellikleri

İlk sayısı 1 Eylül 1952'de yayınlanan "15 günlük fikir-sanat dergisi" *Beraber*'in sahibi ve yazı işlerini fiilen idare eden Metin Özek'tir. Ancak, Şükran Kurdakul ve "Oktay Deniz"[4] mahlasıyla Fethi Naci de derginin yayınına önemli katkılarda bulunur.

32x42 cm. ebadında ve 4 sayfa olan derginin yıllık abone bedeli 400 kuruş, altı aylık abone bedeli 200 kuruş ve her sayının fiyatı 20 kuruş olarak belirlenmiştir.

---

[3] Şükran Kurdakul; *Cezaevinden Babıali'ye, Babıali'den TİP'e*, s: 47.

[4] Fethi Naci, "Oktay Deniz" mahlasını ilk kez *Yeryüzü*'nde yayınlanan yazılarında kullanır. Bununla ilgili hoş bir anekdot vardır. Fethi Naci; *"Dünya Bir Gölgeliktir"*, s: 91'de şöyle anlatır: "Yıl 1951. Çiçek Pasajı'nda Şükran Kurdakul'la bira içiyoruz. *Yeryüzü*'nün bir sayısını daha çıkarmışız. Birden Yaşar Kemal çıkıyor karşımıza.. … Yaşar, hep Şükran'la konuşuyor. Sonra, kurnaz kurnaz gülümsüyor. 'Oktay Deniz kim?' Şükran, 'tanımıyoruz. Yazılarını postayla yolluyor' diyor. Yaşar, 'hadi, hadi, diyor, biz sanki Behice Boran olduğunu bilmiyoruz'. Şükran'la ben gülmemek için zor tutuyoruz kendimizi. Yaşar, 'Oktay Deniz'in kim olduğunu öğrenmiş (!) olmanın rahatlığı içinde ayrılıyor". Aynı hikâye için ayrıca bkz: Mehmet Seyda; *Edebiyat Dostları*, s: 308.

İlk beş sayı İstanbul Matbaası'nda, altıncı sayı Ekicigil Matbaası'nda, yedinci sayı Sıralar Matbaası'nda ve son iki sayı da Beyoğlu Basımevi'nde basılır.

Derginin çeşitli sayfalarında *Ufuklar*, *Yeditepe*, *Kaynak*, *Seçilmiş Hikâyeler* ve *Küçük Dergi* gibi süreli yayınların izlenmesi gerektiği duyurulur, bir bankanın reklamı da yayınlanır.

III. Yazarlar/Sanatçılar

Beraber'de çok sayıda yazarın çalışmaları yayınlanır. Dergide en fazla yazanlar arasında Turhan Doyran, Fethi Naci, Rıfat Ilgaz, Cahit Irgat, Ömer Faruk Toprak ve İsmet Yalazkan bulunmaktadır.

Metin Özek, yazılarında "Nihat Buruşuk" müstearını ve "Ni. Bu." kısaltmasını kullanır. "Oktay Deniz" imzası da Fethi Naci'ye aittir. Nijat Özön, sinema ile ilgili yazılarına "N. Özer" imzasını atar[5]. Mehmet Ali Aybar, *Beraber*'deki yazısını babasının ve dedesinin adlarından oluşturduğu "Tahsin Hüsnü" imzasıyla yayınlar.

Beraber'de çizgisi görünen tek sanatçı İhsan İncesu'dur; çeşitli sayılarda desenleri yayınlanır. Goya'nın "Kurşuna Dizilenler" tablosundan bir detay ilk sayıda, "Hasta Duvarcı" tablosu ikinci sayıda yayınlanır. 4. sayıda da Metin Erksan'ın "Karanlık Dünya/Aşık Veysel'in Hayatı" filminden bir kare yayınlanır.

IV. Derginin Kapanışı

Vedat Günyol, "sanat sorunlarını devrimci açıdan ele alan derginin … Demokrat Parti iktidarına ters düşünce" yayınını sürdüremediğini ileri sürerek "yumuşak" bir kapanma gerekçesine işaret eder[6]. Ancak, *Beraber*, yayınlayanların ifadelerine göre "polis baskısı" sonucu kapanır. Fethi Naci, "o yıllarda polisin yöntemi pek basitti: Dergiyi basan matbaaya giderler, matbaa sahiplerine şöyle bir görünürlerdi. Bundan sonra matbaacıların o dergiyi basmaları düşünülemezdi!" demektedir[7]. Şükran Kurdakul da "*Beraber* için 142. maddeden [Türk Ceza Kanunu'nundaki tamamıyla 'sol' düşünceye karşı olan meşhur madde] dava açılmadı ama basımevlerine akla hayale gelmeyecek biçimlerde baskı yapılıyordu" satırlarını yazar[8]. Derginin 9 sayı süren yayın hayatında 4 matbaa değiştirmesi bu ifadeyi doğrulamaktadır.

V. Açıklamalı Bibliyografya

A. Kadir; "Esirliğim, Üstüm Başım, Karnımdaki Açlık ve Yaşamak/Tek Başıma Düşündüğüm Şarkılar", No: 5, 1 Kasım 1952, s: 3, [1945'te yazılmış bir şiir].

---

[5] Bkz: Nurullah Çetin; *Takma-Müstear İsimler Sözlüğü*, s: 208; Tahsin Yıldırım; *Edebiyatımızda Müstear İsimler*, s: 345.

[6] Vedat Günyol; *Sanat ve Edebiyat Dergileri*, s: 59.

[7] Fethi Naci; *"Dünya Bir Gölgeliktir"*, ss: 52, 120.

[8] Şükran Kurdakul; *Cezaevinden Babıali'ye, Babıali'den TİP'e*, s: 48.

A. Kadir; "Çile/Tek Başıma Düşündüğüm Şarkılar", No: 7, 1 Aralık 1952, s: 1, [şiir, İhsan İncesu'nun deseni ile].

Ahmet Arif; "Vay Kurban", No: 1, 1 Eylül 1952, ss: 2-3, [şiir].

Ahmet Arif; "Otuz Üç Kurşun", No: 2, 15 Eylül 1952, s: 2, [şiir].

Ahmet Oktay; "Rahatlarım", No: 7, 1 Aralık 1952, s: 4, [şiir].

Aksu, Vildan; "Paul Eluard'ın Ölümü", No: 8, 15 Aralık 1952, s: 4, [nekroloji].

Apaydın, Talip; "Köy Okulları", No: 1, 1 Eylül 1952, s: 2, [şiir/İhsan İncesu'nun bir deseni ile].

Apaydın, Talip; "Yayla Havası", No: 4, 15 Ekim 1952, s: 3, [şiir].

Arpad, Burhan; "Sinemacılığımız Neden Gelişmemiştir? Nasıl Gelişir?", No 9, 1 Ocak 1953, s: 1.

"Atatürk'ün Gençliğe Hitabesi", No: 5, 1 Kasım 1952, s: 1, [İhsan İncesu'nun bir deseni ile birlikte].

"Ayak Üstü… Sait Faik", No: 2, 15 Eylül 1952, s: 2, [Sabahattin Eyüboğlu, Reşat Enis, Vedat Günyol, Lütfü Erişçi, Reşat Nuri Güntekin, Yaşar Nabi [Nayır], Mücap Ofluoğlu ve Nihat Buruşuk [Metin Özek]'in Sait Faik üzerine görüşleri].

"Ayak Üstü: Neden Böyle Yazıyorsunuz?", No: 4, 15 Ekim 1952, s: 2, [Yaşar Kemal ve Reşat Enis [Aygen]'in yanıtları]; No: 5, 1 Kasım 1952, s: 2, [Orhan Kemal, Orhan Hançerlioğlu, Metin Eloğlu ve Talip Apaydın'ın yanıtları]; No: 6, 15 Kasım 1952, s: 2, [Şükran Kurdakul ve A. Kadir'in yanıtları]; No: 7, 1 Aralık 1952, ss: 2-3, [A. Kadir, Samim Kocagöz ve Rıfat Ilgaz'ın yanıtları].

Aybar, Mehmet Ali; Bkz: Tahsin Hüsnü.

Aytekin, H.; "Vûs'at O. Bener'in *Dost*'u", No 9, 1 Ocak 1953, s: 3, [kitap tanıtma].

Baykurt, Fakir; "Yazıda Kestirmelik", No: 4, 15 Ekim 1952, s: 3, [deneme].

Beraber; "Yeni Değerler Belirince", No: 1, 1 Eylül 1952, ss: 1, 3.

Beraber; "Sanatın Faydası Konuşulurken", No: 4, 15 Ekim 1952, ss: 1, 4.

Beraber; "Üniversite Açılırken", No: 5, 1 Kasım 1952, ss: 1-2.

Bernald (Prof.); "İnsanlık Çıkmazda Değildir/İnsanlık Çıkmazda mıdır?", (çev: Erol Güney), No: 3, 1 Ekim 1952, ss: 1, 3.

Buğu, Semih; "Olaylar-Notlar: Hikâyenin Yapısı Değişti mi?", No: 4, 15 Ekim 1952, s: 3.

Caldwell, Erskine; "Kız Çocuk", (çev: Çetin Özek), No: 3, 1 Ekim 1952, s: 4, [hikâye].

Ceyhan, Ahmet; "Yazarın Düşünme Yolu", No: 3, 1 Ekim 1952, s: 2.

Cilvanalı, Nazlı; "Yeni Baştan Olacağa Benziyor", No: 4, 15 Ekim 1952, s: 4, [şiir].

Cilvanalı, Nazlı; "Yaşamak Lâzımdı", No: 6, 15 Kasım 1952, s: 2, [şiir].

Çubukçu, Orhan; "Tekerlek-Aşk ve Satıcı", No: 3, 1 Ekim 1952, s: 3, [hikâye].

Danışman, Bedrettin; ""Oyalı Yazma", No 9, 1 Ocak 1953, s: 4, [şiir].

Dilligil, Avni; "Sinemacılığımız Neden Gelişmemiştir? Nasıl Gelişir?", No 9, 1 Ocak 1953, ss: 2,4.

Doyran, Turhan; "Fransız Sinemasının Başarısı/Venedik Festivali Münasebetiyle", No: 4, 15 Ekim 1952, s: 2.

Doyran, Turhan; "Gitmek", No: 5, 1 Kasım 1952, s: 2, [şiir].

Doyran, Turhan; "Dört Olay", No: 6, 15 Kasım 1952, s: 3, [Fransız sinema ve tiyatrosunun güncel olayları].

Doyran, Turhan; "Gaston Baty ve Modern Tiyatro", No: 7, 1 Aralık 1952, s: 2.

Doyran, Turhan; "Sobaharda O veya O Sonbaharda", No 9, 1 Ocak 1953, s: 3, [şiir].

Eluard, Paul; "Karartma", (çev: S. Eyüboğlu), No: 8, 15 Aralık 1952, s: 1, [şiir, İhsan İncesu'nun deseni ile, *Tercüme* dergisinden alıntı].

Eluard, Paul; "Gabriel Peri", (çev: Can Yücel), No: 8, 15 Aralık 1952, s: 4, [şiir, sanatçının bir fotoğrafı ile].

Eluard, Paul; "Goran Kovatcitch'in Mezarı", (çev: S. Şendil), No: 8, 15 Aralık 1952, s: 4, [şiir].

Beraber

SANATIN FAYDASI KONUŞULURKEN

METİN ERKSANLA KONUŞMA

Beraber

Karaölüm Çetesi

940daki tasviye tartışmasının gerçek mahiyeti nedir?

Beraber'in Metin Erksan'ın "Karanlık Dünya/Aşık Veysel'in Hayatı" filminden bir kare yayınlanan 4. sayısı ile Beraber'de çizgisi görünen tek sanatçı İhsan İncesu'nun bir deseninin yayınlandığı 6. sayının kapakları

Erişçi, Lütfü; "Türkiye'de Tercüme Hareketleri Hakkında Notlar", No: 1, 1 Eylül 1952, ss: 1, 4.

Erişçi, Lütfü; "940'daki Tasviye Tartışmasının Gerçek Mahiyeti Nedir?", No: 6, 15 Kasım 1952, ss: 1-2, [CHP'nin 1940'larda halkevlerinde uyguladığı politikanın eleştirisi].

Erksan, Metin; "Halk Şairi Kimdir?", No 9, 1 Ocak 1953, s: 2, [M. Erksan'ın 'Aşık Veysel' filmi üzerine İlhan Başgöz'ün eleştirilerine yanıt].

Esat Ahmet; "N. Ataç'ın *Sözden Söze*'si", No: 8, 15 Aralık 1952, s: 3, [kitap eleştirisi].

Fast, Howard; "Zenci Dr. Jeff Jackson", (çev: Şadi Bayraktar), No: 2, 15 Eylül 1952, s: 3, [Yazarın *Freedom Road* adlı romanından bir bölüm/bir desenle birlikte].

Fethi Naci; Bkz: Oktay Deniz

Fi. Gü.; "Olaylar-Notlar: Dergiler [Hüsamettin Bozok tarafından yayınlanan *Yeditepe* dergisinin eleştirisi]" No: 2, 15 Eylül 1952, s: 4.

Gamarra, Pierre; "İspanya Çocuklarına Ninni", (çev: A. Kadir), No: 2, 15 Eylül 1952, s: 3, [şiir].

Gürkan, Turhan; "Artık Hayal Kuruyorum", No: 1, 1 Eylül 1952, s: 4, [şiir].

Hughes, Langston; "Bakır Tükrük Hokkası", (çev: A. Kadir), No: 6, 15 Kasım 1952, s: 3, [şiir].

Ilgaz, Rıfat; "Bilsem ki…", No: 3, 1 Ekim 1952, s: 1, [şiir].

Ilgaz, Rıfat; "Meryemin Reşit", No: 6, 15 Kasım 1952, s: 4, [şiir/İhsan İncesu'nun bir deseni ile].

Ilgaz, Rıfat; "Dışarda", No 9, 1 Ocak 1953, s: 3, [şiir, yakında çıkacak olan *Devam* kitabından].

Irgat, Cahit; "Prens", No: 5, 1 Kasım 1952, s: 4, [hikâye].

Irgat, Cahit; "Tiki Tak", No: 8, 15 Aralık 1952, s: 3, [şiir].

Irgat, Cahit; "Perişan", No 9, 1 Ocak 1953, s: 1, [şiir, bir desenle birlikte. Şairin *Ortalık* adlı kitabından alıntı].

İlhan, Attilâ; "Sinemacılığımız Neden Gelişmemiştir? Nasıl Gelişir?", No 9, 1 Ocak 1953, ss: 1-2.

"Jacques Janvier ile Konuşma", (röportaj: Kâmran S. Yüce), No: 8, 15 Aralık 1952, ss: 1-2, [tiyatro, sanatçının bir fotoğrafı ile].

Karacaoğlan; "…", No: 2, 15 Eylül 1952, s: 2, [başlıksız, daha önce yayınlanmamış bir şiir].

"Kıtlık", (çev: Veli İstırancalı), No: 5, 1 Kasım 1952, s: 2, [bir zenci halk türküsü].

Kocagöz, Samim; "Karaölüm Çetesi", No: 6, 15 Kasım 1952, ss: 1-2, [sinema, sosyoloji].

Koestler, Arthur; "İnsanlığın Çıkmazı/İnsanlık Çıkmazda mıdır?", (çev: Erol Güney), No: 3, 1 Ekim 1952, ss: 1, 4.

Köksal, Yaşar; "Bizim İller", No: 6, 15 Kasım 1952, s: 2, [şiir].

Kurdakul, Şükrân; "Karanlık Bastıktan Sonra", No: 3, 1 Ekim 1952, s: 2, [şiir].

Kurdakul, Şükran; "Küçük Hikâyeler", No 9, 1 Ocak 1953, s: 2, [şiir].

Kuteş, Nuri; "Yaşamak", No: 4, 15 Ekim 1952, s: 3, [şiir].

M.; "Goya", No: 2, 15 Eylül 1952, ss: 1-2.

"Metin Erksan'la Konuşma", No: 4, 15 Ekim 1952, ss: 1, 4.

Myers, Bernard S.; "Modern Sanatçı ve Toplum", No: 7, 1 Aralık 1952, ss: 1, 3.

Myers, Bernard S.; "Meksika Rönesansı", No: 8, 15 Aralık 1952, ss: 1, 3.

Myers, Bernard S.; "Diego Rivera/Modern Sanatçı ve Toplum", No 9, 1 Ocak 1953, ss: 3-4.

Ni. Bu.; "Olaylar-Notlar: Musikî-Resim [Fikret Otyam'ın sergisi üzerine]", No: 2, 15 Eylül 1952, s: 4, [anekdotlar].

Nihat Buruşuk; "Sinema-Musikî", No: 3, 1 Ekim 1952, s: 2.

Nihat Buruşuk; "Memleketimizde Musiki Yayılıyor mu?", No: 8, 15 Aralık 1952, s: 2.

Nihat Buruşuk; "Folklor Züppeliği", No 9, 1 Ocak 1953, s: 1.

Oktay Deniz; "Sanatta İyimserlik", No: 2, 15 Eylül 1952, s: 1.

Oktay Deniz; "Bilim Düşüncesi", No: 3, 1 Ekim 1952, ss: 1-2.

Oktay Deniz; "Olaylar-Notlar: Dergiler", No: 5, 1 Kasım 1952, s: 3, [*Beraber*'in 2. sayısındaki 'Sanatta İyimserlik' yazısı üzerine Adnan Benk'in *Küçük Dergi*'de yayınlanan yazısının eleştirisi].

"Olaylar-Notlar: Dergiler [*Seçilmiş Hikâyeler* dergisinin eleştirisi] - Tiyatro", No: 3, 1 Ekim 1952, s: 3.

"Olaylar-Notlar: Tiyatro [Avni Dilligil üzerine görüşler]", No: 4, 15 Ekim 1952, ss: 3-4.

"Olaylar", No 9, 1 Ocak 1953, s: 3, [Avni Dilligil'in kurduğu tiyatro üzerine].

Onger, Fahir; "Sadri Ertem", No: 1, 1 Eylül 1952, s: 2, [eleştiri].

Onger, Fahir; "Yaşar Kemal'in *Sarı Sıcak*'ı", No: 7, 1 Aralık 1952, s: 3, [kitap tanıtma].

Orhan Kemal; "Bereketli Topraklar Üzerinde, No: 1, 1 Eylül 1952, s: 4, [aynı adlı romandan bir bölüm].

Orhan Kemal; "Doğum", No: 6, 15 Kasım 1952, s: 4, [hikâye].

"Orhan Veli İçin", No: 7, 1 Aralık 1952, s: 3, [şairin üç şiiri ve bir desen].

Özek, Metin; Bkz: Nihat Buruşuk, Ni. Bu.

Özer, N.; "En Güzel On Film", No: 1, 1 Eylül 1952, s: 3, [sinema].

Özer, N.; "Sinemada Formalisme", No: 5, 1 Kasım 1952, ss: 1-2.

Pagnol, Marcel; "Sinema-Tiyatro", (çev: Metin Erksan), No: 5, 1 Kasım 1952, s: 2.

Prévert, Jacques; "Sardalyacı Kadınların Türküsü", (çev: Can Yücel), No: 3, 1 Ekim 1952, s: 3, [şiir].

Prévert, Jacques; "Barbara", (çev: Vildan Aksu), No: 4, 15 Ekim 1952, s: 2, [şiir].

Soran, Sabri; "Nuriler", No 9, 1 Ocak 1953, s: 4, [hikâye].

Steinbeck, John; "Kahvaltı", (çev: Aydın Z. Bill), No: 5, 1 Kasım 1952, s: 4, [*Gazap Üzümleri* yazılırken tutulan, ancak romanda yayınlanmayan notlardan bir bölüm].

Tahsin Hüsnü; "Zararlı Toplum Kuvvetleriyle Savaş Bir Gün Bitecek mi?", No: 7, 1 Aralık 1952, s: 1.

Tarus, İlhan; "Gençliği İstismar Eden Edebiyat Mecmuaları", No: 5, 1 Kasım 1952, ss: 3-4, [Bu yazı Ankara'da çıkan *Politika* ve *Millet* gazetelerinde de yayınlanmıştır].

Tarus, İlhan; "Bir Mektup", No: 7, 1 Aralık 1952, s: 3, [5. sayıdaki makalesinin neden başka yerlerde de yayınlandığının izahı].

"Tenkit Üzerine", (çev: Fikret Güney), No: 1, 1 Eylül 1952, s: 1.

Toprak, Ö. F; "Haber Aldığım Akşam", No: 3, 1 Ekim 1952, s: 4, [şiir].

Toprak, Ö. F.; "Benim Sarı Başağım", No: 6, 15 Kasım 1952, s: 2, [şiir].

Toprak, Ö. F.; "Gölgeler/Ankara'da Tiyatro", No: 8, 15 Aralık 1952, s: 2.

Tuncer, Cengiz; "Memleket Meseleleri Etrafında Bebiçaya Budalaca Mektuplar", No: 2, 15 Eylül 1952, s: 4, [şiir].

Tuncer, Cengiz; "Hikâye", No: 8, 15 Aralık 1952, s: 2, [şiir].

Yalazkan, İsmet; "Yıl Yarası", No: 3, 1 Ekim 1952, s: 3, [şiir].

Yalazkan, İsmet; "Munzur Dağı", No: 7, 1 Aralık 1952, s: 2, [şiir].

Yalazkan, İsmet; "Derinde", No 9, 1 Ocak 1953, s: 2, [şiir].

Yaşar Kemal; "Köye Dönerken", No: 2, 15 Eylül 1952, s: 4, [Bu metin *Memetle Memet* romanından alıntı olarak tanıtılır, ancak bir hikâye olarak *Sarı Sıcak* (1956) kitabının ilk baskısında yayınlanır].

Yazıkuşu, N.; "Alişim", No: 4, 15 Ekim 1952, s: 3, [şiir].

Yücel, Can; "Edebiyat Kırkpınarı", No: 4, 15 Ekim 1952, ss: 1, 4, [polemik].

Yücel, Tahsin; "Mektup", No: 4, 15 Ekim 1952, s: 4, [hikâye].

Yücel, Tahsin; "Güdümlü Sanat", No: 6, 15 Kasım 1952, ss: 1, 4, [Nurullah Ataç'ın eleştirisi].

Yücel, Tahsin; "Sinema", No: 7, 1 Aralık 1952, s: 4, [hikâye].

Ziya Metin; "Köy Filmi", No: 6, 15 Kasım 1952, s: 3, [deneme].

Ziya Metin; "Oyun Yazarlığı", No: 8, 15 Aralık 1952, s: 3.

Ek: 1

Bilim Düşüncesi

Oktay Deniz [Fethi Naci]

1. İnsanların devamlı bir oluş halinde bulunan dünya ve yurt gerçeklerini anlayabilmeleri, toplum meseleleri karşısında doğru bir durum alabilmeleri ancak bilim düşüncesiyle mümkündür, diyoruz. Bunun için peşin hükümlerden sıyrılmalı, gerçeklere bağlanmalıyız, diyoruz. Bunu ilk defa biz söylemiyoruz. İleri bir topluluk haline gelmenin müsbet bilgi yoluna girmekle mümkün olacağı Tanzimat'tan beri söyleniyor. Ama nedir bu bilim düşüncesi? Onun da sahtesi, gerçeği var mı? Rotatiflerin, baskı makinelerinin durmadan yalan söylediği, okullara din dersleri konulup üniversitelerde İlâhiyat Fakülteleri açıldığı, kitaplıklardan kitapların kaldırıldığı, bazı eğitim kurumlarının gayelerinden uzaklaştırıldığı bir zamanda insan bunu ister istemez soruyor ve düşünüyor; yüksek öğretim yapabilecek çağda olan gençlerinin ancak yüzde bire yakın bir kısmı üniversitelerde, yüksek okullarda okuyan şu fakir, şu geri, şu müsbet bilgi ile aydınlanmış kafaların devrimci müdahalelerini bekleyen memleketimizde bu gençlik azınlığı bilim düşüncesini benimseyebiliyor mu? Yoksa yanlış, sathî, devrini tamamlamış, değersiz fikirlerle oyalanarak gerçek düşünce ile, ilmî bilgi ile temasa gelmelerine engel mi olunuyor?

2. Bilim düşüncesi diye önümüze sürülenlerin çoğu sahte, yanlış, değersiz fikirler. Fikir piyasasını tekellerinde tutanlar, batının 'eski'sini 'yeni' diye sunan bir yığın 'eskiler alayımcı'.

Sahte bilim düşüncesini ayırdedebilmek için onun bazı özellikleri üzerinde durmak gerek.

a) Sahte bilim düşüncesi, toplum içinde devamlı bir gelişme, bir değişme görmek istemez. Yaşadığı toplumu mutlak, ebedî bir duruma varmış gibi gösterir. Toplum yapısında bazı bozukluklar olduğunu görürse de bunların giderilerek asıl yapının muhafaza edileceğine, değişmeden kalacağına inanır. Meselâ, kapitalizmin mahsulü olan ekonomik krizlere, bu düzen muhafaza edilerek çare aranır

b) Objektif görüş diye ileri sürülen bu düşünüş tarzının önemli bir özelliği, olayların incelenmesi ve izahı işinin mücerret bir tarzda yapılmasıdır. Hayatî meselelere pratik çareler bulmaktan çok, ideolojik meselelere ideolojik çareler aranır. İnsanları maddî ve dünyevî menfaatlerinden, kurulu sosyal münasebetlere karşı mücadelelerinden çevirmek, fikirlerin mücerret dünyasına çekmek istenir. Objektivist metodolojinin mücerret karakteri, belli bir zümrenin zihniyetini gizlemeye yarar, toplumda mevcut gerçek zıddiyetlerin anlaşılmasına mâni olur.

c) Bu görüşün mücerret karakterine bağlı ikinci bir özelliği de 'sınıflar-üstü' olmak iddiasıdır.

ç) Sahte bilim düşüncesinin özelliklerinden biri de şudur: Bilim, yalnız toplumun geçmişi ve bu günkü durumu hakkında konuşmalıdır; toplumun genel inkişaf ve hareket kanunlarını bularak toplumun değiştirilmesi yollarından bahsetmek 'ilmî falcılık'tan başka bir şey değildir. Ünlü bir sosyoloji profesörümüz '… vâkıa astronomide geleceği katiyetle kestirmek mümkün oluyor. Fakat me-

teorolojide bunun nisbeti çok azalıyor. Beşeri ilimlerde iş, büsbütün güçleşiyor…' diyordu. Amerikan Sosyoloji Cemiyeti Başkanı Landberg de 'Beşeri İlimlerde Ne yapmalı?' adlı makalesinde bilimin istikbali sonda etmemesini, bunu denemesinin boş olduğunu söyler. İlmî bilgi korkusunun bir belirtisi de budur.

Sosyal ilimler tahsil edenler, bilhassa hukuk ve iktisat fakülteleri öğrencileri, kendilerine 'ilmî eser' diye sunulan kitapları bir de bu ölçülere vurarak okurlarsa, bir takım yeni gerçeklere varacaklardır, sanıyorum.

3. Sahte bilim düşüncesi ile toplumun bağlarını inceleyince bu düşünüş tarzını doğuran sebepleri, bu düşünüş tarzının gayesini kolaylıkla anlıyoruz.

Göçmek üzere olan bir sistemin müdâfileri, tarihsel gelişmenin kanunlariyle kendi menfaatleri arasında genişleyen uçurumu görerek, kendi üstün durumlarını mümkün olduğu kadar çok devam ettirebilmek için, gerçeği tahrif ediyor veya kendi menfaatlerine, kendi özleyişlerine uygun bir şekilde güzel göstermeye çalışıyor. Bunun için bir 'objektiflik' bahanesi uyduruluyor. Oysaki 'objektiflik' maskesi altında yapılan şey, uyanan, dostu düşmanı ayırmaya başlayan, gerçek menfaatlerinin şuuruna varan halka, kendi görüşlerini kabul ettirerek onu doğru yoldan çevirmek, kendi sömürme siyasetlerinin değişmez, ebedî ve mutlak olduğuna inandırmak, böylece inkılâpçı kitleleri kendi gerçek menfaatleri için mücadeleden vazgeçirmektir. Göçmek üzere olan bu sistemin müdafileri ilmî bilgiden korkuyorlar; çünkü o köhne bir ekonomi düzeninin çöküş kanununun ve halkın kaçınılmaz zaferinin bilgisini ihtiva ediyor.

4. Bilim düşüncesi dediğimiz zaman şüphesiz bu sahte bilim düşüncesini kastetmiyoruz.

Toplum içindeki durumu itibarile halkın ekonomik ve sosyal realiteyi tam ve doğru olarak tanımakta, 'toprağa yerleşmekte' çok büyük menfaati vardır: Çünkü sosyal inkişafın kanunları halkın menfaatleriyle birlikte gider. Gerçek bilim düşüncesi, hayatın hareket ve inkişafının kanunlarını doğru bir tarzda anlamayı mümkün kılar. Ve böylece olayların yalnız halde değil aynı şekilde istikbalde de gidişi hakkında tam bir bilgi verir. Yalnız çağdaş bir dünya hakkında doğru bir bilgi verme vasıtası değil ayrıca bu dünyanın istihalesinin de aletidir; hareket için bir rehberdir. Çünkü dünyayı tanımak yetmez, asıl mesele onu değiştirmektedir.

İnsan-tabiat münasebetleri gibi insanın insanlarla olan münasebetleri de, yani sosyal münasebetler de mekanik değil; aktif, canlı, hareketli münasebetlerdir. Aynı zaruri münasebetler, zaruretleri içinde tanındıkları vakit, çehre değiştirirler, zarurî olmaktan çıkarlar. Tabiatır zarurî kanunları hakkındaki bilgi nasıl tabiatın teknik kullanılmasını mümkün kılmışsa aynı şekilde sosyal hayatın zarurî münasebetleri hakkındaki ilmî bilgi de sosyal münasebetlerin müessir bir şekilde istihalesini mümkün kılar. Bilgi kudret olur, hürriyet olur. Bizim savunduğumuz bilim düşüncesi ancak bir azınlığı ilgilendiren ve fikrî meselelere fikrî çareler bulan bir bilim düşüncesi değildir; hareketle düşüncenin yekvücut olması için, hayati meselelere pratik çareler bulmak için uğraşan bir bilim düşüncesidir.

Böyle bir bilim düşüncesidir ki insanın bütünlüğünü gerçekleştirir: Aynı insan hem filozof hem militan, aynı insan hem iktisatçı hem mücahit, aynı insan hem sanatçı hem organizatördür.

Bilim düşüncesinden anladığımız, bilim düşüncesinden beklediğimiz budur.

Ek: 2

Bazı Yazarlar Üzerine Notlar

Turhan Doyran: (Ankara/1926-2004) Ankara Atatürk Lisesi'nden mezun oldu. Bir süre Ankara Üniv. Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi'ne devam etti. Ancak, öğrenimini yarıda bırakıp Fransa'ya gitti, Grenoble Üniversitesi'nde sinema ve tiyatro üzerine eğitim aldı; resim ve fotoğraf sanatı ile ilgilendi. Tiyatro ve sinema üzerine yazıları *Kaynak*, *Yeditepe*, *Varlık* ve *Yenilik* gibi dergilerde yayınlandı. *Şiirle*r (1955), *Şehir* (1959), *Geçilmez* (1962), *Ağaç* (1967), *Yol* ve *Ayna* (1975), *Buluttan Önce Yağmur* (1986) adlı kitapları bulunmaktadır.

Metin Özek: (?-İstanbul/2010) İstanbul Üniv. Tıp Fakültesi'nde okudu. Nöroloji ve psikiyatri dalında ihtisas yaptı. Bir süre Almanya'da bilimsel araştırmalara katıldı. "Demokrasi ve insan hakları savunucusu" olarak 1977'de Barış Derneği'nin kurucuları arasında yer aldı. 12 Eylül darbesinden sonra yargılandı. Çeşitli dergilerdeki yazılarında "Nihat Buruşuk" mahlasını kullandı.

Kaynakça

Çetin, Nurullah; *Takma-Müstear İsimler Sözlüğü*, Edebiyat Otağı yay., Ankara-2006.

Fethi Naci; *"Dünya Bir Gölgeliktir"*, YKY yay., İstanbul-2002.

Günyol, Vedat; *Sanat ve Edebiyat Dergileri*, Alan Yayıncılık yay., İstanbul-1986.

Kurdakul, Şükran; *Cezaevinden Babıali'ye, Babıali'den TİP'e*, Evrensel Basım Yayın yay., İstanbul-2003.

Seyda, Mehmet; *Edebiyat Dostları*, Kitaş yay., İstanbul-1970.

Varlık, M. Bülent Varlık; *1940'ların Dergileri*, c: I, Sosyal Tarih yay., İstanbul-2020.

Yıldırım, Tahsin; *Edebiyatımızda Müstear İsimler*, Selis Kitaplar yay., İstanbul-2006.

Öz: *Beraber*, *Yeryüzü* dergisinin kapanmasından sonra onun devamı olarak İstanbul'da yayınlanmış bir dergidir. Genellikle "sol" eğilimli yazarların çalışmalarının yayınlandığı dergi, 9 sayı yayınlanmış ve polisin matbaacılara yaptığı baskılar sonucu kapanmıştır.

Anahtar Sözcükler: *Beraber*, Metin Özek, sosyalist basın, 1940 kuşağı, basın tarihi

Beraber (Istanbul/1952-1953)

Abstract: *Beraber* was published in Istanbul as successor to *Yeryüzü* after the journal had been shut down. Contributed mostly by authors with "leftist" inclinations, the journal was discontinued after nine issues due to the police oppression on the printing houses.

Keywords: *Beraber*, Metin Özek, socialist press, 1940 generation, press history

Beraber

BU SAYIDA

Tahsin HÜSNÜ, A. KADIR, İhsan İNCESU, Samim KOCAGÖZ, Rıfat ILGAZ, İsmet YALAZKAN, Turhan DOYRAN, Fahir ONGER, İlhan TARUS, Tahsin YÜCEL, Ahmet OKTAY

SAYI : 7 — 1 ARALIK 1952 — 20 KURUŞ

Zararlı Toplum kuvvetleriyle savaş bir gün bitecek mi?

SAYIN BAŞYAZAR,

BERABER gazetesinin 15 Ekim 1952 günlü sayısındaki «Sanatın faydası konuşulurken» başlıklı yazınızı yeni gördüm. Cevabım bu yüzden gecikti. Müsaadenizle önce meseleyi okuyucularımıza hatırlatayım:

YEDİTEPE'de faydalı sanata dair bir yazım çıkmıştı. Bunda, sanatın bizi, bir bakıma tıpkı bilim gibi, tabiat kuvvetleriyle zararlı toplum kuvvetlerinin esiri olmaktan kurtardığı için ve kurtardığı kadar faydalı olduğunu; daha tabakalaşmamış ilkel toplumlarda sanatın bu görevini açıkça gördüğümüzü; çağımız toplumlarında bunu bu kadar açıkça göremiyorsak, bunun türlü sebepleri bulunduğunu; fakat sanatın toplumdaki yeri ve görevinin bugün de asla değişmediğini; ve tabiat kuvvetleriyle zararlı toplum kuvvetlerine karşı savaşıldığı müddetçe, yani yeryüzünde insanlar yaşadıkça değişmiyeceğini yazmıştım.

BERABER'in sayın Başyazarı bu son noktaya takılmış. Diyorlar ki: «Yer yüzünde insanlar yaşadıkça zararlı toplum kuvvetlerine karşı savaşılacaktır demek, yeryüzünde insanlar yaşadıkça zararlı toplum kuvvetleri mevcut olacak demektir. Zararlı toplum kuvvetlerinin esirliğinden kurtulamıyacağız demektir. O halde sanatın faydasına ne lüzum var? Zararlı toplum kuvvetleri belirli tarihi, sosyal, ekonomik şartlar içinde mevcuttur; onları ayakta tutan belirli ekonomik temellerdir. Bu temeller ortadan kalkınca onlar da tarih sahnesinden çekilirler. Şimdiye kadar tarih sahnesinden çekilen her zararlı toplum kuvvetinin yerini bir yenisi alıyordu. Ama bu defa toplumlar, gelişmelerine engel olan bu zararlı kuvvetlerden tamamiyle kurtulacaklardır.»

Sayın Başyazar,

Bilindiği gibi, tarihsel gelişme seyirleri içinde toplumları bir merhaleden ötekine geçiren asıl âmil, istihsal tarzında olagelen değişmelerdir. (Asıl âmil diyorum, çünkü daha toplumun temeli değişmeden ortaya çıkan ve yarınki temelin müjdecisi olan yeni fikirlerle, bunları gerçekleştirmek için yürütülen savaşların, tarihsel gelişmeyi çabuklaştırmak bakımından oynadıkları önemli rolü de unutmamak gerek.) İstihsal tarzındaki değişmeler, önce istihsal kuvvetlerinde kendini gösterir. Yeni araçlar, yeni teknikler çıkar. Bunlar insanlardan yeni melekeler, yeni bilgiler, yeni çalışma usulleri ister. O da olur. Mevcut istihsal münasebetleri ise, bu değişikliklere uymaz. İstihsal kuvvetlerinin gelişmesine engel olurlar. Yani zararlı toplum kuvvetleri haline gelirler. Fakat bu çatışma mutlaka istihsal kuvvetlerinin zaferiyle sonuçlanır. Değişen istihsal kuvvetlerine uyan, yeni istihsal münasebetleri kurulur. (Çünkü istihsal tarzının bu çatışan, fakat birbirinden ayrılmaz iki unsuru içinde, hareketli olanı istihsal kuvvetleri, âtıl olanı da istihsal münasebetleridir. Ve hareketli olanın, hareketsiz olanı sürüklemesi mukadderdir.) Toplumun artık yeni bir temeli vardır. Bu temel üzerine yeni bir hukuk ve politika düzeni, yeni bir felsefe, yeni bir ahlâk, yeni bir edebiyat ve sanat, hulâsa yeni ideolojiler oturacaktır. Artık yeni bir tarih merhalesine ulaşılmıştır. Ancak bütün bunlar olup biterken, istihsal kuvvetleri yerinde saymaz. Değişmekte ve gelişmekte devam ederler ve bir zaman gelir ki, istihsal münasebetleri, istihsal kuvvetlerinin gelişmesine gene engel olmağa başlar. İstihsal münasebetlerinin, istihsal kuvvetlerine yeniden uydurulması zaruri olur. Bu, sonu olmıyan bir kovalamaca, bitmiyen bir bayrak yarışıdır.

İstihsal münasebetleri, durmadan değişip gelişen istihsal kuvvetlerine er geç mutlaka uyacak; ama durmadan değişip gelişen istihsal kuvvetleri de, bu ayarlamayı her seferinde mutlaka bozacaktır. Denilebilir ki, toplumların hayatında değişmez tek kanun budur. Ve ayarlama işi, ister istemez istihsal kuvvetlerinde değişmeler olduktan sonra yapılacağı için, toplumlar, yarın ulaşacakları tarih merhalesinde de, gelişmelerini zaman zaman frenleyen, hiç değilse frenlemek istidadı gösteren, geri kalmış istihsal münasebetlerinin, yani zararlı olmağa başlamış kuvvetlerin etkisini duyacaklardır.

Yalnız şu var ki, bugünkü çatışmadan yeni bir merhaleye geçen toplumlarda, öldürücü etkileri olan toplum kuvvetleri, bir daha geri gelmemek üzere tarih sahnesinden silinecekleri için, zamanımızın maddi ve mânevi en korkunç âfet ve sefaletleri de artık ortadan kalkacaktır. Bu bir. İkincisi, istihsal münasebetlerinin ayarlanması işi, artık tamamiyle insanların şuurlu isteklerine kalmış ve bugünkü ile kıyaslanamıyacak kadar kolay başarılan bir iş olacağı için, zararlı kuvvetlerin zararı da, ömrü de gittikçe azalacaktır. Ama işte o kadar. Toplumların hayatında, otobüslerinki gibi bir sondurak yok, sayın Başyazar.

Şu halde, yarın yeni bir merhaleye ulaşacak toplumlarda, ne tabiat kuvvetleriyle, ne de zararlı toplum kuvvetleriyle, (isterseniz buna zararlı olmak istidadı gösteren toplum kuvvetleriyle diyelim,) savaş eksik olmıyacağına göre, (bu savaşın alacağı şekil ne olursa olsun,) sanat, bu savaşlara katılarak faydalı olmakta devam edecektir. Zaten, sanat başka türlü nasıl gelişebilir? Nasıl ilerler? Sanatta ilerleme önce bir muhteva meselesi olduğu için, realitedeki çatışmalara gerçekçi sanatın ilgisiz kalması düşünülemez.

Sayın Başyazar,

Bu yazıya son verirken sizi temin ederim ki, «toplumların gelişme seyrinden de, dünyadan da bihaber» olmamağa çalışıyorum.

Derin saygılarımı ve dostça duygularımı lütfen kabul buyurunuz.

Tahsin HÜSNÜ

Modern Sanatçı ve Toplum

Texas Üniversitesi Sanat Tarihi Misafir Profesörü
Bernard S. MYERS

Aşağıdaki yazı, yazarın «Oluş Halinde Modern Sanat» (Modern Art in The Making) adlı kitabının son kısmından kısaltılarak alınmıştır.

Yazar: «Günümüzde sanat, her zamankinden çok, eğitim görmüş bir azınlığın; kendilerini meşgul etmek, anlamak sıkıntısına katlanmak için boş vakit bulabilenlerin malı olmuştur.» diyerek sanatın bir zaman için de olsa halk kitlelerine geniş çapta inebildiği Mexica'daki durum ile A. B. Devletlerinde hükûmetin sanata yaptığı bir yardım denemesini inceliyor. Bu iki misal arasında yapacağımız karşılaştırmalarda bizim için alınacak kıymetli dersler vardır.

FEODAL toplumla birlikte, sanatın en iyi ve en eski müşterisi olan kilise, krallık ve zadegân da ortadan kalktı. Modern sanat hakkında anlatacaklarımız bu noktadan başlar. O zamandanberi sanatçı yeni ve çok daha müşkülpesent bir müşterinin merhametine sığınarak yanlış yollarda dolaştı. Orta tabakanın kendine güveni seleflerininkinden daha az olduğu için, onlardan çok daha fazla muhafazakâr olmak zorundaydı. Geçmişin kurulu üslûplarına ölesiye sarılan bu tabaka, her çeşit yeniliği şiddetle reddetti. Finans çevrelerinde ve hükûmetteki orta tabaka liderlerinin bu huzursuzluğu; yeni fikirleri sanatkârca olsun olmasın çok şüpheli bulan, kendilerine paralel bir siyasi muhafazakârlıkla birleşmişti. Gerçekten sanat liberalizmi, az zamanda siyasi liberalizmle aynı mânaya gelir oldu.

XVIII. asrın sonunda Fransanın içinde yaşadığı tahrik edici çağı ifadeye çalışan devrim sonrası sanatçısı az zamanda otoritelerin, akademilerin, resmi salonların ve kurulu düzenin diğer sembollerinin pisliklerine bulaştı. Daha önceki yüzyıllarda sanat üslûpları, o devrelerin ihtiyacına karşılık olarak gelişmişken, XIX. yüzyıl sanatı çağa karşı bir reaksion olarak inkişaf etti. Bununla beraber **Gericault** ve **Delacroix** gibi kimselerin sanatı, resmen kabul edilmiş akademik ölçülere bağlanmayı reddederken, çağın sanatı hâlâ gelenekçi üslûpları aksettiriyordu. Az çok anlaşılabilir olmakla beraber bu sanat makbul değildir.

Delacroix'den Barbizon'a kadar olan romantik gelişme boyunca muhafazakâr [illegible] rın muhalefeti ile mutedil halk, çağın yeni ve ileri görüşlerini temsil eden ferdiyetçi fikirleri kabul edemedi. Hâlâ geçmişin sanatı üzerine kurulan **realizm** hareketi de aynı derecede kötü karşılandı; bayağılığı beğenilmedi, alelâdeyi tebcil etmesi ile alay edildi. XIX. asrın ortasına doğru sanat tamamen tecrit edilmişti. **Courbet** ve grubunun kendilerini savunmak için başkalarına yaptık-

(Sonu 3 de)

TEK BAŞIMA DÜŞÜNDÜĞÜM ŞARKILAR :

Çile

Bizim hiçbir hürriyetimiz yok,
Hiçbir hürriyetimiz;
Ne çalışmak, ne konuşmak, ne sevişmek.

Sen orda bağrına bas dur en büyük çileyi,
Ben burda en büyük çileyi dolduraym;
Ekmeğe muhtaç, hürriyete muhtaç, sana muhtaç.

Sen orda dalından koparılmış bir zerdali gibi dur.
Ben burda zerdalisiz bir dal gibi durayım.

A. Kadir

Büyük şair Paul Eluard'ın ölüm haberi geldiğinde derginiz baskıya verilmişti. O yüzden kendisinden bahsedemedik. Gelecek sayımızda şiirlerini ve onu anlatan yazıları bulacaksınız.

Tek Sayı Osmanlı Süreli Yayınları - 2

Musavver Karnaval'a
Dair

Bülent DANIŞOĞLU

Derginin adı süreli yayın kataloglarında bazen *Karnaval* bazen de *Musavver Karnaval* olarak geçiyor. Büyük ve gösterişli *Karnaval* başlığının üzerinde adeta gizli gibi çok küçük bir yazıyla *Musavver* yazılmasından kaynaklanıyor olabilir.

22 Eylül 1908 gününe tekabül eden 9 Eylül 1324 tarihinde ilk ve tek sayısı çıkan dergi dört sayfalık bir mizah dergisi. Fiyatı 20 para. Musavver olduğu belirtilmesine karşın ilk sayfasını kaplayan karikatür dışında resim yok.

Derginin uzun ömürlü olacağı düşüncesiyle, her hafta Salı günleri çıkacağı belirtilmiş. Avrupa'ya resimler sipariş edildiği, kağıt kalitesinin yükseltileceği açıklanmış. Kimsenin kişiliğiyle uğraşmayan, eğlenceli ve hoş yazılar gönderilmesini bekledikleri de bildirilmiş.

Karnaval'da, Meşrutiyetin ilanından hemen sonra yayınlandığı halde, o sıralar çıkan birçok dergiden farklı olarak siyasi yazılar yok. Sunuş yazısında ileride siyasi konulara da girileceği ima edilmekle birlikte, yayınlanan tek sayı siyasi yazılar içermiyor. Dergide mizahi hikayeler, nükteli kısa yazılar, bir şiir, bir tefrika ve çocuk bölümü var. Yazılardan bazıları imzasız. Bazılarında da Kedi, D. Abduş, Görmüş Geçirmiş gibi imzalar var. Tefrikaya İsmail Hayri imzası konmuş. İlk sayfasındaki Kanun-u Esasi'yi yücelten bir karikatürü kapağa koymakla birlikte, *Tanin*'le dalga geçen bir yazıya yer vermeleri İttihat Terakki'ye pek de hayranlık duymadıklarının işareti olabilir; ama yalnızca tanin/tanen'le *Tanin* arasında kelime oyunu söz konusu olma ihtimali de var.

Arap, Yunan, Ermeni, Latin harfleriyle kitaplar ve süreli yayınlar basan, dönemin önemli matbaalarından Artin Asaduryan Matbaası'nda basılmış. Yayıncı-

nın adı Abdülkadir. *Erdem İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi*'nin 71-72. sayısında Osman Özen ve Kemalettin Kuzucu tarafından yazılan "Türk Basın Tarihinde Artin Asaduryan Matbaası ve Matbaada Basılan Süreli Yayınlar" başlıklı yazıda[1], "İstanbul Kütüphaneleri Arap Harfli Türkçe Süreli Yayınlar Toplu Katalogu" kaynak gösterilerek, derginin sahibinin 'Enver' olduğu belirtiliyor.[2] Elimizdeki nüshada böyle bir bilgi mevcut değil.

Musavver Karnaval **Dergisi Çevrimyazı Metin**

Karnaval

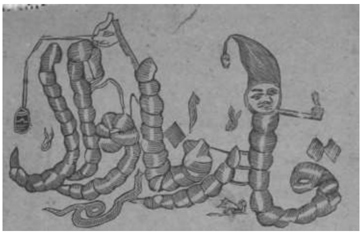

Şahsiyetten âri, mudhik ve güzel hikayeler, musahabeler
ma'al-memnuniyetle kabul ve derc olunur

Numara 1 | 9 Eylül 1324 - Salı | Nüshası 20 para

[Yılanın üstünde: Kanun-i Esasiye'den evvel memalik-i Osmaniye / Maymunun üstünde: Rus]

[1] *Erdem*, 2017, Sayı: 71-72, s. 117-138.

[2] Hasan Duman kataloğunda *Karnaval* ve *Musavver Karnaval* adlarıyla iki girişi (madde 1101 ve 1500) bulunan süreli yayının iki girişte de sahibinin 'Enver' olduğu yazılmıştır; bkz. Hasan Duman (2000), *Osmanlı-Türk Süreli Yayınları ve Gazeteleri (1828-1928), Ottoman-Turkish Serials and Newspapers*, Ankara: Enformasyon ve Dökümantasyon Hizmetleri Vakfı, Kültür Bakanlığı, Cilt I.

Kariin-i Kirama

Avrupa'ya sipariş edilen resimler vesaire gelinceye kadar Karnaval'ın münderecatını elden geldiği kadar ıslaha çalışacağız. Şimdilik dört sayfadan ibaret ve resimli olarak haftada bir defa Salı günleri neşredileceğimiz gibi şahsiyet ile uğraşmaktan katiyen ictinab edeceğiz. Terakki-i memlekete dair hoş hikayeler, letaif, ahlaki hikayeler, tefrika-i edebi hoş manzum ve mensur parçalar, musahabeler yazacağız. Bu tayin ettiğimiz meslek dairesinde gönderilecek zeyller maa'l-memnuniye kabul ve derc edilecektir. Kağıdımız ileride daha ziyade ıslah edileceği gibi sayfalar da tezyid edilecek ve ara sıra siyasi resimler, resimden münderecatsız hikayeler konulacaktır.

Benim Şiirlerim

İki günlük açlığın asabıma verdiği rehavet-i mütekasilane ile, geceledğim bahçenin ceviz ağacı altında gözlerimi açarak zedelenmiş, yaralanmış, uçmaya gayri muktedir semiz bir kuş veya kelebeğin sukutuna müterakkıb saadet-i raziyemi, küçük hanımımı düşünüyorum. Ah bir haneyi, hatta bir mahalleyi tarumar eden, nice aileleri esbab-ı istirahatlerinden mahrum eden o harik-i hanman-suz beni içinde doğup büyüdüğüm, türlü türlü nimetlerine nail olduğum o muhterem aileden ayırdı. Evvelce gun-a-gun etime ile telziz-i dehan eder, müzeyyen koridorlarda, odalarda gezer, küçük hanımın odasına girer, onun bir istidad-ı fevkalade ve sanatkârane ile tertip ve tezyin ettiği o küçük laneyi ve dekolte gecelikle bir peri-i hüsn olan küçük hanımı müştakane seyrederken, tatlı ve nuşin bir söz (Ah Tekir): "Bir saatten beri niye böyle bi-hareket bakıyorsun?" der ve beni der-aguş ederdi. İşte o vakit ben, kalbimde açılan yaraların kanamasından korkarak onun o pür-aşk sinesinden tebaüd etmek, kaçmak isterdim. Çünkü ey hüsn-i sehhar senin kalbinin başka bir genç için çarptığını hissediyordum.

2 Eylül 324 Kedi

Beni Bir Aslan Yemişti

Bir salonda Münci Bey diyordu ki:

- Evet efendiler tekrar ediyorum, huzurunuzda bulunan bendeniz (Münci)yi vaktiyle bir aslan parçalayıp yemişti. Vaka sizin pek ziyade hayretinizi celb eder, bana da gayr-i sahih görünür lakin şu köşede oturan dostum beyaz sakallı doktor Servet Bey şahadet eder ve size ispat eder ki söylediğim yalan değil hakikattir.

Bundan on on bir sene mukaddem hizmet-i askeriyemi ikmal etmiş, bir zat-ı muhteremin himaye ve tavsiyesi sayesinde Fransız (Manuel) kumpanyası maiyet memurları arasına seyyah sıfatıyla duhule muvaffak olmuştum. Kıymettar kuş tüyleri ve nadide kuşlar füruhtuyla iştigal eden, Paris'in bu meşhur mağazası nadir kuşlar avlamak ve burada pek pahalı olan devekuşu tüylerini tedarik etmek için kürre-i arzın her kıtasına müteaddid seyyahlar gönderir.

İşte hizmetine girdiğim bu mağaza beni ilk defa olarak cemiyetimizde hazır bulunan doktor Servet Bey ile birlikte Afrika sevahiline göndermişti.

Güzel tüylü kuşları avlayacak, karatavuk nevinden göğsü altın sarısı renginde olan bir kuşu bulmaya gayret edecektik. Kumpanya bunun tüylerini şapkaları tezyin için istimal edecekti.

Servet Bey evvelleri Afrika'ya birçok defalar seyahat ettiği gibi Amerika-i Şimali ve Cenubi'yi dahi dolaşmıştı.

O mükemmel bir yolcu, ben acemi bir çıraktım. İkimiz Bordo'dan bir vapura râkiben hareket ederek Afrika sahilinde Gabon'a çıktık.

İbtida Afrika sahilinin rüesa-i zenciyesinden olan (بنى ده ?) kralını ziyarete gittik, bize dedi ki:

Oğullarım sizin aradığınız altın göğüslü kuşlar buralarda bulunmaz, daha içerilere nehrin mecrasını tutup dahil-i memlekete gidebildiğiniz kadar gitmelisiniz.

Bu malumata teşekkürler ederiz diyerek krala veda ettik. Gabon nehrinin mecra-ı aliyesine doğru kat-ı mesafe etmeye başladık.

Yolumuzun uzunluğu münasebetiyle rast geldiğimiz kasabalarda birkaç saat tevakkuf ediyor ve yine ilerliyorduk. Bu yerlerden hoşlanmak kabil değil. Etrafta bulunan bataklıkların neşrettiği fena kokular havayı ihlal ediyordu. Bundan başka gayet sık, geçilmek, derununda yürümek pek müşkül ormanlar bulunuyordu. Buralarda sakin akvam tembellikte ser-firazdırlar. Asla ziraat etmedikleri gibi birkaç günlük vasıta-i taayyüşlerini bir an tedarik etmeyi de akıllarına getirmezler yahut üşenirler. Buralarda yiyecek bulmaklığımız onlar gibi avcılık etmemize mütevakkıf.

Mekulatca pek fakir olduğumuz bir gün yanımızdan geçmekte olan bir Arap, çadırımızdan biraz ötede büyük bir sürü gördüğünü haber verdi.

Servet Bey ve ben hemen bunları aramaya şitab ettik. Yakında gördüm diyerek vahşi bizi aldatmıştı. Çünkü kayaların, bayırların üstünden atlayarak, kamışlar, sazlar arasından bataklıklar geçerek tam iki saat koşmadan hayvanlardan iz görmemiştik. Nihayet bulduğumuz sürü üç hayvandan ibaret olup bizden yüz metre ileride bulunuyordu. Dizlerimin üstüne oturarak nişan aldım. Tüfek patlar patlamaz hayvanlardan biri yere düştü. Diğerleri kaçtı. Zarar yok, tek ava da memnun olduk. Çünkü hayvan pek semiz ve bir buzağı kadar büyüktü. Bütün taşımak mümkün olamayacağından üç parçaya taksim ettik. İki parçasını biz alarak arkamıza astık. Kalan parçayı da bize refakat eden zenciye verdik. Böyle yüklü olduğumuz halde geri dönerek akşamın takarrübü cihetiyle çadırımıza bir an evvel vasıl olmak için süratle yürümeye başladık. Yolumuzun yarısında bir çimlikten geçerken dehşetli bir homurdanma işittik. Evet aslan idi, ibtida size bulunduğum mevkii güzelce anlatayım. Aslanı on adımlık bir mesafede ve ağaçların arasında gördüm. Bu kadar yakında bulunması ümidimi büsbütün salbetti. Bir sıçrayışta beni pençesine alacağı ve tabancamı istimale vakit bırakmayacağı hatırası zihnimi bulandırdı.

Bir şey düşünmeye vakit bulamadım. Homurdanarak aslan üzerime hücum edip beni yere sermiş, arkadan gelen Servet Bey de tüfeğini aslana doğru çevirmişti.

Yere düştüğüm vakit tabana kuvvet kaçan Servet Bey ile zenciyi son defa olarak görmüş ve ondan sonra akıl ve fikrimi kaybederek kendimden geçmiştim. Servet şüphesiz hayatımdan kat-ı ümid etmiş ve halâsımın çaresi olmadığını anlamıştı.

Ne kadar zaman böyle baygın bir halde kalmışım bilmiyorum. Nihayet yavaş yavaş iade-i hayat ettiğimi hissetmeye başladım. İbtida duçar olduğum halin ne olduğunu düşündüm. Ve bir müddet kalkıp kalkamayacağımı tecrübeye kalkıştım. Ettiğim hareket üzerine kulağıma boğuk bir homurdanma sedası geldi. Üzerimde bulunan cism-i sakil beni adeta yere mıhlamıştı. Aslan üzerimde yatıyordu.

Şu keşif her azamı birden titretti. Lakin bu hal canavarın beni diri diri yediğini müşahede ettiğim zaman kesb eylediğim hale nazaran hiç hükmünde idi. Kemiklerimin muhavvif hayvanın dişleri arasında çatır çatır kırıldığını işitiyor, kanımın boynumdan yanaklarımdan aktığını görüyordum. En garip ciheti vücudumda ziyade bir tazyikten başka eziyet, zahmet, ağrı, sızı hissetmiyordum. O vakit hatırıma safsata olarak dinlediğim efsaneler geldi. Derlerdi ki: Vahşi bir canavara lokma olan insanın vücudunu bir uyuşukluk istiab eder. Ve paralanıp yenirken ıstırap hissetmez. Her ne kadar etlerimin aslan dişleri arasında ezildiğini hissetmiyorsam da, beynim bir mengene altına alınmış gibi sıkılıyordu. Kendimde bayılma gibi bir hal duyuyordum, birkaç dakika sonra kendimi kaybettim.

İkinci defa gözümü açtığımda etrafı zulmet-i leyl istiab etmiş olduğunu ve bir takım zenciler ellerinde birer meşale olduğu halde etrafımda bir daire teşkil ederek durduklarını gördüm. Bu hali görünce cehennemde olduğuma şüphem kalmadı. Kendi kendime diyordum ki:

İlahi benim günahım bu kadar çok mu idi?

Başımı sağ tarafa çevirip Servet Bey'in çehresini ve bana bakarak, (Ah benim biçare kardeşim) diyerek ağladığını gördüm.

O vakit acaba ayağa kalkmaya muktedir olabilir miyim diye bir hareket ettim. Zahmetsizce iki ayağımın üstünde durdum. Ellerimle kollarımı, bacaklarımı, göğsümü, yanlarımı iyice muayene ettim. Bir tırnak yarasından başka bir şeye tesadüf etmediğim gibi hiçbir ağrı sızı da hissetmiyordum. Vakıa pek adi şey. Anlaşılmaz bir ciheti yok. Aslanın hücumunda yere yüz üstüne düşmüştüm. Aslan da beni yiyor zannıyla arkama asmış olduğum av etini kemal-i afiyetle parçalayıp yemişti.

Manzume-i Şekerperverane

1

Baklavadır zihnime bahş-i taravet eyleyen
Baklavadır zihnimi mali-i lezzet eyleyen
Pis boğaz olmak mıdır mecbur-u tab olmak heman?
Baklavadır vechimi daim-i pür-şetaret eyleyen

2

Cânım ol ekmek kadaif kalbimi tenşit eder
Başka lezzet bahşeder ezvakımı tefrit eder
Tel kadaif nerdesin? Yassı kadaif nerdedir
Üç birader bu çapkınlar dili taglit eder

3

Yaz günü ab-ı hayat efşan eder canım hoşaf
Hepsine olsun feda, buzlu o cananım hoşaf
Kase-i zerrin ile kaysı hoşafı başkadır
Rengine, hoş-buyine, her an kurban hoşaf

4

Hatırı kalsın mı (sütlaç)ın o da başka güzel?!
Hepsi dilber, hepsi peyker, her biri birine bedel
Yat yanında, hiç yeme süzme aşurenin gözüm
Hepsi velhasıl şekerdir hepsi de başka emel

Muktebesat

Çocuk Bahçesi

Refik sınıfın camını kırar, muallimin görmemesi için parçaları saklar. Sonra muallim sınıfa coğrafya dersini takrir ile Süveyş kanalından bahseder. Talebeyi isticvabda

- Refik, Süveyş kanalını kim yaptı, der.

Refik – (hala kırdığı camı düşünerek) Ben yapmadım hoca efendi…

Muallim – (hiddetle) Ben yapmadım ne demek?

Refik – (ağlayarak) Ben yapmadım ama bir daha yapmam.

Manzum

Pederin şimdi neredthough çapkın!

- Karşı hendek yanında işte bakın
Kocaman bir sürü inek yok mu
Onların hangisinde fes varsa o babam….
- Aferin hayvan oğlu

Karşıdan bir sürü inekle gelen
Bir fakir ihtiyara, mektepten
O dakika çıkan küçük kızlar
- Ne yaparsın ineklerin babası?
Dediler. İhtiyarın ince sesi:
- Çok şükür "kızlarım" cevap verdi.

D. Abduş

Mülatafa

Geçen gün karnı ağrıyan bir ihtiyar doktora müracaat eder. Doktor bir parça tanin ye der. Biçare ihtiyar gidip on para bir

Tanin alır, parça parça yemeye başlar. Bir parça koparır fayda görmez, bir parça daha bir parça daha derken koca Tanin'i yiyip karnı bütün kağıtla dolar. Bir parça daha bekleyip bir fayda görmeyince doktora koşup, doktor bey bir parça değil bütün Tanin'i yedim de bir fayda görmedim deyince, doktor öyle ise halis değilmiş derse de, biçarenin karnının ağrısı şiddet kesb ettiğinden, yeminler ederek halis Tanin idi beyim matbaadan aldım diye bağırmaya başlar.

Anadolu Köylerinde Bayram

Anadolu köylerinde bayram namazından çıkınca sizi samianı tırmalayıcı bir davul gümbürtüsü istikbal eder. Mahalle araları kırmızı, yeşil, mavi entarili kızlar ile püskülsüz kırmızı fesli, o gün ilk defa olarak giydiği şalvarını büke büke dizine kadar sıvamış, ellerinde bayrama mahsus yeni kestikleri söğüt sopaları olduğu halde sokaklarda birçok çocuklara rast gelirsiniz. Muhtarın evinden gelen inek seslerinden anlarsınız ki muhtarın oğlu Hasan o gün inekleri gütmeye gitmemiştir. Yürümenizde devam ederseniz sokakların kenarlarında, damların üzerinde kadınlar oturmuş lakaydane gelip geçenleri seyrediyorlar. Karşıda bir meydan vardır ki orada macuncular, bir ağızdan çıkarıp sokakları kaşıklarıyla celb-i istihaba çalışıyorlar, yakında iki salıncak var, birine erkek diğerine kız çocuklar biniyor. Biraz daha ilerlerseniz helvacıların çarşısına girersiniz. Dükkanların önleri türlü türlü şekillerde (sisam) susam helvaları, susam yağıyla yapılmış baklavalar, kadayıflar vesaire. İçeride beş altı köylü yere konulmuş müdevver bir tepsinin etrafına dizilmişler, helva yiyorlar. Diğer dükkanlarda yine aynı siyak üzere bir-iki sofra. Biraz daha ileride helvacıların sonuna geldiniz. Siz de bu köylülere karışarak bir köy bayramı yapmak arzusuyla helvacı dükkanına girersiniz. İşte orada tanıdıklarınızdan birkaçı bir tepsi baklavanın etrafına dizilmişler avuçluyorlar. Esselamünaleyküm, onlar beşi birden verdiğiniz selamı en evvel almak emeliyle şuruplu ellerini pembe, sarı miltanlarına (mintan) vurarak, ve aleykümselam beyefendi derler.

Görmüş Geçirmiş

Karnaval'ın Tefrikası
Şaşı Göz
Muharriri: İsmail Hayri

1

Feyzi bir gün mahalle kahvesinde yalnız, bir masanın önünde, bir elini başına dayamış, yirmi yaşından beri kaç kızın dest-i izdivacını talep ettiyse cevab-ı red aldığını ve böyle red edilmesinin sebebi gözünün şaşı olması olduğunu ve bunu mevzubahis etmeyerek onu bir suret-i nazikanede red etmekte olduklarını düşünerek pür-galeyan ve pür-tehevvür elindeki kurşun kalemini gözüne sokacak gibi sallayarak: (Of, ey tabiatın hayatıma sürdüğü menhus leke, şebabımın böyle meraret-alud ve aşksız geçmesine sebep hep sensin) diyor ve gözleri yaşarmış olduğu halde yumruklarını sıkarak biraz daha sert, biraz daha müteheyyic yine o cümleleri tekrar ediyordu. Bütün kahvedekiler biçare gencin tecennün ettiğine hükmederek bazısı mütehayyir ve lakayd, bazısı bir havf ve telaş ile kaçmaya amade (Feyzi)nin duçar olduğu felaketi düşünüyorlar. İçlerinde Feyzi'nin ahval-i hususiyesine vakıf bir ihtiyar biçare genç ayyaşlık sebebiyle birçok para kaybettiği gibi şimdi de aklını kaybedecek diye bu hummayı seyrediyordu.

2

Feyzi gözüne ameliyat yaptırması için karar verdi. Pederinin eski ehibbasından olan operatör Emin Bey'e giderek.

- Beyim bendenizin gözüm şaşı, on beş senedir birkaç kızların dest-i izdivacını talep ettim, hepsi de reddettiler. Pederimden mürevves servetimin beni pek mükemmel idare edeceğini bilirsiniz. Fakat benim "gözleri yaşla dolarak" bu göz, bu meşum göz, beni bir refika-i hayattan mahrum ediyor. Bilseniz beyim ne kadar

meshuf-u aşkım. Hiç olmazsa bundan sonra bir aile teşkil edebilmek için gözüme ameliyat yaptırmaya karar verdim. Nakdi hiçbir fedakârlıktan çekinmem. Bendenizi ihya etmek yed-i lütfunuza kalmıştır. Ne yapacaksanız yapınız beyim) dedi.

- Operatör Emin Bey, müskiratın genç üzerindeki tesirat-ı muhribesini ve gözünde de hiçbir şaşılık olmadığını görünce, pekala evlat bir daha katiyen müskirat

istimal etmeyeceğinizi vaad ediniz, yirmi gün sonra gözünüze ben kendi elimle ameliyat yapacağım ve gözünüzde bir şey kalmayacaktır.- dedi.

Tabibin tavsiyesi üzerine Feyzi müskirat istimal etmediğinden yemeği vaktiyle yiyip rahat rahat uyku uyuyordu. Yirmi gün içinde Feyzi vücutça iyice fark etti. Ertesi gün ameliyat icra edileceğinden ağlamaktan yüzü gözü şişmiş olan Feyzi'nin validesi, akrabalarından birkaç hanım müteselli ediyordu ki, doktor geldi doktor geldi denildi. Uzun boylu geniş omuzlu, büyük başlı, tarz-ı telebbüsünden, elindeki kalın bastonundan ciddiyet ve asalet-i efkar sahibi olduğu anlaşılan doktor koridorun sol tarafındaki hastanın odasına girdi. Oda gayet sade tefriş edilmiş ve hasta beyaz çarşaflarla örtülmüş bir karyolaya yatırılmıştı.

Bitmedi

İlan

Kitaphane-i Edeb

Babıali Caddesi

Cağaloğlu Sokağı'nda numara 4

Babıali Caddesi'nde Asır Matbaası ittisalinde Kitaphane-i Edeb derununda mevcut kitaplar ile birlikte gayet ehven fiyatla füruht edileceğinden arzu edenler memerr-i nas bir yerde olan bu dükkanı kaçırmayıp sahibine müracaat etmeleri ilan olunur.

Artin Asaduryan Matbaası Abdülkadir

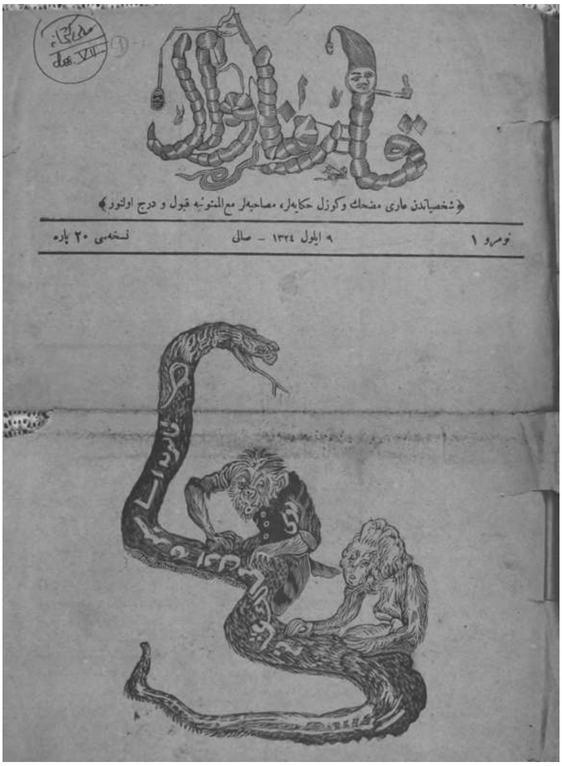

﴿شخصیاتدن عاری مضحك وكوزل حكایه‌لر، مصاحبه‌لر مع‌الممنونیه قبول و درج اولنور﴾

نومرو ۱	۹ ایلول ۱۳۲٤ ـ صالی	نسخه‌سی ۲۰ پاره

Ankara Ansiklopedisi - 8

Turan TANYER

Büyük Pastane – Atatürk Bulvarı'nda içerisinde Büyük Sinema'nın da bulunduğu Büyük İş Hanı'nda Marika Larissa tarafından işletilen pastane.

Bulvar üzerinden 67 numarayı alan Büyük İş Hanı, kardeş olmakla beraber soyadları başka olan Kâzım Rüştü Güven ve Hamdi Başaran tarafından yaptırıldı. 1948 yılının son aylarında yapımı bitirilen, o zaman için bulvarın en büyük yapısı olan iş hanının mimarı Abidin Mortaş'tır. İş Hanı'nın 45 odası vardı. 17 Ocak 1949 günü film gösterimine başlanan Büyük Sinema'nın salonu zemin, balkonu ikinci kattaydı. Birinci kat ise bekleme salonuydu. Ama bu salon biraz farklıydı. 1949 yılının Nisan ayında, şair, gazeteci Kenan Harun'un İstanbul'daki arkadaşı Oktay Akbal'a gönderdiği mektuptan birinci katı farklı kılan mekânı öğreniriz:

Atatürk Bulvarı'nda Büyük İş Hanı.
İkinci kat Büyük Pastane, 1953.

Ulus gazetesinden, 1949.

> Oktay'cığım,
>
> Mektubunu dün gece aldım. Fitil gibi sarhoştum. Ne kadar sevindiğimi, bilhassa geleceğin haberine ne kadar sevindiğimi tahmin edebilirsin. Seni müthiş özledim Oktay… Ve sana tekrar tekrar söylüyorum: Paran varmış yokmuş hiç kıymeti yok. Cebine metelik dahi koymadan trene binebilirsin. Ankara toprağına ayak bastığın andan itibaren benim misafirimsin. Hatta tel çek: Yol paranı dahi göndereyim. Anladın mı?
>
> Burası çok iyi… Şimdi Büyük Pastahane açıldı. (Büy ük Sinema'nın içinde) Arkadaşlar bir iki gündür oraya çıkıyoruz. Yavaş yavaş burayı bir lokal haline getirmek niyetimiz var. (Şimdi saat 9 ve ben sana bu satırları Büyük Pastahane'den yazıyorum. Önümdeki fincandan nefis bir kakao kokusu yükseliyor. Dayanamadım; bir saniye müsaade et; bir yudum alayım. Oh! Öyle nefis ki…)

Kenan Harun, arkadaşı Ankara'ya geleceği için sevinmiş. Oktay Akbal o yıl başkente taşınacak, başına Suut Kemal Yetkin'in geçtiği Tercüme Bürosu'nda üç yıl kadar çalışacaktır.

Pastanenin tarihinde, bir masaya ilişip, kakao içerken mektup yazan sadece Kenan Harun değil. Başkaları da var. Mektup, geçmişe dokunan önemli bir öğrenme aracı, hatırlatmanın damarı. 1949 yılı Nisan'ından sekiz yıl kadar sonra Erdal Öz pastaneye geliyor. Mekâna genç hikâyecinin mektupları yardımıyla dönüyoruz. Bulvara bakan pencerenin yanında bir masaya oturmuş, önünde kakao fincanı, kâğıda kaleme sarılıp yazmış. Mektubu şair Türkân İldeniz'e. İstanbul'da Hukuk Fakültesi'nde tanıştığı Düzceli genç kıza, "Çocuk" diyor, devam ediyor:

> Büyük pasta salonu, buranın oturulabilecek tek yeri. İşte yine o masaya, cam kenarına oturmuş, seni yaşıyorum. Az sonra ancak kakaomu yudumlarken ya da pastamı bıçağımla bölüp ağzıma atarken gözlerim karşımdaki iskemlenin korkunç boşluğunu yaşayacak. Sonra sigaranı yakma isteği yine içimi kavuracak. Ama boş geç. Alışıyorum buna da. Ben çok yalnızlık çektim ama bu benim için yeni bir yalnızlık oldu. Oldukça da büyük. Alışıyorum buna da.

5 Kasım 1957 günü, saat 14.00, yine Türkân'a yazılmış bir başka mektuptan:

> Güneş, sigaramın dumanını öyle çoğaltıyor ki. Cam yanında bir masa yanında oturuyorum. Buraya gelince hep bu masada oturuyorum: Büyük Pastaevi'ndeyim.

Erdal Öz, mektup yazmayı aynı yerden sürdürür. "Sessiz" bir yerdir burası. Kendisine hep cam kenarından masa seçer. Cam kenarındaki masadan Atatürk Bulvarı görülür. Geçmiş zamanın bulvarında ağır ağır yürüyen (Telaşsız, koşmayan) insanları izler. Rahat yazar, okur.

Çok kişi için vazgeçilmez bir yer olan pasta salonunun sahibi Marika Laris-

sa'ydı. Küçük yaşta İstanbul'a gelen bir Beyaz Rus'tu. Onu genç kızlığında Ankara'da Baba Karpiç'in yanında görürüz. Marika, babanın koruması altında, lokantanın "kasa dairesi"nde çalıştı. 1943 yılında Baba'nın İdare Müdürü Süreyya Homyak, Yenişehir'de adını taşıyan gece kulübünü açmak için yıllarca çalıştığı yerden ayrılırken yeni mekânın kurucu ekibine Marika da katıldı. Bir süre gece kulübünde çalıştıktan sonra, Baba'nın ve Homyak'ın desteğiyle 1949 yılının ilk aylarında Büyük İş Hanı'nda kendi pasta salonunu açtı.

Yakınları, onu sevenler Marika Larissa'ya, kestirmeden, "Lala" ya da "Madam" derlerdi. (Not: Karpiç Baba'nın torunu Natalie, bana, Larissa'nın ailede çok sevildiğini, ona, "Lala" dediklerini söylemişti.) Madam çok güzeldi. Sarışındı, orta boyluydu. Davranışlarında, konuşmasında kibar, ciddiydi. Şıktı. Yüksek topuklu ayakkabılar giyerdi. Yardımseverdi. Kediseverlerdendi; çok sayıda kedisi vardı. Elimizdeki tek fotoğrafı, Baba Karpiç'in cenazesinde göründüğü bir fotoğraf. Bankalar Caddesi'nde yürüyor. Yanında, Baba'nın eşi Margarita (Başı açık), Süreyya Homyak (Gözlüklü, uzun boylu). Madam gözlüğüyle yüzünü kısmen gizlemiştir o gün. Başında, tülden olmalı, bir örtü. Dar bir tayyör. Sol kolunda bir çanta. Ve yüksek topuklu ayakkabı. Fotoğraf siyah beyaz, ama o da karalar içinde olmalı.

Baba Karpiç'in cenazesinde Marika Larissa, 1953.

Büyük İş Hanı'na film izlemeye gelenler ya da film bittikten sonra hemen evlerine dönmek istemeyenler, Madam'ın pastanesine uğramadan geçmezlerdi. Pastanenin Ankara'ya nam salmış o ünlü kakaosunun yudumlanması, güzel bir film ile tamamlanan bir ritüel sahnesiydi. (Not: Bu satırların yazarı da çocuk yaşlarda, annesiyle birlikte sinemaya gelişinde, ama Kenan Harun ve Erdal Öz adlarından tamamen habersiz olarak çok defa pastanede oturup o sihirli kakaonun tadına defalarca bakmıştır.)

Pastane iyi yönetilirdi. Madam titizdi. Garsonlar temiz giyimliydi. Yiyecek ve içecekler her damak zevkine uygundu.

İnal Karagözoğlu'nun *Ankara'da Sinemalar* kitabında, Büyük Sinema'da makinistlik yapan Behiç Köksal'ın anılarından topladığı bilgiler arasında Madam'ın adı sıklıkla geçer:

Büyük Pastane, bir Beyaz Rus tarafından işletiliyordu: Madam Marika tarafından… Adı tam olarak Marika Larissa'ydı, ama her nedense, Madam Marika diye ters söylenirdi. Otuzunu geçmiş olduğuna kimsenin ihtimal vermeyeceği bir hanım…

Altmış küsur yaşında olan Madam Marika, çok güzeldi. Yalnız güzel değil, çok dürüsttü, çok da yardımseverdi… Ve çok da hayvan sever bir hanımdı; en basitinden, on-on beş kadar kedisi vardı...

Madam Marika öyle yufka yürekli, öyle hassas, muhterem bir hanımdı ki, hiç kimsenin aç kalmasına, açıkta kalmasına tahammül edemezdi. Bizim sinemada çalışıp da onun yemeğini yememiş bir kimsenin olabileceğini tahmin etmem.

68 yılında vefat etti; dininde dinlensin, çok çok iyi bir insandı.

İşte bu Büyük Pastane, Ankara'nın tanınmış simaları ve bu sinemanın müşterileri tarafından devamlı surette ziyaret edilen bir yerdi. Yılbaşlarında çok güzel eğlenceler tertip edilirdi burada. Çok nezih geceler… Bir ay, bir buçuk ay evvelinden başlanırdı yer ayırmaya…

1950-55 yıllar arasında, zamanın ünlü piyanisti Yaşar Güvenir ile birkaç ses sanatkârının da iştirak ettiği çok güzel yılbaşı geceleri yaşanmıştır bu mekânda…

Burada her şeye çok özen gösterilirdi; sabahın erken saatlerinde her taraf pırıl pırıl temizlenir, müşteriler gelmeye başlamazdan önce her şeyler hazır edilmiş olurdu. Büyük Pastane'nin ilk müşterileri, saat 12 sıralarında gelirdi.

Kâzım Rüştü Güven'ın kızı Ayşe Ağalar da Ankara Gazeteciler Cemiyeti'nin *24 Saat* gazetesinde kendisiyle yapılan röportajda Madam'dan söz ederken, "Çocukluğum onunla geçti diyebilirim, ailemize yakın birisiydi, genç kızlara sade olmalarını, aşırı makyajdan kaçınmalarını falan öğütleyen, çok güzel ve asil bir hanımdı." diyor.

Sanat, Edebiyat, Sosyete dergisi bir zamanlar Ankara'da yayımlanırdı. Melahat Günel derginin yazı işleri müdürüydü. Eşi Sadi Günel, dergide, Ankara'da olup bitenlerden haberler verirdi. Haberlerden biri Madam ile ilgili. 1958 yılının ilkbahar günlerinden baskın sıcaklara geçildiği zamana ilişkin:

> Yıllardan beri başkent[lilerin], gerek yiyecek ve içecekleriyle gerekse temizlik ve titizlikleriyle beğendiği Büyük Pastane sahibi Bayan Larissa, bu yaz, Gençlik

Büyük Pastane'nin bulunduğu asma kat, 1949.

> Parkı'ndaki Çocuk Sitesi içinde bir şube açmıştır.
>
> İlkin özel davetlilere, aralarında Ankara Valisi Kemal Aygün de bulunmak üzere, bir kokteylle kapılarını açan bu şirin park köşesi, 24 Haziran Çarşamba akşamından itibaren müşterilerini kabule başlamıştır.
>
> Özel misafirlerinizi bile güvenle ağırlayabileceğiniz bu modern ve her yönden beğenilen pastahaneye bir kere uğramanız, sizi temiz içkileriyle yiyeceklerinin tiryakisi yapacaktır. Bayan Larissa'ya uğurlar ve başarılar dileriz.

Büyük Pastane 1964 yılında kapandı. Bir yıl kadar sonra boş salon, pastayla, çörekle ilgisi olmayan farklı bir sektörün parçası olacaktı. "Ali Baba Oyun Salonu", hayatımıza girdi. Oyun makineleri (Tilt, langırt, vs.) ile doldurulan salon sabah saatlerinden gecenin geç saatlerine kadar kalabalık ve pastane günlerinin aksine gürültülüydü. Burada cinayet bile işlenmişti.

Büyük Pastane'nin kapanmasıyla, ansiklopedi maddemiz sona ermiş olmuyor. Lala ayaktaydı. Boş durmak ona yakışmazdı. "Restaurant Madam"ı açtı. 1968 yılının son ayının ilk günlerinde Kavaklıdere'deki tenis kulübünün yanındaki İlbank Sitesi'nin C bloğunun zemin katında Karpiç geleneğini sürdüren bir mekânın açıldığını Ankara[lılar] bir gazete ilanından öğrendiler:

> Restaurant Madam ve Bar Amerikan açılmıştır. Tarihi Karpiç'in meşhur aşçıbaşısı Tahsin Usta'nın nefis alaturka ve alafranga yemekleriyle muhterem Ankaralıların hizmetindedir.

İlanda, şimdi yerinde olmayan Kavaklıdere Şarap Fabrikası'nın karşısında olduğu da belirtilmişti.

Gidenlerin, tanıyanların, sevenlerinin deyişiyle, "Madam'ın Yeri"nde, mutfağın başında artık geçmişe karışmış Karpiç'in kırk yıllık şefi Tahsin Usta bulunuyordu. Ercihan Karaput'un parmakları piyanonun tuşlarında, sesi ve müziğiyle, özenle hazırlanmış yemeklerin servis edildiği masalarda dinleniyordu.

Yalnız, hızla değişen, zevklerin körelmeye yüz tuttuğu, şişen kentte kaliteli bir yerin ayakta kalabilmesi biraz güçtü. Madam'ın yeri üç yıl sonra kapandı.

Lala hiç evlenmemişti. Kendisine verilen bir sözün yerine getirilmesini yıllarca sabırla beklemiş ve o söz tutulmamıştı.

Gül Palas – Yenişehir'in ilk otellerinden.

Atatürk Bulvarı'nın Sıhhiye Köprüsü'nden sonraki hattında Niğde Apartmanı (Bugün yerinde Kamer İş Merkezi vardır) ile Türk Yüksek Mühendisler Birliği arasındaki 63 numaralı yapıdır. (1940'lı yıllarda 127 numarayı taşır.)

Gül Palas'ın binası 1937-1938 yıllarında yapıldı. Hep otel olarak kullanıldı.

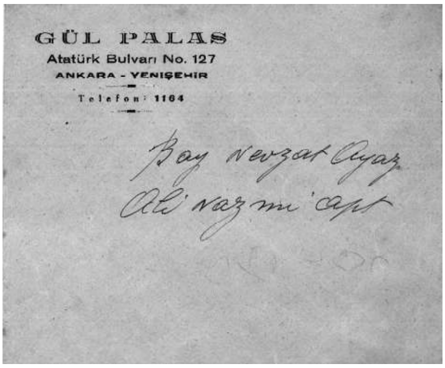

Gül Palas'ın zarfı, 1940'lar.

Atatürk Bulvarı, TYMB yanında Gül Palas henüz Yenişehir Palas'ken, 1938.

1938 yılının Şubat ayında "Yenişehir Palas" adıyla hizmete sokuldu. Yenişehir'in ilk oteliydi. 1940 yılında Yenişehir Palas Ulus'ta İş Bankası'nın karşısında Müdafaa-i Hukuk Caddesi (Çankırı Caddesi) üzerinde sol tarafta yaptırılan yeni binasına nakledildi, Ekim ayında hizmete girdi. Her odasında soğuk ve sıcak su bulunan dönemine göre modern bir oteldi. (Bugün aynı yerde Yenişehir Oteli vardır.)

Boşaltılan bina ise yine oteldir. Bu defa "Emniyet Oteli" adıyla devam edildi. İşletmecisi, Razi Ezat'tı.

1943 yılında otelin adı "Gül Palas" olarak değiştirildi. Bu ad altında otel, 1945, 1946 yıllarında, Hüseyin Orak'ın hazırladığı *Türkiye Kılavuzu*'nda verilen bilgiye göre, Salâhaddin Tünsen'ın yönetiminde 48 yataklı, kaloriferli, banyolu "Birinci sınıf otel"dir. *Haritalı Ankara Rehberi*'nde ise, "Lüks sınıf" sonrası gelen "A" sınıfındaki oteller arasında sayılmıştır.

1950'li yıllarda Gül Palas'ı Fazıl Bilgel ele aldı. O zaman, Modern Palas ile birlikte, Balin ve Barıkan otelleri yapılana kadar Yenişehir'in en önemli iki önemli konaklama yerinden biri olma özelliğini taşıyordu. Zemin katının Atatürk Bulvarı'na bakan yüzündeki salon Ankaralıların uğradıkları yerlerdendi. Akşam saatlerinde salonda buluşulur, çay, kahve içilirdi.

Gül Palas, yabancı kafilelerin de tercih ettikleri oteller arasındaydı. Ocak 1947'de Macaristan'ın ünlü Ujpest futbol takımı İstanbul'dan sonra geldiği Ankara'da burada konakladı. Ankara Karması ve Ankara Askerî Güçler Karması ile iki maç yapıldı. *Ulus* gazetesinde Macar konuklarla ilgili haberi yazan muhabir şöyle diyordu: "İstanbul'dan sonra üçüncü maçlarını yapmak üzere şehrimize gelen 23 kişilik Macar takımı misafir edildikleri Gül Palas Oteli'nin havasını değiştirerek bir neşe kaynağı haline getirmişlerdir."

İkinci Dünya Savaşı bittikten sonra, Amerika'dan sivil, askerî heyetler Türkiye'ye sık sık gelmeye başladılar.

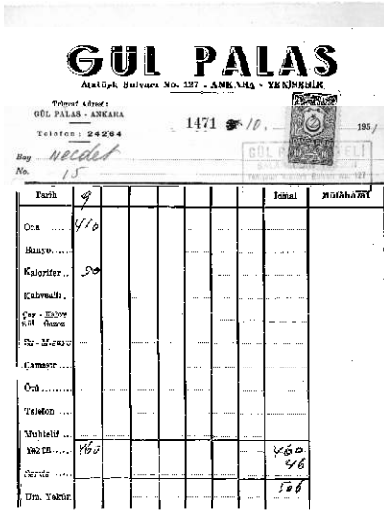
GÜL PALAS
Atatürk Bulvarı No. 127 - ANKARA - YENİŞEHİR
GÜL PALAS - ANKARA
Telefon: 24264
1471 195
Bay necdet
No. 15

Tarih	9	İcmal	Mülâhazat
Oda	410		
Banyo			
Kalorifer	50		
Kahvaltı			
Çay - Kahve / Süt - Gazoz			
Su - Meşrubat			
Çamaşır			
Ütü			
Telefon			
Muhtelif			
Yekûn	460	460 / 46	
Servis			
Um. Yekûn		506	

Gül Palas faturası, 1951.

Bunlar arasında Nuh'un gemisini aramak için gelenler de vardı. Her yıl en azından bir heyet. 1949 yılıydı, Mr. Smith başkanlığındaki dört kişilik heyet Ağrı yolculuğuna başlamadan önce otelin odalarındaydı. Yine *Ulus* gazetesinin muhabiri heyet üyelerini ziyaret edip kendileriyle konuşmuştu. Heyetin Türkiye'ye geliş amacı, "dinî maksatla girişilmiş ilmî bir teşebbüs" şeklinde açıklanmıştı. Önceki ve sonraki açıklamalardan farklı değildi.

Fazıl Bilgel, siyaset dünyasından çok kişiyi tanırdı. Kapatılan Demokrat Parti yanlısıydı. 1961 yılında siyaset yasağı kalkıp yeni partiler kurulduğunda seçimini yapıp otelinin kapılarını Adalet Partisi'ne açtı. Partinin genel başkanlığını üstlenecek emekli Orgeneral Ragıp Gümüşpala, İstanbul'da İpek Palas'ı, Ankara'da Gül Palas'ı karargâh edinmişti. Adalet Partisi, bu iki otelin odalarında yapılan temaslar sonunda kuruldu, diyebiliriz.

Gül Palas, Bulvar'daki yer boşaltılarak Bayındır Sokak'ta 15 numaralı binaya taşındı. Fazıl Bilgel otelini oğlu Taylan Bilgel'e bıraktı. O da 1980'lerde otelciliği terk ederek Anadolu Otomotiv Şirketi'ni kurdu. İlerleyen yıllarda Doğan Holding yönetim kurulu üyesi oldu.

Fazıl Bilgel, 2009 yılında Ankara'da 101 yaşındayken öldü. Cenazesine eski Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel, politikacılar, iş adamları katıldı. Oğlu Taylan Bilgel de 2021 yılının mart ayında İstanbul'da öldü.

Atatürk Bulvarı'ndaki Gül Palas'ın ilk binasına gelince, orası yıkıldı. Yerinde on katlı yeni bir yapı yükseliverdi. Duruyor. Ama ne tesadüf, burası da otel olarak kullanılıyor: "Rota Bulvar Otel".

Keçiören Gazinosu – Keçiören, 19. yüzyılda, meyve bahçeleri ve özellikle bağlarıyla Ankara'nın (kent merkezinin) dışındaki önemli yerleşim yerlerinden biriydi. Özellikle yaz aylarında, vadiler ve Çubuk Çayı, mesire, eğlence yerleriydi.

Keçiören'in genellikle taş üstüne yığma bağ evleri Ankaralıların kuru ve sıcak geçen yaz günlerinde sığındıkları yapılardı. Olanağı olanlar sıcak günlerde, ailece, kentten bağa, bahçeye göçerlerdi. Kış kapıya gelinceye kadar da kalırlardı. Günlük hayat sessiz ve sakindi. Bahçelerden dut, zerdali, vişne toplanır, yaş ya da kurutularak yenilirdi. Yaz mevsiminde armut, elma, erik eksik olmazdı. Üzüme gelince, çeşit çeşitti.

Bağlara gidiş dönüş eşeklerle olurdu. Tek başına at, yaylı, tek ya da çift atın çektiği kağnı, tatar arabası, bazısının üstü muşambayla örtülü landobelli başlı ulaşım araçlarıydı. 1920'lerde,

Keçiören Gazinosu
Açıldı.
Tatil günlerini hoş geçirmek ve temiz hava almak için gazinoya geliniz temiz servisi, ucuz meşrubat vardır.
Radyo Vardır.

Gazino'nun açılışıyla ilgili ilan (*Hakimiyeti Milliye* gazetesinden, 1931).

1930'larda Ankara'da otomobil çok azdı. 1930'larda Ulus-Keçiören arası kaptıkaçtılar işliyordu. Belediye otobüslerinin günlük seferleri az sayıdaydı.

Keçiören'de Millî Mücadele ve Cumhuriyet'in ilk yıllarında bağ evi kiralayarak, satın alarak oturan kişilerin sayısı arttı. Fevzi Çakmak, Hüseyin Rauf Orbay, İhsan Eryavuz, Hasan Saka, Recep Peker, Ahmet Hamdi Akseki, Kâzım Özalp, Celâl Bayar, Hamdullah Suphi Tanrıöver, Dr. Reşid Galip, Ahmet Ağaoğlu, Halide Edip Adıvar, Ziya Gökalp, Emin Sazak, Cevat Abbas Gürer bağ evi edinen bazı tanınmış kişiler arasındaydılar. Yeni mülklerini erken zamanda elden çıkaranlar da görülmedi değil. Fevzi Çakmak'ın yerine Vehbi Koç, Ahmet Ağaoğlu'nun yerine Ahmet İhsan Toksöz geldi.

1936 yılında nahiye kimliğine de sahip olacak Keçiören'in tepelerle çevrilmiş, bağlar, bahçeler arasında Ankara'nın yazlığı sayıldığı o sakin, çekici yıllarda eksik olan tek şey sosyal bir tesisin olmayışıydı.

Boşluk 1931 yılının Mayıs ayında açılan gazinoyla dolduruldu. Buraya "Keçiören Köy Gazinosu", "Keçiören Kır Gazinosu", kısaca "Keçiören Gazinosu" denilirdi.

Gazino, Keçiören'in asfalt tarafında Camiyolu üzerindeydi. Mülkiyeti Ankara Belediyesi'ne aitti. Çeşitli ağaçların bulunduğu, yine ağaç çitlerle çevrili geniş bir bahçede duvarları sarmaşık kaplı tek katlı bir yapıydı. Yaz günlerinde bahçesine, kış aylarında kapalı kısmına aileler gelir oturur, vakit geçirilir, sohbet edilir, çay, kahve içilirdi. Akşam saatlerinde toplam iki saat kadar yayın yapan Ankara Radyosu'nun haber, müzik saatleri gazinonun radyosundan dinlenirdi. Gramofon vardı. Yetmiş sekiz devirli taş plaklardan gelen dans müziğinden etkilenip göze alanlar kalkıp dans ederlerdi. Halil Makaracı 1930'ların, çocukluk günlerinin gazinosunu kısaca anlatır:

> Keçiören gazinosu, o zaman gazino adını ilk defa duyuyoruz. Yalnızca çay, kahve, ıhlamur, gazoz içilirdi. Atatürk rahmetli, Ankara Bira Fabrikası'nı 1933'de kurduktan sonra masalarda tek tük biraların içildiğini gördüm. 1931-32'de tenis kortunu ilk defa bu gazinonun yanında gördüm.

Tenis kortunu Cevat Abbas Gürer yaptırmıştı. Ama Makaracı'nın dediği yıllarda değil, 1938 yılında. Cevat Abbas Bey'in evi Keçiören'deydi. O yıl tenis kortunun yapımına başlanmış, bir gazeteci de gidip onu bulmuş, Güneş kulübünün şeref başkanını "19 Mayıs" hakkında konuşturmuştu:

> "Bolu Mebusu Cevad Abbas Gürer'le Keçiören'deki evinin çalışma odasındayız. Buradan Çankaya ve Ankara kuşbakışı görülmektedir. Biz B. Gürer'i, Keçiören köy gazinosunun yanında, Güneş

kulübü gençleri için bir tenis kordu inşa ettirirken bulmuştuk.

'Yalnız Güneş kulübü gençleri için değil, bütün gençlik için, dedi. Bir de Hacıbayram yakınındaki mescidi güreş salonu olarak hazırlıyoruz.'

Başında kasket, kilot pantolonu ve spor gömleği ile tam bir inşacı kıyafetinde idi. Herkes için ve memleket için yapmak ve kurmak parolasını veren bu inşacı kuvayımilliye ruhu, Atatürk yaverinde hâlâ bir fırtına halindedir.

Yeşil vadi, Keçiören tepelerinden bir su yolu gibi şehre girmektedir. Kendisinden 19 Mayıs hâtıralarını dinlemeye gittiğimiz B. Cevad Abbas Gürer, buranın sarı ve mahzun yüzünün, bugünkü zengin tabiat dekoruna nasıl yılmaz ve azimli bir mücadeleden sonra kavuştuğunu, - bir Atatürk eseri olarak- bize kısaca anlattı:

'Yarınki nesil, kayanın üzerinde çiçek yetiştiren enerjiyi, Dumlupınar kadar mukaddes bilmelidir.' dedi.

Makaracı'nın sözünü ettiği Ankara birası çıkar çıkmaz Bomonti birasının yavaş yavaş yerini almaya başladı. Gazino masalarında yaz sıcağında soğutulmuş olarak servis edilirdi. 1935 yılının *Ulus*'unda şöyle bir ilan sürekli yayımlanıyordu:

ORMAN ÇİFTLİĞİ ANKARA BİRASI ~ Keçiören Gazinosu, çevresine yaraşan güzelliği aldı. Orman Çiftliği Fabrikası'nın Ankara birasını Keçiören'de lezzetle içebilirsiniz.

Yine o yıl, gazinonun hatırına ve yaz sıcağından olabilir, otobüs seferlerinin sayısı çoğaltıldı. Otobüs, sabah saat 06.00'dan gece geç saatlere kadar Ulus Meydanı-Keçiören arası sürekli gidip geliyordu. Yolcular 30 kuruş ödüyorlardı. Sefer sayısının artışı aynı zamanda Aka Gündüz'ün işine yarayacaktı. Çünkü üstat Dikmen'deki evi bırakıp Keçiören'e taşınmıştı. Karpiç'in yuvarlak masasındaki kadehinden ayrılması gecenin ilerleyen saatlerini buluyordu. Dolayısıyla gecenin son otobüs seferi âdeta onun içindi. Şunu da belirtelim ki, yolcular bekleye dursunlar, şoför, yaşlı gerilla gelmeden otobüsü hareket ettirmezdi.

Bazı geceler gazinoya orkestra gelirdi. Geçmiş zamanın sık kullanılan moda deyişiyle, "garden parti"ler, Keçiören'de başka yer olmadığından gazinoda verilirdi.

Gazinonun yönetimini 1935 yılında kurulan "Keçiören Kulübü" üstlenmişti. Ama işletmesi Gazi Orman Çiftliği'ne bırakılmıştı. Biranın yanı sıra, çiftliğin mis gibi sütü, peyniri, yoğurdu, tereyağı da biranın yanına böylece gelip yerleşti.

Tiyatro, konser, film gösterisi, sünnet gibi sosyal etkinlikler kulüp aracılığıyla gazinoda gerçekleştirilirdi. Kulübün

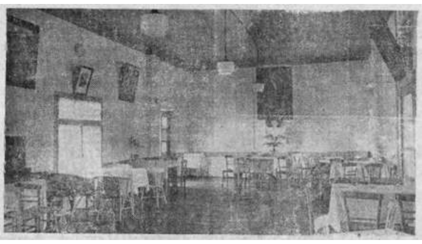

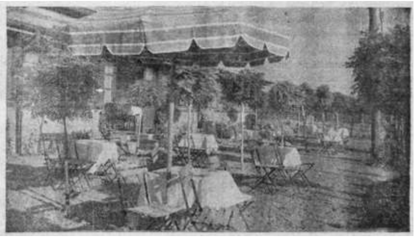

Keçiören Gazinosu, salon (solda) ve bahçe (sağda) (*Ulus* gazetesinden, 1935).

ORMAN ÇİFLİĞİ ANKARA BİRASI

Keçiören Gazinosu, çevresine yaraşan güzelliği aldı. Orman Çifliği Fabrikasının Ankara birasını Keçiörende lezzetle içebilirsiniz.

Ulus gazetesinden, 1935.

şeref başkanı, Keçiören'de evi olan Recep Peker'di. Bazı zaman etkinlikler Peker'in evinin geniş bahçesine taşınırdı.

Gazinonun bulunduğu bahçenin yanında sadece Makaracı'nın işaret ettiği tenis kortu yoktu. Bir köşede CHP Bucak Merkezi, yanında Keçiören Kitaplığı bulunuyordu. "Keçiören İdman Yurdu" adıyla 1932 yılında kurulan bir futbol takımı vardı. Zemini toprak top alanı bahçenin yanındaydı. Recep Peker'in büyük oğlu Fazıl futbol takımının savunma oyuncusuydu.

Atatürk de bazı günler Keçiören'e gider, gazinoda vakit geçirirdi. 1935 yılının Mayıs ayındaki gidişi bir gazetede şöyle haberleştirilmiş:

> Atatürk bugün (dün) öğleden sonra şehirde bir gezinti yapmışlar ve Kültür Bakanlığı'nın karşısındaki bir dükkâna uğramak suretiyle şeref vermişler, bundan sonra otomobille Keçiören bağlarındaki Gazino'ya uğrayarak bir müddet istirahat buyurmuşlardır.

Gazeteci Nasuhi Baydar 1935 yılında bir gün Keçiören'e gider. "Keçiören nasıl bir yerdir?" başlığı altında yayımlanan ve fotoğraflarla da desteklenen yazısında, Keçiören ve "Köy Gazinosu" olarak adlandırdığı gazino izlenimlerini okuyucuya aktarır:

> Yazın Ankara'da oturanların ağzından düşmeyen bir söz vardır: Azad gününü nerede geçirmeli? Bu sözü dillerine dolamış olanlar, Ankara'yı dolaşıp öğrenmemiş ve daha doğrusu, onu çalıştıkları yerlerle evlerinin arasındaki sokaklara sığdırmamış olanlardır. Ankara ne bu kadar küçük ne de bu kadar eğlencesizdir.
>
> Ancak, bir su başı, bir ağaç altı artık modern Ankaralıya yetmemektedir, Azat günü yahut akşam üstü işinden çıktıktan sonra gezip göreceği yerlerin hoş görülü, içeceği bir fincan kahvenin temiz, bir bardak biranın soğuk olmasını ve bu bir fincan kahveyi veya bir bardak birayı kirsiz örtülü bir masanın başında ve rahat bir kanepeye oturup içmek istiyorlar.
>
> İşte Ankara'da böyle yerler vardır.
>
> Fakat Ankara'nın çok olmayan böyle yerlerini, Ankara'yı sevenler ve iyice tanımayanlara sevdirmek ödevini de isteye isteye üzerlerine almış olanlar, bir tane daha ilâve etmişlerdir. Bahsettiğimiz bu yer, Keçiören kulübünün köy gazinosudur.
>
> Yalnız, gazinosundan önce, bilmeyenlere, biraz Keçiören'i anlatalım.
>
> Keçiören, Ankara şehrinin kuzeyinde, fakat kuzey rüzgârlarını kapayan tepelerle çevrilmiş bağlar ve bahçeler arasında, çok şirin bir yazlıktır. Keçiören'e altı buçuk kilometrelik asfalt bir şoseden gidilir; bu şosenin tarım enstitüleri önüne rastlayan büyük bir kısmı Ankara'nın en gölgeli yoludur. Ankara yakınlarında bir sanatoryum kurmak için yapılan araştırmalar sonunda bu işe en uygun yerin Keçiören olduğu anlaşılmıştır. Gündüz, Keçiören tepecikleri üzerinde hafif rüzgârlar eksik olmaz, gece, serindir ve bütün Ankara'nın ışıklarına yüksekten bakan bir güzelliği vardır.

"Keçiören köy gazinosu„ adiyle ve Ankaranın bu güzel köşesini şenlendirmek amaciyle bir toplantı yapılmış olduğunu geçenlerde yazmıştık. Bu gazinoyu kurmak ve yönetmek üzere bir araya gelenler ereklerine varabilmek için bir de klöp kurmuşlar ve dün köy gazinosunda toplanıp, hazırlanmış olan tüzük hakkında konuşmuşlar, sürel yönetim kurulu üyelerini seçmişlerdir.

Klöbü kuranların ve bundan böyle yönetecek olanların özlüğü bize, yalnız bu kurulun değil, Keçiörenin de daha çok gelişeceğini, daha çok tanılıp sevileceğini umud ettirmektedir.

Recep Peker ve kulüp üyeleri
(*Ulus* gazetesinden, 1935).

yorsanız öğle azadının iki saatini gazinoda geçirin; soğuk bira, kuzu söğüşü, taze peynirler, mevsim yemişleri, geniş ve güzel bir görü… Başınız yoruldu; akşam işinizden çıkınca Keçiören'e fırlayın, köyde dolaşın, kızlar pınarına çıkın, Ankara'yı seyredin. Sonra akşam yemeğinizi gazinoda yiyip radyoyu açın, çoluğunuz çocuğunuzla, bütün telsiz istasyonlarını dinleyin. Dans seviyorsanız gramofon emrinize hazırdır seçme plâkları çevirip eğlenin.

Ankara'nın bu eşsiz köşesini anlatmak neye yarar? İlk fırsatta gidip kendi gözlerinizle görün; Keçiören'i çok seveceksiniz, ondan ayrılmak istemeyeceksiniz.

İşte yeşillikler içinde, onların tatlı kokularını ciğerlerine doldurarak yaz günlerini, yaz gecelerini rahatça geçirmek isteyenler, masa başında hareketsiz kalan kanlarını, yumuşak iniş ve çıkışlı tepelerde gezerek, harekete getirdikten sonra, şık bir salonda bir çay içmeği zevkli bulanlar Keçiören'e gidebilir ve orada, bu zevklerini köy gazinosunda yerine getirebilirler.

Keçiören köy gazinosu, Avrupa'nın herhangi bir tarafındaki herhangi bir köy gazinosundan üstün olduğunu haklı bir sav olarak ileri sürebilir.

Köy gazinosunu yöneten kulüp, Orman çiftliği direktörlüğü ile anlaşarak çiftlikte üretilen her şeyin orada da ucuzca satılmasını sağlamıştır.

Sabah saat altıdan gece yarısına kadar düzenli aralıklarla işletilmeğe başlayan otobüslerden birine bininiz; sabah kahvaltısını, çiftliğin taze sütü ile, tereyağıyla, reçelleriyle yapınız; keyif içinde geçmesi için bütün bir çalışma günü kazanmış olursunuz. Bu sıcak günlerde ağır yemeklerle midenizi bozmak istemi-

Nasuhi Baydar'ın anlattığı Keçiören ve gazinosu 1950'lerin başına kadar Ankara'nın hızlı büyümesi dışında kalabildi. Özelliklerini korudu. Ancak sonrasında kentle bütünleşme betonlaşmayla başlayınca, bağ evleri yerlerini apartmanlara bıraktı. Patikalar, keçiyolları yerlerini caddelere, sokaklara terk etti. 1953 yılında onarım gören gazino binası da Keçiören'in büyümesi karşısında zamana yenik düştü, yıkıldı. Bahçesi park haline getirildi.

Bugün otobüslerin park tarafında durup yolcu indirilen yerin adı,"Gazino" durağıdır.

Selahattin Refik Bey'in Mobilya Mağazası ve Fabrikası – Cumhuriyet'in ilk yıllarında Ankara'da iç mekân ve mobilya tasarımları ile bilinen Selahattin Refik Sırmalı'nın kurduğu fabrika ve mobilya mağazası.

Selahattin Refik Bey'in fabrikası (*Hakimiyeti Milliye* gazetesinden, 1930).

Selahattin Refik Bey'in nereli olduğu, doğduğu yer ve yıl bilinmiyor. Hamdullah Suphi Tanrıöver 1929 yılındaki bir yazısında, onun okul arkadaşı olduğundan söz eder. Tanrıöver, 1885 yılında doğmuş, Galatasaray Sultanisi'ni 1904 yılında bitirmişti. Öyleyse Selahattin Refik Bey bu okulda okudu. Tanrıöver'in doğum yılını bildiğimize göre, Selahattin Refik Bey'in o yıl ya da civarında bir yılda doğduğunu düşünebiliriz. Yine bir olasılık, İstanbulludur.

1916 yılında İstanbul'un Fatih semtinde, Çemberlitaş'taki Vezir Hanı'nda, ilk mobilya üretim yerini ve mağazasını açmıştır. İstanbul'da adı duyulduktan sonra 1920'lerin ikinci yarısında yeni fırsatlar kenti Ankara'ya geldi. Başkentin çok sayıda yeni binasıyla evlerinin döşenmesinde bilgisine ve ürünlerine ihtiyaç duyulan bir kişi oldu. Bir fabrika kurdu ve bir mobilya mağazası açtı.

"Salahaddin Refik B. Fabrikası İşletme Türk Limited Şirketi" fabrikası 1928 yılında Bent Deresi'nde, Toygar Köprüsü olarak da bilinen Taş Köprü'nün yakınında kuruldu. Fabrika yeni bir iş kapısıydı. Mobilyacılık mesleğine yeni adım atacaklar bakımından da bir bakıma "okul" özelliği taşıyordu. Gazetelere verilen "San'at öğrenmek istiyenlere" ilanından anlaşılan budur. Fabrikada mobilyacılık öğrenmek üzere 12-18 yaş arası on beş erkek çocuğunun alınacağı, istekli olanların velileriyle fabrika müdürlüğüne başvurmaları ilan yoluyla duyurulmuştu. Yine o günlerde fabrikaya yirmi marangoz ve on çırak alınacağı verilen bir diğer ilandan anlaşılır. Böyle bilgilendirme ve iş çağrılarının arkası kesilmez. İş çok, işçiye ve bürolarda çalışacak mimarlara, muhasebeci branşından memurlara ihtiyaç vardır.

1929 yılında fabrika büyürken, merak etmiş olabilir, Başvekil İsmet Paşa Hazretleri, 1930 gününün ilk günlerinde fabrikaya gider, dolaşır. Başvekilin ziyareti gazetede haberleşir:

> Başvekil İsmet Pş. Hz. dün öğleden sonra Selahattin Refik Bey'in Fabrikasını gezmişlerdir. Başvekil Hz., fabrikanın atelyelerini ayrı ayrı gezerek izahat almışlar ve teşebbüsatındaki muvaffakiyetinden dolayı Salahattin Refik Bey'i takdir ve tebrik etmişlerdir.

Atatürk'ün de Selahattin Refik Bey'in yaptığı çalışmaları, ortaya çıkan ürünleri beğendiğini biliyoruz.

Fabrika çalışanları
(*Hakimiyeti Milliye* gazetesinden, 1930.

Başkentin bazı kamu binalarının iç mekânları Selahattin Refik Bey tarafından ele alınıp düzenlenmiştir. Türkiye İş Bankası da bunların arasında. Gazi Hazretleri, 1929 yılında, Ekim ayında bir gün akşam saatlerinde bankanın Ulus Meydanı'nda yapılan yeni binasını ziyaret eder. Genel Müdür Celâl [Bayar] Bey tarafından karşılanır. Binanın odalarını dolaşır, biraz dinlenir, kahvesini içer. Ayrılırken, "Gerek bina gerekse bankamızın vaziyetinden çok memnunum." der, orada bulunan binanın müteahhidi Erzurumlu Nafiz ve "binayı tefriş eden Salahattin Refik" beyleri de "Memnun oldum muvaffak oldunuz. İşinizi çok beğendim." diyerek kutlar.

Atatürk'ün yapılan işi beğenmesi Selahattin Refik Bey'in çok geçmeden yeni bir iş yüklenmesine neden oldu. Yıllar sonra müzeye dönüştürülecek ilk Çankaya Köşkü'nde Atatürk'ün çalışma odasındaki kütüphaneden perdeye, masalardan koltuklara kadar her çeşit eşyayı o gerçekleştirdi.

1929 yılında *Hakimiyeti Milliye* gazetesinde Hamdullah Suphi Bey'in "Salahattin Refik" başlığı altında bir yazısı yayımlandı. Türkiye İş Bankası'nın yeni merkez binasına gitmiş, dolaşmıştı. Yazısında, bankacılık sektöründeki başarılarımızı yazıp, Genel Müdür Celâl Bayar'ın başarıdaki payını takdir ettikten sonra sözü Selahattin Refik Bey'e, binanın iç mekân düzenlemesine getirmişti:

Ziyaretim arasında eski mektep arkadaşım Salahattin Refik'in eserlerile karşı karşıya geldim. Ve ta içimde duydum ki benim ödenmesi lazım bir borcum vardır. O İstanbul'da bundan on beş sene evvel Vezirhan'ın bir mağazadan ziyade bir mağaraya benzeyen büyük deliklerinden birkaçını kiralamış beş on amelenin başında uğraşıyordu. İdealist doğan ve muhakkak bir idealist olarak ölecek olan arkadaşımın elinde ne emin bir sermaye ne etrafında ona istinatgâh olabileceği bir müessese vardır. O hilkatı itibarile en eyi ve en güzel için mücadele etmeğe davetli idi. (…)

İş Bankası'nın odalarında ve duvarlarında bu ince sanatkâr ruhunun teşhir ettiği eserleri seyrederken eyi anlaşılmamış bu asil ruh için nasıl bir takdir ve hörmet duyduğumu mutlak ifade etmeliyim dedim. Aşkın olduğu yerde ümitsizlik barınamaz. Devrilmesi mümkün olmıyan adam idealist olandır. Salahattin Refik Bey'in 20 seneye yaklaşan mesai hayatında kaç defa onu bize bitmiş bir halde gösterdiler. Çok seven adamın bitmesi ve yıkılması mümkün olmadığına en güzel misallerden biri bu aziz sanatkârımızdır. (…)

İş Bankası'nın tahta işlerini kendi topraklarımız dahilinde vücuda getirilmiş mefruşat müesseslerinden başka hiç birisini yapamayacağı derecede mükemmel eşyadır diye işaret edebiliriz.

Salahattin Refik Bey aynı yolda çalışan evlerin rekabet sahası fevkinde kaldığını

bu son yaptıkları ile ispat etmiştir. İnce bir zevkin ve kibarlığın mükemmel örnekleri olan bu tahta işleri Türk sanat'kârını benimseyen bir ruh için bir iftihar mevzuudur…

Selahattin Refik Bey'in Ankara'da iç mekânlarını düzenlediği kuruluşlar arasında şunları sayabiliriz: Ziraat Bankası, Divanı Muhasebat (Sayıştay), Himaye-i Etfal Cemiyeti [Çocuk Esirgeme Kurumu], Türk Ocağı binaları, Anadolu Kulübü'nün T.C. Merkez Bankası binasında bulunan lokali.

Fabrika, *Hakimiyeti Milliye*'nin "İktısat Sayıfası"nda, fotoğraflarla tam sayfa tanıtılır. Gazetede, fabrikanın ilk defa 1916 yılında ("1914" yılı olduğunu belirten başka kaynaklar da vardır.) İstanbul'da bir handa on işçi ile açıldığı, bugün ise [Not: Aralık 1930] üç yüze yakın işçi ve memuru ile on iki binası olduğu, yıllık cirosunun 400 bin lirayı bulduğu belirtilir. Sayfada fabrika ile ilgili şu satırları okuruz:

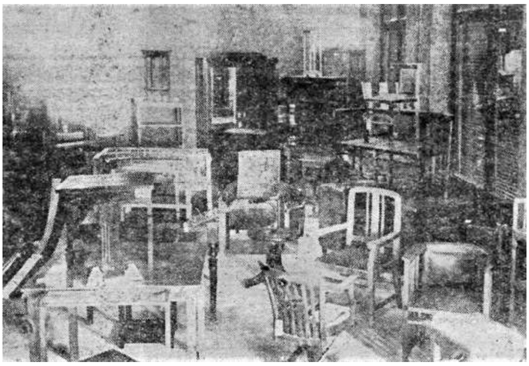

Mağaza içinden bir köşe
(*Hakimiyeti Milliye* gazetesinden, 1930).

Millî sanayi sahasında son zamanlarda parlamağa başladığını gördüğümüz teşebbüsler arasında, denebilir ki, Salahattin Refik mobilye fabrikası başta gelir. Bu fabrikada gerek klasik gerek modern üsluplarda mobilyeler büyük bir maharetle yapılmaktadır.

Birkaç sene evveline kadar, mobilyecilik memleketimizde büyük sanayi halinde hemen mevcut değil gibi idi. Yalnız İstanbul'da birkaç gayri Türkün bu tarzda mahdut teşebbüsleri vardı. Ve bunlar bütün darlıklarına rağmen İstanbul yüksek tabakasının ve yüksek müessesatının rağbetini kazanta [kazandıkça] fiilî bir inhisar vücuda getirmiş bulunuyor ve bu inhisar sayesinde gayet pahalı fiyatlar istiyorlardı. Büyük bir binanın, bir dairenin bunların yüksek fiyatına boyun eğmeden döşenmesine imkân yoktu. Verilen bütün paralara rağmen yapılan eşya nihayet zevksiz büro eşyasından ibaretti. Orta gelirli halk ise bu gibi müesseseler mamulatını almağı aklına bile getiremezdi.

Ankara hükûmet merkezi ittihaz edilip de yeni merkezde yeni yeni binalar ve daireler yükselmeğe başladığı zaman en büyük ihtiyaçlardan birisi mobilye ve en büyük bir güçlük de bunun tedariki idi. İşte o zaman Salahattin Refik B, Ankara'ya gelip fabrikasını kurdu ve yeni merkezin mobilye ihtiyacını asrî zevke uygun bir surette tatmin etti.

Salahattin Refik fabrikası asrî zevke uygun mobilyelerile bu sahada bir [inkı]lâp yapmıştır. (…)

Fabrikanın hususiyetleri arasında imalatında hakim olan sanat ruhundan ve sağlamlığından başka halka yaklaşmak gayreti de göze çarpmaktadır. Fabrika yalnız zenginler için çalışan bir müessese değildir. O halkı da düşünmektedir.

Mesela şimdi halk için azamî derecede ucuza mal edilmeğe çalışılan temiz, şık ve sağlam dolaplar yapılmaktadır. Halkın sanat zevkini tenmiye vası-

> ları arasında mobilya en büyük rolü oynar.

Selahattin Refik Bey Ankara'dayken, İstanbul'u yine de ihmal etmedi; bazı iç mekân düzenlemeleri yaptı. Örneğin, 1932 yılında İstiklâl Caddesi'nde açılan İpek-İş mağazası bunlar arasındadır.

Sergilere de katıldı. Millî İktisat ve Tasarruf Cemiyeti'nin düzenlediği ilk sergi olup 1930 yılının Nisan ayında açılan "Millî Sanayi Nûmune Sergisi"ndeki fabrika ürünlerinin sergilendiği pavyon ilgi çekti. Öyle ki bir gazete yazarına göre, "Salahattin Refik B. Fabrikasının mobilye ve çocuk oyuncakları pavyonu her Türkün göğsünü kabartacak kadar güzeldi. Oyuncak için Avrupa'ya dökülen on binlerce liraların bu muvaffakiyetli teşebbüsten sonra memlekette kalacağı düşüncesi herkesi" sevindirmişti. Sergiyi dolaşan Gazi Hazretleri de sergilenen yemek odası takımına bakmış, "şekil ve yapılış itibarile beğen"mişti.

Salon ve yemek odası mobilyası, oyuncak derken, 1932 yılında gazeteye verilen ilanlardan fabrikada başka işlerin de yapıldığı, yeni üretim hatlarının kurulduğu anlaşılır:

> Ahiren tesis ettiğimiz ve en son sistem âletlerle mücehhez hususî atölyemizde Otomobil tamiratı ve Düko ve Valantin ile tabanca boyaları yapmıya başlandığımızı arz ederiz.
>
> Karyola – Fabrikamız dahilinde tesis ve en son fennî ihtiratla teçhiz ettiğimiz müceddet karyola fabrikamızda Avrupa somyelerine faik Somyeli emaylı demir Karyolalar iymaline başlanmıştır – 1 Nisanda ilk eserlerimizi mağazamızda teşhir edeceğiz – Çok zarif çok sağlam çok ucuzdur.

Selahattin Refik Bey'in mobilya mağazası fabrikanın kuruluşundan iki yıl sonra, Balıkpazarı'nda [Anafartalar Caddesi] 1 Eylül 1930 günü açıldı. İki katlı bir yapıydı. Tabelasında, "Salahaddin Refik Fabrikası L.T.D. Şirketi Makulâtı" yazılıydı. (Not: Mağazanın *Hakimiyeti Milliye*'de yayımlanan fotoğrafından yararlanarak Onur Kutluoğlu bir çizim gerçekleştirdi.)

Hem fabrika ürünlerinin hem de ithal eşyanın sergilendiği mağaza, ünlü kişilere, yeni zenginlere hizmet verdi. Mağazadaki ya da fabrikada katalog-

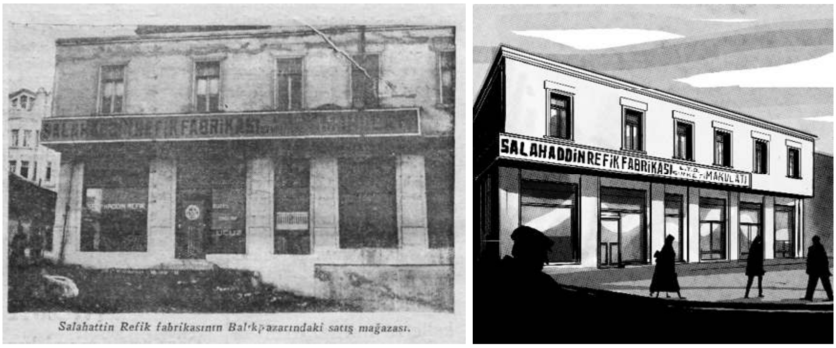

Sağda Balıkpazarı'ndaki mağaza (*Hakimiyeti Milliye* gazetesinden, 1930) ve solda Onur Kutluoğlu çizimi Balıkpazarı'ndaki mağaza (2019)

lardaki resimlere bakılarak verilen sipariş üzerine yapılan çok eşya, pek çok evin döşenmesinde yer buldu. Selahattin Refik Bey'in Art Deco mobilyalarının etkisi yıllarca sürdü. Vehbi Koç'un küçük kızı Sevgi Gönül 2001 yılında *Hürriyet* gazetesindeki yazısında, ailenin Yenişehir'deki "Zafer" adını taşıyan apartmanındaki dairenin salonunun Selahattin Refik mobilyalarıyla döşendiğini belirtir:

> Ankara'daki büyükçe apartmanımızın büyükçe salonu o zamanın modası Art Deco tarzı mobilyalarla dekore edilmişti. (…) Evimiz meşhur Selahattin Refik tarafından döşenmişti; sofra takımları, etrafı süsleyen nesneler, sofra örtüleri bile. Art Deco idi, hepsi birbiriyle uyumluydu. Anlayacağınız bu 1940'ların modasıydı.

Ancak mağazanın ömrü kısa oldu. Selahattin Refik Bey 1933 yılının başında mağazayı kapattı. Fabrikasını devretti. İstanbul'a taşındı ve İstiklal Caddesi'nde "Dekorasyon" adıyla yeni bir mağaza açtı. Balıkpazarı'ndaki mağazaya gelince, artık başkaları tarafında işletilen mezat yeriydi.

1940 yılında Dekorasyon mağazasını tatile sokarak, bu defa antika eşya üzerinde yoğunlaştı. 1949 yılında Dekorasyon'u yeniden açtı. İnce zevklere, entelektüel bir kişiliğe sahip olan Selahattin Refik Bey'in adı, mağazasının ikinci açılışı vesilesiyle bir gazete yazısında geçti. Mağaza âdeta çeşitli stillerin bir araya getirildiği bir müze görünümü veriyordu. Mobilya kısmındaki eşyanın zarifliği gözleri okşuyordu. Altın yaldızlı Fransız mobilyaları, kretonların en güzelleri, mobilya kumaşlarının en seçkin desenlileri bir araya getirilmişti. Sevr, Çin vazoları, tabakları, bibloları, gerçek çeşmibülbüller, eski Türk gümüşleri, mineli saatler ve daha yüzlerce çeşit parçadan oluşan koleksiyon vitrinlerde sunulmuştu. Selahattin Refik Bey, resim sanatından anlardı. Avrupa'ya, özellikle Fransa'ya gidişlerinde edindiği Utrillo, Matisse, Bonnard, Picasso gibi yüzyılın önemli sanatçılarının resimlerinden, desenlerinden, gravürlerinden oluşan bir koleksiyon yaratmıştı. Bazılarını gayet uygun fiyatlarla mağazasında satışa sundu. Ama bizim zenginin incelmiş zevki henüz emekleme safhasında bile olmadığından bu sanat eserleri satılmayacak, elinde kalacaktı, bunu da belirtelim.

Cumhuriyet'in ilk yıllarında Ankara'da modern mobilyacılığı kuran Selahattin Refik Bey, takvim yaprakları hızla çevrilirken, eşi ve yakınları tarafından verilen ilana göre, 3 Ocak 1975 Cuma akşamı İstanbul'da öldü.

Güzide Hanım'la evliydi. O da beş yıl sonra öldü. Sırmalı ailesinin çocukları yoktu.

Hakimiyeti Milliye gazetesinden, 1932.

Film yapımcısı, yönetmen ve yazar Şakir Sırmalı, Selahattin Refik Bey'in akrabasıydı.

Sinema 70 –Yenişehir'de bir sinema.

Sinema 70, 1970'li yıllar.

1970'li yılların başında Yenişehir'deki sinemalara eklenen Sinema 70, Atatürk Bulvarı üzerinde Sıhhiye'den Zafer Anıtı'na doğru giderken sol tarafta 61 numarada, Niğde Apartmanı yıkılıp yerine yapılan Kamar Han ve Çarşısı adını taşıyan binanın giriş katında 250 koltuklu küçük bir sinemadır.

Sinemanın perdesi 26 Ekim 1970 günü bir Amerikan yapımıyla açıldı. Joseph L. Mankiewicz'in 1967 yılında yönetip, Rex Harrison, Susan Hayward, Cliff Robertson, Capucine, Maggie Smith, Edie Adams, Adolfo Celi'nin oynadıkları komedi-polisiye türündeki *Bal Kutusu* (The Honeypot) filmiydi.

Sinemada gösterime giren ilk film *Bal Kutusu*'nun afişi.

Sinemanın ilk yıllarında, Ulus Film'in getirttiği filmler gösterildi. 1970'li yılların ilk yarısında seyirci karşısına çıkan filmlerden bazıları şunlardır:

Mauro Bolognini'nin yönettiği, oyuncu kadrosunda Gina Lollobrigida ve Gabrielle Ferzetti olan *Güzel Bir Sonbahar* (Un bellissimo novembre, 1969), George Roy Hill'in yönettiği, Richard Harris, Julie Andrews, Max von Sydow'un oynadıkları *Hawaii* (1966), Mark Robson'un, oyuncuları Barbara Parkins, Patty Duke, Paul Burke, Sharon Tate olan *Bebekler Vadisi* (Valley of the Dolls, 1967), Brigitte Bardot ve Maurice Ronet'in bir araya geldikleri Jean Aurel'in *Kadınlar*'ı (Les Femmes, 1969), Ted Post'un yönettiği, Clint Eastwood, Inger Stevens, Pat Hingle, Ed Begley, Denis Hopper'in rolleri paylaştıkları *Onları Yükseğe As* (Hang 'Em High, 1968), Curd Jürgens, Michael Crawford, Geneviève Gilles'li kadrosuyla Jean Negulesco'nun *Aşka Elveda*'sı (Hello-Goodby, 1970), Barbra Streisand, Ryan O'Neal ikilisinin Peter Bogda-

novich komedisi *Aşka Vakit Yok* (What's Up, Doc? 1972).

1975 yılından sonra çok az sayıdaki sinemanın dışında özellikle küçük salonlu sinemalar yerli ve yabancı seks filmlerine teslim olunca, Sinema 70 de söz konusu dalgaya kapıldı. Bir süre bu filmlerle böyle ayakta kaldı. Sonunda kapandı. Salonunda yeni dükkânlara yer açıldı.

Yenice Apartmanı – Bir zamanlar Atatürk Bulvarı'nda 71 numaradaki (1940'lı yıllarda 157) apartman.

Mimar Bekir İhsan Ünal'ın imzasını taşıyan apartmanın yapımı 1938 yılında tamamlanmıştır. Atatürk Bulvarı'nın ilk apartmanlarından olan Yenice için dönemin ünlü mimarlık dergisi *Arkitekt*'te tanıtımı yapılırken "Faik Bey apartmanı" olarak adlandırıldığını görüyoruz. Apartmanı yaptıran Malkaralı Mustafa Faik Öztrak (1882-1951), TBMM'nde uzunca bir süre milletvekili olarak bulunmuştur (1920-1950). TBMM Başkanvekilliği, 1939-1942 yılları arasında Refik Saydam hükümetinde İçişleri Bakanı olarak görev yapmıştır. Özgür Ansiklopedi Vikipedi'de evli ve beş çocuğu olduğu yazılı olup sadece Orhan, Adnan ve İlhan adlarındaki oğullarından söz edilir, ailenin kadın bireylerinin adları belirtilmez. Müşerref Hekimoğlu'nun bir yazısından kızlarının adlarını öğreniriz: Handan ve Ülker. Damatlarının adlarını da yazar: Şefik İnan, Metin Başkut. Mustafa Faik Öztrak'ın Yenişehir'de Menekşe Sokak'ta üç katlı bahçeli bir evi de vardı.

Arkitekt dergisinde tanıtım yazısında, apartmanın, iki bodrum katı, zemin üstü üç ve bir çatı katı ile birlikte yedi katlı olduğu belirtilmiştir. Zemin katta dört dükkâna yer ayrılmıştır. Bu dükkânlardan biri, 1944 yılının Ekim ayında açılan Kültür Kitabevi'dir. Sahibi Haşim Köstem'dir. Yalnız bu kitabevi, apartmanın yanındaki arsaya sonradan yapılan İşçi Sigortaları binasının altında 1953 yılında açılan Kültür Kitabevi ile karıştırılmamalıdır. Köstem'in kitabevi, 2000 cilt İngilizce kitaptan oluşan bir kütüphaneydi. Ekonomi, sosyoloji, fen ve ziraata dair konularda teknik kitaplar ve klasik ve modern edebiyat kitapları yer alıyordu. Ayrıca tıp kitapları bölümü bulunuyordu. Kitabevi'nin özelliği, genişçe

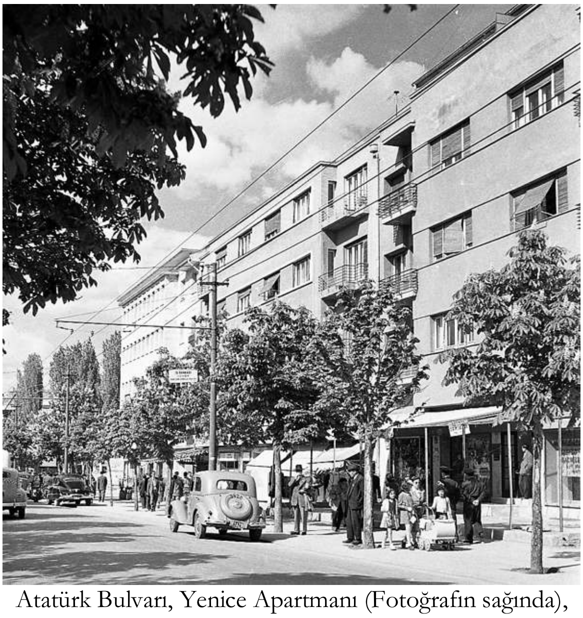

Atatürk Bulvarı, Yenice Apartmanı (Fotoğrafın sağında), 1953.

bir salonda kitaplardan orada okunarak yararlanılmasıydı. Ayrıca aylık bir lira karşılığında kitabevine abone olunabiliyor, kitaplar evde okunmak üzere ödünç veriliyordu. Kitabevi'nin bir başka özelliği, salonunun ara sıra sanat galerisi olarak kullanılmasıydı. Örneğin, Ressam Zahide Özar'ın 1946 yılının Haziran ayı içinde açık kalacağı sergisi bunlardan biridir. Sergiyi Millî Eğitim Bakanlığı'nda son günlerini geçiren Hasan-Âli Yücel açmıştı.

1940'lı yıllarda Yenice Apartmanı'nın sakinleri arasında, kadınların kuaförü Makbule Sezgin, tüccar Mazhar Belbez, müteahhit Daire Akgönül, müteahhit Şevket Dozcu, kadın terzisi M. Adam vardır.

1950'li yıllarda apartmanın bodrum katları ile zemin katı, diğer bazı bulvar apartmanlarında görüldüğü üzere, örneğin Ali Nazmi, Toygar (Kocabeyoğlu) apartmanlarında olduğu gibi bölünerek çok sayıda dükkân oluşturuldu ve "Bulvar Pasajı" adı verildi.

Pasaj dönemine geçersek, Faik Bey'in kızı Ülker Hanım'la evli olan Metin Başkut eczacıydı ve pasajın bulvar tarafından ana giriş kapısının solundaki Bulvar Eczanesi'nin sahibiydi.

Bulvar Pasajı'ndaki
Coşkun mağazasının etiketi, 1960'lar.

Oyun yazarı ve gazeteci Cevat Fehmi Başkut'un oğlu olan Metin Bey'in eczanesi sadece ilaç aranan bir yer değil, dostların ortak adresiydi. Bir sohbet yeriydi. Buraya "Papağanlı Eczane" denilirdi. Çünkü kafesinde hayatından ne kadar memnundur bilinmez, kapıdan girildiğinden ilk karşılayıcı Metin Bey'in papağanıydı.

1950'li yıllarda sosyetenin kadınlarını giydiren Faize-Sevim Modaevi apartmanın bir dairesinde, ayakkabılarıyla ünlü Coşkun Kundura pasaj kısmındaydı. O yıllarda yavaş yavaş işyerlerine dönüşmeye başlayan dairelerde bazı aileler oturmayı inatla sürdürüyordu. Politikacı, Avukat Ahmet Tahtakılıç kiracılar arasındaydı. Demokrat Parti döneminde Millet Partisi kapatılınca yerini Cumhuriyetçi Millet Partisi aldı. Yeni partinin kuruluşu sırasındaki hararetli, bol tartışmalı saatler Tahtakılıç'ın evinde geçmişti. (Çünkü kurucular arasında Osman Bölükbaşı vardır.)

Pasaja bulvar tarafından girilip, biraz ilerideki merdiven inildikten sonra sağ tarafta Zeki Mumcu'nun kitabevi bulunuyordu. Zeki Bey, İskeçe'de 1911 yılında dünyaya gelmişti. Bursa'ya göç eden bir ailedendi. 1934 yılında "Ankara Kitabevi"ni açmış, daha çok tıp kitaplarına ve yabancı yayınlara ağırlık vermiş, yayıncılık yapmıştı. 1957 yılında Ankara'ya geldi ve pasajda kendi adını taşıyan yeri açtı, tıp kitapları satmayı sürdürdü. Sami Önal *Kebikeç*'te yayımlanan bir yazısında, "Zeki Bey özenli giyinen, uygarca davranışları ile müşterilerini ilgisini çeken bir cumhuriyet aydını idi. Kendisi olmadığı zamanlar dükkânında hukukçu oğullarından ya Ahmet ya da Mehmet Mumcu bulu-

nurlardı." der. Çevresinde efendiliği, dürüstlüğü ile tanınan Zeki Mumcu 9 Nisan 1983 günü vefat etti.

Pasajın en alt katında ise, Urfalı Mustafa 1957 yılında bir kitabevi açmıştı. Anafartalar Caddesi'nde eski kitap alım satımıyla uğraşan Mustafa Güllüoğlu Yenişehir'e ilk taşınan sahaflardandır. Sonra Kocabeyoğlu Pasajı'nın alt katında da bir dükkân kiraladı. İşleri çok iyi olan Güllüoğlu'nun durumu, Aydın Sami Güneyçal'la yapılan, *Kebikeç*'te yayımlanan konuşmadan biliyoruz ki, sonradan bozuldu, ailesi dağıldı, İstanbul'a gitti ve geride iz bırakmadı. Bulvar Pasajı'ndaki dükkân ise kaldı ve orayı annesi Fatma çalıştırdı. Yaşlı kadın kimsenin başını çevirip bakmadığı kitaplarla, daha çok okunmuş polisiye, serüven romanlarıyla baş başa kaldı. Güneyçal, "Annesi Bulvar Pasajı'ndaki dükkânı yürüttü, ne alıp ne sattığını bilmeden. Binanın sahibi Öztrak ailesi onu çıkarıp atmadı dükkândan. Oğlunun arkasında ağlaya sızlaya o da gitti." diyor. Bu bahtsız kadınla 1974 yılında yapılmış bir gazete röportajı da vardır.

Son olarak, Bulvar Pasajı'nın bir zamanlar Ankara'nın önemli bir giyim markası olan mağazasından söz edelim. Zeki Mumcu'dan ayrılıp birkaç merdiven basamağından sonra (Ama en alt kata inmeden) biraz giderseniz dip tarafta küçük bir giyim mağazası görürdünüz. 1960'lı yıllarda Yugoslavya göçmeni (O yıllarda var olan bir ülke) Enver Bey ve iki kardeşi gömlek, kazak gibi giyim eşyası satıyorlardı. Sonra işi büyüttüler ve hazır giyime adım attılar. Böylece Adam Giyim Sanayi ve Ticaret A.Ş. doğdu. Pasajdaki yeri birkaç yıl daha terk etmeden bulvarda iki büyük mağaza daha açtılar. Ankara'nın bu önemli giyim şirketi 2000'li yılların başında sahneden çekildi, mağazalar kapandı.

Yenice Apartmanı 1980'lerde yıkıldı. Yerini "Bulvar İş Merkezi" adını taşıyan yüksek bir bina aldı. İlginçtir, Bulvar Pasajı'nın Tuna Caddesi tarafından girişteki alt katının bir bölümü, Bulvar İş Merkezi'nden bağımsız (İş Merkezi ile arası duvarla örülmüş olup, Atatürk Bulvarı'na çıkışı yoktur) olarak duruyor. Yenice Apartmanı'nın ikinci bodrum katından geride kalan yerde, kitapçı, terzi, trikocular, poster, tuval satan dükkânlar var.

Ankara'da Sahafçılık her geçen gün yokoluşa doğru gidiyor...

Ankara gazetesinde Bulvar Pasajı kitapçılarından Fatma Güllü, 1974.

Yayın İlkeleri:

1. *Kebikeç*, bütünüyle gönüllü katkısı ile çıkarılmaktadır. Baskı dışında süreçlere katılan hiçbir profesyonel çalışanı yoktur. *Kebikeç* ile her türlü ilişkinizde bu bilgiyi hep aklınızda tutmanızı rica ederiz.
2. *Kebikeç*'e gönderilen yazıların yayınlanmamış olmasını bekliyoruz. Çeviri yazılar yayın kurulu kararıyla basılabiliyor. Özgün analiz içermeyen yazıların ya da çalışmaların Türkçeleştirilmesi yayınlanması için yeterli sebep değildir.
3. Deneyimimiz gösteriyor ki yazıların makul uzunlukta olması sadece yayınlanabilir olmasını değil okunabilir olmasını da sağlıyor. Yazının maksadına hizmet etmeyen, yalnızca kalabalık yapan ayrıntılardan uzak durulmasını rica ediyoruz. Hatta "Önce toz ve gaz bulutu vardı" diye başlanmasa harika olur.
4. Yazıların elektronik olarak bize ulaştırılmasını istiyoruz. Yazıları, son sayfa düzeni verildikten sonra yazarlarının bir kere daha görmesini sağlamaya çalışıyoruz, her zaman başaramıyoruz.
5. Yazı içinde özel fontlar kullanıldıysa bu fontların dosyaları da ayrıca gönderilmelidir. Bazen gerçekten sorun olabiliyor.
6. Yazıda kullanılacak belge, resim veya fotoğraf gibi görsel malzemenin baskıya uygun kalitede olması gerekiyor. Yüksek çözünürlükte (asgari **300** dpi) ve **JPEG** formatında taranmalı, ayrı bir dosya olarak gönderilmelidir. Metin içinde nerede yer alacağının ve var ise açıklamanın da iletilmesi iyi olur. Lütfen internetten bulduğunuz rastgele görselleri göndermeyiniz, düşük çözünürlüklü görsellerin yayınlanması için ısrarcı olmayınız.
7. Tablo, dipnot ve başlıkların makul uzunlukta olması, sayfa düzeni bakımından önemli. Bir biçimde sayfaya yerleştirmek mümkün, ama okuma kolaylığı için aynı şeyi söylemek mümkün değil. Kaldı ki sayfaya yerleştirmek için biçimsel değişiklikler yapılabileceğini de aklınızdan çıkarmayın.
8. *Kebikeç*'te yayınlanan yazıların hukuki sorumluluğu yazarına, basılı veya elektronik ortamda yayın hakkı ise *Kebikeç*'e aittir. Yayınlanmak üzere yazısını gönderen yazar, bu şartı kabul etmiş sayılır.
9. *Kebikeç*'te yayınlanan yazılardan alıntı yapıldığında kaynak gösterilmesi iyi olur. Tam metin olarak paylaşmak, yaygınlaştırmak istiyorsanız, bir sayı geriden gelerek zaten elektronik kopyasını internet sitemizde yayınlıyoruz.
10. Gönderilen yazılar, yayın kurulu tarafından yapılacak bir öndeğerlendimenin ardından, konunun uzmanı hakeme gönderilir. Hakeme yazar adı, yazara hakem adı açıklanmaz. Yazıların yayınlanması konusunda son karar, hakem raporu doğrultusunda yayın kurulu tarafından verilir.
11. Yazı üstünde istenilen değişikliklerin yapılması ve yeniden yazılı hale getirilmesi yazarın sorumluluğundadır.
12. *Kebikeç*'te yayınlanan yazıların yazarlarına derginin sözkonusu sayısının bir nüshası ile ayrıbasıları gönderilir.
13. Her makalenin sonunda yazar tarafından kaleme alınan en fazla 150 sözcükten oluşan Türkçe "Öz" ve "Anahtar sözcükler" ile İngilizce "Abstract" ve

"Keywords" yer almalıdır. Öz, genel olarak içeriği tanıtmalıdır. Abstract ise, Öz'ün çevirisinden ibaret olmalıdır.

14. Yazar hakkında açıklama ve bilgi, yazar adının üstüne konulacak asteriks (*) ile ilk sayfanın altında yer almaktadır. *Kebikeç*'te ünvan belirtmiyoruz.

15. *Kebikeç*'te yazım ilkeleri olarak öncelikli MLA tarzı kabul edilmektedir. Metin boyunca tutarlı bir biçimde uygulandığı sürece diğer tarzlara da mesafeli değiliz. Yazının sonunda bir kaynakça ise olmazsa olmazdır.

16. Metin içindeki vurgulanması gereken ifadeleri, çift tırnak ("...") içinde veriyoruz. **Kalın** karakter, ***kalın italik*** karakter kullanılmasa harika olur.

17. Doğrudan alıntılar çift tırnak içinde verilir. Alıntılar 5 satırdan fazla olduğunda, 1 cm içeriden başlatılmalıdır ve çift tırnak kullanılmamalıdır. Tek tırnak, alıntının içindeki tırnakları göstermek için kullanılmalıdır.

18. Yapılacak göndermeler, parantez içinde yazar soyadı / soyadları, basım tarihi ve atıfta bulunulan sayfa numarası şeklinde verilmelidir: (Emiroğlu ve Yüksel, 2002: 150). Eserin tam künyesi ise yazı sonundaki **Kaynakça**da verilmelidir. Dergi ve kitap adları *eğik/ince*, makale başlıkları ise "tırnak" içinde, düz olarak yazılır. Yazar adı metin içinde geçiyorsa, parantez içinde yalnızca atıfta bulunulan eserin yayın yılı ve sayfa numarasını vermek yeterlidir: (2002: 150). Bir yazarın aynı yılda yayınlanmış birden fazla yayını (1980a, 1980b) şeklinde gösterilir. Bu tür göndermeler dışında gerekli görülen bütün açıklamalar dipnot ile sayfa altında yer almalıdır. Dipnotları ifrata varmadan açıklamalar için kullanmaya gayret edilmelidir.

19. Tarih araştırmalarında sıkça başvurulan arşiv kaynakları, ilk geçtiği yerde tam künye ile dipnotta gösterilebilir. Müteakip atıflarda kısaltma şeklinde verilip metinde parantez içinde yer almalıdır; örnek: (BOA, Mühimme, 72: 35).

20. **Kaynakça**da yalnızca atıfta bulunulan eserler yer almalı, eğer kullanılmışsa arşiv kaynakları ayrı bir başlık altında belirtilmelidir.

21. İnternet adreslerinde, parantez içinde erişim tarihi belirtilmelidir.

22. **Kaynakça** soyadı sırasına göre düzenlenmeli. Soyadlar tamamı büyük harfle yazılmamalıdır.

    Tamer, Ülkü. "'Bahar Noktası'nda Müzeyyen" *Milliyet Pazar* (9 Şubat 2003): 2.

    Yalçın, Murat haz. *Tanzimat'tan Bugüne Edebiyatçılar Ansiklopedisi*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2001.

    Urgan, Mina. *Shakespeare ve Hamlet*. İstanbul: Altın Kitaplar 1984.

    Yardımcı, Cemal. "Okur bekleniyor!" *Radikal*. http://www.radikal.com.tr/ek_haber.php?ek=ktp&haberno=4969 (5 Mayıs 2011)

    Yücel, Can. *Beşibiyerde*. İstanbul: Adam Yayınları, 1985.

23. Metnin sıralaması aşağıdaki gibi olmalıdır:

1. Ana metin	2. Ekler	3. Kaynakça	4. Öz
5. Anahtar sözcükler	6. Abstract	7. Keywords	